

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΟΥΔΗ ΣΤΟΝ *ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ*: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

2019

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΟΥΔΗ ΣΤΟΝ *ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ*: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Η ΟΠΟΙΑ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΠΡΟΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟΥ
ΤΙΤΛΟΥ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ

ΜΑΙΟΣ 2019

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Σελίδα Εγκυρότητας

Υποψήφια Διδάκτωρ: Άντρια Ι. Κολοκάση

Τίτλος Διατριβής: Σπουδή στον *Ερωτόκριτο*: Μια μελέτη του ιστορικού και φιλοσοφικού του πλαισίου.

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού διπλώματος στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου και εγκρίθηκε στις 14/5/2019 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής:

Εξεταστική Επιτροπή

Ερευνητικός Σύμβουλος: Μιχάλης Πιερής, Καθηγητής Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μέλος Επιτροπής: Αλεξάνδρα Σαμουήλ Καθηγήτρια, Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μέλος Επιτροπής: Ειρήνη Παπαδάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μέλος Επιτροπής: Άγγελ Νικολάου Κονναρή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μέλος Επιτροπής: Anna Maria Di Benedetto Zimbone, Καθηγήτρια Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, University of Catania.

Υπεύθυνη Δήλωση Υποψήφιας Διδάκτορος (Declaration of Doctoral Candidate):

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

Όνοματεπώνυμο: Άντρια Κολοκάση Ιακώβου

Υπογραφή: _____

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Περίληψη

Ο *Ερωτόκριτος* γράφτηκε κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης και κομβικής σημασίας στιγμής για την πορεία της Κρήτης, ιδιαίτερα αν δεχτούμε ότι ο ποιητής του έργου είναι ο βενετοκρητικός Βιτσέντζος Κορνάρος που έζησε στο διάστημα 1553-1613/14. Υπο αυτό το πρίσμα συμφωνώ τόσο, με την άποψη του Vincent,¹ ο οποίος θεωρεί ότι ο *Ερωτόκριτος* πέρα από μια ιστορία αγάπης δύναται να έχει *αλληγορικές σημασίες*, όσο και με τη θέση του Πιερή,² που διαπιστώνει ότι είναι αδύνατο ο συγγραφέας να γράφει *ανυποψίαστος*, σε *πλήρες ιστορικό κενό*, ένα «ρομαντικό μυθιστόρημα».

Σύμφωνα με το πιο πάνω, η παρούσα διδακτορική διατριβή, έχει στόχο την ένταξη του *Ερωτόκριτου* στο πολιτισμικό του συγκείμενο (context), εστιάζοντας τόσο σε ιστορικά γεγονότα –αντλημένα από την πορεία, αφενός, της Βυζαντινής και της Δυτικής αυτοκρατορίας και, αφετέρου, της Βενετίας και της Κρήτης– με τις ιδεολογικές και πολιτικές τους προεκτάσεις, διερευνώντας πώς αυτά δύναται να υπονοούνται στον *Ερωτόκριτο*, όσο και σε θέματα φιλοσοφίας, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στον εντοπισμό διακειμένων από τον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι στο κορναρικό ποίημα.

Παράλληλα, μελετάται το πώς ο Κορνάρος διατυπώνει λογοτεχνικά, τη θέση του απέναντι στο ιδεολογικό μονοπάτι που πρέπει να χαράξει ο πληθυσμός του νησιού, πριν από την οθωμανική κατάκτηση του 1669.

Αιχμή του δόρατος της εργασίας αποτελεί η ενδοκειμενική ερμηνευτική ανάλυση και κυρίως η πορεία του ομώνυμου ήρωα, Ρωτόκριτου μέσα από τη συμμετοχή του στις ιπποτικές αναμετρήσεις του έργου. Αν η πορεία του Ρωτόκριτου αποδίδει λογοτεχνικά την *ανασύνθεση* της πορείας της Κρήτης από το παρελθόν στο παρόν,³ καταδεικνύοντας την

---

¹Vincent, «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον *Ερωτόκριτο*», *Λοιπή στη μνήμη Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, EKIM, Ηράκλειο 1994, σ. 92, στο εξής Vincent, 1994. Για μια αναθεωρημένη μορφή αυτού του μελετήματος βλ. του ίδιου, «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον *Ερωτόκριτο*, επιστρέφοντας σ' ένα παλαιό αίνιγμα», στο: Tudor Dinu (επιμέλεια, εισαγωγή και μετάφραση), Olga Căncăci, (πρόλογος), *Neograeca Bucurestiensia*, προς τιμήν του καθηγητή Κωνσταντίνου Δημάδη, τ. 2, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, Βουκουρέστι 2011, σ. 58-79, στο εξής Vincent, 2011. Επίσης, βλ. του ίδιου, «Myth-history: Venice, Crete and *Erotokritos*», *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek*, 20, 2013, σ. 165-193 και κυρίως σ. 166-167, στο εξής Vincent, «Myth-history».

² Πιερής, «*Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος*, Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου», *Κονδυλοφόρος*, 5, 2006, σ. 24-25, στο εξής Πιερής, 2006.

³ Κακλαμάνης, «Η χαρτογράφηση του χώρου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», στο: Καψάλης (επιμ.), *CANDIA/CRETA/ΚΡΗΤΗ. Ο χώρος και ο χρόνος. 16^{ος} - 18^{ος} αιώνας*, MIET, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου, Αθήνα, 2005, σ. 46-47, στο εξής Κακλαμάνης, MIET.

ιδεολογική πορεία που έχει ακολουθήσει η ίδια η Κρήτη πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1669, τότε θεωρώ ότι η ίδια πορεία αντανάκλα πτυχές της Δύσης, οι οποίες αποτυπώνονται α) μέσα από μια συνάφεια της δράσης του Ρωτόκριτου με πτυχές του *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι, όπως για παράδειγμα η υπόνοια του *απλού πολίτη* και του *επικουρικού πολεμιστή*, καθώς και β) μέσα από την τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη.

Έτσι, ίσως να προβάλλεται από τον ποιητή η αξία της τοπικής αριστοκρατίας, στην οποία ανήκουν οι κάτοικοι του νησιού που είναι περισσότερο μαχητικά ορθόδοξοι και αυτοπροσδιορισμένοι από τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων, καθώς και η προτεινόμενη ενότητα μεταξύ αυτής της τάξης και των Βενετών κυρίαρχων.⁴ Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε, διαπιστώνεται η δυνατότητα της λογοτεχνίας να απηχεί ιστορικές, πολιτικές, φιλοσοφικές και εν γένει πολιτισμικές δομές της εποχής της, καθώς η ικανότητα του συγγραφέα να αντιλαμβάνεται τα μηνύματα των καιρών, διατυπώνοντας τη δική του θέση μέσα από το έργο του.

---

⁴ Vincent, «Myth-history», σ. 187: «If we wish to read *Erotokritos* in terms of political allegory, it would not be unrealistic to see it as supporting the claims of this local elite.» Βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203 και στο *Τρίτο Μέρος*, σ. 204-313.

Abstract

Erotokritos was written during a critical time for Crete, given the poet of this work was said to be Vincent Cornaros who was of Venetian and Cretian origin and lived between 1553-1613/14. Under this light, I agree both with Vincent's opinion that *Erotokritos*, beyond being a love story, potentially has allegorical meanings and with Pieri's position who claims that it is impossible for a writer to write a romantic novel whilst remaining unsuspecting of the historical circumstances.

Given the aforementioned, the present doctoral thesis plans on integrating *Erotokritos* in its cultural context, focusing on historical events, taken from the course of the Byzantine empire, the Western Roman empire, Venice and Crete along with their ideological and political ramifications. The thesis will further explore how these ramifications could be implied in *Erotokritos*, as well as philosophical issues, with the focus being on detecting the dispositions of the Machiaveli's *Prince* in Cornaro's poem.

Finally, the thesis will study how Cornaros presents his position in a literary way regarding the ideological path that the island's population had to follow before the Ottoman conquest in 1669.

The most important part of the assignment is the interpretational analysis of the text and in particular the path of the homonymous hero, Rotokritos, through his chivalrous confrontations within the poem. If Rotokritos's path presents the reconstitution of the path-course of Crete in a literary manner from the past to the present, showcasing the ideological path which Crete has followed before the ottoman conquest in 1669, then I believe that the same path reflects aspects of the West, which are captured a) through the coherence of Rotokritos's actions with the aspects of the *Prince*, as for example the notion of the simple citizen and the supporting warrior, as well as b) through the last duel of Aristos and Kritides.

In this way, there is a possibility that the poet may have portrayed the value of the local aristocracy, in which the more strictly orthodox inhabitants of the island belong to. The poet may have further portrayed how these inhabitants were influenced by the legend of the 12 *αρχοντόπουλα*, as well as the suggested connections between this class and that of the Venetian conquerors. This holds, then, the possibility that literature carries historical, political, philosophical and cultural structures of its era, along with the ability of the writer to realise the messages of the time, giving his own position through his work.

Ευχαριστίες

Με το πέρας της διατριβής, επιθυμώ να ευχαριστήσω κάποιους ανθρώπους, χωρίς τη στήριξη των οποίων η εργασία αυτή δεν θα υλοποιούνταν.

Αρχικά, ευχαριστώ τον καθηγητή και επόπτη μου Καθηγητή Μιχάλη Πιερή για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε παροτρύνοντάς με να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα σε επίπεδο διδακτορικής διατριβής, καθώς και για τη συνεχή στήριξη και ενθάρρυνση προς το πρόσωπό μου. Επιπλέον, τον ευχαριστώ για την πρόσβαση που μου έδωσε σε όλο το βιβλιογραφικό υλικό, το οποίο έχει συγκεντρώσει για τον *Ερωτόκριτο*.

Επιπροσθέτως, ευχαριστώ τόσο το Ίδρυμα Ουράνη στην Αθήνα (Μάιος-Νοέμβριος 2016), όσο και το Πανεπιστήμιο Κύπρου (2015-2016, 2017-2018) για τις υποτροφίες που μου παρείχαν, όπως και τον επόπτη μου καθώς και τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, Μαρίνο Πουργούρη, για τις πολύτιμες συστάσεις τους. Ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό τόσο της Εθνικής Βιβλιοθήκης, όσο και των σπουδαστηρίων της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ιδιαίτερη τιμή για εμένα ήταν η ευκαιρία που μου δόθηκε να παρουσιάσω μέρος της δουλειάς μου, τόσο α) στην Ημερίδα που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κύπρου, τον Οκτώβριο του 2013 στη Λευκωσία αφιερωμένη στον *Ερωτόκριτο*, με αφορμή τα 300 χρόνια από την α' έκδοσή του, όσο και β) στο 6^ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών με θέμα *Λογοτεχνία και Κρίση* που διοργανώθηκε τον Οκτώβριο του 2018 στη Λούντ της Σουηδίας.

Θέλω να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής για την πρόθυμη συμμετοχή τους στην κρίση της διατριβής, καθώς και για τις χρήσιμες και εποικοδομητικές συμβουλές τους. Ιδιαίτέρως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, κυρία Ειρήνη Παπαδάκη, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, κυρία Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, καθώς και την Καθηγήτρια Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Catania, κυρία Anna Maria Di Benedetto Zimbone για την ευγενική παραχώρηση άρθρων και μελετημάτων στα οποία δεν είχα εύκολα πρόσβαση, καθώς και για τα πολύτιμα σχόλιά τους ώστε να βελτιωθεί σημαντικά η παρούσα εργασία.

Επίσης, ξεχωριστή αναφορά θα ήθελα να κάνω στις δρ. Στυλιάνα Γρηγορίου, δρ. Κυριακή Κυριάκου και δρ. Σταματία Λαουμτζή, για την ηθική τους συμπράσταση και τις συμβουλές τους, όπως και τη φίλη μου δρ. Ελένη Χαραλάμπους και Ιωάννα Γιαννίκου για την προθυμία τους να με βοηθήσουν όποτε τους το ζήτησα.

Επιπρόσθετα, στον αγώνα κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας υπήρξε πάντα δίπλα μου η οικογένειά μου με την αμέριστη οικονομική και ηθική στήριξη και την υπομονή που επέδειξε.

Για το τέλος άφησα τον σύντροφο της ζωής μου Ανδρέα Περικλέους, χωρίς τη βοήθεια, την κατανόηση και την αγάπη του οποίου δεν θα ήταν εφικτό να υλοποιήσω αυτό τον προσωπικό μου στόχο. Τον ευχαριστώ θερμά για την αδιάλειπτη και συνεχή του στήριξη και εμπιστοσύνη που πάντα με ωθούσαν να συνεχίσω. Είμαι ευγνώμων.

Στον σύντροφο της ζωής μου, Ανδρέα Περικλέους,
που με έμαθε να αγωνίζομαι μέχρι τέλους.

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1-25
----------------	------

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο και Βενετία: από τη χριστιανική ιδέα της *οικουμενικότητας* του Μεσαίωνα στον *πολιτικό ρεαλισμό* της Αναγέννησης

Κεφάλαιο 2:

Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο Βενετία: η χριστιανική ιδέα της *οικουμενικότητας* του Μεσαίωνα μέχρι τις παραμονές του 1204

1) Βυζάντιο 330-1204: από την <i>οικουμενικότητα</i> στα πρώτα σημάδια του <i>πολιτικού ρεαλισμού</i>	26-33
1) α. Τα πρώτα σημάδια του ρεαλισμού για το Βυζάντιο.....	34-46
2) Δύση 476-1204: από την <i>οικουμενικότητα</i> στα πρώτα σημάδια του <i>πολιτικού ρεαλισμού</i>	46-55
3) Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ' Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση.....	55-68

Κεφάλαιο 3:

Οι Συνέπειες του 1204 για Βυζάντιο, Δύση και Βενετία

1) Οι συνέπειες του 1204 για το Βυζάντιο-πρόδρομος για τη διάλυση της ενότητας το 1453.....	69-82
2) Οι συνέπειες του 1204 για τη Δύση και τη Βενετία. Η Βενετία ως η μόνη εφικτή επιλογή για την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου και η αποτυχία της.....	82-84

Κεφάλαιο 4:

Οι Συνέπειες των δύο πτώσεων της Πόλης για τη Βενετία

1) Η Βενετία μετά από το 1204 ως μια σημαντική ευρωπαϊκή δύναμη.....	85-87
--	-------

2) α. Η πολιτική δράση της Βενετίας στο δίπολο: Βυζάντιο vs Οθωμανοί (1261-1453).....	87-98
2) β. Η πολιτική δράση της Βενετίας ανάμεσα στο δίπολο: Δύση-πάπας vs Οθωμανοί μετά από το 1453.....	98-101
2) β. 1. Ο πολιτικός κατακερματισμός ιταλικής χερσονήσου.....	101-103
2) β. 2. Φλωρεντία και η ιδέα της ιταλικής ενοποίησης.....	103-106
3) Η ανακάλυψη του <i>Νέου Κόσμου</i> ως επιστέγασμα της ιταλικής διαίρεσης (η διαδοχική αποδυνάμωση της Γαληνοτάτης και του πάπα).....	107-110
3) α. Η ιταλική διαίρεση και η παπική αποδυνάμωση μέσα από την παρουσία του Κάρολου Κουίντου ως φορέα της <i>οικουμενικότητας</i>	110-112
3) β. Βενετία: από τον Ουμανισμό στον Μανιερισμό.....	112-117

Κεφάλαιο 5:

Η διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας στη Δύση

1) Οι αξίες του Ουμανισμού, βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας.....	118-121
2) Κάρολος Κουίντος - Φραγκίσκος Α': <i>οικουμενικότητα</i> και <i>ευρωπαϊκή ισορροπία</i>	121-123
3) Βενετική πολιτική δράση ανάμεσα στο δίπολο: Δύση - Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί.....	123-127

Κεφάλαιο 6:

Βενετία-Οθωμανική αυτοκρατορία: από τη ρεαλιστική πολιτική της ισορροπίας στην εμπόλεμη σύρραξη

1) Η περίπτωση της Κύπρου.....	128-132
1)α. Η τελευταία προσπάθεια των ενωμένων δυτικών για αναχαίτιση των Οθωμανών.....	132-133

---

2) Η περίπτωση της Κρήτης: Ανατολή ή Δύση

- 2) α. Κρήτη και Βυζάντιο : Α' βυζαντινή περίοδος (330-824-828;) και αραβοκρατία (828;-961).....134-139
- 2) β. Κρήτη και Βυζάντιο: Β' βυζαντινή περίοδος (961-1204).....139-141
- 3) α. Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη και η απουσία ενότητας στο νησί ως πρόδρομος του 1669. Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο.....141-147
- 3) β. Η βενετική ρεαλιστική πολιτική δράση-προβλεπτές.....147-156
- 3) γ. Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών.....156-163

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ:

Ο Βιτσέντζος Κορνάρος και οι λόγιοι της εποχής του

Κεφάλαιο 7 :

Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος 164-203

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ:

Ανάλυση της πλοκής του *Ερωτόκριτου*

Κεφάλαιο 8:

- Μονομαχίες.....204-207
- 1) Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη.....208-214
- 2) Ο Ρωτόκριτος στην γκιάστρα.....214-226
- 3) Άριστος-Κριτίδης.....227-254

Κεφάλαιο 9:

Ερωτόκριτος: Βασιλιάς της Αθήνας και σύζυγος της Αρετής.....255

1) Μακιαβελικές απηγήσεις του *Ηγεμόνα* στον *Ερωτόκριτο*;.....256-275

2) Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της *οικουμενικής ιδέας*, νίκη του *πολιτικού ρεαλισμού*.....276-313

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ:

Συμπεράσματα

Κεφάλαιο 10:

Αποτιμήσεις περί της ένταξης του *Ερωτόκριτου* στο φιλοσοφικό και πολιτισμικό πλαίσιο του καιρού του.....314-335

Βιβλιογραφία.....336-361

Επίμετρο.....362-394

Ευρετήριο.....395-411

Κατάλογος Σχεδιαγραμμάτων

Σχ. 1: αντιοθωμανική ομάδα ιπποτών vs Καρμανίτη.....	212
Σχ. 2: Ονοματολογία Ρωτόκριτου:Κύπρος και Κρήτη.....	215
Σχ. 3: Ιππότες- <i>δράκοι</i>	221
Σχ. 4: Ιππότες που αντιμετωπίζει η τελική τριάδα και αποκαλούνται <i>αἰτοί</i> , ή φέρουν το σύμβολο του <i>αἰτού</i> (με <i>πράσινο</i>), ή αποκαλούνται <i>χρουσοί αἰτοί</i> (με <i>χ</i>).....	229
Σχ. 4.1: <i>χρουσοί αἰτοί</i> στην γκιάστρα και στην τελευταία μονομαχία.....	230
Σχ. 5: <i>Εχθροί</i> και <i>ξένοι</i> : Ρωτόκριτος-Κριτίδης, Πιστοφορος, Βλάχοι.....	281

Βραχυγραφίες

- Bakker, 2000** [=Bakker Wim, «Τα τρία αστέρια της γκιόστρας», *Θησαυρίσματα*, 30, 2000, σ. 339-378.]
- Bancroft-Marcus, 1982/3** [=Bancroft-Marcus Rosemary, «Literary Cryptograms and the Cretan Academies», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 8, 1982/3, σ. 47-76.]
- Bancroft-Marcus, 1991** [=Bancroft-Marcus Rosemary, «The Cretan Academies and the scientific imagery of *Erotokritos*», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₁, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 117-131].
- Barozzi, 2004** [= Barozzi Francesco, *Descrittione dell'isola di Creta (περιγραφή της Κρήτης 1577/1578)*: μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης, (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια, απόδοση στα ελληνικά: Στέφανος Κακλαμάνης), Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004].
- Berstein-Milza, 1997** [=Berstein Serge-Milza Pierre, *Η Ιστορία της Ευρώπης, από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5^{ος} -18^{ος} αιώνας*, (μετάφραση και σημειώσεις: Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, επιμέλεια: Άννυ Σπυράκου και Κώστας Λιβιεράτος και εισαγωγή στην ελληνική έκδοση: Μιχάλης Κοκολάκης), τ. 1, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997].
- Burckhardt, 1997** [=Burckhardt Jacob, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, (μτφρ. Μαρία Τόπαλη), Νεφέλη, Αθήνα 1997].
- Danielsen, 1985** [=Danielsen Egil, «L'*Erotokritos* dans une nouvelle perspective historique», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), τ. Β, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1985, σ. 86-116].
- ERI** (=Editions régie publicitaire d'impressions)
- Gallina, 1989** (=Gallina Mario, *Una società coloniale del trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di studi e memorie, XXVIII, Βενετία 1989).
- Holton, «Μυθιστορία», 1997** [=Holton David, «Μυθιστορία», στο: του ίδιου, *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (επιμ. David Holton, απόδοση στα ελληνικά: Ναταλία Δεληγιαννάκη), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 253-291].
- Holton, 2000** (=Holton David, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000).
- Iorga, 1989** [=Iorga Nicolae, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, (πρόλογος, Νίκος Σβορώνος, μτφρ. Γιάννης Καράς), Gutenberg, Αθήνα, 1989 (β' ανατύπωση από την πρώτη έκδοση στα ελληνικά του 1985).
- Lassithiotakis, «'Το' ευγενιάς τα δώρα'»** (=Lassithiotakis Michel, «'Το' ευγενιάς τα δώρα': passion, vertu et noblesse dans *Erotocritos*», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 420-440).

- Luciani, Persio** [=Luciani Cristiano, *Gian Carlo Persio, La Nobilissima Barriera della Canea, poema cretese del 1594*, Έλληνολατινική Ανατολή-Oriens Graecolatinus, τ. 2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1994].
- Nicol, 2004** [=Nicol Donald MacGillivray, *Βυζάντιο και Βενετία, Μελέτη διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων, Με 5 χάρτες και 9 εικόνες εκτός κειμένου*, (μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου), Παπαδήμα, Αθήνα 2004].
- Norwich, 1993** [=Norwich John Julius, *Ιστορία της Βενετίας*, (μτφρ. Δημήτρης Παπαγεωργίου), Φόρμιγξ, Αθήνα 1993].
- Ostrogorsky, 2006** [=Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, (μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, επιστημονική εποπτεία: Ευάγγελος Χρυσός), τ. 1-3, Βασιλόπουλος, Αθήνα 2006⁸³].
- Runciman, 2006** [=Runciman Steven, *Η ιστορία των Σταυροφοριών, Το Βασίλειο της Άκρας και οι τελευταίες Σταυροφορίες*, (μτφρ. Άγγυ Βλαβιάνου), τ. 3, Γκοβόστη, Αθήνα 2006].
- Salvatorelli, 1963** (=Salvatorelli Luigi, *Sommario della storia d'Italia, dai tempi preistorici ai nostril giorni*, Einaudi, Torino 1969³).
- Savoie, 2011** (=Savoie Jean-Laurent, «Georges Chortatsis et la Contre-réforme: une exigence de réciprocité», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 139-162).
- Vincent, 1994** (=Vincent Alfred «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον Ερωτόκριτο», *Λοιπή στη μνήμη Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1994, σ. 51-92).
- Vincent, 1998** [=Vincent Alfred, «Scritti italiani di Creta veneziana», *Modelli e ritorni. Per una storia dei rapporti letterari italo-greci*», (a cura di Cristiano Luciani), *Sincronie*, 3, fasc. 2, 1998). σ. 131-162].
- Vincent, 2001** [=Vincent Alfred, «The Calergi case. Crime and Politics in Western Crete», *Θησαυρίσματα*, 31, 2001, σ. 211-291].
- Vincent, 2009** [=Vincent Alfred, «Ο Ερωτόκριτος και η Γκίστρα των Χανίων», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 145-171].
- Vincent, 2011** [=Vincent Alfred, «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον Ερωτόκριτο, επιστρέφοντας σ' ένα παλαιό αίνιγμα», στο: Tudor Dinu (επιμέλεια, εισαγωγή και μετάφραση), Olga Cicanci,(πρόλογος), *Neograeca Bucurestiensia*, προς τιμήν του καθηγητή Κωνσταντίνου Δημάδη τ. 2, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, Βουκουρέστι 2011, σ. 58-79].
- Vincent, 2013** [=Vincent Alfred, «Language and ideology in two Cretan historians», στο: Γωγώ Βαρζελιώτη-Κώστας Τσιγκνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στην Χρύσα Μαλτέζου*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013, σ. 809-820].

Vincent, «Myth-history» [=Vincent Alfred, «Myth-history: Venice, Crete and *Erotokritos*», *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek*, 20, 2013, σ. 165-193].

Vincent, 2015 [=Vincent Alfred, «Σε αναζήτηση του Χαρίδημου: Ο Κρητικός στα ιστορικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα», στο: Τάσος Καπλάνης, Αναστασία Μαρκομιχελάκη, Σωτηρία Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές*, (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 87-110].

Αλεξίου, 1999 [=Αλεξίου Στυλιανός, «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικά Χρονικά*, 6, 1952, σ. 351-422 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», στο: του ίδιου, *Κρητικά Φιλολογικά, Μελέτες*, Στιγμή, Αθήνα 1999, σ. 23-73)].

ΑΠΘ (=Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Γιαννακόπουλος, 1985 [=Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος, *Βυζάντιο και Δύση, Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, (μτφρ. Έμμου Βαρουζάκη), Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1985].

Δετοράκης, 1990 (=Δετοράκης Θεοχάρης, *Η ιστορία της Κρήτης*, Μύστις, Ηράκλειο, 1990²).

ΕΕΒΣ (=Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών).

ΕΕΚΣ (=Επετηρίδα Εταιρείας Κρητικών Σπουδών).

ΕΙΕ (=Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών).

ΕΚΙΜ (=Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών).

ΕΜΠ (=Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο).

Ερωτόκριτος, 2008⁵ [=Αλεξίου Στυλιανός, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, (πέμπτη βελτιωμένη έκδοση), Ερμής, Αθήνα 2008⁵].

Ζητήματα ποιητικής [=Κακλαμάνης Στέφανος (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, (Ηράκλειο, 13-15 Νοεμβρίου 2003), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006].

ΙΒΕ (=Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών).

ΙΝΣ (=Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Κακλαμάνης, «Ερωτόκριτος, πρώτη νεωτερικότητα» [=Κακλαμάνης Στέφανος, «Ο Ερωτόκριτος στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας», στο: του ίδιου (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 19-107].

Κακλαμάνης, 2008 [=Κακλαμάνης Στέφανος, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16^ο Βιβλίο της *Istoria Candiana* του Ανδρέα Κορνάρου», στο: Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη: Βυζάντιο-Βενετοκρατία: μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 115-249].

Κακλαμάνης, 2017 [=Κακλαμάνης Στέφανος, (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, απόδοση στα ελληνικά, σημειώσεις και παράρτημα), *Andrea Cornaro Historia Candiana. Μια αφήγηση του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573) Κύπρος-Ναύπακτος*, ΚΕΕ, Λευκωσία 2017].

Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ [=Κακλαμάνης Στέφανος, «Η χαρτογράφηση του χώρου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», στο: Διονύσης Καψάλης (επιμ.), *CANDIA/CRETA/ΚΡΗΤΗ. Ο χώρος και ο χρόνος. 16^{ος} - 18^{ος} αιώνες*, ΜΙΕΤ, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου, Αθήνα, 2005, σ. 11-69].

Κατσιγιάννης, 2014 [=Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, *Από το λαϊκό ανάγνωσμα στην εθνική λογοτεχνία. Η δεξίωση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής τον 19^ο αιώνα και η γενεαλογία της νεοελληνικής κριτικής*, 2014. (Διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35873>).

ΚΒΕ (=Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών).

ΚΕΕ (=Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου).

Λαμπάκης, 2004 [=Λαμπάκης Στέλιος, «Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση», στο: Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, ΕΙΕ, Αθήνα 2004].

Λασιθιωτάκης, 2008 [=Λασιθιωτάκης Μιχάλης, «Απηχήσεις του *Cortigiano* του Β.Castiglione στον *Ερωτόκριτο*», στο: Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 251-262].

Λεοντσίνης, 1995 [=Λεοντσίνης Γεώργιος, «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 423-437].

Μακιαβέλι, Ηγεμόνας Καζαντζάκης [=Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, (μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης, πρόλογος-επιμέλεια: Πάτροκλος Σταύρου, κείμενα επιμέτρου: Γεράσιμος Ζώρας-Marco Riccobon), Καζαντζάκη, Αθήνα 2006].

Μακιαβέλι, Πατάκης (=Μακιαβέλι Νικολό, *Ο Ηγεμόνας* (μτφρ. Μαρία Κασωτάκη), Πατάκη, Αθήνα 2012²⁴).

Μαλτέζου, 1995 [=Μαλτέζου Χρύσα, «Ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης: ζητήματα έρευνας», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 537-548].

Μαλτέζου, 1998 (=Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα», *Cretan Studies*, 6, 1998, σ. 3-21).

Μαλτέζου, 1999 (=Μαλτέζου Χρύσα, «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα», *Études balkaniques*, 6, 1999, σ. 103-119).

Μαρκομιχελάκη, 2012 [=Μαρκομιχελάκη Αναστασία, «Συμβολή στη μελέτη της Γκίστρας στον Ερωτόκριτο: Ο Αφέντης της Πάτρας Δρακόκαρδος», στο: Στέφανος Κακλαμάνης- Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), EKIM, Ηράκλειο 2017, σ. 411-418.

ΜΙΕΤ (=Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης).

Μ.Ν.Ε.Σ (=τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών).

Ξανθουδίδης, Ερωτόκριτος, 1915 (=Ξανθουδίδης Στέφανος, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος, έκδοσις κριτική γενομένη επί τη βάσει των πρώτων πηγών* (εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο Στέφανος Ξανθουδίδης), Δωρικός, Αθήνα 1973 (πιστή ανατύπωση της α΄ έκδοσης που έγινε από τις εκδόσεις Στ. Μ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1915).

Παγκράτης, 2015 [=Παγκράτης Γεράσιμος, *Ιστορία της Ιταλίας, Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015. (Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com.cy/search?q=>)].

Παναγιωτάκης, 1989 (=Παναγιωτάκης Νικόλαος, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989).

Παπαδάκη, 2015 [=Παπαδάκη Ειρήνη, «Νεοπλατωνικές απηχήσεις στον Ερωτόκριτο», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου: Ζητήματα Ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, (Σητεία, 1^η Αυγούστου 2015), Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 207-233].

Παπαδόπουλος, 1948 [=Παπαδόπουλος Ιωάννης, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961)*, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie*, 43, *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher*, Αθήνα 1948].

Πασχάλης, 2011 [=Πασχάλης Μιχαήλ, «Η ιδεολογία των ιντερμεδίων της Ερωφίλης και η συνάφειά τους με την τραγωδία του Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 163-182].

Πασχάλης, 2012 [=Πασχάλης Μιχαήλ, «Ο αποκλεισμός της ελληνόγλωσσης λογοτεχνίας από τις Ακαδημίες της Κρήτης και ο σιωπηλός διάλογος των δημιουργών», στο: Στέφανος Κακλαμάνης-Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο, 1-4 Νοεμβρίου 2012), EKIM, Ηράκλειο 2017, σ. 277-291].

ΠΕΚ (=Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης).

Πιερής, 2006 (=Πιερής Μιχάλης, «Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος, Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου», *Κονδυλοφόρος*, 5, 2006, σ. 7-38).

Πιερής, 2011 [=Πιερής Μιχάλης, «Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον *Ερωτόκριτο*», στο: Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τόμος Γ₄, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 111-182 (από το ανάτυπο)].

ΠΙΤΚ (=Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου).

Πλακωτός, 2015 [=Πλακωτός Γιώργος, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: η συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας», στο: Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11^{ος}-18^{ος} αι. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 39-73 (Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1854>)].

Ροδοσθένους-Μπαλάφα, 2009 [=Ροδοσθένους-Μπαλάφα Μαρίνα, «Γιατί ήφηκα τα χαμηλά και τα ψηλά ξετρέχω': Πετραρχική παράδοση και νεοπλατωνικές απηχήσεις στο Κυπριακό *Canzoniere* και στον *Ερωτόκριτο*», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 121-144.

Ροδωνιά [=Μανούσακας Μανούσος, Μαλτέζου Χρύσα, Δετοράκης Θεοχάρης, Χαραλαμπίκης Χριστόφορος (εκδοτική επιτροπή), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 1-2, ΠΕΚ, Ρέθυμνο 1994]

Ροϊλός, «Προφορικότητα» [=Ροϊλός Παναγιώτης, «Προφορικότητα και τελεστικότητα στον *Ερωτόκριτο*», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 413-427 (=Μετάφραση του άρθρου με τίτλο: «Orality and Performativity in the *Erotokritos*», *Cretan Studies*, 7, 2002, σ. 213-230)].

Σβορώνος, 2004 [=Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, (προλεγόμενα: Σπύρος Ασδραχάς, φιλολογική επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς), Πόλις, Αθήνα 2004].

Σβορώνος, Ο δικέφαλος (=Σβορώνος Νίκος, *Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου: πώς εγεννήθη και τί σημαίνει*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1914).

ΣΕΑΒ (=Συλλογικός Κατάλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών).

Τσιρπανλής, 1996 [=Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1996].

Τσουγκαράκης, 1990 [=Τσουγκαράκης Δημήτρης, «Η Βυζαντινή Κρήτη», στο: Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1990].

Τσουγκαράκης, 2001 [=Τσουγκαράκης Δημήτρης, «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη Βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία», στο: Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), Κεντρικές Εισηγήσεις: *Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στην Κρήτη-Διαχρονία της πολιτικής γεωγραφίας της Κρήτης-Απολογισμός και προοπτικές των Κρητολογικών ερευνών*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2006, σ. 25-45. (Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/7194823>)].

Χ' Νικολάου, Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης (=Χ' Νικολάου Νίκος, Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης: διάλεξη στη μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη, 28 Μαΐου 2005, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007).

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Κεφάλαιο 1:

Εισαγωγή

ΠΟΙ.

Σε λίγες μέρες ήσωσεν απ' όξω στην Αθήνα
κ' ήστεκε κ' εστοχάζετο τα δυό φουσατά εκείνα
και καβαλάρης τα θωρεί, κοντύτερα σιμώνει
και το φουσατό τσ' Αρετής θωρεί κι αναδακρύνει. [Δ, 911-914]

ΠΟΙ.

Θωρούσι δυό χρουσούς αιτούς, πρεπειά στην οικουμένη,
κατέχουν κ' ένας απ' αυτούς σήμερον αποθαίνει
και κάθα εις παρακαλεί συχνιά το ριζικό του
να του βουηθήσουν οι ουρανοί ογιά τον ειδικό του. [Δ, 1669-1672]⁵

Οι ερωτοκρίτειες σπουδές και μάλιστα η εστίαση στο νόημα του ίδιου του κειμένου, γνώρισαν ιδιαίτερη και ευρύτερη αντιμετώπιση από τους μελετητές, κυρίως μετά την κριτική έκδοση του κειμένου από τον Στυλιανό Αλεξίου το 1980, καθώς και με τις μελέτες του Παναγιωτάκη για την ταυτότητα του ποιητή.⁶ Έκτοτε, ακολούθησε πλειάδα μελετών,⁷ ενώ επιπλέον, διοργανώθηκαν για πρώτη φορά συνέδρια, με αποκλειστική θεματική το κορναρικό κείμενο, όπως: α) *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο* (Ηράκλειο, 13-15 Νοεμβρίου 2003),⁸ β) *Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31

---

⁵ Τα παραθέματα που χρησιμοποιούνται προέρχονται από την έκδοση του Αλεξίου, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, (πέμπτη βελτιωμένη έκδοση), Ερμής, Αθήνα 2008⁵, στο εξής *Ερωτόκριτος*, 2008⁵. Τα γράμματα Α-Ε αντιστοιχούν στα μέρη του ποιήματος και οι αριθμοί στους στίχους.

⁶ Σχετικά με την επικρατούσα μέχρι στιγμής άποψη για το θέμα της ταύτισης του ποιητή του *Ερωτόκριτου* με τον Βιτσέντζο Κορνάρο (1553-1613/1614) του Ιακώβου και αδελφό του προέδρου της Ακαδημίας των Stravaganti, Andrea Cornaro, βλ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του Ερωτοκρίτου», στο: *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 1981, σ. 329-395 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 257-323 και κυρίως σ. 270-273, όπου και στο εξής οι παραπομπές). Επίσης, αναδημοσίευση των μελετημάτων αυτού του τόμου γίνεται στο Παναγιωτάκης, *Κρητική αναγέννηση: μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, (επιμ. Κακλαμάνης-Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 2002. Για μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη συζήτηση περί της ταυτότητας του ποιητή του *Ερωτόκριτου* βλ. Μαυρομάτης, «Rileggendo i versi autobiografici dell' *Erotokritos*», στο: Maltezos(κ.ά) (a cura), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*. *Atti del Convegno Internazionale di Studi*, (Venezia, 3-7 dicembre 2007), σ. 667-673.

⁷ Κακλαμάνης, «Βιβλιογραφία *Ερωτόκριτου* (1889-2005)», στο: του ίδιου, (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, (Ηράκλειο, 13-15 Νοεμβρίου 2003), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, (στο εξής *Ζητήματα Ποιητικής*) σ. 477-538.

⁸ Βλ. *ό.π.*

Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009),⁹ γ) *Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές*, (Θεσσαλονίκη, 28-29 Μαΐου 2015)¹⁰ και δ) *Ζητήματα Ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, (Σητεία, 1^η Αυγούστου 2015).¹¹

Υπ' αυτό το πρίσμα είναι που δικαιολογείται η επιλογή του *Ερωτόκριτου* ως υπο εξέταση κειμένου αυτής της εργασίας, στόχος της οποίας ορίζεται η ένταξή του στα πολιτισμικά του συμφραζόμενα, γεγονός που επιβάλλει την εξέταση αφενός, ιστορικών γεγονότων με τις ιδεολογικές και πολιτικές τους προεκτάσεις και αφετέρου, φιλοσοφικών πτυχών της εποχής που γράφεται το κορναρικό έργο.¹²

Ως προς το θέμα των σχέσεων του *Ερωτόκριτου* με τη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη της εποχής του και κατά συνέπεια με το ζήτημα της επανένταξης του κορναρικού έργου στα ευρύτερα πολιτισμικά συμφραζόμενα και στη συλλογική νοοτροπία της εποχής του, ασχολήθηκε ο Λασιθιωτάκης, αφενός μέσα από την εξέταση της εξέλιξης και των συμπτωμάτων του ερωτικού αισθήματος στον *Ερωτόκριτο* και τη συνάφειά του με τις αναγεννησιακές θεωρίες για τον έρωτα, έτσι όπως παρουσιάζονται στα ιταλικά *trattati d' amore* (τέλη 15^{ου}-αρχές 17^{ου}αι.) και αφετέρου, μέσα από την εξέταση των συμπεριφορών των προσώπων του κορναρικού έργου ως προς τον διάλογο που φαίνεται να έχουν με τις ηθικές αξίες μιας βασιλικής ή πριγκιπικής αυλής σύμφωνα με τον Castiglione και το έργο του *Il Cortigiano*.¹³

---

⁹Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012.

¹⁰Καπλάνης (κ.ά.), (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές*, (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017.

¹¹Κακλαμάνης, (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015.

¹²Την ανάγκη για μια μελέτη της Κρητική λογοτεχνίας μέσα από το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής εντόπισε ο Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *Θέατρο*, τ. 27-28, Αθήνα 1966, σ. 39-53 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 11-50 και κυρίως σ. 33 όπου και στο εξής οι παραπομπές).

¹³Λασιθιωτάκης, «Ο Ερωτόκριτος και τα ιταλικά 'Trattati d'amore' του 16^{ου}αι.», *Μαντατοφόρος*, 39-40, 1995, σ. 6-7, σ. 39 και του ίδιου, «Απηχίσεις του *Cortigiano* του Β. Castiglione στον *Ερωτόκριτο*», στο: Βάσσης(κ.ά) (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη, ό.π.*, σ. 252-253, στο εξής Λασιθιωτάκης, 2008. Επίσης, βλ. Καστιλιόνε, *Το Εγχειρίδιο του καλού αυλικού*, (μτφρ. Παπαπετροπούλου), Ερατώ, Αθήνα 2010.

Ο Massimo Peri εξέτασε το θέμα της ιατρικής και της λογοτεχνίας με αφορμή την αντιμετώπιση του έρωτα ως αρρώστιας, στη μελέτη *Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο*.¹⁴

Επιπροσθέτως, σχετικά με το θέμα των ιστορικών και ιδεολογικών συμφραζομένων του *Ερωτόκριτου* έχουν ασχοληθεί, μεταξύ άλλων, μελετητές όπως: ο Τωμαδάκης,¹⁵ ο Danielsen,¹⁶ ο Πιερής,¹⁷ ο Κακλαμάνης,¹⁸ ο Vincent,¹⁹ καθώς και ο Vitti.²⁰

Ο Τωμαδάκης στο άρθρο του διατυπώνει –μέσα από το πρίσμα της εποχής του, η οποία είναι επηρεασμένη από τις δικές της ανησυχίες–²¹ κάποιες πτυχές του κορναρικού έργου, όπως α) το δίλημμα: Ανατολή ή Δύση, το οποίο αντιμετωπίζει ο κρητικός ελληνισμός πριν από την κατάληψη του νησιού το 1669, όπως επίσης και β) το αντιθετικό δίπολο από τη μια, της *ασιατικής αυταρχικότητας* και από την άλλη, της *ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, έτσι όπως γίνεται αντιληπτό αφενός, μέσα από τον Σπιθόλιοντα και αφετέρου, μέσα από το *κονταροκτύπημα για μιάν ανθρώπινη Αρετούσα*.²²

Μέσα από το άρθρο του Danielsen τέθηκαν τα θεμέλια για μια μελέτη του κειμένου μέσα από μια νέα ιστορική προοπτική. Πρόκειται για εφαρμογή μιας μεθόδου, ούτως

---

¹⁴ Peri, *Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο* (μτφρ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1999.

¹⁵ Τωμαδάκης, «Ο εθνικός χαρακτήρας της Κρητικής λογοτεχνίας», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 1, τχ. 8, 1945, σ. 19-21.

¹⁶ Danielsen, «L'Érotokritos dans une nouvelle perspective historique», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), τ. Β, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1985, σ. 86-116, στο εξής Danielsen, 1985.

¹⁷ Πιερής, 2006, σ. 7-38 και κυρίως βλ. σ. 7, υπ. 1 όπου συγκεντρώνει εκείνα τα μελετήματα που αφορούν στις ιδεολογικές και κοσμοθεωρητικές δομές που διέπουν γενικότερα την Κρητική Λογοτεχνία. Ακόμη, βλ. του ίδιου, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 237-247.

¹⁸ Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 11-69.

¹⁹ Vincent, «Σε αναζήτηση του Χαρίδημου: Ο Κρητικός στα ιστορικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα», στο: Καπλάνης (κ.ά.), (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια, ό.π.*, σ. 87-110, στο εξής Vincent, 2015. Επίσης, του ίδιου, «Ο Ερωτόκριτος και η Γκικόστρα των Χανίων», στο: Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 145-171, στο εξής Vincent, 2009 και του ίδιου, «Myth-history», σ. 165-193. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 1.

²⁰ Vitti, «Η ακμή της Κρητικής Λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύνολο (ΙΣΤ'-ΙΖ')», στο: Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β, Αθήνα 1974, σ. 371-377.

²¹ Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής*, σ. 11 (πρόλογος), όπου επισημαίνεται ότι μετά από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για τον ειδολογικό και ιδεολογικό χαρακτήρα του έργου.

²² Βλ. εδώ, υπ. 15.

ώστε να αναδειχθούν οι κοινωνικο-πολιτιστικές πραγματικότητες που επικρατούν την εποχή του συγγραφέα, πραγματικότητες στις οποίες είναι προσδεμένος ο Ερωτόκριτος.²³

Μέσα από το μελέτημα του Πιερή, με αντικείμενο το αντιθετικό ζεύγος: Ρωτόκριτος-Πιστόφορος, ζεύγος που θεωρεί ότι αποτελεί τη *χαρακτηριστικότερη ιδεολογική σήμανση* στο έργο του Κορνάρου, παρουσιάστηκαν επιχειρήματα, τα οποία ενισχύουν την άποψη αναφορικά με την ανάγνωση του κειμένου μέσα από το πρίσμα των ιστορικών και πολιτικών νύξεων. Ο Πιερής υποστήριξε ότι μέσα από την ειρωνική αποδόμηση του Πιστόφορου, ο Κορνάρος εκφράζει την άποψή του απέναντι στο ιδεολογικό δίλημμα που έχει, σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, η Κρήτη. Τέλος, ο Πιερής έδειξε ότι ο ποιητής απορρίπτοντάς το ρηγόπουλο για σύζυγο της Αρετής απορρίπτει την ιδεολογία του Βυζαντίου και ό,τι πρέσβευε αυτό, δηλαδή μια ιδεολογία που δεν θα διασφάλιζε το μέλλον για την Αρετή και την Αθήνα.²⁴

Ο Κακλαμάνης, υποστήριξε ότι *αν η ιστορία μπορεί να δείξει πώς ακριβώς έγινε η συγκρότηση και ο διαμελισμός του χώρου μέσα στον χρόνο, η λογοτεχνία μπορεί να τον ανασυνθέσει*, ενώ εντόπισε ότι οι συνδηλώσεις του Β' μέρους της γκιόστρας αντανakλούν –μέσα από τις παλιές βενετικές κτήσεις– τη βενετική παρουσία.²⁵

Ο Vitti υποστήριξε ότι ο φόβος για μια πιθανή οθωμανική κατάληψη της Κρήτης μετά από την κατάκτηση της Κύπρου το 1571 από τους Οθωμανούς, απεικονίζεται μέσα από τη λογοτεχνία της ακμής και συγκεκριμένα,²⁶ μέσα από τη *δραματοποίηση* και την *τιμωρία του αμαρτήματος* και την *αμοιβή της αρετής*. Μέσα από αυτό το πλαίσιο είναι που

---

²³ Danielsen, 1985, σ. 86: «le but de la presente communication est d'examiner le roman en vers d'Erotkritos sous un angle historique nouveau. Il s'agit d'appliquer une methode sociologique dont le principe est de souligner les faits socio-culturels du pays de l'auteur, lesquels ont du necessairement conditionner son oeuvre.»

²⁴ Πιερής, 2006. Βλ. εδώ, στα ακόλουθα κεφάλαια και υποκεφάλαια της διατριβής: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος*, σ. 165-204, *Μονομαχίες (Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, Ο Ρωτόκριτος στην γκιόστρα, Άριστος-Κριτίδης)*, σ. 204-254 και *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 276-313.

²⁵ Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 47.

²⁶ Αλεξίου, «Η Κρητική Λογοτεχνία κατά τη Βενετοκρατία», στο: Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1990, όπου απαντούν οι δύο φάσεις της λογοτεχνικής παραγωγής της Κρητικής Λογοτεχνίας επί Ενετοκρατίας: α) «πρώιμη φάση» από το 1350-1580 και β) «περίοδος της ωριμότητας» από το 1580-1669.

έκρινε ότι ο Κορνάρος επεδίωκε, μέσα από τον *Ερωτόκριτο*, τη μεταμφίεση της πραγματικότητας.²⁷

Ο Vincent, υπο το πρίσμα της ένταξης του κορναρικού έργου στο ιστορικό και πολιτισμικό του περιβάλλον, υποστήριξε ότι ίσως ο Χαρίδημος παρουσιάζει συνάφειες με την οικογένεια των Καλέργηδων στην Κρήτη.²⁸

Παρ' όλη την παρουσία σημαντικών μελετημάτων που έθεσαν τις βάσεις ως προς τη μελέτη της ένταξης του *Ερωτόκριτου* στα συμφραζόμενα της εποχής του, κρίνεται ότι υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνα προσανατολισμένη στην ενδοκειμενική ερμηνευτική ανάλυση.

Η απόφαση για μια εμβάθυνση, τόσο σε θέματα ιστορίας μέσα από τη μελέτη γεγονότων-τομών, όσο και σε θέματα φιλοσοφίας (με αφορμή τον Μακιαβέλι) στηρίχτηκε στη βασική αίσθηση που αποκόμισα από τη μελέτη του κειμένου από τη σκοπιά της συνομιλίας του με τις ιστορικές και φιλοσοφικές δομές της εποχής. Συνομιλία, η οποία δεν εντοπίζεται αμέσως, ή τουλάχιστον αυτό γίνεται με μεγαλύτερη δυσκολία από εμάς σήμερα, συγκριτικά με το κοινό της εποχής του.

Η έρευνα εστιάζει στην κατανόηση του πολιτισμικού συγκειμένου (context), στο οποίο εγγράφεται ο *Ερωτόκριτος*.²⁹ Ως εκ τούτου, ο χαρακτήρας της μεθόδου ανάλυσης του έργου έχει διπλή φύση, επειδή πέραν από τη μελέτη του *Ερωτόκριτου* εξετάζονται οι συνάφειές του με το ιστορικό-φιλοσοφικό πλαίσιο της εποχής του.

Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν πρέπει να ξενίσει τον αναγνώστη, μια ευρεία επισκόπηση ιστορικών γεγονότων και φιλοσοφικών ζητημάτων, σε μια διατριβή,³⁰ η οποία πραγματεύεται ένα λογοτεχνικό έργο, όπως ο *Ερωτόκριτος*. Αντιθέτως, μια τέτοια

---

²⁷ Vitti, «Η ακμή της Κρητικής Λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύνολο (ΙΣΤ'-ΙΖ')», *ό.π.*, σ. 373-374 και κυρίως σ. 374. Βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος* σ. 164-203.

²⁸ Για την καταγωγή του Χαρίδημου από τα 12 αρχοντόπουλα βλ. Vincent, 2015, σ. 103-106. Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ο Ρωτόκριτος στην γκιόστρα* σ. 214-226.

²⁹ Για τη συγκεκριμένη (contextual) ποιοτική έρευνα βλ. Ίσαρη-Πουρκός, *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας, Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015.

³⁰ Πρόκειται για μια επισκόπηση που καλύπτει μεγάλο τμήμα της διατριβής βλ. εδώ, *Πρώτο Μέρος: Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο και Βενετία: από τη χριστιανική ιδέα της οικουμενικότητας του Μεσαίωνα στον πολιτικό ρεαλισμό της Αναγέννησης*, σ. 26-164, *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203, και *Μακιαβελικές απηχήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*; σ. 256-275.

επισκόπηση καθίσταται απαραίτητη, επειδή πραγματοποιείται στο πλαίσιο της καλύτερης κατανόησης του κορναρικού έργου σε σχέση με την εποχή του.

Αυτή η ιστορική θεώρηση κρίνεται αναγκαία εφόσον ο *Ερωτόκριτος* είναι προϊόν της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής, καθώς γράφεται σε μια περίοδο κατά την οποία το νησί είναι υπό βενετική κυριαρχία. Σημαντική παράμετρος της ιστορίας της Κρήτης κατά την υπό εξέταση περίοδο, αποτελεί η επιρροή που ασκούν σε ιδεολογικό επίπεδο το Βυζάντιο και η Βενετία στους κατοίκους της Κρήτης. Επισημαίνεται ότι η βυζαντινή ιδεολογική επιρροή εξακολουθεί να υφίσταται στο νησί, ακόμα και μετά την κατάρρευση της Πόλης το 1453.

Η έρευνα επικεντρώνεται στην κρητική ιστορία, από την Α΄ βυζαντινή περίοδο (330-824-828;) μέχρι το 1669 και το τέλος της βενετικής κυριαρχίας στο νησί, εξ αιτίας της οθωμανικής κατάκτησης του νησιού. Λαμβάνονται υπ' όψιν, τόσο η ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις απαρχές της ίδρυσής της μέχρι την πτώση της το 1453, όσο και της Δυτικής αυτοκρατορίας από το 476 (έτος της διάλυσής της) μέχρι το 1204 και την Δ΄ Σταυροφορία. Αυτή η σταυροφορία καθίσταται ορόσημο για τη Βενετία, αφού έκτοτε θα διαδραματίσει μείζονα ρόλο στις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Έτσι, αιτιολογείται η επισκόπηση της ιστορίας της Βενετίας από την ίδρυσή της μέχρι το 1669.

Με βάση το πιο πάνω, συνεξετάστηκαν δύο ομάδες κειμένων. Αφενός, η πρωτογενής βιβλιογραφία (*Ερωτόκριτος*, *Ο Ηγεμόνας*), και αφετέρου, η δευτερογενής βιβλιογραφία (ιστορίες, μελέτες, άρθρα, πρακτικά συνεδρίων).

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται έργα, όπως το υπο εξέταση κείμενο του Βιτσέντζου Κορνάρου και *Ο Ηγεμόνας*, του οποίου κρίνεται ότι βασικές πτυχές αντανakλώνται στον *Ερωτόκριτο*. Στη δεύτερη κατηγορία, τίθενται υπ' όψιν κειμενικά είδη, όπως: ιστορίες της Κρήτης, του Βυζαντίου, της Δυτικής αυτοκρατορίας και της Βενετίας, καθώς και μελέτες, άρθρα και πρακτικά συνεδρίων που αφορούν στο κορναρικό κείμενο. Μέσα από τη μελέτη τους αντλούνται πληροφορίες που θα σταθούν χρήσιμες ως προς την κειμενική ανάλυση και την τεκμηρίωση των συμπερασμάτων της διατριβής, καθώς και τη στόχευσή της, δηλαδή την ανάγνωση του *Ερωτόκριτου* μέσα από το πρίσμα των ιστορικών και φιλοσοφικών δομών της εποχής του.

Εν κατακλείδι, με αυτή την επισκόπηση δημιουργείται ένα πλαίσιο στο οποίο αποτυπώνονται κομβικής σημασίας ιστορικά γεγονότα που μαρτυρούν τον χαρακτήρα καθώς και τον τρόπο δράσης, τόσο της Βενετίας, όσο και του Βυζαντίου. Σε αυτά τα

γεγονότα και τις δράσεις ανατρέχουμε για τους σκοπούς της ανάλυσης της πλοκής του *Ερωτόκριτου*, διερευνώντας πώς αυτές οι κορυφαίες ιστορικές στιγμές και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα (π.χ. φιλοσοφικές απόψεις) αντικατοπτρίζονται μέσα στο κείμενο.

Ενδεχομένως, το *Πρώτο Μέρος* να μπορεί να λειτουργήσει ως βασική πηγή για ανάλυση από τους μεταγενέστερους σε συνδυασμό με τη μελέτη ιστορικών γεγονότων, τα οποία σημάδεψαν και δικαιολόγησαν τον ρου της βυζαντινής, της βενετικής και επομένως της κρητικής ιστορίας. Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι όσα περιέχονται σε αυτό το μέρος έχουν αντληθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία και η μόνη πρωτοτυπία του περιορίζεται στον τρόπο που επιλέχθηκαν και αναλύθηκαν σε συνάφεια με το αντικείμενο της εργασίας.

Μέσα από τη μελέτη και αξιολόγηση των πιο πάνω, σε συσχέτιση με την ανάλυση του περιεχομένου (content analysis) του *Ερωτόκριτου*, η παρούσα διατριβή στοχεύει στην προσθήκη νέων προβληματισμών και στον εντοπισμό νέων πτυχών για διερεύνηση, συνεχίζοντας τον δρόμο που άνοιξαν οι προηγούμενοι μελετητές.

Η εύρεση κρυμμένων νοημάτων που να αφορούν στα πολιτισμικά συμφραζόμενα του κειμένου, ενδεχομένως να δώσει μερικές απαντήσεις, οι οποίες κατ' ουδένα τρόπο δεν σημαίνει ότι είναι οι μοναδικές που μπορεί να δοθούν. Αν η επιχειρηματολογία που ακολουθεί στο κύριο μέρος της ανάλυσης του *Ερωτόκριτου* είναι πειστική, τότε η μικρή συμβολή της διατριβής έγκειται στον εντοπισμό επιπλέον παραδειγμάτων που φωτίζουν αυτό το ευρύ πεδίο έρευνας, ανασυνθέτοντας ένα μεγάλο μέρος του πνευματικού ορίζοντα που δηλώνεται έμμεσα από τα διακειμένα.³¹ Ας σημειωθεί ότι σε αυτή την έμμεση παρουσία των διακειμένων είναι που αποδίδεται ο κρυπτικός τους χαρακτήρας.

Από τη μια, όσον αφορά στην ιστορία των δύο αυτοκρατοριών σε συνάφεια με την Κρήτη, μελετάται η ύπαρξη πιθανών αναφορών κάποιων ιστορικών γεγονότων και των συνδηλώσεών τους στον *Ερωτόκριτο* και από την άλλη, διερευνάται ο εντοπισμός διακειμένων από τον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι. Πρόκειται για αναφορές που διατυπώνονται με τρόπο αφαιρετικό, διατηρώντας όμως το συναισθηματικό τους βάρος, τη συμβολική τους αξία.³² Αν πράγματι συμβαίνει αυτό, τότε αποδεικνύεται ότι τέτοιου

---

³¹ Σιαφλέκης, «Επίδραση και διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας», *Σύγκριση*, 1, 1989, σ. 15-20 και κυρίως σ. 19.

³² Για την πιθανότητα η λογοτεχνία να εμπερικλείει μέσα από τη μορφή και το περιεχόμενό της, «την αίσθηση της βιωμένης πραγματικότητας της εποχής» «ακόμη και αν δεν κάνει καμιά ευθεία αναφορά στην ιστορία» βλ. Αποστολίδου, *Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων*

είδους συνδηλώσεις εγγράφονται από τον Κορνάρο έντεχνα, δηλαδή κειμενικά μέσα από το έργο του.³³

*

Η εργασία αυτή απαρτίζεται από τέσσερα μέρη: *Πρώτο Μέρος: Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο και Βενετία: από τη χριστιανική ιδέα της οικουμενικότητας του Μεσαίωνα στον πολιτικό ρεαλισμό της Αναγέννησης, Δεύτερο Μέρος: Ο Βιτσέντζος Κορνάρος και οι λόγιοι της εποχής του, Τρίτο Μέρος: Ανάλυση της πλοκής του Ερωτόκριτου και Τέταρτο Μέρος: Συμπεράσματα.*

Του κυρίως μέρους της διατριβής προηγείται η *Εισαγωγή (Κεφάλαιο 1)* και ακολουθούν η *Βιβλιογραφία*, το *Επίμετρο* και το *Ευρετήριο*.

Το *Πρώτο Μέρος: Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο και Βενετία: από τη χριστιανική ιδέα της οικουμενικότητας του Μεσαίωνα στον πολιτικό ρεαλισμό της Αναγέννησης*, έχει την εξής δομή: **Κεφάλαιο 2: Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο Βενετία: η χριστιανική ιδέα της οικουμενικότητας του Μεσαίωνα μέχρι τις παραμονές του 1204**, όπου γίνεται μια σύνοψη της ιστορίας α) του Βυζαντίου (330-1204), β) της Δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (476-

---

Ελληνικών: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο. Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, σ. 8-10.

³³ Σύμφωνα με τον Holton (Holton, «Ξαναδιαβάζοντας τον Ερωτόκριτο», στο: Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), ό.π., σ. 36) «δεν είναι...αναχρονιστικό να συνδέουμε τον Ερωτόκριτο με το είδος που διαδέχθηκε το μεσαιωνικό ρομάντζο, παρ' όλο που έπρεπε να περάσουν άλλοι δύο αιώνες πριν γραφτούν τα πρώτα πεζά μυθιστορήματα στα ελληνικά.» Επίσης, για τη σχέση του μυθιστορηματικού είδους και του Ερωτόκριτου, ενδεικτικά βλ. Beaton, «Ο Ερωτόκριτος μέσα στην ιστορική εξέλιξη της μυθιστορίας», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 39-49, Κακλαμάνης, «Ο Ερωτόκριτος στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας», στο: του ίδιου (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 19-107, (στο εξής Κακλαμάνης, «Ερωτόκριτος, πρώιμη νεωτερικότητα»), Holton, «Μυθιστορία», στο: του ίδιου, *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (επιμ. Holton, απόδοση στα ελληνικά: Δεληγιαννάκη), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 253-291, στο εξής Holton, «Μυθιστορία», 1997. Για μια γενικότερη εικόνα γύρω από το λογοτεχνικό είδος, στο οποίο ανήκει ο Ερωτόκριτος βλ. Καλλίνης, «Τί είναι ο Ερωτόκριτος ή πώς τον διαβάζουμε. Το γένος και το είδος», στο: Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, ό.π., σ. 43-61. Αν δεχτούμε ότι υπάρχει συνάφεια ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στο κορναρικό έργο, τότε ενισχύεται η δυναμική του Ερωτόκριτου ως κειμένου, στο οποίο α) η *διαλογικότητα* έχει πρωτεύοντα ρόλο, ενώ β) η σχέση ιστορίας και παρόντος είναι αλληλένδετες (Μπαχτίν, *Έπος και Μυθιστόρημα*, (πρόλογος-μτφρ: Κιουρτσάκης), Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 66: «[στο μυθιστόρημα] η σύγχρονη εποχή και η προβληματική της είναι η αφητηρία και το κέντρο μιας λογοτεχνικής και ιδεολογικής εξέτασης και αποτίμησης του παρελθόντος.»

1204), και γ) της Βενετίας, με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στον ρόλο που διαδραματίζει στην Δ' Σταυροφορία.

Μελετώνται κυρίως τα γεγονότα της Εικονομαχίας (726-843) και της σταυροφορίας του 1204, επειδή πρόκειται για γεγονότα των οποίων οι πτυχές θεωρούμε ότι αντανακλώνται στο κορναρικό κείμενο. Συγκεκριμένα, κρίνεται ότι οι ιπποτικές αναμετρήσεις της γκιάστρας παραπέμπουν σε ιστορικά γεγονότα και στις συνδηλώσεις τους.

Κριτήρια για την επιλογή αυτών των ιστορικών γεγονότων, αποτελούν τα εξής. Αφενός, η Εικονομαχία είναι εκείνο το γεγονός που έπεται της αραβικής επίθεσης ενάντια στο Βυζάντιο, δηλαδή της επίθεσης από έναν λαό αλλόθρησκο. Η επαφή με τον αραβικό κόσμο γίνεται η αφορμή για να επιτελεστούν θρησκευτικές και πολιτικές αλλαγές, τόσο εντός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όσο και εκτός. Μια τέτοια αλλαγή είναι το ρήγμα που διακρίνει στο εξής τις σχέσεις του Βυζαντίου και της Δύσης. Επίσης, με τα γεγονότα της Εικονομαχίας είναι που ενισχύεται η βυζαντινή ταυτότητα, συμβάλλοντας σημαντικά στον αυτοκαθορισμό τους σε σχέση με τους άλλους.

Επιπρόσθετα, αν η Εικονομαχία έπεται της επαφής με το αραβικό στοιχείο, αντίθετα στην Κρήτη η αραβική επίθεση και κατάληψη σημειώνονται το 824- 828;³⁴ Μια κατάληψη που διαρκεί μέχρι το 961, χρονιά κατά την οποία ο Νικηφόρος Φωκάς ανακαταλαμβάνει το νησί. Κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον του Βυζαντίου για την Κρήτη, στην οποία υπόσχεται ότι θα αναβαθμίσει από *αρχοντιά* σε *θέμα*, σε περίπτωση ανάκτησης του βυζαντινού ελέγχου.³⁵ Παράλληλα, με τις προσπάθειες των Βυζαντινών για ενίσχυση της θέσης τους στο νησί, παρατηρείται η αυξημένη αφομοίωση των Αράβων από το κρητικό τοπικό στοιχείο, με αποτέλεσμα την εμφάνιση των λεγόμενων *αραβοκρητών*. Τέλος, με τη βυζαντινή ανακατάληψη το 961,

---

³⁴ Δετοράκης, *Η ιστορία της Κρήτης*, Μύσσις, Ηράκλειο, 1990², σ. 128 και κυρίως σ 142 : «η ίδια σύγχυση επικρατεί στους ειδικούς για τη χρονολογία της αραβικής κατάκτησης. Όλοι βέβαια τοποθετούν την επιδρομή μετά την αποστασία του Θωμά (823), αλλά οι προτεινόμενες χρονολογίες είναι πολλές, μεταξύ 823-828. Το 824 φαίνεται να είναι πιο κοντά στην ιστορική αλήθεια. Η διαφωνία στο ζήτημα του χρόνου οφείλεται περισσότερο στη χρονική απόσταση από την εισβολή ως την ολοκληρωτική κατάκτηση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατάκτηση της Κρήτης έγινε σταδιακά, βήμα προς βήμα, και δεν ήταν δυνατό να συμβεί αλλιώς.», στο εξής Δετοράκης, 1990.

³⁵Βλ. εδώ, στο *Ευρετήριο*. Η *αρχοντιά* δεν υπαγόταν στρατιωτικά και διοικητικά σε κάποιο ανώτερο διοικητικό κέντρο, ενώ το διοικητικό της σύστημα ήταν κατώτερο από τα *θέματα*. Επίσης, βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η περίπτωση της Κρήτης: Ανατολή ή Δύση*, σ. 134-163.

το τοπικό αυτό στοιχείο είναι ακόμη σταθερό, έτσι όπως φαίνεται μέσα από την επανάσταση του Καρύκη, επανάσταση που προβάλλει το αίτημα για ανεξαρτησία. Με την Εικονομαχία και τα γεγονότα που έπονται αυτής καταδεικνύεται αφενός, το βυζαντινό ενδιαφέρον για το νησί και οι ενισχυμένοι δεσμοί μεταξύ Κρήτης και Βυζαντίου με την εγκατάσταση των 12 αρχοντόπουλων και αφετέρου,³⁶ η υπεροχή του τοπικού στοιχείου.

Η επιλογή να μελετηθεί η Δ' Σταυροφορία του 1204 στηρίχτηκε στο γεγονός ότι πρόκειται για μια επίθεση ενάντια στο Βυζάντιο, η οποία καταλήγει στην κατάληψη του κέντρου της αυτοκρατορίας για πρώτη φορά από τους ομόθρησκούς τους, Λατίνους.³⁷

Κυριότερο επακόλουθο της Δ' Σταυροφορίας για την Κρήτη αποτελεί η βενετική κατάληψη του νησιού το 1211. Αν και η βενετική κυριαρχία διαρκεί μέχρι το 1669, η ιδεολογική επιρροή που δέχεται ο κρητικός πληθυσμός από το Βυζάντιο δεν παύει να υφίσταται. Η βιβλιογραφία επισημαίνει τον ισχυρό ρόλο που είχε η Πόλη ως ιδεολογικό κέντρο στη συνείδηση των Κρητικών πριν και μετά από την πτώση της το 1453. Έναν ρόλο που εξηγεί τη διαμόρφωση των στενών δεσμών μεταξύ κέντρου-επαρχίας. Στον αντίποδα, η Βενετία αρχίζει να επηρεάζει ιδεολογικά τους Κρητικούς κυρίως μετά την πτώση της Πόλης το 1453 και τη σταδιακή εξασθένηση της υπεροχής της βυζαντινής ιδέας.³⁸ Με βάση τα πιο πάνω, μελετάται η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη, τόσο μέσα από τη δράση των *προβλεπτών*, όσο και μέσα από την ύπαρξη και τη δράση των Ακαδημιών στο νησί.

---

³⁶Για τη δύναμη του θρύλου των δώδεκα αρχοντόπουλων κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας βλ. Buondelmonti, *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, (εισαγωγή, μτφρ. Αποσκήτη, πρόλογος και δύο άρθρα: Αλεξίου), Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, σ. 23: «Η ελπίδα που έχουν οι Κρητικοί να ελευθερωθούν με αρχηγούς τους Καλέργηδες (που είχαν πράγματι επαναστατήσει στα 1364-1367), είναι ακόμη ζωηρή. Όταν οι Κρητικοί λένε στον περιηγητή 'ο αυτοκράτοράς μας', εννοούν τον βασιλιά της Κωνσταντινουπόλεως. Ο κύρ Φωκάς και τα 'δώδεκα αρχοντόπουλα' αποτελούν την εθνική τους παράδοση.»

³⁷ Για τις κυριότερες «ευκαιρίες επαφής» Λατίνων και Βυζαντινών βλ. Γιαννακόπουλος, *Βυζάντιο και Δύση, Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, (μτφρ. Βαρουξάκη), Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1985, σ. 31, στο εξής Γιαννακόπουλος, 1985, όπου αναφέρει ότι η περίοδος από την Α' Σταυροφορία, το 1095 μέχρι το 1261 και την ανακατάληψη της Πόλης από τους Έλληνες αποτελεί την πρώτη μαζική συνάντηση μεγάλων ομάδων των δύο πολιτισμών. Οι άλλες δύο «ευκαιρίες επαφής» πραγματοποιούνται α) από τον 4^ο-11^ο αι., όπου ο βυζαντινός πολιτισμός ξεπέρασε τον δυτικό και οι σχέσεις τους ήταν περιορισμένες και β) από το 1261 μέχρι το 1453, όπου οι σχέσεις βυζαντινού και δυτικού πολιτισμού είναι εντονότερες και πιο ανταγωνιστικές.

³⁸Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 23-36.

Εν ολίγοις, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις αλλαγές που τροφοδοτούν οι πνευματικές ανακατατάξεις που παρατηρούνται μετά από το 1204, έτσι όπως αυτές απαντούν στην Ανατολή (παλαιολόγεια αναγέννηση) και στη Δύση (ιταλική Αναγέννηση).³⁹ Αναλύεται το πώς αυτές οι αλλαγές συμβάλλουν στη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη θεοκρατική υπεροχή και την ιδέα της *οικουμενικότητας* που κυριαρχεί μέχρι το 1204, στον *πολιτικό ρεαλισμό*. Πρόκειται για μετατόπιση που επηρεάζει τόσο, τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία είναι κυρίαρχος της Κρήτης μέχρι την κατάκτηση από τους Δυτικούς, όσο και τη Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η οποία οργανώνει σταυροφορίες, μέσα από τις οποίες θα αναδειχθεί ο σπουδαίος ρόλος της Βενετίας, μετέπειτα κυριάρχου της Κρήτης.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν, μελετάται α) η πορεία της Ανατολής, δηλαδή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από το 330 μέχρι το 1204, με την ανάλυση να επικεντρώνεται στον μεσαιωνικό χαρακτήρα του Βυζαντίου, ο οποίος στηρίζεται στη *χριστιανική ιδέα της κοινοπολιτείας*. Επιπρόσθετα, γίνεται αναφορά στη δημιουργία του *εθνικού ή θεματικού στρατού*,⁴⁰ στο πλαίσιο της επιστράτευσης της *ρεαλιστικής-ανατολικής ιδεολογίας* και κατά συνέπεια της διαμόρφωσης του *βυζαντινού εθνικισμού*.⁴¹ Επίσης, εξετάζεται το φαινόμενο της μακεδονικής αναγέννησης του 9^{ου}-11^{ου} αι., και επιπλέον, μελετώνται οι σχέσεις που καλλιεργούνται ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία μέχρι το 1204, δηλαδή ανάμεσα στις δύο δυνάμεις που κατακτούν διαδοχικά την Κρήτη.⁴²

---

³⁹ Διευκρινίζεται ότι στο εξής με το όνομα *Αναγέννηση* γίνεται λόγος στην ιταλική Αναγέννηση, ενώ με το όνομα *αναγέννηση*, μόνο σε πνευματικά κινήματα μικρότερης κλίμακας (π.χ. καρολίγγεια, παλαιολόγεια, μακεδονική αναγέννηση). Επίσης, για τη διαφορά μεταξύ *Αναγέννησης* και *αναγέννησης-ανανέωσης* βλ. Λαμπάκης, «Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση», στο: Γραμματικοπούλου(επιμ.), *Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 31-51 και κυρίως σ. 33, υπ. 6, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, στο εξής Λαμπάκης, 2004.

⁴⁰ Βλ. Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, (μτφρ. Δρακοπούλου), Ψυχογιός, Αθήνα 1988, σ. 38.

⁴¹ Αρβελέρ, *ό.π.*, σ. 41. Σε αυτό το σημείο, να διευκρινιστεί ότι η αναφορά στους όρους: *εθνικός, εθνική συνείδηση, εθνική ταυτότητα* στην παρούσα εργασία, γίνεται στο πλαίσιο της διερεύνησης της ιδεολογικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των υπο εξέταση περιόδων και όχι υπό το πρίσμα της σύγχρονης τους σημασίας.

⁴² Οι κατακτήσεις ήταν διαδοχικές, αν εξαιρέσουμε τη σύντομη κατάκτηση του νησιού από τους Γενουάτες που διακόπηκε μετά από την επικράτηση της Βενετίας στον πόλεμο (1206-1211) με την Γένοβα, η λήξη του οποίου σηματοδοτεί την αρχή της βενετοκρατίας στο νησί. Επίσης, βλ. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία, Μελέτη διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων, Με 5 χάρτες και 9 εικόνες εκτός κειμένου*, (μτφρ. Μουτσοπούλου), Παπαδήμα, Αθήνα 2004, σ. 206-207, στο εξής Nicol, 2004.

Επιπρόσθετα, μελετάται β) η πορεία της Δύσης, από το 476 μέχρι το 1204 με επικέντρωση στον μεσαιωνικό της χαρακτήρα που βασίζεται στην ιδέα περί *οικουμενικότητας* και παγκόσμιας κυριαρχίας. Όσον αφορά στα γεγονότα της Εικονομαχίας, ο πάπας Γρηγόριος Γ' αντιτίθεται στο εικονοκλαστικό διάταγμα του αυτοκράτορα Λεόντα Γ', με αποτέλεσμα τη ρήξη μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

γ) Τέλος, μελετάται η πορεία της Βενετίας μέχρι το 1204, καθώς και ο τρόπος που αντανακλάται ο ρεαλισμός της, μέσα από την επιλογή της να στραφεί προς τον πάπα, αποζητώντας έτσι την ανεξαρτησία της από το Βυζάντιο. Μάλιστα, τότε είναι που οι 12 *δήμαρχοι* αντικαθίστανται από *δόγηδες*.⁴³ Επιπλέον, η ανάλυση εστιάζει στον χαρακτήρα της πολιτικής της Βενετίας, ο οποίος της υπαγορεύει να προσαρμοστεί στο συνεχές μεταβαλλόμενο σκηνικό και να προχωρήσει σε κινήσεις, οι οποίες θα της επέτρεπαν όχι απλώς να επιβιώσει, αλλά να καταφέρει από πρώην βυζαντινή αποικία να γίνει σύμμαχος και τελικά κυρίαρχος της πρώην μητρόπολής της.

Στο **Κεφάλαιο 3: Οι Συνέπειες του 1204 για Βυζάντιο, Δύση και Βενετία**, γίνεται μια επισκόπηση των συνεπειών της Δ' Σταυροφορίας για το Βυζάντιο, στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται η διάρρηξη των δεσμών ενότητας εντός της αυτοκρατορίας, γεγονός που μακροπρόθεσμα επισπεύδει την οθωμανική κατάκτηση του 1453. Επιπλέον, μελετώνται οι συνέπειες που έχει η ίδια σταυροφορία για τη Δύση και ειδικότερα για τη Βενετία, η οποία μολονότι φαίνεται ότι είναι η μόνη ικανή δύναμη που μπορεί να αποσοβήσει τον ανερχόμενο οθωμανικό κίνδυνο, εντούτοις δεν το κατορθώνει.

Στο **Κεφάλαιο 4: Οι συνέπειες των δύο πτώσεων της Πόλης για τη Βενετία**, γίνεται αναφορά στον τρόπο που οι δύο πτώσεις της Πόλης (1204 και 1453) επηρεάζουν τη Βενετία ως προς την εξέλιξή της. Μέσα από το υποκεφάλαιο: *Η Βενετία μετά από το 1204 ως μια σημαντική ευρωπαϊκή δύναμη* αναλύεται η εξέλιξη της Βενετίας σε δύναμη με σημαίνοντα ρόλο στα τεκταινόμενα (πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά).

---

⁴³ Για τους *δόγηδες*, αξίωμα το οποίο λάμβαναν μέλη πλούσιων οικογενειών και κυρίως πλούσιοι έμποροι, ενώ θεωρείται μετεξέλιξη του αξιώματος του βυζαντινού δούκα βλ. Διαλέτη, «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτοκρατορία», στο: Διαλέτη (κ.ά.), *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11^{ος}-18^{ος} αι. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 74-110. Βλ. εδώ, στα εξής υποκεφάλαια: *Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ' Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, σ. 55-68 και *Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο*, σ. 141-147.

Αυτή η εξέλιξη αποτυπώνεται μέσα από τα εξής υποκεφάλαια: *Η πολιτική δράση της Βενετίας στο δίπολο: Βυζάντιο vs Οθωμανοί (1261-1453)* και *Η πολιτική δράση της Βενετίας ανάμεσα στο δίπολο: Δύση-πάπας vs Οθωμανοί μετά από το 1453*, όπου η ανάλυση επικεντρώνεται στην αποδυνάμωση της Βενετίας ως φύλακα της ενότητας. Αυτό συμβαίνει εξ αιτίας του πολιτικού κατακερματισμού της ιταλικής χερσονήσου (βλ. υποκεφάλαιο: *Ο πολιτικός κατακερματισμός ιταλικής χερσονήσου* και υποκεφάλαιο: *Φλωρεντία και η ιδέα της ιταλικής ενοποίησης*), καθώς και εξ αιτίας των συνεπειών της ανακάλυψης του *Νέου κόσμου* στην Ιταλία που οδηγούν στη σταδιακή αποδυνάμωση, τόσο του πάπα, όσο και της Γαληνοτάτης [βλ. υποκεφάλαιο: *Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου ως επιστέγασμα της ιταλικής διαίρεσης (η διαδοχική αποδυνάμωση της Γαληνοτάτης και του πάπα)*]. Μάλιστα, η ανάλυση εστιάζει αφενός, στην αποδυνάμωση του πάπα που γίνεται αντιληπτή μέσα από τις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στο όνομα της ιδέας της *οικουμενικότητας*, με προεξάρχοντα τον Κάρολο Κουίντο (βλ. υποκεφάλαιο: *Η ιταλική διαίρεση και η παπική αποδυνάμωση μέσα από την παρουσία του Κάρολου Κουίντου ως φορέα της οικουμενικότητας*) και αφετέρου, στον ρόλο της Βενετίας ως εκπροσώπου του Μανιερισμού, μετά από την πτώση της Ρώμης το 1527 (βλ. υποκεφάλαιο: *Βενετία: από τον Ουμανισμό στον Μανιερισμό*).

Στο **Κεφάλαιο 5**: *Η διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας στη Δύση*, γίνεται αναφορά στις αξίες του Ουμανισμού, ως βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας. Στο υποκεφάλαιο: *Οι αξίες του Ουμανισμού, βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας* εξετάζονται οι ανακατατάξεις σε οικονομικό-πολιτικό-πολιτισμικό επίπεδο στην ιταλική χερσόνησο, οι οποίες επιφέρουν τον πολιτικό κατακερματισμό της. Επιπλέον, αναλύονται οι αλλαγές σε θρησκευτικό επίπεδο, έτσι όπως παρουσιάζονται μέσα από την εμφάνιση του λουθηρανισμού, μεταρρυθμιστικό κίνημα το οποίο επηρεάζει όλο τον δυτικό κόσμο.

Στο υποκεφάλαιο: *Κάρολος Κουίντος-Φραγκίσκος Α': οικουμενικότητα και ευρωπαϊκή ισορροπία* εξετάζεται η κατάρρευση των σχεδίων του Κάρολου Κουίντου για μian οικουμενική κυριαρχία στην Ευρώπη. Αυτή η κατάρρευση οφείλεται στη διάρρηξη της ενότητας του χριστιανικού κόσμου της Δύσης –έτσι όπως γίνεται αντιληπτή με τη διαίρεση σε προτεστάντες και καθολικούς– απότοκο των γεγονότων της Μεταρρύθμισης

και της Αντιμεταρρύθμισης. Μαζί με την ενότητα που προσέδιδε η θρησκεία, καταρρέουν και οι πολιτικές που εκφράζουν αυτή την ενότητα.

Τέλος, στο υποκεφάλαιο: *Βενετική πολιτική δράση ανάμεσα στο δίπολο: Δύση - Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί* γίνεται λόγος για τη σχέση μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι συνθήκες που επικρατούν στη Δύση και ειδικότερα στην ιταλική χερσόνησο μαρτυρούν μια εικόνα διαίρεσης και κατακερματισμού, γεγονός που δεν ευνοεί τη διατήρηση μιας ισχυρής βενετικής παρουσίας που θα της επέτρεπε να λειτουργήσει ως ανάχωμα στον οθωμανικό επεκτατισμό, με αποτέλεσμα η επικείμενη σύγκρουση να μην αργεί να έρθει.

Στο **Κεφάλαιο 6: Βενετία-Οθωμανική αυτοκρατορία: από τη ρεαλιστική πολιτική της ισορροπίας στην εμπόλεμη σύρραξη** μελετάται η βενετοτουρκική σύγκρουση και η απώλεια των δύο βενετικών κτήσεων στην Μεσόγειο, της Κύπρου και της Κρήτης. Το κεφάλαιο χωρίζεται στα εξής υποκεφάλαια: *Η περίπτωση της Κύπρου και Η περίπτωση της Κρήτης: Ανατολή ή Δύση.*

Στο πρώτο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για το τέλος της βενετοκρατίας στην Κύπρο, καθώς και για την τελευταία προσπάθεια των ενωμένων δυτικών για αναχαίτιση των Οθωμανών.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζονται τα εξής: *Κρήτη και Βυζάντιο: Α' βυζαντινή περίοδος (330-824-828;) και αραβοκρατία (828;-961), Κρήτη και Βυζάντιο: Β' βυζαντινή περίοδος (961-1204), Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη και η απουσία ενότητας στο νησί ως πρόδρομος του 1669, Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο, Η βενετική ρεαλιστική πολιτική δράση-προβλεπτές και Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών.*

Με αυτό τον τρόπο, δημιουργείται το πλαίσιο στο οποίο μπορεί να στηριχτεί η διερεύνηση, δια της οποίας θα αποτυπωθεί όσο το δυνατό καλύτερα η πορεία που ακολουθούν, τόσο το Βυζάντιο, όσο και η Δύση-Βενετία, μετά από το 1204. Τέλος, η μελέτη της κατάκτησης της Κύπρου και της υπο εξέλιξη κατάκτησης της Κρήτης από τους Οθωμανούς, συντείνει στην πληρέστερη κατανόηση του ίδιου του κορναρικού έργου.

Με στόχευση τη σύνδεση, αφενός, της σύνοψης της πορείας των δυνάμεων που επηρεάζουν ιδεολογικά την Κρήτη (*Πρώτο Μέρος*) και αφετέρου, της ενδοκειμενικής ανάλυσης (*Τρίτο Μέρος*) του *Ερωτόκριτου*, εξετάζεται το κλίμα της εποχής του συγγραφέα,

---

Βιτσέντζου Κορνάρου του Ιακώβου που φαίνεται να είναι μέχρι στιγμής ο επικρατέστερος δημιουργός του έργου.

Με βάση το πιο πάνω, ακολουθεί το **Δεύτερο Μέρος**: *Ο Βιτσέντζος Κορνάρος και οι λόγιοι του καιρού του και το κεφάλαιο 7: Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*. Σε αυτό το κεφάλαιο η ανάλυση στοχεύει στο να γίνει αντιληπτό το πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Βιτσέντζος Κορνάρος γράφει τον *Ερωτόκριτο*, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα γεγονότα της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, τα οποία οδηγούν τους καλλιτέχνες στην αυτολογοκρισία και στο «καμουφλάρισμα» των έργων τους, για να μην προκαλέσουν την αντίδραση της καθολικής εκκλησίας και την επιβολή ποινών από την Ιερά Εξέταση.

Επιπλέον, δεδομένου ότι οι Ακαδημίες του νησιού αναπτύσσονται σύμφωνα με τις Ακαδημίες στην Ιταλία, παρουσιάζοντας κοινή στοχοθεσία με αυτές,⁴⁴ διερευνάται το ενδεχόμενο να φωτίζεται καλύτερα –μέσα σε αυτό το πλαίσιο των Ακαδημιών– το *κρύψιμο*, στο οποίο προβαίνει ο Κορνάρος (μέλος και αδερφός του προέδρου της Ακαδημίας των Stravaganti) γράφοντας τον *Ερωτόκριτο*. Δεν πρόκειται σύμφωνα με τον Πιερρή για ένα συνειδητό *κρύψιμο* των πολιτικών νοημάτων του *Ερωτόκριτου*, αλλά για ένα *σοφίλιασμα* νοημάτων με τρόπο που να μην γίνονται εύκολα αναγνωρίσιμα.⁴⁵

Επιπρόσθετα, παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος που διατυπώνονται αυτά τα νοήματα, γι' αυτό μελετώνται και άλλα παραδείγματα ανθρώπων του πνεύματος, κάποιοι εκ των οποίων δουν στην Κρήτη (Francesco Barozzi, Andrea Cornaro, Αντώνιος Καλλέργης, Γεώργιος Χορτάσης) και στην Ευρώπη (Γαλιλαίος). Επιπλέον, στην ανάλυση γίνεται λόγος και για προσωπικότητες που έδρασαν στη Δύση, προσωπικότητες, μεταξύ των οποίων ο Λούθηρος –πρωτοστάτης του κινήματος της Μεταρρύθμισης το 1517– και ο Μακιαβέλι.

Ο Barozzi υπήρξε συγγραφέας της *Περιγραφής* και πρόεδρος της Ακαδημίας των Vini (= ζωηρών, ασυμβίβαστων) που ιδρύεται στην Κρήτη το 1562. Μια Ακαδημία που θεωρείται ως ένα είδος πρόδρομου της Ακαδημίας των Stravaganti, της οποίας πρόεδρος υπήρξε ο συγγραφέας της *Hilistoria Candiana* και αδερφός του Βιτσέντζου Κορνάρου, Andrea Cornaro. Επιπρόσθετα, μέσα απ' αυτό το κλίμα που ήταν προσδιορισμένο από τις

---

⁴⁴ Bancroft-Marcus, «The Cretan Academies and the Imprese of Erotokritos», *Cretan Studies*, 3, 1992, σ. 21 και επίσης, βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών*, σ. 156-163.

⁴⁵ Πιερής, 2006, σ. 12, υπ. 14 και σ. 34-38.

Ακαδημίες δεν πρέπει, όπως θα αναλυθεί πιο κάτω, να αποκλειστεί ο Αντώνιος Καλέργης. Πρόκειται για τον συγγραφέα των *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro e fuori*, στο οποίο στηρίζει μεγάλο μέρος της *Historia Candiana* ο Andrea Cornaro.

Ως προς την επιλογή να μελετηθεί ο Γαλιλαίος, μέσα από τη συγγραφική του δράση και συγκεκριμένα μέσα από το έργο του *Διάλογος*, παρατηρούνται τα εξής. Αν και ο Βιτσέντζος Κορνάρος δεν γνώριζε τον *Διάλογο*, επειδή το έργο εκδόθηκε το 1632, ενδιαφέρον παρουσιάζουν αφενός, οι επιπτώσεις που έπονται της συγγραφής αυτού του έργου, έτσι όπως αντικατοπτρίζονται στην καταδίκη του Γαλιλαίου από την Ιερά Εξέταση και αφετέρου, τα γνωρίσματα του *Διαλόγου*, όπως για παράδειγμα η διαλογική του μορφή, καθώς το προδίδει το ίδιο το όνομά του.

Τίθεται το ερώτημα αν οι πιο πάνω προσωπικότητες διατυπώνουν τις θέσεις τους μέσα από τα έργα τους, μ' έναν τρόπο συγκαλυμμένο –όπως επέβαλλε ο φόβος απέναντι στην Αντιμεταρρύθμιση– επιτελώντας έτσι τον ρόλο τους ως συνδιαμορφωτές των πολιτικών γεγονότων.⁴⁶ Εντούτοις, η ανάλυση επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο εκφράζουν τη θέση τους ως προς την αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου. Διερευνάται αν ο Βιτσέντζος Κορνάρος διατυπώνει τις θέσεις του στον *Ερωτόκριτο*, επιβεβαιώνοντας την ιδιότητα που φαίνεται να έχουν οι καλλιτέχνες ως προς τη διαμόρφωση των γεγονότων.

Με βάση τα πιο πάνω, η ανάλυση εκκινεί αφενός, από τον ευρύτερο κύκλο της καταγραφής της πορείας των δυνάμεων που επηρεάζουν ιδεολογικά το νησί και αφετέρου, επικεντρώνεται στο πλαίσιο της εποχής του πιθανότερου δημιουργού του *Ερωτόκριτου* (εξετάζοντας κι άλλες περιπτώσεις λογίων της Κρήτης και της Ευρώπης). Τέλος, εμβαθύνει στους λόγους που εξηγούν την επιλογή να μελετηθεί ο *Ερωτόκριτος* και όχι κάποιο άλλο έργο της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής.

Διευκρινίζεται ότι μολονότι, το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η *Ερωφίλη* στο επίπεδο των ιδεολογικών συνδηλώσεων (αν και όχι στον ίδιο βαθμό με τον *Ερωτόκριτο*), δεν επικεντρωθήκαμε σε μια εκτενή ενδοκειμενική ανάλυση, καθώς κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από το όρια της παρούσας διατριβής. Έτσι, αναφορές έγιναν όσον αφορά

---

⁴⁶Για το γεγονός ότι οι λογοτέχνες είναι εν δυνάμει συνδιαμορφωτές των γεγονότων βλ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας, Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 64, στο εξής Παγκράτης, 2015.

μεμονωμένα ζητήματα, όπως το θέμα της καταγωγής, τα οποία αναλύονται στο κεφάλαιο 9: *Ρωτόκριτος: Βασιλιάς της Αθήνας και σύζυγος της Αρετής*.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, μελετάται η πολυδιάστατη παρουσία ενός λογοτεχνικού έργου που γνώρισε μεγάλη απήχηση σε βάθος χρόνου, με στόχευση την ένταξή του στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο την εποχής στην οποία γράφεται, ενώ λαμβάνονται υπόψη τα στοιχεία του έργου που συντελούν στο να «ακούσει» ο εκάστοτε ακροατής ή αναγνώστης του *Ερωτόκριτου* τις ιδεολογικές συνδηλώσεις που συνδέονται με τη δική του εποχή. Αυτό έγκειται στο γεγονός ότι ονόματα και τοπωνύμια αντηχούν γνώριμα στον Έλληνα που αντιλαμβάνεται τη σημασία τους, επειδή εκφράζουν συγκεκριμένη κοσμοθεωρία. Συνάμα, ίσως αυτά τα γνώριμα στοιχεία τοποθετημένα πίσω από το «αθώο» λογοτεχνικό περίβλημα θα ήταν δυνατό να «προστατεύσουν» τον συγγραφέα από τυχόν επικρίσεις.

Επιπρόσθετα, αυτά τα χαρακτηριστικά του έργου είναι που προσφέρονται, ώστε ο ποιητής να αποτυπώσει τα ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής του και παράλληλα να μετακενώσει ίσως κάποια μηνύματα στον λαό της Κρήτης, με τρόπο έντεχνο δηλαδή μέσω της λογοτεχνίας.

Τέλος, με βάση τα πορίσματα της βιβλιογραφίας, επιχειρείται, μέσα από την ενδοκειμενική ανάλυση, η τεκμηρίωση του εξής συλλογισμού: αν και ο ποιητής ακολούθησε έναν δρόμο διαφορετικό από αυτόν των Ακαδημιών, εξ αιτίας της *ανατρεπτικής* του απόφασης να μην γράψει στα ιταλικά, τότε αποτυπώνει, πέραν από την επιθυμία για επιβίωση του νησιού και τη σύνδεση της αναγεννημένης Κρήτης με τη Βενετία, την αξία της τοπικής αριστοκρατίας, προκειμένου να διασφαλιστεί η ενότητα για την αντιμετώπιση των Οθωμανών.

Ο στόχος του **Τρίτου Μέρους** είναι ο εντοπισμός –μέσα από την ενδοκειμενική ανάλυση του έργου– εκείνων των στοιχείων που υποδηλώνουν την κορναρική θέση. Μια θέση, που όπως υποστηρίζεται, εκφέρεται πίσω από το προσωπείο του ομώνυμου ήρωα του έργου. Στην προσπάθεια αυτή, μελετάται το κορναρικό έργο μέσα από την πέμπτη βελτιωμένη έκδοση του Στυλιανού Αλεξίου.⁴⁷ Η επιλογή αυτή έγινε με κριτήριο ότι η συγκεκριμένη έκδοση επικεντρώθηκε στη βενετική έκδοση του 1713, μέσα από την οποία ο Αλεξίου επεδίωξε τη γλωσσική αποκατάσταση του κειμένου αποσκοπώντας να δώσει ένα κείμενο αυθεντικότερο, περισσότερο πιστό στην αρχική μορφή του έργου. Όπως

---

⁴⁷Ερωτόκριτος, 2008⁵.

επίσης επισημαίνεται στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης (1980) του *Ερωτόκριτου* από τον Αλεξίου, η έκδοση του κορναρικού έργου από τον Ξανθουδίδη δεν προσφέρεται για κάτι τέτοιο, επειδή ο τελευταίος είχε *υπερεκτιμήσει* το χειρόγραφο του Λονδίνου.⁴⁸

Μέσα από την ανάλυση τίθενται προβληματισμοί ως προς το αν ο ποιητής προβάλλει τη σύνδεση της Κρήτης με τη βενετική μητρόπολη, καθώς και αν αρθρώνει τη δική του «διορθωτική» –όπως κρίνεται– πρόταση που αφορά στην ιδεολογική θωράκιση του νησιού απέναντι στον οθωμανικό κίνδυνο. Η μελέτη αυτή συμβάλλει, πιστεύουμε, στην ένταξη του *Ερωτόκριτου* στο ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον του, αφού εντοπίζονται αντανάκλασεις ιστορικών, πολιτικών και φιλοσοφικών δομών στο έργο.

Το **Τρίτο Μέρος** αποτελείται από δύο κεφάλαια, το **Κεφάλαιο 8: Μονομαχίες** και το **Κεφάλαιο 9: Ρωτόκριτος: βασιλιάς της Αθήνας και σύζυγος της Αρετής**.

Το **Κεφάλαιο 8** αποτελείται από τα εξής υποκεφάλαια: *Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, Ο Ρωτοκριτος στην γκιόστρα και Άριστος-Κριτίδης*.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο αποδεχόμενοι τη θέση του Αλεξίου ότι οι δώδεκα ιππότες της γκιόστρας παρουσιάζουν συνάφεια με τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων,⁴⁹ (θρύλο στον οποίο στηρίχτηκαν οι Κρητικοί, στην προσπάθειά τους να αναγάγουν την καταγωγή τους στο Βυζάντιο ως απόγονοι του Νικηφόρου Φωκά), στόχος είναι ο εντοπισμός πιθανών αντανάκλασεων της βυζαντινής ιστορίας στον *Ερωτόκριτο*. Πιο συγκεκριμένα, μελετάται το ενδεχόμενο η επίθεση από έναν αλλόθρησκο εχθρό που ωθεί τον βυζαντινό πληθυσμό να συσπειρωθεί (αντιλαμβανόμενος τα κοινά που τον συνδέουν και ταυτόχρονα τον διαχωρίζουν από τον αλλόθρησκο εχθρό) να απηχείται μέσα από τη δημιουργία της αντιοθωμανικής συσπείρωσης ενάντια στον Καραμανίτη, ο οποίος υποστηρίζεται από τον Δρακόκαρδο. Επιπρόσθετα, ίσως στη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη και στη δημιουργία της αντιοθωμανικής συσπείρωσης να υπάρχουν απηχήσεις από την αραβική επίθεση που απειλεί το Βυζάντιο επί αυτοκράτορα Λέοντα Γ'. Πρόκειται για μια επίθεση που γίνεται η αφορμή για την επιστράτευση της *ανατολικής-ρεαλιστικής ιδεολογίας*, η οποία χαρακτηρίζει την περίοδο της Εικονομαχίας. Αυτή η ιδεολογία εμφανίζεται στην προσπάθεια της αυτοκρατορίας να ενισχύσει την παρουσία της ενώπιον των συνεχών

---

⁴⁸Όπ., σ. ε'.

⁴⁹Αλεξίου, «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικά Χρονικά*, 6, 1952, σ. 351-422 [αναδημοσίευση: Αλεξίου, «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», στο: του ίδιου, *Κρητικά Φιλολογικά, Μελέτες*, Στιγμή, Αθήνα 1999, σ. 23-73, (στο εξής Αλεξίου, 1999), εδώ, βλ. σ. 38].

απειλών στα εδάφη της, αφήνοντας στο περιθώριο την *ιδεαλιστική-δυτική ιδεολογία* που στόχευε στην ανάκτηση των χαμένων ρωμαϊκών εδαφών και την επιστροφή των πληθυσμών αυτών πίσω στην αυτοκρατορία.

Με αφορμή την αραβική απειλή γίνονται υποχωρήσεις στην αυτοκρατορία, έτσι όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα από τη διάλυση των θρησκευτικών δογμάτων, ούτως ώστε να κερδηθεί η υποστήριξη των Μονοφυσιτών της Ανατολής, ενώπιον μιας νέας επίθεσης. Η Εικονομαχία αφενός, λήγει με την επικράτηση των εικόνων και την ενισχυμένη παρουσία της ορθοδοξίας και αφετέρου, φαίνεται να ευνοεί την εμφάνιση της μακεδονικής αναγέννησης του 9^{ου}-11^{ου} αι., μια αναγέννηση η οποία επαναφέρει το ενδιαφέρον για την ελληνική παιδεία.

Με βάση τα πιο πάνω, διερευνάται αν η θρησκεία προβάλλεται ενισχυμένη στον *Ερωτόκριτο* μετά από τη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη και τη δημιουργία της αντιθωμανικής συσπείρωσης, καθώς και μέσα από τις εξελίξεις που ακολουθούν το τέλος της γκιόστρας, δηλαδή την παρουσία του Πιστόφορου. Μια παρουσία που υπογραμμίζεται με την αποστολή προξενιών στην Αρετούσα.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο μελετάται η επιλογή του Κορνάρου να ορίσει την τελική τριάδα Ρωτόκριτου, Χαρίδημου, Κυπρίδημου. Στο πλαίσιο της ονοματολογικής εξέτασης των ηρώων αυτών διαπιστώνεται ότι στην κορυφή του τριγώνου βρίσκεται ο Ρωτό-κριτος, ενώ στη βάση του τριγώνου η Κύπρος και η Κρήτη.

Επισημαίνονται παραδείγματα όσον αφορά στη σύνδεση μεταξύ Δρακόκαρδου-Πιστόφορου, ενώ εξετάζεται αν οι τελευταίες μονομαχίες του εκάστοτε πολεμιστή της τελικής τριάδας στην γκιόστρα έχουν κάποια συνάφεια με τα στάδια που καλείται να περάσει ο Ρωτόκριτος πριν από την απόκτηση της Αρετής. Στην προσπάθεια αυτή, μελετώνται οι ιμπρέζες των Δρακόκαρδου και Πιστόφορου, οι οποίες παρουσιάζουν ομοιότητες, επειδή σε αυτές αναφέρονται οι λέξεις *ολπίζω*, *ελπίδα* και *δυσκολίες*. Επίσης, μέσα από τη μελέτη της λέξης *δράκος* και τον εντοπισμό των ιπποτών της γκιόστρας στους οποίους αποδίδεται αυτός ο χαρακτηρισμός –με εξαίρεση την τελευταία μονομαχία μεταξύ Άριστου-Κριτίδη, η οποία θα μελετηθεί σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο– παρατηρείται ότι οι τρεις τελευταίοι ιπότες που αντιμετωπίζει η εκλεκτή τριάδα έχουν τον χαρακτηρισμό *δράκος*. Σημειώνεται ότι ο μόνος εκ των τριών που αποκαλείται *δράκος* είναι ο Κρητικός. Επιπρόσθετα, ο τελευταίος πολεμιστής που αντιμετωπίζει ο Χαρίδημος είναι ο Τριπόλεμος

από την Σκλαβουνιά. Ασπαζόμενοι την *τολμηρή* σκέψη του Vincent περί σύνδεσης της καταγωγής του Χαρίδημου με τα 12 αρχοντόπουλα, εξετάζεται το ενδεχόμενο ο Τριπόλεμος να συνδέεται με τη διαμάχη οθωμανικού-βυζαντινού στοιχείου, αφού στη Σκλαβουνιά έλαβε χώρα ο πόλεμος των πατεράδων του Κρητικού και του Καραμανίτη.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο, η ανάλυση επικεντρώνεται στη σπουδαιότητα της τελευταίας μονομαχίας, επειδή μόνο μετά τη νίκη του Κριτίδη επί του Άριστου είναι που θα κερδίσει ο Ρωτόκριτος την Αρετή, απομακρύνοντας οριστικά την απειλή των προξενιών που στέλνονται από τον γιό του ρήγα του Βυζαντίου. Έτσι, αν οι *δυσκολίες*, εμφανίζονται ως επιτο πλείστον στο θέμα του γάμου και του έρωτα, τότε αυτές θα πάψουν στο τέλος, αφού μετά τη νίκη του Κριτίδη στην τελευταία μονομαχία, τα προξενιά του Πιστόφορου δεν θα υφίστανται ως απειλή για το ερωτευμένο ζευγάρι. Μελετώνται οι λέξεις *δράκοι* και *αἰτοί*, με τις οποίες αποκαλούνται ο Άριστος και ο Κριτίδης, καθώς και ο σύνθετος χαρακτηρισμός *χρουσοί αἰτοί*, με τον οποίο αποκαλούνται μόνο ο Πιστόφορος, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης και ο Άριστος. Επιπλέον, εξετάζονται οι λέξεις *ξαθοσγουρομάλλης* και *χρυσοκόκκινος*, λέξεις με τις οποίες η Φροσύνη μέσα από τα υπαινικτικά της λόγια δείχνει την προτίμησή της για το ρηγόπουλο που θέλει να κερδίσει τη τζόγια, χωρίς ωστόσο να το ονοματίζει ξεκάθαρα. Επίσης, ίσως αυτοί οι χαρακτηρισμοί να αφορούν κάποιον συγκεκριμένο ιππότη.

Με αφορμή τη λέξη *αἰτοί* η ανάλυση εστιάζει στον μύθο των δίδυμων αετών του Λυκαίου Δία, μύθο που δημιουργήθηκε από το μαντείο των Δελφών στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει τα πρωτεία ανάμεσα στα υπόλοιπα ελληνικά μαντεία της εποχής. Ενδεχομένως, αυτός ο μύθος των δύο αετών (αετοί που σύμφωνα με τον Σβορώνο συμβολίζουν την Ανατολή και τη Δύση),⁵⁰ να αντανακλάται στην τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη.

Εξετάζεται το φαινόμενο της δρακοκτονίας, έτσι όπως εμφανίζεται στα δημοτικά τραγούδια, καθώς και αν αυτό αντανακλάται με κάποιο τρόπο στο κορναρικό κείμενο. Έτσι, πέρα από την αναζήτηση σχετικά με το ποιοί ιππότες λαμβάνουν τον χαρακτηρισμό *δράκος*, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο που λειτουργεί αυτός ο προσδιορισμός στην πλοκή του κειμένου. Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι ο δράκος μετά από το 1204 απεικονίζεται

---

⁵⁰Σβορώνος, *Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου: πώς εγεννήθη και τί σημαίνει*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1914, (στο εξής Σβορώνος, *Ο δικέφαλος*), σ. 65, υπ. 3 όπου παραβάλλεται η άποψη του Τρισσινό (Trissino, *Della Italia liberata di Goti*, τ. 2, 1547-1548) περί συμβολισμού του δικέφαλου με την Πόλη και τη Ρώμη.

να έχει αλληγορική σημασία, συμβολίζοντας την οθωμανική απειλή μέσα από την αποτρεπτική λειτουργία της αιογραφίας, μελετάται αν κάτι τέτοιο απηχείται στην πλοκή του κειμένου. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε ίσως στον *Ερωτόκριτο* να αντανακλάται ο δράκος των δημοτικών τραγουδιών, καθώς και η αποτρεπτική λειτουργία της μορφής του δράκου των αιογραφιών, μέσω των απειλών που δέχονται τόσο η Αθήνα, όσο και η Αρετή.

Προκύπτει το εξής ερώτημα: αν η απειλή ενάντια στην Αθήνα προέρχεται από τους Βλάχους και η απειλή ενάντια στην Αρετή προέρχεται, τόσο από τον Πιστόφορο και την αποστολή των προξενιών, όσο και από μια ενδεχόμενη υποδούλωση της κόρης στους κατακτητές Βλάχους, τότε μήπως και οι δύο απειλές έχουν μια κοινή βάση; Σε αυτό το ερώτημα δίνονται κάποιες απαντήσεις, μέσα από τη συνεξέταση του μύθου του Λυκαίου Δία, του συμβόλου του δικέφαλου αετού, καθώς και της λέξης *δράκος* στον *Ερωτόκριτο*.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της διεξαγωγής της τελευταίας μονομαχίας και του κοινού όρκου των Ηράκλη και Βλαντίστρατου, διερευνάται αν η διπλή ιδιότητα των ξένων και ομόθησκων,⁵¹ που παρουσιάζονται να έχουν οι Βλάχοι ως προς τους Αθηναίους, δύναται να υπονοεί το *αναγεννητικό κίνημα*. Ένα κίνημα που έκανε την εμφάνισή του μετά από την Δ΄ Σταυροφορία του 1204, όταν δηλαδή ένας λαός ομόθησκος και ξένος, οι Φράγκοι, επιτέθηκε και κατέλαβε το Βυζάντιο. Μάλιστα, αυτή η υπόθεση για πιθανή αντανάκλαση του *αναγεννητικού κινήματος* μέσα από την τελευταία μονομαχία ίσως να ενισχύεται μέσα από μια υπόρρητη αναφορά στην *ιθαγενή αντίδραση*, στηριγμένη στη θρησκεία, μέσα από την πρώτη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη.

Με στόχο τον εντοπισμό τέτοιου είδους απηχήσεων στην τελευταία μονομαχία, μελετώνται οι λέξεις: *αγκαλιασμένοι, ξαναγκαλιάζονται, αγκαλιάζονται*. Πέρα από την τελευταία μονομαχία του έργου, όπου εμφανίζονται αυτές οι λέξεις, παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον το γεγονός ότι η λέξη *αγκαλιαστό* εμφανίζεται στη μονομαχία Νικόστρατου-Κρητικού.

Εικάζεται ότι υπάρχει κάποια σύνδεση από τη μια, ανάμεσα στους Τριπόλεμο-Δρακόκαρδο και από την άλλη, ανάμεσα στο οθωμανικό και στο βυζαντινό στοιχείο, καθώς και ότι η μονομαχία Τρι-πόλεμου-Κρητικού μπορεί να αντιπαραβληθεί με τη μονομαχία Νικο-στράτη-Κρητικού.

---

⁵¹ Holton, *Erotokritos*, Studies in Modern Greek, Bristol Classical Press, Bristol 1991, σ. 53.

Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζεται αν η *μπιστική φιλιά* που θα κρατήσει το νησί *αλύγιστο*, σύμφωνα με την *ιμπρέζα* του Τριπόλεμου, υπονοείται μέσα από τη μονομαχία του Ρωτόκριτου-Κριτίδη με τον Άριστο (ή αλλιώς τον «τρίτο πόλεμο» ή την τρίτη ιπποτική αναμέτρηση, στην οποία συμμετέχει ο ομώνυμος ήρωας του έργου).

Στο πλαίσιο της παρουσίας του Ρωτόκριτου κατά τις συμμετοχές του στους τρεις πολέμους (μιας παρουσίας που θεωρείται επιτυχημένη δεδομένου της κατίσχυσής του απέναντι στον *δράκο* Πιστόφορο μέσα από τη μάχη που δίνουν στο «πεδίο των προξενιών»), μελετάται, αν υπο πραγματικούς όρους, η *μπιστική φιλιά* συμβολίζει τους δεσμούς Κρήτης-Βενετίας και εξετάζεται αν η πορεία του ήρωα συμβολίζει την ιδεολογική πορεία που έχει ακολουθήσει η ίδια η Κρήτη πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1669.

Επιπρόσθετα, η μονομαχία με τον Άριστο και η νίκη του Κριτίδη ίσως να εμπερικλείει συνδηλώσεις που να αποκωδικοποιούν εκείνες τις επιλογές που καλείται να κάνει το κοινό του κορναρικού κειμένου, ούτως ώστε να δράσει αναλόγως διαφυλάσσοντας το νησί από μια οθωμανική επίθεση. Η πορεία του Ρωτόκριτου και η μετάβαση από τη φαινομενικά επιτυχή, αλλά αναποτελεσματική πορεία του –μέσα από την πρώτη μονομαχία και την γκιοστρά– στην απόκτηση της Αρετής κατόπιν τη νίκης επι του Άριστου, ίσως να συμβολίζει την προσκόλληση στην ορθοδοξία και στο Πατριαρχείο από τη μερίδα του κρητικού πληθυσμού που ενστερνίζεται τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων, καθώς και γνωρίσματα του *πολιτικού ρεαλισμού*, αντίστοιχα.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης αυτής της μετάβασης μέσα από τη λογοτεχνία και τον *Ερωτόκριτο*, αφιερώνεται το **Κεφάλαιο 9**: *Ρωτόκριτος: βασιλιάς της Αθήνας και σύζυγος της Αρετής*, το οποίο συναποτελείται από τα εξής υποκεφάλαια: *Μακιαβελικές απηχήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο; και Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζεται αν αντανακλώνται στοιχεία από το έργο *Ηγεμόνας στον Ερωτόκριτο*. Στην προσπάθεια αυτή, μελετήθηκε το μακιαβελικό κείμενο τόσο, μέσα από τη μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη,⁵² όσο και της Κασωτάκη.⁵³ Αν το εν λόγω έργο εκδόθηκε το 1532, χρονιά κατά την οποία κυκλοφόρησε η τρίτη και οριστική

---

⁵² Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, (μτφρ. Καζαντζάκης, πρόλογος-επιμέλεια: Σταύρου, κείμενα επιμέτρου: Ζώρας- Riccobon), Καζαντζάκη, Αθήνα 2006, στο εξής Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας* Καζαντζάκης.

⁵³ Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας* (μτφρ. Κασωτάκη), Πατάκη, Αθήνα 2012²⁴, στο εξής Μακιαβέλι, Πατάκης.

έκδοση του *Orlando Furioso* του Ariosto –έργο το οποίο άσκησε επιρροή στον Βιτσέντζο Κορνάρο κατά τη συγγραφή του *Ερωτόκριτου*– τότε είναι πιθανό ο βενετοκρητικός να γνώριζε το μακιαβελικό κείμενο.

Επίσης, παρουσιάζει ενδιαφέρον η μελέτη του *Ηγεμόνα*, (έργο που τοποθετείται δίπλα από τον *Αυλικό* του Castiglione), υπό το πρίσμα των διακειμενικών σχέσεων που ενδέχεται να έχει με τον *Ερωτόκριτο*, επειδή το μακιαβελικό έργο, πραγματεύεται τα γνωρίσματα που πρέπει να έχει ο ηγεμόνας. Τίθενται υπό μελέτη, αυτά τα γνωρίσματα, καθώς και η πορεία που ακολουθεί ο υποψήφιος ηγεμόνας μέχρι να αναλάβει το ύστατο αξίωμα, σε συνάφεια με την πορεία του Ρωτόκριτου προς την απόκτηση του βασιλικού αξιώματος.

Η ανάλυση επικεντρώνεται, τόσο στην πορεία που διαγράφει ο Ρωτόκριτος μέχρι να γίνει νέος ηγέτης της Αθήνας, όσο και στην πορεία του προκατόχου του, Ηράκλη, εξετάζοντας αν η δράση τους απαντά στο φιλοσοφικό στοχασμό του Μακιαβέλι. Σε αυτό το πλαίσιο μας απασχολούν οι μακιαβελικοί όροι *απλός πολίτης* και *επικουρικός πολεμιστής*.⁵⁴

Το δεύτερο υποκεφάλαιο: *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού* βρίσκεται στον αντίποδα του κεφαλαίου των *Μονομαχιών*, επειδή σε αυτό αναλύεται μια άλλου είδους μονομαχία, αυτή των προξενιών. Παρατηρείται με ποιόν τρόπο αντιμετωπίζονται από τον Ηράκλη και τη θυγατέρα του, τα προξενιά που στέλνονται στη δεύτερη. Μελετάται, από τη μια, η σταθερότητα του επιχειρήματος που εκφέρει η Αρετή, ότι δηλαδή δεν θέλει να ξεμακρύνει από την πατρίδα της και από την άλλη, το γεγονός ότι ο Ηράκλης μόνο ενώπιον της απειλής εναντίον της Αθήνας από τους Βλάχους, αποδέχεται έναν μαύρο και ξένο ιππότη για γαμπρό του, τον Κριτίδη. Στο πλαίσιο αυτού του υποκεφαλαίου μελετώνται οι λέξεις: *ξένος, οχτρος-οχουθρός, δικός, εδικός*, των οποίων η λειτουργία μέσα στο κείμενο κρίνεται ότι συμβάλλει στην ανάδειξη της ανωτερότητας που έχει η αρετή και οι προσωπικές ικανότητες του ανθρώπου συγκριτικά με την καταγωγή.

Με αφορμή την καταγωγή και την αρετή, ως προς την ανάληψη αξιωμάτων, καθώς και γενικότερα ως προς την εξέλιξη του ανθρώπου, μας απασχόλησε αν η επιρροή που δέχονται τόσο ο Χορτάσης, όσο και ο Κορνάρος, από τον Botero (1544 – 1617) και τον

---

⁵⁴ Για τους όρους *επικουρικός πολεμιστής* και *απλός πολίτης*, οι οποίοι εμφανίζονται στον *Ηγεμόνα* βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηχήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*;, σ. 256-275.

Μακιαβέλι (1469 – 1527), αντίστοιχα, στα έργα τους, αποτελούν δείκτη των ιδεολογικών τους απόψεων, καθώς και αν αυτή η επιρροή δικαιολογεί τη θέση ότι η ιδεολογία της *Ερωφίλης* και του *Ερωτόκριτου*, είναι διαφορετικές.⁵⁵

Παράλληλα, εξετάζεται αν υπάρχει κάποια συνάφεια ανάμεσα στις λέξεις *ολπίδα* και *κληρονομιά*, οι οποίες όπως θα αναλυθεί είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το μέλλον του βασιλείου. Επιπρόσθετα, υπ' αυτό το πρίσμα εξετάζεται αν η κληρονόμος του βασιλείου, η Αρετή, δύναται να αποτελέσει ελπίδα για τη χώρα της μέσα από έναν γάμο με το ρηγόπουλο του Βυζαντίου ή με τον Ρωτόκριτο.

Στην ανάλυση παρατίθενται κάποιες σκέψεις (σε συνέχεια των επιχειρημάτων του Πιερί) σχετικά με το αν ο ποιητής δύναται να αρθρώσει λόγο –μέσα από την πλοκή και συγκεκριμένα μέσα από την επιλογή του να απορρίψει τον Πιστόφορο για σύζυγο της Αρετούσας– όσον αφορά στο ιδεολογικό μονοπάτι που πρέπει να ακολουθήσει η Κρήτη λίγο πριν από την οθωμανική κατάληψη.

Διερευνάται κατά πόσο μέσα από την κορναρική επιλογή να οριστεί ο Ρωτόκριτος ως γαμπρός και βασιλιάς, διατυπώνεται η στήριξη του ποιητή προς την τοπική αριστοκρατία της Κρήτης,⁵⁶ αφού έτσι διαβλέπει ότι θα διαμορφωθεί η πολυπόθητη ενότητα που θα καθιστούσε το νησί ισχυρό απέναντι σε μια οθωμανική επίθεση. Μια ενότητα, η οποία προϋποθέτει την απομάκρυνση από τη βυζαντινή ιδεολογία, την οποία ενστερνιζόταν μεγάλη μερίδα των κατοίκων του νησιού και μεταξύ αυτών οι τοπικοί άρχοντες που ανήγαγαν την καταγωγή τους στα 12 αρχοντόπουλα. Εξετάζεται αν η επικράτηση του Ρωτόκριτου-Κριτίδη επί του Άριστου, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την απόκτηση της Αρετής, παραπέμπει έμμεσα στην αναγκαιότητα που υπάρχει η Κρήτη να διαβεί την πύλη της Δύσης, για να αναγεννηθεί και να απεγκλωβιστεί από την αδιέξοδη της βυζαντινής ιδεολογίας των 12 αρχοντόπουλων. Τελος, μελετάται αν η πύλη της Δύσης από την οποία καλείται να περάσει το νησί, αντλώντας από τα πολιτισμικά της συμφραζόμενα δεν είναι άλλη από τη Βενετία που κυριαρχεί στο νησί και που ταυτόχρονα με τον ιδιότυπο χαρακτήρα της, γεφύρωνε την Ανατολή και τη Δύση.

---

⁵⁵ Βλ. εδώ, υπ. 758.

⁵⁶ Βλ. εδώ, υπ. 4.

Στο **Τέταρτο Μέρος** της εργασίας, παρατίθενται τα **Συμπεράσματα**, της ανάλυσης που προηγήθηκε, όσον αφορά στην ένταξη του κειμένου στο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής του.

Ακολουθεί η **Βιβλιογραφία** και το **Επίμετρο**, στο οποίο παρατίθενται αποσπάσματα από το βιβλίο του Ραπτόπουλου, *Βίος-Μαρτύριον-Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και περιγραφή του ναού στην Λύδα* και πιο συγκεκριμένα, *Το θαύμα της σφαγής δράκοντος* και *Το τραγούδι Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου*. Αυτά τα αποσπάσματα επιλέχθηκαν με γνώμονα τις συνάφειες που παρουσιάζουν με την ερωτοκρίτεια πλοκή, όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα στην εργασία. Επίσης, περιλαμβάνονται κάποια από τα δημώδη άσματα γύρω από το θέμα της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου, έτσι όπως εντοπίστηκαν στο μελέτημα του Πολίτη, «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», καθώς και κάποιες ανέκδοτες παραλλαγές του τραγουδιού που προέρχονται από το Καστελλορίζο, την Κόρινθο, την Στέμνιτσα Γορτυνίας, το Αγγελόκαστρο, τον Άγιο Γεώργιο Νηλείας, την Βάρνα και τις Σαράντα Εκκλησιές. Επιπροσθέτως, παρατίθενται αποσπάσματα από τον *Ερωτόκριτο*, τα οποία εμπλουτίζουν με επιπλέον παραδείγματα τους συλλογισμούς και τα επιχειρήματα που θα τεθούν στο κύριο σώμα της εργασίας.

Τέλος, στο **Ευρετήριο** επιλέχθηκαν κύρια ονόματα, γεγονότα, καθώς και ορολογίες που αναφέρονται στην εργασία. Να σημειωθεί ότι οι λέξεις *Ερωτόκριτος*, *Ρωτόκριτος*, *Αρετή* ή *Αρετούσα*, *Βισσέντζος Κορνάρος*, *Βενετία*, *Κρήτη*, *Βυζάντιο*, *Βυζαντινή αυτοκρατορία*, *Κωνσταντινούπολη*, *Πόλη*, *Οθωμανική αυτοκρατορία*, *Δύση*, *Ανατολή* και *Αθήνα* δεν ευρετηριάζονται λόγω της υψηλής συχνότητας εμφάνισής τους στη διατριβή.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο και Βενετία: από τη χριστιανική ιδέα της *οικουμενικότητας* του Μεσαίωνα στον *πολιτικό ρεαλισμό* της Αναγέννησης

Κεφάλαιο 2:

Ανατολή και Δύση, Βυζάντιο Βενετία: η χριστιανική ιδέα της *οικουμενικότητας* του Μεσαίωνα μέχρι τις παραμονές του 1204

1) Βυζάντιο 330-1204: από την *οικουμενικότητα* στα πρώτα σημάδια του *πολιτικού ρεαλισμού*

Ορθά θέτει ο Τσουγκαράκης τη βάση του ζητήματος της *συνείδησης της ταυτότητας* στη Βυζαντινή Κρήτη, λέγοντας ότι η συζήτηση αυτή *δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει με μια μελέτη του Βυζαντίου, αφού η Κρήτη αποτέλεσε σημαντικό τμήμα της Αυτοκρατορίας για πολλούς αιώνες*.⁵⁷

Το Βυζάντιο αποτελεί το νέο κέντρο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αφού ήδη από το 330μ.Χ ο Μέγας Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσά της αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή.

Προηγουμένως, με το διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ) ο Μέγας Κωνσταντίνος επιβάλλει την ανεξιθρησκεία στην αυτοκρατορία, ενώ ο χριστιανισμός αναγνωρίζεται ως επίσημη θρησκεία. Έτσι, εγκαινιάζεται μια περίοδος κατά την οποία το κράτος θα έδειχνε ανοχή στους οπαδούς του χριστιανισμού, περιορίζοντας τους διωγμούς που χαρακτήριζαν τα προηγούμενα χρόνια. Το διάταγμα αυτό μπορεί να ειπωθεί ότι ανταποκρίνεται στην ανάγκη της αυτοκρατορίας να ενδυναμώσει το ανατολικό τμήμα της, αφού με αυτό τον τρόπο θα ικανοποιούνταν οι επιθυμίες των πληθυσμών που κατοικούσαν εκεί.⁵⁸ Πρόκειται

---

⁵⁷ Τσουγκαράκης, «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη Βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία», στο: Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), Κεντρικές Εισηγήσεις: *Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στην Κρήτη-Διαχρονία της πολιτικής γεωγραφίας της Κρήτης-Απολογισμός και προοπτικές των Κρητολογικών ερευνών*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2006, σ. 26, στο εξής Τσουγκαράκης, 2001.

⁵⁸ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1453*, (μτφρ. Σαβράμης), τ. 1, Μπεργαδή, Αθήνα 1954, σ. 63-89, όπου γίνεται λόγος για τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου και τη σχέση του με τον χριστιανισμό και την εκκλησία. Επιπλέον βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, (μτφρ. Παναγόπουλος, επιστημονική εποπτεία: Χρυσός), τ. 1, Βασιλόπουλος, Αθήνα 2006⁸, σ. 105-108 περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, όπου γίνεται αναφορά στη στενή συνεργασία εκκλησίας-κράτους, ως επακόλουθο της στροφής του Μ. Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό, στο εξής Ostrogorsky, 2006.

για πληθυσμούς, οι οποίοι θα ήταν σε θέση να στηρίξουν και να υπερασπιστούν την αυτοκρατορία σε περίπτωση επιθέσεων.⁵⁹

Στα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου σημειώνονται πολλαπλές επιθέσεις από βαρβαρικά φύλα όπως: Βησιγότθοι, Οστρογότθοι, Σαξόνες, Κέλτες, Ούννοι, Βάνδαλοι, κ.ά. Παρά τις συνεχείς επιδρομές των βαρβαρικών φύλων εναντίον της Αυτοκρατορίας παρατηρείται η κατίσχυση του χριστιανισμού και ο περιορισμός της ειδωλολατρίας, κυρίως επί αυτοκρατορίας του Θεοδοσίου του Β' (περίοδος διακυβέρνησης: 408-450).

Το 431 συγκλήθηκε η Γ' Οικουμενική Σύνοδος, η οποία καταδίκασε τον Νεστοριανισμό, ενώ πολλαπλασιάστηκαν οι περιορισμοί που είχαν επιβληθεί στους ειδωλολάτρες από τον Μέγα Θεοδόσιο (=Θεοδόσιος Α', ο οποίος κυβέρνησε από το 379-395 μ.Χ.).⁶⁰ Μετά από τον θάνατό του Θεοδοσίου Α' (395 μ.Χ.) η Βυζαντινή αυτοκρατορία χάνει τα εδάφη της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Αφρικής και της Ισπανίας, ενώ οι γιοί του Αρκάδιος και Ονώριος που τον διαδέχονται, διοικούν ξεχωριστά σε Ανατολή και Δύση, τμήματα τα οποία δεν πρόκειται εφεξής να ενωθούν. Το 476 μ.Χ η Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαλύεται μετά από την επίθεση του Οδόακρου και η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, αυτή που ονομάζεται συμβατικά σήμερα από τους ιστορικούς Βυζάντιο,⁶¹ πορεύεται μόνη της.⁶²

---

⁵⁹ Σχετικά με τη ρωμαϊκή ιδέα –δηλαδή την τάση για υπεράσπιση της Πόλης η οποία γινόταν αντιληπτή ως πιστό αντίγραφο της Ρώμης– αυτή φαίνεται ότι ήταν περισσότερο εμφανής στους ανατολικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, βλ. Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 13.

⁶⁰ Για την περίοδο από τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι και την εποχή της αυτοκρατορίας του Μ. Θεοδοσίου βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 108-121 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁶¹ Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 85: «Στην πραγματικότητα η βυζαντινή ιστορία είναι μια νέα φάση της ρωμαϊκής ιστορίας, όπως και το βυζαντινό κράτος είναι βασικά η συνέχεια του imperium romanum. Βέβαια το επίθετο 'βυζαντινός' χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους και ήταν άγνωστο στους ονομαζόμενους 'βυζαντινούς'. Αυτοί χρησιμοποιούσαν συνήθως το όνομα 'Ρωμαίοι', τον αυτοκράτορά τους θεωρούσαν ρωμαίο ηγεμόνα, διάδοχο και κληρονόμο των παλαιών ρωμαίων καισάρων.» Ο όρος *βυζαντινή αυτοκρατορία* χρησιμοποιήθηκε από τον Hieronymus Wolf στο έργο του *Corpus Historiae Byzantinae* (1557), και από τον Du Cange στα έργα του *Byzantine du Louvre* (1648-1711) και *Historia Byzantina* (1680), έτσι όπως επισημαίνεται στο Καλλίνης, «Η εικόνα μιας χαμένης αυτοκρατορίας ή το Βυζάντιο στον *Ερωτόκριτο*», στο: Καπλάνης(κ.ά) (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια*, ό.π., σ. 206.

⁶² Ενδεικτικά, για την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας βλ. Berstein-Milza, *Η Ιστορία της Ευρώπης, από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5^{ος} -18^{ος} αιώνας*, τ. 1, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 31-54 και βλ. κυρίως σ. 37-39, στο εξής Berstein-Milza, 1997.

Με λίγα λόγια, η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα του Ρωμαϊκού κράτους μεταβάλλεται μετά από το 476 και την πτώση της Ρώμης σε μια νέα πόλη-ιδεολογικό κέντρο. Μάλιστα, η Κωνσταντινούπολη ονομάζεται Νέα Ρώμη, με τον χριστιανισμό να είναι η θεμελιακή της αρχή.

Σύμφωνα με την Αρβελέρ, κατά το διάστημα 379-641 μ.Χ., δηλαδή από τον Θεοδοίο τον Α΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 379-395) ως τον Ηράκλειο (πεθαίνει το 641 μ.Χ.), το Βυζάντιο διαμορφώνει εντονότερα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα το καταστήσουν αργότερα Ελληνική αυτοκρατορία της χριστιανικής Ανατολής. Αυτός ο νέος πολιτικός προσανατολισμός συνυπάρχει με τη ρωμαϊκή ιδέα, η οποία ωστόσο φαίνεται να είναι σαφώς αποδυναμωμένη.

Παρά την πτώση του δυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του κέντρου της, δηλαδή της Ρώμης, αυτή εξακολουθεί να ασκεί επιρροή στους κατοίκους του ανατολικού τμήματος και να διαμορφώνει σε κάποιο βαθμό την ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό εξηγείται, αν λάβουμε υπ΄ όψιν τις επιθυμίες των Βυζαντινών μετά από το 476 μ.Χ.

Από τη μία, υπάρχει η *ρεαλιστική-ανατολική ιδεολογία*, οι θιασώτες της οποίας θέλουν να διατηρηθεί με κάθε θυσία το έδαφος που παρέμεινε ρωμαϊκό, δηλαδή η Βυζαντινή αυτοκρατορία, και ν' αναπτυχθούν μέσα στα σύνορά της πληθυσμοί που έμειναν βυζαντινοί. Από την άλλη, υπάρχει η *ιδεαλιστική-δυτική ιδεολογία*, σύμφωνα με την οποία στόχος είναι η ανάκτηση των χαμένων ρωμαϊκών εδαφών και η επανένταξή τους στην αυτοκρατορία.⁶³

Πράγματι, τα πρώτα χρόνια μετά από την απώλεια του δυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η ιδέα για αναβίωση της οικουμενικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με λίγα λόγια η *ιδεαλιστική-δυτική ιδεολογία*, ήταν έντονη· χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας αποτελεί η πολιτική που ακολουθεί ο Ιουστινιανός Α΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 527-565).⁶⁴

Επί αυτοκρατορίας Ηρακλείου (περίοδος διακυβέρνησης: 610-641) η Βασιλεύουσα έρχεται αντιμέτωπη με την περσική απειλή, ωστόσο εξ αιτίας της σύμπνοιας εκκλησίας-

---

⁶³ Για τον όρο *Νέα Ρώμη* βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 104-105 περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων. Επίσης βλ. Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ό.π.*, σ. 14-17 και σ. 20-22.

⁶⁴ Σχετικά με την αυτοκρατορία του Ιουστινιανού και τον στόχο του να ανασυστήσει την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 132-146 όπου και βιβλιογραφία, όπως και Berstein-Milza, 1997, σ. 57-60.

κράτους επιτυγχάνεται η αποσόβηση του εχθρού. Ωστόσο, η Παλαιστίνη, η Συρία, η Αλεξάνδρεια, η Αίγυπτος, η Ρόδος και η Κύπρος καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς.

Έτσι, το Βυζάντιο περιορίζεται στα εδάφη του στην Ανατολή, με σαφώς εντονότερο το ελληνικό υπόβαθρο, με αποτέλεσμα οι βυζαντινές επικράτειες να είναι περισσότερο συμπαγείς και σταθερές, αποκτώντας διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με τον ρωμαϊκό που είχαν στο παρελθόν. Αυτή η αλλαγή θα χαρακτηρίσει και την περίοδο που ακολουθεί, αυτή της δυναστείας των Ισαύρων.⁶⁵

Με το πέρασμα των χρόνων σημειώνονται γεγονότα που ευνοούν την κατίσχυση της *ρεαλιστικής-ανατολικής ιδεολογίας*.

α) Η δεύτερη επίθεση των Αράβων ενάντια στο Βυζάντιο το 717 μ.Χ.⁶⁶ συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση της *αίσθησης της ταυτότητας* των Βυζαντινών,⁶⁷ αφού σύμφωνα με την Αρβελέρ μόνο ενώπιον του αραβικού κινδύνου θα αναδυθεί ο *βυζαντινός εθνικισμός* [που] *υπήρξε ακριβώς η βυζαντινή απάντηση στον ιερό πόλεμο του Ισλάμ*.⁶⁸

Κατά τη διάρκεια αυτής της απειλής είναι που θα επιστρατευτεί η *ρεαλιστική-ανατολική ιδεολογία*, η οποία χαρακτηρίζει την περίοδο της Εικονομαχίας (726-843 μ. Χ.),⁶⁹ με εμπνευστή της, τον Λέοντα Γ'.⁷⁰ Επομένως, υπάρχει τάση για μια ρεαλιστική αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων, ενώ πλέον η *ιδεαλιστική-δυτική ιδεολογία*, μπαίνει στο περιθώριο. Γι' αυτό οι αυτοκράτορες, προκειμένου να διατηρήσουν τα υπάρχοντα εδάφη που έμειναν αλώβητα από την αραβική επίθεση, προβαίνουν σε υποχωρήσεις που απαντούν ακόμα και στη διάλυση των θρησκευτικών δογμάτων τους, ούτως ώστε να κερδίσουν την υποστήριξη των Μονοφυσιτών της Ανατολής, μπροστά σε

⁶⁵ Βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 210-217 όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

⁶⁶ Η κύρια αραβική επιχείρηση εναντίον της Κωνσταντινούπολης έγινε το 674-678 (Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 194, ενώ γενικότερα για τις αραβικές επιδρομές ενάντια στο Βυζάντιο βλ. σ. 154-209).

⁶⁷ Τον όρο τον δανείζομαι από το μελέτημα της Μεργιαλή-Σάχα, «Συλλογικές και εξατομικευμένες ταυτότητες βυζαντινών διανοουμένων στον απόηχο της δύσκολης επικαιρότητας του 14^{ου} αιώνα», στο: Κατσιαρδή-Heing, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 119.

⁶⁸ Βλ. εδώ, υπ. 41.

⁶⁹ Αναφορικά με την περίοδο της Εικονομαχίας βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, 2006, σ. 11-52, σ. 72-82. Ακόμη, βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 66-70. Επίσης, βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 81 υπ. 18, όπου υπάρχει σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁰ Για την άποψη ότι η επαφή με τους Άραβες έπαιξε σημαντικό ρόλο στο ξέσπασμα της Εικονομαχίας βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 25. Για τον εξελληνισμό και την ενισχυμένη θέση της Εκκλησίας κυρίως μέσα από το πρόσωπο του Πατριάρχη, ο οποίος αποκτά σχεδόν ισοδύναμο ρόλο στην εξουσία με τον αυτοκράτορα μετά από την αραβική επίθεση βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 80-82.

μα ενδεχόμενη νέα αραβική επίθεση.⁷¹ Επιπλέον, αυτή την περίοδο είναι που δημιουργείται ο *θεματικός* στρατός, δηλαδή ο *εθνικός* στρατός του Βυζαντίου,⁷² έτοιμος να προασπιστεί τα κυριαρχικά δικαιώματα της επικράτειας.⁷³

β) Μάλιστα, η Εικονομαχία με τις αλλαγές που προκαλεί φαίνεται να ευνοεί την εμφάνιση της μακεδονικής αναγέννησης του 9^{ου}-11^{ου} αι., η οποία επαναφέρει την ελληνική παράδοση στα ενδιαφέροντα των λογίων.⁷⁴

Η πνευματική αυτή άνθηση στο Βυζάντιο, απορρέει από τη μορφωμένη αριστοκρατία των αξιωματούχων της Πόλης, ενώ σημαντικές προσωπικότητες που πρωτοστατούν είναι ο Λέων ο Μαθηματικός (9^{ος} αι.), ο Φώτιος (9-10^{ος} αι.) και ο Ψελλός (11^{ος} αι.), προσωπικότητα που έδειξε τεράστιο ενδιαφέρον για τον Πλάτωνα. Μάλιστα, την εποχή αυτή και συγκεκριμένα το 1045 είναι που ιδρύεται το Πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός μείζονος σημασίας για την εποχή.⁷⁵

Επίσης, αυτή την περίοδο παρατηρείται μια προσπάθεια για αποκατάσταση της ελληνικής παιδείας, ενώ ο όρος *Έλληνας*, αρχίζει να αποκτά πολιτισμικά συμφραζόμενα, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια που χαρακτήριζε αποκλειστικά τον ειδωλολάτρη. Επιπλέον, η αποκατάσταση της αρχαιοελληνικής παιδείας συνοδεύεται με την –επιβαλλόμενη κυρίως από τα μέλη του ορθόδοξου κλήρου και της αυτοκρατορικής εξουσίας– παραδοχή των λογίων της αναγέννησης ότι η παιδεία αυτή δεν υπερτερεί από τον ήδη προεξάρχοντα βυζαντινό πολιτισμό. Μάλιστα, οι αντιδράσεις

---

⁷¹ Για την «υπερεθνική» αντίληψη των αυτοκρατόρων, οι οποίοι επιθυμούν τη διασφάλιση της ενότητας μέσω της θρησκείας βλ. *ό.π.*, σ. 73. Ανάλογη πολιτική εφάρμοσε, όπως ήδη αναφέραμε και ο Μ. Κωνσταντίνος με το διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.).

⁷² Βλ. εδώ, υπ. 40.

⁷³ Για τον θεσμό των θεμάτων βλ. Σπυριδάκης, *Το θέμα Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπο των Αράβων*, (ανατύπωση εκ του κα' τόμου της επετηρίδος της εταιρείας βυζαντινών σπουδών), Τυπογραφείο Μυρτίδου, Αθήνα 1951, σ. 66, υπ. 4: «Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (Περί Θεμάτων, σ. 16, 5 κεξ. Βόννης) ομιλών περί του ανατολικού θέματος παρατηρεί ότι η οργάνωση των θεμάτων υπαγορεύθη το πρώτον εκ της ανάγκης της αμύνης του Κράτους από των αραβικών επιδρομών.»

⁷⁴ Για τις αλλαγές που προκαλεί η Εικονομαχία, μεταξύ των οποίων και η αναγέννηση του 9^{ου} αι. βλ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, (προλεγόμενα: Ασδραχάς, φιλολογική επιμ.: Βαγενάς), Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 58-69, στο εξής Σβορώνος, 2004. Επίσης, βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 70-78 και ειδικότερα για τη μακεδονική αναγέννηση βλ. σ. 76-78.

⁷⁵ Γενικότερα για την πνευματική άνθηση στο Βυζάντιο την περίοδο αυτή βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 213-215.

εναντίον των λογίων της μακεδονικής αναγέννησης συνοδεύονται με κατηγορίες ότι φέρονται ως ελληνίζοντες και μάγοι.⁷⁶

Συμπερασματικά, ο αυτοκαθορισμός των κατοίκων του Βυζαντίου και τα πρώτα δείγματα του *βυζαντινού εθνικισμού*, (αν ληφθεί υπ' όψιν ότι η εναργέστερη εμφάνιση γίνεται μετά από το 1204), διαμορφώνονται κατόπιν της απειλής τους από έναν εχθρό αλλόθρησκο. Επιπλέον, η θρησκευτική και εν συνεχεία πολιτική διαμάχη που ξεσπά μετά από την αραβική επίθεση, δηλαδή η Εικονομαχία, είναι η αιτία για την εμφάνιση της Μακεδονικής αναγέννησης. Έτσι, από τη μια, η επαφή των Βυζαντινών με τους Άραβες και η Εικονομαχία καθίστανται παράγοντες, για να φανερωθεί ο πρωτεύοντας ρόλος που κατέχει η θρησκεία στην ενότητα του κράτους, τόσο μέσα από την κοινή πίστη των πληθυσμών που κατοικούν στην αυτοκρατορία, οι οποίοι συσπειρώνονται κάτω από το σκήπτρο του χριστιανισμού έναντι των αλλόθρησκων, όσο και με την ενισχυμένη θέση της θρησκείας μετά από την αναστήλωση των εικόνων το 843 μετά από το τέλος της Εικονομαχίας.

Από την άλλη, η Μακεδονική αναγέννηση –που εμφανίζεται στη συνέχεια– είναι δείκτης του πρωτοφανούς θαυμασμού για το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Ενός θαυμασμού που ανησυχεί τους φορείς της ορθοδοξίας, οι οποίοι επιζητούν επίμονα την παραδοχή της ανωτερότητάς της ορθοδοξίας σε σχέση με την αρχαιοελληνική παιδεία.

Μετά από την αποκατάσταση των εικόνων και την ενδυνάμωση της Εκκλησίας, όπως και του αρχαιοελληνικού υποβάθρου των Βυζαντινών, οι σχέσεις Κωνσταντινούπολης και Ρώμης γνωρίζουν περίοδο βαθύτερης ρήξης. Από τη μια, ο αυτοκράτορας Λέων Γ' εκδίδοντας εικονοκλαστικό διάταγμα προβαίνει στην καταστροφή εικόνων και σε διωγμούς, ωστόσο χωρίς να πετυχαίνει την επιβολή της Εικονομαχίας στην Ιταλία. Από την άλλη, ο πάπας Γρηγόριος Γ' καταδικάζει το εικονοκλαστικό διάταγμα, με ειδική σύνοδο που συγκαλεί. Πρόκειται για γεγονότα που οδηγούν σε πολιτικό και θρησκευτικό χάσμα τις σχέσεις Πόλης και Ρώμης.⁷⁷

Η επίθεση από έναν λαό αλλόθρησκο γίνεται η αφορμή για να σημειωθούν θρησκευτικές και πολιτικές αλλαγές, τόσο εντός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όσο και όσον αφορά στις σχέσεις της με τη Δύση, αφού παρατηρείται ρήξη ανάμεσά τους.

---

⁷⁶ Σβορώνος, 2004, σ. 58-59.

⁷⁷ Για μια σύνοψη της ρήξης εξ αιτίας της Εικονομαχίας βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 27-29.

Στο Βυζάντιο με την Εικονομαχία διαμορφώνεται η *ρεαλιστική ανατολική ιδεολογία*, ενώ παράλληλα οι Βυζαντινοί τότε είναι που αντιλαμβάνονται τα κοινά στοιχεία που τους ενώνουν και που ταυτόχρονα τους διαχωρίζουν σε σχέση με τους άλλους. Ενώπιον των εξελίξεων αυτών η Βενετία αν και διατηρεί τους δεσμούς της με το Βυζάντιο, επιτυγχάνει σταδιακά τη χάραξη μιας ανεξάρτητης πορείας από τις υπόλοιπες ιταλικές επαρχίες εκμεταλλευόμενη τις πολιτικές ανακατατάξεις που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή.

*

Επί αυτοκρατορίας Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (περίοδος διακυβέρνησης: 976-1025) οι κατακτήσεις του Βυζαντίου εκτείνονται σε Ανατολή και Δύση, με τη βυζαντινή παρουσία να καθίσταται ισχυρή στα Βαλκάνια και τα εδάφη της να φτάνουν μέχρι την Αδριατική και τον Δούναβη, ως αποτέλεσμα των επιτυχιών του αυτοκράτορα έναντι των Βουλγάρων.⁷⁸

Επίσης, στα χρόνια που ακολουθούν τον θάνατο του Βουλγαροκτόνου σημειώνεται παρακμή στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, αφού εγκαταλείπεται η πολιτική του προαναφερθέντος ως προς τον περιορισμό της δύναμης των μελών της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, δείγμα της οποίας ήταν η επιβολή φορολογίας στους μεγαλογαιοκτήμονες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ενισχύεται σημαντικά η αριστοκρατία της Πόλης. Αντίθετα, η πολιτική που ακολουθεί ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ΄ φέρνει οικονομική και στρατιωτική εξασθένηση του κράτους που με τη σειρά τους οδηγούν σε εξεγέρσεις, όπως ήταν η εξέγερση των Σλάβων των Βαλκανίων, από την οποία οι Βυζαντινοί βγαίνουν ηττημένοι.

Επιπλέον, ευνοείται η τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων, καθώς αποκτούν προνόμια από το κράτος, ενώ παράλληλα απαλλάσσονται από την καταβολή φόρων και αποκτούν δικαστική ασυλία. Επιπρόσθετα, η αυτοκρατορία για να αντιμετωπίσει την παρακμή του στρατού, μειώνει τη δύναμή του και υποχρεώνει τους στρατιώτες-γεωργούς να φορολογούνται, ενώ τέλος δίνει την ευκαιρία σε όσους στρατιώτες θέλουν να εξαγοράσουν τη θητεία τους.

Έτσι, ο θεσμός των *θεμάτων*, ο οποίος είχε γεννηθεί μετά από τον πόλεμο με τους Άραβες και στον οποίο είχε στηρίξει τις επιτυχίες του το Βυζάντιο τα προηγούμενα

---

⁷⁸ Για τη δράση του Βουλγαροκτόνου ως προς την αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 190-197.

χρόνια, καταργείται. Η αλλαγή αυτή θα αποβεί μοιραία, καθώς οι Σελτζούκοι και οι Νορμανδοί –οι ανερχόμενες δυνάμεις της εποχής– θα απειλήσουν το στρατιωτικά αποδυναμωμένο Βυζάντιο που πλέον στηρίζεται κυρίως στον μισθοφορικό στρατό.⁷⁹

Οι διαμάχες των δύο εκκλησιών με αφορμή την Εικονομαχία, φτάνουν στο απώγειό τους το 1054 με το σχίσμα, γεγονός το οποίο χαρακτηρίζεται για τον τεράστιο αντίκτυπο που είχε τόσο για το Βυζάντιο, όσο και για τη Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.⁸⁰

Επίσης, παρατηρείται η αυξημένη επιρροή της Εκκλησίας στο Βυζάντιο, κάτι που οδηγεί σε διαμάχη τον αυτοκράτορα –μέχρι τότε κυρίαρχο των εξελίξεων– με τον Πατριάρχη, επειδή αμφότεροι επιδιώκουν να αποδείξουν την ανωτερότητα της δικής τους εξουσίας.⁸¹

*

Ακολούθως, επί δυναστείας των Κομνηνών η αυτοκρατορία βρίσκεται ενώπιον της απειλής α) των Ούγγρων που καταλαμβάνουν το 1064 το Βελιγράδι, β) των Σελτζούκων Τούρκων που καταλαμβάνουν την Εγγύς Ανατολή, την Άνιον και εισβάλλουν στη Μικρά Ασία και γ) των Νορμανδών που σημειώνουν νίκες στη νότιο Ιταλία, με αποκορύφωμα την κατάληψη του Μπάρι το 1071.

Η ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ το 1071 –ως απόρροια της εσωτερικής αποδυναμωσης και της έλλειψης ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων– επιτρέπει την εγκατάσταση των Οθωμανών στον Ευφράτη, ενώ η συμφωνία την οποία είχε συνάψει ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης Δ΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 1068-1071) με τον Αρπ Ασλάν ακυρώθηκε μετά από τον θάνατο του αυτοκράτορα το 1072, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα την έναρξη εχθροπραξιών από τους Οθωμανούς που βρίσκουν τη Μικρά Ασία πιο αποδυναμωμένη από ποτέ.⁸²

*

---

⁷⁹ Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 205-221.

⁸⁰ Βλ. εδώ, υπ. 77. Γενικότερα για την περίοδο που ξεκινά από το τέλος της Εικονομαχίας και την αλλαγή των ισορροπιών μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 90-229 και κυρίως σ. 221-229 όπου γίνεται αναφορά για το σχίσμα του 1054, ως αποκορύφωμα των αντιθέσεων των δύο Εκκλησιών.

⁸¹ Για τον επαυξημένο ρόλο του Πατριάρχη, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τις προσφωνήσεις που δέχεται και οι οποίες είναι παρόμοιες με αυτές που δέχεται ο αυτοκράτορας βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 227-229.

⁸² Ό.π., σ. 232-236.

1) α. Τα πρώτα σημάδια του ρεαλισμού για το Βυζάντιο

Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (περίοδος διακυβέρνησης: 1081-1118) αντιμετωπίζει προβλήματα στους τομείς της οικονομίας, της άμυνας και της διοίκησης. Ο μεγαλύτερος εχθρός ενώπιον του οποίου βρισκόταν η αυτοκρατορία ήταν οι Νορμανδοί με επικεφαλής τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, τον οποίο δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν παρά μόνο με τη βοήθεια της Βενετίας.⁸³

Έτσι, το 1082 παραχωρούνται στη Βενετία εμπορικά προνόμια με χρυσόβουλο από τον αυτοκράτορα. Η Γαληνοτάτη είναι πλέον σε θέση να έχει εμπορικές δραστηριότητες χωρίς να πληρώνει φόρο. Επίσης, αποκτά το δικαίωμα να διακινείται ελεύθερα αποστερώντας την ηγεμονική θέση της βυζαντινής ναυτιλίας στη Μεσόγειο, ενώ παράλληλα έχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση των εξελίξεων στο Βυζάντιο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο χρυσόβουλο του 1082 οι Βενετοί δεν περιγράφονται ως ξένοι, αλλά ως *αληθινοί και πιστοί υπηρέτες* αφοσιωμένοι στον βυζαντινό αυτοκράτορα, υποδηλώνοντας έτσι ότι ήταν ακόμη υπήκοοι του αυτοκράτορα.⁸⁴

Επιπρόσθετα, η Βενετία με τον ρεαλισμό που τη διέκρινε διέβλεπε ότι μέσα από τις καλές σχέσεις που διατηρούσε με τους Βυζαντινούς, θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τους Δυτικούς αυτοκράτορες, μεταξύ των οποίων ήταν οι Νορμανδοί, οι οποίοι κινούνταν απειλητικά για τα βενετικά συμφέροντα στην Αδριατική.⁸⁵

Με το χρυσόβουλο του 1082 γίνεται αντιληπτή για πρώτη φορά σε τέτοιο βαθμό η ανάγκη του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ να ζητήσει τη βοήθεια των, μέχρι εκείνη τη στιγμή υποτελών στο Βυζάντιο, Βενετών. Ενώπιον της εσωτερικής αδυναμίας του κράτους να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς θεωρεί ότι η πιο δόκιμη λύση είναι η συμμαχία με τη Βενετία. Παράλληλα, η Βενετία με αυτό το χρυσόβουλο οδηγείται ευκολότερα στο να γίνει κυρίαρχος των εξελίξεων, αφού με μια σειρά χρυσόβουλων που εξασφαλίζει από το Βυζάντιο θα φτάσει το 1204 να ηγηθεί μιας

⁸³ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 18-22.

⁸⁴ Σχετικά με το χρυσόβουλο που παραχωρείται στους Βενετούς το 1082 Ostrogorsky, 2006, τ. 3, 2006, σ. 22 και Nicol, 2004, σ. 79-99 και κυρίως σ. 86-97. Επίσης, για τη σπουδαιότητα του χρυσόβουλου του 1082 ως προς τη θέσπιση της αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας της Βενετίας, καθώς και τη λειτουργία αυτού του χρυσόβουλου ως προτύπου για τα επόμενα που θα υπογράφονταν με το Βυζάντιο βλ. *ό.π.*, σ. 91-93.

⁸⁵ *Ό.π.*, σ. 79-81 και σ. 95-96.

σταυροφορίας, μοιραίας τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους Δυτικούς γενικότερα.

Εν τω μεταξύ, το κύμα των σταυροφοριών κάνει την εμφάνισή του το 1095, με τον πάπα Ουρβάνο Β΄ να καλεί τους πιστούς για την ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ που είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων το 1077.

Ωστόσο, ο Αλέξιος Α΄ δεν συμμερίζεται την επιθυμία των σταυροφόρων, αφού πιστεύει πως μια ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ δεν ήταν καθήκον όλων των χριστιανών, αλλά μια κρατική υπόθεση.⁸⁶ Με λίγα λόγια, δεν ενστερνίζεται την ιδέα περί *οικουμενικότητας*, μέσα από τη δυτική ματιά θεώρησης και δεν θεωρεί ότι είναι καθολικό καθήκον των χριστιανών, με επικεφαλής τον πάπα, να απελευθερώσουν την Ιερουσαλήμ.

Παρ' όλ' αυτά, ο Αλέξιος Α΄ συμμετέχει στην Α΄ Σταυροφορία, αφού πρώτα βεβαιωθεί ότι θα του δοθούν τα εδάφη που θα απελευθερωθούν από τους σταυροφόρους και τα οποία ανήκαν στο παρελθόν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.⁸⁷

Με λίγα λόγια, ενώ αρχικά η Δύση παρουσιάζεται ότι αποσκοπεί στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων μέσα από τις σταυροφορίες, εν συνεχεία εκφράζει την ιδέα της περί *οικουμενικότητας* και παγκόσμιας κυριαρχίας των Ρωμαίων. Η *οικουμενική ιδέα* συσπειρώνει θρησκευτικούς και κοσμικούς φορείς, οι θέσεις των οποίων διατυπώνονται ως εξής: α) ο πάπας Ιννοκέντιος επιδιώκει τη διασφάλιση της χριστιανικής του ηγεσίας σε Ανατολή και Δύση και την ένωση των εκκλησιών, ενώ β) οι επικεφαλής των δυτικών βασιλείων αποσκοπούν στη διασφάλιση πολιτικών και οικονομικών συμφέροντων, κατευθύνοντας τη σταυροφορία στην Πόλη.

Αυτό το γεγονός αναγκάζει τους Βυζαντινούς να έρθουν αντιμέτωποι με τους συσπειρωμένους Λατίνους της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, γεγονός το οποίο έρχεται σε αντιδιαστολή με ό,τι συνέβαινε μέχρι τότε (1096), δηλαδή την αντιμετώπιση των δυτικών βασιλείων, μεμονωμένα.⁸⁸ Αυτή η αλλαγή και η ανάγκη να αντιμετωπιστεί

---

⁸⁶ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 25.

⁸⁷ Ό.π., σ. 27. Ακόμη, βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 157-161, για τα βυζαντινά συμφέροντα, έτσι όπως αυτά απαντούν στην επιδίωξη των Βυζαντινών (και συγκεκριμένα του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού) να επωφεληθούν από τη στρατιωτική βοήθεια των Σταυροφόρων στην προσπάθειά τους να αναχαιτίσουν τους εξωτερικούς εχθρούς που τους απειλούν, καθώς και για το ότι το γεγονός αυτό ευνοεί τους Δυτικούς να υλοποιήσουν τον στόχο τους, δηλαδή να ενώσουν τη χριστιανική Ανατολή και τη Δύση.

⁸⁸ Nicol, 2004, σ. 111.

σύσσωμος ο λατινικός κόσμος, ένας κόσμος ομόθρησκος με αυτούς, οδηγεί το Βυζάντιο να χαράξει μια –έστω πρώιμη– μορφή ρεαλιστικής πολιτικής.

Διαπιστώνεται ο ρεαλισμός που διακρίνει τον αυτοκράτορα,⁸⁹ όσον αφορά στη συμμετοχή του στην ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ, παρ' όλο που δεν αποδέχεται την οπτική των δυτικών γι' αυτή την επιχείρηση. Η απόφασή του θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από την επιδίωξή του να διασφαλίσει την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας του και να ανακτήσει τα εδάφη που μέχρι πρότινος ανήκαν σ' αυτή.

Επίσης, αυτή την περίοδο η παρουσία της κοσμικής εξουσίας και η αυθεντία του αυτοκράτορα φαίνονται να είναι ενδυναμωμένες, σε σχέση με την εκκλησιαστική εξουσία.⁹⁰ Άξιο αναφοράς είναι ότι ο αυτοκράτορας, με τη θέση του για διατήρηση των βυζαντινών συμφερόντων, καλείται να πείσει τον Πατριάρχη να εφαρμόσει τα υποσχόμενα στους Βενετούς (χριστιανούς αλλά λατινικού δόγματος),⁹¹ παραχωρώντας τους εκκλησιαστική περιουσία.

Συμπερασματικά, ο Αλέξιος είναι έτοιμος να παραδεχτεί την αδυναμία της πανίσχυρης αυτοκρατορίας του και να παραχωρήσει προνόμια σε μια υποτελή δύναμη, προκειμένου να διασώσει την υπόσταση της αυτοκρατορίας του. Στην ουσία αποφασίζει να θυσιάσει το εμπορικό μονοπώλιο της αυτοκρατορίας.

Επιπρόσθετα, η ρεαλιστική πολιτική του Αλέξιου Κομνηνού ενώ παρουσιάζει σημαντικά επιτεύγματα, όπως η συμμαχία με τη Βενετία, ουσιαστικά παρουσιάζει αδυναμίες. Αν η βάση της κρατικής και στρατιωτικής δομής του Βυζαντίου στηρίζεται στους κατόχους των φέουδων, τότε οι συνεχείς πολεμικές προκλήσεις οδηγούν σε οικονομική, καθώς και γενικότερη εξασθένηση του Βυζαντίου, με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατή η αντιμετώπιση των εχθρών.⁹²

---

⁸⁹ Για άλλα σχετικά παραδείγματα που δηλώνουν τον ρεαλισμό του Αλέξιου Α' και τη θέλησή του να ανασυγκροτήσει τη βυζαντινή αυτοκρατορική δύναμη εκμεταλλευόμενος τις περιστάσεις, πέραν της συμμετοχής του στις Σταυροφορίες βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 31: «Ο Αλέξιος Κομνηνός πέτυχε, ύστερα από αδιάκοπο αγώνα που διήρκεσε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, να παλινορθώσει τη δύναμη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας σε σημαντικό βαθμό...Εναντίον του Ροβέρτου Γυισκάρδου χρησιμοποίησε τη Βενετία, εναντίον του Τσαχά τους αντιμαχόμενους εμίρηδες, κατατρόπωσε τους Πατζινάκες με τη βοήθεια των Κουμανών, χρησιμοποίησε εναντίον των Τούρκων τους σταυροφόρους και εναντίον των ηγεμονιών των σταυροφόρων τους Τούρκους.»

⁹⁰ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 38-39.

⁹¹ Nicol, 2004, σ. 93.

⁹² Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 59-62.

Παρ' όλη τη ρεαλιστική αντίληψη για επιβίωση του Βυζαντίου, έτσι όπως διατυπώνεται μέσα από την εγκατάλειψη της ιδέας περί πρωτοκαθεδρίας της ηγέτιδας Πόλης από τον φορέα της κοσμικής εξουσίας τον 11^ο αι., η βυζαντινή ταυτότητα δεν διαμορφώνεται εμφανώς και με την ίδια ένταση σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Αυτό θα πραγματοποιηθεί τον 13^ο αι., συγκεκριμένα μετά από την πτώση της Πόλης το 1204 και την ίδρυση του κράτους της Νίκαιας. Οι συνέπειες αυτής της σταυροφορίας θα αναδείξουν την ώριμη έκφανση των πρώτων δειγμάτων ρεαλιστικής πολιτικής αντίληψης που παρουσιάστηκαν στο Βυζάντιο μετά από τα επακόλουθα της Εικονομαχίας. Τότε, πέραν από την ορθοδοξία, πολιτισμικά γνωρίσματα είναι που θα αποτελέσουν τα κύρια συστατικά της ταυτότητας των Βυζαντινών, η οποία θα διακρίνει τους Βυζαντινούς από τους ξένους.⁹³

Ωστόσο, απότοκο αυτής της βυζαντινής πολιτικής υπήρξε η ενίσχυση της βενετικής παρουσίας μέσα από τη χορήγηση χρυσόβουλων. Μια ενίσχυση που θα οδηγήσει τη Βενετία να απειλήσει φανερά τη Βυζαντινή αυτοκρατορία το 1204 με την Δ' Σταυροφορία.

Ο Ιωάννης Β' ως διάδοχος του Αλέξιου Α' επιχείρησε να μην επικυρώσει τα προνόμια που παραχωρούνταν με το χρυσόβουλο του 1082, κάτι το οποίο οδηγεί τη Βενετία σε επίθεση εναντίον των νησιών του Αιγαίου το 1125. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο Ιωάννης Β' το 1126 να υπογράψει καινούρια συνθήκη με τους Βενετούς, αποδίδοντας τα υποσχόμενα προνόμια, με αντάλλαγμα οι Βενετοί να παρουσίαζαν ανάλογη συμπεριφορά που να αρμόζει σε *συμμάχους* και *υποτελείς* του αυτοκράτορα.

Ο Ιωάννης Β' συμφωνεί μετά από τον θάνατο του γερμανού βασιλιά Λοθάριου Β' και συμμάχου του –καθώς τους ένωνε η κοινή ανάγκη να απομακρύνουν τους Νορμανδούς στην νότια Ιταλία– να παντρευτεί ο γιός του, Μανουήλ, την Μπέρθα κουνιάδα του Κορράδου Γ', με τον οποίο επίσης είχε συνάψει συμμαχία ο Ιωάννης Β'. Μ' αυτό τον τρόπο θα πραγματοποιούνταν μια συμμαχία μεταξύ Ανατολής και Δύσης, συμμαχία η οποία καταρρέει, αφού ο Ιωάννης Β' πεθαίνει το 1143.⁹⁴

Όσον αφορά σ' αυτή τη συμμαχία καθίσταται φανερό ότι *είχαν περάσει οι εποχές που οι Βυζαντινοί δρούσαν ανεξάρτητοι ως υπερασπιστές της πίστης στην Ανατολή χωρίς*

⁹³ Διεξοδικότερα γι' αυτό το θέμα βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι Συνέπειες του 1204 για Βυζάντιο, Δύση και Βενετία*, σ. 69-84.

⁹⁴ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 43-48 και Nicol, 2004, σ. 112-118.

να λογοδοτήσουν στη δυτική χριστιανοσύνη.⁹⁵ Πλέον το Βυζάντιο είναι πιο δύσκολο να έρθει αντιμέτωπο με έναν εξωτερικό εχθρό χωρίς μια πιθανή συμμαχία, ακόμα και με δυτικό βασιλιά. Η πιο πάνω συμμαχία αποτελεί ένα ακόμα δείγμα της αντίληψης του Ιωάννη Β΄ ότι υπήρχε πολιτική αναγκαιότητα για συμμαχίες ακόμα και με τον γερμανό βασιλιά, οι οποίες θα τον βοηθούσαν να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς και θα του εξασφάλιζαν όσο το δυνατό μεγαλύτερα περιθώρια διατήρησης της βυζαντινής παρουσίας στα πολιτικά τεκταινόμενα.

Τόσο ο Αλέξιος Α΄, όσο και ο Ιωάννης Β΄, αντιλαμβανόμενοι την πολιτική αναγκαιότητα για το Βυζάντιο προβαίνουν σε συμμαχίες με τη Βενετία και με τον γερμανό αυτοκράτορα αντίστοιχα, καθιστώντας εμφανές ότι το Βυζάντιο έχει αρχίσει να περνά από την εποχή της παντοκρατορίας του, σε μια εποχή όπου οι συμμαχίες παρουσιάζονται να είναι η καλύτερη επιλογή για την επιβίωση της αυτοκρατορίας.

*

Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (περίοδος διακυβέρνησης: 1143-1180) διαδέχεται τον Ιωάννη Β΄, ενώ τον διακρίνει η *αυτοκρατορική ιδέα της παγκόσμιας κυριαρχίας* και παράλληλα παρουσιάζεται να έχει δεχτεί επιρροές από τη Δύση. Παντρεύεται δύο γυναίκες προερχόμενες από τη Δύση, ενώ διοργανώνει ιπποτικές αναμετρήσεις στο παλάτι, του οποίου οι πλείστοι των αξιωματούχων σε σημαντικές θέσεις είναι επίσης δυτικοί.⁹⁶ Η επιθυμία του για εδραίωση της πρωτοκαθεδρίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξηγεί την υλοποίηση της συμμαχίας που είχε συμφωνήσει ο πατέρας του με τον Κορράδο, επειδή με αυτόν τον τρόπο θα εξασφάλιζε ελευθερία κινήσεων, αντιμετωπίζοντας ευκολότερα τις εξωτερικές απειλές.

Ο Μανουήλ εν όψει της Β΄ Σταυροφορίας απαιτεί όρκο υποτελείας από τους σταυροφόρους και παράδοση των εδαφών που θα καταλάμβαναν. Ωστόσο, οι διενέξεις ανάμεσα στους σταυροφόρους ευνόησαν τους Νορμανδούς της Σικελίας με επικεφαλής τον Ρογήρο Β΄, ο οποίος καταλαμβάνει την Κέρκυρα, την Κόρινθο και την Θήβα, απειλώντας σοβαρά τα βυζαντινά εμπορικά συμφέροντα στη Μεσόγειο. Το Βυζάντιο ήταν ανάγκη να συμμαχήσει με τον γερμανό αυτοκράτορα και με τη Βενετία. Στο πλαίσιο αυτής της αναγκαιότητας ο Μανουήλ επικυρώνει τα βενετικά προνόμια με ένα χρυσόβουλο το 1148, (στο οποίο τώρα προστίθενται τα εμπορικά προνόμια από πλευράς

⁹⁵ Nicol, 2004, σ. 117.

⁹⁶ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 47.

Βενετών σε Κρήτη και Κύπρο, ενώ διευρύνονται τα προνόμια στη συνοικία τους στην Πόλη), αφού ήταν σαφές ότι οι καλές σχέσεις Πόλης-Βενετίας εξυπηρετούσαν και τις δύο. Ωστόσο, οι προστριβές, όπως και τα αισθήματα αντιπάθειας και μίσους Βενετών και Ελλήνων ήταν φαινόμενο έντονο στη βυζαντινή επικράτεια την περίοδο αυτή.⁹⁷

Σύμμαχος στην προσπάθεια του Μανουήλ Α΄ να καταλάβει τη Σικελία και την Ιταλία, υπήρξε ο γερμανός αυτοκράτορας Κορράδος Γ΄, ο οποίος όμως πεθαίνει το 1152, για να ανέλθει στον θρόνο ο Φρειδερίκος Α΄ Μπαρμπαρόσα. Ο Μπαρμπαρόσα συμμαχίζεται την ίδια αυτοκρατορική ιδέα με τον Μανουήλ, αν και επιδιώκει να αποδοθούν τα πρωτεία στον εαυτό του, γεγονός που προκαλεί την κατάρρευση της συμμαχίας Γερμανών και Βυζαντίου.⁹⁸

Ο Μανουήλ δρα μόνος του και επιτίθεται στην Ιταλία, όπου το 1156 γνωρίζει την ήττα, ενώ στο μεταξύ είχε προηγηθεί η διακοπή των σχέσεών του με τη Βενετία που δεν είναι πρόθυμη να βοηθήσει τους Βυζαντινούς να εδραιωθούν στην Ιταλία.

Ο Μανουήλ Α΄ μέσα από τη συνθήκη με τον επικεφαλής των Νορμανδών αναγνωρίζει την εξουσία του και τα δικαιώματά του δεύτερου στη νότια Ιταλία και στην Σικελία, ενώ τα βυζαντινά στρατεύματα αποχωρούν από την Ιταλία, με επακόλουθο να τίθεται τέλος στις βλέψεις των Βυζαντινών για αποκατάσταση της εξουσίας τους στη Δύση.

Επίσης, το 1165 οι Βυζαντινοί στηρίζουν τους Βενετούς στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τον Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα στη βόρεια Ιταλία, ο οποίος αποτελεί κοινή απειλή. Τελικά, ο Σύνδεσμος των Λομβαρδικών πόλεων που κατευθυνόταν από τον Μανουήλ, αναχαίτισε τις δυνάμεις του Μπαρμπαρόσα. Ωστόσο, η πρότασή του Μανουήλ στον πάπα να παραβλεφθεί το σχίσμα και να στεφθεί από τον ίδιο αυτοκράτορας δεν ευοδώνεται, καθώς υπήρξαν αντιδράσεις από τον κλήρο στο Βυζάντιο.

Όσον αφορά στην Ουγγαρία, ο Μανουήλ είχε στόχο την ενσωμάτωσή της στο Βυζάντιο, στο οποίο πρόσκεινται φιλικά οι αδελφοί Στέφανος Δ΄ και Λαδισλάος (οι οποίοι στηρίζονται οικονομικά από τον Μανουήλ) καθώς και μερίδα του ουγγρικού κλήρου.

---

⁹⁷ *Ό.π.*, σ. 49-50, Nicol, 2004, σ. 119-140. Για μια γενική επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ των Βενετών και των Βυζαντινών από το 1082 μέχρι το 1453 βλ. *ό.π.*, σ. 505-521. Ειδικότερα, α) για τη Βενετία ως βυζαντινή επαρχία βλ. *ό.π.*, σ. 21-42, β) για τη Βενετία ως βυζαντινό προτεκτοράτο βλ. *ό.π.*, σ. 43-60, ενώ γ) για τη Βενετία ως συμμαχο βλ. *ό.π.*, σ. 61-77.

⁹⁸ Τσιρπανλής, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 194-195, στο εξής Τσιρπανλής, 1996.

Αντίθετα, μια άλλη μερίδα των Ούγγρων στηρίζεται από τον γερμανό αυτοκράτορα και τον βασιλιά της Βοημίας, Βλαδισλάβο. Με λίγα λόγια, η Ουγγαρία φαίνεται να είναι πεδίο αντιπαραθέσεων βυζαντινού και γερμανικού ανταγωνισμού.

Εν τέλει, το 1164 υπογράφεται συνθήκη Βυζαντίου και Ουγγαρίας, σύμφωνα με την οποία θα δίνονταν προνόμια στο Βυζάντιο, όπως: η προσάρτηση της Δαλματίας, της Κροατίας, της Βοσνίας και του Σιρμίου. Η προσάρτηση αυτών των εδαφών και ο διακανονισμός των σχέσεων Βυζαντίου-Ουγγαρίας θέτει τέλος στη συνεργασία Βενετίας-Βυζαντίου, αφού οι Βενετοί που είχαν βλέψεις για τα εδάφη της δαλματικής ακτής, αντικρύζουν πλέον τους Βυζαντινούς ως αντιπάλους.⁹⁹

Το 1170 οι Βυζαντινοί παραχωρούν εμπορικά προνόμια στους Γενοβέζους, καθώς και στους Πιζανούς, γεγονός το οποίο εξοργίζει τους Βενετούς, οι οποίοι καταστρέφουν τη γενοβέζικη συνοικία στην Πόλη. Μάλιστα, οι πηγές αναφέρουν ότι ο αυτοκράτορας δήμευσε τις περιουσίες των Βενετών και στη συνέχεια τους κάλεσε να επιστρέψουν στην Πόλη, για να τους φυλακίσει. Τα γεγονότα αυτά είχαν ως επακόλουθο την πραγματοποίηση εκστρατείας με επικεφαλής τον Βιτάλε Μικέλ ενάντια στο Βυζάντιο, οι δυνάμεις της οποίας κτυπήθηκαν από την πανούκλα, αναγκάζοντας τους Βενετούς να επιστρέψουν.

Το 1175 οι Βενετοί υπογράφουν συνθήκη ειρήνης με τους Νορμανδούς με απώτερο στόχο να αποδείξουν στο Βυζάντιο και στη Δύση ότι δρούσαν ανεξάρτητα και ότι είχαν δική τους αυτόνομη εξωτερική πολιτική. Αυτές οι ενέργειες της βενετικής πολιτικής αναγκάζουν τον Μανουήλ να συνάψει συμφωνία μαζί τους το 1179.¹⁰⁰

Συμπερασματικά, στους χρόνους του Μανουήλ Α΄ η υπεροχή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας γνωρίζει βαθιά σημάδια παρακμής, καθώς παρά την επιτυχημένη εξωτερική της πολιτική ως προς την προσάρτηση εδαφών, απομονώνεται μετά από την ήττα της το 1176 από τους Οθωμανούς.¹⁰¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι η δύσκολη θέση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έρχεται σε αντιδιαστολή με τη βενετική παρουσία που χάρη στη ρεαλιστική της αντίληψη διαχωρίζει τη θέση της από την Ανατολή και τη Δύση, χαράζοντας έναν δικό της δρόμο, ανεξάρτητο.

---

⁹⁹ Βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 51-57, Nicol, 2004, σ. 29, σ. 132-133 και Τσιρπανλής, 1996, σ. 195.

¹⁰⁰ Nicol, 2004, σ. 133-140 για τη διένεξη αυτής της περιόδου μεταξύ Βενετίας και Βυζαντίου.

¹⁰¹ Για τον παραλληλισμό της ήττας του 1176, με την ήττα στο Μαντζικέρτ (1071) βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 59, υπ. 118 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Στη συνέχεια στον θρόνο ανεβαίνει ο γιος του Μανουήλ Α, ο Αλέξιος Β΄, ο οποίος συμβασιλεύει με τη μητέρα του Μαρία της Αντιοχείας, γυναίκα που ευνοούσε τον Αλέξιο Κομνηνό ανηψιό του Μανουήλ, καθώς και προσωπικότητα που όπως και ο Αλέξιος Κομνηνός είχε δυτικές τάσεις. Η ροπή τους προς τη Δύση προκαλεί πλήθος αντιδράσεων εκ μέρους των κατοίκων του Βυζαντίου, οι οποίοι προχωρούν σε διώξεις και σφαγές των ξένων, καθώς και σε εμπρησμό των εμπορικών τους συνοικιών. Παράλληλα, το 1182 η κυβέρνηση ανατρέπεται με τη βοήθεια του λαού και του κλήρου που υποστηρίζουν τον νέο αυτοκράτορα, Ανδρόνικο Κομνηνό.

Ο Ανδρόνικος σκοτώνει τον νόμιμο διάδοχο και γιο του Μανουήλ Α΄, Αλέξιο Β΄, καθώς και τη βασίλισσα Άννα το 1183. Αν τα χρόνια του Μανουήλ παρατηρείται η έξαρση της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, τώρα ο Ανδρόνικος δε φαίνεται να στηρίζει αυτή τη δυτικοφερμένη οργάνωση του βυζαντινού στρατού. Η αντιδυτική πολιτική του οδηγεί σε έξαρση του μίσους των Λατίνων απέναντι στους Βυζαντινούς, ενώ μέσα από τη διένεξη αυτή το βυζαντινό κράτος αποδυναμώνεται σημαντικά.¹⁰²

Εν τω μεταξύ, ο Ανδρόνικος ενώπιον της δύσκολης θέσης στην οποία βρίσκεται η αυτοκρατορία επιδιώκει να εξασφαλίσει μια συμμαχία με τη Βενετία. Έτσι, αρκετοί Βενετοί επιχειρούν να επανεγκατασταθούν στη συνοικία τους στην Πόλη, ούτως ώστε να εξασφαλίσουν το μονοπώλιο, καθώς οι Γενοβέζοι και οι Πιζανοί είχαν ήδη αποχωρήσει απ' αυτά τα εδάφη. Η Βενετία στέλνει πρεσβεία στην Πόλη το 1184, την οποία απαρτίζουν ο Ερρίκος Δάνδολος και ο Πιέτρο Ζιάνι, με στόχο τη διεκδίκηση των βενετικών συμφερόντων στην Πόλη, ενώ ο Ανδρόνικος ήταν έτοιμος να τους αποζημιώσει για τις ζημιές που τους προκάλεσαν το 1171. Μολονότι, οι προθέσεις και από τις δύο πλευρές ήταν καλές, η συμμαχία αυτή δεν υπογράφεται ποτέ, καθώς ο Ανδρόνικος σκοτώνεται από τον όχλο το 1185.¹⁰³

Τα σημάδια της αποδυνάμωσης του Βυζαντίου απεικονίζονται μέσα από την εξωτερική πολιτική της περιόδου που οδηγεί σταδιακά στον διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹⁰⁴ Επιπλέον, οι δυσαρεστημένοι από τον Ανδρόνικο ευγενείς

¹⁰² Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 57-59 και κυρίως υπ. 112 και σ. 63-68.

¹⁰³ Nicol, 2004, σ. 148-150.

¹⁰⁴ Για τα εδάφη που χάνονται και που συντείνουν στον διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς και για τη βυζαντινή επιρροή που περιορίζεται στις χώρες που είχε πετύχει να ελέγξει ο Μανουήλ κατά τη διακυβέρνησή του βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 68-70.

προσέρχονται στο νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας, ζητώντας βοήθεια στην προσπάθειά τους να τον εξοντώσουν. Αυτή ήταν η ευκαιρία που ζητούσε ο βασιλιάς των Νορμανδών, για να επιτεθεί στο Δυρράχιο και στη Θεσσαλονίκη το 1185.

Ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (περίοδος διακυβέρνησης: 1185-1195) διαδέχεται τον Ανδρόνικο και απομακρύνει τους Νορμανδούς από τη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο το 1186, ενώ η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος παραμένουν στους Δυτικούς. Επιπλέον, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι κατορθώνουν να απαγκιστρωθούν από τον βυζαντινό έλεγχο και να χαράξουν μια αυτόνομη πορεία.¹⁰⁵

Η δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται η Βυζαντινή αυτοκρατορία της υπαγορεύει να προχωρήσει σε μια νέα συμμαχία με τη Βενετία. Για τον λόγο αυτό ο αυτοκράτορας προτείνει να δοθούν προνόμια στη βάση του χρυσόβουλου του 1148, με αποτέλεσμα το 1187 ο Ισαάκιος Β΄ να εκδίδει τρία χρυσόβουλα, μέσα από τα οποία επικυρώνεται η θέση της βενετικής συνοικίας στην Πόλη. Μέσα από το τρίτο χρυσόβουλο, οι αναφορές και οι διατυπώσεις που γίνονται υποδεικνύουν τη συμφωνία που έχει γίνει πλέον ανάμεσα σε δύο *ισότιμους εταίρους*. Συμφωνία η οποία αποσκοπεί να διατηρήσει τη μεταξύ τους ενότητα που είχε διαταραχθεί με τα γεγονότα του 1171.¹⁰⁶

Συμπερασματικά, η παραχώρηση χρυσόβουλων στη Βενετία την περίοδο 1082-1187 εξηγείται μέσα από τη βυζαντινή πεποίθηση ότι κάτι τέτοιο θα επέτρεπε την ανανέωση των δεσμών εκατέρωθεν. Ακόμα, οι αυτοκράτορες πίστευαν ότι αυτά τα χρυσόβουλα, θα οδηγούσαν σε μια βενετοβυζαντινή συμμαχία που θα ήταν καρποφόρα για το Βυζάντιο, ενώπιον των όποιων πιθανών απειλών. Εντούτοις, η ισορροπία μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας φαίνεται να διαταράσσεται, επειδή οι Βυζαντινοί ενώ αρχικά επιβάλλουν στους Βενετούς να τηρήσουν τα συμφωνημένα ως υποτελείς, στην πορεία υποχωρούν συνεχώς, αποδεχόμενοι να διαπραγματεύονται μαζί τους ως ισότιμοι σύμμαχοι.¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 73-79.

¹⁰⁶ Nicol, 2004, σ. 150-155, όπου γίνεται μια συνοπτική αναφορά στα τρία χρυσόβουλα.

¹⁰⁷ Nicol, 2004, σ. 154: «Έπρεπε να παραμείνουν πιστοί στους όρους της συμφωνίας, εφόσον ο αυτοκράτορας Ισαάκιος και οι μελλοντικοί αυτοκράτορες τηρούσαν και εκείνοι τις δεσμεύσεις τους. Έτσι σύμφωνα με τα λόγια του αυτοκράτορα, οι Βενετοί επέστρεφαν στην αρχική τους ένωση με την αυτοκρατορία. Στη συνέχεια το χρυσόβουλο δηλώνει την ανταμοιβή τους. Ανανεώνει τα προνόμια που τους παρείχαν ο Αλέξιος Α΄, ο Ιωάννης Β΄ και ο Μανουήλ Α΄, δηλαδή επιβεβαιώνει το δικαίωμά τους να ζουν και να κατέχουν περιουσία με ασφάλεια και χωρίς φόβο σε όλα τα μέρη όπου σύχναζαν πρωτύτερα.»

*

Ακολουθως, μέσα από τα γεγονότα της Γ' Σταυροφορίας εστιάζουμε στον ρόλο που έχουν οι συμμαχίες των Βυζαντινών με έναν αλλόθρησκο, όπως ο Σαλαδίν, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τον εκπρόσωπο της *οικουμενικής ιδέας*, τον Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα.

Ο Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα με άλλους επιφανείς βασιλείς της Δύσης εκστρατεύουν το 1189, για να επανακτήσουν την Ιερουσαλήμ που έπεσε στα χέρια του Σαλαδίνου. Ο Μπαρμπαρόσα κάνει συμφωνία με τους Βυζαντινούς, καθώς και με τους εχθρούς των Βυζαντινών, με αποτέλεσμα οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι να ορκίζονται πίστη και να συμμαχούν με τον Μπαρμπαρόσα ενάντια στο Βυζάντιο. Οι συνθήκες αυτές οδηγούν τους Βυζαντινούς να συνάψουν συνθήκη συμμαχίας με τον Σαλαδίν, ανανεώνοντας τη συνθήκη που συνήψε ο Ανδρόνικος Α', πράξη, η οποία μεταφράζεται από τους Δυτικούς ως προδοσία.¹⁰⁸

Εδώ αξίζει να σχολιάσουμε ότι τόσο στα χρόνια του Ισαάκιου Β', όσο και στα χρόνια του Ανδρόνικου Α' παρατηρείται συμμαχία με έναν αλλόθρησκο, όπως ο Σαλαδίν ενάντια σε δυτικές δυνάμεις. Διαπιστώνεται ότι η συμμαχία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων με τον αλλόθρησκο γίνεται, για να αντιμετωπιστεί ένας δυτικός αντίπαλος και ο ισχυρότερος ανάμεσα στη Δύση, δηλαδή ο Μπαρμπαρόσα, εκφραστής της ιδέας της *οικουμενικότητας*.

Αν σε αυτή τη συμμαχία προχωρεί μια αυτοκρατορία, όπως η Βυζαντινή, στη συνέχεια –συγκεκριμένα το 1543– μια τέτοιου είδους συμμαχία πραγματοποιείται μεμονωμένα από τον επικεφαλής της Γαλλίας, τον Φραγκίσκο Α'. Έτσι, το μεσαιωνικό στοιχείο που πλαισιώνει τις αυτοκρατορίες αντικαθίσταται με έννοιες όπως η πατρίδα και ο τοπικισμός. Έννοιες, οι οποίες κατά την Αναγέννηση θα εμφανιστούν εναργέστερα, καθορίζοντας την πορεία των χωρών της Ευρώπης.¹⁰⁹

*

Μπροστά στην απειλητική πορεία των γερμανικών στρατευμάτων στην Ανατολή και στον φόβο για μια πιθανή κατάληψη της Πόλης από τα γερμανικά

---

¹⁰⁸ Nicol, 2004, σ. 155-156.

¹⁰⁹ Για τη συσχέτιση της συμμαχίας Βυζαντίου-Σαλαδίν ενάντια στον Μπαρμπαρόσα, με τη συμμαχία του Φραγκίσκου Α'-Οθωμανών το 1543 ενάντια στον Κάρολο Κουίντο βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Κάρολος Κουίντος - Φραγκίσκος Α': οικουμενικότητα και ευρωπαϊκή ισορροπία*, σ. 121-123.

στρατεύματα, ο Ισαάκιος Β΄ υπογράφει συνθήκη το 1190 εκπληρώνοντας τις επιθυμίες του Μπαρμπαρόσα.¹¹⁰

Έτσι, το 1189 οι Βυζαντινοί με τον Μπαρμπαρόσα να είναι προ των πυλών παραχωρούν το τέταρτο χρυσόβουλο στους Βενετούς.¹¹¹ Ο διάδοχος του Μπαρμπαρόσα, Ερρίκος Στ΄, μετά από την ένωση των δυνάμεών του με το βασίλειο της Σικελίας κατευθύνεται στο Βυζάντιο, απαιτώντας εδάφη και πληρωμή φόρου υποτελείας.

Ο Αλέξιος Γ΄ αθετεί τα υποσχόμενα στους Βενετούς και αντ' αυτού επιβάλλει φόρο στη βενετική περιουσία και πλοιοκτησία, ενώ ευνοεί τους άλλους εμπόρους στα εδάφη του Βυζαντίου, παραχωρώντας σε Πίζα και Γένοβα χρυσόβουλα το διάστημα 1192-93.¹¹² Τα συμφέροντα που διακυβευόνταν είναι πολλά και γι' αυτό τον λόγο οι Βενετοί με τον *δόγη* Δάνδολο (εκλέγεται το 1192) στέλνουν πρεσβείες στην Πόλη, για να διεκδικήσουν τα υποσχόμενα. Αυτή η κίνηση έχει ως αποτέλεσμα την υπογραφή του χρυσόβουλου του 1198, σύμφωνα με το οποίο επιβεβαιώνεται ότι θα εφαρμοστούν όσα συμφωνήθηκαν από τα προηγούμενα χρυσόβουλα, καθώς και ότι οι Βενετοί θα απαλλάσσονταν από τους φόρους σε συγκεκριμένες πόλεις. Με το χρυσόβουλο αυτό γίνεται σαφές ότι υπάρχει μια βενετική παροικία εντός της Πόλης, μια παροικία της οποίας οι κάτοικοι έχουν ειδική μεταχείριση και απολαμβάνουν προνόμια.¹¹³

*

Με την άνοδο στον θρόνο του Αλέξιου Γ΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 1195-1203) παρατηρούνται αλλαγές ως προς την εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, απότοκο της εμφανώς αδύναμης παρουσίας της αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια και της ενισχυμένης δυτικής παρουσίας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο βλέπουμε τη βυζαντινή εξασθένηση να δίνει περιθώρια τόσο στη Βενετία όσο και στον πάπα να εκφράσουν την επιθυμία τους για καθυπόταξη της Βασιλεύουσας. Η επιθυμία αυτή εκ μέρους της Βενετίας υπαγορεύεται μέσα από την ανάγκη να διασφαλίσει τα χρηματικά ποσά που της υποσχέθηκαν οι Βυζαντινοί¹¹⁴ και αφετέρου εκ μέρους του πάπα υπαγορεύεται μέσα

¹¹⁰ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 77.

¹¹¹ Σημειώνεται ότι στην ήδη δύσκολη θέση που βρίσκεται η Βυζαντινή αυτοκρατορία προστίθεται και η κατάληψη της Κύπρου. Την κυριαρχία του Ισαάκιου Κομνηνού διαδέχεται η κατάληψη από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο, καθώς και τους Ναΐτες ιππότες. Ακολούθως, το νησί περνά το 1192 στον έλεγχο του Γκι ντε Λουζινιάν, διανύοντας την περίοδο της φραγοκρατίας που θα διαρκέσει μέχρι το 1489 (βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η περίπτωση της Κύπρου*, σ. 128-132.)

¹¹² Nicol, 2004, σ. 159-160.

¹¹³ *Ο.π.*, σ. 156-164.

¹¹⁴ *Ο.π.*, σ. 178.

από την ανάγκη του να πετύχει την ένωση των εκκλησιών και τη συμμετοχή του Βυζαντίου σε μια σταυροφορία υπό την ηγεσία του.

Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, οι σχέσεις Βυζαντίου-Σερβίας-Βουλγαρίας άρχισαν να χωλαίνουν τα προηγούμενα χρόνια, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας να συγκρατήσει τους λαούς αυτούς στους κόλπους της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της καταρράκωσης του βυζαντινού κύρους αποτελεί η επιλογή του Καλογιάννη της Βουλγαρίας να απευθυνθεί στη Ρώμη και συγκεκριμένα στον πάπα και όχι στο Βυζάντιο για να τον στέψει βασιλιά, εξασφαλίζοντας έτσι την αναγνώριση της βουλγαρικής κρατικής υπόστασης.¹¹⁵

Επίσης, ο Ερρίκος Στ' παντρεύεται τη διάδοχο του νορμανδικού θρόνου με αποτέλεσμα το 1194 να στεφθεί βασιλιάς στη Σικελία επισφραγίζοντας έτσι τη συμμαχία της Σικελίας με τη Γερμανία.¹¹⁶ Οι Βυζαντινοί είχαν κάθε λόγο να ανησυχούν, εξ αιτίας των σχεδίων του Ερρίκου για εφαρμογή της παγκόσμιας κυριαρχίας. Μάλιστα, ο Ερρίκος φαίνεται να διεκδικεί νόμιμα τον θρόνο της Πόλης, μιας και ο αδελφός του Φίλιππος παντρεύτηκε την κόρη του Ισαάκιου Β', Ειρήνη. Έτσι, ο Ερρίκος απαιτεί από το Βυζάντιο α) την παράδοση των εδαφών ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο, β) χορηγίες, καθώς και γ) τη συμμετοχή του Βυζαντίου στη νέα σταυροφορία.

Ο Αλέξιος Γ' ικανοποιεί τα αιτήματα των Γερμανών, επιβάλλοντας τον *αλαμανικόν φόρο*,¹¹⁷ ενώ αντίθετα ο πάπας δεν φαίνεται να ευνοεί τα σχέδια του Ερρίκου Στ', αφού του προτείνει να μην καταλάβει την Πόλη αλλά να μεριμνήσει για την κατάληψη της Ιερουσαλήμ. Αυτή η παρέμβαση γίνεται, γιατί σε περίπτωση κατάληψης της Πόλης από τους Γερμανούς –πέραν από το πλήγμα που θα δεχόταν η βυζαντινή αυτοκρατορία– θα απειλούνταν τα παπικά συμφέροντα.

Στη συνέχεια και αφού δεν υλοποιείται η κατάληψη της Πόλης από τους Γερμανούς, ο Αλέξιος Γ' προβάλλει τις δικές του αξιώσεις για παγκόσμια κυριαρχία και προτείνει στον πάπα Ιννοκέντιο μια συμμαχία μεταξύ της *μιας εκκλησίας και της μιας*

---

¹¹⁵ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 78-85. Για την ολοένα και αυξανόμενη εμπλοκή του πάπα σε θέματα κοσμικής φύσεως με στόχο να γίνει ο ηγέτης του χριστιανικού κόσμου μέσ' από τον ρόλο του ως φεουδάρχη που απαιτεί από τα κράτη-«φέουδα» της Αγίας Έδρας να κατοχυρώσει το κύρος του βλ. Τσιρπανλής, 1996, σ. 224-226 και κυρίως βλ. σ. 225 όπου γίνεται λόγος α) για τη στέψη του Καλογιάννη από τον πάπα, β) την παραχώρηση του δικαιώματος κοπής νομισμάτων και γ) τον όρκο υποταγής του στο πρόσωπο του πάπα.

¹¹⁶ Nicol, 2004, σ. 158-159.

¹¹⁷ Βλ. εδώ, στο *Ευρετήριο*.

αυτοκρατορίας.¹¹⁸Το 1197 ο Ερρίκος Στ' πεθαίνει και επικεφαλής της διαμελισμένης Δυτικής αυτοκρατορίας ορίζεται ο πάπας Ιννοκέντιος Γ', με αποτέλεσμα να επανέλθει η ιδέα της σταυροφορίας.

Αν προηγουμένως αναφερθήκαμε στις παπικές βλέψεις για ένωση και συμμετοχή του Βυζαντίου σε σταυροφορία, τότε η παπική επιθυμία για τη συμμετοχή των Βυζαντινών και συγκεκριμένα του αυτοκράτορα Αλέξιου Γ' (αδελφός του Ισαάκιου Β') στη σταυροφορία αυτή, στηρίζεται στην ελπίδα που έχει ότι ο Αλέξιος Γ' θα μεσολαβήσει, ούτως ώστε ο Πατριάρχης να ασπαστεί την ανωτερότητα της Αγίας έδρας. Παράλληλα, οι επαφές αυτές με τον πάπα ευνοούν τον Αλέξιο Γ', αφού είχαν έναν κοινό εχθρό, τον Φίλιππο της Σουηβίας.

Επίσης, ο Αλέξιος Άγγελος, ο μικρότερος γιος του Ισαάκιου Β', δραπετεύει από την Πόλη για να μεταβεί στη Δύση αποσκοπώντας να βρει συμμάχους που θα επέτρεπαν την άνοδο στο θρόνο του πατέρα του. Όταν μεταβαίνει στην αυλή του Φίλιππου της Σουηβίας, συζύγου της αδερφής του, συναντά τον Βονιφάτιο Μομφερατικό και προτείνει στους σταυροφόρους να τον συνοδεύσουν μέχρι την Πόλη, υποσχόμενος ότι ο λαός θα τους υποδεχόταν ευνοϊκά. Ωστόσο, αναγκαίο ήταν να περάσει ο Αλέξιος Άγγελος από τον πάπα αναφέροντάς του το σχέδιο· σχέδιο το οποίο δεν γίνεται δεκτό από τον ηγέτη της παπικής έδρας.¹¹⁹

Εν κατακλείδι, μέχρι εδώ έγινε λόγος για τη μεσαιωνική πορεία του Βυζαντίου από το 330-1204, ενώ τα γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας και της κατάληψης της Πόλης θα μας απασχολήσουν πιο κάτω.¹²⁰

*

2) Δύση 476-1204: από την οικουμενικότητα στα πρώτα σημάδια του πολιτικού ρεαλισμού

Το 476 μ.Χ η Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαλύεται μετά από την επίθεση του Οδόακρου. Τώρα πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν τα γερμανικά φύλα που την κατακτούν.¹²¹ Η οργάνωση αυτών των βαρβαρικών φύλων στηρίζεται εν πολλοίς στη βάση της ιδιοκτησίας φέουδων, δηλαδή σε μια πρώιμη οργάνωση της φεουδαρχίας, η οποία θα

¹¹⁸ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 84 περιλαμβανομένης της υπ. 173.

¹¹⁹ Nicol, 2004, σ. 170-174.

¹²⁰ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ' Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, σ. 55-68.

¹²¹ Ενδεικτικά για την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 31-54 και κυρίως σ. 37-39.

στηρίζει τη διοικητική και οικονομική οργάνωση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μέχρι τον 13^ο αι.¹²²

Στα τέλη του 5^{ου} αι. υπάρχουν ορισμένα βασίλεια στα εδάφη της ρωμαϊκής επικράτειας, όπως το βασίλειο των Βησιγόθων, των Σουηβών, των Βουργουνδών, των Οστρογόθων, των Βανδάλων, των Λομβαρδών, των Φράγκων, των Άγγλων, των Αλαμανών κ.ά., τα οποία αποτελούν τη νέα πραγματικότητα για τη Δύση. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι από τους λαούς αυτούς ήταν ειδωλολάτρες που κυρίως τον 4^ο αι. γνώρισαν τον χριστιανισμό, αλλά μέσα από την αίρεση του αρειανισμού. Έτσι, η Δύση χάνει την ενότητά της που απέρρεε από την πίστη στην κοινή θρησκεία, αφού πια η επικράτειά της κατακερματίζεται σε βασίλεια λαών, ξένων προς τη ρωμαϊκή ενότητα.¹²³ Ωστόσο, το βόρειο τμήμα της Γερμανίας (Σαξονία) εκχριστιανίζεται από τους Φράγκους του Καρλομάγνου. Αυτή η ρωμαϊκή ενότητα θα αποκατασταθεί σταδιακά, δια μέσου της παπικής εκκλησίας και των Καρολιδών που προβαίνουν σε αναδιοργάνωση της φραγκικής μοναρχίας.¹²⁴

Η κυριαρχία των Καρολιδών στη Δύση επισφραγίζεται το 800 μ.Χ με τη στέψη του Φράγκου Καρλομάγνου από τον πάπα Λέοντα Γ', γεγονός καθοριστικό τόσο για τη Δύση όσο και για τις σχέσεις της Δύσης με την Ανατολή. Μάλιστα, αυτή η στέψη χαρακτηρίζεται ως *πολιτικό σχίσμα*, αφού έτσι ιδρύεται η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον Καρλομάγνο και τον πάπα, ως αντιστάθμισμα της διεκδίκησης του Βυζαντίου για νομιμοποίηση της αυτοκρατορικής διαδοχής.¹²⁵

---

¹²² Γενικότερα για τη γέννηση της φεουδαρχίας βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 108-140 και κυρίως σ. 108-116 και σ. 112, όπου γίνεται λόγος για την κληρονομική ιδιότητα του φέουδου. Για τη φεουδαρχία και τη σχέση υποτελούς-ηγεμόνα σε ένα ευρύ χρονικό φάσμα με διάρκεια από τον 5^ο μέχρι τον 12^ο και 13^ο αι., εποχή κατά την οποία μαρτυρούνται οι πρώτες προσπάθειες εκ μέρους κάποιων ηγεμόνων για έλεγχο των φεουδαρχών, ούτως ώστε να ενοποιήσουν τα εδάφη τους, για να οργανώσουν μια στοιχειώδη διοίκηση επιτυγχάνοντας τη «φεουδαρχική βαλκανοποίηση» και την ενοποίηση των εδαφών και των λαών που διαθέτουν κάποια συνοχή (εθνική, γλωσσική, θρησκευτική) βλ. *ό.π.*, σ. 201-202. Για τα φέουδα υπο τον έλεγχο του πάπα μέσα από τον όρκο υποτέλειας που θα εξασφάλιζε από τον εκάστοτε ηγεμόνα βλ. *ό.π.*, σ. 119-125. Για την πρώτη περίοδο της φεουδαρχίας και την ανερχόμενη δύναμη της γερμανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας –μετά από τη διάσπαση της καρολίγγειας αυτοκρατορίας– που οδηγεί στη διαμάχη πάπα και αυτοκράτορα κατά τον 11^ο αι., όσον αφορά «στην καθιέρωση της δικής του[ς] αντίληψης περί χριστιανικής αυτοκρατορίας» βλ. *ό.π.*, σ. 125-134.

¹²³ Τσιρπανλής, 1996, σ. 73-83.

¹²⁴ *Ο.π.*, σ. 105-134.

¹²⁵ Ακόμη, για τη σπουδαιότητα της στέψης του Καρλομάγνου –ως προς τις πολιτικές υποθέσεις– ανάλογης με το θρησκευτικό σχίσμα του 1054, βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 36 και Ostrogorsky,

Επίσης, κατά την εποχή του Καρλομάγνου, η ρωμαϊκή εκκλησία επιθυμεί να ενισχύσει τους δεσμούς με το κράτος των Φράγκων που αφενός, ευνοεί την παπική πολιτική και αφετέρου, διατηρεί αποστάσεις από τους κύκλους της Πόλης.¹²⁶

Επιπρόσθετα, ο Καρλομάγνος παρουσιάζεται ως αδιαφιλονίκητος αρχηγός της χριστιανοσύνης, κύριος της Δύσης και διάδοχος του Μ. Κωνσταντίνου ως αυτοκράτορας των Ρωμαίων. Κατ' ανάλογο τρόπο, η έννοια της *imperium christianum*, δηλαδή μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας, κληροδοτείται από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία σ' αυτό τον εκλεκτό αυτοκράτορα, με στόχο την εξάπλωση του χριστιανισμού.¹²⁷

Με την ίδρυση του φραγκικού κράτους του Καρλομάγνου είναι φανερό ότι δεν υπάρχει μόνο η Βυζαντινή αυτοκρατορία ως συνεχίστρια και εκπρόσωπος της ρωμαϊκής *οικουμενικότητας*, αλλά και το φραγκικό κράτος. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν υπάρχει μόνο ο Πατριάρχης ως υπερασπιστής της ορθοδοξίας, αλλά και ο πάπας ως υπερασπιστής της Αγίας έδρας και του ρωμαϊκού δόγματος.

Επομένως, αν με τη στέψη του Κάρολου, το 800, υπάρχει συμπόρευση θρησκείας-κράτους, έτσι όπως εκφράζεται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα ως φύλακα της χριστιανικής θρησκείας, παρατηρείται επίσης κάτι εξίσου σημαντικό, η καρολίγγεια αναγέννηση του 9^{ου} αι.¹²⁸ Την περίοδο αυτή παρατηρούνται μεγαλειώδη άλματα στη λογοτεχνία, την τέχνη, την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Πρόκειται για ένα δημιουργικό

2006, τ. 2, σ. 56. Για την περίοδο που ξεκινά από το τέλος της Εικονομαχίας και την αλλαγή των ισορροπιών μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, βλ. *ό.π.*, σ. 90-229 και κυρίως σ. 221-229, όπου γίνεται αναφορά για το σχίσμα του 1054 ως αποκορύφωμα των αντιθέσεων των δύο Εκκλησιών.

¹²⁶ Όπως φαίνεται μέσα από τις παπικές επιστολές του 9^{ου} αι. (αλλά και από τον 7^ο αι.), οι Δυτικοί χρησιμοποιούν τον όρο *Graecia*, για να δηλώσουν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, στην προσπάθειά τους να υπονομεύσουν τον ρωμαϊκό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας, για να στηρίξουν τον «μύθο της 'απελευθέρωσης' (*libertas*) της Δύσης από τους Γραικούς», καθώς και για να δείξουν την προτίμησή τους στους Φράγκους βασιλείς. Επίσης, η πίσω όψη της σφραγίδας του Καρλομάγνου αναγράφει «*Renovatio Romani Imperii Roma*», ενώ φέρεται να είναι ο αυτοκράτορας της «Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με κέντρο τη Ρώμη.» Παράλληλα, ενώπιον αυτών των εξελίξεων η Βυζαντινή αυτοκρατορία κρίνει περισσότερο από ποτέ αναγκαίο να προσθέσει «στον τίτλο του αυτοκράτορα τον προσδιορισμό 'Ρωμαίων, ο οποίος ήταν βέβαια οικείος από περιστασιακές ή επίσημες χρήσεις του στο παρελθόν, αλλά τώρα αποσκοπούσε στην κατοχύρωση κα προβολή του ως του κατ' εξοχήν τίτλου του βυζαντινού αυτοκράτορος ως του μόνου νόμιμου βασιλέως 'Ρωμαίων.» (Χρυσός, «Γραικοί και Ρωμαίοι στην αναμέτρηση Ανατολής και Δύσης», στο: Κατσιαρδή-Heinig, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, *ό.π.*, σ. 103-118). Ακομη, βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 53-57.

¹²⁷ Berstein-Milza, 1997, σ. 79-108 και κυρίως βλ. σ. 83-90.

¹²⁸ Για την καρολίγγεια αναγέννηση με τη μορφή της ανανέωσης και όχι με τη μορφή του κινήματος της Αναγέννησης που είναι πολύ μεταγενέστερο βλ. *εδώ*, υπ. 39.

κλίμα που έρχεται σε αντιδιαστολή με την πρότερη πνευματική παρακμή που ακολούθησε την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιούνται μεταρρυθμίσεις επι Καρλομάγνου, στις οποίες πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζουν οι κληρικοί, αφού ήταν η μόνη τάξη που μπορούσε να γίνει φορέας της γνώσης. Επίσης, ιδρύονται ενοριακές, επισκοπικές και μοναστικές σχολές, ενώ στην ανακτορική σχολή διδάσκουν τους μελλοντικούς κληρικούς σημαντικοί λόγιοι. Ακόμη, τα πρώτα λογοτεχνικά έργα αυτής της περιόδου προέρχονται, όπως είναι φυσικό, από κληρικούς καθιστώντας εφικτή τη διάσωση της αρχαίας γραμματείας. Με την πάροδο των χρόνων παρατηρείται αυξημένη λογοτεχνική παραγωγή με αξιόλογα έργα, όπως πραγματείες με αντικείμενο τους πολιτικούς θεσμούς, καθώς και έργα με πλατωνικά και αριστοτελικά χαρακτηριστικά. Η καλλιέργεια της λατινικής, μιας γλώσσας που έχει καθοριστική σημασία για την ανάπτυξη της ιδέας της *οικουμενικότητας*,¹²⁹ σημειώνεται σε μια εποχή που διαμορφώνονται οι *κοινές γλώσσες*. Αντίθετα, από τα μέσα του 13^{ου} αι. η διδασκαλία στα σχολεία διαφεύγει της επιρροής των κληρικών, με αποτέλεσμα αυτή να γίνεται στην *κοινή γλώσσα*. Αυτό το γεγονός θα συμβάλει στη διαμόρφωση των εθνικών διαλέκτων και της λογοτεχνίας –η οποία αναπτύσσεται ιδιαίτερα στη Δύση τον 12^ο αι.– που θα εκφράσει τις εθνικές ιδιαιτερότητες των λαών.¹³⁰

Μετά από τον θάνατο του Καρλομάγνου και το τέλος της διακυβέρνησής του, παρατηρούνται εσωτερική αναρχία, διχόνοιες και εξωτερικές απειλές στο βασίλειό του,¹³¹ με αποτέλεσμα να χάνεται η ενότητα των προηγούμενων χρόνων που είχε στηριχτεί κυρίως στον εκχριστιανισμό των λαών που διοικούσε.

Με βάση τα πιο πάνω, αυτό το πνεύμα *οικουμενικότητας* που εκφράζει ο Καρλομάγνος στη Δύση μέσα από τον χριστιανισμό και την καλλιέργεια των λατινικών από

---

¹²⁹ Επίσης, για την άνθηση της λατινικής, ως οικουμενικής γλώσσας –απ’ όλους κατανοητή– ανάλογη των ιδεών της *χριστιανικής οικουμενικότητας* που επικρατεί τον 12^ο -13^ο αι. βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 206.

¹³⁰ Για όσα αναφέρθηκαν εδώ σχετικά με την καρολίγγεια αναγέννηση βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 104-107. Επιπρόσθετα, για το γεγονός ότι από τον 11-12^ο αι. η παιδεία με τη μορφή των πανεπιστημίων περνά στον έλεγχο του πάπα που επιδιώκει να ελέγξει μαθητές και καθηγητές, ούτως ώστε να περιορίσει τη δύναμη των επισκόπων και των κοσμικών αρχών βλ. *ό.π.*, σ. 201-220 και κυρίως βλ. σ. 201-206. Επίσης, για τις «κοινές γλώσσες» βλ. *ό.π.*, σ. 210-215, σ. 252-254.

¹³¹ Για τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας επί Καρλομάγνου, για τις εισβολές στο καρολίγγειο κράτος (μεταξύ των οποίων, οι Νορμανδοί της Σκανδιναβίας, οι Ούγγροι από τη Μ. Ασία, οι Αβάροι, οι Μαγυάροι κ.ά.) και για την κατανομή της αυτοκρατορίας μετά από τον θάνατο του Καρλομάγνου το 814 βλ. *ό.π.*, σ. 90-97.

τον κλήρο, έρχεται να «αποκαταστήσει» ο Σάξονας Όθωνας Α΄ (περίοδος διακυβέρνησης της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: 962-973 και της Γερμανίας από το 936). Ο Όθωνας Α΄ υπήρξε δεινός στρατηγός, αφού κατορθώνει να υποτάξει μεγάλες εκτάσεις, όπως τη Σαξονία, ενώ διαιρεί τη Λοραίνη και θέτει επικεφαλής μέλη της οικογένειάς του, για να την προσαρτήσει και αυτή, στη συνέχεια, στο βασίλειό του. Επίσης, υποτάσσει τους Σλάβους και ιδρύει μαρκιονίες με επισκοπές και Γερμανούς αποίκους, κυριαρχεί στη Βουργουνδία, επεμβαίνει στο Μιλάνο και παντρεύεται τη βασίλισσα της περιοχής.

Ωστόσο, η σπουδαιότερη από τις νίκες που τον καθιστά *δεύτερο Καρλομάγνο*, είναι η νίκη επί των Ούγγρων το 955, μετά από την οποία θα κληθεί από τον πάπα Ιωάννη ΙΒ΄ να συνδράμει στην επιθυμία του να επιβληθεί ενάντια στην αριστοκρατία στη Ρώμη. Τότε θα υλοποιηθεί ο στόχος του για κυριαρχία στην ενωμένη ιταλική χερσόνησο και για παλινόρθωση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στέφεται *αυτοκράτορας άγουστος*, ενώ με τη σειρά του θέτει ως προϋπόθεση τον όρκο πίστης για τη χειροτονία ποντίφικα. Ακόμη, για να στηρίξει την αξίωσή του για παλινόρθωση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της οικουμενικότητάς της, επικαλείται τη διπλή φύση του ηγεμόνα που διοικεί την Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δηλαδή του αυτοκράτορα και του πάπα, ο οποίος δίνει λόγο στον πρώτο.¹³²

Παρόμοια πολιτική ακολουθείται από τους διαδόχους του Όθωνα Α΄, δηλαδή τον Όθωνα Β΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 973-983) και τον Όθωνα Γ΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 983-1002)¹³³

Ωστόσο, κατά τη χρονική περίοδο που συμπίπτει με τη διαμάχη παποσύνης και αυτοκράτορα, δηλαδή εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας, [(μετά από τον θάνατο του Όθωνα Γ΄ (1002) και του πάπα Σιλβέστρου Β΄ (1003)], επί διακυβέρνησης Ερρίκου Δ΄ και πάπα Γρηγόριου Ζ΄ (1073-1085) μέχρι το 1216 και τη διακυβέρνηση του Φρειδερίκου Β΄ (περίοδος διακυβέρνησης: 1220-1250),¹³⁴ επανέρχονται οι γερμανοί αυτοκράτορες στη Γερμανία και στα μέσα του 11^{ου} αι. αρχίζει η *έριδα της περιβολής* (η άρνηση της εκκλησίας να γίνεται η στέψη των εκκλησιαστικών αξιωματούχων από τον αυτοκράτορα). Αυτή η σύγκρουση της κοσμικής και της παπικής εξουσίας για την επιβολή της εξουσίας, μεταξύ

---

¹³² Για όσα αναφέρθηκαν εδώ για τον Όθωνα Α΄ βλ. *ό.π.*, σ. 126-127.

¹³³ Τσιρπανλής, 1996, σ. 135-142.

¹³⁴ Berstein-Milza, 1997, σ. 125-134.

των δύο τερματίζεται με έναν προσωρινό συμβιβασμό, μέσα από τη συνθήκη της Βόρμς το 1122. Στο τέλος, η διαμάχη αυτή λήγει υπέρ του πάπα, καθώς απέκτησε κύρος τόσο ως προς τα θρησκευτικά, όσο και ως προς τα κοσμικά θέματα στη δυτική Ευρώπη.¹³⁵

Επιπρόσθετα, μετά από την απομάκρυνση των Νορμανδών, των Ούγγρων και των μουσουλμάνων από τη Μεσόγειο (λαοί οι οποίοι έπλητταν την εμπορική διακίνηση των δυτικών), σημειώνεται ανάπτυξη των πόλεων στη Δύση το διάστημα 10^{ου}-14^{ου} αι.

Σύμφωνα με το πιο πάνω, με την απαλλαγή απ' αυτούς τους εχθρούς καθίσταται ευκολότερη η ανάπτυξη των αστικών κέντρων από τον 11^ο αι. που σχηματίζονται με την ουσιαστική συμβολή των εμπόρων, καθώς αυτά τα κέντρα χρησιμοποιούν ως βάση για τη διεξαγωγή του εμπορίου τους. Ακόμη, η ανάγκη για ασφάλεια καθώς και στρατηγικοί λόγοι συνδέονται με την ανάπτυξη των πόλεων στην Ιταλία, μεταξύ των οποίων και η Βενετία, οι οποίες ήταν *αυτόνομες δημοκρατίες*, σε αντίθεση με άλλες δυτικές πόλεις.

Έτσι, στην Ιταλία οι ηγεμόνες ή οι επίσκοποι εκχωρούν κάποιες εκ των αρμοδιοτήτων τους στην αριστοκρατία της γης, η οποία αποκτά μια σχετική αυτονομία από τον ηγεμόνα, γεγονός που ορίζεται ως η αρχή του *κοινοτικού κινήματος*. Με τις αλλαγές αυτές συντελείται η μετάβαση της εξουσίας από τον παραδοσιακό της φορέα που ήταν ο ηγεμόνας, στους λίγους που συγκεντρώνουν πλούτο, και έχουν ενταχθεί στην τάξη των ευγενών. Εν ολίγοις, η αριστοκρατία της γης (ευγενείς) δεν αντιτίθεται στο φεουδαρχικό σύστημα, αλλά ενσωματώνεται σ' αυτό αυξάνοντας την επιρροή της.¹³⁶

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της ανάπτυξης των πόλεων στη Δύση, η ανάγκη που προκύπτει για νέα εδάφη εξ αιτίας του αυξημένου πληθυσμού οδηγεί σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των απίστων, κάτι που εξυπηρετεί σαφώς τον πάπα που επεδίωκε την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων.

Έτσι, αναδύεται στη Δύση η τάξη των ιπποτών, μια τάξη που σύμφωνα με τον ιστορικό Genicot είναι ανεξάρτητη από τη μεσαιωνική τάξη των ευγενών. Μάλιστα, αυτό που τους διαχωρίζει είναι το εξής: αν κριτήριο για την ένταξη στην τάξη των ευγενών είναι η καταγωγή, δηλαδή οι ευγενικές τους καταβολές, οι οποίες τους επιτρέπουν την άσκηση της εξουσίας, αντίθετα, κριτήριο για την ένταξη στην τάξη των ιπποτών είναι οι πολεμικές

---

¹³⁵ Σχετικά με την έριδα της περιβολής βλ. Τσιρπανλής, 1996, σ. 173-182.

¹³⁶ Το πλαίσιο της εξέλιξης του θεσμού της φεουδαρχίας στη Δύση και της ανάπτυξης των πόλεων της Δύσης μεταξύ του 10^{ου}-14^{ου} αι. βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 141-156 και κυρίως σ. 150-156.

ικανότητες που καθιστούν τους ιππότες ικανούς να στηρίξουν όσους τους καλούσαν για βοήθεια στο πεδίο της μάχης.¹³⁷

Στην Γερμανία, ιδίως, ο ιππότης είναι «υπηρέτης», κάπως διαφορετικός από το προσωπικό του σπιτιού. Ζει κοντά στον κύριό του, όχι σε δικό του χωριστό σπίτι. Η θέση του δεν διαφέρει και πολύ από εκείνη του ελεύθερου χωρικού, ο οποίος είναι νεόπλουτος και οφείλει να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία στο πεζικό του κυρίου του... Αυτούς τους ιππότες τους συναντούμε επίσης στην Φλάνδρα, στη Champagne και στην Νορμανδία. Εδώ, διάγουν ζωή οικογενειακή, συχνά τρέφονται μέσα στον πύργο ή είναι εγκατεστημένοι σε χωράφια που τους έχει παραχωρήσει ο αφέντης τους.. Στις νοτιότερες, ωστόσο επαρχίες οι ιππότες έχουν έγγαιο ιδιοκτησία, κληρονομική, φέουδα και κτήματα. Ο τρόπος επομένως της ζωής τους είναι διαφορετικός... Στη Γαλλία από το 1000 επιβάλλεται η ιδέα για τη δημιουργία ενός πολεμικού τάγματος, μιας «στρατιάς» (milicia) του Χριστού, η οποία διέπεται από τους δικούς της χωριστούς κανόνες. Στη Γερμανία η αλλαγή νοοτροπίας επισημαίνεται πολύ αργότερα, κατά το διάστημα του 12^{ου} αιώνα, μετά την επιτυχία των ιπποτικών ταγμάτων, όπως γεννήθηκαν αυτά από τις Σταυροφορίες. Τότε ο ιππότης, άνθρωπος για προσφορά οικιακής υπηρεσίας, μεταβάλλεται σε στρατιώτη του Θεού.¹³⁸ (η υπογράμμιση δική μου)¹³⁹

Επίσης, το β' μισό του 11^{ου}-α' μισό του 12^{ου} αι. παρατηρούνται κάποιες μεταβολές στην τάξη των ιπποτών ή αλλιώς στην τάξη της λαϊκής αριστοκρατίας. Αν και η κύρια δραστηριότητά τους ήταν να πολεμούν πάνω σε άλογο, φαίνεται ότι έχουν τη δυνατότητα να εισπράττουν κάποιο εισόδημα από την πατρική γη. Κοινοί κώδικες όπως η τιμή, η δίψα για πολεμικά κατορθώματα, η ευγένεια στο γυναικείο φύλο, η αλληλεγγύη μεταξύ τους ανεξαρτήτως εθνικών ορίων, καθώς και η υπεράσπιση της Εκκλησίας καθιστούν την τάξη αυτή ακόμα πιο συσπειρωμένη, έτσι όπως αντικατοπτρίζεται μέσα από την παρουσία τους στην Α' Σταυροφορία.

Ένας από τους παράγοντες που συμβάλλουν στη διάδοση του θεσμού και στην προβολή των αξιών της ιπποσύνης πέρα από τη Γαλλία στην Ιταλία και στη Γερμανία, υπήρξε η επική λογοτεχνία γραμμένη σε λαϊκή γλώσσα. Μια λογοτεχνία που γνωρίζει μεγάλη απήχηση στη Γαλλία τον 11^ο αι., με χαρακτηριστικό δείγμα το *Chanson de Roland*.¹⁴⁰

¹³⁷ Genicot, *La noblesse dans la société médiévale, Moyen Age 71* (1965), σ. 539-560, έτσι όπως αναφέρεται στο Τσιρπανλής, 1996, σ. 149.

¹³⁸ Τσιρπανλής, 1996, σ. 150.

¹³⁹ Στο εφεξής, όπου υπάρχει υπογράμμιση αυτή έχει επισημανθεί από τη γράφουσα.

¹⁴⁰ Μάλιστα, στοιχεία (όπως χαρακτήρες) αυτού του γαλλικού έπους αντανakλώνται μέσ' από το έργο του Ariosto (1474-1533), *Orlando furioso*, μαρτυρώντας έτσι την απήχηση που εξακολουθεί να έχει ο ιπποτικός κόσμος στη λογοτεχνία του 16^{ου} αι. Η εκτύπωση και διάδοση του έργου του

Έτσι, στα τέλη του 11^{ου} αι. διαμορφώνεται η τάξη των ιπποτών μ' αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ενώ αποκτούν το δικό τους καταστατικό που από τον 12^ο αι. γίνεται κληρονομικό. Με βάση τα πιο πάνω, οι ιππότες δημιουργούν μια τάξη ευγενών, ωστόσο οι αλλαγές που γνωρίζει αυτή η τάξη δεν συντελούνται στον ίδιο βαθμό σε όλες τις χώρες.¹⁴¹

Αν σύμφωνα με τον Genicot, οι ιππείς και η μεσαιωνική τάξη των ευγενών δεν σχετίζονται, στα τέλη 11^{ου}-αρχές 12^{ου} αι., οι ιππείς-λαϊκή αριστοκρατία γίνονται μέλη της τάξης των ευγενών. Πιθανόν αυτή η αλλαγή να μπορεί να θεωρηθεί ως πρώιμο δείγμα μετάβασης από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, επειδή στις τάξεις των ευγενών εισέρχονται άτομα με πολεμικές ικανότητες, χωρίς να κατάγονται από κάποια οικογένεια ευγενών.

Συμπερασματικά, οι σταυροφορίες που λαμβάνουν χώρα από τον 10^ο-13^ο αι. στόχο έχουν την ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους Άραβες, αποκτώντας έτσι έναν χαρακτήρα *ιερού πολέμου* έναντι των Μουσουλμάνων. Εντούτοις, υπάρχουν δημογραφικοί, οικονομικοί και πολιτικοί λόγοι ανάμεσα στα αίτια αυτών των σταυροφορικών ενεργειών.¹⁴²

Αν η Α' Σταυροφορία αναδεικνύει για πρώτη φορά τη δύναμη της τάξεως των ιπποτών ως στρατιωτών του Θεού,¹⁴³ η Β' Σταυροφορία φανερώνει τις τεταμένες σχέσεις Ανατολής και Δύσης εξ αιτίας της αδυναμίας να αντιμετωπίσουν τον αλλόθρησκο -στην προσπάθειά τους να καταλάβουν την Ιερουσαλήμ- αλλά, και εξ αιτίας των διαπλεκόμενων συμφερόντων τους, επειδή και οι δύο επένδυσαν στην οικουμενική κυριαρχία.¹⁴⁴

Αγίοστο συντελούνται το 1532 (Ξανθουδίδης, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος, έκδοσις κριτική γενομένη επί τη βάσει των πρώτων πηγών* (εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο Ξανθουδίδης), Δωρικός, Αθήνα 1973 (πιστή ανατύπωση της α' έκδοσης που έγινε από τις εκδόσεις Στ. Μ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1915, σ. LXI) στο εξής Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος, 1915*. Επίσης, περισσότερα για τον Αγίοστο βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203.

¹⁴¹ Τσιρπανλής, 1996, σ. 182-184.

¹⁴² Για τις συνθήκες που επιτρέπουν την έναρξη των σταυροφοριών από τη Δύση βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 141-168 και Runciman, *Η ιστορία των Σταυροφοριών, Το Βασίλειο της Άκρας και οι τελευταίες Σταυροφορίες*, (μτφρ. Βλαβιάνου), τ. 3, Γκοβόστη, Αθήνα 2006, σ. 473-476, στο εξής Runciman, 2006.

¹⁴³ Τσιρπανλής, 1996, σ. 150.

¹⁴⁴ Ό.π., σ. 194-195 σχετικά με τη ρήξη Ανατολής και Δύσης στο πλαίσιο της *οικουμενικής ιδέας* που διατύπωναν αμφότερες οι δύο πλευρές.

Κύρια φυσιογνωμία της Γ' Σταυροφορίας, για την οποία επίσης έγινε λόγος πιο πάνω, υπήρξε ο Φρειδερίκος Μπαρμπαρόσα, προσωπικότητα που είχε στόχο να ενοποιήσει κάτω από το σκήπτρο του τη Γερμανία, τη Βουργουνδία και την Ιταλία, διατυπώνοντας έτσι την *οικουμενική ιδέα* για παγκόσμια κυριαρχία. Παρ' όλες τις μεγαλόπνοες του βλέψεις, οι στόχοι του αναφορικά με την Ιταλία δεν ευοδώνονται, επειδή στέκονται εμπόδιο σ' αυτές, άτομα όπως ο πάπας Αλέξανδρος Γ', οι λομβαρδικές πόλεις και οι βασιλιάδες της Σικελίας. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, οι βλέψεις του Μπαρμπαρόσα ήταν άκρως απειλητικές για το Βυζάντιο, γι' αυτό και οι Βυζαντινοί συνθηκολογούν μαζί του, πριν συνεχίσει ο ίδιος την πορεία του προς τους Αγίους Τόπους, όπου και πεθάνει το 1190.

Μετά από τη Γ' Σταυροφορία και τον θάνατο του Μπαρμπαρόσα, τον θρόνο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας λαμβάνει ο Ερρίκος Στ' (περίοδος διακυβέρνησης: 1191-1197), ο οποίος ενστερνίζεται τους ίδιους οικουμενικούς στόχους με τον πατέρα του. Ωστόσο, οι όρκοι υποταγής που καταφέρνει να εξασφαλίσει από κάποιους δυτικούς ηγεμόνες δεν καθίστανται ικανοί να υλοποιήσουν το έργο του, που σταματά με τον θάνατό του.¹⁴⁵ Το σημαντικότερο τμήμα του οικουμενικού του σχεδίου, το οποίο έμεινε ανεκπλήρωτο, υπήρξε η προετοιμασία μιας σταυροφορίας, με στόχο να κατακτήσει την Ανατολή, κάτι που αν συνέβαινε τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά για το μέλλον των δύο αυτοκρατοριών.

Το μεγαλεπήβολο αυτό όραμα της σταυροφορίας προς την Ανατολή βρίσκει την ευκαιρία να πραγματοποιήσει ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' το 1197. Έτσι, ο Ιννοκέντιος Γ' ευνοούμενος από τις εξελίξεις στο δυτικό πολιτικό σκηνικό και αφού αποκατέστησε τον παπισμό στην νότια Ιταλία, κινείται ολοταχώς για τη σταυροφορία, αφού όμως πρώτα εξασφαλίσει τη συμμετοχή του αδελφού του Ισαάκιου, Αλέξιου Γ'.¹⁴⁶ Η κίνηση αυτή εκ μέρους του πάπα μαρτυρεί την προσπάθειά του να επιτευχθεί η ένωση των εκκλησιών, μέσα από την αναγνώριση της ανωτερότητας της Αγίας έδρας από τον Πατριάρχη, γεγονός που θα του εξασφάλιζε απόλυτη ισχύ ως χριστιανικού ηγέτη.

---

¹⁴⁵ Η διαμάχη πάπα και Φρειδερίκου μαρτυρεί α) τα κατάλοιπα της διένεξης των δύο εξουσιών, έτσι όπως είχε λάβει χώρα κατά την έριδα της περιβολής και β) τις συνέπειες της τάσης του πάπα να αντιμετωπίζει την αυτοκρατορική εξουσία, ως φέουδο το οποίο του ανήκει. γ) Επίσης, για τον Μπαρμπαρόσα και για τους διαδόχους του βλ. *ό.π.*, σ. 195-202.

¹⁴⁶ Για τις συνθήκες που ευνοούν την Δ' Σταυροφορία υπό το σκήπτρο του πάπα βλ. Nicol, 2004, σ. 169-171.

Διάφορες ομάδες ιπποτών άρχισαν να οργανώνονται, επιθυμώντας να συμμετάσχουν στην Δ΄ Σταυροφορία, μεταξύ αυτών και κάποιοι άρχοντες της βόρειας Ιταλίας με αρχηγό τον Βονιφάτιο. Η κίνηση αυτή προβληματίζει τον Ιννοκέντιο, αφού γνωρίζει τη φιλική σχέση που συνδέει τον Βονιφάτιο με τον γερμανικό οίκο των Χόχενσταουφεν.¹⁴⁷

Μέσα από αυτό το κεφάλαιο, αναφερθήκαμε α) στην πορεία του Βυζαντίου από την ίδρυσή του το 330 μέχρι το 1204 και β) στην πορεία της Δύσης από την εποχή την πτώσης της το 476 μέχρι τα χρόνια λίγο πριν από την Δ΄ Σταυροφορία του 1204.

*

3) Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ΄ Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση

Ακολούθως, επικεντρωνόμαστε στον ρόλο που διαδραματίζει η Βενετία στη σταυροφορία του 1204, αφού όμως πρώτα κάνουμε μια επισκόπηση-ανάλογη με αυτή που προηγήθηκε για την Ανατολική και τη Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία- για την πορεία της Βενετίας από την ίδρυσή της μέχρι το 1204.

Εν ολίγοις, εστιάζουμε στον ιδιότυπο χαρακτήρα της Βενετίας που είναι εμφανής από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της, επειδή παρουσιάζεται να βρίσκεται συνεχώς ανάμεσα στο δίπολο Ανατολή-Δύση. Τέλος, με αυτή τη θεώρηση δημιουργείται ένα κατατοπιστικό πλαίσιο -μέσα από τη σύνοψη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας- μέσα από το οποίο διακρίνονται ο χαρακτήρας και τα ιδιότυπα γνωρίσματα των τριών δυνάμεων που προσδιορίζουν ιδεολογικά τους κατοίκους της Κρήτης.

*

Η ίδρυση της Βενετίας (25 Μαρτίου 421) πραγματοποιείται μετά από την καταστροφή της Ρώμης το 410 από τον αρχηγό των Βησιγόθων, τον Αλάριχο. Μάλιστα, σύμφωνα με την παράδοση οι κάτοικοι της νεοϊδρυθείσας πόλης ήταν Ιλλυριοί που μετακινήθηκαν μετά από την καταστροφή της Τροίας προς τα δυτικά, κατοικώντας σε πόλεις όπως η Απουιλία, η Πάδοβα, το Αλτίνο και η Κονκόρντια, ενώ μετά από τις βαρβαρικές επιδρομές εγκαθίστανται στη Βενετία, αποζητώντας περισσότερη ασφάλεια.

---

¹⁴⁷ Runciman, 2006, σ. 118-120 και κυρίως σ. 120, υπ. 9: «Η μητέρα του Βονιφάτιου ήταν ετεροθαλής αδελφή του παππού του Ερρίκου Στ΄ και ο πατέρας του ετεροθαλής αδελφός της γιαγιάς του Φιλίππου της Γαλλίας.»

Αυτές οι νησιωτικές κοινότητες αποκτούσαν ολοένα και περισσότερο πληθυσμό, εξ αιτίας των βαρβαρικών επιδρομών, ενώ το 466 οι εκεί πληθυσμοί συγκεντρώνονται στο Γκράντο, για να εκλέξουν *δημάρχους*. Μια τέτοιου είδους συγκέντρωση αποτελεί –έστω και ως πρώιμο δείγμα– μια πρώτη μορφή της πολιτικής οντότητας των κοινοτήτων της λιμνοθάλασσας που στην πορεία θα συναποτελέσουν τη Δημοκρατία της Γαληνοτάτης. Ο στόχος τους για εγκατάσταση στη Βενετία γίνεται μια πράξη περισσότερο συνειδητοποιημένη κυρίως μετά από το 568, οπότε οι Λομβαρδοί εισβάλλουν στην Ιταλία. Τότε οι πληθυσμοί καθοδηγούμενοι από επισκόπους και συνοδευόμενοι από τα κειμήλιά τους, επιλέγουν ενσυνείδητα να εγκατασταθούν στα βενετικά εδάφη. Η ζωή των ναυτικών κοινοτήτων μοιάζει να είναι εν πολλοίς διαχωρισμένη από τη ζωή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εξ αιτίας της απομακρυσμένης θέσης τους από το κέντρο, γεγονός που απηχείται μέσα από τις μειωμένες επιδράσεις που δέχονται μετά από την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 476.

Επιπρόσθετα, το 539 ο Βελισσάριος με τη βοήθεια των Βενετών καταλαμβάνει την πόλη της Ραβέννας, η οποία θα γίνει η πρωτεύουσα του ομώνυμου βυζαντινού *εξαρχάτου* στην Ιταλία,¹⁴⁸ ενώ οι Βενετοί ουκ ολίγες φορές σπεύδουν να βοηθήσουν τους Βυζαντινούς με τον στόλο τους, όποτε χρειαζόταν.

Οι Βενετοί προβαίνουν πρώτη φορά σε επίσημη συνεργασία με τους Βυζαντινούς και τον Λογγίνο (διάδοχο του Ναρσή), ο οποίος δεν απαιτεί ένορκη υποταγή από τους κατοίκους της λιμνοθάλασσας, γεγονός το οποίο θα χαρακτηρίσει τη φύση των βενετοβυζαντινών συμφωνιών που θα συναφθούν τα επόμενα χρόνια, καθώς η Βενετία δεν θα υποταχθεί απόλυτα ποτέ στο Βυζάντιο.

Το 639 οι Λομβαρδοί καταλαμβάνουν το Οντέρτζο, ενώ οι κάτοικοί του προσφεύγουν στην Τσίτανοβα ή στην Ηρακλεία (είχε πάρει αυτό το όνομα ως ένδειξη τιμής στον αυτοκράτορα Ηράκλειο, του οποίου αποτελούσε και έδρα), πόλη που αποτελεί την πρωτεύουσα των εδαφών που δεν βρίσκονταν υπο βαρβαρική κατοχή, δηλαδή των εδαφών της λιμνοθάλασσας. Επίσης, σημαντική θέση είχε και το Τορτσέλο, γιατί εκεί κτίστηκε το 639 η εκκλησία της Παρθένου με πάτρωνα τον Ηράκλειο.

Η Βενετία γεννήθηκε σχισματική ως προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως λέει ο Norwich, καθώς η επισκοπή του Γκράντο το 608 ακολούθησε τον δρόμο και τις επιταγές

---

¹⁴⁸ Βλ. εδώ, στο *Ευρετήριο*.

της Ρώμης, σε αντίθεση με την επισκοπή της Ακουηλίας, της οποίας ο Πατριάρχης καταλαμβάνει τον θρόνο που κατείχε ο Άγιος Μάρκος.

Η έκρηξη της Εικονομαχίας το 726 δεν αφήνει ανεπηρέαστο και το βυζαντινό εξαρχάτο στην Ιταλία, επειδή οι εκεί κάτοικοι ενθαρρύνονται από τον πάπα Γρηγόριο Β΄ και εναντιώνονται στους βυζαντινούς κυρίαρχούς τους, θέλοντας να πετύχουν την ανεξαρτησία τους. Γι' αυτό αναδεικνύουν δικούς τους ηγέτες που θα αντικαταστήσουν τους δώδεκα (12) *δήμαρχους*, ηγέτες οι οποίοι από τούδε και στο εξής θα έχουν την ονομασία *δόγηδες*. Παρ' όλ' αυτά ο Όρσο, ο πρώτος *δόγης*, υποστηρίζει τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ να ανακαταλάβει τη Ραβέννα, ενώ σε αντάλλαγμα δόθηκαν τόσο σ' αυτόν όσο και στη Βενετία προνόμια που μαρτυρούν το βυζαντινό στοιχείο.¹⁴⁹

Η Βενετία μετατρέπεται σε δύναμη που διατηρεί σαφώς ισχυρούς δεσμούς με το Βυζάντιο, κυρίως μετά από τη λομβαρδική κατάληψη της Ραβέννας το 751.

Τον 8^ο αι. αρχίζει να γίνεται εντονότερη η εγκατάσταση πληθυσμών στα νησιά της λιμνοθάλασσας, αφού οι πρόσφυγες των περιοχών, οι οποίες δέχτηκαν επίθεση από τους Λομβαρδούς, αποζητούν εκεί ασφάλεια. Μετά από α) τη στέψη του Καρλομάγνου το 800 και την πετυχημένη πορεία του, β) την παπική εξουσία που ενδυναμώνεται σ' όλη σχεδόν την ιταλική χερσόνησο, μετά από τις νίκες του Πεπίνου επι των Λομβαρδών και τις επαφές του με τη φραγκική παρουσία, διαμορφώνονται οι ακόλουθες τάσεις στη Βενετία. Η φιλοβυζαντινή τάση με έδρα την Ηράκλεια, η δημοκρατική τάση με έδρα το Μαλαμόκο, καθώς και η φιλοφραγκική, εκπροσωπούμενη από τον κλήρο.

Οι συγκρούσεις των εκπροσώπων αυτών των τάσεων δεν άργησαν να οδηγήσουν το 805 τη Βενετία να αναγνωρίσει την ανωτερότητα του Καρλομάγνου, κάτι που όπως ήταν φυσικό δυσαρέστησε τους Βυζαντινούς. Παρ' όλη την αναγνώριση της φραγκικής ανωτερότητας, οι Βενετοί συσπειρώνονται ενάντια στην εκστρατεία του Πεπίνου το 810 που στόχο είχε την κατάληψη της Βενετίας και την εγκατάσταση φρουρών στα εδάφη της. Αν και ο στόχος αυτός δεν ευοδώνεται μπροστά στη βενετική αντίσταση, ο Καρλομάγνος εξασφαλίζει την είσπραξη φόρου υποτελείας.

---

¹⁴⁹ Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, (μτφρ. Παπαγεωργίου), Φόρμιγξ, Αθήνα 1993, σ. 34-35: «Η ενδυμασία του δόγη είχε σαν πρότυπο τη στολή του εξάρχου ή ακόμη και του ίδιου του αυτοκράτορα. Η ενθρόνιση του δόγη αντανakλούσε τα αυτοκρατορικά έθιμα. Οι κυριακάτικες προσευχές στον Άγιο Μάρκο ήταν αντήχηση της ελληνική λειτουργίας που συνηθιζόταν στην Αγία Σοφία. Πολλές νύφες από το Βυζάντιο στέλνονταν στη Δύση για Βενετούς γαμπρούς. Πολλές φορές οι Βενετοί έστελναν τα αγόρια τους στην Κωνσταντινούπολη για να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους.» στο εξής Norwich, 1993.

Επίσης, μετά απ' αυτή τη συμπλοκή αποδεικνύεται ο σπουδαίος ρόλος του Ριάλτο και των νησιών του στη μετέπειτα βενετική ιστορία, καθώς η γεωγραφική τους θέση στη μέση της λιμνοθάλασσας και το δυσπρόσιτο των εδαφών δεν ευνοούν τις επιθέσεις εναντίον τους. Έτσι, το Ριάλτο (το οποίο αποτελεί τόπο εγκατάστασης των προσφύγων διάφορων περιοχών, καθώς και τόπο καταγωγής του Παρτετσιπάτσιο που αποσόβησε τη φραγκική επίθεση) γίνεται η πρωτεύουσα της Βενετίας, με κύριο χαρακτηριστικό την ουδετερότητα και με εκκλησιαστικό κέντρο το Σαν Πιέτρο ντι καστέλλο.

Επιπρόσθετα, με την ειρήνη του 814, η οποία ονομάστηκε *Νικηφόρειος*, μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, από τη μια, οι Βυζαντινοί αναγνωρίζουν τη θέση του δυτικού αυτοκράτορα και από την άλλη, η Δυτική αυτοκρατορία δεν εκφράζει πια την επιθυμία για κατάκτηση της Βενετίας.

Επίσης, η Βενετία διατηρεί τους δεσμούς της με το Βυζάντιο και παράλληλα επιτυγχάνει τη χάραξη μιας ανεξάρτητης πορείας σε σχέση με τις υπόλοιπες ιταλικές επαρχίες, αφού δεν επηρεάζεται από τις πολιτικές ανακατατάξεις που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Norwich για να περιγράψει την πιο πάνω κατάσταση: *Έτσι –σχήμα οξύμωρο βέβαια– μέσω της ίδιας της υποταγής της Βενετίας στην Αυτοκρατορία της Ανατολής, επιτεύχθηκε η ανεξαρτησία της και θεμελιώθηκε το μελλοντικό της μεγαλείο.*¹⁵⁰

Το 827 το σκήνωμα του Αγίου Μάρκου μεταφέρεται από την Αίγυπτο στη Βενετία και ο δόγης Τζιουσινιάνο Παρτετσιπάτσιο διατάζει να οικοδομηθεί ένα κτίριο στον κήπο μεταξύ της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου και του παλατιού, για να τοποθετηθεί το λείψανο, προσδίδοντας έτσι την ανάλογη αίγλη στη Βενετία, η οποία επιδιώκει να διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στα τεκταινόμενα του ευρωπαϊκού χώρου.

Το 841 ο Πατριάρχης της Πόλης καλεί τους Βενετούς να βοηθήσουν να αντιμετωπιστεί η επίθεση που εξαπέλυσαν οι Σαρακηνοί εναντίον του Βυζαντίου. Πρόσκληση στην οποία οι Βενετοί ανταποκρίθηκαν άμεσα αντιλαμβανόμενοι τον κίνδυνο που πιθανόν να προκαλούσε η επίθεση αυτή στην ευρύτερη περιοχή. Επιπρόσθετα, οι ταραχές που προκαλούν οι πειρατές στην Αδριατική οδηγούν σε δοκιμασία τις σχέσεις Βυζαντίου-Βενετίας, αναφορικά με τον έλεγχο της ασφάλειας στην εν λόγω περιοχή. Από

---

¹⁵⁰ Ο.π., σ. 42-43.

την άλλη, οι σχέσεις Δύσης-Βενετίας βρίσκονται σε καλό δρόμο, έτσι όπως μαρτυρείται από την επίσημη επίσκεψη του Λουδοβίκου Β΄, γιού του Λοθάριου στη Βενετία το 856.

Το 864 οργανώθηκε μια εξέγερση εναντίον του Πιέτρο Τραντόνικο *δόγη* της Βενετίας, δείγμα του τεταμένου κλίματος που επικρατεί την περίοδο αυτή στα νησιά της λιμνοθάλασσας.

Επίσης, πολλές επισκοπές που είχαν καταφύγει στα εδάφη της Βενετίας μετά από τις λομβαρδικές επιθέσεις φαίνεται ότι επιστρέφουν στα αρχικά τους εδάφη, ενώ κάποιες άλλες που είναι σε απομακρυσμένες περιοχές από το κέντρο της Βενετίας, φαίνεται ότι εξαρτώνται από εκκλησιαστικούς φορείς αρνητικά διακείμενους στη Βενετία, όπως για παράδειγμα: ο Πατριάρχης της Ακουηλίας, ή φορείς της Δυτικής αυτοκρατορίας. Γι' αυτό τον λόγο η Βενετία δίνει έδρες σ' αυτές τις επισκοπές (Μαμαλόκο, Ηράκλεια), καθιστώντας τις έτσι ανεξάρτητες και την ίδια ώρα απολύτως πιστές στην ίδια.

Το 888 και το 891 ο *δόγης* Τριμπούνο προβαίνει σε ανανέωση των συμφωνιών με τη Δυτική αυτοκρατορία με στόχο την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας η Βενετία να γίνει υποχείριο της μιας ή της άλλης αυτοκρατορίας.

Ο σαφής διαχωρισμός της Βενετίας σε δύο παρατάξεις, όπου η κάθε μια πρέσβευε τη συμπάθεια, είτε προς την Ανατολή, είτε προς τη Δύση εκφράζεται τον 10^ο αι. μέσα από: α) την παράταξη των Μοροζίνι και β) την παράταξη των Κολομπρίνι, αντίστοιχα. Οι δεύτεροι πρόσκεινται θετικά στον βασιλιά Όττο Β΄ που με τη σειρά του επιδιώκει να προσεταιριστεί τη Βενετία, επειδή έτσι θα αντιμετώπιζε ευκολότερα την απειλή των Σαρακηνών. Γι' αυτό τον λόγο οι Κολομπρίνι σε συνεργασία με τον Όττο προβαίνουν σε εμπορικό αποκλεισμό της Βενετίας, ούτως ώστε να εξαναγκάσουν τους κατοίκους της –μαζί και τους Μοροζίνι– να υποταχθούν στη Δύση. Ωστόσο, η κατάληψη της Βενετίας από τους Δυτικούς και τους συνεργούς τους (Κολομπρίνι) δεν συντελείται, επειδή το 983 οι πρωταίτιοι πεθαίνουν.

Ο Πιέτρο Ορσέολο Β΄ εκλέγεται το 991 *δόγης* της Βενετίας, γεγονός που ενισχύει τις επαφές της Βενετίας τόσο με τη Δύση, όσο και με την Ανατολή, προκειμένου να εδραιωθεί το βενετικό εμπόριο. Επίσης, ο Πιέτρο προχωρεί σε γεφύρωση των εμπορικών σχέσεων Βενετίας-Αράβων, κάτι το οποίο θορυβεί τους υπόλοιπους χριστιανούς ηγεμόνες Ανατολής και Δύσης. Τέλος, καταφέρνει αυτή την περίοδο να θέσει γερά θεμέλια για τη βενετική παρουσία στις δαλματικές ακτές, αφού καταπολέμησε την πειρατεία των Σλάβων

μετά από τις εκστρατείες που πραγματοποίησε, κάτι το οποίο ευνοεί εμφανώς τις εμπορικές δραστηριότητες, δηλαδή την αιχμή του δόρατος της βενετικής παρουσίας.

Ακόμη, οι σχέσεις Βενετίας και Δύσης ενισχύονται κατόπιν των επαφών που πραγματοποιούνται ανάμεσα στον Όττο Γ' και τον Ορσέολο, ενώ επίσης η Βενετία αποκτά κύρος, τέτοιο που την απαλλάσσει από την υποχρέωση πληρωμής ετήσιου φόρου προς τη Δύση.

Παράλληλα με τις καλές σχέσεις που διατηρούνται με τη Δύση, ο Πιέτρο φροντίζει να διατηρεί καλές σχέσεις με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β', καθώς οι επιχειρήσεις των Βενετών στη Δαλματία και στο Μπάρι, οι οποίες στόχο είχαν την αντιμετώπιση των πειρατών (επιχειρήσεις που πρωτίστως ευνοούσαν την ίδια τη Βενετία και τα συμφέροντά της) συνέπιπταν και με τα συμφέροντα του Βυζαντίου που επίσης δεν επιθυμούσε την παρουσία των Σαρακηνών στην ευρύτερη περιοχή της Αδριατικής.

Επιπρόσθετα, ο γιός του *δόγη*, Τζιόβαννι νυμφεύεται τη Μαρία Αργυροπούλου από το Βυζάντιο, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση των καλών σχέσεων με την Ανατολή. Παρ' όλη την προσπάθειά του *δόγη* να «παντρέψει» τη Βενετία με την Ανατολή, αποτυγχάνει, μιας και η οικογένεια του Τζιόβαννι πεθαίνει εξ αιτίας της πανούκλας.

Αργότερα, ο *δόγης* Σέλβο νυμφεύεται την Θεοδώρα Δούκα από το Βυζάντιο, διατηρώντας παράλληλα τις καλές σχέσεις με τη Δύση.

Το επίπεδο των βενετο-βυζαντινών σχέσεων φαίνεται όταν ο βυζαντινός αυτοκράτορας ζητά τη βενετική βοήθεια εναντίον των Νορμανδών που επιδιώκουν να κατακτήσουν τη Δαλματία και έπειτα την ίδια την Πόλη.

Παρά τις σημαντικές νίκες, τα νορμανδικά σχέδια για κατάληψη της Πόλης δεν καρποφορούν, αφού ο νορμανδός αρχηγός Ρομπέρ καλείται από τον πάπα να επιστρέψει αφήνοντας πίσω το γιό του, Βοημούνδο για να αναχαιτίσει τις βενετο-βυζαντινές επιθέσεις. Επιπροσθέτως, παρ' όλη την ήττα που γνωρίζουν οι Βενετοί μετά από μια νορμανδική επίθεση στην Αδριατική, η στήριξη της Βενετίας εκτιμάται από τους Βυζαντινούς, με αποτέλεσμα να της παρέχονται εμπορικά προνόμια και διευκολύνσεις.

Κατά τη διάρκεια της Α' Σταυροφορίας του 1095 η Βενετία απαιτεί από τους Δυτικούς εμπορικά και εδαφικά προνόμια, με αντάλλαγμα τη συμμετοχή της στις πολεμικές επιχειρήσεις, κάτι το οποίο γίνεται δεκτό, επειδή το βενετικό ναυτικό ήταν αξιόμαχο.

Ακόμη, η ρεαλιστική ματιά της Βενετίας και η αντίληψη ότι έπρεπε να διεκδικήσει τα εμπορικά δικαιώματα στην περιοχή της Ανατολής –όπως είχε ήδη ξεκινήσει να πράττει η Γένοβα και η Πίζα– της επιβάλλει να συμμετέχει το 1110 στην πολιορκία της Σιδώνας, βοηθώντας τον Βαλδουίνο Α'. Μετά απ' αυτό το γεγονός, η Βενετία λαμβάνει την περιοχή της Άκρας.

Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια της Α' Σταυροφορίας το βενετικό ναυτικό συμβάλλει αποφασιστικά στη νίκη των σταυροφόρων ενάντια στους Αιγύπτιους, καθώς και στην κατάληψη της Τύρου. Μόνο έτσι οι Βενετοί το 1124 θα αποκτούσαν τα εμπορικά προνόμια στις περιοχές της Ανατολής που κατείχαν οι σταυροφόροι.

Το 1135 η Βενετία αποδέχεται τη βυζαντινή πρόταση για συμμαχία εναντίον των Νορμανδών, καθώς η ανερχόμενη δύναμη των τελευταίων έπληττε τα βενετικά συμφέροντα. Οι Βενετοί το 1148 κάνουν συμμαχία εκ νέου με τους Βυζαντινούς και τον αυτοκράτορα Μανουήλ, για ν' αντιμετωπίσουν την επίθεση του Ρογήρου εναντίον της αυτοκρατορίας. Μια συμμαχία, η οποία προνοεί επίσης την απόδοση εμπορικών προνομίων στη Βενετία σε περιοχές όπως: η Ρόδος, η Κύπρος και η Πόλη, με αντάλλαγμα τη βενετική στρατιωτική υποστήριξη για έξι μήνες. Παρ' όλη την κοινή πρόθεση για αποσόβηση του κινδύνου, δεν έλειψαν οι μεταξύ τους προστριβές, δείγμα των αντιθέσεων που υπήρχαν στις σχέσεις Βενετίας-Βυζαντίου.

Παράλληλα, το 1152 ο διάδοχος του Κορράδου της Σουηβίας επικυρώνει τα προνόμια που είχαν δοθεί στη Βενετία. Οι προθέσεις του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα να αποκαταστήσει τη ρωμαϊκή δόξα υπο το σκήπτρο του και επομένως να υποτάξει τις ιταλικές πόλεις, έρχονται σε αντιδιαστολή με την επιθυμία των πόλεων, όπως το Μιλάνο, να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Μια επιθυμία που φαίνεται ότι γίνεται δεκτή με συμπάθεια από τη Βενετία, η οποία αποσκοπεί και αυτή στη διατήρηση της αυτονομίας.

Παρ' όλ' αυτά, η Βενετία δεν επιδιώκει να στραφεί εναντίον του Μπαρμπαρόσα, καθώς επιθυμεί να διατηρήσει τις ισορροπίες εκείνες που θα της επέτρεπαν να ενισχυθεί οικονομικά και πολιτικά.

Οι πολιτικές εξελίξεις οδηγούν στη συμμαχία του πάπα Αδριανού με τον Γουλιέλμο της Σικελίας εναντίον του Μπαρμπαρόσα το 1156, ουσιαστικά, μια συμμαχία-πυρήνα της λομβαρδικής ένωσης. Όσον αφορά στο θέμα της διαδοχής στον παπικό θρόνο, παρατηρείται τόσο, η ρητή έκφραση της προτίμησης του Μπαρμπαρόσα προς τον Βίκτωρ Δ', όσο και η εχθρική στάση του απέναντι στον Αλέξανδρο Γ'.

Η Βενετία υποστηρίζει, όπως και οι πόλεις της Λομβαρδίας, τον πάπα Αλέξανδρο Γ'. Το 1167 η Βενετία ιδρύει τη Λομβαρδική ένωση των πόλεων, δημιουργώντας έτσι έναν πυρήνα κοινών συμφερόντων με τις πόλεις της Ιταλίας εναντίον του δυτικού αυτοκράτορα.

Παράλληλα, οι σχέσεις Βενετίας-Βυζαντίου διέρχονται περίοδο κρίσης, αφού ο Μανουήλ αποδίδει προνόμια και σε άλλες ναυτικές δυνάμεις, όπως η Γένοβα. Επίσης, η διαμάχη των Βενετών και των Ούγγρων με επικεφαλής τον Στέφανο έρχεται να συνοδευτεί με μια βυζαντινή νίκη επι του Στεφάνου που θα προσφέρει στους Βυζαντινούς εδάφη που ευνοούν την έκφραση του μακρόπνοου σχεδίου τους για ανασύσταση του *εξαρχάτου* της Ραβέννας. Σχέδιο, το οποίο δεν βλέπουν με καλό μάτι οι Βενετοί.

Το 1171 οι Βενετοί του Βυζαντίου εκδιώκονται, επειδή κατηγορούνται από τον αυτοκράτορα Μανουήλ ότι αυτοί ήταν υπεύθυνοι για την πυρπόληση της συνοικίας των Γενοβέζων στην Πόλη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η Βενετία να κηρύξει πόλεμο στο Βυζάντιο. Ωστόσο, αυτός ο πόλεμος δεν έμελλε να ξεκινήσει ποτέ, αφού μετά από τις ολοένα και μεγαλύτερες καθυστερήσεις των συνομιλιών που συμφωνήθηκε να γίνουν μεταξύ των δύο πλευρών, η βενετική δύναμη πλήγηκε από πανούκλα και ο *δόγης* Βιτάλε Μικέλ επιστρέφει στη Βενετία.

Η εκλογή του νέου *δόγη* Σεμπασιάνο Ζιάνι ακολουθείται από την αποστολή βενετικής πρεσβείας στην Πόλη (σε μια περίοδο που η Βενετία βρίσκεται αντιμέτωπη και με τις δύο αυτοκρατορίες), με σκοπό να επιτευχθεί ειρήνη και να παραδοθούν οι Βενετοί κρατούμενοι. Ωστόσο, ο σκοπός τους δεν ευοδώνεται μπροστά στην άρνηση του αυτοκράτορα Μανουήλ. Έτσι, οι Βενετοί στρέφονται προς τον βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμο Β', με τον οποίο συνάπτουν εικοσαετή ειρήνη το 1175 συνοδευόμενη με εμπορικά προνόμια.

Το 1177 η σπουδαιότητα της Βενετίας αποδεικνύεται, όταν επιλέγεται ως τόπος συνάντησης του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα και του πάπα Αλέξανδρου Γ', συνάντηση η οποία οδηγεί στη συμμαχία ανάμεσα στον Μπαρμπαρόσα και στην ένωση των λομβαρδικών πόλεων. Επίσης, η Βενετία μέσα από τις συμφωνίες που καταφέρνει να συνάψει τόσο με τον πάπα, όσο και με τον Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα –επικεφαλής της δυτικής αυτοκρατορίας– επανακτά το γόητρο που είχε χάσει μετά από την αποτυχία της εκστρατείας εναντίον του Βυζαντίου και επανέρχεται στο προσκήνιο ως σπουδαία ευρωπαϊκή δύναμη.

Επιπλέον, η Βενετία βλέπει τη Γ' Σταυροφορία σαν μια ευκαιρία, για να υποταχθεί ο βυζαντινός αυτοκράτορας στη Δύση, επειδή δεν του είχε εμπιστοσύνη όσον αφορά στις υποσχέσεις του σχετικά με την απόδοση των αποζημιώσεων που της αναλογούσαν από τα γεγονότα του 1171.¹⁵¹ Η βενετική επιθυμία συμπίπτει με την επιθυμία των σταυροφόρων της Δύσης, αν και με κάποια διαφορά ως προς τις προθέσεις τους. Αφ' ενός, οι Δυτικοί εκφέρουν την άποψη αυτή, η οποία έχει μια θρησκευτική χροιά καθότι ο αυτοκράτορας θεωρείται από τους Δυτικούς, *εχθρός του Θεού*.¹⁵² Αφετέρου, οι Βενετοί εκφράζουν την άποψη αυτή, για να πετύχουν τη διασφάλιση των δικών τους οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων που δεν έχουν θρησκευτικό περίβλημα ή βαθύτερους θρησκευτικούς στόχους.

Μετά από την ενθρόνιση του αυτοκράτορα Ισαάκιου Άγγελου, το Βυζάντιο συνάπτει συμφωνία με τη Βενετία το 1187, με στόχο την κοινή αντιμετώπιση των ενωμένων δυνάμεων της Δύσης και της Σικελίας, δυνάμεις που θα ενίσχυαν περαιτέρω τη συμμαχία τους όταν η διάδοχος του Γουλιέλμου της Σικελίας θα αρραβωνιαζόταν τον Ερρίκο, διάδοχο του Μπαρμαρόσα.¹⁵³

Επίσης, σταθμός για την ιστορία της Βενετίας είναι η εκλογή του Ερρίκο Δάνδολο το 1193 που όπως αναφέρθηκε πιο πάνω είχε σημαίνοντα ρόλο στην κατάληψη της Πόλης το 1204 και την πρώτη πτώση του κέντρου της χριστιανικής ανατολής, πτώση η οποία προετοιμάζει την οθωμανική κατάληψη της Βασιλεύουσας το 1453.

*

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, σε αυτό το σημείο θα μας απασχολήσει ο ρόλος της Βενετίας κατά την Δ' Σταυροφορία, μια σταυροφορία που αποτελεί ορόσημο για το Βυζάντιο, τη Δύση, τη Βενετία και την Κρήτη, όπου γράφεται ο *Ερωτόκριτος*.

Παραμονές της Δ' Σταυροφορίας η Βενετία με την ολοένα και αυξημένη επιρροή που αποκτά στο πολιτικό σκηνικό –αφού φαίνεται να έχει τον ρόλο του ρυθμιστή στις διαμάχες μεταξύ Ανατολής και Δύσης– διαβλέπει ότι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων

---

¹⁵¹ Βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 85-87, όπου η βενετική επιθυμία για διασφάλιση των συμφερόντων της στο Βυζάντιο που συνοδεύεται με την επιθυμία της για διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας φαίνεται να είναι διαχρονική, επειδή εκφράζεται και κατά την Δ' Σταυροφορία του 1204.

¹⁵² Για τον όρο αυτό βλ. Nicol, 2004, σ. 156, υπ. 15.

¹⁵³ Βλ. Norwich, 1993, σ. 26-128.

της θα είχε καλύτερη τύχη αν εξουδετερωνόταν η Βυζαντινή αυτοκρατορία. Κατά τη συγκέντρωση των σταυροφόρων στη Βενετία το 1202, πριν να εκστρατεύσουν, διαπιστώνεται η έλλειψη πλοίων και χρημάτων, γεγονός που θα δυσχέραινε το έργο τους, ενώ η έλλειψη αυτή, τους αναγκάζει να ζητήσουν βοήθεια από τους Βενετούς.

Μολονότι, ο προορισμός και ο στόχος των σταυροφόρων δεν ήταν άλλος από την Ιερουσαλήμ, πριν από την κατάληψή της έκριναν αναγκαίο να επιτεθούν στην Αίγυπτο που αποτελούσε το επίκεντρο της μουσουλμανικής δύναμης και ισχύος στην Ανατολή.¹⁵⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι αρχικά η Βενετία δεν θέλει να συμμετάσχει στη σταυροφορία, επειδή δεν επιθυμεί να χάσει τους μουσουλμάνους πελάτες της από το θαλάσσιο εμπόριο.¹⁵⁵ Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε πως η Βενετία έχει ήδη εμπορικές επαφές με την Ανατολή.

Έτσι, καθίσταται αναγκαίο να τεθούν κάποιες προϋποθέσεις εκ μέρους των Βενετών για τη συμμετοχή τους στη σταυροφορία, προϋποθέσεις που θα απέφεραν κέρδη στους ίδιους. Έτσι, το 1201 ο Γοδοφρείδος Βιλλεαρδουίνος υπογράφει συνθήκη με τους Βενετούς, σύμφωνα με την οποία η Βενετία θα εφοδίαζε τους σταυροφόρους με πλοία, τρόφιμα, ιππότες και πεζούς, καθώς και με χρήματα, ενώ θα συμμετείχε με 50 γαλέρες, με τον όρο να εξοφληθεί προκαταβολικά το ποσό που έδωσε στους Σταυροφόρους και να της δοθούν τα μισά εδάφη που θα κατακτούσαν τα σταυροφορικά στρατεύματα. Ωστόσο, οι οικονομικές δυσκολίες δεν επιτρέπουν στους Σταυροφόρους να υλοποιήσουν τον πρώτο όρο. Την ίδια ώρα ο πάπας είναι απογοητευμένος με τη σύναψη αυτής της συμφωνίας, ενώ, για να επικυρώσει τη συνθήκη των σταυροφόρων –ως αρχηγός της εκστρατείας– απαιτεί από τους ιππότες να μην κινηθούν απειλητικά εναντίον όποιας χριστιανικής δύναμης.¹⁵⁶

---

¹⁵⁴ Πρώτος που πρότεινε την Αίγυπτο ως αρχικό προορισμό των σταυροφόρων ήταν ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος (Runciman, 2006, σ. 120).

¹⁵⁵ Ο.π., σ. 122, περιλαμβανομένης της υπ. 16, όπου γίνεται αναφορά στις επαφές Βενετίας και Καΐρου το 1202 για τη σύναψη μιας εμπορικής συμφωνίας, (ενώ η Βενετία διαπραγματευόταν παράλληλα με τους σταυροφόρους). Κατά τη διάρκεια αυτών των επαφών η Βενετία εξακολουθεί να διαβεβαιώνει την Αίγυπτο ότι δεν πρόκειται να εκστρατεύσει εναντίον της.

¹⁵⁶ Γι' αυτή τη θέση του πάπα, μέσα από την οποία υπερθεματίζεται η διορατικότητα του Ιννοκέντιου Γ' βλ. Queller-Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople* (with an essay on primary sources by A.Andrea), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997², σ. 18-19.

Η αδυναμία για εξόφληση του χρέους καθιστά τους σταυροφόρους δέσμιους της Βενετίας που εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις, αποδέχεται να αναβληθεί η εξόφληση, προβάλλοντας την απαίτηση για σταυροφορική στήριξη στην εκστρατεία των Βενετών ενάντια στη Ζάρα (Νοέμβριος 1202). Είναι εμφανές ότι αυτή η απόφαση αλλάζει την πορεία της σταυροφορίας. Με αφορμή τη βενετική επιρροή, διαφαίνεται η αδυναμία των σταυροφόρων να ελέγξουν την πορεία της εκστρατείας, αφού αποδέχονται τα σχέδια του Δάνδολου. Παράλληλα, το κύρος του πάπα –που είχε εμφανιστεί ως υποκινητής αυτής της επιχείρησης– καταρρακώνεται.

Επίσης, χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του δόγη Ερρίκου Δάνδολου στον παπικό λεγάτο Πέτρο Καπουάνο, όταν ο δεύτερος αναφέρει ότι δεν ήταν σωστό χριστιανικά στρατεύματα να μάχονται ενάντια σε χριστιανικά εδάφη. Ο δόγης υποστήριζε ότι τα θρησκευτικά και τα πολιτικά θέματα δεν έπρεπε να συγχέονται και έτσι τελικά ο λεγάτος συγκατανεύει στα βενετικά σχέδια.¹⁵⁷

Ο πάπας μόλις πληροφορείται για την επίθεση ενάντια στο χριστιανικό κράτος της Ζάρας εξοργίζεται και αφορίζει τον Δάνδολο. Παρ' όλα αυτά, τα σχέδια του δόγη ευδοκιμούν χάρη στη συνεργασία του με τον Βονοφάτιο Μομφερατικό, ο οποίος γίνεται αρχηγός της σταυροφορίας από το 1201, γεγονός που συμβάλλει στη στήριξη της θέσης του Δάνδολου για τον πόλεμο στη Ζάρα. Το 1202 η πόλη καταλαμβάνεται από τα σταυροφορικά και τα βενετικά στρατεύματα, τα οποία μοιράστηκαν τα εδάφη της.

Εκεί έρχεται μια πρεσβεία από την αυλή του Φιλίππου της Σουηβίας με μήνυμα του Αλέξιου Άγγελου. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Αλέξιος Άγγελος, γιός του Ισαάκ Β', δραπέτευσε από τη φυλακή και κατευθύνθηκε στα τέλη του 1201 στο βασίλειο του Φιλίππου και της συζύγου του (αδελφής του Αλέξιου Άγγελου), Ειρήνης Αγγελίνας, αποσκοπώντας να βρει συμμάχους που θα τον στήριζαν να διεκδικήσει τον βυζαντινό θρόνο. Επίσης, ο Βονιφάτιος λίγο μετά από τη στέψη του από τους σταυροφόρους, επισκέπτεται τον Φίλιππο, άνθρωπο που εποφθαλμιούσε το Βυζάντιο, αφού ενστερνιζόταν το όραμα του αδελφού του, Ερρίκου Στ', για παγκόσμια κυριαρχία. Αυτές οι βλέψεις για παγκόσμια κυριαρχία είναι που καθιστούν τον Φίλιππο έτοιμο να βοηθήσει τον Αλέξιο Άγγελο, με τον όρο το Βυζάντιο να καταστεί υποτελές στη Δύση.

---

¹⁵⁷ Nicol, 2004, σ. 175.

Αυτή η συνεργασία φαίνεται να είναι κάτι περισσότερο από πιθανή, όταν φτάνει το μήνυμα του Αλέξιου στη Ζάρα το 1203, με το οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας υπόσχεται στους σταυροφόρους α) να πληρώσει τα χρέη τους στους Βενετούς, β) να τους παρέχει τα απαιτούμενα για τη συνέχιση της σταυροφορίας στην Ιερουσαλήμ και τέλος, γ) να υποταχθεί το Βυζάντιο στο μεγαλείο της Ρώμης, με την προϋπόθεση να τον συνοδεύσουν μέχρι την Πόλη με τον στρατό τους και τον βοηθήσουν να ενθρονιστεί.

Κάτι τέτοιο, ταίριαζε απόλυτα στις βενετικές επιδιώξεις και χαιρετίζεται από τον *δόγη* που ένωθε αβεβαιότητα με τις αποφάσεις του αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄ να αποδώσει προνόμια στους Γενουάτες και τους Πιζανούς σε συνδυασμό με την άρνηση του να παραχωρήσει τα συμφωνημένα προνόμια στους Βενετούς.¹⁵⁸ Στην προκειμένη στόχος της Βενετίας ήταν η υποτέλεια του Βυζαντίου στη Δύση, μέσα από τη συμμαχία Φιλίππου Σουηβίας-Βονιφάτιου και Αλέξιου Άγγελου.

Ωστόσο, το 1202 η πρόταση του Αλέξιου Άγγελου για μια σταυροφορία δια μέσου της Πόλης δεν επικυρώνεται από τον πάπα –επειδή δεν προνοούσε τη διασφάλιση των συμφερόντων της Παπικής εκκλησίας– γεγονός που θέτει προσωρινά φρένο στην εφαρμογή της πρότασης του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ωστόσο, διαφαίνεται ο σημαίνοντας ρόλος της Βενετίας που εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις και το γενικότερο μίσος που νιώθουν οι Δυτικοί προς το Βυζάντιο, πείθει τους σταυροφόρους να εκστρατεύσουν εναντίον της Πόλης.

Εν ολίγοις, η Βενετία εκμεταλλεύεται τις περιστάσεις που οδηγούν σε μια σταυροφορία, μια πολεμική δηλαδή επιχείρηση που φαινομενικά έχει θρησκευτικές συνδηλώσεις, μολονότι το ενδιαφέρον της δεν κρύβει θρησκευτικά κίνητρα όσο την ανάγκη της για διασφάλιση των εμπορικών της συμφερόντων.¹⁵⁹

Παρ' όλες τις διαπιστεύσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα, το σταυροφορικό στράτευμα γνωρίζει την αποδοκιμασία των Βυζαντινών, επειδή οι πολίτες προτιμούν τον Αλέξιο Γ΄ για αυτοκράτορα και όχι αυτόν που θα τους επέβαλαν οι Λατίνοι.¹⁶⁰ Τον Ιούλιο του 1203 οι Βενετοί εξαπολύουν επίθεση και ο Αλέξιος Γ΄ υποχωρώντας, δραπετεύει από

---

¹⁵⁸ Βλ. εδώ, υπ. 112.

¹⁵⁹ Βλ. εδώ, υπ. 151 και Runciman, 2006, σ. 120-125. Επιπρόσθετα, για την Δ΄ Σταυροφορία βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 161-165 και Norwich, 1993, σ. 132-148.

¹⁶⁰ Queller-Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, ό.π., σ. 96-97.

την Πόλη με την κόρη του Ειρήνη, ενώ οι Βυζαντινοί ενθρονίζουν τον Ισαάκιο Β΄, με αποτέλεσμα οι σταυροφόροι να ανησυχούν για την αξιοπιστία του αυτοκράτορα ως προς την εφαρμογή αυτών που είχε υποσχεθεί προ σταυροφορίας ο Αλέξιος Άγγελος. Επιπρόσθετα, οι σταυροφόροι ανησυχούν μήπως συμμαχήσει ο Ισαάκιος με τους Βενετούς, γι' αυτό στέλνουν πρέσβεις για να επιβεβαιώσουν ότι ο αυτοκράτορας θα όριζε τον Αλέξιο Άγγελο (=Αλέξιος Δ΄) συμβασιλέα.

Όλα είχαν διευθετηθεί, ενώ παρέμενε ακόμα άλυτο το θέμα της ένωσης των δύο εκκλησιών, θέμα που απασχολεί τον πάπα. Στο μεταξύ, ο Αλέξιος Άγγελος δεν καταφέρνει να αποδώσει στους σταυροφόρους τα εφόδια που τους υποσχέθηκε, με αποτέλεσμα να τον απειλούν ότι αν δεν πράξει τα δέοντα θα ήταν αναγκασμένοι να του κηρύξουν πόλεμο.

Οι Βενετοί γνωρίζουν ότι τα συμφέροντα τους θα ευδοκίμουςαν αν στήριζαν τον Αλέξιο Δ΄ στην εξουσία, ή αν καταλάμβαναν την Πόλη οι Σταυροφόροι. Πλέον, ο στόχος της Δ΄ Σταυροφορίας είναι η κατάληψη της Πόλης, ως συνισταμένη του βενετικού ρεαλισμού και της αγανάκτησης των Σταυροφόρων, όπως λέει ο Nicol. Διαμάχες λαμβάνουν χώρα στην Πόλη τόσο μεταξύ των Ελλήνων, οι οποίοι εναντιώνονται στον αυτοκράτορα για την κατάσταση στην οποία τους έφερε, όσο και μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων.¹⁶¹ Ο Αλέξιος Δ΄ απαγχονίζεται και ο πατέρας του πεθαίνει λίγες μέρες μετά από τον θάνατο του γιού του, ενώ στον θρόνο ανέρχεται ο Αλέξιος Μούρτζουφλος, ως Αλέξιος Ε΄.¹⁶² Ο Αλέξιος Ε΄ είναι εκφραστής της αντιλατινικής παράταξης που επικρατεί, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν ταχύτερα τα γεγονότα στη λατινική κατάληψη στις 13 Απριλίου 1204.¹⁶³ Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Ε΄ φεύγει στη Θράκη και στέφεται νέος αυτοκράτορας ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις.

Εν κατακλείδι, αφού αναφερθήκαμε εν συντομία στη δράση της Βενετίας από την ίδρυσή της μέχρι την περίοδο λίγο πριν από την Δ΄ Σταυροφορία, διαπιστώνεται ότι η βενετική πολιτική γενικότερα την περίοδο αυτή και ειδικότερα, όσον αφορά στις σχέσεις της με το Βυζάντιο, είναι ρεαλιστική. Αυτό συμβαίνει επειδή τα βενετικά συμφέροντα

---

¹⁶¹ Nicol, 2004, σ. 171-186, όπου γίνεται λόγος για τη συνθήκη μεταξύ σταυροφόρων και Βενετών για τον διαμελισμό των βυζαντινών εδαφών μετά από την κατάληψη της Πόλης (μια συνθήκη, η οποία ευνοεί τα βενετικά συμφέροντα) και για την απόφαση των δυτικών να καταλάβουν, πέραν της Πόλης, ολόκληρη τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹⁶² Queller-Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, ό.π., σ. 165.

¹⁶³ Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 89.

εξυπηρετούνταν κατά βάση μέσα από το εμπόριο και τις ευνοϊκές συνθήκες διεξαγωγής του. Ήδη, αναφέρθηκε η επιτυχία της Βενετίας να αποκτήσει χρυσόβουλα με ποικίλες εμπορικές διευκολύνσεις στο Βυζάντιο, τα οποία της επιτρέπουν να αναπτυχθεί τόσο στη Μεσόγειο, όσο και στην Αδριατική, σε αντάλλαγμα των στρατιωτικών της υπηρεσιών στη Βασιλεύουσα. Παράλληλα, για να επιτευχθούν οι καλύτερες δυνατές συμφωνίες η Βενετία προσέγγιζε είτε την Ανατολή είτε τη Δύση, ανάλογα με τις περιστάσεις. Άξιο λόγου είναι ότι η Γαληνοτάτη δεν προέβαλε ποτέ στην ιστορία της –ούτε την περίοδο που εξετάσαμε τη μέχρι τώρα παρουσία της, αλλά ούτε και σε μεταγενέστερη– τη θρησκεία ως προτεραιότητα που όριζε την πολιτική της.¹⁶⁴ Αντίθετα, η διασφάλιση μιας επικερδούς βενετικής παρουσίας καθόριζε τις κινήσεις των Βενετών. Αν η θρησκεία δεν επηρέαζε τη βενετική πολιτική,¹⁶⁵ τότε δεν ισχύει το ίδιο για την Ανατολή και τη Δύση. Αντίθετα με τη Βενετία, αυτές οι αυτοκρατορίες διακρίνονται σε μεγάλο βαθμό για τη σημασία που αποδίδουν στη θρησκεία ως προς την έκφραση της ιδεολογίας τους περί της οικουμενικής κυριαρχίας τους.

Μολονότι, υπάρχει αυτή η διαφορά ανάμεσα στη Βενετία και Ανατολή-Δύση, η αναγκαιότητα για μια ισχυρή βενετική παρουσία, επιβάλλει α) τη διατήρηση των ισορροπιών ανάμεσα στις σχέσεις της Βενετίας με τις δύο αυτοκρατορίες και β) τη χάραξη μιας ολοένα και πιο αυτόνομης πορείας, φροντίζοντας πάντα τη διασφάλιση του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος.¹⁶⁶

Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτής της ρεαλιστικής βενετικής πολιτικής απαντούν μέσα από την πορεία της Βενετίας ως βυζαντινής αποικίας που στη συνέχεια κατορθώνει να καταστεί σύμμαχος και τελικά απειλή για το Βυζάντιο, κατά την Δ' Σταυροφορία.¹⁶⁷

---

¹⁶⁴ Ενδεικτικά για το πολιτικό συμφέρον της Βενετίας που δεν επισκιάζεται από τις όποιες θρησκευτικές επιταγές βλ. Norwich, 1993, σ. 445.

¹⁶⁵ Ο.π., σ. 182-183 για το γεγονός ότι η Βενετία απέχει από τις θρησκευτικές διαμάχες μεταξύ γουέλφων και γιβελίνων, με αποτέλεσμα να μην επηρεάζεται σχεδόν καθόλου από τα τεκταινόμενα.

¹⁶⁶ Nicol, 2004, σ. 132.

¹⁶⁷ Βλ. εδώ, υπ. 97.

Κεφάλαιο 3:

Οι Συνέπειες του 1204 για Βυζάντιο, Δύση και Βενετία

Οι συνέπειες του 1204 είναι αναγκαίο να μελετηθούν, επειδή μέσα από αυτές διαπιστώνονται οι αλλαγές που σημαδεύουν το α) Βυζάντιο, β) τη Δύση και γ) τη Βενετία. Μια Βενετία που κινείται ανάμεσα σ' αυτό το δίπολο και που παράλληλα προσπαθεί να κρατήσει την ισορροπία στη Μεσόγειο, μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσει τόσο με το Βυζάντιο και τη Δύση, όσο και με την ανερχόμενη οθωμανική δύναμη.

*

1) Οι συνέπειες του 1204 για το Βυζάντιο-πρόδρομος για τη διάλυση της ενότητας το 1453

Η Δ' Σταυροφορία αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, επειδή μετά από την κατάκτηση της Πόλης από τους ομόθρησκους της Δυτικούς –αλλά συνάμα ξένους εξ αιτίας του διαφορετικού δόγματος στη θρησκεία– χάνει την πάλαι ποτέ αίγλη της, αλλά κυρίως τη δύναμή της ν' αντισταθεί στην οθωμανική επίθεση που θα ακολουθούσε το 1453.

Η επίθεση από τους ομόθρησκους της Δύσης ενισχύει την αντιπαλότητα μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών, η οποία φαίνεται να τους προσδιορίζει ακόμα και μετά από το 1261 και την ανακατάληψη της Πόλης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο.

Η θρησκεία αποτέλεσε τον μακροβιότερο και ισχυρότερο θεσμό της αυτοκρατορίας, στοιχείο που αφενός, διαχώριζε τους βάρβαρους από τους Βυζαντινούς και αφετέρου, ένωνε όλους όσοι την ασπάζονταν κάτω από την ιδέα της *οικουμένης*. Κατ' αυτό τον τρόπο, η χριστιανική θρησκεία, τα κριτήρια που ορίζουν κάποιον ως βάρβαρο και η ρωμαϊκή ιδέα της *οικουμένης* συναποτελούν τη βάση για την εξωτερική πολιτική της *χριστιανικής κοινοπολιτείας*, ικανή να διασφαλίσει τόσο την προστασία της από τον εξωτερικό εχθρό, όσο και την εσωτερική συνοχή. Επιπρόσθετα, σ' αυτό το πλαίσιο εξηγείται η εξομοίωση της *rex romana* με την *rex christiana*, καθώς η εξωτερική πολιτική συνδέεται με το ιεραποστολικό έργο και τον προσηλυτισμό των άλλων λαών.¹⁶⁸

---

¹⁶⁸Runciman, *Βυζαντινή Θεοκρατία*, (μτφρ. Ροηλίδης), Δομός, Αθήνα 1982, σ. 159: «Για ένδεκα αιώνες, από την εποχή του πρώτου Κωνσταντίνου μέχρι τις μέρες του ενδέκατου, ο θεοκρατικός θεσμός της Χριστιανικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητος. Κανένας άλλος θεσμός σε όλη την ιστορία της Χριστιανικής εποχής δε άντεξε τόσο πολύ.» Επίσης βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 60-61, σ. 75-78, σ. 80-81, σ. 85-89, σ. 185-206, σ. 410-429 και Obolensky,

Μετά από την Δ' Σταυροφορία, οι Δυτικοί είναι κύριοι της Πόλης και προκύπτει η ανάγκη για τους Βυζαντινούς να βρουν στοιχεία πάνω στα οποία να στηρίξουν την ύπαρξή τους και προπάντων την διαφορετικότητά τους σε σχέση με τους Λατίνους.

Έτσι, οι απειλές που δέχονται οι Βυζαντινοί από ομόθρησκους ή αλλόθρησκους εχθρούς συντείνουν στις διεργασίες για τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, ενώ αυτές οι διεργασίες φαίνεται ότι εντείνονται μετά από την κατάληψη του 1204.

Με βάση τα πιο πάνω, οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως τους μοναδικούς κληρονόμους της ρωμαϊκής παράδοσης και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού –στοιχείο που ήταν απαραίτητο να οικειοποιηθούν ως αποκλειστικό δικό τους γνώρισμα που θα τους διαφοροποιήσει στο εξής από τη Δύση– που μετά από την κατάκτηση από τους Γερμανούς, αποκαλείται *φράγκικη*. Εν ολίγοις, *μόνον οι Έλληνες ήταν τώρα οι γνήσιοι «Ρωμαίοι»*.¹⁶⁹ Έτσι, σ' αυτή τη φάση οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονται και προσδιορίζουν τον εαυτό τους μέσα από το πρίσμα της ορθοδοξίας και της αρχαίας ελληνικής παράδοσης.¹⁷⁰

Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Ανατολική Ευρώπη, 500-1453, (μτφρ. Τσεβρεμές), τ. 1, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 15-19 και τ. 2, σ. 335-389 και σ. 475-508 όπου αναλύεται ο πρωτεύοντας ρόλος που έχει η θρησκεία και η θρησκευτική ενότητα ως προϋπόθεση για την ενότητα της αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως αντιπρόσωπος του Θεού, «μίμησις της ζώσης εικόνας» του Χριστού σε μια επίγεια «μίμηση» του ουράνιου βασιλείου. Επιπρόσθετα, ο αυτοκράτορας είναι ηγέτης της *Χριστιανικής Κοινοπολιτείας*, αναδεικνύοντας τον ρόλο που έχει η θρησκεία ήδη από την περίοδο 330-717 (=αραβική επίθεση) στην ενότητα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς φαίνεται να είναι ο κοινός παρονομαστής που ενώνει τους πολλούς και διαφορετικούς λαούς που ανήκουν σε αυτή. Σχετικά με τον όρο *Χριστιανική Κοινοπολιτεία* βλ. Obolensky, *ό.π.*, τ. 1-2 και για την έννοια της *οικουμένης* βλ. *ό.π.*, τ. 2, σ. 443-452. Ακόμη, για την ομογενοποίηση και τη διασφάλιση συνοχής στα πρώιμα «έθνη-κράτη» που στηρίζονται κατά βάση στη «χριστιανική οικουμενικότητα» βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 201-202.

¹⁶⁹ Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 180.

¹⁷⁰ Για την αγάπη των Βυζαντινών λόγιων προς την ελληνική παιδεία και τους αρχαίους Έλληνες, αλλά και για την καταδίκη των απόψεων που διατυπώνονται στα έργα τους και οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με τον χριστιανισμό βλ. Παπαδοπούλου, «*Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός* κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο: Κατσαρδής-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, *ό.π.*, σ. 95-98 και Γουναρίδης, «*Η 'ακατάλυτη συνέχεια του ελληνισμού' με τη ματιά ενός Βυζαντινού, του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευσταθίου (ή/και ενός βυζαντινολόγου)*», στο: Κατσαρδής-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, *ό.π.*, σ. 215-228.

Η θρησκεία ενισχύεται μέσα από μια στροφή στην αρχαιοελληνική παιδεία,¹⁷¹ με αποτέλεσμα αυτά τα δύο στοιχεία να αποδεικνύονται μείζονος σημασίας για τον ρόλο που έχουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας των Βυζαντινών.¹⁷²

Η ενισχυμένη θέση της αρχαιοελληνικής παιδείας στις συνειδήσεις των Βυζαντινών, στο πλαίσιο της ανάδειξης μιας νέας[ς] εθνο-πολιτισμική[ς] ταυτότητα[ς] ως συνώνυμο επιβίωσης,¹⁷³ γίνεται έκδηλη κυρίως τους δύο τελευταίους αιώνες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τόσο κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Παλαιολόγων και της αναγέννησης που εμφανίζεται αυτή την περίοδο (1204-1453),¹⁷⁴ όσο και με το κράτος της Νίκαιας (1204-1261), όπου παρατηρείται πνευματική άνθηση και στροφή στον ρεαλισμό ως προς την πολιτική διοίκηση του κράτους.¹⁷⁵

Μια πρώτη ένδειξη της μετατόπισης της πρωτεύουσας θέσης που είχε η θεοκρατική αντίληψη και η *οικουμενικότητα*, παρουσιάζεται με την –αποτυχημένη εν τέλει– προσπάθεια του Μιχαήλ Παλαιολόγου να ξαναδώσει οικουμενικό χαρακτήρα στο κράτος

---

¹⁷¹ Για τη σταθερή θέση της θρησκείας και τον συνδυασμό της με άλλα στοιχεία, τα οποία μεταβάλλονται κατά τις ιδεολογικές τάσεις που παρουσιάζονται στις τρεις χρονολογικές φάσεις της βυζαντινής ιστορίας: α) από το 330 μέχρι το 717, όταν το Βυζάντιο χάνει τις σημαντικές επαρχίες (Παλαιστίνη, Συρία, Αίγυπτος), β) από την αραβική κατάκτηση των βυζαντινών σημαντικών επαρχιών το 717 μέχρι την εποχή των σταυροφοριών με κυριότερα γεγονότα την Εικονομαχία, τον προσηλυτισμό των Σλάβων και το σχίσμα με τη Ρώμη το 1054 και γ) το 1261 και την ανακατάληψη της Πόλης από τους Βυζαντινούς μέχρι το 1453, βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 71-97 και κυρίως σ. 72-75.

¹⁷² Ο.π., σ. 43-48, σ. 73, σ. 84-90 σ. 94-97 και κυρίως σ. 97 όπου: «Ο συνταυτισμός αυτής της θρησκευτικής και πολιτισμικής συμφωνίας παρήγαγε αυτό που τελικά μπορεί να αποκαλέσει κανείς νεοελληνικό εθνικισμό.» Επίσης, για την ανάπτυξη του ελληνικού χαρακτήρα των Βυζαντινών μετά από το 1204 βλ. Runciman, *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, (μτφρ. Καμπερίδης), Δομός, Αθήνα 1991, σ. 21-22, σ. 33-37 και σ. 40-41.

¹⁷³ Μεργιαλή-Σάχα, «Συλλογικές και εξατομικευμένες ταυτότητες βυζαντινών διανοουμένων στον απόηχο της δύσκολης επικαιρότητας του 14^{ου} αιώνα», στο: Κατσιαρδής-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, ό.π., σ. 122.

¹⁷⁴ Για το γεγονός ότι ενώπιον της απειλής που οδηγεί στην «αφομοίωση με έναν άλλο πολιτισμό», παρουσιάζεται μια «πολιτισμική αναβίωση» ή μια «αναγέννηση» δια μέσου της άντλησης στοιχείων από το παρελθόν βλ. Von Grunebaum, *Medieval Islam: a study in cultural orientation*, Chicago, 1953² και Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 48. Ακόμη βλ. εδώ, υπ. 274. Γενικότερα για τις δύο αναγεννήσεις που εμφανίζονται στη βυζαντινή τέχνη στον 9^ο-10^ο αι. με το όνομα «μεσοβυζαντινή» ή «μακεδονική αναγέννηση» και στον 13^ο-14^ο αι. με το όνομα «Παλαιολόγεια αναγέννηση», βλ. Χ' Νικολάου, «Σκέψεις για την 'Κρητική Αναγέννηση'», στο: Κακλαμάνης, Μαρκόπουλος, Μαυρομάτης (εκδ. επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ΠΕΚ, Βικελαιά, Ηράκλειο 2000, σ. 781-783, υπ. 9-10, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 2, σ. 205-229 και κυρίως σ. 213-215 και τ. 3, σ. 125-132. Ακόμη, βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 70-78 και ειδικότερα σ. 76-78 και Σβορώνος, 2004, σ. 58-81.

¹⁷⁵ Για το κράτος της Νίκαιας βλ. ενδεικτικά Ostrogorsky, 2006, τ. 3, , σ. 97-108, σ. 125-132 και Berstein-Milza, 1997, σ. 194-195.

του μετά από την ανακατάληψη της Πόλης, το 1261. Η αποτυχία αυτή έγκειται στο γεγονός ότι ήδη οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας αρχίζουν να επηρεάζονται από το αρχαιοελληνικό στοιχείο, ενώ όπως λέει ο Σβορώνος: *η νέα αυτή ιδεολογία εκφράζει το πρώτο ξύπνημα ενός εθνικού αισθήματος στον ελληνισμό, που έχει μείνει πλέον το μόνο στήριγμα του Βυζαντίου.*¹⁷⁶

Παράλληλα, η μετατόπιση του κέντρου βάρους από την πρωτεύουσα θέση που είχε η θεοκρατική αντίληψη σε μια περισσότερο πολιτισμικά και πολιτικά προσδιορισμένη αντίληψη, έρχεται να φανερωθεί εναργέστερα μέσα από την ενίσχυση της πεποιθήσης εκ μέρους του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, ότι υπάρχει πολιτική αναγκαιότητα για ένωση με τη λατινική Εκκλησία, κατά τη διεξαγωγή της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438-1439.¹⁷⁷ Ήδη το 1430 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' στέλνει πρεσβεία στον πάπα, καθώς διαβλέπει ότι μόνο μέσα από την ένωση των δύο εκκλησιών θα επιβίωνε η αυτοκρατορία. Παρ' όλ' αυτά, μερίδα του πατριαρχείου έχει διαφορετική άποψη με τον αυτοκράτορα.¹⁷⁸

Αν ο Ιωάννης Η' και όσοι αυτοκράτορες μετά από το 1204 επιχειρούν κάτι ανάλογο, αποδεικνύουν με τη δράση τους, ότι η ανάγκη του Βυζαντίου να συντελεστεί η ένωση των δύο εκκλησιών προκύπτει, όταν υπάρχει κάποια εξωτερική απειλή. Αν η ανάγκη για ένωση εμφανίζεται μετά από το 1054,¹⁷⁹ ενώπιον της αντιμετώπισης εξωτερικών εχθρών, η

---

¹⁷⁶ Πανταζόπουλος, *Ο Δικέφαλος αετός. Η εξέλιξη ενός συμβόλου*, University Studio Press, Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 25-27 και Σβορώνος, 2004, σ. 69-71.

¹⁷⁷ Ενδεικτικά για τις Συνόδους Λυών και Φερράρας-Φλωρεντίας που αποσκοπούσαν στην ένωση βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 159-170, σ. 237-256, σ. 315-329, σ. 411 και Nicol, 2004, σ. 465-471. Ακόμη, βλ. Γουναρίδης, «Οι πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φερράρας Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα*, 31, 2001, σ. 108-115, και σ. 123-124. Επίσης, για την ένωση που ψηφίστηκε στη Σύνοδο της Λυών (1274) επί αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' και τις αντιδράσεις του βυζαντινού πληθυσμού βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 237-256.

¹⁷⁸ Nicol, 2004, σ. 463-464. βλ. Γουναρίδης, *ό.π.*, σ. 115-118 και σ. 128-129. Επιπλέον, για τη σχέση του αυτοκράτορα με την Εκκλησία καθ' όλη την πορεία της βυζαντινής ιστορίας, μια σχέση που περνά από α) την ανωτερότητα του αυτοκράτορα στην σύμπτωση των συμφερόντων του με την Εκκλησία, β) στην αλληλεξάρτηση Εκκλησίας-κράτους και τέλος γ) στην καταφανώς ενδυναμωμένη θέση της Εκκλησίας που προβάλλει ως υπερασπιστής της θρησκείας και της εθνικής συνείδησης των Βυζαντινών βλ. ενδεικτικά Ostrogorsky, 2006, τ. 1, σ. 85-89 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁹ Για τη λατινική κατάληψη της Πόλης του 1204 που υπήρξε μια από τις αιτίες για το οριστικό θρησκευτικό σχίσμα των δύο Εκκλησιών βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 36 και σ. 84-85. Για ένα παράδειγμα της επιθυμίας των αυτοκρατόρων, μετά από το 1054, να υλοποιηθεί η ένωση η οποία με τη σειρά της θα εξυπηρετούσε την πολιτική επιβίωση του βυζαντινού κράτους βλ. Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 25-26, όπου γίνεται αναφορά στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' (περίοδος διακυβέρνησης: 1081-1118), ο οποίος σε αλληλογραφία του με τον πάπα Ουρβάνο Β' συζητά το θέμα της ένωσης, ούτως ώστε να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους Πατζινάκες και τους Κουμανούς.

ανάγκη αυτή εντείνεται κυρίως μετά από τη φραγκική κατάληψη του 1204 από τους ομόθρησκους Λατίνους. Τα επακόλουθα αυτής της κατάκτησης και η αποδυνάμωση της Πόλης φέρνουν στο προσκήνιο επιτακτικά το αίτημα για ένωση. Ένα αίτημα που για κάποιους Βυζαντινούς λειτουργεί ως ανάχωμα στον οθωμανικό επεκτατισμό, του οποίου στόχος ήταν η Βασιλεύουσα.

Μολονότι παρατηρείται στροφή και ταύτιση της αρχαιοελληνικής παιδείας –πέραν της ορθοδοξίας– με τη βυζαντινή ταυτότητα, μια ταύτιση-άμυνα, ούτως ώστε να αντιμετωπίσουν τη νέα τάξη πραγμάτων, στην οποία είχαν φέρει οι Δυτικοί την αυτοκρατορία, ο λαός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν αντιλαμβάνεται την ταύτιση αυτή στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο στο σύνολό του.

Έτσι, η διχογνωμία των Βυζαντινών παρουσιάζεται ως εξής: από τη μια, αυτοί που ταυτίζουν τον πολιτισμικό και τον θρησκευτικό «εθνικισμό», με κυριότερο εκφραστή τον δούκα Λουκά Νοταρά με τη χαρακτηριστική του φράση: *Κρειπτότερον εστίν ειδέναι εν μέσει τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν*. Με λίγα λόγια, κυρίως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του βυζαντινού λαού, φαίνεται ότι μετά από την επίθεση των ομόθρησκων το 1204 και την πιθανότατη οθωμανική απειλή, αντιλαμβάνονται την επιτακτική ανάγκη να διαμορφώσουν μια ατομικότητα ξεχωριστή, γ' αυτό αγκιστρώνονται πάνω στην ορθοδοξία. Αυτή η προσκόλληση είναι που τους πείθει ότι θα επιβιώσουν απέναντι σε οποιαδήποτε απειλή, ενώ σε αντίθετη περίπτωση η Βυζαντινή αυτοκρατορία θα κατασπαραζόταν. Κατ' αυτό τον τρόπο, όσοι ενστερνίζονται αυτή την άποψη αρνούνται την ένωση των εκκλησιών, αφού κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με εκλατινισμό και απώλεια της ιδεολογικής βάσης που τους αυτοκαθορίζει.¹⁸⁰

Από την άλλη, ήταν όσοι δεν ενστερνίζονται αυτή την ταύτιση, με προεξάρχουσες μορφές τον Βησσαρίωνα και τον Πλήθωνα Γεμιστό, (καθώς και Έλληνες λόγιους της διασποράς στη δυτική Ευρώπη από τα τέλη του 14^{ου}-19^{ου} αι.), οι οποίοι αποδέχονται ότι η θρησκευτική ένωση μπορεί να γίνει εφιαλτήριο για τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.¹⁸¹

---

¹⁸⁰Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 27-56, σ. 86-95 και κυρίως βλ. σ. 86-88, και σ. 410-429. Ακόμη, για το γεγονός ότι κάποιοι δεν ήθελαν να καταλάβουν την αναγκαιότητα συμβιβασμού με τους Δυτικούς, ενώ αποδέχονται την οθωμανική κατάληψη ως συνέπεια των αμαρτιών τους βλ. *ό.π.*, σ. 42-44.

¹⁸¹*Ό.π.*, σ. 89-90.

Επομένως, από τη μια, παρατηρείται η *ιθαγενής αντίδραση* εκ μέρους του απλού λαού, των μοναχών, του κατώτερου κλήρου και των μελών της μεσαιάς τάξης ενάντια στο λατινικό στοιχείο, ενώ από την άλλη, υπάρχει μερίδα των διανοουμένων που διαχωρίζει την ορθοδοξία και την αρχαιοελληνική παιδεία ως προς τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, επειδή πρωτίστως αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα για πολιτική επιβίωση και παράλληλα, θέτει σε δευτερεύουσα μοίρα τα θρησκευτικά ζητήματα. Με βάση τα πιο πάνω, εμφανίζονται τα λεγόμενα *αναγεννητικά κινήματα* εκ μέρους των ανώτερων μορφωμένων τάξεων που ήθελαν μια ένωση με τη Λατινική Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και γι' αυτό τον λόγο ήταν πρόθυμες να γνωρίσουν το λατινικό στοιχείο, χωρίς όμως να θυσιάσουν όσα θεωρούσαν θεμελιώδη για τη θρησκεία και τον πολιτισμό.¹⁸²

Επίσης, σ' αυτό το πλαίσιο του *αναγεννητικού κινήματος* η πολιτισμική ταυτότητα προσδιορίζεται όχι μόνο αποκλειστικά από την ορθοδοξία, αλλά και μέσα από τις καταβολές των Βυζαντινών στην αρχαία Ελλάδα.¹⁸³

Αν μετά από τη σταυροφορία του 1204 και την Παλαιολόγεια αναγέννηση σημειώνονται κάποιες ενδείξεις μετάβασης από την ιδέα της *χριστιανικής οικουμενικής κοινοπολιτείας* στον *πολιτικό ρεαλισμό*,¹⁸⁴ τότε η σπουδαιότερη *ιθαγενής αντίδραση* απέναντι σ' αυτό το *αναγεννητικό κίνημα* προέρχεται από την ίδια την Εκκλησία. Αυτό σημειώνεται τόσο στις παραμονές του 1453, όσο και επι τουρκοκρατίας με αποτέλεσμα η διχόνοια που θα κυριαρχήσει εντός της αυτοκρατορίας να επισπεύσει κατά κάποιον τρόπο την οθωμανική κατάκτηση.

Με βάση τα πιο πάνω, συναντούμε την ακραία αντίδραση της Εκκλησίας –η οποία φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες με τη στάση της δυτικής ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και της Ιεράς Εξέτασης– απέναντι σε οτιδήποτε αντιβαίνει τις επιταγές της, όπως στην

---

¹⁸²Οι όροι *ιθαγενής αντίδραση* και *αναγεννητικά κινήματα* περιέχονται στο Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 47-48 περιλαμβανομένης της υπ. 34 και σ. 420, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

¹⁸³ *Ο.π.*, σ. 47-48: «Ένας άλλος σημαντικός παράγων στην Παλαιολόγεια Αναγέννηση ήταν η αντίδραση μιας ομάδας διανοουμένων που επηρεαζόταν σχεδόν αποκλειστικά από την υψηλότερη τάξη, τους αριστοκράτες. Τα μέλη της ομάδας αυτής προσπαθούσαν να διατηρήσουν την πολιτισμική ταυτότητά τους όχι μόνο δίνοντας έμφαση στην Ορθοδοξία, αλλά προβάλλοντας την καταγωγή που πίστευαν ότι έκανε τον βυζαντινό λαό ξεχωριστό ανάμεσα στους άλλους λαούς –δηλαδή τους αρχαίους Έλληνες προγόνους τους και τον πολιτισμό τους. Αυτό είναι ένα σπουδαίο στοιχείο, αφού για αιώνες μέχρι τότε ο όρος Έλληνας ήταν αντιπαθητικός στους Βυζαντινούς και σήμαινε ειδωλολάτρης, μη Χριστιανός.» Επίσης, βλ. Runciman, *Βυζαντινή Θεοκρατία, ό.π.*, σ. 159.

¹⁸⁴ Όρος που κάνει την εμφάνισή του κυρίως στη Φλωρεντία με τον *πολιτικό Ουμανισμό* και τον Μακιαβέλι, θεμελιωτή της σχολής του *πολιτικού ρεαλισμού*. Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275.

περίπτωση του Ιωάννη Ιταλού, που κατηγορήθηκε ότι προσπάθησε να εξηγήσει λογικά το δόγμα της ένωσης των υποστάσεων του Χριστού αλλά και ότι στράφηκε προς τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων αναφορικά με την ανθρώπινη ψυχή, υιοθετώντας το πλατωνικό δόγμα της αιωνιότητας της ύλης και των ιδεών.¹⁸⁵

Κατ' ανάλογο τρόπο, αυτή την περίοδο η Εκκλησία τονίζει την ανωτερότητα του χριστιανικού στοιχείου και όποτε θίγονταν οι θέσεις της, ακυρώνει το ενδιαφέρον για την αρχαιοελληνική σφαίρα και την ανασύνδεσή της με τη βυζαντινή ταυτότητα, καθώς κάτι τέτοιο θεωρούνταν επικίνδυνο για την ορθοδοξία και κατ' επέκταση για την ενότητα της αυτοκρατορίας.¹⁸⁶

Συμπερασματικά, αν η επιλογή του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' για ένωση των δύο εκκλησιών –εξ αιτίας της αντίληψής του ότι μόνο μ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να σωθεί η αυτοκρατορία– δεν χαιρετίζεται ούτε από την Εκκλησία, ούτε από τον λαό, είναι σαφές ότι το κύρος του αυτοκράτορα καταρρακώνεται. Στον αντίποδα, η Εκκλησία από το 1204 μέχρι τις παραμονές του 1453, αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας είναι εμφανώς ενισχυμένη, επειδή –μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας– γίνεται η μόνη εκπρόσωπος της *οικουμενικής ιδέας*.¹⁸⁷

Το χάσμα μεταξύ κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας, αυτοκράτορα και Πατριάρχη, ως προς την ένωση με τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είναι έκδηλο, αφού από τη μια, ο αυτοκράτορας αντικρύζει την ένωση ως τη μόνη λύση μπροστά στην πολιτική αναγκαιότητα για επιβίωση και από την άλλη, η ορθόδοξη εκκλησία την θεωρεί προδοσία, επειδή μια ενδεχόμενη ένωση θα σήμαινε την αλλοίωση, αν όχι την αφομοίωση των Βυζαντινών από τους Δυτικούς, με αποτέλεσμα να χαθεί μαζί με την ορθοδοξία και η ίδια η αυτοκρατορία.

Έτσι, η Εκκλησία υιοθετεί μian αντίληψη, (παρασύροντας μαζί και την πλειονότητα των κατοίκων της Βασιλεύουσας), σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας

---

¹⁸⁵ Βλ. Setton, *Το βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, (μτφρ. Οικονόμου), Εκάτη, Αθήνα 2008, σ. 35-6 και Ostrogorsky, 2006, τ. 3, σ. 38-39 όπου γίνεται αναφορά α) στην αντιμετώπιση της αίρεσης των Βογομίλων από τον Αλέξιο Α', β) στην καύση των θιασωτών της αίρεσης στην πυρά και γ) στον αφορισμό του Ιωάννη Ιταλού. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 170.

¹⁸⁶ Σβορώνος, 2004, σ. 83-87. Επίσης, σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η ακραία στάση του Γεννάδιου που αναθεματίζει τον Πλήθωνα Γεμιστό και καίει τα βιβλία του (Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, (μτφρ. Νικολούδη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 25).

¹⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 26.

θα είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν τη βυζαντινή τους ταυτότητα. Ωστόσο, ο δρόμος αυτός περνά μέσα από την οθωμανική κατάκτηση. Επομένως, στις παραμονές του 1453 κριτήριο της ορθόδοξης εκκλησίας για την επιλογή ανάμεσα στη λατινική *καλύπτρα* ή το *τουρκικό φακιόλι* είναι η διατήρηση της ορθοδοξίας, της πηγής απ' όπου προέρχεται η δύναμή της επιρροής της απέναντι στον ελληνικό λαό.

Τα τραγικά αποτελέσματα αυτής της κατάστασης δεν αργούν να φανούν το 1453 με την απουσία οποιασδήποτε ενότητας στην αντιμετώπιση του οθωμανικού επεκτατισμού.

*

Δείγματα αυτής της έλλειψης ενότητας στο εσωτερικό του Βυζαντίου αντικατοπτρίζονται μέσα από κάποια ενδεικτικά γεγονότα, τα οποία επισπεύδουν την οθωμανική κατάκτηση.

Το 1327 ο βυζαντινός αυτοκράτορας είναι σύμφωνος με την απόφαση της βενετικής Γερουσίας για τον σχηματισμό μιας αντιοθωμανικής συμμαχίας. Ωστόσο, η βυζαντινή αδυναμία –εξ αιτίας των εμφυλίων πολέμων που διαδραματίζονται στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την ανάδειξη του Ανδρόνικου Γ'– δεν επιτρέπει την παροχή της απαιτούμενης στήριξης για την ευόδωση αυτού του σχεδίου.

Εξ αιτίας του ρευστού πολιτικού κλίματος, οι Οθωμανοί, όπως ήταν φυσικό, νικούν τον Ανδρόνικο Γ' και τον αρχιστράτηγο, Ιωάννη Καντακουζηνό το 1329 στη Βιθυνία, ενώ το 1333 υπογράφεται συνθήκη μεταξύ Οθωμανών και Βυζαντινών, γεγονός που δεν εκλαμβάνεται θετικά από τη Δύση, επειδή έτσι θα πλήττονταν τα συμφέροντά της (οικονομικά και θρησκευτικά).¹⁸⁸

Το 1341 ξεσπά εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο και τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό. Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού επιστρατεύονται οι σερβικές δυνάμεις του Στέφανου Ντουςάν, καθώς και τα οθωμανικά στρατεύματα που αναμειγνύονται στο εσωτερικό του Βυζαντίου. Ενώ ο Ντουςάν στέφεται αυτοκράτορας των Ρωμαίων το 1346, ο Καντακουζηνός αποζητά να συμμαχήσει με τον εμίρη Ορχάν. Πρόκειται για μια συμμαχία που επισφραγίζεται με τον γάμο της κόρης του αυτοκράτορα

---

¹⁸⁸ Nicol, 2004, σ. 316-318.

μαζί του.¹⁸⁹ Τελικά ο εμφύλιος λήγει το 1347, όταν ενθρονίζεται νέος αυτοκράτορας ο Ιωάννης Στ', ο οποίος τελικά το 1354 αποχωρεί από την πολιτική σκηνή και γίνεται μοναχός.¹⁹⁰

Επιπρόσθετα, εντός αυτού του κλίματος αποσύνθεσης του Βυζαντίου, οι αυτοκράτορες καθίστανται υποχείρια των ξένων δυνάμεων, όπως η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Γαληνοτάτη. Ο Ιωάννης Ε' ζητώντας εύνοια από τη Βενετία, βρίσκεται εκ νέου σε δύσκολη θέση, όταν οι Βενετοί τον πιέζουν να εξοφλήσει το συντομότερο τα χρέη του.¹⁹¹ Ένεκα των πιέσεων αυτών παραχωρείται στη Βενετία η Τένεδος, σε αντάλλαγμα να επιστραφούν τα κοσμήματα του στέμματος που βρίσκονταν ενέχυρο στα χέρια των Βενετών.¹⁹² Ωστόσο, τα κοσμήματα δεν επιστρέφουν, αφού το 1376 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε' –με τον οποίο έγινε η συμφωνία– εκθρονίζεται.

Το 1376 ο συναυτοκράτορας Ανδρόνικος Δ' κάνει πραξικόπημα, φυλακίζει τον πατέρα και τον αδελφό του Μανουήλ, για να γίνει ο ίδιος αυτοκράτορας, παραχωρώντας το 1377 την Καλλίπολη στους Οθωμανούς. Τα αντίπαλα στρατόπεδα ορίζονται ως εξής: από τη μια, βρίσκεται ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Δ' με τους Γενουάτες και από την άλλη, οι φυλακισμένοι Μανουήλ και Ιωάννης Ε' με τους Βενετούς. Το 1379 ο Ιωάννης Ε' μαζί με τον Μανουήλ απέδρασαν, καταφεύγοντας στον Σουλτάνο, από τον οποίο ζητούν βοήθεια, με αντάλλαγμα πληρωμή φόρου. Ο Ανδρόνικος Δ' ορίζεται διάδοχος του θρόνου και ο Μανουήλ αποφασίζει να ηγηθεί στη Θεσσαλονίκη που την οραματιζόταν ως το κέντρο μιας παλινορθωμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹⁹³ Ο Ιωάννης Ζ', γιός του Ανδρόνικου Δ', στο σύντομο της διακυβέρνησής του, υπογράφει συνθήκη με τους Βενετούς το 1390.¹⁹⁴

Από το 1383-1387 ο Βαγιαζήτ Α' πολιορκεί τη Θεσσαλονίκη του Μανουήλ, ο οποίος δρά αυτόνομα και τον εμποδίζει να θέσει σε εφαρμογή τα επεκτατικά του σχέδια στην Ευρώπη.

---

¹⁸⁹ Ο.π., σ. 329.

¹⁹⁰ Ο.π., σ. 350-352.

¹⁹¹ Για μια γενική αποτίμηση των συμφωνιών που συνάπτουν Βενετία και Βυζάντιο, τονίζοντας τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αιτία για την εμπλοκή της Γαληνοτάτης στις υποθέσεις της, καθώς και για τη βενετική στήριξη προς το Βυζάντιο, χωρίς την οποία το τελευταίο θα είχε χαθεί νωρίτερα βλ. ό.π., σ. 481-483.

¹⁹² Ο.π., σ. 382-383.

¹⁹³ Ο.π., σ. 389-394.

¹⁹⁴ Ο.π., σ. 409-410.

Ωστόσο, μετά από την ήττα που δέχεται ο Μανουήλ γίνεται, μαζί με τον Ιωάννη Ε', υποτελής του Βαγιαζήτ Α' στο πλευρό του οποίου, συμμετέχουν στις οθωμανικές επιχειρήσεις για την κατάληψη της Φιλαδέλφειας. Επιπρόσθετα, ο Ιωάννης Ε' γκρεμίζει τις οχυρώσεις της Χρυσής πύλης, κατ' εντολή του Βαγιαζήτ.

Μετά από τον θάνατο του Ιωάννη Ε', ο Μανουήλ εγκαθίσταται το 1391 στην Πόλη και το 1392 στέφεται αυτοκράτορας. Η ισχυρή σουλτανική επιρροή που ασκείται είναι εμφανής, αφού όταν ο Μανουήλ δεν συμμορφώνεται προς την εντολή του Βαγιαζήτ να παρευρεθεί ενώπιόν του για να μιλήσουν, ο Σουλτάνος το 1394 στέλνει στρατό, για να αποκλείσει την Πόλη.

Μετά από την ήττα του αντιοθωμανικού συνασπισμού στη Νικόπολη το 1396 η απαίτηση του Σουλτάνου για παράδοση της Πόλης γίνεται εντονότερη. Τα οθωμανικά επεκτατικά σχέδια είναι έκδηλα, όταν οι κάτοικοι του Βυζαντίου αντικρύζουν το μεγάλο κάστρο, το Αναντολού-Χισάρ, απ' όπου θα εφορούσαν οι εχθροί για να κατακτήσουν την Κωνσταντινούπολη.

Επίσης, όταν το 1422 ο παπικός λεγάτος στην Πόλη, Αντώνιος ντα Μάσσα, προωθεί ένα νέο σχέδιο για την ένωση των δύο εκκλησιών, αυτό δεν φαίνεται να έχει αποτελέσματα, επειδή πρώτος ο Μανουήλ Β' και ακολούθως οι υπόλοιποι στην Πόλη δεν μπορούσαν να δεχτούν κάτι τέτοιο.¹⁹⁵ Αιτία γι' αυτό αποτελεί η εσχατολογική θεωρία, η οποία προνοούσε ότι η όποια απόκλιση από την ορθοδοξία, ισοδυναμούσε με τη θεία τιμωρία.¹⁹⁶

Επιπλέον, ένα ακόμη στοιχείο που αντιπροσωπεύει πλήρως την έλλειψη ενότητας εντός του Βυζαντίου είναι το εξής: οι Βυζαντινοί δεν θλίβονται διόλου όταν αποτυγχάνει η σταυροφορία της Βάρνας το 1444, με πρωτεργάτες τον βασιλιά της Πολωνίας και της Ουγγαρίας και τον βοεβόδα της Τρανσυλβανίας Ιωάννη Ουνιάδ. Μια σταυροφορία που στόχο είχε να απωθήσει τους Οθωμανούς από την Ευρώπη και να

---

¹⁹⁵ Ο.π., σ. 399-455.

¹⁹⁶ Για την εσχατολογική θεωρία που συνδέεται με μια άλλη θεωρία, αυτή του προφητικού χιλιασμού (που ενισχύει την ιδέα για μια ανασύσταση του βυζαντινού κράτους, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας) σύμφωνα με την οποία θεωρούνταν ότι η Πόλη έπεσε εξ αιτίας των αμαρτιών των Βυζαντινών, ενώ η οθωμανική κυριαρχία ήταν ένα στάδιο ανάλογο με «καθατήριο», το οποίο έπρεπε να διαβούν οι Βυζαντινοί πριν από την παλινόρθωση βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ό.π., σ. 169.

προστατέψει την Πόλη. Αυτή η επιχείρηση ορίζεται ως η τελευταία σταυροφορία των χριστιανών της Δύσης εναντίον των Οθωμανών, αφού το 1444 οι σταυροφορικές δυνάμεις κατατροπώνονται από τους Οθωμανούς.¹⁹⁷

Τα σημάδια της βυζαντινής παρακμής πληθαίνουν, οδηγώντας ολοένα περισσότερο τη Βασιλεύουσα στην πτώση του 1453. Ήδη το 1449 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κάνει ειρήνη με τον Σουλτάνο, ως ανάγκη που προκύπτει εξ αιτίας α) της διχόνοιας που διακρίνει τις σχέσεις του με τα αδέρφια του Δημήτριο και Θωμά, αναφορικά με τα εδάφη τα οποία θα μοιράζονταν, καθώς και β) της ασυμφωνίας που επικρατεί στις σχέσεις των Βυζαντινών και των Βενετών.¹⁹⁸

Το τέλος έρχεται το 1453 από τον Μωάμεθ Β΄, ενώ το Βυζάντιο προσπαθεί ανώφελα να βρει στήριγμα στη Δύση και τη Βενετία. Αφενός, η Βενετία (η πολιτική της οποίας ανάμεσα σε άλλους παράγοντες, συμβάλλει στην πτώση του 1453)¹⁹⁹ δεν βλέπει σοβαρούς και κυρίως επικερδείς για την ίδια λόγους, ούτως ώστε να υπερασπιστεί με όλες της τις δυνάμεις το Βυζάντιο. Αφετέρου, η Δύση και ο πάπας Νικόλαος Ε΄ δεν στηρίζουν το Βυζάντιο, ένεκα της απομακρυσμένης πιθανότητας για μια πιθανή ένωση των εκκλησιών.

Έτσι, οι Βυζαντινοί δεν φαίνεται να είναι ενωμένοι ούτε στο εσωτερικό, ούτε και στο εξωτερικό με τους ομόθρησκούς τους στη Δύση. Η απουσία ενότητας έγκειται στην εμμονή της πλειονότητας των Βυζαντινών να μένουν περιχαρακωμένοι γύρω από την Εκκλησία και την ορθοδοξία, αρνούμενοι να δεχτούν οποιαδήποτε βοήθεια από τους ίδιους ανθρώπους που λεηλάτησαν την Πόλη το 1204.

Μέχρι τώρα, αναφερθήκαμε α) στην ταύτιση της θρησκείας με τη βυζαντινή ταυτότητα, απότοκο των συνεπειών του 1204, β) στην εντονότερη αποστροφή των κατοίκου του Βυζαντίου, για μια στήριξη από τους Δυτικούς, η οποία θα ερχόταν μετά από την ένωση των εκκλησιών και γ) στο εμφυλιακό κλίμα στο εσωτερικό του Βυζαντίου, απότοκο της παρακμής που ξεκινά μετά από το 1204.

Έτσι, σύμφωνα με τα πιο πάνω οι συνέπειες του 1204 για το Βυζάντιο μπορούν να διατυπωθούν μέσα από την πολιτική παρακμή της Βασιλεύουσας και μέσα από την

---

¹⁹⁷ Nicol, 2004, σ. 477.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 484.

¹⁹⁹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι συνέπειες του 1204 για τη Δύση και τη Βενετία. Η Βενετία ως η μόνη εφικτή επιλογή για την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου και η αποτυχία της*, σ. 82-84.

ανάδυση του ηγετικού ρόλου της Εκκλησίας, η ευνοϊκή στάση της οποίας απέναντι στους Οθωμανούς επηρεάζει την πλειονότητα των χριστιανών του Βυζαντίου, με αποτέλεσμα να επιταχύνεται η πτώση του 1453.

*

Ακολουθώντας, επικεντρώνουμε την προσοχή μας στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η οθωμανική κατάκτηση από την Εκκλησία. Η οθωμανική κατάκτηση εξυπηρετούσε δύο τινά για την ορθόδοξη εκκλησία: α) επαλήθευε την εσχατολογική θεωρία, σύμφωνα με την οποία κάθε απόκλιση από την ορθόδοξη πίστη θα σήμαινε τη θεία τιμωρία και την απώλεια του Βυζαντίου, ενώ η ορθοδοξία θα αποτελούσε την μόνη σανίδα σωτηρίας.²⁰⁰ Επίσης, β) μια κατάκτηση από τους Οθωμανούς θεωρούνταν ευνοϊκή στα μάτια των ορθοδόξων υπο το πρίσμα της ανεκτικότητας που θα επεδείκνυαν οι κατακτητές στο θέμα της θρησκείας των κατακτημένων.²⁰¹

Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένα ιδανικό πλαίσιο, ούτως ώστε να διατηρηθεί η ορθοδοξία, η οποία παραγκωνίστηκε μετά από τη λατινική κυριαρχία της Πόλης (1204-1261). Παραγκωνισμός, ο οποίος γίνεται αντιληπτός μέσα από τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι Λατίνοι, α) στην παρουσία ανώτερου εκκλησιαστικού κλήρου, β) στη χειροτονία των εκκλησιαστικών αξιωματούχων στα εδάφη της αυτοκρατορίας και γ) στην κατάλυση του ορθόδοξου Πατριαρχείου.

Παράλληλα, παρατηρείται η αγανάκτηση του απλού λαού, εμπόρων ή αγροτών που αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση μέσα στον ίδιο τον τόπο τους, επειδή, οι δυτικοευρωπαίοι είχαν περισσότερα εμπορικά προνόμια και διευκολύνσεις από αυτούς. Αυτή η κατάσταση υπήρξε αποτέλεσμα της βυζαντινής πολιτικής των αυτοκρατόρων που κυρίως μετά από το 1261 (αλλά και προηγουμένως) παραχωρούσαν χρυσόβουλα στη Βενετία, προκειμένου να εξασφαλίσουν μια ομαλότερη λειτουργία του ήδη καταπονημένου βυζαντινού κράτους.

---

²⁰⁰ Βλ. εδώ, υπ. 196.

²⁰¹ Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία 1483-1567*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Πηγές, 2, Αθήνα 1996, σ. 52: «Το κοράνι αναγνωρίζει τους πιστούς της εβραϊκής και της χριστιανικής θρησκείας, που σύμφωνα με την ισλαμική ορολογία, ονομάζονταν λαοί του βιβλίου...οι εβραίοι και οι χριστιανοί που καθυποτάσσονταν δεν έχουν το δικαίωμα να ασκούν κρατική εξουσία, αλλά μπορούν να συνεχίζουν τη ζωή τους...ως υπήκοοι του μουσουλμάνου ηγεμόνα, ο οποίος τους παρέιχε την προστασία του και το δικαίωμα να διατηρούν τη θρησκεία τους και τους κανόνες της ζωής τους, που βασίζονται σ' αυτή.»

Τα πιο πάνω έχουν ως επακόλουθο, ο βυζαντινός λαός στην πλειονότητά του να κρατά μια στάση εχθρική απέναντι στους ομόθρησκους κατακτητές, γεγονός που επιτείνει την απέχθεια που νιώθουν για τους Λατίνους που με τη σειρά της επισπεύδει την οθωμανική κατάληψη, ως απότοκο της έλλειψης ενότητας.²⁰²

Σε συνέχεια των όσων ειπώθηκαν πιο πάνω, μετά από την οθωμανική κατάληψη, η ορθοδοξία διάγει ευνοϊκότερες μέρες μέσα από την αναγνώριση του επικεφαλής των χριστιανών,²⁰³ του Πατριάρχη, από τον Σουλτάνο.²⁰⁴

---

²⁰²Ο.π., σ. 29-33, της ίδιας, «Τα λόγια κι ο θάνατος του Λουκά Νοταρά», στο: *Ροδωνιά*, τ. 1, σ. 135-146 για την προτίμηση που δείχνουν ορισμένοι Βυζαντινοί σε μια οθωμανική παρά σε μια λατινική κατάκτηση.

²⁰³ Ενδεικτικά, για τον ρόλο του Πατριάρχη ως αρχηγού των χριστιανών υπηκόων και για την απόδοση προνομίων αποκλειστικά στο πρόσωπο του, γεγονός που συνεπάγεται την απόλαυση των προνομίων απ' όλο τον χριστιανικό πληθυσμό που είχε υπο τη δικαιοδοσία του βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία 1483-1567*, ό.π., σ. 49-51 και σ. 91-92. Επιπρόσθετα, όσον αφορά α) γενικότερα στην ευνοϊκή οπτική του Σουλτάνου ως προς την αποκατάσταση της ενότητας της Ανατολικής Εκκλησίας μετά από την Άλωση, β) τις σχέσεις του Πατριάρχη με τον Σουλτάνο και γ) την αντικατάσταση του Βυζαντίου από το Πατριαρχείο βλ. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, (πρόλογος, Σβορώνος, μτφρ. Καρά), Gutenberg, Αθήνα, 1989 (β' ανατύπωση από την πρώτη έκδοση στα ελληνικά του 1985), σ. 96-118, στο εξής Iorga, 1989. Για τη στέψη του Πατριάρχη από τον Σουλτάνο, καθώς και για τα δώρα που του προσφέρει ο Σουλτάνος και τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά που του προσέφερε ο αυτοκράτορας στα χρόνια πριν από την Άλωση, βλ. Ζαχαριάδου, ό.π., σ. 44-46. Επιπρόσθετα, βλ. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, ό.π., τ. 1, σ. 594-595, όπου ο Πατριάρχης μετά από την κατάκτηση αναγνωρίζεται από τους Οθωμανούς ως θρησκευτικός και εθνικός αρχηγός των ορθοδόξων, με αποτέλεσμα η ιδέα για ανασύσταση της εξελληνισμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας να αποκτά πραγματική βάση. Επίσης, α) για τον ρόλο του Πατριάρχη μετά από την Άλωση, β) τη σταδιακή ταύτιση της ορθοδοξίας με την ιδέα της αυτοκρατορίας και γ) την έκφραση της ελπίδας για ανασύσταση του Βυζαντίου βλ. Σβορώνος, 2004, σ. 83-86.

²⁰⁴ Σχετικά με τη συνέχεια-αντικατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από την Οθωμανική βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ό.π., σ. 25-29, ενώ για μια θέση ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία υιοθετεί θεσμούς και συνήθειες από τους Βυζαντινούς εξ αιτίας των επαφών που είχαν ήδη από τον 13^ο-14^οαι., με την κατάκτηση της Πόλης να είναι μόνο το επιστέγασμα που μαρτυρεί τη διαδοχή της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς βλ. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, (επιμέλεια και πρόλογος: Hickman, μτφρ. Manheim), Bollingen Series XCVI, Princeton University Press, Princeton 1978, σ. 107-108. Για την επιβίωση της ορθοδοξίας υπό το Ισλάμ και όχι υπο τη Λατινική Δύση βλ. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, (μτφρ. Jones-Williams), Taplinger Publishing Company, New York, 1968, σ. 326-327 και Bryer, «The first encounter with the West-A.D. 1050-1204», στο: Whitting (επιμ.), *Byzantium an introduction*, Basil Blackwell, Oxford 1981, σ. 103. Αναφορικά με την επίτευξη αυτής της συνέχειας μέσα από την παραχώρηση προνομίων στον Πατριάρχη, εκπρόσωπο των χριστιανών υπηκόων ενδεικτικά βλ. Ζαχαριάδου, ό.π., σ. 91-97, Babinger, ό.π., σ. 104-106 και Iorga, 1989, σ. 86-118 και κυρίως σ. 94-95. Παράλληλα, η οθωμανική κατάκτηση του Βυζαντίου ήταν ευνοϊκή για τον Σουλτάνο που θα ήταν σε θέση να ελέγχει καλύτερα τους αλλόθρησκους υπηκόους του, αποφεύγοντας μια πιθανή ένωση των εκκλησιών (Ζαχαριάδου, ό.π., σ. 53-58).

Έτσι, η ενότητα που αποκτά ο ορθόδοξος πληθυσμός με επικεφαλής τον Πατριάρχη την περίοδο της τουρκοκρατίας ενισχύεται, όταν με την πάροδο των χρόνων γύρω από το Πατριαρχείο συγκεντρώνονται οι άρχοντες που αρχίζουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, εξ αιτίας της οικονομικής στήριξης που παρέχουν στο Πατριαρχείο, προκειμένου να πληρωθεί ο απαιτούμενος φόρος στον Σουλτάνο. Στα ενδιαφέροντα αυτών των αρχόντων εμπίπτει η διατήρηση του ελληνικού στοιχείου και της ορθοδοξίας, γεγονός που συμβάλλει εν πολλοίς, στη διατήρηση της *ελληνικής εθνότητας*.²⁰⁵

*

2) Οι συνέπειες του 1204 για τη Δύση και τη Βενετία. Η Βενετία ως η μόνη εφικτή επιλογή για την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου και η αποτυχία της.

Με αφορμή την Δ' Σταυροφορία και τη λατινική κατάληψη της Πόλης, μπορεί να παρουσιαστεί η εξής εικόνα για την κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η Δύση: α) η ισχυρή επιθυμία του πάπα να ηγηθεί τόσο στη Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, την οποία βλέπει ως ένα μεγάλο φέουδο, όσο και στην Ανατολή, αποσκοπώντας στην ένωση των εκκλησιών, μέσα από την επιβολή της δικής του αντίληψης περί της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Εκφραστής αυτών των παπικών βλέψεων στις παραμονές του 1204 είναι βεβαίως ο πάπας Ιννοκέντιος Γ', υποκινητής της Δ' Σταυροφορίας. Παράλληλα, είναι φανερό β) η ισχυρή παρουσία της Βενετίας –για τον ρόλο της οποίας, στα τεκταινόμενα της Δ' Σταυροφορίας κάναμε λόγο πιο πάνω– αφού εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις, πετυχαίνει την εκτροπή της αρχικής πορείας των σταυροφόρων, προωθώντας την υλοποίηση των δικών της σχεδίων για κατάληψη της Πόλης.²⁰⁶

*

Σε αυτή την ενότητα, επικεντρωνόμαστε στις συνέπειες που έχει η Δ' Σταυροφορία για τη Δύση και τη Βενετία, μέσα από τις ανακατατάξεις στην ιταλική χερσόνησο που επιφέρουν τον πολιτικό κατακερματισμό της και τις αλλαγές σε θρησκευτικό επίπεδο, έτσι

---

²⁰⁵ Ο.π., σ. 69-74.

²⁰⁶ Για τη στάση και τις αξιώσεις της παποσύνης τον 13^ο αι., –που μοιάζουν με τις αξιώσεις μιας ευρωπαϊκής δύναμης και οι οποίες εκφέρονται μέσα από ισχυρούς πάπες (Ιννοκέντιος Γ', Γρηγόριος Ι', Βονιφάτιος Η') – επωφελούμενη των συνθηκών που επικρατούν στην Ανατολή με τα αποδυναμωμένα πατριαρχεία, καθώς και την αυξημένη επιρροή της στην Ανατολή βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 179-185 και σ. 196-197.

όπως παρουσιάζονται μέσα από την εμφάνιση του λουθηρανισμού που επηρεάζει όλο τον δυτικό κόσμο.

Οι λόγοι για τους οποίους επικεντρωνόμαστε στη διερεύνηση των συνεπειών της Δ' Σταυροφορίας στην Ιταλία είναι οι εξής: α) υπήρξε διαχρονικά το μήλο της έριδας ανάμεσα στους αυτοκράτορες της Ανατολής και της Δύσης, για να επιτύχουν την οικουμενική τους κυριαρχία,²⁰⁷ καθώς και β) γιατί υπήρξε ο χώρος, στον οποίο αναπτύσσεται η Βενετία, δύναμη, η οποία κινείται ανάμεσα στο δίπολο: Ανατολή-Δύση.

Επιπρόσθετα, είναι αναγκαίο να τονίσουμε και μέσα από ποια άλλη παράμετρο θα μελετηθούν οι συνέπειες της λατινικής κατάληψης του 1204, για τη Δύση και τη Βενετία. Συγκεκριμένα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι μακροπρόθεσμες συνέπειες του 1204, έτσι όπως αυτές προκύπτουν μέσα από την οθωμανική κατάληψη της Πόλης που επιφέρει με τη σειρά της, ανάλογης σημασίας αλλαγές και στη Δύση.

Με βάση το πιο πάνω, γίνεται λόγος για τις συνέπειες των δύο πτώσεων της Πόλης για τη Βενετία, δηλαδή την ανάδειξη του σπουδαίου ρόλου της Βενετίας, ως σημαντικής ευρωπαϊκής δύναμης μετά από την κατάληψη του 1204-1261 και την ανάδειξη του ρόλου της Βενετίας ως ισορροπίστριας δύναμης στη Μεσόγειο. Πρόκειται για έναν ρόλο που γίνεται εμφανής μέσα από τη βενετική πολιτική δράση που υπαγορεύεται από την επιδίωξή της να διατηρήσει την εμπορική της φυσιογνωμία μέσα από τις κτήσεις της. Αυτή η πολιτική μελετάται, μέσα από τη στάση της, τόσο ανάμεσα στο δίπολο: Βυζάντιο vs Οθωμανοί, μέχρι την πτώση του το 1453, όσο και ανάμεσα στο δίπολο: Δύση-πάπας vs Οθωμανοί μετά από το 1453.

Η βενετική πολιτική και τα επακόλουθά της είναι που θα προκαλέσουν το μίσος του πάπα και των ιταλικών πόλεων, οι οποίες δεν αντέχουν τη βενετική άνοδο. Ένα μίσος που με τη σειρά του επιφέρει τη διαίρεση της ιταλικής χερσονήσου, καθιστώντας την περισσότερο ευάλωτη στις ξένες επεμβάσεις. Ωστόσο, η Γαληνοτάτη παρά το πλήγμα που δέχεται μετά από τις δύο πτώσεις της Πόλης και την ανακάλυψη του *Νέου κόσμου* –η οποία θα εντείνει την ήδη δύσκολη εμπορική της θέση– κατορθώνει μέσα από τα ερείπια

---

²⁰⁷ Για την Ιταλία ως πεδίο της αυτοκρατορικής ιδέας πριν από το 1204, εκ μέρους του Βυζαντίου και εκ μέρους των δυτικών αυτοκρατόρων, καθώς και μετά από το 1453 έτσι όπως φαίνεται μέσα από τη δράση των βασιλιάδων Κάρολου Η', Λουδοβίκου ΙΒ', Φραγκίσκου Α' και Κάρολου Κουίντου βλ. *ό.π.*, σ. 338.

της ιταλικής διαίρεσης και συγκεκριμένα μετά από την λεηλασία της Ρώμης από τον Κάρολο Κουίντο το 1527, να γίνει φορέας της Αναγέννησης και συγκεκριμένα του Μανιερισμού.

Ακολουθως, αφού μελετήσουμε πώς οι αξίες του Ουμανισμού και της Αναγέννησης οδηγούν στη διαμόρφωση των μεταρρυθμιστικών κινημάτων, με κυριότερο αυτό του Λούθηρου το 1517, επικεντρωνόμαστε στη σπουδαιότητα που έχει ο λουθηρανισμός, ως προς τις αλλαγές που θα προκαλέσει στη Δύση. Η σπουδαιότητά του, όπως έχει υποστηριχθεί, είναι ανάλογης σημασίας με την πτώση της Πόλης το 1453 και την ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου* στα τέλη του 15^{ου}-αρχές 16^{ου}αι., επειδή η επικράτησή του σ' ένα μεγάλο τμήμα της Ευρώπης αποδυναμώνει τον πάπα, τον οποίο θα διαδεχτεί ο Κάρολος Κουίντος ως προς την έκφραση της *οικουμενική ιδέας*. Κατ' ανάλογο τρόπο, μελετάται η βενετική πολιτική δράση ως προς το δίπολο: Δύση- Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί. Μια πολιτική που όχι μόνο δεν θα περιορίσει την οθωμανική κατίσχυση, αλλά –εξ αιτίας της κάμψης της Γαληνοτάτης– οδηγεί στην κήρυξη ανοιχτού πολέμου Βενετίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με το πιο πάνω, μελετάται η αλλαγή στον διακανονισμό των διαφορών της Βενετίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Πρόκειται για μια αλλαγή που απαντά στη μετάβαση από τη ρεαλιστική πολιτική της ισορροπίας στην εμπόλεμη σύρραξη. Σ' αυτό το πλαίσιο, εξετάζεται α) η περίπτωση της Κύπρου και β) η περίπτωση της Κρήτης, δύο νησιών που διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στη βενετική πολιτική, καθώς και στον *Ερωτόκριτο*, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τα δύο ρηγόπουλα Κυπρίδημο και Χαρίδημο.

*

Κεφάλαιο 4:

Οι συνέπειες των δύο πτώσεων της Πόλης για τη Βενετία

1. Η Βενετία μετά από το 1204 ως μια σημαντική ευρωπαϊκή δύναμη

Ο Δάνδολος μετά από την κατάκτηση του 1204 βρίσκεται καταφανώς σε μια προνομιούχο θέση, καθώς είναι κυρίαρχος στην Πόλη. Αν και αυτοκράτορας όπως λέχθηκε εκλέγεται ο Βαλδουίνος της Φλάνδρας, ο Δάνδολος είναι αυτός που χρήζεται με τον τίτλο του δεσπότη και ορίζει Πατριάρχη, τον βενετό Θωμά Μοροζίνι. Επίσης, αποφασίζεται ότι στη σύνοδο του καθεδρικού ναού θα εκλέγονταν μόνο Βενετοί. Αν και αρχικά ο πάπας στέλνει επιστολή στους λατίνους κληρικούς στην Πόλη, διατάζοντάς τους να εκλέγουν ιερείς του δικού τους δόγματος, αγνοώντας την απόφαση των Βενετών για τον Μοροζίνι, στο τέλος επικυρώνει τη βενετική απόφαση. Επίσης, ο δόγης εκμεταλλευόμενος το μειωμένο ενδιαφέρον του Βονιφάτιου για την Κρήτη, αγοράζει το νησί το 1204.²⁰⁸

Καθίσταται εμφανές ότι η βενετική εμπλοκή στην Δ' Σταυροφορία και οι εμπορικές αποικίες που αποκτά η Βενετία σε Ανατολή και Δύση την διευκολύνουν να επεκτείνει τα εμπορικά της προνόμια, διευρύνοντας παράλληλα το κύρος και την αξιοπιστία της. Ένα κύρος που αρμόζει σε μια ευρωπαϊκή δύναμη ή ακόμα και σε ένα «έθνος»,²⁰⁹ καθώς έτσι αντιμετωπίζεται πλέον από τους υπόλοιπους ηγέτες. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η συνθήκη που υπογράφει το 1245 η Βενετία με τον Φρειδερίκο Β', κατά την οποία ο αυτοκράτορας την αντικρύζει ως «έθνος», επειδή δεν την αποκαλεί *fidele* (όρο που

---

²⁰⁸ Nicol, 2004, σ. 192-210 και Τσουγκαράκης, «Η Βυζαντινή Κρήτη», στο: Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1990, σ. 54-55, στο εξής Τσουγκαράκης, 1990.

²⁰⁹ Εδώ να αναφερθεί ότι με τον όρο *έθνος* κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους δηλώνονται, μεταξύ άλλων, οι διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες «που προέρχονται από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές εντός των ορίων της αυτοκρατορίας», οι λαοί «οι οποίοι βρίσκονται σε διαφορετικές σχέσεις με τους Βυζαντινούς και περιγράφονται από τους [ιστοριογράφους] με τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους», καθώς και οι «λαοί της χερσονήσου του Αίμου που άλλοτε βρίσκονται σε σχέση υποτέλειας με το Βυζάντιο και άλλοτε είναι αυτόνομοι ή αντίπαλοι ή δημιουργούν –ή προσπαθούν να δημιουργήσουν– δική τους κρατική οντότητα.» Επίσης, κάποια από αυτά τα *έθνη* έχουν κρατική οργάνωση και κάποια όχι. Μερικά από τα *έθνη* είναι οι Φράγκοι, οι Τούρκοι, οι Γάλλοι, οι Κρήτες, οι Βυζαντινοί (Παπαδοπούλου, «*Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός* κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο: Κατσαρδής-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, ό.π., σ. 88-91).

περικλείει την έννοια της υποταγής, δείγμα της αντιμετώπισης που έχει η Βενετία από τους άλλους ηγέτες της Δύσης).²¹⁰

Επιπρόσθετα, υπάρχει η άποψη ότι η Βενετία ήδη από τον 13^ο αι. έχει καταστεί η γέφυρα, καλλιτεχνική και πολιτιστική αλλά και εμπορική, ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση,²¹¹ άποψη που συνεχίζει να επικρατεί και μετά από το 1453, οπότε η Βενετία γίνεται –μέσω της Κρήτης που αποτελεί ένα ενδιάμεσο σταθμό μεταξύ των Ελλήνων της Ανατολής και της Δύσης– ένα δεύτερο Βυζάντιο (*quasi alterum Byzantium*), σύμφωνα με τον Βησσαρίωνα.²¹²

Ο Βαλδουίνος αιχμαλωτίζεται και πεθαίνει, όπως πεθαίνει έναν χρόνο αργότερα ο Ερρίκος Δάνδολος, με επακόλουθο την έναρξη της αντίστροφης μέτρησης για τη λατινική αυτοκρατορία του Βυζαντίου, της οποίας αυτοκράτορας στέφεται ο Ερρίκος της Φλάνδρας. Τώρα ήταν η στιγμή που θα αναδεικνυόταν εναργέστερα η δύναμη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, η οποία είχε ιδρυθεί από τον Θεόδωρο Λάσκαρη.

Ενώπιον του διαφαινόμενου τέλους της λατινικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, οι Βενετοί όντας αρκετά ικανοί να αντιληφθούν την ανερχόμενη δύναμη που προβάλλει μέσα από την αυτοκρατορία της Νίκαιας, συμμαχούν μαζί της το 1219, χρονιά κατά την οποία παραχωρείται χρυσόβουλο με εμπορικά προνόμια στη Βενετία. Στα πλαίσια αυτών των συνθηκών που συνάπτουν οι Βενετοί με τη Νίκαια, με τους Αιγυπτίους (1217), καθώς και τους Σελτζούκους (1219) γίνεται φανερή η επείγουσα ανάγκη για διασφάλιση της παρουσίας τους στο προσκήνιο.²¹³

Το 1234-1236 οι βουλγαρικές μαζί με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις της Νίκαιας επιτίθενται στη λατινική αυτοκρατορία, ενώ ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βρυέννιος πεθαίνει.

---

²¹⁰ Norwich, 1993, σ. 158 και σ. 271-272. Για τη γέννηση των εθνικών κρατών, όπως της Βενετίας, της Αγγλίας, της Ισπανίας και της Γαλλίας που αντικαθιστούν τις μεσαιωνικές αυτοκρατορίες (όπως η Βυζαντινή, και η Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία) βλ. *ό.π.*, σ. 167.

²¹¹ *Ο.π.*, σ. 156.

²¹² Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 47-56, και κυρίως βλ. σ. 54: «Από τις διάφορες ελληνικές κοινότητες στη Δύση, η πιο σπουδαία ήταν της Βενετίας, που από το 1470 είχε γίνει τόσο μεγάλη σε αριθμό και ευημερία ώστε ο Έλληνας ουμανιστής...ο Βησσαρίων, μπορούσε να την ονομάζει δεύτερο Βυζάντιο. Μερικοί από τους πρώτους μορφωμένους Έλληνες φυγάδες, φεύγοντας από την πατρίδα τους που ετοιμαζόταν να πέσει στα χέρια των Τούρκων, έφταναν στη Βενετία μέσω της βενετοκρατούμενης Κρήτης που έτσι έπαιζε ρόλο 'ενδιάμεσου σταθμού', από πνευματική άποψη, μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης.» Επίσης, βλ. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, *ό.π.*, σ. 117 και Λαμπάκης, 2004, σ. 31-51 και κυρίως σ. 44-45.

²¹³ Nicol, 2004, σ. 212-213.

Τα αποθέματα των δυνάμεων της λατινικής αυτοκρατορίας μειώνονται και η στήριξη από τους Δυτικούς είναι κάτι περισσότερο από επιτακτική. Το 1259 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στέφεται αυτοκράτορας της Νίκαιας και μαζί με τον στρατό που συγκροτεί πολεμά τον Μιχαήλ της Ηπείρου, καταφέροντας να στραφεί στον τελικό στόχο που ήταν η Πόλη.

Στην προσπάθεια του Μιχαήλ Η΄ να καταλάβει την Πόλη, αρωγός καθίσταται η Γένοβα, η οποία αποσκοπεί στον περιορισμό των βενετικών συμφερόντων στο εμπόριο, μέσα από την αποστολή πλοίων τον Αύγουστο του 1261.²¹⁴

*

2) α. Η πολιτική δράση της Βενετίας στο δίπολο: Βυζάντιο vs Οθωμανοί (1261-1453)

Αν η γεωμορφολογία της Βενετίας ήταν αυτή που της επέβαλλε την ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου και την ίδρυση ναυτικών βάσεων στις ακτές και στα νησιά, εξασφαλίζοντας έτσι την ισχυρή παρουσία της,²¹⁵ τότε το τέλος της λατινικής κυριαρχίας του Βυζαντίου το 1261 επιφέρει αξιοσημείωτο πλήγμα στα βενετικά κέρδη.

Ακόμη, η συμμαχία των Βυζαντινών με τους Γενουάτες επιβαρύνει τα βενετικά συμφέροντα, αφού πλήττονται τα προνόμια που είχαν εξασφαλίσει αρχικά με το χρυσόβουλο του 1082. Με αυτό τον τρόπο, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επεδίωκε να σπείρει τη διχόνοια ανάμεσα σε Βενετούς και Γενουάτες, ενδυναμώνοντας τη βυζαντινή υπεροχή.²¹⁶

Η Βενετία επιθυμεί διακαώς να διασφαλίσει και να ενισχύσει τις κτήσεις της στον ελληνικό χώρο, ενώπιον μιας πιθανής επίθεσης από την Γένοβα που μετά από την ανακατάληψη της Πόλης αποκτά σαφώς προωθημένη θέση στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Μπροστά σε αυτή τη δύσκολη κατάσταση στην οποία υπεισέρχεται η Γαληνοτάτη, είναι αναγκασμένη να διατηρεί καλές σχέσεις με τον πάπα, ο οποίος επίσης είναι σε δύσκολη θέση, βλέποντας τα σχέδιά του για ένωση των δυο εκκλησιών να καταρρέουν.

Ακολούθως, το 1268 ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος παραχωρεί εμπορικά προνόμια στους Βενετούς, αποκαθιστώντας εν πολλοίς τα προνόμια που είχαν το 1265,

---

²¹⁴ Ο.π., σ. 222-225.

²¹⁵ Ο.π., σ. 356-359.

²¹⁶ Norwich, 1993, σ. 162-163.

επιτρέποντάς τους συνάμα να κρατήσουν την Κρήτη, τη Μεθώνη, την Κορώνη, τον Μορέα και την Εύβοια. Σε αντάλλαγμα, οι Βενετοί θα εγγυούνταν ότι δεν θα κινούνταν εχθρικά εναντίον της Πόλης, ακόμα και αν η δύναμη που θα εξαπέλυε μια τέτοια επίθεση ήταν φιλικά διακείμενη προς τη Γαληνοτάτη. Ήταν μια συμφωνία που επέτρεπε στη Βενετία να διατηρήσει κάπως τις ισορροπίες, καθώς η κατάσταση που επικρατούσε –με τον Κάρολο να κατακτά την Κέρκυρα και να απειλεί την Ήπειρο, όπως και τις ψυχρές σχέσεις της με το Βυζάντιο και τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο– έθετε υπο αμφισβήτηση τη βενετική ισχύ στη Μεσόγειο και την Αδριατική.²¹⁷

Γενικότερα, η βενετική πολιτική διαγράφεται μέσα από συμμαχίες, πότε με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και πότε με τον Σουλτάνο, αναλόγως των περιστάσεων. Πρόκειται σαφώς για μια πολιτική, η οποία δικαιολογεί τον χαρακτήρα της Βενετίας ως μιας δύναμης που δεν διακρίνεται από την *οικουμενική ιδέα* βασισμένη στη θρησκεία, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζεται από τον *πολιτικό ρεαλισμό*.²¹⁸

Η επιθυμία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ να εξασφαλίσει σταθερότερα θεμέλια για την εξουσία του –καθώς η αυτοκρατορία διέρχεται μια περίοδο παρακμής– τον αναγκάζουν να συνάψει συμμαχία με τη Βενετία το 1322. Η νέα συμφωνία είναι σαφώς υπέρ της Βενετίας που λαμβάνει εμπορικές εγγυήσεις, προνόμια, κατάργηση φόρων, καθώς και ελευθερία διεξαγωγής εμπορίου στην αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορική πρωτοβουλία για οικοδόμηση φιλίας με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης απαντά στην ανάγκη να αντιμετωπιστούν οι επιθέσεις των Οθωμανών που επεκτείνονται ραγδαία, ανάγκη που έχουν και οι Βενετοί.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η αδυναμία του Βυζαντίου να ανταποκριθεί αναλόγως ως εμπλεκόμενο μέρος στον αντιοθωμανικό συνασπισμό, οδηγεί στην ήττα του 1329 και στην έναρξη διπλωματικών σχέσεων Βυζαντίου-Σουλτάνου. Αν και η Βενετία –με

---

²¹⁷ Nicol, 2004, σ. 227-239 και Norwich, 1993, σ. 164-166. Επίσης γι' αυτή την ελληνοβενετική συνθήκη βλ. Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και το κράτος του Κάρολου Ντ' Ανζού. Συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Νότια Ιταλία και τη Σικελία τον 13^ο αιώνα*, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 37-38.

²¹⁸ Για το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στην παπική και τη βενετική πολιτική, για την οποία οι θρησκευτικές επιταγές δεν φέρνουν σε δεύτερη μοίρα το πολιτικό συμφέρον της, το οποίο αποτελεί προτεραιότητα, ενδεικτικά βλ. Norwich, 1993, σ. 445. Σχετικά με την εκκλησιαστική οργάνωση στη Βενετία βλ. *ό.π.*, σ. 274: «Η Εκκλησία κρατιόταν αυστηρά στη θέση της, με καθήκοντα αυστηρώς ποιμαντορικά, χωρίς την παραμικρή ανάμειξη στις υποθέσεις του κράτους. Οι επίσκοποι εκλέγονταν από τη Γερουσία και η εκλογή τους απλώς επικυρωνόταν από τη Ρώμη...η βάση της ολιγαρχικής πυραμίδας και πηγή κάθε εξουσίας ήταν το μεγάλο συμβούλιο, το *maggior consiglio*.»

απόφαση της Γερουσίας το 1327– πρωτοστατεί στη δημιουργία του αντιοθωμανικού συνασπισμού, εντούτοις φαίνεται να έχει κάποιες επιφυλάξεις, επειδή ενστερνίζεται μια πιο ρεαλιστική άποψη για την αντιμετώπιση της οθωμανικής παρουσίας. Με λίγα λόγια, πιστεύει περισσότερο σε μια αμυντική συμμαχία που θα της έδινε τη δυνατότητα να διατηρήσει την εμπορική της αυτοκρατορία, παρά σε μια εμπόλεμη σύρραξη.²¹⁹

Το 1349 ανανεώνεται η βενετοβυζαντινή συνθήκη, με σκοπό την αποπληρωμή του δανείου των Βυζαντινών και τη δημιουργία καλού κλίματος με τη Γαληνοτάτη, αφού η Γένοβα γίνεται και πάλι απειλητική μετά από την καταστροφή του βυζαντινού στόλου στο διάστημα 1348-1349. Όταν όμως, έρχεται η σειρά της Γαληνοτάτης να αποζητήσει τη βυζαντινή συμμαχία εναντίον της Γένοβας, ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός προτιμά να κρατηθεί μακριά απ' αυτή τη σύρραξη και οι Βενετοί δηλώνουν ότι αποχωρούν από την αντιοθωμανική συμμαχία. Αφού διαλύθηκε η βενετοβυζαντινή συμμαχία, οι Βενετοί προκειμένου να χειριστούν τη νέα κατάσταση, αποφασίζουν να στηρίξουν τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο εναντίον του πεθερού του, Ιωάννη Στ'.

Παρ' όλο που ο Ιωάννης Στ' προσπαθώντας να εξασφαλίσει την ειρήνη συνεργάζεται με τους Οθωμανούς και τον Ορχάν, ο γιός του, ο Σουλεϊμάν εκμεταλλευόμενος την εκκένωση της πόλης εξ αιτίας ενός σεισμού, δεν διστάζει να εγκατασταθεί στην Καλλίπολη (1354).

Η Βενετία ανησυχεί για την άνοδο του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου (περίοδος διακυβέρνησης: 1354-1391), ο οποίος συμμαχεί με τη Γένοβα και γι' αυτό οι Βενετοί προσπαθούν να διαχειριστούν την κατάσταση υπενθυμίζοντας στον νέο αυτοκράτορα τα χρέη που είχαν στη Γαληνοτάτη. Έτσι, ανανεώνεται η συνθήκη μεταξύ των δύο μερών το 1357, σύμφωνα με την οποία επικυρώνονται τα εμπορικά προνόμια των Βενετών.

Ενώπιον της οθωμανικής απειλής, οι Βυζαντινοί έχουν περιορισμένες επιλογές, αφενός, τον Σέρβο Ντουσάν που πεθαίνει το 1355 και από την άλλη, τον πάπα. Πρωτίστως, στρέφονται στον πάπα και αφού καταρρεύσουν τα σχέδια που ετοίμαζαν, τότε οι Βυζαντινοί στρέφονται στη Βενετία.

Η συμμαχία μεταξύ Γαληνοτάτης και Βασιλεύουσας το 1363 εξυπηρετεί σαφώς την πρώτη που μ' αυτό τον τρόπο θα υλοποιούσε τον πρώτιστο στόχο της, δηλαδή να

---

²¹⁹ Nicol, 2004, σ. 311-319. Για τη δημιουργία φιλίας με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης βλ. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard University Press, Massachusetts Cambridge, 1972, σ. 311-312.

επιβιώσει της όποιας απειλής μέσα από τη διατήρηση της εμπορικής της φυσιογνωμίας, αναχαιτίζοντας τις οθωμανικές δυνάμεις που απειλούν τα συμφέροντά της στη Μαύρη θάλασσα.

Η αδυναμία του αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Ιωάννη Ε΄, είναι οφθαλμοφανής όταν μετά από την αποχώρηση του αντιπάλου του, Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, αποφασίζει να αντιμετωπίσει την οθωμανική απειλή. Αρχικά, ενώ το 1355 είχε επιχειρήσει να συνεργαστεί με τον πάπα Ιννοκέντιο – μια συνεργασία που προνοεί την υποταγή της Ανατολικής Εκκλησίας στη Δύση– τώρα, επιθυμεί να προσεγγίσει εκ νέου τον πάπα Ουρβάνο Ε΄, συμμετέχοντας σε μια σταυροφορία υπο τους ηγεμόνες της Κύπρου και της Ουγγαρίας, αλλά ανεπιτυχώς αφού η αποστολή δεν φτάνει στην Πόλη.

Το 1369 φτάνοντας στη Ρώμη προσεγγίζει τον πάπα Ουρβάνο Ε΄, στον οποίο δηλώνει υποταγή, καθώς έτσι πίστευε ότι θα εξασφάλιζε την απαραίτητη στήριξη εναντίον των Οθωμανών.

Η οικονομική κατάπτωση του Βυζαντίου ευθύνεται για την αδυναμία της αποπληρωμής του δανείου στη Γαληνοτάτη, η οποία απαιτεί τήρηση των συμφωνηθέντων από τους Βυζαντινούς, σε περίπτωση που οι δεύτεροι επιθυμούσαν τη στήριξη στον πόλεμο εναντίον των Οθωμανών. Μάλιστα, οι Οθωμανοί παρουσιάζονται ισχυρότεροι μετά από το 1371 και τη νίκη τους επί των σερβικών δυνάμεων στον Έβρο, επειδή καθίσταται ευκολότερη η πρόσβασή τους στην Ευρώπη.

Με τη λήξη του πολέμου μεταξύ Γένοβας και Βενετίας για την Τένεδο το 1381, ο Αμέδιαιος της Σαβοΐας κινεί τα νήματα για την υπογραφή της ειρήνης του Τορίνο που προέβλεπε την αποστρατικοποίηση του νησιού. Πράγματι, οι Βενετοί αποχωρούν, αν και θεωρούν το νησί δικό τους και το χρησιμοποιούν συχνά ως βάση ανεφοδιασμού. Επίσης, με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1382) μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του Ανδρόνικου με τους Γενοβέζους, ο Ιωάννης Ε΄ υπόσχεται να μην κινηθεί ούτε ενάντια στον Ιωάννη Ζ΄, ούτε στον Ανδρόνικο, ενώ υπόσχεται να τους στηρίξει απέναντι σε κάθε εχθρό, εκτός από τους Οθωμανούς. Πρόκειται για συνθήκη που φανερώνει την εξάρτηση των ηγεμόνων από την οθωμανική δύναμη.²²⁰

---

²²⁰ Nicol, 2004, σ. 333-404.

Με δεδομένο την ολοένα και μεγαλύτερη εδαφική συρρίκνωση του Βυζαντίου, αιτία για την αδυναμία της αντιμετώπισης του οποιουδήποτε εχθρού, το 1383 ο νέος *δόγης* Βενιέρ στοχεύει μέσα από την εξωτερική βενετική πολιτική να καθιερώσει τη Γαληνοτάτη στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, μέσα από την επανοικοδόμηση της εμπορικής της φυσιογνωμίας στη Μεσόγειο και την Ανατολή εν γένει. Πράγματι, οι εκεί βενετικές εμπορικές κτήσεις θα λειτουργούσαν ως ανάχωμα στις οθωμανικές βλέψεις στη Μεσόγειο, φέρνοντας τη Βενετία στο προσκήνιο.²²¹

Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης (1383-1387) από τον Μουράτ Α', ο Μανουήλ αποφασίζει το 1385 να ζητήσει τη βοήθεια των Βενετών, οι οποίοι όμως διστάζουν αφού δεν θέλουν να έρθουν αντιμέτωποι με τον Σουλτάνο και να πληγούν τα εμπορικά τους συμφέροντα. Παράλληλα, οι Βενετοί φροντίζουν να εντοπίσουν τις προθέσεις του νέου Σουλτάνου, Βαγιαζήτ Α', ως προς τα βενετικά εμπορικά συμφέροντα, υπενθυμίζοντας παράλληλα ξανά στον Ιωάννη Ε' το χρέος του.

Μετά από τον αποκλεισμό της Πόλης το 1394 από τον Σουλτάνο και τη δύσκολη θέση των Βυζαντινών, οι Βενετοί μολονότι έχουν τη δύναμη να αναχαιτίσουν τη δημιουργία οθωμανικού κλοιού από τη θάλασσα, δεν το πράττουν. Αντίθετα, περιορίζονται να στείλουν τρόφιμα στην αποκλεισμένη Πόλη, ενώ διαβεβαιώνουν τον αυτοκράτορα ότι είχαν τη δύναμη να τον φυγαδέψουν αν υπήρχε τέτοια ανάγκη. Τέλος, άκαρπες είναι και οι εκκλήσεις του Μανουήλ για περαιτέρω στήριξη, αφού πρωταρχικός στόχος για τη Γαληνοτάτη ήταν η διασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων και η είσπραξη των χρεών.

Επιπρόσθετα, ακόμα ένα παράδειγμα που δείχνει τη συγκρατημένη στάση της Βενετίας και την αποφυγή όποιας ρήξης με τους Οθωμανούς είναι το εξής. Η Βενετία συμμετέχει στον αντιοθωμανικό συνασπισμό που συγκροτήθηκε το 1393 από τον Σιγισμούνδο της Ουγγαρίας και τους άλλους χριστιανούς αυτοκράτορες της Ευρώπης, αλλά μόνο με τέσσερα πλοία, για τον λόγο ότι βρισκόταν σε ειρήνη με τους Οθωμανούς. Αυτό είχε ως επακόλουθο την αναχαίτιση του συνασπισμού στην Νικόπολη το 1396.

Όσο αυξάνεται το ενδεχόμενο μιας οθωμανικής κατάληψης της Πόλης, οι Βενετοί θέλουν να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους εκεί, καθώς και τη μεταφορά των βενετικών

---

²²¹ Norwich, 1993, σ. 253-254.

πλοίων στην Εύβοια. Η Βενετία προτείνει στους Γενοβέζους να οχυρώσουν από κοινού την Τένεδο, καθώς η καταστροφή της ήταν μια από τις αιτίες για την ενδυναμωμένη παρουσία του οθωμανικού ναυτικού στο Αιγαίο, αλλά η Γένοβα αρνείται. Το ιδανικό για τους Βενετούς θα ήταν η συμμετοχή τους ως διαπραγματευτές, σε μια ενδεχόμενη συμφωνία που θα πραγματοποιούνταν ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Οθωμανούς, ώστε να ελέγχουν την κατάσταση.²²²

Ουσιαστικά, η Βενετία φαίνεται να είναι η μόνη χριστιανική δύναμη, στην οποία μπορούσαν να προσφύγουν όσες χριστιανικές δυνάμεις έβλεπαν ότι απειλούνταν από τους Οθωμανούς. Στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας διαπιστώνεται ότι η Βενετία υιοθέτησε ήδη πριν από την πτώση της Πόλης, τον ρόλο της προστάτιδος των χριστιανικών περιοχών που απειλούνται από το οθωμανικό στοιχείο, μολονότι, δεν είχε ποτέ στις προτεραιότητές κάτι τέτοιο.

Αν και τον 14^οαι. επιδιώκει να δημιουργήσει μια εμπορική αυτοκρατορία και παράλληλα να εμποδίσει την οθωμανική κατίσχυση στη Μεσόγειο, αυτό δεν απαντά σε μια πολιτική που καθορίζεται από θρησκευτικά κριτήρια, τα οποία της επέβαλλαν να αντιταχθεί σε έναν αλλόθρησκο εχθρό. Αντιθέτως, απαντά στην ανάγκη της να επικρατήσει σε εμπορικό επίπεδο. Επίσης, η Βενετία δεν αυτοαποκαλούνταν προστάτης οποιασδήποτε κτήσης επιθυμούσε να τεθεί υπο την προστασία της, αν πρωτίστως η κτήση αυτή δεν ευνοούσε την εμπορική πολιτική της. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι που καταλαμβάνει ειρηνικά την Κέρκυρα το 1356, το Ναύπλιο και το Άργος το 1388 και τη Μονεμβασιά το 1394.

Η βενετική πολιτική δράση πριν από την πτώση της Πόλης διακρίνεται από την προσπάθειά της να αποσοβήσει τον οθωμανικό επεκτατισμό. Πρόκειται για την προσπάθεια της ισχυρότερης δυτικής χριστιανικής δύναμης απέναντι στον οθωμανικό κίνδυνο· δύναμη, η οποία δίνει παράταση ζωής σε όλη τη χριστιανοσύνη.²²³

Έτσι, η Βενετία φαίνεται να υποστηρίζει πότε τους Οθωμανούς και πότε τους Βυζαντινούς, ανάλογα με το ποιος εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά της. Με αυτό

---

²²² Nicol, 2004, σ. 405-417.

²²³ Norwich, 1993, σ. 255, σ. 332-333 και σ. 347.

τον τρόπο, θα διατηρούσε την ισορροπία στην περιοχή, διασφαλίζοντας παράλληλα την ισχυρή παρουσία της.

Έτσι, οι προσπάθειες του Μπουσικώ (ενός από τους αιχμαλώτους στη Νικόπολη, ο οποίος απελευθερώθηκε, θέλοντας να πάρει εκδίκηση από τους Οθωμανούς) και του Μανουήλ, οι οποίοι επισκέπτονται τη Βενετία το 1400 στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός αντιοθωμανικού συνασπισμού δεν ευδοκιμούν, επειδή οι υποσχέσεις των δυτικών φαίνεται να είναι κενό γράμμα.

Οι Βενετοί φροντίζουν να διασφαλίσουν ότι ο Ιωάννης Ζ΄ –ο οποίος έμεινε πίσω στην Πόλη– δεν θα έκανε συμφωνία με τον Βαγιαζήτ, αλλά θα τηρούσε την ειρήνη με τους Γενοβέζους και τους ίδιους. Μάλιστα, όταν ο Βαγιαζήτ απειλεί τον Ιωάννη Ζ΄, οι Βενετοί το 1401 αποφασίζουν να του στείλουν δύο γαλέρες. Επίσης, ωθούν τον Μανουήλ να επιστρέψει στην πατρίδα του, με όποια βοήθεια μπορούσε να εξασφαλίσει από τη Δύση, ώστε να αντιμετωπίσει του Οθωμανούς. Αυτή η βοήθεια δεν έρχεται, με αποτέλεσμα ο αυτοκράτορας να ζητά από τους Βενετούς να μεσολαβήσουν διπλωματικά στους ηγέτες της Δύσης. Εντούτοις, οι Βενετοί δεν είναι ιδιαίτερα πρόθυμοι, δηλώνοντας ότι είναι έτοιμοι να βοηθήσουν μόνο αν παρεχόταν κάποια αξιόλογη βοήθεια από τους Δυτικούς.

Μετά από την ήττα του Βαγιαζήτ από τον μογγόλο Τιμούρ Λένκ, οι Βενετοί ενδιαφέρονται για την επανάκτηση της Καλλίπολης, γι' αυτό επιθυμούν να διαπραγματευτεί ο Μανουήλ με τους γιούς του νεκρού Βαγιαζήτ. Από την άλλη, ο αυτοκράτορας προσεγγίζει τους Γενοβέζους, για να χαράξουν μια πολιτική αντιμετώπισης της νέας κατάστασης, γεγονός που ανησυχεί τους Βενετούς.

Επιπλέον, η Βενετία έχει λόγο στα τεκταινόμενα αφού εκπροσωπείται στη συνθήκη που συνάπτει ο Σουλεϊμάν με το Βυζάντιο το 1403, η οποία ήταν ευνοϊκή για τις χριστιανικές δυνάμεις. Μολονότι οι Βενετοί δεν πείθουν τον αυτοκράτορα για νομιμοποίηση της βενετικής κοινότητας στην Πόλη και για την απόκτηση της Τενέδου, το 1406 ανανεώνεται η συνθήκη Βενετίας-Βυζαντίου. Την ίδια χρονιά, ο Μανουήλ στέλνει επιστολή στη Βενετία, με την οποία την παρακαλεί να ενώσει τις δυνάμεις της με τους Γενοβέζους ενάντια στους Οθωμανούς.

Από την άλλη, η Βενετία δείχνει εκ νέου την ικανότητά της να διαχειρίζεται τις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις, το Βυζάντιο και τον Σουλτάνο, κατά τη διάρκεια του πολέμου

μεταξύ Σουλεϊμάν και Μουσά. Έτσι, φαίνεται να υποστηρίζει τον δεύτερο όσο τα γεγονότα έδειχναν ότι θα ήταν ο νικητής, με αποτέλεσμα να κάνουν ανακωχή μαζί του, πληρώνοντάς του φόρο υποτελείας. Ταυτόχρονα, με αυτό τον τρόπο θα ανάγκαζαν τον Μανουήλ να ανανεώσει τη συνθήκη του 1406, κάτι που επιτυγχάνεται το 1412.

Η συμφωνία ειρήνης του 1403 μεταξύ Οθωμανών και Βυζαντίου ανακαλείται, καθώς το 1411 Σουλτάνος, κηρύσσεται ο Μουσά. Ο νέος Σουλτάνος στρέφεται ενάντια σε όσους πήραν το μέρος του Σουλεϊμάν (μεταξύ αυτών και οι Βυζαντινοί) στον πόλεμο που προηγήθηκε της ενθρόνισής του, ενώ επιτίθεται στη Θεσσαλονίκη και πολιορκεί την Πόλη.

Όταν ο Μανουήλ συνέβαλε στην κατοχύρωση της νίκης του Μωάμεθ, γιού του Σουλεϊμάν, εναντίον του Μουσά, απευθύνθηκε για βοήθεια στη Βενετία, απ' όπου έλαβε τη συνηθισμένη πλέον απάντηση, ότι η Γαληνοτάτη θα ήταν πρόθυμη να συμβάλει στην οθωμανική αναχαίτιση, εφόσον συνέβαλλαν και οι άλλες χριστιανικές δυνάμεις.²²⁴

Αντίθετα με τον Μανουήλ, οι Βενετοί δεν επιθυμούν εύκολα την εμπλοκή ξένων, επομένως ούτε και των Βυζαντινών στο εσωτερικό τους, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από την αρνητική απάντηση προς τον Μανουήλ που θέλει να γίνει διαμεσολαβητής μεταξύ Γαληνοτάτης και Σιγισμούνδου της Ουγγαρίας. Η Βενετία θα πειστεί γι' αυτή τη διαμεσολάβηση μόνο το 1420, χρονιά κατά την οποία κάνει ειρήνη με την Ουγγαρία.

Το 1415 σημειώνεται η αποτυχημένη προσπάθεια της Γαληνοτάτης να δημιουργήσει μια αντιοθωμανική συμμαχία εναντίον του Μωάμεθ. Αυτή της η ενέργεια πήγαζε από την ανάγκη της να διασκεδάσει τις εντυπώσεις και να μειώσει τις φήμες ότι συνεργαζόταν με τους Οθωμανούς, γεγονός το οποίο θα έπληττε το εμπορικό της κύρος.²²⁵

Το 1418 ανανεώνεται η συνθήκη Βενετών-Βυζαντίου, ενώ το 1419 η Βενετία συνάπτει συνθήκη με τον Σουλτάνο. Με την επικράτηση του Μουράτ Β΄-που γίνεται Σουλτάνος το 1421, και την ενέργειά του να πολιορκήσει την Πόλη έναν χρόνο αργότερα-οι Βενετοί διαπιστώνοντας τη δύναμή του, αιτούνται απ' αυτόν την προστασία των Βενετών εμπόρων που βρίσκονται στην επικράτειά του.

---

²²⁴ Nicol, 2004, σ. 438.

²²⁵ Ο.π., σ. 440.

Μολονότι, το 1422 ο πάπας Μαρτίνος Ε΄ στέλνει τον απεσταλμένο του στην Πόλη, για να δηλώσει στον Ιωάννη Η΄²²⁶ την ετοιμότητα των δυτικών να προσφέρουν βοήθεια, με αντάλλαγμα την ομολογία πίστης στο ρωμαϊκό δόγμα, οι Βενετοί δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν τους Βυζαντινούς, αν δεν βεβαιωθούν ότι αυτό θα έπρατταν και οι άλλες χριστιανικές δυνάμεις.²²⁷ Είναι σαφής η διαφορά ανάμεσα στην οπτική του πάπα και της Βενετίας, αφού οι μεν επιδιώκουν την εκκλησιαστική ένωση για να κατισχύσουν, ενώ οι δε επιδιώκουν τη διατήρηση της εμπορικής τους αυτοκρατορίας.

Ενώ το 1423 ανανεώνεται η συνθήκη Βενετίας Βυζαντίου, η Γαληνοτάτη εξακολουθεί να προβάλλει τις ίδιες δικαιολογίες ενώπιον του Ιωάννη Η΄, ο οποίος ευελπιστούσε ότι με τον ενεργό ρόλο του στη συμφιλίωση ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και την Ουγγαρία, θα εξασφάλιζε τη στήριξη μιας δυτικής συμμαχίας, η οποία που θα ενίσχυε την αυτοκρατορία από μια οθωμανική επέλαση. Από την άλλη, ο Σιγισμούνδος απαιτεί από τους Βυζαντινούς πίστη στην εκκλησία της Ρώμης.

Αξιοσημείωτη είναι η βενετική παρουσία στη Θεσσαλονίκη, περιοχή η οποία παραχωρήθηκε από το Βυζάντιο στη Γαληνοτάτη, υπο όρους το 1420. Εξ αιτίας των οθωμανικών πιέσεων, το 1426 υπογράφεται συνθήκη Βενετίας-Οθωμανών, σύμφωνα με την οποία οι Βενετοί πληρώνουν ετήσιο φόρο υποτελείας και παραχωρούν οθωμανική συνοικία στη Θεσσαλονίκη. Ενδιαφέρουσα είναι η στάση του ανώτερου εκπροσώπου της ορθοδοξίας, του αρχιεπισκόπου Συμεών της Θεσσαλονίκης, ο οποίος θεωρεί τους Βενετούς *αποπλανημένους Λατίνους, πιθανούς διαφθορείς των ψυχών του ορθόδοξου ποιμνίου του*. Επίσης, ο λαός τους βλέπει ως επίορκους, αφού δεν σέβονται τις παραδόσεις και τους θεσμούς της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, τόσο χαμηλά βρισκόταν η δημοτικότητα των Βενετών που για να αποκαταστήσουν την τάξη προχωρούν σε συλλήψεις όσων τάσσονταν ενάντια στη βενετική πολιτική.²²⁸

Οι τεταμένες σχέσεις των Βενετών με τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης και η χωρίς αποτέλεσμα αποστολή ελληνικής αντιπροσωπείας στον *δόγη* (μία το 1425 και μία το 1429), με την υποβολή παραπόνων για την κακοδιαχείριση της πόλης, αποδεικνύουν για

---

²²⁶ Ο Ιωάννης Η΄ ήταν γιός του Μανουήλ Β΄ και σύζυγος της Σοφίας του Μομφεράτ (ό.π., σ. 443).

²²⁷ Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571), II: The fifteenth century*, Memoirs of the American philosophical society, Φιλαδέλφεια, 1978, σ. 42-45.

²²⁸ Nicol, 2004, σ. 457.

ακόμη μια φορά την έλλειψη ενότητας ανάμεσα στις χριστιανικές δυνάμεις, γεγονός που θα οδηγήσει στην οθωμανική κατάληψη της πόλης το 1430.

Μετά από την οθωμανική κατάληψη της Θεσσαλονίκης, οι Βενετοί διαπιστώνουν ότι η τύχη των κτήσεών τους στην Ανατολή είναι επισφαλής, γι' αυτό υπογράφουν συνθήκη με τον Σουλτάνο το 1430. Ανάλογα το 1431 ανανεώνεται η συνθήκη με το Βυζάντιο, ενώ είναι εμφανές ότι τα εδάφη και η δύναμη της αυτοκρατορίας συρρικνώνονται.

Μετά από τη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1438-1439), γύρω στα τέλη του 1440, ο βασιλιάς Λαδίσλαος της Ουγγαρίας στην προσπάθεια του να οργανώσει σταυροφορία, απευθύνεται στους Βενετούς, οι οποίοι ένεκα της ειρήνης τους με τους Οθωμανούς και της επιθυμίας τους να μην έρθουν σε ρήξη μαζί τους, του δίνουν αρνητική απάντηση.²²⁹ Επίσης, κατά την οργάνωση σταυροφορίας στα μέσα του 1442 η Βενετία αναμενόταν να συμβάλει με στόλο, αλλά στο τέλος προσφέρει μόνο τρεις γαλέρες, με στόχο την προστασία των βενετών εμπόρων στην Πόλη.

Επιπροσθέτως, η Βενετία το 1442 στο πλαίσιο της διαφύλαξης των συμφερόντων της, ανανεώνει τη συνθήκη με το Βυζάντιο, ενώ διατηρεί τις επιφυλάξεις της όταν το 1443 ο πάπας επιθυμεί και πάλι τη σύσταση της αντιοθωμανικής συμμαχίας.

Μετά από την ανακωχή σταυροφόρων και Οθωμανών το 1444, η Βενετία στέλνει οδηγίες στον ναύαρχο Λορεντάν να σταματήσει τον πόλεμο, καθώς δεν ήταν διατεθειμένη να συνεχίσει χωρίς κανέναν σύμμαχο στο πλευρό της και παράλληλα επιδιώκει τη σύναψη ανακωχής με τον Σουλτάνο.²³⁰

Κατά τη διάρκεια της σταυροφορίας της Βάρνας το 1444, παρατηρείται ότι η Βενετία δεν προέβαλε ουσιώδη αντίσταση για να αναχαιτίσει τη δύναμη του Σουλτάνου, ενώ είναι πολύ πιθανόν σ' αυτό να συντείνει το γεγονός ότι είχαν δωροδοκηθεί, μαζί με τους Γενοβέζους, για να βοηθήσουν τις οθωμανικές δυνάμεις να περάσουν τον Βόσπορο.²³¹

---

²²⁹ Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, II: *The fifteenth century*, ό.π., σ. 66.

²³⁰ Nicol, 2004, σ. 477.

²³¹ Ό.π.

Για ακόμη μια φορά, οι Βενετοί αντιλαμβάνονται την ανάγκη για προσαρμογή στα δεδομένα της εποχής, εγκαταλείποντας τον ιερό πόλεμο των σταυροφοριών αφού θεωρούν ότι μόνο η ειρήνη με τον Σουλτάνο, μπορούσε να τους διασφαλίσει κέρδη. Έτσι, συνάπτουν συμφωνία με α) τον Μουράτ Β', β) με τον γιό του, Μωάμεθ Β', όπως επίσης και γ) με το Βυζάντιο το 1448.

Από την άλλη, είναι ενδεικτικό του γενικότερου κλίματος που απορρέει από τις επισφαλείς αυτές συμφωνίες, ότι μολονότι συνέδεε ειρήνη τους Βενετούς και τους Οθωμανούς, κατά την πολιορκία της Πόλης από τον Μωάμεθ Β', τα βενετικά πλοία δέχονται τα πυρά των Οθωμανών στον Ελλήσποντο.

Επιπρόσθετα, η Βενετία –που δεν επιθυμεί την οθωμανική κατάληψη της Πόλης– αντιλαμβανόμενη τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει το Βυζάντιο με την οθωμανική πολιορκία, στέλνει προμήθειες και επιτρέπει τη στρατολόγηση Κρητικών, ούτως ώστε να συμβάλουν στην υπεράσπιση της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, σε καίρια σημεία της Πόλης, όπως τα λιμάνια και οι ακτές του Κεράτιου, την άμυνα αναλαμβάνουν οι Βενετοί που φαίνεται ότι είναι περισσότερο επιφορτισμένοι με την υπεράσπιση της Πόλης, παρά οι Βυζαντινοί. Επίσης, η βενετική γερουσία κάνει έκκληση για βοήθεια τόσο στον πάπα, όσο και σε άλλους ηγεμόνες της Δύσης.

Μολονότι, η Γαληνοτάτη προβαίνει σε υποστηρικτικές κινήσεις για τη σωτηρία της Πόλης, είναι σε θέση να διαπιστώσει το αναπόφευκτο τέλος της αυτοκρατορίας (1453), γι' αυτό δεν αναλώνεται στην αποστολή περισσότερων δυνάμεων. Επιπλέον, η υπεράσπιση μιας τόσο μακρινής κτήσης θα έθετε σε κίνδυνο την προσπάθεια αναχαίτισης των δυνάμεων του Σφόρτσα στη Λομβαρδία.²³² Παράλληλα, οι Βενετοί προκειμένου να βεβαιωθούν για τη διατήρηση των εμπορικών τους προνομίων, στέλνουν ως πρέσβη στον Σουλτάνο, τον Μαρτσέλο, ο οποίος έχει οδηγίες να διαβεβαιώσει τον Σουλτάνο ότι τα βενετικά πλοία είναι στην Πόλη, με σκοπό να προστατέψουν μόνο τους Βενετούς εμπόρους που βρίσκονται εκεί.²³³

Εν κατακλείδι, η στάση της Γαληνοτάτης κατά την τελευταία μάχη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας φαίνεται να είναι όμοια με τη στάση που είχε κρατήσει μέχρι τότε. Ακροβατεί με πολύ λεπτούς χειρισμούς ανάμεσα στους δύο πόλους, τον Σουλτάνο και τον

---

²³² Norwich, 1993, σ. 315-316.

²³³ Nicol, 2004, σ. 418-504.

αυτοκράτορα ακολουθώντας πιστά αυτό που της επιβάλλει η ρεαλιστική θεώρησή της, να επιβιώσει.

*

2) β. Η πολιτική δράση της Βενετίας ανάμεσα στο δίπολο: Δύση-πάπας vs Οθωμανοί μετά από το 1453

Στο ίδιο μήκος κύματος φαίνεται ότι κινείται η βενετική πολιτική και μετά από την οθωμανική κατάκτηση της Πόλης, καθώς προκειμένου να διατηρήσει τη δύναμή της, επιδιώκει τη σύναψη συμμαχίας με τον Σουλτάνο που ήταν τώρα ο κύριος των βυζαντινών εδαφών, επομένως και ο ισχυρότερος ηγέτης της εποχής, ο οποίος ανα πάσα στιγμή θα μπορούσε να απειλήσει όποια βενετική κτήση ήθελε. Το 1459 ο πάπας Πίος Β΄ σε μια προσπάθειά του να οργανώσει σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών καλεί τους ευρωπαίους ηγεμόνες να ενωθούν, ωστόσο η Βενετία δεν είναι πρόθυμη για κάτι τέτοιο, αν πρώτα δεν βεβαιωθεί ότι θα συμμετείχαν όλες οι δυτικές δυνάμεις. Αυτή η επιφύλαξη της είναι δικαιολογημένη αφού δεν δέχτηκε καμία βοήθεια από τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Πόλης το 1453. Μολονότι, η σταυροφορία αποφασίστηκε να ξεκινήσει το καλοκαίρι του 1464, ο πάπας πεθαίνει και τα σταυροφορικά σχέδια ματαιώνονται.

Το 1469 γίνεται γνωστό στη Βενετία ότι ο Σουλτάνος ετοιμάζει σχέδιο κατάλυσης της βενετικής δύναμης, σχέδιο το οποίο προνοούσε επίθεση στο Νεγροπόντε (Εύβοια). Παράλληλα, οι άλλες χριστιανικές δυνάμεις δεν φαίνεται να είναι έτοιμες να τη στηρίξουν, επειδή δεν είχαν συνειδητοποιήσει ότι με μια πιθανή απώλεια της Βενετίας θα ισοδυναμούσε με απώλεια της μοναδικής δύναμης που θα μπορούσε να αντισταθεί στην οθωμανική δύναμη. Εν αντιθέσει, ο πάπας είναι πρόθυμος να συνδράμει τη Βενετία, αλλά η προθυμία του αυτή περιορίζεται στην απόδοση άφεσης αμαρτιών σε όσους θα συμμετείχαν στην εκστρατεία εναντίον των Οθωμανών.

Τελικά, το 1470 η Έγριπος πέφτει και έτσι χάνεται μια σπουδαία κτήση για τη Βενετία στο Αιγαίο, μια κτήση που της είχε προσφέρει τόσα πολλά.²³⁴ Μετά απ' αυτή την απώλεια είναι που οι Δυτικοί αντιλαμβάνονται την καταστροφική οθωμανική παρουσία. Με βάση το πιο πάνω, το 1472 ο πάπας Σίξτος Δ΄, ο βασιλιάς Φερδινάνδος της Νάπολης

---

²³⁴ Η Εύβοια περνά υπο βενετικό έλεγχο μετά από τη συνθήκη του 1209 ανάμεσα στη Βενετία και στους Λομβαρδούς, πρώην κατακτητές του νησιού (Nicol, 2004, σ. 222).

και οι ιππότες της Ρόδου, με επικεφαλής τον βενετό *δόγη* Mocenigo προκαλούν πλήγμα στις οθωμανικές δυνάμεις στη Μικρά Ασία. Επίσης, οι Βενετοί το 1474 απελευθερώνουν την Αλβανία από τους Οθωμανούς, ενώ το 1473 συμμαχούν με τη Φλωρεντία και το Μιλάνο προκειμένου να είναι σε ετοιμότητα σε περίπτωση οθωμανικής επίθεσης.²³⁵

Εν τω μεταξύ, το 1476 η Βενετία έρχεται σε ρήξη με την πόλη της Φερράρας, γεγονός που καθίσταται αφορμή να γίνει αντιληπτή η δυσφορία που προκαλούσε η ανάπτυξη της Βενετίας –εξ αιτίας της συμμαχίας με τον Σουλτάνο– στις υπόλοιπες ιταλικές πόλεις. Πράγματι, με αφορμή την εμπλοκή της Βενετίας στα εσωτερικά θέματα της Φερράρας, πόλεις όπως το Μιλάνο, η Φλωρεντία και η Νάπολη τίθενται ενάντια στη Βενετία, της οποίας σύμμαχος είναι ο πάπας, ο οποίος επιθυμεί την υποταγή της Νάπολης και της Φερράρας.

Παρά τις αρχικά καλές προσθέσεις του πάπα, δεν αργούν να φανερωθούν οι πραγματικοί στόχοι του που αντικατοπτρίζονται μέσα από α) την εγκατάλειψη της Βενετίας, β) την ένταξή του στο στρατόπεδο των αντιπάλων, καθώς και μέσα από γ) την απαίτησή του να παραδώσει η Βενετία τα όπλα. Μπροστά σε αυτά τα αιτήματα ο *δόγης* αρνείται και το 1483 η παπική εκκλησία θέτει υπο απαγόρευση τους Βενετούς που όμως συνεχίζουν ανενόχλητοι την πορεία τους, ενώ παράλληλα καλούν τον γάλλο βασιλιά Κάρολο Η' και τον δούκα της Ορλεάνης να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους στα βασίλεια της Νάπολης και του Μιλάνο, αντίστοιχα. Τέλος, υπογράφεται το 1484 ειρήνη του Μπανιόλο μεταξύ Φλωρεντίας, Βενετίας και Νάπολης, την οποία όμως ο πάπας Σίξτος δεν αναγνωρίζει.

Ήδη το 1478 δολοφόνοι επιτέθηκαν στον Λορέντζο και Τζουλιάνο των Μεδίκων στη Φλωρεντία, με αποτέλεσμα να πεθάνει ο Τζουλιάνο, ενώ ο Λορέντζο θέλοντας να πάρει εκδίκηση, εκτελεί τους δολοφόνους του, οι οποίοι ήταν παρακινημένοι από τους Πάτσι, τον αρχιεπίσκοπο της Πίζας και τα ξαδέλφια του πάπα Σίξτου. Ο πόλεμος που ξεκινά και διαρκεί για τα επόμενα δύο χρόνια, καθιστά βέβαιο ότι η ιταλική ενότητα είχε φτάσει στο

---

²³⁵ Norwich, 1993, σ. 338-342 και κυρίως σ. 340: «Ένα από τα μεγαλύτερα και πλατύτερα λιμάνια του Αιγαίου είχε αποκλειστεί για τη βενετική ναυτιλία και μπορούσε στο εξής να χρησιμοποιηθεί σαν σημείο εκκίνησης για περαιτέρω επιθέσεις σε μικρότερες γειτονικές αποικίες... Πιο σοβαρό ήταν το πρόβλημα στο ηθικό σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Αν η Εύβοια, το πιο λαμπρό πετράδι στην αυτοκρατορική κορώνη της Βενετίας, μπορούσε να ξεριζωθεί τόσο εύκολα και τόσο βάνουσα μέσα σ' ένα μόλις μήνα, τί πιθανότητες υπήρχαν να επιβιώσουν τα υπόλοιπα;»

τέλος της –για την ώρα– και οι αντιστάσεις της ιταλικής χερσονήσου απέναντι στο οθωμανικό στοιχείο θα ήταν σαφώς εξασθενημένες.

Ακολούθως, το 1479 ο Giovanni Mocenigo –αδυνατώντας να συνεχίσει τον πόλεμο με τους Οθωμανούς– προχωρεί σε συμμαχία με τον Μωάμεθ, σύμφωνα με την οποία παραιτείται από την Εύβοια, τη Λήμνο και σχεδόν απ’ όλη την Αλβανία, ενώ οι Βενετοί εξασφαλίζουν, μεταξύ άλλων, τη διατήρηση ενός βάλιου στην Πόλη και άδεια για διεξαγωγή εμπορίου στις θάλασσες που ανήκουν στην Οθωμανική αυτοκρατορία.²³⁶

Αυτή η κίνηση των Βενετών εκλαμβάνεται ως προδοσία από τους υπόλοιπους δυτικούς, ενώ τα επόμενα χρόνια οι Οθωμανοί όντας ενισχυμένοι καταλαμβάνουν περιοχές όπως: Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Λευκάδα και Ρόδο. Το 1481 ανεβαίνει στον θρόνο ο Βαγιαζήτ, ο οποίος όχι μόνο ανανεώνει τη συνθήκη με τους Βενετούς, αλλά τους παρέχει ευνοϊκότερους όρους, με αποτέλεσμα οι κυρίαρχοι της λιμνοθάλασσας να έχουν τώρα τη δυνατότητα να επιδοθούν σ’ αυτό που γνωρίζουν καλύτερα, το εμπόριο.²³⁷

*

Μέσα από την πολιτική δράση της Βενετίας αυτή την περίοδο –κατά την οποία επιδιώκεται η διατήρηση της ισορροπίας στη Μεσόγειο– η Γαληνοτάτη διάγει μια προσωρινή φάση ηρεμίας, μετά από τη συμμαχία της με τον Σουλτάνο.

Παρ’ όλ’ αυτά, η ίδια αυτή συμμαχία προκαλεί α) αντιζηλίες, οι οποίες εκδηλώνονται από τις ιταλικές πόλεις και τον πάπα εναντίον της και που προκαλούν διενέξεις και οδηγούν σε πολιτικό κατακερματισμό της ιταλικής χερσονήσου, καθιστώντας την εύκολη λεία στις ξένες επεμβάσεις. Οι αντιζηλίες, σε συνδυασμό με β) την ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου* (16^ο αι.)²³⁸ θα έρθουν να κλονίσουν το κύρος της Γαληνοτάτης στον τομέα του εμπορίου, επομένως και τον ρόλο της στα πολιτικά τεκταινόμενα.

Ήδη από το 1453 και εξής χάνονται οι πλείστες των αγορών, με τις οποίες διεξήγαγαν εμπόριο, ενώ παράλληλα συντελείται η μετατόπιση του κέντρου βάρους της

²³⁶ Για μια συνθήκη ειρήνης μεταξύ Βενετίας και Σουλτάνου Μωάμεθ Α΄, σε προγενέστερη φάση, το 1413, με στόχο τη διαφύλαξη των εμπορικών της συμφερόντων βλ. *ό.π.*, σ. 284-285.

²³⁷ *Ο.π.*, σ. 319-351.

²³⁸ Η ανακάλυψη του *Νέου κόσμου* που έχει ως συνεπακόλουθο αλλαγές σε γεωγραφικό και σε πνευματικό επίπεδο, αποτελεί συνάμα ένα γεγονός που συμβάλλει αφενός, στην εγκατάλειψη της ιδέας ότι η Δύση βρισκόταν στο κέντρο του κόσμου και αφετέρου, στο να τεθούν υπο αμφισβήτηση οι αξίες και οι ιδέες του Μεσαίωνα βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 280-293.

οικονομίας από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό, με αποτέλεσμα την οικονομική παρακμή της Ιταλίας και κατά συνέπεια της μεγαλύτερης δημοκρατίας της χερσονήσου, της Βενετίας.²³⁹ Τέλος, όλες αυτές οι αλλαγές αποδυναμώνουν τη Δύση και κυρίως τη Βενετία ως προς την αντιμετώπιση των Οθωμανών.

*

2) β. 1. Ο πολιτικός κατακερματισμός ιταλικής χερσονήσου

Μετά από τον θάνατο του Λορέντζο του Μεγαλοπρεπούς το 1492 –του πιο ένθερμου εκφραστή της διατήρησης της ιταλικής αλληλεγγύης απέναντι στη γαλλική απειλή– εκφράζεται η επιθυμία του Κάρολου Η΄ της Γαλλίας να επιτεθεί στην Ιταλία. Αν ο Κάρολος Η΄ κατόρθωνε να κατακτήσει το βασίλειο της Νάπολης θα αποκτούσε και τον τίτλο του βασιλιά της Ιερουσαλήμ, γεγονός που θα του επέτρεπε να ηγηθεί μιας σταυροφορίας.

Το 1492 η Βενετία αρνείται να συμμαχήσει με τον Κάρολο Η΄, επειδή δεν ήθελε να εναντιωθεί στον Βαγιαζήτ, με τον οποίο είχε ήδη συνάψει συνθήκη από το 1482.

Ο Αλφόνσος Β΄ της Νάπολης διαδέχεται τον πατέρα του, Φερδινάνδο, το 1494 και εξασφαλίζει συμμαχία με τον Πιέτρο των Μεδίκων της Φλωρεντίας και με τον πάπα Αλέξανδρο. Αυτός ο συνασπισμός θα ήταν δυνατό να πλήξει το δουκάτο του Μιλάνο, γι' αυτό οι Μιλανέζοι αναγκάζονται να καλέσουν τις γαλλικές δυνάμεις να επέμβουν στην Ιταλία. Παράλληλα, ο Κάρολος Η΄ έχει τη συγκατάθεση του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας της Ισπανίας, του Ερρίκου Ζ΄ της Αγγλίας, και του Μαξιμιλιανού της Αυστρίας.

Τον Νοέμβριο του 1494 οι γαλλικές δυνάμεις εισβάλλουν στη Φλωρεντία που οι κάτοικοί της με επικεφαλής τον δομινικανό μοναχό Σαβοναρόλα δεν χάνουν ευκαιρία να διώξουν τον Πιέτρο των Μεδίκων και να υποδεχτούν τα γαλλικά στρατεύματα.

Ο Κάρολος Η΄ μετά από τη διέλευσή του από τη Ρώμη και τη συνθηκολόγηση με τον πάπα, μεταβαίνει στην Νάπολη την οποία κατακτά, αφού οι κάτοικοί της αποζητούσαν καλύτερους κυρίαρχους από τους εκπροσώπους του οίκου της Αραγωνίας. Η γαλλική προέλαση στην Ιταλία δείχνει, όπως σωστά επισημαίνει ο Norwich, την ανικανότητα των

---

²³⁹ Γενικότερα, α) για τις ξένες επεμβάσεις αυτής της περιόδου, β) τις συνθήκες που επικρατούν στις αρχές του 16^{ου} αι., γ) τις γαλλικές επιθέσεις και τους «πολέμους της Ιταλίας» και δ) τις επιπτώσεις τους στη Βενετία ενδεικτικά, βλ. Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia, dai tempi preistorici ai nostril giorni*, Einaudi, Torino 1969³, σ. 287-312, στο εξής Salvatorelli, 1963, καθώς και Berstein-Milza, 1997, σ. 322-323, σ. 338-339 και σ. 351-353.

Ιταλών να πολεμήσουν, ούτως ώστε να υπερασπίσουν την πατρίδα τους, καθώς οι εμπόλεμες συρράξεις γίνονταν μέχρι τότε, ως επί το πλείστον στο επίπεδο των μισθοφόρων *condottieri*, οι οποίοι πολεμούσαν με κίνητρο την απόκτηση χρημάτων.

Ο δόγης της Βενετίας μαζί με τον πάπα, τον βασιλιά της Καστίλης και τον δούκα του Μιλάνο ενώνουν τις δυνάμεις τους με στόχο να πολεμήσουν τους Οθωμανούς και να διατηρήσουν την επικράτειά τους. Μόλις ο Κάρολος Η΄ πληροφορείται γι' αυτή τη συμμαχία, απειλεί να σχηματίσει ανάλογη ένωση, περιλαμβανομένων της Αγγλίας, της Σκωτίας, της Πορτογαλίας και της Ουγγαρίας.

Η επιθυμία του δούκα της Ορλεάνης να διεκδικήσει το δουκάτο του Μιλάνο, οδηγεί σε μια εμπόλεμη σύρραξη μεταξύ της ιταλικής ένωσης και των Γάλλων, η οποία λήγει με την ήττα του Κάρολου Η΄. Έτσι, τα στρατεύματα του τελευταίου αποχωρούν από την Ιταλία, για να αποκατασταθεί η πρότερη τάξη.²⁴⁰

Το ακόλουθο απόσπασμα του Norwich παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον ως προς το θέμα των ιδεολογικών πτυχών του κορναρικού έργου.²⁴¹

Το ενδιαφέρον πηγάζει από τη συμπεριφορά των Ιταλών απέναντι σε έναν ξένο, ως προς αυτούς, εχθρό, στην προκειμένη περίπτωση τον Κάρολο Η΄. Αν και η ιδέα του ανήκειν σε μια ευρύτερη ομάδα μέσα από το κριτήριο της κοινής θρησκείας (την οποία ασπάζονταν τα μέλη της, πίστη η οποία στηρίζει τη *χριστιανική οικουμενικότητα*) προϋπήρχε της επίθεσης του Κάρολου Η΄,²⁴² μετά από την επίθεση αυτή και τη δημιουργία της ιταλικής ένωσης διαπιστώνεται το εξής.

Η υπεράσπιση των ιταλικών εδαφών δεν απορρέει μέσα από την προσκόλληση στη θρησκεία, αλλά μέσα από την έμφαση που δίνεται στην έννοια υπεράσπισης της κοινής πατρίδας.²⁴³ Πρόκειται για μια ένωση που συστάθηκε για να πολεμήσουν οποιονδήποτε εχθρό, ομόθρησκο ή αλλόθρησκο, είτε αυτός ήταν ο Κάρολος Η΄, είτε ήταν οι Οθωμανοί.

---

²⁴⁰ Norwich, 1993, σ. 357-366.

²⁴¹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Άριστος-Κριτίδης*, σ. 227-254.

²⁴² Σχετικά με την α) υποχώρηση της *οικουμενικότητας*, β) την ιδέα του ανήκειν σε μια κοινότητα, γ) τη γέννηση του «εθνικού αισθήματος» που προβάλλεται μέσα από την πίστη στον ηγεμόνα στον οποίο στηρίζονται για να απαλλαγούν από την εισβολή ξένων και δ) τις προσπάθειες των ηγεμόνων να ενοποιήσουν τα εδάφη τους κάτω από κάποια συνοχή που θα τα διέκρινε με επικεφαλής του ίδιους βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 255-279.

²⁴³ Παγκράτης, 2015, σ. 17: «Όπως ήταν φυσικό, το θέμα της ενότητας και της ελευθερίας της Ιταλίας απέναντι στους ξένους θα αποκτούσε άλλη δυναμική όταν θα άρχιζαν οι ξενικές εισβολές. Η αντιπαράθεση των Ιταλών με ξένους στο πεδίο της μάχης έδωσε την ευκαιρία να αναδειχθούν από τα τέλη του 15^{ου} αι., έννοιες που μέχρι τότε είχαν χρήση περιορισμένη και σε κάθε περίπτωση

Η απειλή από έναν ομόθηρσκο και συνάμα ξένο είναι που τους κινητοποιεί να συσπειρωθούν για να σώσουν την περιοχή τους, ενώ, ο Κάρολος Η΄ –όπως φαίνεται από το πιο κάτω απόσπασμα– δέχεται την ήττα, επειδή δρα σαν *condottiero*:

[οι Ιταλοί] Δεν είχαν καν πάρει το ζωτικό μάθημα που θα έπρεπε να τους έχει διδάξει ό,τι τους δίδαξε, μοιραία, η εισβολή του Καρόλου: τη σημασία της εθνικής ενότητας, αν όχι στις εσωτερικές τους υποθέσεις, τουλάχιστον όταν αντιμετώπιζαν ένα κοινό εχθρό. Το παλιό, παραδοσιακό σχέδιο –το συνονθύλευμα αυτόνομων πόλεων και κρατών που έτρεφαν αμοιβαία δυσπιστία, με τις φιλίες και τις συμμαχίες τους να μεταχειρίζονται συνεχώς σε ένα ατέλειωτο καλιδοσκοπίο, για να διατηρήσουν μια σχετική ισορροπία δυνάμεων– είχε βαθιές ρίζες. Γι' αυτούς ο βασιλιάς της Γαλλίας δεν ήταν παρά ένας ακόμα δεσπότης, που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν, να χειριστούν, να ξεγελάσουν και να εξαπατήσουν, σύμφωνα με τα συμφέροντά τους. Ακόμη, περισσότερο προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Κάρολος φαίνεται ότι αποδέχτηκε υποσυνείδητα αυτό τον ρόλο που του επιφύλασσαν. Η επιρροή του στην Ιταλία έμοιαζε πολύ περισσότερο με αυτή κάποιου ντόπιου πολεμιστή, τυχοδιώκτη ή κοντοτιέρο, παρά με αυτή ενός από τους κυριότερους ηγεμόνες της Ευρώπης– και κατά συνέπεια ήταν σύντομης διάρκειας. Μόνο σε έναν τομέα οι πράξεις του αποκάλυπταν τη φύση του: πολεμούσε σαν Γάλλος και κάνοντάς το αυτό υποχρέωσε τους Ιταλούς να αναθεωρήσουν ολόκληρη τη φιλοσοφία τους περί πολέμου. Τον περασμένο αιώνα με την εξαφάνιση της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η χώρα τους είχε παραμείνει πραγματικά ανενόχλητη από ξένους εισβολείς, ενώ προσεχώς επρόκειτο να καταστεί ένα από τα πολεμικά πεδία της Ευρώπης. Δεν μπορούσαν πλέον να συνεχίσουν να αντιμετωπίζουν τον πόλεμο απλώς σαν μια αθλητική εκδήλωση σε μεγαλύτερη κλίμακα. Στο μέλλον έπρεπε να μάθουν, για μια ακόμη φορά, να πολεμούν όπως και οι εχθροί τους, για να σκοτώσουν.²⁴⁴

*

2) β. 2. Φλωρεντία και η ιδέα της ιταλικής ενοποίησης

Είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στην εναλλαγή των καθεστώτων στη Φλωρεντία με αφορμή την έλευση των Γάλλων το 1494, καθώς στο μεσοδιάστημα των δύο δημοκρατικών κυβερνήσεων και συγκεκριμένα από το 1498 μέχρι το 1512, ισχυρή είναι η παρουσία του Μακιαβέλι.²⁴⁵

όχι γενικευτική. Λέξεις όπως 'Ιταλός' ή 'Ιταλία' απέκτησαν στον πόλεμο ένα πιο συγκεκριμένο νόημα. Στο Φορνόβο το 1495, αλλά και κατόπιν, οι Γάλλοι βρήκαν απέναντί τους μια συμμαχία κρατών, στους στρατούς των οποίων πολεμούσαν κατά κανόνα Ιταλοί στρατιώτες που τραγουδούσαν λαϊκά τραγούδια εναντίον των ξένων, φωνάζοντας την πολεμική ιαχή 'Ιταλία-Ιταλία'. Η μάχη αυτή καταγράφεται ως η πρώτη στην οποία, με τον τρόπο της λογοτεχνίας, μετά από πολύ καιρό, 'θυσιάστηκαν ζωές και αίμα ιταλικό' για την 'υπόθεση της Ιταλίας', 'την τιμή της Ιταλίας', 'τη σωτηρία της Ιταλίας', 'την ελευθερία της Ιταλίας'.»

²⁴⁴ Norwich, 1993, σ. 366-367.

²⁴⁵ Για τον *Ηγεμόνα* και αν συνδέεται με τον *Ερωτόκριτο*, υπό το πρίσμα των ιδεολογικών συνδηλώσεων βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275.

Ο Πιέρο των Μεδίκων, γιός του Λαυρεντίου των Μεδίκων, του επονομαζόμενου και Μεγαλοπρεπούς, με τον ερχομό των Γάλλων αποχωρεί από τη Φλωρεντία, για να υπερισχύσει μέχρι το 1498 το δημοκρατικό καθεστώς, με τον Ιερώνυμο Σαβοναρόλα. Ο Σαβοναρόλα υπήρξε άνθρωπος που εξέφρασε ιδέες ενάντια στην τάξη πραγμάτων της εποχής, αμφισβητώντας την παράδοση και τη διαβρωμένη παρουσία της Εκκλησίας, στους κόλπους της οποίας επικρατούσε σαθρότητα. Παράλληλα, απαιτούσε τη ριζική ανανέωση των εκκλησιαστικών δομών, έχοντας την πεποίθηση ότι η κοινωνία θα έπρεπε να βαδίσει σε πιο στέρεα θεμέλια. Οι ιδέες του Σαβοναρόλα, όπως ήταν φυσικό συνάντησαν την αντίδραση των αριστοκρατικών και της Εκκλησίας –των οποίων τα συμφέροντα και το κύρος θίγονταν– με αποτέλεσμα να καεί στην πυρά το 1498.²⁴⁶

Πριν από τη Μεταρρύθμιση συντελείται η μετατόπιση από τη θέση ισχύος που έχει η Εκκλησία τον 12^ο-13^ο αι. στη βαθιά κρίση που διέρχεται από τις αρχές του 14^{ου} αι., ενώπιον του φαινομένου των αναδυόμενων εθνικών κρατών,²⁴⁷ γεγονός που επιφέρει αμφισβήτηση στο κύρος της παπικής εκκλησίας.

Η επιρροή των κληρικών στα πανεπιστήμια και στα χριστιανικά τάγματα είναι τόσο ισχυρή, σε σημείο να χαρακτηρίζονται *πανεπιστημιακοί του Μεσαίωνα*. Μάλιστα, ενώ αυτή τους η δράση, τους επιτρέπει να δρουν ως *παραγωγοί πολιτισμού*, η κατάσταση αλλάζει τον 13^ο αι. με την εμφάνιση των επαιτικών ταγμάτων, τα οποία «επιστρατεύονται» για την αντιμετώπιση των δεισιδαιμονιών και των μαγείων που συνδέονταν με τον φόβο του θανάτου και τη σωτηρία της ψυχής.

Σε αυτό το πλαίσιο της αμφισβήτησης της παπικής εκκλησίας και της εμφάνισης των αιρέσεων, εμφανίζεται ο επικεφαλής της αίρεσης, Τζων Γουίκλιφ (1320-1384), καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ο οποίος αμφισβήτησε την εγκυρότητα της εκκλησιαστικής παράδοσης και την αυθεντία των παπών, επικαλούμενος την Αγία Γραφή ως μοναδική πηγή αλήθειας. Ο Γουίκλιφ, με τις θέσεις του αυτές, ήρθε σε σύγκρουση με τον πάπα Γρηγόριο ΙΑ΄, ενώ ο Χους στην Πράγα, καταδικάστηκε και κήκε στην πυρά το

²⁴⁶ Salvatorelli, 1963, σ. 289-292.

²⁴⁷ Για τις εδαφικές ανακατατάξεις στον νεώτερο κόσμο τον 14^ο αι., καθώς και για το πώς επηρεάζουν την επιστήμη της γεωγραφίας των ουμανιστών, ως προς την αποτύπωση της «μετάβαση[ς] από την έννοια των λαών σε εκείνη των εθνικών κρατών» βλ. Τόλιας, «Αυτοκρατορικοί και εθνικοί ορισμοί του ελληνικού χώρου στη γεωγραφία του ουμανισμού (15^{ος} -17^{ος} αι.)», στο: Κατσιαρδής-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π.*, σ. 269-270.

1415. Παρ' όλο που οι αιρέσεις στα μέσα του 15^{ου} αι. αντιμετωπίζονται από την Εκκλησία, γίνεται φανερό ότι αυτή παραιτείται από την επιθυμία της να ηγηθεί μιας *χριστιανικής κοινοπολιτείας*, αποδεχόμενη τη νέα τάξη πραγμάτων και την ύπαρξη μοναρχικών κρατών που ασκούσαν συγκεντρωτική εξουσία.

Επιπρόσθετα, η κρίση που διέρχεται ο πανεπιστημιακός θεσμός τον 14^ο-15^ο αι., περίοδο κατάρρευσης του μεσαιωνικού κόσμου, οδηγεί στη δημιουργία δύο τάσεων από τη μια, η θρησκευτική πίστη απαλλαγμένη από το στοιχείο του ορθού λόγου και από την άλλη, η επιστήμη στηριγμένη στον ορθολογισμό και απαλλαγμένη από τη θεοκρατική αντίληψη, με αποτέλεσμα, επι Ουμανισμού η παιδεία να στηρίζεται σε μια εγκόσμια μόρφωση και όχι σε μια θεολογική.²⁴⁸

Εξ αιτίας της βενετικής εξάπλωσης τον 16^ο αι. και της δράσης του πάπα Καίσαρα Βοργία, η ακεραιότητα της Φλωρεντίας ήταν επισφαλής, γι' αυτό και η τελευταία αναγκάζεται να συμμαχήσει με τους Γάλλους. Ωστόσο, η κατάσταση αλλάζει όταν οι Γάλλοι φεύγουν από την Ιταλία, με αποτέλεσμα η Φλωρεντία να δέχεται επίθεση από τους Ισπανούς με τον πάπα Ιούλιο Β'. Το 1512 οι Μεδικοί επέστρεψαν στην εξουσία με αρχηγό τους τον καρδινάλιο Γιοναννί, ο οποίος το 1513 εκλέγεται πάπας (= Λέοντας Ι'). Ωστόσο, η λεηλασία της Ρώμης (1527) οδηγεί σε νέα φυγή της οικογένειας των Μεδίκων από τη Φλωρεντία και την εγκαθίδρυση μιας δεύτερης δημοκρατίας που προσπάθησε να επαναφέρει τα ιδεώδη της προηγούμενης δημοκρατικής κυβέρνησης του Σαβοναρόλα (1527). Η αποτυχία της όμως ήταν δεδομένη, αφού οι Γάλλοι δεν μπορούσαν να τους στηρίξουν. Η πόλη μετά από την πολιορκία που ακολουθεί, παραδίνεται το 1530 και οι Μεδικοί επιστρέφουν έχοντας την απόλυτη στήριξη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Στη διακυβέρνηση των Μεδίκων, ο Μακιαβέλι κατέχει το αξίωμα του Γραμματέα των Δέκα. Ο πολιτικός αυτός στοχαστής, εκδιώκεται από τους Μεδικούς με την κατηγορία της συνομωσίας με τον Πιερπάολο Βοσκόλι, εναντίον τους. Ωστόσο, μετά από την απομάκρυνσή του και την απομόνωσή του στο κτήμα του, στο Αλμπεργκάτσιο, γράφει το βιβλίο του, *Ηγεμόνας*, απευθυνόμενος στον Λαυρέντιο των Μεδίκων, προτείνοντάς του έναν συνετό τρόπο διακυβέρνησης για την πολιτεία του.²⁴⁹ Ο Μακιαβέλι θεωρείται

---

²⁴⁸ Για την κατάσταση που επικρατεί στους κόλπους της Εκκλησίας πριν από τη Μεταρρύθμιση βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 202-206, σ. 238-252 και σ. 319-323.

²⁴⁹ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 11 και Παγκράτης, 2015, σ. 73-75 και κυρίως σ. 74: «Περισσότεροι προτίμησαν την αυτολογοκρισία είτε παρουσιάζοντας τα δεδομένα των ερευνών

φορέας των ιδεών του πολιτικού ή αστικού Ουμανισμού, σύμφωνα με τις αρχές του οποίου, οι κλασικοί συγγραφείς και η κλασική παιδεία δεν είναι αυτοσκοπός για τους ανθρώπους της Αναγέννησης, αλλά προπαρασκευή για να υπηρετήσει κανείς την Πολιτεία. Με αφετηρία τη Φλωρεντία οι ιδέες αυτές θα διαδοθούν σ' ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο μέσα από το κίνημα της Αναγέννησης.²⁵⁰

Ο Μακιαβέλι, σε μια περίοδο πολιτικών διαιρέσεων γράφει τον *Ηγεμόνα*, όπου διατυπώνει τα απαραίτητα γνωρίσματα που καλείται να έχει ο ηγεμόνας –ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται η εξυπνάδα, η πονηρία και η δυνατότητα να εκμεταλλεύεται την κατάλληλη ευκαιρία– για να επιφέρει την ισορροπία μέσα από την ιταλική ενοποίηση.²⁵¹ Μια ενοποίηση, η οποία θα έδινε ένα τέλος στους κινδύνους που απειλούσαν την ιταλική χερσόνησο, επιτυγχάνοντας έτσι τον ύψιστο στόχο, τη σωτηρία του κράτους.²⁵²

Είναι σαφές ότι η ιταλική ενοποίηση που προτείνει ο Μακιαβέλι, δεν ήταν προσδιορισμένη θρησκευτικά –όπως συνέβαινε παλιότερα– αλλά προσδιορισμένη από την ιδέα του «έθνους-κράτους».²⁵³

Παρ' όλο που δημιουργείται η ιταλική ένωση, για να αντιμετωπιστεί ο ομόθησος –εντούτοις ξένος– εχθρός της Ιταλίας, δηλαδή ο Κάρολος Η', η έλλειψη ομόνοιας εντός της ιταλικής χερσονήσου εξακολουθεί να είναι κοινός τόπος μετά από την αποσόβησή του. Μάλιστα, αυτός ο κατακερματισμός εμποδίζει τη δυναμική παρουσία της Βενετίας –της ισχυρότερης αυτοκρατορίας την εποχή εκείνη– να σταθεί άξια αντίπαλος των ανερχόμενων Οθωμανών και εξυπηρετεί την παπική πολιτική, στόχος της οποίας παραμένει η διατήρηση του ηγετικού ρόλου της παπικής εξουσίας σε Ανατολή και Δύση.²⁵⁴

τους χωρίς ερμηνείες είτε αφιερώνοντας τα έργα τους σ' έναν ηγεμόνα, κοσμικό ή εκκλησιαστικό (έναν καρδινάλιο ή ακόμη και τον ίδιο τον ποντίφικα), κίνηση που θεωρητικά εξασφάλιζε στους συγγραφείς την εύνοια και την προστασία ισχυρών προσώπων.»

²⁵⁰ Lane, *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα*, (μτφρ. Κουρεμένος, επιστημονική επιμ.: Παγκράτης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ. 317-21. Ενδεικτικά, για την επιρροή που δέχτηκε ο Μακιαβέλι από τον πολιτικό Ουμανισμό βλ. Benoit-Dusauroy-Fontaine (διεύθυνση έκδοσης, συλλογικό έργο), *Ευρωπαϊκά Γράμματα. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, (μτφρ. Ζήρας, Ιβάνοβιτς, Κιουρτσάκης, Στεφάνου, Τσαλίκη-Μηλιώνη), τ. 1, Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 325-328.

²⁵¹ Berstein-Milza, 1997, σ. 324.

²⁵² Burckhardt, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, (μτφρ. Τόπαλη), Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 66-69, στο εξής Burckhardt, 1997.

²⁵³ Βλ. εδώ, υπ. 242 και υπ. 248.

²⁵⁴ Παγκράτης, 2015, σ. 26-27.

3. Η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου* ως επιστέγασμα της ιταλικής διαίρεσης (η διαδοχική αποδυνάμωση της Γαληνοτάτης και του πάπα)

Πέραν του διαμελισμού της ιταλικής χερσονήσου, υπάρχει ακόμη ένας λόγος, σύμφωνα με τον οποίο η Γαληνοτάτη ήταν αδύνατο να αντισταθεί στον αλλόθρησκο· οι επιπτώσεις της ανακάλυψης του *Νέου Κόσμου* το 1492.

Αυτά τα δύο δεδομένα τροφοδοτούν τις εξελίξεις των επόμενων χρόνων μετά από την ιταλική ένωση εναντίον του Κάρολου Η΄ και συντείνουν στην οριστική κατίσχυση των Οθωμανών σε όλες τις κτήσεις της Βενετίας, με προεξάρχουσες τις δύο μεγάλες της αποικίες στη Μεσόγειο που καταρρέουν τελευταίες, την Κύπρο και την Κρήτη.

Το 1498 ο πορτογάλος Βάσκο ντε γκάμα φτάνει στην Ινδία, με αποτέλεσμα ο δρόμος για εμπορική εξάπλωση να ανοίγεται μπροστά στους Ευρωπαίους που τώρα πια δεν στρέφονται αποκλειστικά στη Μεσόγειο, για να αναζητήσουν εμπορικά κέρδη. Αυτή η εξέλιξη αλλάζει άρδην τα δεδομένα για τη Βενετία, της οποίας η κυριότερη κερδοφόρα ενασχόληση, δηλαδή το εμπόριο, διερχόταν μέσα από τη Μεσόγειο.

Όταν ανέρχεται στον θρόνο της Γαλλίας, ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ το 1499 η Βενετία συνάπτει μαζί του τη συνθήκη του Μπλουά, σύμφωνα με την οποία θα αποκτούσαν το Μιλάνο μετά από την πτώση του Φραντζέσκο Σφόρτσα. Αυτή η γαλλοβενετική συμμαχία γίνεται ισχυρό επιχείρημα στη φαρέτρα των Μιλανέζων και των Φλωρεντινών, οι οποίοι πείθουν εν τέλει τον Βαγιαζήτ για τον απειλητικό χαρακτήρα που θα μπορούσε να σηματοδοτήσει αυτή η συμμαχία εναντίον του. Έτσι, το 1499 οι οθωμανικές δυνάμεις κατατροπώνουν τον βενετικό στόλο έξω από τη Σαπιέντζα, ενώ επίσης οθωμανικά στρατεύματα καταλαμβάνουν τη Μεθώνη και την Κορώνη.

Επιπλέον, ένα ακόμη πεδίο διενέξεων των παπικών και των βενετικών συμφερόντων στις αρχές του 16^{ου} αι., γίνεται η περιοχή της κεντρικής Ιταλίας και ο έλεγχός της. Η κοινή αυτή φιλοδοξία απορρέει από την ανάγκη του πάπα Καίσαρα Βοργία να επιβληθεί σ' αυτές τις ημιαυτόνομες περιοχές και από τη βενετική ανάγκη να προσαρτήσσει εδάφη που θα είχαν τον ρόλο του *ηπειρωτικού κυματοθραύστη* απέναντι στη μανία των ισχυρών Οθωμανών. Ωστόσο, αυτή τη φορά η κόντρα μεταξύ πάπα και Βενετίας επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στο εσωτερικό της Ιταλίας, αφού ο πάπας προχωρεί το 1504 στη

σύναψη συμφωνίας με άλλους ηγεμόνες –όπως ο Μαξιμιλιανός Α΄ της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ της Γαλλίας– εναντίον της Γαληνοτάτης στο Μπλουά.

Επίσης, οι επιδιώξεις για ένα παπικό κράτος ανάμεσα στη Νάπολη και το Μιλάνο, καθώς και η φιλοδοξία του πάπα να ταπεινώσει τη Βενετία –η παρουσία της οποίας είναι τροχοπέδη για τα σχέδιά του– τού επιβάλλουν να προσχωρήσει σε νέα διευρυμένη συμμαχία (Καμπρέ 1508), με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις (μεταξύ των οποίων: ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Α΄, ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΒ΄, ο βασιλιάς της Αραγονίας Φερδινάνδος ο Καθολικός, ο πάπας Ιούλιος Β΄), οι οποίες με έναν εξοστρακισμό της Βενετίας, θα επωφελούνταν εδαφικά.

Όσον αφορά στις παπικές επιδιώξεις, αυτές ισοδυναμούν με την ταπείνωση και την αποδυνάμωση της Γαληνοτάτης. Μια αποδυνάμωση που γίνεται εμφανής με την υποβάθμιση της Βενετίας από ισχυρή ναυτική δύναμη σε μια απλή πόλη-κράτος.

Η Βενετία που έρχεται αντιμέτωπη για πρώτη φορά με μια τόσο ισχυρή ένωση αυτοκρατοριών, περιλαμβανομένου και του πάπα, αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να κάνει κάποιες υποχωρήσεις. Έτσι, προτείνει να περάσουν υπο παπικό έλεγχο το Ρίμινι και η Φαέντζα, ενώ επιβεβαιώνει την αφοσίωσή της στον αυτοκράτορα, ωστόσο χωρίς κάποιο αντίκρισμα, αφού δεν συγκινούν κανένα. Ο πάπας εκδίδει παπική βούλα, σύμφωνα με την οποία η Βενετία θα αφοριζόταν –επομένως δεν θα υπήρχε παπική στήριξη αν δεχόταν οποιαδήποτε επίθεση– αν δεν συμμορφωνόταν με τις παπικές επιταγές.

Τα πρώτα πλήγματα για τη Βενετία παρουσιάζονται μέσα από την ήττα που δέχεται από τους Γάλλους το 1509, χάνοντας έτσι τη βενετική ενδοχώρα.

Συμπερασματικά, η επιτακτική βενετική φιλοδοξία για την κατάκτηση αυτών των εδαφών σημειώνεται μετά από την αποδυνάμωσή της ως εμπορικής αυτοκρατορίας, αποτέλεσμα των εξελίξεων στα τέλη του 15^{ου}-αρχές 16^{ου} αι. Εξελίξεις, όπως η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου* και η διάλυση της βενετο-οθωμανικής συμμαχίας το 1499 που αναζωπυρώνει την κατακτητική μανία των Οθωμανών, οι οποίοι αποσπούν σημαντικές βενετικές αποικίες στη Μεσόγειο.

Παρά το γεγονός ότι αυτή η χαμένη ενδοχώρα ήταν η μόνη της ελπίδα, για να αντιμετωπίσει τον οποιοδήποτε εχθρό θα την απειλούσε, ταυτόχρονα η κατάκτησή της κρύβει κινδύνους για την επιβίωση της ίδιας της Δημοκρατίας. Γι' αυτό τον λόγο, η

διατήρηση της ενδοχώρας ήταν ο πρώτιστος στόχος που θα έπρεπε να θέσει η Βενετία, αν ήθελε να επιβιώσει.

Στο πλαίσιο της απόκτησης της ενδοχώρας (15^{ος}αι.) είναι που αναδεικνύεται η αυτοκρατορική ιδέα της Βενετίας με εκφραστή τον *δόγη*, ο οποίος με αφορμή την κατάκτηση αυτών των εδαφών αποκτά έναν ρόλο ηγεμόνα απέναντι στους υπηκόους. Έναν ρόλο που έρχεται σε αντίθεση με τον ρόλο που διατηρούσε στο εσωτερικό, δηλαδή ως πρώτος ανάμεσα σε ίσους.²⁵⁵

Επιπλέον, η ανακατάληψη της Πάδοβας το 1509 –όπως και άλλων περιοχών εξ αιτίας της ανικανότητας των στρατευμάτων της ένωσης– ήταν μεγάλη ανάσα για τους Βενετούς. Μπροστά στην παπική απειλή για αφορισμό και αποκλεισμό της Βενετίας, η δεύτερη αναγκάζεται να ζητήσει από τον Σουλτάνο να συνάψουν συμμαχία ενάντια στην ένωση με απαίτηση στρατιωτών, δανείου, καθώς και τερματισμού της αγοράς υφασμάτων από τη Γένοβα και τη Φλωρεντία, αίτημα, το οποίο δεν γίνεται δεκτό.

Η αντίδραση των ηγεμόνων της Ευρώπης απέναντι στο βενετικό αίτημα για συμμαχία με τον Σουλτάνο είναι εμφανής. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι αυτή η βενετική απόφαση λαμβάνεται με γνώμονα τον στόχο που έχει τη διατήρηση των εμπορικών της κτήσεων και την επιβίωσή της. Επιπλέον, η ενδεχόμενη επίτευξη του βενετικού στόχου θα ισοδυναμούσε με τη δημιουργία αναχώματος ενώπιον μιας πιθανής οθωμανικής επέλασης. Με λίγα λόγια, η Βενετία εκμεταλλεύεται ανάλογα τις περιστάσεις πρωτίστως για ίδιον όφελος, το οποίο όμως είναι απόλυτα συνυφασμένο με το συλλογικό συμφέρον των υπόλοιπων χριστιανικών δυνάμεων της Ευρώπης:

Για τους άρχοντες της Ευρώπης αν γνώριζαν αυτή την έκκληση, θα φαινόταν απλώς σαν μια επιπρόσθετη απόδειξη της βενετικής απιστίας, παρά σαν μια πράξη απελπισίας για την οποία έπρεπε να κατηγορούν μόνο τους εαυτούς τους. Είναι λυπηρό και αντανακλά όλη την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη το γεγονός ότι, σε μια εποχή που η ίδια η χριστιανοσύνη πάλευε να επιβιώσει, οι ηγέτες της, με επικεφαλής τον ίδιο τον πάπα, συνεργάζονται για να καταστρέψουν το μοναδικό κράτος που έπρεπε να αποτελεί την πρώτη τους γραμμή άμυνας, εξαναγκάζοντάς το να προσπαθήσει να συμμαχήσει με τον κοινό εχθρό.²⁵⁶

---

²⁵⁵Πλακωτός, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: η συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας», στο: Διαλέτη (κ.ά.), *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11^{ος}-18^{ος} αι. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 52 στο εξής Πλακωτός, 2015.

²⁵⁶ Norwich, 1993, σ. 394.

Εξ αιτίας της εξάντλησης που προκαλείται ως φυσικό επακόλουθο των συνεχών διαμαχών και παρά το γεγονός ότι η Γαληνοτάτη ανακτά τα εδάφη της ενδοχώρας, το γόητρό της ως αντιπάλου δέους του πάπα (και της θεοκρατίας), σβήνει. Έτσι, το 1510 η Βενετία αντιλαμβάνομενη ότι η ένωση ήταν σαφώς ανώτερή της, αποφασίζει να αποδεχτεί τους όρους του πάπα και να δηλώσει υποταγή, με αποτέλεσμα όσα είχε αξιωθεί τόσα χρόνια, δηλαδή να είναι ανεξάρτητη από τον πάπα, να εκλέγει δικούς της επισκόπους και να μην επιδέχεται παπική φορολογία, να χάνονται. Συνάμα χάνεται ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της που την καθιστούσε αυτόνομη, ξεχωριστή και κυρίως την πιο ισχυρή από τις άλλες δυνάμεις της Δύσης.²⁵⁷

Επομένως, η ισχυρότερη ευρωπαϊκή δύναμη και η μοναδική που δεν υπήρξε θρησκευτικά αφοσιωμένη στις παπικές επιταγές και στην ιδέα περί *οικουμενικότητας*, δεν κατορθώνει να διατηρήσει το κύρος και την αίγλη της, ούτως ώστε να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς. Αιτία γι' αυτή την κατάληξη ήταν η ρεαλιστική πολιτική που προκαλεί τη ζήλια του πάπα και των υπόλοιπων ιταλικών πόλεων, με αποτέλεσμα να συνάψουν τη συνθήκη του Καμπρέ το 1508, για να κατατροπώσουν την άλλοτε πανίσχυρη Δημοκρατία.

*

3.α) Η ιταλική διαίρεση και η παπική αποδυνάμωση μέσα από την παρουσία του Κάρολου Κουίντου ως φορέα της *οικουμενικότητας*

Επιπρόσθετα, μετά από την καθυπόταξη της Βενετίας στον πάπα, οι εξελίξεις που ακολουθούν επιτείνουν ακόμη περισσότερο την ιταλική διαίρεση, θύμα της οποίας αυτή τη φορά θα γίνει η ίδια η παπική εκκλησία.

Ο πάπας προκειμένου να αντιμετωπίσει τη γαλλική παρουσία στη χερσόνησο, ιδρύει την ιερά συμμαχία με τη Βενετία, την Ελβετική Συνομοσπονδία, την Ισπανία και τον αυτοκράτορα. Το 1512 στη μάχη της Ραβέννας οι Γάλλοι δέχονται την ήττα, το Μιλάνο τίθεται υπο τον έλεγχο του Μαξιμιλιανού Σφόρτσα (γιού του Λουδοβίκου Σφόρτσα), ενώ η Γένοβα γίνεται ανεξάρτητη. Μολονότι, οι υπόλοιποι σύμμαχοι της ένωσης λαμβάνουν εδάφη μετά από τη νίκη, η Βενετία νιώθει παραγκωνισμένη, αφού εδάφη όπως η Μπρέσια, η Πάδοβα, το Τρεβίζο και η Κρεμόνα μένουν προσαρτημένα στον αυτοκράτορα, ο οποίος δεν επιθυμεί να τα παραχωρήσει. Μετά από ανεπιτυχείς διαμεσολαβήσεις του πάπα, η Γαληνοτάτη στρέφεται προς μια συμμαχία με τον Λουδοβίκο το 1513 (Συνθήκη

---

²⁵⁷ Ο.π., σ. 368-395.

Μπλουά), με στόχο να ανακαταλάβει τις κτήσεις που ήταν τόσο σημαντικές για την επιβίωσή της.²⁵⁸

Με τον θάνατο του πάπα Ιούλιου Β΄, στον παπικό θρόνο ανεβαίνει ο Γιόβαννι Μέδικος, με το όνομα Λέων Ι΄ (1513-21). Ο νέος πάπας αρνείται να προσχωρήσει στη συμμαχία του Μπλουά, όπου μετείχαν η Βενετία και η Γαλλία, καθώς δεν συμφωνούσε με τις γαλλικές βλέψεις σε εδάφη όπως η Πάρμα. Αντίθετα, προχωρεί σε συμμαχία με τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό. Η επέμβαση στην Ιταλία ανακόπτεται, αφού τα γαλλικά στρατεύματα αποχωρούν, αφήνοντας μόνους τους Βενετούς στο πεδίο της μάχης.

Με τη μάχη του Μαρινιάνο (1515) οι δυνάμεις της ένωσης του Καμπρέ γνωρίζουν την ήττα από τους Γάλλους που καταλαμβάνουν το Μιλάνο και άλλες πόλεις. Έτσι, το 1516 υπογράφεται η συνθήκη της Νουαγιόν, κατά την οποία ο Κάρολος Κουίντος της Ισπανίας αναγνωρίζει τη γαλλική κυριαρχία στο Μιλάνο, με αντάλλαγμα την αναγνώριση της ισπανικής κυριαρχίας στη Νάπολη από τους Γάλλους. Ακολούθως, το 1517 ο διάδοχος του γαλλικού θρόνου, Φραγκίσκος Α΄, αφού συμμαχήσει με τη Βενετία ξεκινά εκστρατεία στην Ιταλία.

Ο πάπας Κλήμης το 1526 ιδρύει με τον Φραγκίσκο Α΄ την ένωση του Κονιάκ –στην οποία μετέχει και η Βενετία– με σκοπό να αναχαιτιστούν οι οικουμενικές βλέψεις του Κάρολου Κουίντου για παγκόσμια κυριαρχία. Ωστόσο, κάτι τέτοιο αποβαίνει αναποτελεσματικό, αφού το 1527 ο τελευταίος λεηλατεί τη Ρώμη.

Μετά τη νίκη του, ο Κάρολος Κουίντος υπογράφει συμφωνία με τον Φραγκίσκο Α΄ το 1529, σύμφωνα με την οποία ο γάλλος βασιλιάς παραιτείται από τις βλέψεις του στην Ιταλία, ενώ ο πρώτος τον διαβεβαιώνει ότι δεν θα διεκδικήσει τη Βουργουνδία. Επίσης, τότε είναι που αποκαθίστανται οι σχέσεις Κάρολου Κουίντου και πάπα, αφού ο δεύτερος θα τον στέψει αυτοκράτορα στη Ρώμη. Αυτοκράτορα που δεν είχε κρύψει τις οικουμενικές του βλέψεις, για να κυριαρχήσει σε όλο τον χριστιανικό κόσμο.

Η διαφορά αντίληψης που υπάρχει στο δίπολο πάπα-Βενετίας έγκειται στη ρεαλιστική ικανότητα της Βενετίας να αντιληφθεί ότι στο τέλος αργά ή γρήγορα θα ερχόταν η επικράτηση των ανερχόμενων Οθωμανών. Αντίθετα, ο πάπας θεωρεί ότι είναι σε θέση να αποσοβήσει τον εχθρό, αλλά μέσα από μια ενότητα προσδιορισμένη από την

---

²⁵⁸ Ο.π., σ. 411-412.

θηρσκευτική πίστη. Η διένεξη των δύο αυτών δυνάμεων οδηγεί στην επίσπευση αυτού του τέλους, με την αλληλοεξόντωσή που προκαλείται εκατέρωθεν.

Εν κατακλείδι, από τη μια η Βενετία, παρ' όλη τη ρεαλιστική πολιτική δράση της ανάμεσα στο δίπολο: πάπα vs Οθωμανοί –με σκοπό τη διαφύλαξη της ισορροπίας– οδηγείται στην καθυπόταξή της στον πάπα, εξ αιτίας της κάμψης που γνωρίζει μέσα από την αλλαγή των ισορροπιών που επιφέρουν η ιταλική διαίρεση και η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου*, δεν είναι εφικτό να αναχαιτίσει την οθωμανική απειλή.

Από την άλλη, ο πάπας που στόχευε να ηγηθεί σε Ανατολή και Δύση –μολονότι, φαίνεται να είναι νικητής στην ιταλική χερσόνησο, μετά από την υποταγή της Βενετίας– δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς. Αυτό συμβαίνει εξ αιτίας της αποδυνάμωσης που γνωρίζει μετά από τις συνεχείς διενέξεις με τις άλλες δυνάμεις της χερσονήσου και της απώλειας του κέντρου εξουσίας του, της Ρώμης, η οποία λεηλατείται το 1527 από μια ανερχόμενη προσωπικότητα στα πολιτικά δρώμενα της Ευρώπης, τον Κάρολο Κουίντο. Αυτός θα είναι στο εξής ο εκφραστής της ιδέας περί *οικουμενικότητας*.²⁵⁹

*

3) β. Βενετία: από τον Ουμανισμό στον Μανιερισμό

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, δηλαδή τις προστριβές στο εσωτερικό της Ιταλίας από την περίοδο της Δ' Σταυροφορίας μέχρι την εμφάνιση του Κάρολου Κουίντου στο προσκήνιο και την παρουσία της παπικής κυριαρχίας (της έστω και αποδυναμωμένης τον 15^ο αι. να επιβληθεί), γίνεται σαφές ότι καμία ιταλική δύναμη –ούτε η πιο ισχυρή, η Βενετία– δεν ήταν εφικτό να αντισταθεί στην οθωμανική λαίλαπα.

Εδώ, επικεντρωνόμαστε στις αλλαγές που τροφοδοτούν οι πνευματικές ανακατατάξεις που παρατηρούνται μετά από το 1204, έτσι όπως απαντούν μέσα από το κίνημα της Αναγέννησης και μετέπειτα του Μανιερισμού και οι οποίες σηματοδοτούν την απομάκρυνση από τις ιδέες του Μεσαίωνα.

Μεταξύ των συνθηκών που ευνοούν την ανάπτυξη της Αναγέννησης στην Ιταλία είναι η απουσία της ταύτισης εκκλησίας-κράτους, η οποία αντιθέτως διακρίνει τόσο το Ισλάμ, όσο και την Ορθοδοξία. Προμετωπίδα αυτού του κινήματος είναι η πίστη στον

---

²⁵⁹ Ο.π., σ. 407-430. Επίσης, βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι αξίες του Ουμανισμού, βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας*, σ. 118-121.

άνθρωπο, όπως αποδεικνύεται μέσα από τις έννοιες: *uomo singolare*, *uomo unico*, καθώς και μέσα από την προβολή του νέου προτύπου ανθρώπου που ονομάζεται *uomo universale*, ο οποίος επιθυμεί να ταξιδεύει –κατόπιν προσωπικής του βούλησης– επιδιώκοντας να αποκτήσει γνώσεις, αρετή και νέες εμπειρίες.²⁶⁰

Όσον αφορά στην ιταλική χερσόνησο, θεμέλιο για το κίνημα της Αναγέννησης,²⁶¹ θα αποτελέσουν οι ιδέες του Ουμανισμού.

Ο Ουμανισμός παρουσιάζει δύο διαφορετικές τάσεις στους κόλπους του:²⁶² από τη μια, ο πολιτικός ή μεσογειακός Ουμανισμός που καλλιεργείται στη Φλωρεντία, για να τροφοδοτήσει την Αναγέννηση του 1500-1527 (cinquecento)²⁶³ στη Ρώμη και τη Βενετία και από την άλλη, ο βόρειος Ουμανισμός που καλλιεργείται στην Αγγλία, στις Κάτω Χώρες, στη Ρηνανία και αλλού, ο οποίος τάσσεται στην υπηρεσία μιας ανανέωσης του χριστιανισμού, ενώ επίσης στηρίζει τη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου.²⁶⁴

Αρχής γενομένης από τη Φλωρεντία, θα διατυπωθούν οι αξίες της ατομικότητας, της προσωπικής αξίας και εν γένει της πίστης στον άνθρωπο. Επιπρόσθετα, *παρ' όλες τις διακηρύξεις περί οικουμενικότητας*, μέσα από το κίνημα αυτό, *επιβάλλεται τελικά η ιδέα του έθνους και της εθνικής παράδοσης*,²⁶⁵ με αποτέλεσμα την κατάρριψη της ιδέας της

---

²⁶⁰ Burckhardt, 1997, σ. 99-103.

²⁶¹ Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο *αναγέννηση-renaissance* είναι ο Vasari τον 16^ο αι., μέσα από τον πρόλογο των *Βίων* του [Vasari, *The lives of the Painters, Sculptors and Architects*, (επιμέλεια-εισαγωγή: Gaunt), τ. 1, Everyman's Library, Dent, London, Dutton, New York 1963 (ανατύπωση από την α' έκδοση στον ίδιο εκδοτικό οίκο του 1927), σ. 8 και σ. 204]. Ακόμη, βλ. Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 16, όπου γίνεται μια περιοδολόγηση του κινήματος, ως εξής: α) Πρωτοαναγέννηση 14^ο αι. (trecento), β) Πρώιμη αναγέννηση 15^ο αι. (quattrocento), γ) Ώριμη ή Κλασική Αναγέννηση 1500-1527 (cinquecento) και δ) Όψιμη Αναγέννηση ή Μανιερισμός 1527-1600 (cinquecento). Επίσης, γενικά για την Αναγέννηση βλ. εδώ, υπ. 260.

²⁶² Berstein-Milza, 1997, σ. 313 και σ. 319-323.

²⁶³ Salvatorelli, 1963, σ. 274-282, σ. 304-312 για τον Ουμανισμό και την τροφοδότησή του κινήματος της Ιταλικής Αναγέννησης.

²⁶⁴ Ειδικότερα, αυτή την εκδοχή του Ουμανισμού που θα οδηγήσει στη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου, ο Έρασμος την θεωρεί «ολέθρια εκτροπή του στοχασμού των ουμανιστών» βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 319. Επίσης, βλ. *ό.π.*, σ. 329: «Τέλος το 1525 [ο Λούθηρος] διαρρηγνύει τις σχέσεις του με τον Έρασμο και τους ουμανιστές: ενώ αυτοί πιστεύουν στη φυσική καλοσύνη του ανθρώπου και στη δυνατότητά του να συνεργαστεί για τη σωτηρία του, ο Λούθηρος υποστηρίζει ξανά την πλήρη αδυναμία του αμαρτωλού ανθρώπου απέναντι στη σωτηρία.»

²⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 326. Επιπλέον, για το πνευματικό κλίμα του 15^{ου}-16^{ου} αι., που ευνοεί τη συνείδηση των ιδιαίτερων εθνικών γνωρισμάτων ενός λαού, των ίδιων γνωρισμάτων που οδηγούν α) στη διαμόρφωση της ταυτότητας των λαών της Ευρώπης, β) στην ωρίμανση της ιδέας του «έθνους-κράτους» και γ) στον πολιτικό κατακερματισμό της Ευρώπης βλ. *ό.π.*, σ. 335-336 και σ. 355-356. Επίσης, βλ. Burckhardt, 1997, σ. 125-126.

συλλογικότητας –έτσι όπως έγινε αντιληπτή τον Μεσαίωνα– που θα δώσει τη θέση της στα καινούρια έθνη-κράτη.

Αυτή η αλλαγή, καθώς και οι πίστη στις προσωπικές αρετές του ανθρώπου παρουσιάζονται μέσα από τον Μακιαβέλι και συγκεκριμένα μέσα από το έργο που γράφει το 1513, τον *Ηγεμόνα*, αφού ο συγγραφέας ως εκπρόσωπος του πολιτικού Ουμανισμού, προτείνει –στο πλαίσιο της γαλλικής επέμβασης του 1494– την ενοποίηση της Ιταλίας απέναντι στον Κάρολο Η΄, έναν ομόθρησκο αλλά συνάμα ξένο. Αυτή η απειλή θα ενισχύσει την ενσυνείδηση των κατοίκων της ιταλικής χερσονήσου, ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους και ταυτόχρονα διαφορετικά από τον κοινό εχθρό. Τέλος, η προτεινόμενη ενότητα είναι αυτή που θα καταστήσει την ηγεμονία ακλόνητη απέναντι σε οποιονδήποτε εχθρό.

*

Αν όπως ειπώθηκε, ο Ουμανισμός ήταν η βάση για την ιταλική Αναγέννηση, τότε πρέπει να ειπωθεί ότι η αυτή επηρεάζεται επίσης και από την παλαιολόγια αναγέννηση,²⁶⁶ που σημειώθηκε μετά από το 1204 και τη λατινική κατάληψη της Πόλης το 1204.²⁶⁷

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της ανανέωσης, η Βενετία ήρθε σε επαφή με το Βυζάντιο των Παλαιολόγων από το οποίο πήρε λάφυρα (μεταξύ των οποίων έργα τέχνης, αγάλματα κ.ά.), τα οποία μετέφερε στη λιμνοθάλασσα, ενώ παράλληλα συμμετείχε στη διακυβέρνηση της Πόλης από το 1204-1261.²⁶⁸

Ακολούθως, κατά την προετοιμασία της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), όταν για πρώτη φορά στέλνεται βυζαντινή αποστολή στη Βενετία, πολλοί είναι οι βυζαντινοί αξιωματούχοι που αφήνουν εκεί τα πολύτιμα προσωπικά τους

---

²⁶⁶Βλ. εδώ, υπ. 174 και Berstein-Milza, 1997, σ. 76-78.

²⁶⁷ Για το γεγονός ότι υπάρχουν «αναγεννήσεις» πριν από την Αναγέννηση βλ. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts and London, England, (ανανεωμένη έκδοση), 1955 και Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα, ό.π.*, σ. 91-94. Επίσης, βλ. Λαμπάκης, 2004, σ. 31-51. Για τη βυζαντινή επίδραση που δεν σταματά ούτε και μετά από το 1453, με αποτέλεσμα να έχει ρόλο στη διαμόρφωση του φλωρεντινού και βενετικού Ουμανισμού βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 151.

²⁶⁸ Ενδεικτικά βλ. Norwich, 1993, σ. 145. Επίσης, βλ. Nicol, 2004, σ. 234-239 όπου επι εποχής του δόγη Ρενιέρο Ζένο τα έργα τέχνης, τα λάφυρα, τα πετράδια και τα ιερά λείψανα που είχε φέρει ο Ερρίκος Δάνδολος από το Βυζάντιο μετά από το 1204, κοσμούσαν τη Βενετία και εξακολουθούν να προσδίδουν αίγλη στη Γαληνοτάτη.

αντικείμενα, όπως επίσης και τα πολύτιμα ιερά σκεύη της Αγίας Σοφίας, εξ αιτίας του έντονου φόβου για μια οθωμανική έφοδο.²⁶⁹

Έτσι, δια μέσου της Βενετίας –η οποία όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Nicol, ήταν μια πύλη προς την Ανατολή και συνάμα μια πύλη από την ελληνική Ανατολή προς τον δυτικό κόσμο– πολλά χειρόγραφα και άλλοι λόγοι διοχετεύτηκαν προς την Ιταλία, συμβάλλοντας στην ιταλική Αναγέννηση και στην αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση. Μεταξύ αυτών των λογίων υπήρξε και ο Βησσαρίωνας που κληροδοτεί στη Βενετική Δημοκρατία τη βιβλιοθήκη του, η οποία θα γίνει αργότερα πυρήνας της Μαρκιανής βιβλιοθήκης.²⁷⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι κυρίως μετά από την πτώση του Βυζαντίου είναι που η Βενετία θα γίνει περισσότερο αντιληπτή σαν άλλο Βυζάντιο, (*quasi alterum Byzantium*), αν θέλουμε να δανειστούμε τα λόγια του Βησσαρίωνα. Τότε, οι Βυζαντινοί καταφτάνουν στη λιμνοθάλασσα, στο πρόσωπο της οποίας αντικρύζουν μια νέα πατρίδα, ένα νέο καταφύγιο για τη ζωή τους και τον πολιτισμό τους.²⁷¹

Μολονότι, η Βενετία συμβάλλει –μέσα από την επαφή της με τους Βυζαντινούς πρόσφυγες που καταφεύγουν στους κόλπους της πριν και μετά από το 1453– να διανοιχθεί η πύλη διαλόγου ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση, κατά την πρωτοαναγέννηση (14^{ος}αι., *trecento*) και την πρώιμη αναγέννηση (15^{ος}αι., *quattrocento*), δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο ως προς τη συμβολή της κατά την περίοδο της ώριμης Αναγέννησης (1500-1527, *cinquecento*).

Αυτό συμβαίνει εξ αιτίας α) της απομάκρυνσης της Βενετίας από τις υποθέσεις της Ιταλίας (αυτό συνέβαινε όταν η Γαληνοτάτη ήταν στην ακμή της) και β) της ενασχόλησής της με την Ανατολή και με την εκεί διεξαγωγή εμπορίου. Τα πιο πάνω έχουν ως επακόλουθο η Βενετία να μην γίνεται άμεσα δέκτης των νέων πολιτισμικών ιδεών του Ουμανισμού και της Αναγέννησης, οι οποίες αναπτύσσονταν στον ιταλικό χώρο,

²⁶⁹ Ο.π., σ. 468-469, εδώ βλ. κυρίως σ. 469. Επίσης, σχετικά με τη διάδοση των πλατωνικών ιδεών από τον Πλήθωνα και άλλους στη Δύση, με την ευκαιρία της έλευσής τους στη Σύνοδο της Φλωρεντίας βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 106-113.

²⁷⁰ Nicol, 2004, σ. 520. Σχετικά με τον βαθμό της βυζαντινής επιρροής στην εμφάνιση της ιταλικής Αναγέννησης, γεγονός που δικαιολογεί τον ελληνοκεντρικό προσδιορισμό αυτού του κινήματος, βλ. Λαμπάκης, 2004, σ. 31-51 και κυρίως σ. 31-32 και υπ. 1-2.

²⁷¹ Βλ. εδώ, υπ. 212.

τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αι.²⁷² Στον αντίποδα βρίσκεται η Φλωρεντία που έρχεται σε επαφή με τον Ουμανισμό και την Αναγέννηση από πολύ νωρίς.

Μολονότι, η Βενετία δέχεται την επιρροή της Αναγέννησης μέσω της Φλωρεντίας και της Ρώμης (πόλης άμεσα συνυφασμένης με την ώριμη έκφανση του καλλιτεχνικού ρεύματος που εμφανίζεται ήδη από τον 15^ο αι. και την εποχή των *πολέμων της Ιταλίας*), τα πράγματα αλλάζουν μετά από την καταστροφή της Ρώμης το 1527 από τον Κάρολο Κουίντο. Τότε, η Βενετία φαίνεται να επικεντρώνεται περισσότερο στα της Δύσης, ούσα συνεχίστρια της Αναγέννησης, μέσα από μια όψιμη έκφασή της, του λεγόμενου Μανιερισμού (1527-1600, *cinquecento*).²⁷³

Συμπερασματικά, η Γαληνοτάτη αναλαμβάνει τα ηνία της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, έπειτα από την εμφάνιση των πρώτων σημαδιών της εμπορικής και πολιτικής της παρακμής, ως επακόλουθο των επιπτώσεων που επιφέρουν σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η πτώση της Πόλης, η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου*, η εισβολή του Κάρολου Η΄ στην Ιταλία και η πτώση της Ρώμης το 1527.

Αν με την εξασθένηση του κέντρου και το κλίμα της γενικότερης πολιτικής αστάθειας, στοιχεία που γίνονται αντιληπτά μέσα από την περίοδο που έπεται των γεγονότων του 1204,²⁷⁴ καθώς και κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, αναδεικνύεται το τοπικό στοιχείο στην Κρήτη, τότε, κατ' ανάλογο τρόπο, συμβαίνει το ίδιο και στην περίπτωση της Βενετίας,

---

²⁷²Norwich, 1993, σ. 329-330, σ. 418-419 και Burckhardt, 1997, σ. 60-61. Επίσης, βλ. Gombrich, *Το χρονικό της Τέχνης*, (μτφρ. Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005¹⁶, σ. 325-326.

²⁷³ Berstein-Milza, 1997, σ. 322-323, όπου γίνεται αναφορά στον όρο «πόλεμοι της Ιταλίας» που είναι ευρέως γνωστός για να περιγράψει τις ξένες επεμβάσεις στα ιταλικά εδάφη. Για τη Βενετία που φαίνεται να ηγείται πλέον της Αναγέννησης, αντικαθιστώντας τη Ρώμη βλ. *ό.π.*, σ. 338-339.

²⁷⁴ Μαλτέζου, «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα», *Études balkaniques*, 6, 1999, σ. 114, στο εξής Μαλτέζου, 1999. Επίσης, βλ. Τσουγκαράκης, 2001, σ. 34-35, όπου σχολιάζει ότι κυρίως σε περιόδους πολιτικής αστάθειας και εξασθένησης του κέντρου (όπως ήταν η περίοδος μετά από το 1204, καθώς και κατά τη Βενετοκρατία) αναδεικνύεται και τονίζεται το τοπικό στοιχείο. Επιπρόσθετα, α) για τον τοπικισμό και για άλλα τοπικά βασίλεια –πέραν από την αυτοκρατορία της Νίκαιας– που ιδρύονται μετά από την πτώση της Βασιλεύουσας, καθώς και β) για την υποχώρηση της *χριστιανικής οικουμενικότητας* και την εμφάνιση της «ελληνικής εθνικής συνείδησης», αποκτώντας δηλαδή οι Βυζαντινοί «βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του[ς] ως ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας», γεγονός που συνδέεται με την αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας και την πτώση της, το 1204 βλ. Σβορώνος, 2004, σ. 60-64 και σ. 69-71. Επιπλέον, για την «ελληνικότητα, ως συνείδηση και ως συνώνυμο βυζαντινής ταυτότητας», η οποία παρουσιάζεται από δύο σημαντικούς λόγιους της Παλαιολόγειας αναγέννησης, τον Μάξιμο Πλανούδη και τον Θεόδωρο Μετοχίτη βλ. Μεργιαλή-Σάχα, «Συλλογικές και εξατομικευμένες ταυτότητες βυζαντινών διανοουμένων στον απόηχο της δύσκολης επικαιρότητας του 14^{ου} αιώνα», στο: Κατσαρδή-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραϊκός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, *ό.π.*, σ. 119-134 και κυρίως σ. 123-125, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

η οποία αντιλαμβάνεται τις επιπτώσεις που γνωρίζει εξ αιτίας της πτώσης της Πόλης (1453) και της Ρώμης (1527), επικεντρώνει το ενδιαφέρον της όχι στην Ανατολή και στο Βυζάντιο, αλλά στη Δύση, γεγονός, το οποίο εκφράζεται μέσα από τη στροφή στον Μανιερισμό.

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Κεφάλαιο 5:

Η διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας στη Δύση

1) Οι αξίες του Ουμανισμού, βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας

Ο Ουμανισμός δεν μένει περιορισμένος στη Φλωρεντία, αφού μέσα από την τυπογραφία ευνοούνταν η διάδοση των νέων ιδεών σε όλη την Ευρώπη. Έτσι, διαμορφώνεται το δεύτερο ρεύμα του Ουμανισμού, δηλαδή ο βόρειος Ουμανισμός που λαμβάνει χώρα στη βόρεια Ευρώπη, με κύριο φορέα τον Έρασμος (1467-1536), ο οποίος διατηρεί επαφές και με άλλους ουμανιστές σε διάφορες χώρες. Το αίτημα για μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Έρασμο (1516), απαλλαγμένη από τις μεσαιωνικές προσθήκες, η καταδίκη της διαφθοράς των κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων μέσα από τα έργα του *Μωρίας Εγκώμιον* (*Moriae Encomium*) (1509) και *Πάντα τα Γνωμικά* (*Adagia*) (1508), όπως και η θέση του ότι μέσα από την παιδεία, την ελεύθερη βούληση και την πίστη θα αξιωθούν οι χριστιανοί την αιώνια ζωή, αποτελούν ελπιδοφόρα στοιχεία για τους χριστιανούς της εποχής αυτής που δεν βρίσκουν ανταπόκριση από την παπική εκκλησία στα ερωτήματά τους περι της σωτηρίας της ψυχής.

Έτσι, είναι φανερό η αδυναμία της Εκκλησίας να γίνει πνευματικός φάρος για το χριστιανικό της ποίμνιο και τις ανησυχίες που εκφράζει, αφού οι όποιες σύνοδοι (Κωνσταντίας, Βασιλείας, Λατεράνου) συγκαλούνται, για να εφαρμόσουν μεταρρυθμίσεις εντός της εκκλησίας, αντικατοπτρίζουν μόνο τον διακαή πόθο του πάπα να αποδείξει τα πρωτεία του. Με βάση τα πιο πάνω, εμφανίζονται οι ιεροκήρυκες και άλλοι που ουσιαστικά τείνουν προς δεισιδαιμονιστικές τάσεις, χωρίς να μπορούν να γίνουν μια πνευματική σανίδα για τις ανησυχίες και τις ανάγκες των χριστιανών.

Ο Σαβοναρόλα επιθυμώντας να ανανεώσει την εκκλησία προβαίνει στην επιβολή μιας μορφής θεοκρατίας που όμως καταρρέει με την επιστροφή των Μεδίκων. Μετά από τη σύνοδο της Πίζας (1511-1517) και την τυπικού χαρακτήρα απόφαση της εκκλησίας να περιοριστεί η συγκέντρωση προνομίων από τους καρδινάλιους, οι ιδέες του Ουμανισμού θα γίνουν στήριγμα για τους χριστιανούς, ιδέες οι οποίες θα ακολουθήσουν κληρικοί και κοσμικοί, προσπαθώντας να βρουν απαντήσεις στα ερωτήματά τους.

Το ουμανιστικό αίτημα για τη μετάφραση της Καινής διαθήκης από τον Έρασμο, (μια μετάφραση που φαίνεται ότι προβάλλει τη θρησκεία αποκλειστικά θεμελιωμένη στον λόγο του θεού) και οι νέοι πνευματικοί δρόμοι που ανοίγονται μέσα από τις ιδέες του

Ουμανισμού, θα γίνουν η βάση για τη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου το 1517. Μια Μεταρρύθμιση, η οποία θα κλονίσει θρησκευτικά και πολιτικά όλη την Ευρώπη, επιστεγάζοντας τον διαμελισμό της και την έλλειψη ενότητας που συντελέστηκε στην Ιταλία, καθώς και την αδυναμία της Δύσης να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς.

*

Ο Λούθηρος, καθηγητής θεολογίας, θεωρεί –βασισμένος στις επιστολές του Αγίου Παύλου τις οποίες μεταφράζει ο Έρασμος– ότι η σωτηρία της ανθρώπινης ψυχής διέρχεται όχι μέσα από τις ανθρώπινες πράξεις, αλλά μέσα από την πίστη. Οι ιδέες του γίνονται γνωστές το 1517, ενώ παράλληλα απορρίπτει τα πρωτεία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Αυτές οι ιδέες βρίσκουν ιδιαίτερη ανταπόκριση στη Γερμανία, χώρα όπου η αυτοκρατορική εξουσία είναι αδύναμη, με αποτέλεσμα ο γερμανικός εθνικισμός να ευνοεί την ευδοκίμηση των λουθηρανικών θεωριών που υποσκελίζουν την αυθεντία της Ρώμης. Η διένεξη μεταξύ παπικής εκκλησίας και του Λούθηρου είναι γεγονός. Ο πάπας καίει στην πυρά το έγγραφο με τις λουθηρανικές θέσεις, ενώ παρόμοια τύχη έχει η παπική βούλα του Λεόντα Ι΄ από τον Λούθηρο στη Βυτεμβέργη. Επιπλέον, το 1525 έρχεται η ρήξη στις σχέσεις του Λούθηρου και του Έρασμου, αφού ο πρώτος θεωρεί τον αμαρτωλό άνθρωπο αδύναμο να συμβάλει στη σωτηρία του σε αντίθεση με τον Έρασμο.

Επακόλουθο της διάδοσης του Λουθηρανισμού είναι η ίδρυση της λουθηρανικής εκκλησίας, για την οργάνωση της οποίας είναι επιφορτισμένοι οι πρίγκιπες και οι άρχοντες των πόλεων, γεγονός το οποίο συνεπάγεται πολλές διαφοροποιήσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία τους.

Όταν ο Κάρολος Κουίντος εκφράζει τις αυτοκρατορικές του βλέψεις για οικουμενική κυριαρχία μέσα από τη θρησκευτική ενότητα, η Γερμανία και κατά συνέπεια ο λουθηρανισμός –που έχει επικρατήσει εκεί σε μεγάλο ποσοστό– βρίσκονται στο στόχαστρο. Ωστόσο, η Μεταρρύθμιση είναι ενδυναμωμένη καθώς με την ειρήνη του Άουγκσμπουργκ (1555), ανάμεσα στη Σμαλκαλδική ένωση και τον Κάρολο Κουίντο, συμφωνείται ο τερματισμός της δήμευσης των εκκλησιαστικών περιουσιών και η παραχώρηση προνομίων στις θρησκευτικές μειονότητες, για να δημιουργηθούν έτσι στις αυτοκρατορικές πόλεις συμβούλια απαρτισμένα από καθολικούς και προτεστάντες.²⁷⁵

---

²⁷⁵Για α) τα γεγονότα που προηγούνται και προετοιμάζουν την ευδοκίμηση των ουμανιστικών ιδεών ως πνευματικού στηρίγματος των χριστιανών, αναπληρώνοντας το κενό της παπικής

Ορθά οι μελετητές αντιμετωπίζουν αυτό το θρησκευτικό σχίσμα μεταξύ καθολικών και προτεσταντών –τη Μεταρρύθμιση του 1517– ως ένα γεγονός που έχει την ίδια δυναμική με ιστορικά γεγονότα όπως η πτώση της Πόλης το 1453 ή η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου*.²⁷⁶ Η σπουδαιότητα αυτή γίνεται περισσότερο κατανοητή, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι με την εμφάνιση του λουθηρανισμού, όπως και άλλων μεταρρυθμιστικών ρευμάτων –που επηρεάζονται από το λουθηρανισμό (π.χ. καλβινισμός) – διαπιστώνεται η απώλεια του «μονοπωλίου» που είχε ο ρωμαιοκαθολικισμός, ως συνδεδεμένος κρίκος των λαών της Ευρώπης.²⁷⁷

Η παπική Εκκλησία απαντά σε αυτό το γεγονός μέσα από την Αντιμεταρρύθμιση που γεννιέται μέσα από τις προετοιμασίες της εκκλησιαστικής συνόδου του Τρέντου (1545-1563). Ωστόσο, οι αποφάσεις της συνόδου αυτής οδηγούν ταχύτερα στη διάσπαση του χριστιανικού κόσμου της Δύσης, καθιστώντας τον εύκολη λεία για τον οθωμανικό επεκτατισμό.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, φυσικό επακόλουθο της Μεταρρύθμισης ήταν η έντονη ανησυχία της Εκκλησίας καθώς μια πιθανή κατίσχυση των ιδεών αυτών θα σήμαινε καταρράκωση του κύρους και της πρωτοκαθεδρίας της.

Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της συνόδου του 1546, η παπική εκκλησία θέτει σε εφαρμογή τον θεσμό της Ιεράς Εξέτασης το 1542, θεσμός ο οποίος διαδίδεται στην Ιταλία και σε άλλα χριστιανικά κράτη.²⁷⁸ Σκοπός της ήταν η εξάλειψη κάθε αιρετικής δράσης εκ μέρους των φορέων των μεταρρυθμιστικών ιδεών, όπως υπήρξε για παράδειγμα η πίστη στις δεισιδαιμονίες και στη μαγεία.²⁷⁹

εκκλησίας, β) για τον Έρασμο και τον Ουμανισμό γενικότερα, καθώς και για γ) τον λουθηρανισμό βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 313-331, σ. 346-349 και Παγκράτης, 2015, σ. 45.

²⁷⁶ Παγκράτης, 2015, σ. 54.

²⁷⁷ Για τη διάρρηξη της ρωμαιοκαθολικής ενότητας με αφορμή τον λουθηρανισμό και τον καλβινισμό βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 331-336.

²⁷⁸ Καύσεις στην πυρά, ως τιμωρία εκ μέρους της Ιεράς Εξέτασης σε όσους υποστήριζαν τις ιδέες της Μεταρρύθμισης συναντούμε επί Κάρολου Κούντου στην Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, επι Ερρίκου Η' στην Αγγλία, όπως και επι Φραγκίσκου Α' και Ερρίκου Β' στη Γαλλία. (βλ. *ό.π.*, σ. 334).

²⁷⁹ Για την έξαρση και τη συσχέτιση της μαγείας και των δεισιδαιμονιών με τη σωτηρία της ψυχής ήδη από τον 14^ο -15^ο αι., απότοκο του φόβου που προκαλεί ο θάνατος στην Ευρώπη εξ αιτίας της εμφάνισης της πανώλης και του λιμού αυτή την εποχή, καθώς και για τις ανησυχίες της Εκκλησίας ενώπιον αυτής της συσχέτισης βλ. *ό.π.*, σ. 223-227 και σ. 238-254 και κυρίως σ. 241-243.

Ακολούθως, η παπική εκκλησία με τον πάπα Παύλο Γ' προχωρεί στην ίδρυση νέων καθολικών ταγμάτων, μεταξύ των οποίων ήταν και αυτό των Ιησουιτών (1540) που θέτει ως στόχο τη σωτηρία των ψυχών, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τη δράση του στα Πανεπιστήμια, τα κολλέγια και τις αυλές.²⁸⁰

Η Σύνοδος του Τρέντου, η οποία ελέγχεται από το τάγμα αυτό και τον πάπα ορίζει τους βασικούς άξονες της καθολικής εκκλησίας, προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις αναφορικά με τον κλήρο, ενώ αντίθετα δεν δέχεται τον προτεσταντισμό.

Τέλος, αν η Μεταρρύθμιση οδηγεί στην Αντιμεταρρύθμιση και κατά συνέπεια στη διαίρεση της Δύσης σε προτεστάντες και καθολικούς, τότε είναι έκδηλη η διάρρηξη της ενότητας του χριστιανικού κόσμου της Δύσης έτσι όπως απέρρευε από την κοινή θρησκεία. Με λίγα λόγια, μαζί με την ενότητα που απορρέει από τη θρησκεία καταρρέουν και οι πολιτικές που στηρίζονται μέσα από αυτή, δηλαδή η ιδέα της *οικουμενικότητας*, ιδέα που ευδοκίμησε κατά κύριο λόγο στον Μεσαίωνα και που τώρα φαίνεται να επαναδιατυπώνεται –όπως θα δούμε χωρίς αποτέλεσμα– από τον Κάρολο Κουίντο.²⁸¹

*

2) Κάρολος Κουίντος - Φραγκίσκος Α': *οικουμενικότητα και ευρωπαϊκή ισορροπία*

Μια τέτοια πολιτική που στηρίζεται στην ενότητα των χωρών μέσα από τη θρησκεία, κάτω από την οποία τα χριστιανικά κράτη θα ύψωναν ανάρστημα απέναντι στον οθωμανικό κίνδυνο, διατυπώνεται στο πρόσωπο του Κάρολου Κουίντου. Πρόκειται για έναν ηγεμόνα που έχει συγκεντρώσει μέσα από γάμους και κληρονομίες τα στέμματα της αυτοκρατορίας, της Βουργουνδίας, της Ισπανίας, της Ουγγαρίας και της Βοημίας και ο οποίος επιδιώκει να δημιουργήσει μια χριστιανική αυτοκρατορία, ανάλογη με αυτή που ονειρεύονταν οι ηγεμόνες, οι οποίοι κατά τον Μεσαίωνα ενστερνίζονταν την ιδέα της χριστιανικής *οικουμενικότητας*. Ως εκ τούτου, αδιαφορεί για τις αλλαγές που επιφέρει ο Ουμανισμός και η Αναγέννηση, έτσι όπως αυτές απαντούν στην ανάδυση των ιδιαιτεροτήτων των λαών και την πρώιμη μορφή εθνικών κρατών.²⁸²

²⁸⁰ Salvatorelli, 1963, σ. 323-326.

²⁸¹ Για την υποχώρηση της *αυτοκρατορικής ιδέας* και την ανάδειξη των εθνικών κρατών, ως απότοκο των αλλαγών που επιφέρει η Μεταρρύθμιση στην Ευρώπη βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 334-336.

²⁸² Βλ. εδών, υπ. 247.

Βασική προϋπόθεση, για να ηγηθεί μιας τέτοιας αυτοκρατορίας είναι να οριστεί επικεφαλής της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κάτι το οποίο επιθυμεί και ο Φραγκίσκος Α΄ της Γαλλίας. Η Ιταλία και ο θρόνος της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας γίνονται ακόμα και τώρα πεδίο των οικουμενικών βλέψεων των αυτοκρατόρων.²⁸³

Μετά από την εκλογή του Κάρολου Κουίντου το 1519 ως αυτοκράτορα, οι βλέψεις του για μια σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών προσκρούουν στη Γαλλία και την εθνική μοναρχία της, με επικεφαλής τον Φραγκίσκο Α΄.²⁸⁴ Για να ισχυροποιήσει τη θέση του, ο Κάρολος Κουίντος επιδιώκει τον λομαβαρδικό έλεγχο και για να το πετύχει συμμαχεί με τον Άγγλο Ερρίκο Η΄ ενάντια στον γάλλο ηγεμόνα, ο οποίος διεκδικεί επίσης την περιοχή αυτή. Επιπρόσθετα, το έργο του Κουίντου στη Γερμανία καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο εξ αιτίας της ευρείας διάδοσης του λουθηρανισμού –που συμβάλλει στον κατακερματισμό της Ευρώπης σε προτεστάντες και καθολικούς– και της ενισχυμένης παρουσίας των αρχόντων που έχουν υπό τον έλεγχό τους τις λουθηρανικές εκκλησίες.

Αν στα πιο πάνω προστεθεί η ενισχυμένη θέση του Φραγκίσκου Α΄, ο οποίος προσεταιρίζεται εκείνες τις δυνάμεις που δεν επιθυμούν την υποταγή τους κάτω από τον Κουίντο, παρατηρείται η διαφαινόμενη αποτυχία των οικουμενικών σχεδίων του Κάρολου. Έτσι, ο Γάλλος ηγεμόνας ενστερνιζόμενος την αρχή της *ευρωπαϊκής ισορροπίας* παρασύρει μαζί του την Αγγλία, τον πάπα Κλήμη Ζ΄, καθώς και τους Ιταλούς πρίγκιπες που ενώνουν τις δυνάμεις τους ενάντια στον Κάρολο Κουίντο. Ωστόσο, στη Φλωρεντία η επιστροφή των Μεδίκων ευνοεί τα αυτοκρατορικά πλάνα, ενώ ο Κουίντος λεηλατεί την παπική Ρώμη το 1527.

Κατόπιν της νίκης του Κάρολου Κουίντου στα ιταλικά εδάφη και βλέποντας την οθωμανική απειλή προ των πυλών των εδαφών του, αποφασίζει, αφού διασφαλίσει ότι ο Φραγκίσκος Α΄ θα παρέμενε ουδέτερος (Συνθήκη Καμπραί 1529), να αναχαιτίσει την αίρεση του προτεσταντισμού, ούτως ώστε ενισχυμένος να προχωρήσει στην αντιοθωμανική εκστρατεία με επικεφαλής τον Σουλεϊμάν Α΄ (Μεγαλοπρεπής).

Επίσης, ο Κάρολος Κουίντος προσπαθεί ανεπιτυχώς να θέσει υπό τον έλεγχο του τον λουθηρανισμό στη Γερμανία, ενώ οι απαγορεύσεις που επιβάλλει στους πρίγκιπες

---

²⁸³ Berstein-Milza, 1997, σ. 338.

²⁸⁴ Για τον ρόλο του Φραγκίσκου Α΄ στα οικουμενικά σχέδια του Κάρολου Κουίντου βλ. Salvatorelli, 1963, σ. 317-322.

σχετικά με τη λουθηρανική θρησκεία προκαλούν τη δυσαρέσκειά τους, με αποτέλεσμα την ίδρυση της Σμαλκαλδικής ένωσης. Παράλληλα, ο γάλλος ηγεμόνας στην προσπάθειά του να θέσει τέρμα στα οικουμενικά σχέδια του Κάρολου Κουίντου προβαίνει σε συμμαχία με την Σαμλκαλδική ένωση και με τον Σουλεϊμάν, σύμφωνα με την οποία οι Οθωμανοί θα προέλαυναν στη Βιέννη και ο Φραγκίσκος Α΄ στο Πεδεμόντιο.

Παρ' όλο που ο Κάρολος Κουίντος αντιμετωπίζει τους γερμανούς προτεστάντες με τη βοήθεια της Ισπανίας, ενώ παράλληλα, κάποιιοι από αυτούς τους άρχοντες καταδικάζονται από την Ιερά Εξέταση, ο ρόλος των προτεστάντων στη Γερμανία είναι καταλυτικός στην αποτυχία του Κουίντου, επειδή οι πρίγκιπες της Σμαλκαλδικής ένωσης ενδυναμώνονται βρίσκοντας στήριγμα στον γάλλο βασιλιά Ερρίκο Β΄.²⁸⁵

Η αρχή του τέλους του αυτοκράτορα και των σχεδίων του έρχονται μέσα από την κοινή δράση των αρχόντων της ένωσης και του Ερρίκου Β΄ που καταλαμβάνουν το Ίνσμπουργκ, ενώ μετά από σωρεία αποτυχιών ο Κουίντος υπογράφει το 1555 ειρήνη με τη Σμαλκαλδική ένωση στο Άουγκσμπουργκ. Μια ειρήνη που βάζει φρένο στα σχέδιά του, αφού καθιστά τους πρίγκιπες ελεύθερους να δράσουν μέσα από τη λουθηρανική θρησκεία.²⁸⁶

*

3. Βενετική πολιτική δράση ανάμεσα στο δίπολο: Δύση - Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί

Με βάση τα πιο πάνω, στην παρούσα ενότητα μελετάται η βενετική πολιτική δράση με αφορμή το αντιθετικό δίπολο: Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί. Ενώπιον της νέας τάξης πραγμάτων, η Βενετία ήταν υποχρεωμένη να διατηρήσει καλές σχέσεις και με τους δύο, αν ο απώτερος σκοπός της ήταν η επιβίωσή της μέσα από τη διατήρηση του εμπορικού της χαρακτήρα στη Μεσόγειο. Συγκεκριμένα, η οθωμανική προέλαση παρουσιάζεται μέσα από την πολιορκία του Βελιγραδίου το 1521, την κατάληψη της Ρόδου το 1522, καθώς και με την πολιορκία της Βιέννης το 1529. Εν ολίγοις, κατακτήσεις

---

²⁸⁵ α) Για τις ιδέες της Μεταρρύθμισης που ευνοούν τον Φραγκίσκο τον Α΄, αφού πριμοδοτούν το «εθνικό αίσθημα» και τον καθιστούν εκφραστή των νεωτεριστικών αντιλήψεων και της «ευρωπαϊκής ισορροπίας» έναντι των μεσαιωνικά προσδιορισμένων ενωτικών σχεδίων του Κάρολου Κουίντου, τα οποία διαδέχεται η Ευρώπη των εθνικών κρατών και β) για τις συγκρούσεις τους ως προς την τελική επικράτηση των κοσμοθεωριών τους, καθώς και γ) για τις αποτυχημένες εν τέλει προσπάθειες του γιού του Κάρολου Κουίντου, Φίλιππου Β΄ της Ισπανίας, για ενοποίηση της Δύσης βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 341-349 και σ. 366-388.

²⁸⁶ Ο.π., σ. 346-349.

που λαμβάνουν χώρα κατά το διάστημα που μεσολάβησε μέχρι ο Κάρολος Ε΄ και ο Φραγκίσκος Α΄ να συνάψουν ειρήνη (1529).²⁸⁷

Ενόσω ο Σουλεϊμάν Α΄ προελαύνει ακάθεκτος προς τα ευρωπαϊκά εδάφη, ο Φραγκίσκος Α΄ επενδύει στις εσωτερικές αναταραχές που προκαλούν στη Γερμανία οι προτεστάντες. Ο Φραντζέσκο Σφόρτσα Β΄ πεθαίνει το 1535 και οι Γάλλοι με τον Φραγκίσκο Α΄ και τον αυτοκρατορικό στρατό διεκδικούν το Μιλάνο. Το αποκορύφωμα όμως της γαλλικής πολιτικής ήταν η μυστική συμφωνία του Φραγκίσκου Α΄ και του Σουλεϊμάν, με σκοπό την επίθεση ενάντια στην αυτοκρατορία και το δουκάτο της Φλάνδρας από τους Γάλλους και την προώθηση των οθωμανικών στρατευμάτων στην Ουγγαρία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα των συμμαχιών μεταξύ Οθωμανών και χριστιανών, μέσα από τις συμμαχίες που αναλύθηκαν μέχρι στιγμής εδώ.

Αν αρχικά, η συμμαχία με τον αλλόθρησκο γίνεται μεταξύ Βυζαντίου-Σαλαδίνου, για να αντιμετωπιστεί ο εκφραστής της *οικουμενικότητας*, Μπαρμπαρόσα, τότε εν συνεχεία, η συμμαχία με τον αλλόθρησκο γίνεται μεταξύ του Φραγκίσκου Α΄ της Γαλλίας και των Οθωμανών, για να αντιμετωπιστεί κατ' ανάλογο τρόπο ο θιασώτης της *οικουμενικής ιδέας*, Κάρολος Κουίντος. Από τη μια, βλέπουμε ότι η πρώτη συμμαχία γίνεται εκ μέρους ολόκληρης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μιας αυτοκρατορίας που διακρίνεται για τον θεοκρατικό της χαρακτήρα, ίδιον του Μεσαίωνα. Από την άλλη, η δεύτερη συμμαχία γίνεται μεμονωμένα από τον επικεφαλής μιας χώρας της Δύσης.

Ο Φραγκίσκος Α΄ συμμαχεί το 1543 με τον αλλόθρησκο, χωρίς να εκπροσωπεί ολόκληρο τον δυτικό κόσμο μέσα από την ιδέα της *οικουμενικότητας*, αλλά ως επικεφαλής της χώρας του ενστερνίζεται την ιδέα της *ευρωπαϊκής ισορροπίας*, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει έναν βασιλιά ξένο και συνάμα ομόθρησκό του, τον Κάρολο Κουίντο.

Όπως ήδη ειπώθηκε, με τις ιδέες του Ουμανισμού και της Αναγέννησης είναι που θα εμφανιστούν εναργέστερα τα πρώτα σημάδια των εθνικών γνωρισμάτων στους λαούς της Ευρώπης και κατά συνέπεια θα ευνοηθεί η ανάδυση των εθνικών κρατών που θα αντικαταστήσουν τις αυτοκρατορίες. Σ' αυτό το κλίμα βρίσκεται η συμμαχία Φραγκίσκου Α΄-Οθωμανών, αφού πρόκειται για συμμαχία που αντανακλά την ιδέα της *ευρωπαϊκής ισορροπίας*.

---

²⁸⁷ Norwich, 1993, σ. 425-429.

Συμπερασματικά, α) στην περίπτωση της Δ' Σταυροφορίας με την επίθεση των ξένων και συνάμα ομοθρήσκων ενάντια στο Βυζάντιο διαμορφώνεται η βυζαντινή ταυτότητα που δεν είναι πια μόνο συνυφασμένη με τη θρησκεία, αλλά και με πολιτισμικά στοιχεία, προσδιορισμένα από το αρχαιοελληνικό παρελθόν. β) Επίσης, το 1494 η επίθεση του ξένου και συνάμα ομόθρησκου Κάρολου Η' ωθεί τους Ιταλούς να ενωθούν, αφού αντιληφθούν τα κοινά στοιχεία που τους ένωναν και συνάμα τους διαφοροποιούσαν από τον εχθρό (κοινή χώρα, γλώσσα).

Επιπλέον, αυτές οι συγκρούσεις δεν επιφέρουν μόνο ενσυνείδηση της ταυτότητάς τους που γίνεται στο πλαίσιο της εμφάνισης μιας πρώιμης μορφής εθνικών κρατών με έμφαση στην καταγωγή, αλλά μετέπειτα θα συμβάλλουν στην έλλειψη ενότητας της Δύσης, επειδή το κάθε ένα θα προβάλλει τις δικές του αξιώσεις. Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι φορές που διαφορετικές αξιώσεις εκφράζονται μέσα στην ίδια πληθυσμιακή ομάδα.²⁸⁸ Κατά συνέπεια, η έλλειψη ομοφωνίας θα εμποδίσει τη δημιουργία ενότητας τόσο στο εσωτερικό τους, όσο και στις σχέσεις τους με τα άλλα χριστιανικά κράτη, φέρνοντας έτσι τους Οθωμανούς πιο κοντά.

Επιπλέον, η σύγκρουση Φραγκίσκου Α' και Κάρολου Κουίντου αντικατοπτρίζει την αλλαγή που συντελείται, ένεκα των ανακατατάξεων στη Δύση του 16^{ου} αι. Μια αλλαγή που παρουσιάζεται μέσα από την ανάγκη διασφάλισης της *ευρωπαϊκής ισορροπίας*. Μάλιστα, κάποια πρώιμα δείγματα αυτής της *ευρωπαϊκής ισορροπίας* μπορεί να ειπωθεί ότι αντικατοπτρίζονται στην πολιτική δράση της Βενετίας και στη στάση που κρατά ανάμεσα στις διενέξεις ανάμεσα στα δύο δίπολα: Βυζάντιο vs Οθωμανοί και Δύση-πάπας vs Οθωμανοί.

Στις αρχές του 16^{ου} αι. η Βενετία έπειτα από τις εδαφικές απώλειες που υφίσταται μετά από τη συγκροτημένη επίθεση που δέχεται από την ένωση των άλλων δυτικών δυνάμεων και μετά από την παπική απειλή που δέχεται για αφορισμό και αποκλεισμό της, αναγκάζεται να ζητήσει από τον Σουλτάνο σύναψη συμμαχίας ενάντια στην ένωση.

---

²⁸⁸ Τέτοιου είδους διενέξεις παρατηρούνται εντός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης, μεταξύ των Γενναδίου-Νοταρά και Πλήθωνα-Βησσαρίωνα, καθώς και στη Θεσσαλονίκη όπου η βενετική παρουσία δεν γίνεται αποδεκτή από τους κατοίκους, γεγονός που δεν επιτρέπει τη δημιουργία ενός κλίματος ενότητας, αλλά αυξάνει την πιθανότητα μιας οθωμανικής κατάκτησής της το 1430. Επιπρόσθετα, σε επίπεδο των διενέξεων στη Δύση αναφέρονται οι συνεχείς συγκρούσεις α) πάπα-Βενετίας και β) Κάρολου Ε'-Φραγκίσκου Α'.

Παρ' όλο που το αίτημά αυτό δεν γίνεται δεκτό, μαρτυρεί τη ρεαλιστική βενετική πολιτική δράση, επειδή η Βενετία είναι σε θέση να αντιληφθεί πώς πρέπει να κινηθεί, ούτως ώστε να διατηρήσει τις εμπορικές της κτήσεις και παράλληλα να δημιουργήσει –μέσα από τις κτήσεις της– ανάχωμα απέναντι σε μια οθωμανική επίθεση.

Εν ολίγοις, ενδεχομένως η βενετική πολιτική δράση να υπήρξε πρόδρομος της δράσης του Φραγκίσκου Α', αν και με μια ουσιώδη διαφορά. Η Γαληνοτάτη μέσα από την πολιτική της δράση επεδίωκε τη διατήρηση των ισορροπιών εμποδίζοντας τόσο το Βυζάντιο, όσο και τη Δύση, αλλά κυρίως τους Οθωμανούς να εδραιωθούν στη Μεσόγειο, επωφελούμενη των ευκαιριών που θα της εξασφάλιζαν την εμπορική της δραστηριότητα και την επιβίωσή της. Αντίθετα, ο γάλλος ηγεμόνας δρα με βάση την τήρηση της *ευρωπαϊκής ισορροπίας*, η οποία όμως είναι μονόπλευρη, επειδή μοιλονότι, εμποδίζει την κατίσχυση του Κάρολου Κουίντου και διασφαλίζει τη σταθερή πορεία της Γαλλίας, εντούτοις επιτρέπει στους Οθωμανούς να εμπλακούν στις υποθέσεις των δυνάμεων της Δύσης και διευκολύνει την προέλασή τους.

Σύμφωνα με τα όσα έχουν ειπωθεί, μετά από τη συμμαχία με τους Γάλλους, οι Οθωμανοί –με αφορμή ότι είχαν δεχτεί άδικη επίθεση από τους Βενετούς– θα κηρύξουν πόλεμο απέναντι στη Γαληνοτάτη το 1538, αρχής γενομένης έξω από την Κέρκυρα, η οποία λόγω καιρικών συνθηκών δεν καταλαμβάνεται. Διαφορετική μοίρα όμως έχουν οι βενετικές κτήσεις του Ναυπλίου, της Μονεμβασιάς και άλλων νησιών του Αιγαίου.

Ακολούθως, η εξαντλημένη Βενετία, ο πάπας και αυτοκράτορας ξεκινούν σταυροφορία εναντίον του Σουλεϊμάν Α', για να ηττηθούν στο Άκτιο το 1538. Τέλος, η Βενετία μετά από αυτό συνάπτει ειρήνη με τον Σουλτάνο, ο οποίος αρνείται το βενετικό αίτημα για επιστροφή της Μονεμβασιάς και του Ναυπλίου, αλλά επιβάλλει την καταβολή βαριάς αποζημίωσης, γεγονός που επιτείνει την ήδη αρχόμενη κάμψη της Δημοκρατίας.²⁸⁹

Συμπερασματικά, αν μέσα από τη βενετική πολιτική δράση ανάμεσα στο δίπολο: Βυζάντιο vs Οθωμανοί, η Βενετία με τους χειρισμούς της κατορθώνει να επωφεληθεί των προνομίων που της αποφέρει η συμμαχία με τον Σουλτάνο και αν μέσα από τη βενετική πολιτική δράση ανάμεσα στο δίπολο: Δύση -πάπας vs Οθωμανοί, η Βενετία καταφέρνει να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο μέσα από το ρεύμα του Μανιερισμού, τότε μέσα από τη δράση της ως προς το δίπολο των δυνάμεων: Κάρολος Κουίντος vs Οθωμανοί δεν ήταν

---

²⁸⁹ Norwich, 1993, σ. 435-441.

πλέον σε θέση να αποκομίσει και να αξιοποιήσει κάποια ανάλογα οφέλη. Οι δυνάμεις της στέρεψαν.

Έτσι, η ήδη κλονισμένη θέση της Γαληνοτάτης, έτσι όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω μέσα από τις καταστρεπτικές συνέπειες της ιταλικής διαίρεσης και της ανακάλυψης του *Νέου Κόσμου*, η παπική αδυναμία να καταστεί συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης απέναντι στους Οθωμανούς (αδυναμία που έγκειται επίσης στα συνεπακόλουθα της ιταλικής διαίρεσης και των συνεχών διενέξεων με τη Βενετία) και η πολιτική του Φραγκίσκου Α΄ μέσα από τη συμμαχία με τους Οθωμανούς απέναντι στον Κάρολο Κουίντο επισπεύδουν την οθωμανική εμπλοκή στη Δύση και τη βενετο-οθωμανική σύγκρουση που θα προκαλέσει την απώλεια των δύο βενετικών κτήσεων της Μεσογείου, της Κύπρου και της Κρήτης.

Κεφάλαιο 6:

Βενετία-Οθωμανική αυτοκρατορία: από τη ρεαλιστική πολιτική της ισορροπίας στην εμπόλεμη σύρραξη

1) Η περίπτωση της Κύπρου

Μέσα στον παροξυσμό των αντιζηλιών που είχε προκαλέσει η βενετική αίγλη και τις καταστρεπτικές συνέπειες που επιφέρει η έλλειψη ομόνοιας μεταξύ των δυτικών, όπως ήδη αναφέραμε πιο πάνω, η οθωμανική δύναμη κερδίζει συνεχώς έδαφος αποκτώντας ολοένα και περισσότερες βενετικές κτήσεις, μεταξύ των οποίων η Κύπρος το 1571.

Η Κύπρος αποτελεί στρατηγικής σημασίας κτήση που σαφώς επιθυμούσε να αποκτήσει η Βενετία. Ωστόσο, πριν από τη βενετοκρατία (1489-1571), το νησί πέρασε, μετά την Γ' Σταυροφορία, από την κυριαρχία του Ισαάκιου Κομνηνού στον έλεγχο του Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου, για να παραχωρηθεί αργότερα στους Ναΐτες ιππότες. Μετά από μια εξέγερση των Κυπρίων έναντι των Ναϊτών, το νησί περνά ξανά στον έλεγχο του Ριχάρδου και ακολούθως πωλείται στον Γκι ντε Λουζινιάν. Έτσι σηματοδοτείται η έναρξη της φραγκοκρατίας που θα διαρκέσει από το 1192 μέχρι το 1489. Παρ' όλο που οι βυζαντινές προσδοκίες για μια επανάκτηση του νησιού είναι ακόμη ζωντανές, αυτό το ενδεχόμενο φαίνεται να χάνει έδαφος μετά από την Δ' Σταυροφορία του 1204 και τη λατινική κατάκτηση του Βυζαντίου.²⁹⁰

Αξίζει να αναφερθεί ο σπουδαίος ρόλος που διαδραμάτισε ο βασιλιάς της Κύπρου, Πέτρος ο Α' (περίοδος διακυβέρνησης: 1359-1369), τόσο για το νησί, όσο και για τις Σταυροφορίες με στόχο την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων. Τα κατορθώματα του βασιλιά της Κύπρου με την κατάληψη της Αττάλειας και της Κόρυκου, μετά την επιτυχή αποσόβηση των Οθωμανών της Καραμανιάς, ευνοούν την ανάδειξη του κύρους και της φήμης του ανάμεσα στους ηγέτες της Δύσης. Μετά από τρίχρονη παραμονή στη Δύση με σκοπό τη συγκέντρωση στρατού και την εξασφάλιση βοήθειας από τους ευρωπαίους ηγέτες, ο Πέτρος Α' ηγείται το 1365 της σταυροφορίας, η οποία αν και προκαλεί σοβαρές ζημιές στους Μαμελούκους μετά από την καταστροφή της Αλεξάνδρειας, δεν εξασφαλίζει σημαντικά οφέλη, αφού η αδυναμία να ελέγξει την περιοχή τον οδηγεί σε ανοικτό πόλεμο με τους Μαμελούκους. Μολονότι ετοιμάζει εκστρατεία δεν δέχεται την οικονομική

---

²⁹⁰Edbury, *Το βασίλειο της Κύπρου και οι σταυροφορίες 1191-1374*, (μτφρ. Νικολάου-Κονναρή), Παπαδήμας, Αθήνα 2003, σ. 20-42.

στήριξη του πάπα και των δυτικών, ενώ μετά την αρχική σκέψη που έχει να συνθηκολογήσει με τους Μαμελούκους, επιλέγει να εκστρατεύσει εναντίον των λιμανιών της Συρίας και της Κιλικίας, όπου συναντά σοβαρή αντίσταση. Η βασιλεία του Πέτρου Α΄ διακρίνεται από την ηγετική του ικανότητα, καθώς και την επιθυμία του να καταστήσει την Κύπρο ξανά σημαντικό εμπορικό κέντρο στην Μεσόγειο. Σε αυτό απέβλεπε η επιθυμία του να καταλάβει την Αλεξάνδρεια. Παρά την ικανή του παρουσία, ο βασιλιάς της Κύπρου έχει άδοξο τέλος αφού το 1369 δολοφονείται από τους ευγενείς του.²⁹¹

Στα χρόνια που ακολουθούν, ο Ιάκωβος Λουζινιάν της Κύπρου που παντρεύεται το 1472 τη βενετή Αικατερίνη Κορνάρο και πεθαίνει έναν χρόνο μετά από τον γάμο τους. Ο αρχιναύαρχος Mocenigo μεταβαίνει στην Κύπρο, για να διασφαλίσει τα βενετικά συμφέροντα ενώ η παρουσία του στο νησί προκαλεί τις αντιδράσεις, τόσο των ευγενών, όσο και του αρχιεπισκόπου, οι οποίοι οργανώνουν συνομωσία εναντίον του το 1473.

Το 1487 ο Σουλτάνος της Αιγύπτου πληροφορεί την Αικατερίνη Κορνάρο ότι ο Βαγιαζήτ θα εκστρατεύσει εναντίον της Αιγύπτου και πιθανώς και εναντίον της Κύπρου. Επίσης, η σύμπραξη Βενετίας-Αιγύπτου εναντίον του Βαγιαζήτ ωθεί την πρώτη να ενσωματώσει το 1488 το νησί στην επικράτειά της, για να το προστατέψει πιο αποτελεσματικά από την οθωμανική απειλή, ενώ στο μεταξύ η βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο αναχωρεί για τη Βενετία το 1489.²⁹²

Κατά τη βενετοκρατία πρώτιστος στόχος της Βενετίας ήταν να διατηρηθεί η κυριαρχία επι της νήσου, καθώς και η εκμετάλλευση των πόρων της και της στρατηγικής

---

²⁹¹Σχετικά α) με την ηγεσία του Πέτρου Α΄ σε αυτή την σταυροφορία και αν αυτή η εμπλοκή δικαιολογείται εξ αιτίας της επιθυμίας για την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων ή εξ αιτίας της ανάγκης που έχει να βελτιώσει την εικόνα του απέναντι στον Πάπα και να αποδείξει ότι νόμιμα διοικεί την Κύπρο ο ίδιος και όχι ο Ούγος ντε Λουζινιάν, παιδί του πρωτότοκου γιού (που είχε πεθάνει) του Ούγου Δ΄, καθώς και β) για το ότι ο Πέτρος Α΄ είναι ιδρυτής του Τάγματος του Ξίφους που στόχο είχε την ανάκτηση της Ιερουσαλήμ, καθώς και γ) γενικότερα για την περίοδο βασιλείας του Πέτρου Α΄ βλ. *ό.π.*, σ. 324-377 και του ίδιου, «Η πολιτική ιστορία του μεσαιωνικού βασιλείου από τη βασιλεία του Ούγου Δ΄ μέχρι τη βασιλεία του Ιανού (1324-1432)», στο: Παπαδόπουλλος, *Ιστορία της Κύπρου, Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία Μέρος Α΄*, τ. 4, ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 1995, σ. 51-87. Επίσης, βλ. Newman, *A short history of Cyprus, with special reference to those events in the history of the surrounding civilizations which have left their mark upon the island* (foreword: Palmer), Longmans, Green and Co, London 1940, σ. 139-144.

²⁹² Norwich, 1993, σ. 352-356 και Πλακωτός, 2015, σ. 47 όπου αναφέρει ότι η κατάληψη της Κύπρου αντισταθμίζει κάπως τη δύσκολη κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η Βενετία μετά την απώλεια της Εγρίπου το 1470.

της θέσης που θα εξασφάλιζε ομαλή διεξαγωγή των εμπορικών κινήσεων της. Βασικό όργανο για την επίτευξη αυτών των στόχων αποτελεί το τοπικό καθεστώς που αναλαμβάνει τη διοίκηση της Κύπρου. Οι επικεφαλής, δηλαδή οι *διοικητές* (ένας τοποτηρητής και δύο σύμβουλοι) εκλέγονται από τη Βενετία και το Μεγάλο Συμβούλιο για δύο χρόνια. Αυτοί οι *διοικητές* ήταν εντεταλμένοι της μητρόπολης στο νησί και φρόντιζαν για τη διατήρηση της ομαλής κατάστασης.²⁹³

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας στο νησί παρατηρούνται πνευματικές εξελίξεις, απότοκο των επαφών με την ιταλική παιδεία και την Αναγέννηση. Κυριότεροι δέκτες αυτών των επιρροών ήταν τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μεταξύ των οποίων η κυπριακή οικογένεια Δενόρες, τα μέλη της οποίας ήταν καθολικοί ενώ προχωρούν σε επιγαμίες με ελληνορθόδοξους.²⁹⁴

Όταν ο Σελίμ στέλνει τελεσίγραφο το 1570 στη Βενετία να παραδώσει την Κύπρο, η Γαληνοτάτη καλεί σε βοήθεια τους ευρωπαίους ηγέτες της Πολωνίας, της Γαλλίας, της Πορτογαλίας και τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό, παίρνοντας αρνητική απάντηση. Παρ' όλ' αυτά, ο πάπας υπόσχεται να παράσχει 12 πλοία και ο Φίλιππος Β' της Ισπανίας 50 πλοία υπό τον Ανδρέα Ντόρια. Ωστόσο, ο τελευταίος είχε διαταχθεί από τον θείο του, Φίλιππο, να αφήσει τους Βενετούς να ριχτούν στη μάχη, ούτως ώστε να επιστρέψει πίσω ασφαλής ο ισπανικός στόλος. Αυτή η ισπανική κίνηση εξηγείται, αν λάβουμε υπ' όψη την καχυποψία τους για μια πιθανή ειρήνη μεταξύ Βενετίας και Σουλτάνου, η οποία θα άφηνε την Ισπανία εκτεθειμένη. Η ισπανική απροθυμία και η ανετοιμότητα των βενετικών πληρωμάτων ήταν κάποιες από τις αιτίες που ο βενετικός στόλος επιστρέφει προτού φτάσει στο νησί, το οποίο καταλαμβάνεται ολοκληρωτικά μετά από την πτώση της Αμμοχώστου το 1571.²⁹⁵

²⁹³ Αριστείδου, «Διοίκηση και οικονομία», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, (Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 2006), ΠΙΤΚ, Λευκωσία 2009, σ. 101-107.

²⁹⁴ Για την οικογένεια Δενόρες και την παρουσία της στο νησί ήδη από τα πρώτα χρόνια της φραγκοκρατίας, καθώς και για την υψηλή κοινωνική τους θέση, αφού ανήκουν στην αριστοκρατία, μέλη της οποίας ήταν τόσο Φράγκοι, όσο και Έλληνες, που έχουν κοινή συλλογική συνείδηση και μιλούν την κυπριακή διάλεκτο βλ. Νικολάου-Κονναρή, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/1: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», στο: της ίδιας (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία, ό.π.*, σ. 218-220.

²⁹⁵ Norwich, 1993, σ. 454-462.

Τέλος, παρά τη δυσφορία που προκαλεί η βενετική διοίκηση του νησιού στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή τους αγρότες της υπαίθρου, οι οποίοι αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού της Κύπρου, εντούτοις η βενετοκρατία στην Κύπρο θεωρείται σαν μια φωτεινή ανάπαυλα ανάμεσα στη φραγκοκρατία και την τουρκοκρατία. Μάλιστα, οι αγρότες τύγχαναν εκμετάλλευσης περισσότερο εκ μέρους της αριστοκρατίας του νησιού, η οποία συνεχίζει να δρα εν πολλοίς σύμφωνα με τις δομές του προηγούμενου συστήματος.²⁹⁶ Τέλος, η ακμή που γνώρισαν τόσο η αριστοκρατία, όσο και η αστική τάξη του νησιού λόγω της επικερδούς εμπορικής δραστηριότητας της Βενετίας, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την οθωμανική κυριαρχία που ακολουθεί. Παρόμοια μοίρα έχουν και οι αγροτικές τάξεις, οι οποίες επωμίζονται αυξημένες φορολογικές επιβαρύνσεις.²⁹⁷

---

²⁹⁶ Αριστείδου, «Διοίκηση και οικονομία», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία, ό.π.*, σ. 102 και σ. 114. Επίσης, για το φραγκικό σύστημα διακυβέρνησης στο νησί, σύστημα το οποίο στηρίζεται εν πολλοίς στο προϋπάρχον βυζαντινό βλ. Nicolaou-Konnari, «Greeks», στο: Nicolaou-Konnari - Schabel (επιμ.), *Cyprus. Society and Culture, 1191-1374*, Brill, Leiden-Boston 2005, σ. 13 και σ. 26-31. Για την ειρηνική συμβίωση και την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε Φράγκους και Κύπριους, γεγονός που εξηγεί μόνο κάποιες μεμονωμένες εξεγέρσεις εναντίων των Φράγκων, σε αντίθεση με τις εξεγέρσεις των κρητικών ευγενών –που στήριζαν την καταγωγή τους στους Βυζαντινούς– εναντίον της Γαληνοτάτης μέχρι το τέλος του 16^{ου} αι. βλ. *ό.π.*, σ. 18-19 και σ. 23. Μάλιστα, οι Λουζινιάν δεν επέτρεψαν την ύπαρξη ξεχωριστής τάξης ελληνικής αριστοκρατίας στο νησί, κάτι το οποίο αποδεικνύεται επισφαλές, όπως μαρτυρούν τα γεγονότα, στην περίπτωση της βενετοκρατούμενης Κρήτης (*ό.π.*, σ. 43, σ. 45, σ. 49 και σ. 58-59). α) Για το όνομα *Κυπριώτης* που εντοπίζεται για πρώτη φορά στο *Χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά*, δηλώνοντας τόσο τους Φράγκους, όσο και τους Έλληνες της Κύπρου που κατοικούν στο νησί, καθώς και β) για την απόδοση αυτού του ονόματος ανεξαρτήτως καταγωγής και θρησκείας, ενώ αντίθετα, απαραίτητη προϋπόθεση για την απόδοσή του ήταν η ένταξη στα γεωγραφικά όρια και στην πολιτική οντότητα του κράτους των Λουζινιάν, βλ. της ίδιας, «Ethnic Names and the Construction of Group Identity in Medieval and Early Modern Cyprus: The Case of Κυπριώτης», *Κυπριολογία. Αφιέρωμα εις Θεόδωρον Παπαδόπουλλον, Κυπριακάί Σπουδαί*, 64-65, 2000-2001, σ. 259-275. Ακόμη, βλ. της ίδιας, «Alterity and Identity in Lusignan Cyprus from ca. 1350 to ca. 1450: The Testimonies of Philippe de Mézières and Leontios Makhairas», στο: Παπακώστας- Saint-Guillain (επιμ.), *Identity / Identities in Late Medieval Cyprus: Papers given at the ICS Byzantine Colloquium*, (London, 13-14 June 2011), Centre for Hellenic Studies, King's College London and Cyprus Research Centre, Nicosia 2014, σ. 37-66 και της ίδιας, «Όλος ο τόπος ήταν γεμάτος Ρωμαίοι: αυτό-/ετεροπροσδιορισμοί και ταυτότητα/-ες στην Κύπρο», στο: Κατσιαρδή-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμῆς, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π.*, σ. 145-163 και κυρίως σ. 155-162 (με σχετική βιβλιογραφία), όπου αναφέρεται ότι το όνομα *Κυπριώτης* είναι δείκτης της εθνικής συνείδησης και της ταυτότητας των Φράγκων της Κύπρου, γεγονός που τους διαφοροποιεί από άλλα φραγκικά βασίλεια. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 337.

²⁹⁷ Norwich, 1993, σ. 459 όπου εκφέρεται η άποψη ότι η βενετική κακοδιοίκηση επισπεύδει την οθωμανική κατάκτηση, εξ αιτίας της δυσφορίας που προκαλούν οι Βενετοί στους κατοίκους, αγρότες και ευγενείς, οδηγώντας τους να επιθυμούν αλλαγή κυρίαρχου. Ακόμη, βλ. Grivaud, «Une société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία, ό.π.*, σ. 194-203, όπου αναφέρεται στη μειωμένη αφοσίωση των αγροτών απέναντι

Παρά την αντίσταση που επέδειξε το νησί, η οθωμανική κατάληψη δεν αποτρέπεται. Η Βενετία χάνει μια σπουδαία κτήση και στην προσπάθειά της να ανακάμψει, συνάπτει συμμαχία με τον πάπα και τους Ισπανούς συμμετέχοντας στα αντιοθωμανικά τους σχέδια, τα οποία κορυφώνονται με τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571.²⁹⁸

*

1) α. Η τελευταία προσπάθεια των ενωμένων δυτικών για αναχαίτιση των Οθωμανών

Το 1571 ο πάπας Πίος Ε΄ οργανώνει έναν συνασπισμό με τη Βενετία και την Ισπανία, με στόχο την κατίσχυσή τους στην κεντρική Μεσόγειο και την αναχαίτιση της οθωμανικής προέλασης. Αυτός ο αντιοθωμανικός συνασπισμός νικά τους Οθωμανούς στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571. Η νικηφόρα μάχη έχει ευεργετικά αποτελέσματα, επειδή φανερώνει τα αγαθά που ήταν σε θέση να αποκομίσουν οι Ευρωπαίοι αν παρέμεναν ενωμένοι, ενώπιον του κοινού εχθρού.

Η Βενετία θεωρεί φρόνιμο να επιτεθεί όσο το δυνατό πιο σύντομα ξανά στους Οθωμανούς, ωστόσο, οι ισπανικές διαταγές που δέχτηκε ο Δόν Χουάν τον υποχρέωναν να απομακρυνθεί από τις πολεμικές επιχειρήσεις και να επιστρέψει στη Δύση. Το 1572 η εκστρατεία των Βενετών μαζί με μια μοίρα παπικών πλοίων –στα οποία προσέρχονται εκ των υστέρων οι ισπανικές δυνάμεις– δέχεται την ήττα από τους Οθωμανούς. Η Βενετία είναι αδύναμη να κρατήσει μόνη της τον συνασπισμό επειδή, ο ισπανός βασιλιάς Φίλιππος δεν επιθυμεί να διατηρήσει τον στόλο του στη Μεσόγειο και να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς, επειδή μισούσε και δεν εμπιστευόταν τη Βενετία. Από την άλλη, ο νέος

στη Βενετία, γεγονός που εξηγεί τη μειωμένη αντίστασή τους κατά την οθωμανική πολιορκία. Ωστόσο, συμφωνεί ότι ο «μαύρος μύθος» που δημιουργείται γύρω από τον ρόλο της αγροτιάς στο νησί είναι προϊόν προπαγάνδας εκ μέρους της Ρώμης κατά την Αντιμεταρρύθμιση στο πλαίσιο της διαμάχης πάπα-Βενετίας. Γι' αυτό το θέμα βλ. Arbel, «Entre mythe et histoire: La légende noire de la domination vénitienne à Chypre», (Matériaux pour une histoire de Chypre (IVe-XXe siècles), *Etudes balkaniques: Cahiers Pierre Belon*, 5, 1998, σ. 81-107 και κυρίως σ. 100-102. Επίσης, βλ. του ίδιου, «The Venetian Domination of Cyprus: Cui Bono?», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία, ό.π.*, σ. 45-55 όπου απορρίπτει τις απόψεις περί βενετικής κακοδιοίκησης. Ακόμη, για τη βενετική διοίκηση στην Κρήτη βλ. εδώ, υπ. 384, υπ. 385, υπ. 386 και Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. από ανέκδοτες εκθέσεις ενετών αξιωματούχων», *Παρουσία*, 7, 1991, σ. 7-60 και κυρίως σ. 15-18. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 288.

²⁹⁸ Πλακωτός 2015, σ. 60-62.

πάπας Γρηγόριος ΙΓ΄ δεν συμμεριζόταν την επιθυμία των Βενετών να εκδιωχθούν οι Οθωμανοί από τη Μεσόγειο.

Με βάση τα πιο πάνω, η Βενετία όντας καχύποπτη απέναντι στις ισπανικές βλέψεις και επιθυμώντας να επωφεληθεί περαιτέρω μέσα από τη διεξαγωγή εμπορίου, ενώ την ίδια ώρα δεν θέλει να χάσει μια άλλη σημαντική κτήση της, την Κρήτη –το τελευταίο προπύργιό της στη Μεσόγειο– κάνει ειρήνη με τον Σουλτάνο το 1573, στον οποίο πληρώνει βαρύ φόρο, ενώ αποδέχεται ότι εντός τριών χρόνων θα παραιτούνταν από τις βλέψεις της στην Κύπρο. Για άλλη μια φορά, γίνεται σαφές ότι η αποτυχία να ενωθούν οι δυτικές δυνάμεις απέναντι στον κοινό εχθρό, ήταν η αρχή του τέλους όχι μόνο για τη Βενετία, αλλά και για τις υπόλοιπες χριστιανικές δυνάμεις.

Ακολούθως, παρατηρείται αλλαγή στο ευρωπαϊκό καθεστώς καθώς στον γαλλικό θρόνο ανέρχεται ο Ερρίκος Γ΄ (1574). Η Βενετία επιδιώκει συμμαχία με τη Γαλλία, γιατί χρειαζόταν στήριγμα, μετά από τη διάλυση της ένωσης με την αυτοκρατορία και την Ισπανία. Παρ' όλ' αυτά ο γάλλος βασιλιάς δεν δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.²⁹⁹

*

Αν μέχρι εδώ αναλύθηκε η αδυναμία να επιτευχθεί η επιθυμητή ενότητα ανάμεσα στις δυνάμεις της Δύσης, ούτως ώστε να αντιμετωπιστούν οι Οθωμανοί, γεγονός που καθιστά τη Βενετία περισσότερο ευάλωτη απέναντι στις οθωμανικές επεκτατικές βλέψεις, έτσι όπως φάνηκε στην περίπτωση της κατάληψης της Κύπρου, τότε πιο κάτω το ενδιαφέρον εστιάζεται στον κίνδυνο που προβάλλει για μια άλλη βενετική κτήση, την Κρήτη.

Τέλος, μέσα από τη σύνθεση των στοιχείων που παρέχει η βιβλιογραφία, δημιουργείται ένα πλαίσιο στο οποίο αποτυπώνεται ο χαρακτήρας και τα ιδιότυπα γνωρίσματα των δύο δυνάμεων (Βυζάντιο και Βενετία), οι οποίες προσδιορίζουν ιδεολογικά τους κατοίκους της Κρήτης.³⁰⁰

---

²⁹⁹ Norwich, 1993, σ. 466-477 και Πλακωτός, 2015, σ. 61.

³⁰⁰ Γύρω από την ιδεολογική επιρροή που δέχονται οι Κρητικοί από τους Βυζαντινούς και τους Βενετούς υπάρχουν πολλές αξιόλογες μελέτες. Ενδεικτικά, βλ. Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 11-69, Μαλτέζου, «Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα», *Cretan Studies*, 6, 1998, σ. 3-21, στο εξής Μαλτέζου, 1998. Επίσης, της ίδιας, «Ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης: ζητήματα έρευνας», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*,

2) Η περίπτωση της Κρήτης: Ανατολή ή Δύση.

2) α. Κρήτη και Βυζάντιο : Α' βυζαντινή περίοδος (330-824-828;) και αραβοκρατία (828;-961)

Κατά τη διάρκεια της Α' βυζαντινής περιόδου (330-824-828;) το νησί αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Επί αυτοκρατορίας του Μ. Κωνσταντίνου η Κρήτη ανήκει στην περιφέρεια του Ιλλυρικού. Ακολούθως, επί Θεοδοσίου και μετά από τη διαίρεση της αυτοκρατορίας το νησί υπάγεται στο ανατολικό τμήμα, ενώ δείγματα της τοπικής αυτοδιοίκησης όπως η οργάνωση του Κοινού των Κρητών εξακολουθούν να υφίστανται μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι.³⁰¹

Στο τέλος του 4^{ου} αι. αν και το ανατολικό τμήμα του Ιλλυρικού (στο οποίο ανήκε και η Κρήτη, αφού αποτελεί την μια εκ των 12 επισκοπών του)³⁰² πέρασε κάτω από τον διοικητικό και πολιτικό έλεγχο της Κωνσταντινούπολης, οι Εκκλησίες του –μαζί και της Κρήτης– θα υπάγονταν στον πάπα.³⁰³

Επιπλέον, μετά από την κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 476 η Εκκλησία της Κρήτης περνά προσωρινά κάτω από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, ενώ όταν ο Ιουστινιανός κατακτά την Ιταλία, η Εκκλησία του νησιού υπάγεται και πάλι στον πάπα.³⁰⁴

Αν επί Ιουστινιανού η Κρήτη ήταν επαρχία με επικεφαλής τον *κονσουλάριο*, τον 6^ο αι. αποτελεί ανεξάρτητη επαρχία καθώς δεν υπάρχουν απειλές από κάποιον εξωτερικό εχθρό του Βυζαντίου.

Έτσι, αν η Κρήτη ήταν οργανωμένη διοικητικά κάτω από τη βυζαντινή δικαιοδοσία, τον 7^ο αι. μετά από τις αραβικές επιθέσεις, το Βυζάντιο, προκειμένου να αποσοβήσει τον αραβικό κίνδυνο, οργανώνεται σε *θέματα* και προχωρά στην αναβάθμιση της Κρήτης σε *στρατηγίδα*, ορίζοντας στο νησί στρατηγό. Αυτό γίνεται πιθανότατα εκ μέρους του Λεόντα

(Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, σ. 537-548, στο εξής Μαλτέζου, 1995· της ίδιας, 1999, σ. 105-119. Επιπρόσθετα, βλ. Gallina, *Una società coloniale del trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Deputazione di Storia Patria per le Venetie. Miscellanea di studi e memorie, XXVIII, Βενετία 1989, στο εξής Gallina, 1989· Λεοντοσίνας, «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, τ. Β₂, σ. 423-437, στο εξής Λεοντοσίνας, 1995.

³⁰¹ Δετοράκης, 1990, σ. 128-129.

³⁰² Τωμαδάκης, *Η αποστολική Εκκλησία της Κρήτης κατά τους αι. η-ιγ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής*, (ανατύπωση εκ του κδ' τόμου της επετηρίδος της εταιρείας βυζαντινών σπουδών), Τυπογραφείο Μυρτίδου, Αθήνα 1954, σ. 68.

³⁰³ Τσουγκαράκης, 1990, σ. 105.

³⁰⁴ Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 68-69.

Γ' (περίοδος διακυβέρνησης: 717-741) ενώ ήδη από την αρχή του 8^{ου} αι., ο αυτοκράτορας Λέοντας Γ' αποσκοπούσε στην αναχαίτιση πιθανών αραβικών επιθέσεων.³⁰⁵

Ο Τσουγκαράκης καταλήγει ότι η Κρήτη μέχρι το α' τέταρτο του 9^{ου} αι. ήταν ακόμη *αρχοντιά*, ενώ κάποιες προσπάθειες για εξέλιξή της σε *θέμα* έγιναν από το 828-843, ως αντάλλαγμα μιας ενδεχόμενης αποτίναξης των Αράβων.

Έτσι, ενώ μέχρι το α' μισό του 8^{ου} αι. η Κρήτη δεν εξαρτάται από το *θέμα* της Ελλάδας, και έχει μια τοπική αυτονομία, επί δυναστείας των Ισαύρων αποτελεί μια *αρχοντιά*.³⁰⁶

Στις περιοχές που υπήρχαν αρχοντιές, όπως στη Δαλματία, στο Δυράχιο και στη Χερσώνα υπήρξε αξιόλογη παράδοση αστικών κέντρων και κάποια αυτονομία στην τοπική αυτοδιοίκηση. Όταν η διοίκηση της αυτοκρατορίας άρχισε να γίνεται αυστηρά συγκεντρωτική και οι τοπικές αυτονομίες καταργήθηκαν, στις περιφερειακές αυτές περιοχές έγινε ένα είδος συμβιβασμού μέχρι την εποχή που οι περισσότερες από τις επαρχίες αυτές έγιναν θέματα και έτσι εντάχθηκαν πλήρως στο καινούριο οργανωτικό πλαίσιο. Όλα τα χαρακτηριστικά των αρχοντιών τα βρίσκουμε και στην Κρήτη. Και εκεί υπήρχε ισχυρή παράδοση αστικών κέντρων και τοπικής αυτοδιοίκησης, και επιπλέον η Κρήτη βρέθηκε στην περιφέρεια των αυτοκρατορικών εδαφών μετά τις ραγδαίες κατακτήσεις των Αράβων.³⁰⁷

Εν ολίγοις, η Κρήτη στις παραμονές της αραβικής κατάκτησής της, αποτελεί *αυτοτελή επαρχία*,³⁰⁸ ενώ ο Τσουγκαράκης προβαίνει σε μια υπόθεση σύμφωνα με την οποία πιθανόν μετά από την –ανεπιτυχή, εν τέλει– αποσόβηση των Αράβων, το νησί να οργανωνόταν πλήρως σε *θέμα*.³⁰⁹

Σύμφωνα με τον Ζακυθινό:

η νήσος Κρήτη, αν μη προ της κατακτήσεως, πάντως κατά τη διάρκεια των πρώτων αραβικών επιθέσεων και των πρώτων επιχειρήσεων των αναληφθεισών υπο των Βυζαντινών δια την εκδίωξιν των Αράβων, είχε προαχθή εις την τάξιν της στρατηγίδος.³¹⁰

Επιπλέον, όταν τον 8^ο αι. (732-733) οι Εκκλησίες του Ιλλυρικού περνούν στον έλεγχο του Πατριαρχείου, η μετάβαση για την Εκκλησία της Κρήτης ήταν κάτι περισσότερο από

³⁰⁵ Σπυριδάκης, *Το θέμα Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπο των Αράβων, ό.π.*, σ. 59-60 και σ. 66-68, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

³⁰⁶ βλ. εδώ, υπ. 35.

³⁰⁷ Τσουγκαράκης, 1990, σ. 64.

³⁰⁸ Παπαδόπουλος, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961)*, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 43, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, Αθήνα 1948, σ. 46, στο εξής Παπαδόπουλος, 1948.

³⁰⁹ Τσουγκαράκης, 1990, σ. 62-66.

³¹⁰ Ζακυθινός, «Μελέται περι της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει», *ΕΕΒΣ*, 1941, σ. 265.

ομαλή, επειδή οι δεσμοί της με την Πόλη υπήρξαν στενοί.³¹¹ Μάλιστα, πριν από την αραβική κατάληψη ο μητροπολίτης Κρήτης έφερε τον τίτλο του *εξάρχου* της Ευρώπης.³¹²

Τέλος, οι έριδες μεταξύ εικονομάχων και εικονοκλαστών στο Βυζάντιο επισύρουν μια σειρά εμφύλιων διαμαχών καθιστώντας την αυτοκρατορία έρμαιο των εξωτερικών επιθέσεων, στην προκειμένη περίπτωση των Αράβων. Αποκορύφωμα αυτών των διαμαχών υπήρξε η αποστασία του Θωμά (821-823), εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Β' (περίοδος διακυβέρνησης: 820-829)

Η συμμετοχή της Κρήτης σε αυτή την αποστασία, καθώς και η αντίθεσή της στην πολιτική που ακολουθούσε η αυτοκρατορία ενάντια στις εικόνες, δεν ευνοούν την ύψωση ενός κοινού βυζαντινοκρητικού μετώπου ενάντια στην αραβική απειλή για το νησί, για τον λόγο ότι οι Κρητικοί είδαν τους Σαρακηνούς το 823 ως σωτήρες.

Εν τέλει, η αραβική δύναμη δεν μπορεί να αναχαιτιστεί από τις βυζαντινές δυνάμεις με επικεφαλής τον Θεόκτιστο το 843,³¹³ με επακόλουθο την ανεπιτυχή εξέλιξη της Κρήτης σε *θέμα*.³¹⁴

*

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθούμε στο εξής: όταν το Βυζάντιο νιώθει απειλή από έναν εξωτερικό εχθρό και μάλιστα αλλόθρησκο –όπως οι Άραβες– αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα που υπάρχει να οργανωθεί η βυζαντινή επικράτεια σε *θέματα*, τα οποία όπως αναφέρθηκε πιο πάνω αποτελούνται από τον *εθνικό* στρατό, σύμφωνα με την Αρβελέρ.³¹⁵ Στόχος είναι η διάσωση των εδαφών που ανήκουν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, εστιάζοντας πλέον σε ρεαλιστικούς στόχους και εγκαταλείποντας την *αυτοκρατορική ιδέα*.

Τότε είναι που η Κρήτη θα αντιληφθεί εμφανέστερα τη βυζαντινή επιθυμία να κρατήσει πάση θυσία το νησί υπο τον έλεγχο της, μέσα από την επιδίωξή της να καταστήσει την Κρήτη από *αρχοντιά* –με τη σχετική αυτονομία– σε *στρατηγίδα* και αργότερα σε βυζαντινό *θέμα*.³¹⁶

³¹¹ Ο.π., σ. 105-110.

³¹² Παπαδόπουλος, 1948, σ. 47.

³¹³ Για τη σύνδεση της αναστήλωσης των εικόνων και της εμφάνισης των εθνοκαπελευθερωτικών αισθημάτων με την εκστρατεία εναντίον των Σαρακηνών της Κρήτης βλ. Παπαδόπουλος, 1948, σ. 69-70.

³¹⁴ Ο.π., σ. 50-66.

³¹⁵ Βλ. εδώ, υπ. 40.

³¹⁶ Βλ. εδώ, στο *Ευρετήριο*.

Ενώπιον του εξωτερικού και αλλόθρησκου εχθρού και της οργάνωσης σε *θέματα* η Κρήτη –ακολουθώντας τη διοικητική οργάνωση που επιβάλλει το Βυζάντιο– κινδυνεύει να απωλέσει την όποια αυτονομία της προσέδιδε η τοπική αυτοδιοίκησή της, μπροστά στην επιβίωση της αυτοκρατορίας.

Συνοψίζοντας, αν η αραβική απειλή ήταν ένας από τους λόγους για τη δημιουργία των *θεμάτων* και για την καλλιέργεια της βυζαντινής αντίληψης ότι η Κρήτη πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της αυτοκρατορίας,³¹⁷ καθώς και για την εμφάνιση πολιτικών και θρησκευτικών αναταραχών, έτσι όπως αυτές απαντούν μέσα από την Εικονομαχία, διαμέσου της οποίας θα αναδυθούν τα στοιχεία εκείνα που θα ενισχύσουν τη βυζαντινή ταυτότητα, τότε στην Κρήτη συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Εξ αιτίας της Εικονομαχίας και της αποδυνάμωσης που επιφέρουν οι εμφύλιες διαμάχες στο Βυζάντιο, καθώς και της απουσίας σύμπνοιας μεταξύ Βυζαντίου και Κρήτης ευνοείται η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες.

*

Η αραβική κατάκτηση του νησιού έχει έναν ιδιότυπο χαρακτήρα ανάλογο της κατάστασης που επικρατεί στο νησί μετά από την κατάληψη. Αυτοί οι Άραβες προέρχονταν από την Ανδαλουσία της Ισπανίας και κατόπιν εξέγερσης που ξέσπασε εκεί, κατευθύνονται προς την Αίγυπτο και ακολούθως προς την Κρήτη, την οποία καταλαμβάνουν.

Ο Παπαδόπουλος συμφωνεί ότι οι πλείστοι απ' αυτούς ήταν Ισπανοί πρόσφατα εξισλαμισμένοι.³¹⁸ Επιπροσθέτως, αναφέρει ότι οι ίδιοι δεν επεδίωξαν τον εξισλαμισμό των Κρητικών, καθότι υπήρξαν *ατελώς εξισλαμισμένοι και θρησκευτικώς αδιάφοροι*, ενώ επίσης ως Μουσουλμάνοι θεωρούν πιο επικερδές να έχουν υπο την εξουσία τους χριστιανούς, οι οποίοι θα καλούνταν να καταβάλλουν φόρους. Επιπλέον, οι Σαρακηνοί της Κρήτης δεν αναγνωρίζουν κάποιον *Χαλίφη* ως πολιτικό ή θρησκευτικό αρχηγό τους και γι' αυτό τον λόγο ο επικεφαλής τους στην Κρήτη επονομάζεται *εμίρης*, ήτοι μόνο πολιτικός αρχηγός και όχι *ιμάμης*, δηλαδή πολιτικός και θρησκευτικός αρχηγός.³¹⁹

---

³¹⁷ Για την ολοένα και εντονότερη βυζαντινή πεποίθηση περι της σπουδαιότητας της Κρήτης για την αυτοκρατορία βλ. εδώ, υπ. 327.

³¹⁸ Παπαδόπουλος, 1948, σ. 29-34.

³¹⁹ Δεν υπάρχει, επομένως, σύνδεση κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας.

Αναλόγως, όπως οι ίδιοι δεν υπάγονταν ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα σε κάποιον επικεφαλής, απαγορεύουν στους κατοίκους του νησιού να υπάγονται σε ανώτερες εκκλησιαστικές αρχές, επειδή κάτι τέτοιο εκλαμβάνονταν εκ μέρους τους ως μορφή εξάρτησης.³²⁰

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία είναι αποδεκτό ότι –παρά τις απαγορεύσεις που επέβαλλαν οι Άραβες– ήταν αρκετά ανεκτικοί ως προς τα ζητήματα της θρησκείας στην Κρήτη.³²¹

Τέλος, παρ' όλη τη μειωμένη αντίσταση που δείχνουν οι Κρητικοί απέναντι στο αραβικό στοιχείο, γεγονός που επισπεύδει την αραβική κατάληψη, κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας διατηρείται η βυζαντινή τους συνείδηση.³²²

Μάλιστα, ο Τωμαδάκης καταλήγει ότι δεν υφίσταται *εθνολογική[...] αλλοίωσ[η] του αγροτικού της Κρήτης πληθυσμού, έτσι όπως φαίνεται μέσα από το γεγονός ότι διατηρήθηκε η γλωσσική[...] ενότητα και [η] γλωσσική[...] καθαρότητα του Κρητικού Λαού.* Αυτό συνέβη, επειδή οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της ανατολικής και δυτικής Κρήτης προέρχονταν από τους αρχαίους Κρητικούς, οι οποίοι δέχτηκαν ελάχιστες επιρροές από την αραβική γλώσσα.³²³ Αντίθετα, όσοι ήταν *αραβοκρήτες*,³²⁴ μετά από την απελευθέρωση του 961 *εξωλοθρεύθησαν*.³²⁵

Ένα επιπλέον στοιχείο που καταδεικνύει τη διατήρηση της βυζαντινής ταυτότητας των Κρητικών είναι η στήριξη που προσφέρουν απέναντι στους Βυζαντινούς κατά τη διάρκεια των εκστρατειών που πραγματοποιεί η αυτοκρατορία για να απομακρύνει τους Άραβες, συμπεριλαμβανομένης και της επιχείρησης του Νικηφόρου Φωκά στην Κρήτη το 961.³²⁶

---

³²⁰ Ο.π., σ. 110-111, όπου αναφέρει ότι ανάλογη κίνηση κάνουν και οι Βενετοί, οι οποίοι δεν επιτρέπουν στους Κρητικούς να υπάγονται σε κάποια ανώτερη εκκλησιαστική αρχή.

³²¹ Τσουγκαράκης, *Η αποστολική Εκκλησία της Κρήτης κατά τους αι. η-ιγ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής*, ό.π., σ. 66-67.

³²² Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρητη αραβοκρατίας 826-961, Περί τής δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού έξ απόψεως εθνολογικής καί θρησκευτικής», *ΕΕΒΣ* 30, 1960, 1-38, έτσι όπως αναφέρεται στο Δετοράκης 1990, σ. 146.

³²³ Τωμαδάκης, «Σλαύοι εν Κρήτη. Τα Καράνου. Το Ροδοβάνι», *ΕΕΚΣ*, 1, 1938, σ. 425-431 και Παπαδόπουλος, 1948, σ. 112.

³²⁴ Σχετικά με την εσφαλμένη παρουσίαση των Αράβων από τις βυζαντινές πηγές, προβάλλοντας αποκλειστικά το απολίτιστο του χαρακτήρα τους και την πειρατική τους φύση, βλ. Τσουγκαράκης, *Η αποστολική Εκκλησία της Κρήτης κατά τους αι. η-ιγ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής*, ό.π., σ. 34-37.

³²⁵ Επιπλέον, για την αλλοίωση στα αστικά κέντρα βλ. Τωμαδάκης, «Η εκκλησία της Κρήτης κατά την αραβοκρατίαν», *Κρητικά Χρονικά*, 2, ΠΕΚ, 1962, σ. 193-212 και κυρίως βλ. σ. 200-201.

³²⁶ Παπαδόπουλος, 1948, σ. 111-112.

Ο Τσουγκαράκης διαπιστώνει ότι η περίοδος της αραβοκρατίας στην Κρήτη και η αντιπαράθεση με έναν ξένο και αλλόθρησκο λαό είναι που συμβάλλει στην εντονότερη διαμόρφωση της κρητικής βυζαντινής ταυτότητας και παράλληλα εξυψώνει τη σπουδαιότητα της Κρήτης στα μάτια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.³²⁷

Τέλος, οι βυζαντινές προσπάθειες για επανάκτηση του νησιού συνεχίζονται και ενδύονται με προφητείες που τις ενισχύουν ακόμη περισσότερο.³²⁸

*

2) β. Κρήτη και Βυζάντιο: Β' βυζαντινή περίοδος (961-1204)

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το βυζαντινό ενδιαφέρον για ανάκτηση της Κρήτης ήταν ιδιαίτερα αυξημένο. Μάλιστα, αυτό καταδεικνύεται μέσα από το πιο κάτω απόσπασμα, σύμφωνα με το οποίο οι Κρητικοί το 960 θεωρούνται από τους Βυζαντινούς πέραν από ομόθρησκοι, ομόφυλοι:

... το 960 προτάθηκε μια νέα εκστρατεία για την απελευθέρωση της Κρήτης, αυτή του Νικηφόρου Φωκά, και πολλοί αυτοκρατορικοί σύμβουλοι ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί λόγω των επανειλημμένων αποτυχιών του παρελθόντος, ο παρακοιμώμενος Ιωσήφ Βρίγγας μίλησε με θερμά λόγια υπέρ της εκστρατείας και κατέληξε με τη φράση «πρέπον εστίν υπέρ των χριστιανών και ομοφύλων αγνωρίσασθαι».³²⁹

Η εκ νέου βυζαντινή κατάκτηση της Κρήτης το 961 και της Κύπρου το 965 σηματοδοτούν τη δυναμική επιστροφή της αυτοκρατορίας στην εμπορική δραστηριότητα της Μεσογείου.

Επιπρόσθετα, με τη βυζαντινή κατάληψη των δύο νησιών εκδηλώνονται επαναστάσεις εναντίον των Βυζαντινών με αίτημα την ανεξαρτησία. Τέτοια υπήρξε η επανάσταση του Καρύκη το 1090-1091 στην Κρήτη και η επανάσταση του Ραψομάτη στην Κύπρο το 1092, όπου οι πρωτεργάτες των δεν αποσκοπούν στην αναρρίχηση τους στον θρόνο, αλλά στην εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου καθεστώτος στην Κρήτη και στην Κύπρο, αντίστοιχα. Εν ολίγοις, όπως αναφέρει ο Τσουγκαράκης [αυτές οι επαναστάσεις

³²⁷Τσουγκαράκης, 2001, σ. 37. Επίσης, για το γεγονός ότι α) πληθαίνουν οι πιθανότητες για απώλεια βυζαντινών κτήσεων στο Αιγαίο (αφού η θαλασσοκρατία του Βυζαντίου στη Μεσόγειο κλονίζεται και αποκαθίσταται μόνο όταν περιέλθει εκ νέου η Κρήτη στην κατοχή της αυτοκρατορίας), μετά από την αραβική κατάκτηση της Κρήτης και β) την ανάγκη που προκύπτει για το Βυζάντιο να ανακτήσει και να ενδυναμώσει τους κοινούς δεσμούς του με το νησί βλ. Τσουγκαράκης, 1990, σ. 21-26, σ. 32-33, σ. 45.

³²⁸ Για την πιο διαδεδομένη προφητεία, σύμφωνα με την οποία, αυτός που θα κατόρθωνε να απελευθερώσει την Κρήτη από τους Άραβες θα γινόταν αυτοκράτορας στην Πόλη, ενδεικτικά βλ. Παπαδόπουλος, 1948, σ. 90 και Τσουγκαράκης, 1990, σ. 37.

³²⁹Τσουγκαράκης, 2001, σ. 37 περιλαμβανομένης της υπ. 30.

αποτελούν] ένα πρώτο σύμπτωμα και ένα [...] πρόδρομο [...] πολλών άλλων αποσχιστικών ενεργειών που ακολούθησαν αργότερα.³³⁰Επίσης, η βυζαντινή επανάκτηση της Κρήτης καθιστά αναγκαίο να ανανεωθούν οι δεσμοί Πόλης-Κρήτης,³³¹ καθώς όπως ήταν φυσικό η απουσία επισκόπων και εκκλησιαστικών δεσμών με την Πόλη επι αραβοκρατίας, απομάκρυνε κάπως τον πληθυσμό από τις εκκλησιαστικές επιταγές του βυζαντινού κέντρου.

Δείγματα αυτής της απομάκρυνσης παρουσιάζονται μέσα από την παρουσία της μαγείας και του μανιχαϊσμού που είχαν κερδίσει έδαφος επί αραβοκρατίας, όπως μαρτυρεί το πιο κάτω απόσπασμα:³³²

Έδώ ίσως είναι πρόσφορον ν' αναφέρω το χωρίον Λέοντος του Διακόνου, του βασικωτέρου τής εκστρατείας εις Κρήτην του Νικηφόρου ιστοριογράφου, ό όποιος Λέων όμιλεί περί τών γητευμάτων αχρείου γυναίου κατά τη διάρκειαν επίθεσεως τών Βυζαντινών κατά του Χάνδακος : «...Λέγεται γάρ κατόχους είναι Κρήτας μαντείας καί βωμολοχίας καί πλάναις, προς τών Μανιχαίων αί του Μωάμεθ παρειληφότας άνέκαθεν» (Βοηη σσ. 24-5). 'Αντί λοιπόν ιερών τελετών οί άραβόκρητες έχρησιμοποιοούν μαγείας προς έξορκισμόν τών επιτιθεμένων. Τούτο έδωκεν αφορμήν νά κατηγορήση ό Λέων ο Διάκονος τούς Κρήτας (ούχί τούς μουσουλμάνους) ως μανιχαίζοντας ή καί πλάνας του Μωάμεθ δεχθέντας. Επόμενον ήτο οτι χωρίς εκκλησιαστική άναφοράν προς το πατριαρχείον, χωρίς κλήρον δρώντα έλευθέρως, ίσως δέ καί χωρίς τών άναγκαιών ναών, οί Κρήτες κατά τήν διάρκειαν τής άραβοκρατίας υπέπεσαν καί εις πλάνας, δεχόμενοι λαϊκάς δοξασίας οίαι τά μαντεύματα καί αί γοητεΐαι, διά τας οποίας άλλως κατηγορούνται πεντακόσια έτη μετά ταύτα καί υπό 'Ιωσήφ του Βρυεννίου.³³³

Έτσι, μετά από την ανάκτηση του νησιού, η εκκλησία της Κρήτης οργανώνεται εκ νέου ακολουθώντας την πρότερη μορφή οργάνωσης που γνώρισε κατά την Α' βυζαντινή περίοδο. Ακόμη, κατά τη διάρκεια αυτής της δεύτερης βυζαντινής κυριαρχίας του νησιού είναι που οι κάτοικοι αναπτύσσουν ισχυρότερους δεσμούς με την ορθοδοξία και η Εκκλησία της Κρήτης αποκτά στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο.

Η ανάκτηση του νησιού το 961 σηματοδοτεί και την εξέλιξή του σε ανεξάρτητο θέμα, με επικεφαλής τον στρατηγό Κρήτης όπως μαρτυρείται από το *Τακτικό του Εσκοριάλ* (χρονολογείται 975-979). Επί Αλέξιου Α' Κομνηνού (περίοδος διακυβέρνησης: 1081-1118) ο επικεφαλής του θέματος της Κρήτης είναι ο *Δούκας-Κατεπάνω*, δείγμα της αναβάθμισης του θέματος της Κρήτης.³³⁴

³³⁰ Τσουγκαράκης, 1990, σ. 47-48.

³³¹ *Ο.π.*, σ. 42-49. Επίσης, για την μη αποδεκτή άποψη ότι οι στάσεις του Καρύκη και του Ραψομάτη ήταν συνδυασμένες βλ. Δετοράκης, 1990, σ. 155-156.

³³² Τωμαδάκης, «Η εκκλησία της Κρήτης κατά την αραβοκρατίαν», *ό.π.*, σ. 193-212 και κυρίως σ. 211.

³³³ Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 209.

³³⁴ Δετοράκης, 1990, σ. 159-162 και Τσουγκαράκης, 2001, σ. 37-40.

Τέλος, η ανάγκη για την ανανέωση των δεσμών μεταξύ Πόλης-Κρήτης εξηγεί την εγκατάσταση βυζαντινών οικογενειών στην Κρήτη, μετά από το 961. Ο Παπαδόπουλος αναφέρει ότι:

Δυνάμεθα το πολύν να δεχθώμεν ότι αι μνημονευόμεναι οικογένειαι είναι αρχοντικά βυζαντινά, όχι όμως ότι και απεστάλησαν *ad hoc* εκ Κωνσταντινουπόλεως. Μάλλον θα πρόκειται περί των ανώτατων κρατικών λειτουργών, στρατιωτικών και πολιτικών οι οποίοι θα απεστάλησαν εκ Κωνσταντινουπόλεως αμέσως μετά την ανάκτησιν της μεγαλονήσου είναι δε γνωστόν ότι ως επί το πλείστον, ούτοι προήρχοντο εκ των κόλπων της ανώτατης κοινωνίας του Βυζαντίου.³³⁵

Σ' αυτόν τον θρύλο στηρίζεται η βυζαντινή καταγωγή των Κρητικών και εν γένει έχει τις ρίζες της η βυζαντινή ιδεολογία,³³⁶ η οποία από τη μια, κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο (961-1204) θα διαμορφώσει εντονότερα την αίσθηση των Κρητικών, ότι ανήκουν στον ιδεολογικό κύκλο της Πόλης και από την άλλη, θα στηρίξει τις κρητικές επαναστάσεις εναντίον των Βενετών κατακτητών (1211-1669).³³⁷

*

3) Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη και η απουσία ενότητας στο νησί ως πρόδρομος του 1669.

α) Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο

Είναι φανερό ότι κατά τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας στην Κρήτη η θρησκεία και συγκεκριμένα η ορθοδοξία ενισχύεται, επειδή συνεχίζει να ταυτίζεται με την ιδέα του

³³⁵ Παπαδόπουλος, 1948, σ. 114.

³³⁶ Η άποψη ότι η εγκατάσταση αυτών των οικογενειών στο νησί εμπίπτει στο πλαίσιο του θρύλου ενισχύεται αν λάβουμε υπ' όψιν α) ότι το έγγραφο που μαρτυρεί αυτή την εγκατάσταση δεν είναι αυθεντικό και ότι β) αυτή η παράδοση δημιουργήθηκε τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας από τους ισχυρούς γαιοκτήμονες της Κρήτης, τους λεγόμενους *προιονάριους* ή *επισκέπται*, οι οποίοι κατέχοντας σπουδαία θέση στην κρητική κοινωνία δεν ήθελαν να απωλέσουν το κοινωνικό τους status (ενδεικτικά βλ. Δετοράκης, 1990, σ. 157 και Τσουγκαράκης, 1990, σ. 48-49).

³³⁷ Αναφορικά με τις κρητικές επαναστάσεις, βλ. Σβορώνος, «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13^{ου} αι.», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 8, 1989, σ. 1-14 και Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, (επιμ. Καλιτσουνάκης), Verlag der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher", Αθήνα 1939. Σχετικά με τον κατασταλτικό ρόλο των επαναστάσεων των ελληνικών πληθυσμών ενάντια στη Βενετία και τις προσπάθειες κατάσχεσης της στο νησί βλ. Gallina, 1989. Επίσης, για τον χαρακτήρα των κρητικών επαναστάσεων ενάντια στη βενετική πολιτική και πώς αυτές συσχετίζονται με την αναδυόμενη εθνική ιδεολογία των Κρητικών βλ. Λεοντσίνης, 1995, σ. 423-437 και κυρίως σ. 432-437. Επιπλέον, βλ. εδώ, υπ. 36.

ανήκειν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.³³⁸ Εντός αυτού του πλαισίου είναι που οι κάτοικοι του νησιού αντικρύζουν ως απελευθερωτή τους, τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη από τη Νίκαια.³³⁹

Η ταύτιση της ορθοδοξίας με την ίδια την Βυζαντινή αυτοκρατορία εμφανίζεται κατά κύριο λόγο στη μερίδα εκείνη του ελληνικού πληθυσμού της μικρής παράδοσης ή της μικρής λογιосύνης,³⁴⁰ φορείς της οποίας ήταν ο πληθυσμός της υπαίθρου και τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού των πόλεων, η οποία φαίνεται να είναι προέκταση της βυζαντινής παράδοσης.³⁴¹

Η Γαληνοτάτη –της οποίας προτεραιότητα, όπως φάνηκε και πιο πάνω, ήταν η διατήρηση του εμπορικού της προφίλ– πρέπει να λάβει υπ' όψιν της την ιδεολογική προσκόλληση των Κρητικών στο Βυζάντιο, ως προς την πολιτική που θα εφάρμοζε στο νησί.

---

³³⁸ Για την ιδεολογική προσκόλληση των Κρητικών στο Βυζάντιο, όταν οι Βενετοί κατακτούν το νησί, καθώς και την αίσθηση ότι η Κρήτη ήταν υπόδουλο τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στους Βενετούς βλ. Τσουγκαράκης, 2001, σ. 38-43. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 180.

³³⁹Nicol, 2004, σ. 222.

³⁴⁰Οι όροι αυτοί αναφέρονται από τον Burke (Burke, *Popular Culture in early modern Europe*, (revised reprint) Ashgate, Aldershot, 1999⁴). Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 40-41.

³⁴¹Επιπλέον, βλ. ό.π., σ. 24-25, σ. 28-29, σ. 36, όπου γίνεται λόγος για α) τη συνύπαρξη δύο ιδεολογιών στο νησί τον 16^ο αι. που στέφουν το νησί με βασιλική κορώνα (regno di Candia), έτσι όπως φαίνεται μέσα από το εγκώμιο του Σκλάβου (Μπουμπουλίδης, *Η συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου. Κρητικόν Στιχούργημα του ΙΣΤ'αιώνος*, Αθήνα 1955), και για β) τη βυζαντινή επιρροή που τον 17^ο αι. βρίσκεται καταφανώς στο περιθώριο. Επιπρόσθετα, για τη διάσταση της ιδεολογίας και των αντιλήψεων που είχαν οι κάτοικοι των χωριών (φιλοβυζαντινή ιδεολογία) με τους κατοίκους των πόλεων (φιλοβενετική ιδεολογία) βλ. Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 41 και Μαλτέζου, 1998, σ. 6-17, η οποία ορίζει το ιδεολογικό ρεύμα που παραμένει πιστό στο Βυζάντιο και θεωρεί την Πόλη ιδεολογικό κέντρο, ως φιλοβυζαντινό. Ένα ρεύμα που αντιδρά στην αλλαγή, μένοντας πιστό στη συντήρηση της βυζαντινής παράδοσης, ενώ επιζητούσε επανασύνδεση με την Πόλη. Εκείνο το ιδεολογικό ρεύμα που πρόσκειται στη Βενετία, το φιλοβενετικό, αποδεχόταν τα δεδομένα της νέας εποχής και προσαρμοζόταν στην καινούρια ιστορική εμπειρία. Επιπλέον, η Μαλτέζου εντοπίζει και μια τρίτη τάση ανάμεσα στους Κρητικούς, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι του νησιού θεωρούν ότι πρέπει να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις αποδεδειγμένοι από παλιές ή νέες επιρροές. Ειδικότερα, βλ. Μαλτέζου, 1998, σ. 14: «Φορείς αυτής της τάσης πρέπει να ήταν από τη μια μεριά ο Αλέξιος Καλέργης, ο 'αυθέντης της Κρήτης', όπως μνημονεύεται σε χειρόγραφο του 1310, και από την άλλη, οι αρχηγοί και οι οπαδοί της αποστασίας του Αγίου Τίτου. Πότε πολεμώντας και πότε συμπράττοντας με τους Βενετούς, ο Καλέργης είχε επιτύχει δύο στόχους: α) να εδραιώσει μέσα στο βενετικό καθεστώς τα προνόμια που είχε το κρητικό αρχοντολόι, β) και σπουδαιότερο, να δημιουργήσει αυτόνομο κρατίδιο που αναγνωρίστηκε, άτυπα έστω, από τη Βενετία.» Επίσης, βλ. της ίδιας, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», στο: Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1988, σ. 122-125.

Η διακυβέρνηση της Κρήτης από το 1211 είναι όμοια με αυτή της μητρόπολης (υπάρχει ο *δόγης* με διετή θητεία, η *signoria* και το Μεγάλο Συμβούλιο).³⁴² Η οργάνωση του βασιλείου της Κρήτης παρουσιάζει την εξής εικόνα: οι κάτοικοι διαχωρίζονται σε καθολικούς και ορθόδοξους (*latini-greci*), η ορθόδοξη εκκλησία αντικαθίσταται από την ρωμαιοκαθολική. Επιπρόσθετα, επιβάλλεται τιμαριωτικό-φεουδαρχικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο οι έποικοι-κάτοχοι της γης (*feudati*), μέλη επιφανών βενετικών οικογενειών (που αντικατέστησαν τους τοπικούς ευγενείς)³⁴³ ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες.³⁴⁴

Ωστόσο, τα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας δεν είναι από καμία άποψη εύκολα για τη μητρόπολη, καθώς η βενετική πολιτική προκαλεί αίσθηση έντονης δυσαρέσκειας, τόσο στις πλούσιες βενετικές οικογένειες που εγκαθίστανται στο νησί κατ' εντολή της Βενετίας, όσο και στον ελληνικό πληθυσμό του νησιού που δεινοπαθεί από την ασυδοσία των πλούσιων βενετικών οικογενειών.³⁴⁵

Από τη μια, οι Βενετοί αξιωματούχοι (μέλη παλιών οικογενειών της Βενετίας) που ζουν στο νησί δυσανασχετούν για τον μειωμένο ρόλο που έχουν στην εξουσία, επειδή οι θέσεις των ανώτερων υπαλλήλων στις τοπικές αρχές και επομένως η λήψη των αποφάσεων ανήκαν στους Βενετούς αξιωματούχους, οι οποίοι ήταν εκλεγμένοι από το Μεγάλο Συμβούλιο και την Σύγκλητο της Βενετίας. Αντίθετα, οι θέσεις των κατώτερων αξιωματούχων που ανήκαν στους Βενετούς (μέλη των παλιών βενετικών οικογενειών) αλλά και σε κάποιους Κρητικούς,³⁴⁶ ήταν θέσεις μέσα από τις οποίες οι αξιωματούχοι δεν είχαν λόγο στη λήψη αποφάσεων μείζονος σημασίας.³⁴⁷

---

³⁴² Norwich, 1993, σ. 522. Για τη στρατιωτική και διοικητική οργάνωση του νησιού επί βενετοκρατίας βλ. Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 26, 1986, σ. 99-136, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

³⁴³ Για το βυζαντινό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίχτηκε η Βενετία ως προς τα θέματα διοίκησης, οικονομίας και απονομής δικαιοσύνης στην Κρήτη βλ. Μαλτέζου, 1995, σ. 537-541, και Gallina, 1989, σ. 7, σ. 11-13, σ. 31. Ειδικότερα, για το πώς εκμεταλλεύτηκαν οι Βενετοί το προϋπάρχον βυζαντινό αγροτικό σύστημα στο νησί βλ. *ό.π.*, σ. 31-93 και κυρίως σ. 38 και σ. 92-93.

³⁴⁴ Πλακωτός, 2015, σ. 52.

³⁴⁵ Norwich, *ό.π.*

³⁴⁶ *Ο.π.*, σ. 232.

³⁴⁷ Για τους αξιωματούχους που στέλνονταν από τη Βενετία με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της, καθώς και για την έκφραση των προσωπικών φιλοδοξιών αυτών των αξιωματούχων για τον έλεγχο των κτήσεων (μέσα από τους γάμους που έκαναν με μέλη της τοπικής αριστοκρατίας), βλ. Πλακωτός, 2015, σ. 53-54. Επιπλέον, βλ. Vincent, «The Calergi case. Crime and Politics in Western Crete», *Θησαυρίσματα* 31, 2001, σ. 260, στο εξής Vincent, 2001, όπου

Από την άλλη, εκδηλώνεται δυσαρέσκεια εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού εξ αιτίας της επιβολής αγγαρειών και της στρατολόγησής του· δυσαρέσκεια που πριμοδοτεί το ξέσπασμα επαναστάσεων από τους Κρητικούς ενάντια στην καθεστηκυία τάξη.³⁴⁸

Επίσης, δυσαρέσκεια προκαλεί και η στάση των κατακτητών ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα, αφού ένας πιθανός προσηλυτισμός στον καθολικισμό θα σήμαινε υποχώρηση από την ιδέα του Βυζαντίου και την αφομοίωση των Ελλήνων του λατινοκρατούμενου χώρου από τους ξένους, όπως θεωρούνταν οι Βενετοί σε σχέση με τους Κρητικούς, εξ αιτίας των αποκλίσεών τους ως προς το δόγμα του χριστιανισμού.³⁴⁹

Έτσι, οι Βενετοί που παρατηρούν ότι η δράση των τοπικών αρχόντων και του ορθόδοξου κλήρου, (οι οποίοι ήταν συνυφασμένοι άμεσα με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές των τοπικών κοινοτήτων και η ταυτότητα τους αναγόταν στο Βυζάντιο) ως φορέων της βυζαντινής παράδοσης, θα μπορούσε να αποβεί καταστροφική για τη βενετική παρουσία στην Κρήτη, προβαίνουν στη λήψη των κατάλληλων μέτρων.

Με βάση όσα λέχθηκαν πιο πάνω, οι Βενετοί επικεντρώνονται στον περιορισμό της άσκησης εξουσίας του ορθόδοξου κλήρου στην Κρήτη, μέσα από την κατάργηση των επισκοπών και την ελάττωση της οικειοποίησης εκκλησιαστικών γαιών.³⁵⁰ Παράλληλα, μεριμνούν, ώστε ο καθολικός κλήρος στην Κρήτη να μην ελέγχεται από την παπική ηγεσία. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι εν λόγω χειρισμοί προκαλούν τον περιορισμό της επιρροής του

παρατηρεί ότι τα μέλη της αριστοκρατίας στο νησί (μεταξύ των οποίων ο Andrea Cornaro, οι Καλέργηδες και οι Querini) έχουν την πεποίθηση ότι δεν ήταν απλοί άποικοι, για να θεωρούνται κατώτεροι από τους πατρικούς της μητρόπολης. Συνάμα θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους της αρχαίας πολιτείας της Κρήτης, από την οποία προερχόταν η ίδια η Γαληνοτάτη. Βλ. εδώ, υπ. 480.

³⁴⁸ Επίσης, για έναν διαχωρισμό των επαναστάσεων –με κοινωνικό χαρακτήρα– εκ μέρους του αγροτικού πληθυσμού και του πληθυσμού των αστικών κέντρων, οι οποίες χωρίζονται σε δύο στάδια: α) στο πρώτο στάδιο (13^{ος}-15^{ος} αι.) επαναστάσεις από μικρές αγροτικές ομάδες με κύρια αιτήματα τη μείωση αγγαρειών και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και β) στο δεύτερο στάδιο (16^{ος}-17^{ος} αι.) που διακρίνεται από την ευρύτερη κινητοποίηση εξεγέρσεων εκ μέρους των αγροτικών ή μικροαστικών ομάδων επηρεασμένες από τη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης βλ. Λεοντίνης, 1995, σ. 434-435.

³⁴⁹ Μαλτέζου, 1999, σ. 109-110. Για μια ανάλογη ταύτιση της θρησκείας και της καταγωγής, μέσα στα κρητικά συμφραζόμενα των επαναστάσεων εναντίον των Βενετών βλ. της ίδιας, 1998, σ. 7-8.

³⁵⁰Βλ. Λεοντίνης, 1995, σ. 425-432. Βλ. εδώ, υπ. 340. Βλ. Gallina, 1989, σ. 26-28, όπου γίνεται αναφορά στις αγροτικές κοινότητες της βενετοκρατούμενης Κρήτης που έχουν τις ρίζες τους στην εποχή του Βυζαντίου και οι οποίες διατηρούν την κοινωνική συνοχή.

Πατριαρχείου στην Κρήτη και την αντίδραση των κατοίκων, ενώ εντείνουν τις ήδη τεταμένες σχέσεις Βενετίας-πάπα.³⁵¹

Αυτή ήταν η κατάσταση που προκάλεσε το ξέσπασμα της επανάστασης του Αγίου Τίτου (1363), μια επανάσταση την οποία ξεκίνησαν Κρητικοί και Βενετοί που δυσανασχετούσαν για την πολιτική της μητρόπολης στο νησί. Στην πραγματικότητα, η επανάσταση είχε κατασταλεί από τη Βενετία εξ αιτίας της έλλειψης πειθαρχίας, καθώς οι βενετικές οικογένειες της Κρήτης αντιλαμβάνονται ότι οι Κρητικοί, όντας περισσότεροι θα ήταν σε θέση να επιβάλουν την ορθοδοξία, εκτοπίζοντάς τους. Γι' αυτό τον λόγο, οι Βενετοί που πήραν μέρος στην επανάσταση επιλέγουν να συνθηκολογήσουν με τη μητρόπολη.³⁵²

Αν και η επανάσταση δεν επιτυγχάνει τον σκοπό της, δηλαδή την ίδρυση ενός ανεξάρτητου κράτους, αποτελεί ένα πρώιμο δείγμα της σύμπραξης Κρητικών και Βενετών. Μια σύμπραξη που μαζί με τη δράση του Αλέξιου Καλέργη έτσι όπως απαντά στη δημιουργία αυτόνομου κρατιδίου αναγνωρισμένου από τη Βενετία στο οποίο διατηρούνταν τα προνόμια που είχε η κρητική αριστοκρατία, εμπίπτει στο πλαίσιο της ιδεολογίας σύμφωνα με την οποία οι Κρητικοί έπρεπε να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις, παραμερίζοντας τόσο το Βυζάντιο όσο και τη Βενετία.³⁵³

Τέλος, μολονότι η επανάσταση καταστέλλεται, οι εξεγέρσεις εκ μέρους των Κρητικών συνεχίζονται κυρίως από τις οικογένειες εκείνες που ανήγαγαν την καταγωγή τους στο Βυζάντιο και στα δώδεκα αρχοντόπουλα.³⁵⁴

Επιπρόσθετα, οι επαναστάσεις του 16^{ου}-17^{ου} αι. είναι ένα δείγμα εξεγέρσεων που δεν τάσσονται ενάντια στη βενετική εξουσία, αλλά στο κοινωνικό σύστημα και κυρίως

---

³⁵¹ Σχετικά με την πεποίθηση των Βενετών ότι δεν πρέπει να οξυνθούν οι σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων, εξ αιτίας των θρησκευτικών διαφορών βλ. τα πέντε έγγραφα από τον κώδικα Ciconia 3612 της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Civico Correr της Βενετίας, τα οποία αναφέρονται στις σχέσεις της Λατινικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κρήτης από το 1491 έως το 1596 στο Σπίθα-Πίμπλη, «Σχέσεις λατινικής και ορθόδοξης εκκλησίας της Κρήτης από το 1491 έως το 1596», στο: Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), τ. Β₁, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2004, σ. 213-226. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 218.

³⁵² Norwich, 1993, σ. 232-233.

³⁵³ Μαλτέζου, 1998, σ. 14-17. Επίσης, α) για την αποσχιστική τάση της βενετοκρητικής φεουδαρχίας από τη Βενετία, έτσι όπως εκδηλώνεται με την Αποστασία του Αγίου Τίτου, β) την οικονομική βάση της επανάστασης, και για γ) το γεγονός ότι πολλά μέλη της βενετικής αριστοκρατίας εξελληνίστηκαν, βλ. Gallina, 1989, σ. 10-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁵⁴ Βλ. εδώ υπ. 337.

στην αριστοκρατία του βενετοκρατούμενου καθεστώτος της Κρήτης· εν ολίγοις, το ιδεολογικό υπόβαθρο των ηγετικών ομάδων του πληθυσμού που επαναστατεί συνδέεται με τη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης.³⁵⁵ Γι' αυτό, οι επαναστάτες εναντιώνονται στην αριστοκρατία, είτε αυτή είναι βενετική, είτε είναι κρητική, με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους.³⁵⁶

Παρ' όλ' αυτά, δεν πραγματώνεται η συσπείρωση και η ενότητα του πληθυσμού της Κρήτης εξ αιτίας της απουσίας ομοφωνίας. Επίσης, η άθλια οικονομική κατάσταση που επικρατεί κατά τα τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας επιτείνει αυτή την απουσία. Η βιβλιογραφία έχει δείξει ότι το ξέσπασμα της επανάστασης, συνίσταται τόσο στην αναποτελεσματική βενετική πολιτική στο νησί, απότοκο της οποίας υπήρξε η οικονομική αποδυνάμωση της Κρήτης στο τέλος του 16^{ου} αι.,³⁵⁷ όσο και στο γεγονός ότι οι εκπρόσωποι της Βενετίας ήταν απασχολημένοι με την οθωμανική παρουσία στη Μεσόγειο.³⁵⁸

*

Μέχρι τώρα, αναλύθηκαν τα οφέλη που αποκομίζει η Βενετία μέσα από την πολιτική της δράση στις διαμάχες: Βυζάντιο vs Οθωμανοί και πάπα vs Οθωμανοί, καθώς και η οριστική διάρρηξη των όποιων στοιχείων ενότητας υπήρχαν στη Δύση –τα οποία απέρρεαν από την κοινή θρησκεία– έτσι όπως φάνηκε και μέσα από την πολιτική του Φραγκίσκου Α' και τη συμμαχία του με τους Οθωμανούς απέναντι στον Κάρολο Κουίντο.

---

³⁵⁵ Λεοντσίνης, 1995, σ. 436 και Παπαδιά-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1508-1529)*. «Η 'επανάσταση' του Γεωργίου Γονδολέου Λυσοσιώργη», (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1983, σ. 10-13.

³⁵⁶ Λεοντσίνης, 1995, σ. 434-437.

³⁵⁷ Σχετικά με την έλλειψη του δημόσιου ταμείου στην Κρήτη στα τέλη του 16^{ου} αι. και την υποτίμηση του κρητικού νομίσματος έναντι του βενετικού, γεγονός που επιφέρει αύξηση στο κόστος ζωής και στους δασμούς των προϊόντων που εξάγονταν βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. από ανέκδοτες εκθέσεις ενετών αξιωματούχων», *ό.π.*, σ. 7-60 και κυρίως σ. 44-53. Επίσης, για το γεγονός ότι η άθλια οικονομική κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει η Κρήτη λίγο πριν από την οθωμανική, έρχεται σε αντίθεση με τα νοταριακά έγγραφα που επιβεβαιώνουν το αντίθετο βλ. Μαλτέζου, 1995, σ. 544-548. Επίσης, βλ. Gallina, 1989, σ. 4 όπου με αφορμή την αξία που έχει το έργο του Thiriet, *La Romanie venitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial venitien (XIIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, σχολιάζει: « L'importanza di questo lavoro e fuori discussione, occorre tuttavia ricordare che egli vedeva –ne era possibile altrimenti per chi con felice intuizione si dedicava all'esplorazione di un territorio di fatto sconosciuto– la storia della colonia attraverso il prisma, necessariamente deformante della documentazione ufficiale veneziana in cui si esprimevano, talvolta, piu le aspirazioni della citta lagunare che la realta dell'isola.»

³⁵⁸ Μαλτέζου, 1995, σ. 544-547.

Έτσι, επισπεύδεται η επέμβαση των Οθωμανών στις υποθέσεις της Δύσης, όπως μαρτυρείται μέσα από τη βενετο- οθωμανική σύγκρουση συμφερόντων στην Κύπρο, και την απώλεια του νησιού.

Με βάση τα πιο πάνω, προχωρούμε στην εξής υπόθεση: ίσως η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη να διακρίνεται από τα οφέλη, τα οποία είχε αποκομίσει η Γαληνοτάτη μέσα από τη ρεαλιστική πολιτική της δράση ως ισορροπίστριας δύναμης στις προαναφερθείσες διαμάχες. Έτσι, παρά την πτώση της Κρήτης το 1669, μπορούμε να πούμε ότι κατά κάποιον τρόπο, η Βενετία είχε δώσει τους καρπούς του ρεαλισμού και της Αναγέννησης-Μανιερισμού στο νησί αφενός, μέσα από τη ρεαλιστική πολιτική που εφαρμόζουν οι *προβλεπτές* της και αφετέρου, μέσα από τις Ακαδημίες.

*

β) Η βενετική ρεαλιστική πολιτική δράση-προβλεπτές

Ενώπιον της υπάρχουσας κατάστασης στο νησί κατά τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας, της πτώσης της Κύπρου το 1571 και των απειλητικών οθωμανικών προθέσεων, σε συνδυασμό με τους αναβαθμούς –όπως εύστοχα αναφέρει ο Κακλαμάνης– της ιδεολογικής απαγκίστρωσης της Κρήτης από το Βυζάντιο, αρχής γενομένης από την πτώση της Πόλης το 1453,³⁵⁹ η Γαληνοτάτη είναι αναγκασμένη εκ των πραγμάτων να αναπροσαρμόσει την πολιτική της στο νησί.

Έτσι, υιοθετεί μια πολιτική συμβιβασμού και συμφιλίωσης προς τα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, χωρίς παράλληλα να προκαλεί εντάσεις με επίκεντρο τα θρησκευτικά ζητήματα που τους διαχωρίζουν. Αποσκοπεί τόσο στη διασφάλιση μιας ομαλότερης συμβίωσης κατακτητών και υπηκόων, όσο και στην υπεράσπιση των από κοινού συμφερόντων τους.³⁶⁰

---

³⁵⁹ Βλ. εδώ, υπ. 274. Επίσης, για τους αναβαθμούς της διαμόρφωσης του συγκρητισμού και της διάπλασης της βενετοκρητικής ταυτότητας, καθώς και για το ότι μόνο μετά από την πτώση της Πόλης το 1453, διευκολύνεται η προσέγγιση Κρητικών-Βενετών βλ. εδώ, υπ. 38.

³⁶⁰ Για την κρητική κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αι., η οποία εξ αιτίας της αλλαγής της βενετικής πολιτικής στο νησί δεν ήταν διαχωρισμένη ούτε εθνικά, ούτε θρησκευτικά, αλλά ταξικά και εισοδηματικά βλ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *ό.π.*, σ. 263. Επίσης, όσον αφορά στη γλώσσα και στη θρησκεία, ως παράγοντες που πλέον δεν αποτελούν εμπόδιο για τη σύμπραξη των Βενετών και της ντόπιας αριστοκρατίας βλ. Gallina, 1989, σ. 10. Επίσης, σχετικά με την έννοια της πετυχημένης διακυβέρνησης στην Κρήτη που κρίνεται με βάση α) την ευελιξία να επιτευχθεί η κοινωνική και οικονομική ευημερία και β) τον πραγματιστικό της χαρακτήρα και την ταύτισή της

Παρατηρούνται δείγματα αυτής της αναπροσαρμοσμένης ρεαλιστικής βενετικής πολιτικής στο νησί κυρίως μετά από τον Δ΄ Βενετοτουρκικό πόλεμο και τον εμφανή οθωμανικό κίνδυνο. Τότε η Βενετία στέλνει σε μόνιμη βάση γενικούς *προβλεπτές*,³⁶¹ επιφορτισμένους με την άσκηση αμυντικής και κατά συνέπεια οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.³⁶²

Συγκεκριμένα, μέσα από την έκθεση του *προβλεπτή* Foscarini, η οποία καλύπτει την περίοδο 1573-1588, είναι έκδηλη η εφαρμογή μεταρρυθμίσεων και η ανάληψη εκ μέρους του της πρωτοβουλίας να εξαλείψει τις βενετικές αυθαιρεσίες εις βάρος των αδύναμων κοινωνικά ομάδων, επιφέροντας σταθερή αξία στο νόμισμα, ιδρύοντας την πολιτοφυλακή με τους απελευθερωμένους δουλοπάροικους, προβαίνοντας σε εξυγίανση του ναυτικού, επιβάλλοντας νέα μέτρα που επιτρέπουν τη δημιουργία στρατού αναγκάζοντας τους τιμαριούχους να συμμορφωθούν στις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Τέλος, στην αναφορά του κάνει λόγο για τη σταδιακή αφομοίωση –ως προς τη γλώσσα και τη θρησκεία– των Βενετών από το ελληνικό στοιχείο, για τους εξελληνισμένους Βενετούς ευγενείς, καθώς και για τις μεταρρυθμίσεις του, οι οποίες εξομούλευσαν τις αντιθέσεις της κοινωνίας του νησιού.³⁶³

με τη βενετική πολιτική ιδεολογία βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16^ο Βιβλίο της *Istoria Candiana* του Andrea Cornaro», στο: Βάσσης(κ.ά) (επιμ.), *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη: Βυζάντιο-Βενετοκρατία: μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 136, στο εξής Κακλαμάνης, 2008.

³⁶¹ Για την αποστολή *προβλεπτών* ήδη κατά τις παραμονές του Δ΄ Βενετοτουρκικού και για τη μόνιμη παρουσία *προβλεπτή* στην Κρήτη μετά από το 1569, ένεκα της οθωμανικής απειλής βλ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, _____, Αθήνα σ. 25-28. Μάλιστα, ο Andrea Cornaro στο 16^ο βιβλίο της *Historia Candiana* αναφέρεται στη δράση των γενικών *προβλεπτών*: του Giacomo Foscarini, του Giovanni Mocenigo, του Alvise Grimani, του Giovanni Bembo και του Nicolo Donato (βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 134.)

³⁶² Salvatorelli, 1963, σ. 332-334 όπου γίνεται λόγος για τις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τον βενετικό έλεγχο και θεωρούνταν εξαρτημένες από τη μητρόπολη. Σημειώνεται ότι αυτές οι περιοχές δεν συμμετείχαν στην πολιτική ζωή της Βενετίας, ενώ είχαν τα δικά τους δημοτικά συμβούλια και καταστατικά. Επιπλέον, για την ανάγκη υιοθέτησης μιας πιο ελαστικής βενετικής πολιτικής στο νησί μετά από το 1570, με στόχο την καταστολή του επαναστατικού πνεύματος των πληθυσμών της υπαίθρου που επιθυμούσαν μια ανεξάρτηση από τη Βενετία, απότοκο των δεσμών που τους συνδέουν με τις βυζαντινές τους καταβολές και την ορθοδοξία βλ. Lassithiotakis, «L'Isola di Candia, piu d'ogn'altra lontana»: aspects materiels et culturels de l'insularite en Crete a la fin de la periode venitienne (1570 env. - 1669)», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 14-43 και κυρίως σ. 29-39. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 337.

³⁶³ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία (1453-1669), Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, (επιμ. Βακαλόπουλος), τ. 3, Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 303-311 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Τέλος, ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα περιορίζει τον αριθμό των ιερέων που ήταν κάτω από την πατριαρχική επιρροή. Επίσης, διαπιστώνεται ότι πάντα υπάρχει η πιθανότητα για μια ενδεχόμενη εξέγερση (που θα υποκινούνταν με τη βοήθεια του ορθόδοξου κλήρου του νησιού) εκ μέρους κάποιου Έλληνα πρίγκιπα ή εκ μέρους των αρχοντόπουλων που σε συνεργασία με τους Μολδαβούς, τους Βλάχους, θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα ελεύθερο κράτος υποτελές στον σουλτάνο, πιθανότητα που ασφαλώς ήταν καλοδεχούμενη από τους Οθωμανούς.³⁶⁴

Ενώπιον αυτής της έκρυθμης κατάστασης και του ενδεχόμενου μιας οθωμανικής επίθεσης, ο Foscarini τη δεκαετία του 1570 καθιερώνει γκιόστρες, στις οποίες οι συμμετέχοντες αποκτούν στρατιωτική πείρα.³⁶⁵

Επιπρόσθετα, μέσα από την έκθεση του Mocenigo (1589) παρατηρείται η άσχημη κατάσταση των ναυτικών δυνάμεων που τις συγκροτούν κυρίως Έλληνες, οι οποίοι είναι απρόθυμοι να υπηρετήσουν, καθώς και να πληρώσουν τις αγγαρείες. Σε ακόμη χειρότερη κατάσταση βρίσκεται ο στρατός των επαρχιών που δεν παρουσιάζεται να είναι ιδιαιτέρως πειθαρχημένος ως προς την αντιμετώπιση των εχθρών της μητρόπολης.

Εν αντιθέσει, ο στρατός των πόλεων φαινόταν να είναι πιο πρόθυμος, ενώ ο προβλεπτής προχωρεί σε μέτρα που θα εξυγίαιναν την οργάνωση του ιππικού. Ακόμη, οι μισθοφορικές φρουρές στην Κρήτη δεν είναι οι κατάλληλες για την υπεράσπιση της αποικίας –και επομένως τμήματος της επικράτειας της Γαληνοτάτης– αφού το νησί θεωρείται ως τόπος εξορίας (αντίθετα, παλαιότερα, οι ευνοϊκές συνθήκες και το χαμηλό κόστος ζωής αποτελούσαν κίνητρα για τις φρουρές). Μολονότι, συντελείται η αφομοίωση των Βενετών ευγενών από το ελληνικό στοιχείο, μέσω επιγαμιών,³⁶⁶ ο προβλεπτής Mocenigo διαπιστώνει το μίσος που διακρίνει τόσο τις σχέσεις Βενετών και Κρητικών ευγενών, όσο και το μίσος του πληθυσμού της υπαίθρου προς τους ευγενείς (κυρίως τους

---

³⁶⁴ Ξηρουρχάκης, «Περί της θέσεως του ελληνικού κλήρου εν Κρήτη επι ενετοκρατίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. 35, 1936, σ. 516, έτσι όπως αναφέρεται στο Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία (1453-1669), Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, ό.π., σ. 309, υπ.2.*

³⁶⁵ Vincent, 2001, σ. 224.

³⁶⁶ *Relazione del nobile huomo Zuanne Mocenigo, 17 Aprile 1589*, στο: Σπανάκης, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 1, Σφακιανός, Ηράκλειο 1940, σ. 13. Για το φαινόμενο της συνύπαρξης ξένων και ντόπιων φεουδαρχών με ανεπτυγμένη αριστοκρατική συνείδηση, οι οποίοι ταυτόχρονα γίνονται δέκτες των δυτικών επιρροών βλ. Λεοντσίνης, 1995, σ. 432-434.

Βενετούς).³⁶⁷ Αυτοί οι χωρικοί επιστρατεύονταν στις γαλέρες κάνοντας αγγαρείες, ενώ επίσης έπεφταν θύμα εκμετάλλευσης από τους δημόσιους υπαλλήλους.

Για τον λόγο αυτό ο Mocenigo αντιλαμβανόμενος τον σχεδόν βέβαιο κίνδυνο που θα απέρρευε από τους χωρικούς, προβαίνει σε παραδειγματική τιμωρία των καταπιεστών, ενώ καταργεί τις αγγαρείες και παραχωρεί κτήματα στον λαό της υπαίθρου, αυξάνοντας κάπως την πιθανότητα να επιδείξουν κάποια αντίσταση σε περίπτωση οθωμανικής επίθεσης.³⁶⁸

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα είναι που παρατηρείται η απόδοση της κρητικής nobilita σε μέλη της βενετοκρητικής αριστοκρατίας με αντάλλαγμα χορηγίες και στρατιωτικές υπηρεσίες, ούτως ώστε η μητρόπολη να διασφαλίσει χρηματικούς πόρους και να παραδειγματίσει τους υπηκόους της.³⁶⁹

Ακόμη, στο παρελθόν έχει γίνει ένας συμβιβασμός ανάμεσα στα μέλη της τοπικής κρητικής αριστοκρατίας και της μητρόπολης, μέσα από τη Συνθήκη Ειρήνης του Αλέξιου Καλέργη και Βενετών (1299),³⁷⁰ μιας συνθήκης που έπεται του πολέμου μεταξύ Βενετών και Γενουατών στην Κρήτη (1292-1298). Από τη μια, οι Βενετοί αντιλαμβάνονται την ανάγκη να υπογράψουν ειρήνη με τους Καλέργηδες, τη μεγαλύτερη εκ των βυζαντινών οικογενειών στην Κρήτη, εξασφαλίζοντας έτσι την ομαλότερη παραμονή τους στο νησί, από την άλλη, ο Αλέξιος διασφαλίζει τις κτήσεις του, ενώ παράλληλα αποκτά προνόμια.

Ακολούθως, το 1381, αποδίδεται η βενετική ευγένεια στην οικογένεια Καλέργη (στην οποία ανήκει ο συγγραφέας των *Commentarii*, Αντώνιος Καλέργης και ο Ματθαίος

---

³⁶⁷ *Relazione del nobile huomo Zuanne Mocenigo*, ό.π., σ. 26-27.

³⁶⁸ Σπανάκης, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, ό.π., σ. 14-52.

³⁶⁹ βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 140 και Vincent, 2001, σ. 236: «The distinction between the rival groups was of rank rather than ethnicity. Although the Venetian Nobles were all (apart from the Calergi family) Catholics and of Venetian descent, at least in the male line, the Cretan Nobles came from a variety of backgrounds. Some were descended from Venetian families which had been demoted from the higher rank. Other families had been granted the title of Cretan Noble as a reward for services to Venice.»

³⁷⁰ Ενδεικτικά, για την επανάσταση του Αλέξιου Καλέργη (1299) βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο*, σ. 141-147 και επίσης, βλ. εδώ, υπ. 341. Σχετικά με την επωνομαζόμενη συνθήκη *παχ Alexii Callergi* βλ. Gallina, 1989, σ. 8, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

Καλέργης),³⁷¹ με την απονομή του τίτλου της βενετικής ευγένειας στον γιό του Αλέξιου Καλέργη, Γεώργιο.³⁷²

Μέχρι τώρα έγινε λόγος για την πολυκύμαντη σχέση ανάμεσα στη Βενετία και στην αριστοκρατία του νησιού, έτσι όπως παρουσιάστηκε μέσα από α) την επαναστατική δράση της αριστοκρατίας, η οποία ανήγαγε την καταγωγή της στα δώδεκα αρχοντόπουλα και στον Νικηφόρο Φωκά, κατά τους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας, β) τη σύμπραξη των βενετών και κρητικών αρχόντων ενάντια στη μητρόπολη, στοχεύοντας στη δημιουργία μιας αυτόνομης δημοκρατίας του Αγίου Τίτου το 1363 (σύμπραξη που καταλήγει σε αποτυχία ένεκα της έλλειψης ενότητας), γ) την απονομή της βενετικής ευγένειας –πέραν από τους έχοντας τη βενετική καταγωγή και πίστη στον καθολικισμό– στην ισχυρότερη οικογένεια της Κρήτης, αυτής των Καλέργηδων το 1381 και τέλος, μέσα από δ) την απονομή της κρητικής ευγένειας τον 16^ο αι. ως ένα είδος επιβράβευσης σε όσους προσέφεραν υπηρεσίες στη Γαληνοτάτη. Συμπερασματικά, διαπιστώνεται η διαχρονικά αμφίδρομη ανάγκη διατήρησης καλών σχέσεων μεταξύ της Γαληνοτάτης και της αριστοκρατίας στο νησί.

Κατ' αυτό τον τρόπο η αριστοκρατία θα ευημερούσε και η Βενετία θα είχε ισχυρό σύμμαχο στην αντιμετώπιση οποιουδήποτε εχθρού, τόσο στο εσωτερικό του νησιού, αντιμετωπίζοντας την επαναστατική δράση των άλλων αρχοντικών οικογενειών που στήριζαν την καταγωγή τους στα δώδεκα αρχοντόπουλα, όσο και στο εξωτερικό, αντιμετωπίζοντας τις εχθρικές διαθέσεις του πάπα και άλλων δυνάμεων που θα κινούνταν εναντίον των βενετικών συμφερόντων.

Βασικός σύμμαχος στην καταστολή αυτών των απειλών για τη Βενετία υπήρξε ο Zuanne Calergi (γεννήθηκε το 1564 στα Χανιά και ήταν κάτοχος της βενετικής ευγένειας),³⁷³ που δρούσε αφενός, ως ενδιάμεσος κρίκος στην επίλυση των διαφορών της Βενετίας με τις επαναστατημένες αρχοντικές οικογένειες στο εσωτερικό του νησιού και αφετέρου, ως υπεύθυνος να στρατολογεί ανθρώπινο δυναμικό από το νησί για τον εκάστοτε πόλεμο, στηρίζοντας την άμυνα της Βενετίας.

---

³⁷¹ Για τον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας βλ. Μαλτέζου, «Παρατηρήσεις στον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 4, 1981, σ. 1-16.

³⁷² Βλ. εδώ, υπ. 419

³⁷³ Vincent, 2001, σ. 215.

Συγκεκριμένα, μετά από το *Interdetto* του 1605-1607 και την επικείμενη σύγκρουση της Βενετίας με τον πάπα και την Ισπανία,³⁷⁴ ο προβλεπτής Nicolo Sagredo –κατόπιν εντολών από τη μητρόπολη– γνωστοποιεί το ενδιαφέρον του για κατάθεση προσφορών στρατιωτικών δυνάμεων προς τη Γαληνοτάτη από τους πιο εύπορους των κατοίκων του νησιού. Ο Zuanne Calergi προσφέρθηκε να στρατολογήσει άνδρες, οι οποίοι θα προέρχονταν από τα Σφακιά (άνδρες που στην παρούσα φάση θα συνέδραμαν τη μητρόπολη εξ αιτίας της αφοσίωσής τους στους επικεφαλής τους, Zuanne Calergi και Zuanne Mormori). Τελικά, αυτός που παρέδωσε τα υποσχόμενα στο τηρούμενο χρονικό διάστημα ήταν ο Gazzì, ενώ ο Zuanne Calergi συμμετέχει με μικρότερο στράτευμα (300 στρατιώτες).³⁷⁵

Εν όψει της σοβαρής οθωμανικής απειλής, οι Βενετοί κρίνουν ότι είναι αναγκαίο να υπογράψουν ειρήνη με τον Σουλτάνο το 1573, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω.³⁷⁶

---

³⁷⁴ Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα που διέπουν τις σχέσεις Βενετίας και πάπα, αφού η απαγόρευση διεξαγωγής θρησκευτικών τελετών στα βενετικά εδάφη που επιβάλλει ο τελευταίος επισύρουν σειρά αντιδράσεων από τη Βενετία, η οποία θεωρεί ότι με αυτό τον τρόπο απειλείται η κρατική της παρουσία. Κατά τη διάρκεια του *Interdetto* επιστρατεύεται η βενετική προπαγάνδα που στόχο είχε την υπεράσπιση της αντίληψης περί «ελεύθερης δημοκρατίας», σε αντίθεση με την παπική ανωτερότητα, την οποία στηρίζει η Ισπανία. Οι συνέπειες της Αντιμεταρρύθμισης επηρεάζουν τις δυνάμεις της εποχής, καθώς αυτό γίνεται εντονότερα εμφανές μέσα από τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) (βλ. Πλακωτός, 2015, σ. 62-63 και Παγκράτης, 2015, σ. 64-65.) Επιπλέον, για τις συνέπειες του *Interdetto* στην Κρήτη και την προστασία της ορθόδοξης λατρείας από τους Βενετούς στο πλαίσιο της πολιτικής τους απέναντι στους πιο μάχιμα ορθόδοξους πληθυσμούς του νησιού, με στόχο τη διασφάλιση της ενότητας απέναντι στον οθωμανικό επεκτατισμό βλ. Lassithiotakis, «L'isola di Candia, piu d'ogn'altra lontana»: aspects matériels et culturels de l'insularité en Crète a la fin de la période vénitienne (1570 env. - 1669)», *ό.π.*, σ. 29-39 και κυρίως σ. 40 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ακόμη, βλ. του ίδιου, «Le metochion de Sainte-Catherine et la vie culturelle en Crète aux XVIe-XVIIe siècles: de l'histoire à la légende», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crète vénitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 44-72 και κυρίως σ. 50-72, όπου η ελαστικότητα που δείχνουν οι Βενετοί σε θέματα θρησκείας, επιφέρει πνευματική ανάπτυξη στο νησί, έτσι όπως μαρτυρείται από τη δράση σπουδαίων προσωπικοτήτων της εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης Μορεζίνος, ο Μελέτιος Βλαστός, ο Μάξιμος Μαργούνιος κ.ά. Μια πνευματική ανάπτυξη που διακρίνεται από τη σύνθεση του χριστιανικού στοιχείου και της ελληνικής παράδοσης, υπο τη σκεπή της βενετικής κυριαρχίας.

³⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 222-224 και σ. 235-238, όπου πιθανόν ο δόκτωρ Zuanne Mormori να ταυτίζεται με τον δικηγόρο και πάτρωνα του Χορτάση, Μόρμορη, στον οποίο ο ποιητής αφιερώνει το θεατρικό του έργο *Ερωφίλη* (βλ. εδώ, υπ. 595).

³⁷⁶ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η τελευταία προσπάθεια των ενωμένων δυτικών για αναχαίτιση των Οθωμανών*, σ. 132-133.

Ωστόσο, η οθωμανική δύναμη αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς και όπως αποδεικνύεται θα είναι δύσκολο να αναχαιτιστεί.³⁷⁷

Το παράδειγμα του Zuanne Calergi, ο οποίος δρα ως ενδιάμεσος κρίκος (εξ αιτίας της επιρροής που ασκεί ο ίδιος στον ορθόδοξο πληθυσμό), ανάμεσα στη μητρόπολη και στις –πολλές φορές ανυπότακτες στη βενετική παρουσία στο νησί– ελληνικές αρχοντικές οικογένειες, επιλύοντας τις μεταξύ τους διαφορές, οδηγεί τον *προβλεπτή* Capello να απαιτήσει υποταγή (σύμφωνα με τα μέτρα που είχαν επιβληθεί κατά τη δεκαετία του 1570 από τον Foscarini) και από άλλες ορθόδοξες αρχοντικές οικογένειες του νησιού. Οι οικογένειες αποδέχονται με τη σειρά τους τους βενετικούς όρους, ενώ οι αρχηγοί των ισχυρών οικογενειών της δυτικής Κρήτης ορίζονται υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης.

Για να επιστρέψουμε στην περίπτωση του Zuanne Calergi, παρ' όλη τη διαμεσολαβητική του δράση, οι φιλόδοξες κινήσεις του προκαλούν την αντιζηλία των άλλων ελληνικών και των βενετικών αρχοντικών οικογενειών. Ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες που υποδαύλιζαν την οικογένεια Καλέργη –υποστηρίζοντας ότι ενίσχυε την άνομη δράση των Σφακιανών– υπήρξαν ισχυροί ευγενείς και φεουδάρχες του Ρεθύμνου και των Χανίων, καθολικοί και ορθόδοξοι: οι Polani, οι Ftamini, οι Barozzi του Ρεθύμνου, οι Sanguinazzi, οι Calafati και οι Gavalas.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, είναι εμφανές ότι διαρρηγνύεται το μέτωπο ενότητας, σηματοδοτώντας την αλλαγή των ισορροπιών ανάμεσα α) στη σχέση της κρητικής και της βενετικής αριστοκρατίας, καθώς και β) στη σχέση της βενετοκρητικής αριστοκρατίας με τη Βενετία, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει ένας νέος κύκλος ταραχών.

Τέλος, οι σχέσεις διαταράσσονται μέσα από την καταπάτηση της ειρήνης (1611) που είχαν συνάψει –με υπόδειξη των βενετικών αρχών– τα μέλη της κρητικής και βενετικής αριστοκρατίας μετά από τη δολοφονία του Chioza (επικεφαλής μαζί με τον Mormori των ευγενών κατόχων της κρητικής ευγένειας) από τον Ελπιδόφορο, γιό του Zuanne Calergi (κάτοχοι της βενετικής ευγένειας) το 1615.³⁷⁸

---

³⁷⁷Για την εύθραυστη ενότητα μεταξύ της βενετοκρητικής αριστοκρατίας και της μητρόπολης, όπως και για την πλασματική προβολή αυτής της ενότητας από τον Andrea Cornaro στην *Historia Candiana* βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203.

³⁷⁸ Vincent, 2001, σ. 224-234. Επιπλέον, για τη διαμάχη ανάμεσα στους κατόχους κρητικής και βενετικής ευγένειας ως προς τη συμμετοχή τους στα όργανα εξουσίας, καθώς και για την πλειοψηφική υπεροχή των αρχόντων με κρητική ευγένεια στο Συμβούλιο των Ευγενών και

Αυτό ήταν που απευχόταν η Βενετία, γι' αυτό χρειάζεται να χειριστεί με προσοχή την κατάσταση, επειδή γνωρίζει ότι ο Zuanne Calergi θα μπορούσε πέρα από χρήσιμος –όπως της ήταν μέχρι τώρα– να αποβεί πολύ επικίνδυνος, καθώς είχε τη δύναμη να συγκεντρώσει αφοσιωμένο στρατό που θα τον υπάκουε σε οποιαδήποτε διαταγή.³⁷⁹

Εν όψει της πολεμικής σύρραξης της Γαληνοτάτης με τον αρχιδούκα Φερδινάνδο της Αυστρίας αποδεικνύεται για άλλη μια φορά η ανάγκη της Βενετίας να στηριχτεί για ενισχύσεις στους εύπορους άρχοντες της Κρήτης. Αφού, ο Zuanne Calergi προσφέρεται να στρατολογήσει 1000 στρατιώτες και να ηγηθεί της γαλέρας του γαμπρού του, Zorzi Zancarol Perazzo, αντικαθιστώντας τον, όντας πιο έμπειρος, η Γαληνοτάτη αποδέχεται την προσφορά του. Ωστόσο, η αργοπορία του να συγκεντρώσει το στράτευμα και η διαφωνία που έχει με τον Bondumier για τη διαχείριση του στρατεύματος, ίσως να έγκειται στο γεγονός ότι δεν είχε εξασφαλίσει τη βενετική υπόσχεση για την απονομή τίτλου. Η απονομή του τίτλου του conte από τη Βενετία στον Benetto Querini το 1597, στάθηκε η αφορμή να φανερωθούν οι φιλοδοξίες του Zuanne για μια πιθανή αυτονομία. Έτσι, η Βενετία δεν ήταν πρόθυμη να δεχτεί κάτι παρόμοιο, όπως ούτε και οι βενετικές αρχές στο νησί.

Η ασυνέπεια του Zuanne απέναντι στις υποχρεώσεις του, τον οδηγεί σε σύλληψη του το 1617, ενώ η στάση του σε αυτή τη δύσκολη φάση καταδεικνύει το ίδιο του χαρακτήρα του, επειδή τελικά, αποφασίζει να δράσει ρεαλιστικά, επιδεικνύοντας *υπακοή παρά βία στις αρχές*.³⁸⁰ Στάση, η οποία πράγματι, επιτρέπει στον *προβλεπτή* να προτείνει την παραμονή του στην οικία του μέχρι νεότερων διαταγών.

Έτσι, όσον αφορά στη δολοφονία του Chiozza οι βενετικές αρχές καταδικάζουν τον Zuanne σε εξορία στη Σπιναλόγκα, μια εξορία που ωστόσο θα ανακληθεί το 1618, εξ αιτίας της βενετικής ανάγκης για στρατολόγηση δυνάμεων. Παρ' όλ' αυτά ο Zuanne Calergi αγνοεί πλήρως τις διαταγές της μητρόπολης και δεν τηρεί τα συμφωνημένα περί στρατολόγησης.³⁸¹

Φεουδαρχών (Council of Nobles and Feudatores) to 1614 βλ. *ό.π.*, σ. 235-238 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁷⁹ *Ο.π.*, σ. 211-214, σ. 248 όπου γίνεται αναφορά στη δολοφονία που κάνει ο Ελπιδόφορος, ενώ παραμένει άγνωστο σε ποιο βαθμό αυτή η ενέργεια ήταν υποκινημένη από τον πατέρα του.

³⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 246.

³⁸¹ *Ο.π.*, σ. 238-251.

Διαπιστώνεται ότι ο Zuanne Calergi ήταν μια ικανή προσωπικότητα, οι δράσεις του οποίου δεν φαίνεται να υπαγορεύονται από κάποια ανώτερη αρχή, ενώ στην προσπάθειά του να επιβιώσει και να υπερασπίσει το δικό του συμφέρον και της τάξης του, χρησιμοποιεί κάθε μέσο.³⁸²

Μολονότι, η βενετική πολιτική ως προς την αντιμετώπιση των εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών διακρίνεται για τον ρεαλιστικό της χαρακτήρα που «επιστρατεύεται» στο πλαίσιο των προσπαθειών της για τη διατήρηση των ισορροπιών και των κτήσεών της στη Μεσόγειο, εντούτοις, η βενετοκρατούμενη Κρήτη διακατέχεται από έλλειψη ομοφωνίας. Η Βενετία παρά την πολιτική που ασκεί στο νησί, δεν κατορθώνει να θέσει υπό τη σκέπη της τον πληθυσμό του νησιού. Αντίθετα, παρατηρείται το φαινόμενο συνύπαρξης διαφορετικών ιδεολογικών τάσεων: α) η φιλοβυζαντινή, β) η φιλοβενετική, και γ) η τάση σύμφωνα με την οποία οι Κρητικοί επιθυμούν να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις, μακριά από τους κύκλους επιρροής της Βενετίας ή του Βυζαντίου.³⁸³

Παρά τα μέτρα για περιορισμό της καταπίεσης εκ μέρους της Βενετίας στους κατοίκους του νησιού, η ανασφάλεια που προκαλεί η βενετική πολιτική στους κατοίκους των αγροτικών περιοχών αλλά και των πόλεων, ενισχύει την πεποίθηση τους ότι θα είχαν καλύτερη μοίρα αν στήριζαν την αλλαγή κυριάρχου στο νησί.³⁸⁴ Δείγματα αυτής της πεποιθήσεως, δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους. Όταν οι οθωμανικές δυνάμεις αποβιβάζονται στη Σούδα το 1571 και ακολούθως περνούν στο Ρέθυμνο, οι Έλληνες όχι μόνο δεν εμποδίζουν τον εχθρό να εισβάλει, αλλά ληλατούν οι ίδιοι, σκοτώνοντας τους καταπιεστές τους.³⁸⁵ Ακόμη, το 1573 ο παπάς του ναού του Σωτήρα παρακινεί τους κατοίκους των Χανίων να πάρουν το μέρος των Οθωμανών, εγκαταλείποντας τους Βενετούς κυριάρχους τους, γιατί θεωρεί ότι αυτή η επιλογή θα ήταν η πιο ελπιδοφόρα.³⁸⁶

³⁸² Ο.π., σ. 251 και σ. 254-255 σχετικά με την αυτόνομη δράση του ως προς τη λήψη αποφάσεων και την αξιοποίηση της ευκαιρίας να αποταθεί στον βάλιο της Βενετίας στην Πόλη, –ακολουθώντας τον δρόμο της επίσημης βενετικής διπλωματίας– ο οποίος θα του παρείχε τη δυνατότητα να επιστρέψει στην Κρήτη το 1619 και το 1622.

³⁸³ Βλ. εδώ, υπ. 341.

³⁸⁴ *Relazione del nobile huomo Zuanne Mocenigo*, στο: Σπανάκης, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 1, Σφακιανός, Ηράκλειο 1940, σ. 35-36 και σ. 45.

³⁸⁵ Θεοτόκης, «Η Κρήτη από το 1570», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, 12, 1933, σ. 336-337. Ακόμη, βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία (1453-1669), Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, ό.π.*, σ. 300.

³⁸⁶ Μαλτέζου, 1995, σ. 547, υπ. 51.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, διαπιστώνεται πόσο καίριες μπορούν να αποβούν οι ιδεολογικές τάσεις του κρητικού πληθυσμού, ως προς την κατάληξη των διαμαχών που πραγματοποιούνται στην Κρήτη, είτε αυτές είναι μεταξύ ομοθρήσκων (Βενετών-Κρητικών) είτε αυτές είναι μεταξύ αλλοθρήσκων (κατοίκων της Κρήτης και Οθωμανών).

*

γ) Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών

Εδώ το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ύπαρξη των Ακαδημιών στο νησί και στα συμφραζόμενα της εποχής που τις πλαισιώνουν, ως δείγμα της βενετικής πολιτικής. Επιπλέον, αυτή η διερεύνηση αποκτά άλλη βαρύτητα αν δεχτούμε ότι ο συγγραφέας του *Ερωτόκριτου* είναι μέλος της Ακαδημίας των Stravaganti.

Γεγονότα με σπουδαία ιστορική σημασία, όπως η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση του 16^{ου} αι. συντείνουν, τόσο στον τρόπο που διαμορφώνονται οι Ακαδημίες, όσο και στον τρόπο που εκφράζονται και δρούν τα μέλη της.

Στην Ιταλία των μέσων του 15^{ου} αι. αρχίζουν να ιδρύονται οι Ακαδημίες, όπως η Accademia Platonica στη Φλωρεντία το 1442 από τον Cosimo των Μεδίκων μετά από τη Σύνοδο της Φλωρεντίας και την άφιξη του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα, η Accademia Romana di storia e di archeologia το 1498 με εμπνευστή τον Βησσαρίωνα και η Νεακαδημία του Aldo Manudio μετά από το 1500, στην οποία συμμετέχουν αρκετοί Έλληνες.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα πιο πάνω, διακρίνεται ο σπουδαίος ρόλος που διαδραματίζουν οι Έλληνες, [μεταξύ των οποίων και Κρητικοί (στην περίπτωση της Ακαδημίας του Aldo Manudio συναντούμε ως μέλη τους τον Μουσσούρο, τον Γρηγορόπουλο και τον Δούκα)], είτε ως εμπνευστές, είτε ως μέλη των Ακαδημιών. Επιπλέον, ο κρητικός Φραγκίσκος Πόρτος ήταν μέλος της Ακαδημίας της Μοδένας και της Ακαδημίας των Filareti, ενώ ο Μάξιμος Μουργούνιος ήταν μάλλον μέλος της Ακαδημίας Stabili της Πάδοβας. Μέλη της Ακαδημίας των Incogniti ήταν ο Δερώσης, ο Σέρρας και ο

Αλλάτιος, ενώ μέλη της Ακαδημίας των Ricovati ήταν ο Ιωάννης Γραδενίγος, ο Ιωάννης Κιγάλας και ο Ιωάννης Κοτούνιος.³⁸⁷

Επίσης, τον 16^ο αι. οι Ακαδημίες επεκτείνουν τη δράση τους καθώς παίρνουν τη μορφή συλλόγων μορφωμένων που στηρίζονται από τους ντόπιους άρχοντες της εκάστοτε πόλης. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι σε αυτές τις Ακαδημίες διαδραματίζουν ρόλο και μέλη του κλήρου. Στο πλαίσιο της δράσης αυτών των λογίων εμπίπτει και η έκδοση έργων με ιστορικό, αρχαιολογικό και πολιτικό περιεχόμενο, ενώ ο χαρακτήρας των συλλόγων είναι κυρίως φιλολογικός με τα μέλη των Ακαδημιών να έχουν πρωτεύοντα ρόλο στην κοινωνία την οποία ζουν, έτσι όπως φαίνεται μέσα από την ένταξή τους στα Πανεπιστήμια.³⁸⁸

Επιπλέον, σημείο αναφοράς στη λειτουργία των Ακαδημιών αποτελεί το ξέσπασμα της Αντιμεταρρύθμισης από τους κύκλους της καθολικής εκκλησίας. Η Μεταρρύθμιση που δικαιολογημένα έχει χαρακτηριστεί ότι έχει τη βαρύτητα ιστορικών γεγονότων,³⁸⁹ παρουσιάζεται να διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο ως προς τη διάρρηξη της ενότητας που προσδίδει η ιδέα της χριστιανικής *οικουμενικότητας*, κατά τον Μεσαίωνα. Αυτό φαίνεται μέσα από το πλήγμα που, όπως αναφέρθηκε, φέρουν τα μεταρρυθμιστικά κινήματα τόσο, απέναντι στην παντοδυναμία του πάπα, όσο και στην *οικουμενική ιδέα* που εκφράζει ο Κάρολος Κουίντος. Η οικουμενική δράση του ανακόπτεται εξ αιτίας της δράσης του Φραγκίσκου Α', ο οποίος πριμοδοτεί το *εθνικό* αίσθημα και την ιδέα περί *ευρωπαϊκής ισορροπίας*, κατόπιν της επιρροής που δέχεται από τις ιδέες της Μεταρρύθμισης.

Επομένως, η αμφισβήτηση του κύρους και της παντοδυναμίας της Εκκλησίας από τον Λούθηρο είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη των ισορροπιών, έτσι όπως φαίνεται από τα πρώιμα δείγματα της εθνικής συνείδησης που υποσκάπτουν την ενότητα που προσέδιδε στους λαούς της Δύσης η θρησκεία και ο χριστιανισμός.³⁹⁰

³⁸⁷ Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 31-32 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁸⁸ *Ο.π.*, σ. 17-19 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁸⁹ Βλ. εδώ, υπ. 276.

³⁹⁰ Για τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ιδέες της Μεταρρύθμισης στη διάσπαση της θρησκευτικής ενότητας, θιασώτες της οποίας υπήρξαν τόσο η ρωμαιοκαθολική εκκλησία όσο και ο Κάρολος Κουίντος βλ. εδώ, στα εξής υποκεφάλαια: *Οι αξίες του Ουμανισμού βάση για τη Μεταρρύθμιση Λούθηρου 1517 και την πλήρη διάλυση της ρωμαιοκαθολικής ενότητας*, σ. 118-121 και *Κάρολος Κουίντος-Φραγκίσκος Α': οικουμενικότητα και ευρωπαϊκή ισορροπία*, σ. 121-123.

Επιπρόσθετα, απότοκο της πολεμικής στάσης της καθολικής Εκκλησίας απέναντι στη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου –η οποία είχε τη βάση της στις αξίες του Ουμανισμού– αποτελεί η απομάκρυνση του καθολικισμού από τα ιδανικά της Αναγέννησης.³⁹¹

Έτσι, στα μέσα του 16^{ου} αι. παρατηρείται ότι η σχέση διανοουμένων και εξουσίας μεταβάλλεται, αφού οι πρώτοι μοιάζουν να έχουν *υπαλληλική* θέση στην Αυλή, ενώ η τέχνη τους παραμένει ξεκομμένη από την καθημερινότητα.³⁹² Αυτή η αλλαγή ήταν συνέπεια της αποτυχίας των διανοουμένων να συνεισφέρουν στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των χριστιανών, αφού η επιρροή των ουμανιστικών θέσεων στην ανάπτυξη των μεταρρυθμιστικών κινημάτων, υπονόμει τη δύναμη της καθολικής εκκλησίας.³⁹³

Μετά από τον 16^ο αι. και κυρίως κατά τη διάρκεια του Τριακονταετούς πολέμου (1618-1648) –πόλεμος, ο οποίος ξεκίνησε εξ αιτίας των θρησκευτικών διαφορών μεταξύ καθολικών και προτεσταντών, για να εμπλέξει τις πλείστες των χωρών της Ευρώπης– πληθαίνουν οι επιβολές ποινών, περιορισμών και θανατώσεων από την Εκκλησία σε όσους δεν υπάκουαν σε ό,τι αυτή υπαγόρευε.

Με βάση τα πιο πάνω, τα πλείστα των καθολικών κρατών συμπορεύονται με την Αγία Έδρα και τον περιορισμό που επιβάλλει στην καλλιέργεια της επιστημονικής σκέψης, των τεχνών και της ελευθερίας του λόγου, ενώ υιοθετούν τη μηδενική ανοχή απέναντι στις ιδέες του Λούθηρου. Αυτές οι αλλαγές οδηγούν τους διανοούμενους να υπακούσουν στις επιταγές της Αγίας έδρας και των επικεφαλής των μοναρχιών. Ωστόσο, δεν λείπουν οι περιπτώσεις διανοουμένων από την Ιταλία που αντιβαίνουν αυτές τις επιταγές. Τέτοιες περιπτώσεις υπήρξαν: ο Γαλιλαίος, ο Καμπανέλα και ο Μπρούνο, οι οποίοι εξ αιτίας των ρηξικέλευθων απόψεων τους (υποστήριξη του ηλιοκεντρικής θεωρίας, αντίθεση με την αριστοτελική θεωρία) γνωρίζουν το μένος της Εκκλησίας είτε μέσα από την παραπομπή τους στην Ιερά εξέταση, είτε ακόμη και μέσα από τη θανάτωση, όπως στην περίπτωση του Μπρούνο.³⁹⁴

---

³⁹¹ Για τη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι συνέπειες του 1204 για τη Δύση και τη Βενετία. Η Βενετία ως η μόνη εφικτή επιλογή για την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου και η αποτυχία της*, σ. 82-84.

³⁹² Βλ. εδώ, υπ. 46.

³⁹³ Σχετικά με την παρακμή των Ακαδημιών στα μέσα του 16^{ου} αι. αναφέρεται αναλυτικά ο Burckhardt (Burckhardt, 1997, σ. 186-187 και σ. 194), όπου τη συνδέει με τη γενικότερη αποδοκιμασία και την περιθωριοποίηση που γνώρισαν οι ουμανιστές την ίδια περίοδο από την καθολική εκκλησία.

³⁹⁴ Βλ. εδώ, υπ. 46.

Όσοι διανοούμενοι δεν ήταν πρόθυμοι να δεχτούν τη νέα τάξη πραγμάτων, επιλέγουν α) να φύγουν από τη χώρα τους ή β) να αυτολογοκριθούν, τότε παρουσιάζοντας τα έργα τους χωρίς τις ερμηνευτικές εξηγήσεις και τότε συγκαλύπτοντας τα λεγόμενά τους. Ακόμη ένας τρόπος αυτολογοκρισίας ήταν η αφιέρωση των έργων τους σ' έναν ηγεμόνα ή ακόμα και στον ίδιο τον πάπα, επειδή με αυτό τον τρόπο θα κέρδιζαν την εύνοιά τους και δεν θα γίνονταν αντιληπτοί από τις αρχές της Αντιμεταρρύθμισης.³⁹⁵

Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι ανάλογος με τη διατάραξη αυτής της ισορροπίας μετά από το ξέσπασμα της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, θα ήταν και ο τρόπος που οι Ακαδημαϊκοί θα διατύπωναν τις θέσεις τους στα πολιτικά γεγονότα. Ενώπιον της κατάστασης, καθίσταται αναγκαίο οι Ακαδημίες να υιοθετήσουν έναν χαρακτήρα με *τάση προς το ελαφρό και το συμβατικό*, ενώ σ' αυτό το πλαίσιο δικαιολογούνται τα αστεία ονόματα που έχουν οι Ακαδημίες (Insensati=αναίσθητοι, Apatisti=απαθείς, Umidi=Υγροί). Ακόμη, μετά από την Αντιμεταρρύθμιση επιδίδονται σε δραστηριότητες που δεν θα προκαλούσαν το μένος των φορέων της Αντιμεταρρύθμισης, όπως η ενασχόληση με την ποιμενική, τη μυθολογική ποίηση και τη συγγραφή θεατρικών έργων, σύμφωνα με τον Παναγιωτάκη.³⁹⁶

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, αν η Βενετία ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αι. και κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης αναπτύσσει σημαντική δράση μέσα από την Αναγέννηση και τον Μανιερισμό, τότε μπορούμε να προβούμε στην εξής υπόθεση. Αν οι ιταλικές Ακαδημίες και τα μέλη τους στα μέσα του 16^{ου} αι., ενώπιον των αλλαγών που φέρνει η Αντιμεταρρύθμιση, αναγκάζονται να αυτολογοκριθούν και να εκφράσουν τις ιδέες τους με έναν τρόπο συγκαλυμμένο, τότε οι κρητικές Ακαδημίες, οι οποίες ιδρύονται επι βενετοκρατίας την ίδια περίοδο και που διαμορφώνονται υπο την επιρροή των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα στον ιταλικό-βενετικό χώρο, πιθανότατα να έχουν στους κόλπους τους μέλη που διατυπώνουν κατ' ανάλογο τρόπο τις δικές τους θέσεις τους.

---

³⁹⁵ Παγκράτης, 2015, σ. 73-75 και σ. 77-78.

³⁹⁶ Η έντονη θεατρική δραστηριότητα των Ακαδημιών είναι δείκτης της επιθυμίας τους να προβάλουν την τέχνη, γεγονός που χαρακτηρίζει τη δράση τους τον 16-17^ο αι. Μάλιστα, η ευθύνη για το ανέβασμα των παραστάσεων αυτή την περίοδο δεν ανήκει στους άρχοντες, αλλά στα μέλη των Ακαδημιών, εξ αιτίας της ρευστότητας της πολιτικής κατάστασης στην Ιταλία και της ανόδου της αστικής τάξης. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Ακαδημία Olimpica της Βιτσέντζας. (Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 19-24).

Αρχικά, αν η επανάσταση του Αγίου Τίτου και μετέπειτα, ο Δ΄ Βενετοτουρκικός πόλεμος ήταν γεγονότα που ενέτειναν την προσέγγιση Κρητικών και Βενετών,³⁹⁷ τότε αυτή η προσέγγιση φτάνει στο απώγειό της μέσα από τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιουργούνται για τη Βενετία και την Κρήτη τον 16^ο αι., οι συνθήκες οι οποίες μπορούν να αντικατοπτριστούν μέσα από τη βενετική ανεκτικότητα απέναντι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Κρητικών,³⁹⁸ καθώς και τη μετάβαση των Ελλήνων, μεταξύ αυτών και πολλών Κρητικών, στην Πάδοβα για σπουδές, όπου ερχόμενοι σε επαφή με τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της χώρας αναπτύσσουν στενούς δεσμούς που δεν αντιστοιχούν πια σε δεσμούς μητρόπολης-αποικίας.³⁹⁹ Πιο πολύ η Βενετία μοιάζει να είναι η πρωτεύουσα της ομοσπονδίας.⁴⁰⁰

Με λίγα λόγια, οι ευνοϊκές συνθήκες που παρατηρούνται στις σχέσεις Βενετίας-Κρήτης τον 16^ο αι. και η εικόνα μιας οικονομικής ευμάρειας στην Κρήτη (κυρίως του Χάνδακα), όπως και η παρουσία μιας ισχυρής μεσαίας αστικής τάξης,⁴⁰¹ οδηγούν τους λόγιους της Κρήτης, Βενετούς και Κρητικούς, να ιδρύσουν Ακαδημίες στο νησί.⁴⁰²

Παράλληλα, αν η οθωμανική απειλή, ήταν αυτή που κινητοποιεί τους Βενετούς στην υιοθέτηση μιας περισσότερο ελαστικής πολιτικής απέναντι στην Κρήτη με αποτέλεσμα την ίδρυση Ακαδημιών στο νησί, τότε παρατηρείται το εξής. Ο κίνδυνος από έναν λαό αλλόθρησκο και ξένο που απειλεί την κυριαρχία της Γαληνοτάτης στη Μεσόγειο,

---

³⁹⁷ Κακλαμάνης, 2008, σ. 127 και σ. 179-186, ενώ για τις αλλαγές που παρατηρούνται στον πνευματικό χώρο μετά από αυτά τα δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα και οι οποίες ευνοούν τη δημιουργία των Ακαδημιών στην Κρήτη βλ. του ίδιου, ΜΙΕΤ, σ. 11-69.

³⁹⁸ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο*, σ. 141-147.

³⁹⁹ Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 30-34.

⁴⁰⁰ Βλ. Thiriet, *La Romanie Venitienne au Moyen Age*, Paris 1959, σ. 444, έτσι όπως αναφέρεται στο Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 33, υπ. 65).

⁴⁰¹ Όσον αφορά στους Βενετοκρητικούς, Έλληνες και Βενετούς που εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις –αντιλαμβανόμενοι την ανάγκη που υπαγορεύει η νέα τάξη πραγμάτων, για να στηρίξουν το συμφέρον τους μέσα από το τοπικό στοιχείο, ανεξαρτήτως γλώσσας και θρησκεύματος– και έχοντας γνώμονα το κοινό οικονομικό συμφέρον, επιλέγουν την Κρήτη να γίνει το κέντρο των οικονομικών τους συναλλαγών, βλ. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Fausto Fiorentino Editore, Napoli, 1963, σ. 96-103.

⁴⁰² Σχετικές μελέτες για τις Ακαδημίες στην Κρήτη, βλ. Παναγιωτάκης, «Έρευνα εν Βενετία», *Θησαυρίσματα*, 5, 1968, σ. 45-119 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 51-111 όπου και στο εξής οι παραπομπές), του ίδιου, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 11-50. Επίσης, Παναγιωτάκης-Vincent, «Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti», *Θησαυρίσματα*, 7, 1970, σ. 52-81 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 112-138 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Γενικά για το κρητικό θέατρο βλ. Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο: μελέτες*, (επιμ. Κακλαμάνης-Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 1998.

ευνοεί την ίδρυση των Ακαδημιών στο νησί και συνάμα τη στροφή προς τις επιστήμες της ιστοριογραφίας και της γεωγραφίας.⁴⁰³

Επιπρόσθετα, ήδη από την περίοδο που ακολουθεί την πτώση της Πόλης το 1204, οι κάτοικοι της Κρήτης αποκτούν μεγαλύτερη *αίσθηση της ταυτότητάς τους*,⁴⁰⁴ ενώ επίσης προβάλλεται όλο και περισσότερο η έννοια της γενέτειρας πόλης, καθώς το αστικό αίσθημα που γεννιέται στην Ευρώπη επηρεάζει και την Κρήτη.⁴⁰⁵

Η ενίσχυση του τοπικισμού σε συνδυασμό με την υποχώρηση της οικουμενικής χριστιανικής ιδέας, φανερώνεται μέσα από τον τρόπο που οι κάτοικοι της Βυζαντινής αυτοκρατορίας διαχωρίζουν τον εαυτό τους από τους κατοίκους άλλων περιοχών, τους οποίους θεωρούν ξένους (π.χ. οι κάτοικοι της Ηπείρου θεωρούνται ξένοι για τους κατοίκους της Πελοποννήσου), ενώ έξαρση παρουσιάζει το φαινόμενο της εμφάνισης ονομάτων προερχόμενων από τον τόπο προέλευσης, (π.χ. Ροδίτης, Κυθηριώτης κ.α.).⁴⁰⁶

---

⁴⁰³Για την ιστοριογραφία που αναπτύσσεται κατά την ιταλική Αναγέννηση βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 130, υπ. 37 όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης, για το ενδιαφέρον προς τις επιστήμες της γεωγραφίας και της ιστορίας βλ. εδώ, υπ. 458. Επιπρόσθετα, βλ. Τόλιας, «Αυτοκρατορικοί και εθνικοί ορισμοί του ελληνικού χώρου στη γεωγραφία του ουμανισμού (15^{ος} -17^{ος} αι.)», στο: Κατσιαρδή-Heiring, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π.*, σ. 267-282, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, σχετικά με τις δύο διαφορετικές αντιμετώπισεις που παρουσιάζονται, ως προς τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η Ελλάδα, μέσα από τα γεωγραφικά έργα του Ουμανισμού. Αφενός, σύμφωνα με την «αυτοκρατορική» προσέγγιση, η Ελλάδα ταυτίζεται με την επαρχία του Ιλλυρικού και το Βυζάντιο, στα εδάφη του οποίου δεσπάζει μετά το 1453 η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι εκφραστές αυτής της θεώρησης προβάλλουν ως κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Αφετέρου, σύμφωνα με την «εθνική» προσέγγιση, η Ελλάδα ταυτίζεται με την «Έλλάδα» των κλασικών χρόνων», με κέντρο την Αθήνα, στο πλαίσιο της απαγκίστρωσης από τη μεσαιωνική θεώρηση του Βυζαντίου και της τάσης για διαμόρφωση μιας «δυτικής» ή ευρωπαϊκής κληρονομιάς» που θα απέρρευε από έναν εμπλουτισμό του παρόντος με στοιχεία του παρελθόντος.

⁴⁰⁴ Βλ. εδώ, υπ. 67.

⁴⁰⁵ Βλ. εδώ, υπ. 274 και υπ. 359. Για το αίσθημα του τοπικού πατριωτισμού που εμφανίζεται στην Κρήτη, (αίσθημα που είναι ήδη εμφανές στις ιταλικές πόλεις των αρχών του 13^{ου} αι.) και για την προβολή από τους Κρητικούς του ονόματος της γενέτειρας πόλης τους βλ. Μαλτέζου, 1998, σ. 11, ενώ για την υπεροπτική στάση της πόλης απέναντι στο χωριό, είτε μεταξύ Χάνδακα-χωριού, είτε μεταξύ Πόλης-βυζαντινής επαρχίας, ως ένα δείγμα της αστικής συνείδησης που εμφανίζεται στις πόλεις-κράτη της Δύσης και στην Πόλη βλ. *ό.π.*, σ. 12- 13. Ακόμη, για την ιδεολογική απαγκίστρωση της Κρήτης από τη χαμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη συμπόρευση με τη Βενετική αυτοκρατορία, στη θέση της Βασιλεύουσας βλ. *ό.π.*, σ 16. Για την ανάπτυξη των πόλεων της Δύσης μεταξύ του 10^{ου}-14^{ου} αι. και την ανάδειξη του *κοινοτικού κινήματος* στην Ιταλία βλ. εδώ, υπ. 136 και υπ. 122.

⁴⁰⁶Λάιου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή περίοδο*, (μτφρ. Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 150-191. Επίσης, βλ. Μαλτέζου, 1999, σ. 114-115, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Ακόμη, για τη δήλωση του τοπωνυμικού προσδιορισμού *κρητικός*, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις του *ρεθυμνιώτη* ή του *χανιώτη*, ως επακόλουθο των «ισχυρ[ών] τοπικ[ών]

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής, εξηγείται το πρίσμα μέσα από το οποίο προβάλλεται η εικόνα της Κρήτης ως ιδιαίτερης πατρίδας, από τους κατοίκους του νησιού την περίοδο μετά από τη φραγκική κατάληψη του 1204.

Ωστόσο, αυτή η ιδιαίτερη πατρίδα χρειάζεται ισχυρό ιδεολογικό υπόβαθρο, για να μπορέσει να έχει ισχυρό ρόλο στο παρόν. Υπο αυτό το πρίσμα είναι που πρέπει να ιδωθεί η δράση των Ακαδημιών.

Αυτή η δράση διακρίνεται μέσα από την επιδίωξή τους να αποκαταστήσουν τη δόξα που είχε η Κρήτη στην αρχαιότητα.⁴⁰⁷ Παράλληλα, υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για την ιστοριογραφία, γεγονός που αντανακλά την τάση για γνώση του παρελθόντος, ούτως ώστε να είναι σε θέση να το οικειοποιηθούν και να διαμορφώσουν μια ισχυρή παρουσία και ένα μέλλον προσδιορισμένο από τη Γαληνοτάτη.⁴⁰⁸

Παράλληλα, η δράση των κρητικών Ακαδημιών προσδιορίζεται μέσα από τον στόχο τους, που δεν είναι άλλος από την απόκτηση της αθανασίας και της ένωσής τους με τον Θεό, δια μέσου της αρετής.⁴⁰⁹ Έτσι, αυτό θα πραγματοποιούνταν δια μέσου της

γνωρισμά[ων], σε επίπεδο κοινοτικής οργάνωσης και αυτοσυνειδησίας» κατά την περίοδο της βενετοκρατίας βλ. Παπαδία-Λάλα, «Οι *Greci* στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος} – 18^{ος} αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο: Κατσιαρδή-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, ό.π., σ. 167.

⁴⁰⁷ Bancroft-Marcus, «Literary Cryptograms and the Cretan Academies», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 8, 1982/3, σ. 61, στο εξής Bancroft-Marcus, 1982/3.

⁴⁰⁸ Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 41-42 σχετικά με την ανασυγκρότηση του ιστορικού παρελθόντος και τη συνέχεια που προβάλλεται να έχει η Κρήτη από τη μινωική θαλασσοκρατία ως τη βενετική κυριαρχία μέσα από τις ιστορίες που γράφουν οι: Αντώνιος Καλέργης, Andrea Cornaro, Βεργίτζης, Trivisan και Muazzo.

⁴⁰⁹ Σχετικά με την εναρκτήρια ομιλία του Andrea Cornaro και τους στόχους της βλ. Παπαδάκη, «Νεοπλατωνικές απηχήσεις στον *Ερωτόκριτο*», στο: Κακλαμάνης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου: Ζητήματα Ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, (Σητεία, 1^η Αυγούστου 2015), Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 212-213, (στο εξής Παπαδάκη, 2015) όπου η ανθρώπινη ευτυχία κατακτιέται είτε α) μέσω της «ηθική[ς] και κοινωνική[ς] δράση[ς]», είτε β) μέσω της «πνευματική[ς] αναζήτηση[ς] και της] γνώση[ς] των αιτιών των πραγμάτων [που θα επέτρεπαν στον άνθρωπο να] επιστρέψει στην αρχή από την οποία προήλθε.» Για τη γνώση και την τέχνη, ως μέσα για να φτάσει ο άνθρωπος εγγύτερα στον Θεό, γνωρίζοντας τους μηχανισμούς της Δημιουργίας βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 314-323 και κυρίως σ. 315-316. Επίσης, βλ. Παπαδάκη, 2015, σ. 207-233 και κυρίως σ. 218-221, όπου με αφορμή τον νεοπλατωνικό έρωτα αναφέρει ότι το γυναικείο αντικείμενο του πόθου, η Αρετή, ωθεί τον Ρωτόκριτο σ' έναν αγώνα προς την «ενάρτη δράση» της ίδιας, «'Ζωγραφιάμ με δίχα χράδι': απηχήσεις του νεοπλατωνισμού στην κυπριακή λυρική ποίηση της Αναγέννησης», στο: Πιερής (επιμ.), *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Δια ανθύμησην και τόπου, Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, (Λευκωσία, 6-9 Οκτωβρίου 2012), Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 185-209.

μεταλαμπάδευσης της γνώσης από τους μορφωμένους Κρητικούς μέσα από δημόσιες συζητήσεις και διαλέξεις, με αποτέλεσμα, αυτοί που θα ζούσαν μια καλά ρυθμισμένη και ενάρετη ζωή να ενώνονταν με τον Θεό, εντοπίζοντας την πηγή της ζωής.⁴¹⁰ Μάλιστα, η Bancroft-Marcus καταλήγει ότι υπήρχαν ομοιότητες ως προς τη στοχοθεσία και την ιδεολογία των Ακαδημιών σε Ιταλία και Κρήτη.⁴¹¹

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, όπως θα αναλυθεί στο *Τρίτο Μέρος* μέσα από ενδοκειμενικά στοιχεία της πλοκής διατυπώνονται κάποιες σκέψεις ως προς την εξής υπόθεση εργασίας: ο Κορνάρος, όσον αφορά στη θέση που έχει ως διανοούμενος της εποχής του ως προς την επιβίωση της πατρίδας του, της Κρήτης, εν όψει του οθωμανικού επεκτατισμού, πιθανόν να μην ανήκει σε αυτούς που ταυτίζουν τον *πολιτισμικό* και τον *θρησκευτικό εθνικισμό*, δηλαδή δεν εκφράζει μια *ιθαγενή αντίδραση*. Αντίθετα, ίσως η συγγραφική του παρουσία μέσα από τον *Ερωτόκριτο*, να υπονοεί περισσότερο έναν φορέα των *αναγεννητικών κινήματων* (όροι για τους οποίους έγινε λόγος πιο πάνω).⁴¹² Τέλος, διερευνάται αν η απόκτηση της αρετής και η ανασυγκρότηση του ιστορικού παρελθόντος του νησιού αναφέρονται υπόρρητα στην πλοκή του *Ερωτόκριτου*.

*

⁴¹⁰ Για τους προσανατολισμούς των Ακαδημιών με αφορμή τον στόχο των *Viví* (έτσι όπως παρουσιάζεται στον λόγο του Barozzi) για μεταλαμπάδευση της γνώσης και της αρετής στους Κρητικούς, (στους κατοίκους του νησιού που γνώρισε τη μεγαλύτερη αίγλη κατά την αρχαιότητα), ούτως ώστε να ζουν μια καλά ρυθμισμένη ζωή εμποτισμένη με τις έννοιες της φιλίας, της σοφίας και με απώτερη αξίωση να κερδίσουν την αθανασία βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 60-62. Σχετικά με την ομιλία του Barozzi στην Ακαδημία των *Viví* κατά τα εγκαίνια της Ακαδημίας βλ. απόσπασμα της ομιλίας που εκδίδει ο Κακλαμάνης στο Barozzi, *Descrittione dell'isola di Creta (περιγραφή της Κρήτης 1577/1578): μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης*, (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια, απόδοση στα ελληνικά: Κακλαμάνης), Βικελαιά Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004, Παράρτημα Α', σ. 349-351, στο εξής Barozzi, 2004· ενώ στο παρελθόν είχε δημοσιεύσει τμήμα αυτού του λόγου ο Παναγιωτάκης, «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των *Viví* του Ρεθύμνου», στο: Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β, Αθήνα 1974, σ. 232-251 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 154-173 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Να σημειωθεί ότι ο λόγος του Barozzi υπάρχει στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πάδοβας (χγρ. 64).

⁴¹¹ Bancroft-Marcus, «The Cretan Academies and the Imprese of Erotokritos», *Cretan Studies*, 3, 1992, σ. 21-45. Σχετικά με α) τη σημαίνουσα παρουσία των Ακαδημιών στην Κρήτη και β) πώς η παρουσία τους αναδεικνύει την «επιστημονική εικόνα του *Ερωτόκριτου*» βλ. Πιερής, 2006, σ. 16. Επίσης, βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 47-76· της ίδιας, «The Cretan Academies and the scientific imagery of *Erotokritos*», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₁, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 117-131, στο εξής Bancroft-Marcus, 1991.

⁴¹² Βλ. εδώ, υπ. 180, υπ. 181 και υπ. 182.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Ο Βισσέντζος Κορνάρος και οι λόγιοι του καιρού του

Κεφάλαιο 7:⁴¹³

Ο ανατρεπτικός Βισσέντζος Κορνάρος

Αν μετά από τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, οι διανοούμενοι προκειμένου να προστατευτούν από τις ποινές που θα τους επέβαλλε η Ιερά Εξέταση, επιλέγουν να αυτολογοκριθούν, υποκρύπτοντας εκείνα τα στοιχεία των έργων τους που θα κινούσαν τις υποψίες και αν οι Ακαδημίες της Κρήτης αναπτύσσονται σύμφωνα με τις Ακαδημίες στην Ιταλία, παρουσιάζοντας κοινή στοχοθεσία με αυτές,⁴¹⁴ τότε μπορούμε να αντιληφθούμε μέσα από ποια ιστορικά-πολιτικά-πολιτιστικά και θρησκευτικά δεδομένα φωτίζεται καλύτερα το *κρύψιμο*, στο οποίο προβαίνει ο Κορνάρος γράφοντας τον *Ερωτόκριτο*, όπως έχει υποστηρίξει ο Πιερής.

Στην ουσία, δεν πρόκειται για ένα συνειδητό *κρύψιμο* των πολιτικών νοημάτων του *Ερωτόκριτου*, αλλά για το σοφίλιασμα αυτών των νοημάτων με έναν τρόπο που να μην γίνονται εύκολα αναγνωρίσιμα, όπως υποστηρίζει.⁴¹⁵

Έτσι, πέρα από το ζεύγος Ρωτόκριτος-Πιστόφορος –που θεωρείται η χαρακτηριστικότερη ιδεολογική σήμανση μέσα στο κορναρικό κείμενο⁴¹⁶ και τις συνδηλώσεις του Β΄ μέρους της γκιοστράς που αντανακλούν μέσα από τις παλιές βενετικές κτήσεις τη βενετική παρουσία,⁴¹⁷ η ανάλυση εστιάζει στον εντοπισμό περαιτέρω

---

⁴¹³ Με τον όρο *ανατρεπτικός* χαρακτηρίζεται ο Βισσέντζος Κορνάρος από τον Πασχάλη (Πασχάλης, «Ο αποκλεισμός της ελληνόγλωσσης λογοτεχνίας από τις Ακαδημίες της Κρήτης και ο σιωπηλός διάλογος των δημιουργών», στο: Κακλαμάνης-Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο, 1-4 Νοεμβρίου 2012), ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2017, σ. 289, στο εξής Πασχάλης, 2012), επειδή ο ποιητής ακολουθεί διαφορετικό δρόμο στον επίλογο του έργου του σε σχέση με τον επίλογο του προτύπου του, *Paris e Vienna*. Επιπρόσθετα, ο Vincent (Vincent, «Language and ideology in two Cretan historians», στο: Βαρζελιώτη-Τσικνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στην Χρύσα Μαλτέζου*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013, σ. 820, στο εξής Vincent, 2013), αποκαλεί «*ανατρεπτικό*» τόσο τον ποιητή του *Ερωτόκριτου*, όσο και τον Χορτάση για την επιλογή τους να γράψουν ελληνόγλωσσα έργα, μια επιλογή που είναι αντίθετη με τις επιταγές των Ακαδημιών.

⁴¹⁴ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών*, σ. 156-163.

⁴¹⁵ Βλ. εδώ, υπ. 45.

⁴¹⁶ Πιερής, 2006, σ. 7.

⁴¹⁷ Για τη βενετική παρουσία, έτσι όπως αντανακλάται μέσα από την γκιοστρά και το Β΄ Μέρος του *Ερωτόκριτου*, βλ. Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 47.

κρυμμένων νοημάτων, είτε αυτά ανήκουν στη σφαίρα της ιστορίας, είτε στο πλαίσιο των φιλοσοφικών-πολιτισμικών εννοιών. Επιπρόσθετα, παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος που αυτά διατυπώνονται, γι' αυτό γίνεται ένας ενδοκειμενικός τρόπος ανάλυσης.

Υπό αυτό το πρίσμα, μας ενδιαφέρει ο τρόπος που διατυπώνουν τις θέσεις τους άλλοι λόγιοι του νησιού, κάποιιοι εκ των οποίων ήταν σημαίνουσες προσωπικότητες στις κρητικές Ακαδημίες. Κυρίως εξετάζεται αν αυτοί διατυπώνουν τις θέσεις τους μέσα από τα έργα τους, μ' έναν τρόπο συγκαλυμμένο –όπως επέβαλλε ο φόβος απέναντι στην Αντιμεταρρύθμιση– επιτελώντας έτσι τον ρόλο τους ως συνδιαμορφωτές των πολιτικών γεγονότων.⁴¹⁸

*

Ο Κακλαμάνης αναφέρει ότι πρώτος ο Αντώνιος Καλέργης,⁴¹⁹ με τη συγγραφή του ιστορικού του έργου *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro e fuori*,⁴²⁰ επιχειρεί να

---

⁴¹⁸Για το γεγονός ότι οι λογοτέχνες είναι εν δυνάμει *συνδιαμορφωτές* των γεγονότων βλ. εδώ, υπ. 46.

⁴¹⁹ Ο Αντώνιος Καλέργης (1521-1555) είναι μέλος της ορθόδοξης οικογένειας που ανάγει την καταγωγή της στον Νικηφόρο Φωκά και της μοναδικής που λαμβάνει τη βενετική ευγένεια (1381) στην Κρήτη (Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία», *ό.π.*, σ. 51-64, εδώ βλ. κυρίως σ. 51-53). Επίσης, για τη μετάβαση της οικογένειας Καλέργη στη Βενετία, μαζί με τη βιβλιοθήκη της βλ. *ό.π.*, σ. 53. Ακόμη, βλ. *ό.π.*, σ. 56-64, α) για τη δράση των αδελφών Ματθαίου και Αντωνίου Καλέργη κατά την επιδρομή του Μπαρμπάρου στο νησί (1537-1540), β) την απονομή του τίτλου του υππότη στον Αντώνιο [ο ίδιος τίτλος απονεμήθηκε στον Zuan Francesco, αδελφό του Andrea Cornaro και του Βιτσέντζου Κορνάρου (βλ. Vincent, 2001, σ. 241)], καθώς και γ) για την απονομή επιπλέον προνομίων στον οίκο τους από τη Βενετία, γεγονός που τους καθιστά ικανούς να χρηματοδοτούν την αμυντική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζονται το δίκαιο των χωρικών στην Κρήτη που δέχονταν την καταπίεση από τους επικυριάρχους τους, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τη δράση του Ματθαίου, ο οποίος το 1571 ορίστηκε *vice capitano* στο νησί. Ακόμη, βλ. Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 60-61, όπου αναφέρει ότι στη βιβλιοθήκη του υπάρχουν α) καλβινιστικά βιβλία, β) βιβλία προτεσταντών συγγραφέων, καθώς και γ) βιβλία καθολικής αντιρρητικής. Πρόκειται για βιβλία που αντιτίθενται στις αρχές της καθολικής εκκλησίας και τα οποία κάηκαν στην πυρά. Ο Αντώνιος φαίνεται ότι παρ' όλη την ελληνική καταγωγή και την ορθόδοξη πίστη του είναι κοινωνός της δυτικής παιδείας, (*ό.π.*, σ. 60, όπου και αναφορά ότι στη βιβλιοθήκη του περιλαμβάνονται βιβλία συγγραφέων, όπως ο Μακιαβέλι), ταυτόχρονα ανήκει στη βενετική αριστοκρατία που στηρίζει οικονομικά τις βενετικές αρχές στο νησί (βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 139-140) ενώ οι πνευματικές του αναζητήσεις, όπως φαίνεται από τα βιβλία που κατέχει, δεν μπορούν να θεωρηθούν άσχετες με το κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης.

⁴²⁰ Αν και δεν υπάρχει μαρτυρία, απ' όσο γνωρίζω, η οποία να δηλώνει τη συμμετοχή του Αντωνίου Καλέργη σε κάποια Ακαδημία, κάτι που αντίθετα ισχύει για τον Andrea Cornaro και τον Francesco Barozzi, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε κάτι τέτοιο, αν στηριχτούμε στις αντιστοιχίες που παρουσιάζει η δράση του με αυτούς τους δύο άνδρες, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τη δυτικοφερμένη εκπαίδευσή του, την ένταξη στη βενετοκρητική αριστοκρατία και την εν δυνάμει «αιρετική» στάση ως προς τον Καθολικισμό, (βλ. εδώ, υπ. 419) και στο γεγονός ότι ο αδελφός του Αντωνίου (1521-1555), Ματθαίος (1523-1572), πιθανόν να ήταν μέλος των *Vivi* (βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 52-53 όπου και σχετική βιβλιογραφία).

διατυπώσει τη σύνδεση,⁴²¹ τη χάραξη της γραμμής ανάμεσα στο κρητικό παρελθόν και παρόν.⁴²² εγχείρημα, το οποίο λόγω του θανάτου του (1555) διακόπτεται μέχρι την αφήγηση των γεγονότων του 1303,⁴²³ για να έρθει να ολοκληρώσει ο Andrea Cornaro με την *Historia Candiana*,⁴²⁴ (αντιγράφοντας σχεδόν αυτούσια τα *Commentarii* του Καλέργη όσον αφορά στην εποχή της αρχαιότητας, ενώ για τις μεταγενέστερες περιόδους η αφήγησή του έχει –σε κάποιες περιπτώσεις– εντονότερα το προσωπικό ύφος).⁴²⁵

Επίσης, ο Barozzi⁴²⁶ πέτυχε –μέσα από την *Περιγραφή της Κρήτης* (1577) – να συνδέσει τα υλικά θραύσματα του απώτερου παρελθόντος της Κρήτης με τη σύγχρονή του πραγματικότητα και να συλλάβει και να αναδείξει την αίσθηση της συνέχειας του γεωγραφικού χώρου και των κατοίκων του μέσα στον χρόνο.⁴²⁷

---

⁴²¹ Παναγιωτάκης, «Έρευνα εν Βενετία», *ό.π.*, σ. 54-55: «τα χειρόγραφα της Ιστορίας της Κρήτης του Αντώνιου Καλέργη, τα ευρισκόμενα εις τη Μαρκιανήν (Marc. Ital.VI.3 (5999) και VI.155 (5801)) και το Βρεταννικόν Μουσείον (Addit. 8636) (εκ της βιβλιοθήκης του Λόρδου Guilford).»

⁴²² Barozzi, 2004, σ. 131.

⁴²³ Κακλαμάνης, 2008, σ. 131 και Vincent, 2013, σ. 810.

⁴²⁴ Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 124 όπου αναφέρεται ότι ο Andrea Cornaro προσθέτει γεγονότα στο έργο του, τα οποία φτάνουν μέχρι και το 1615. Ως προς τη χρονολόγηση του έργου ο Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 73-74 καταλήγει ότι γράφτηκε μετά από το 1594. Ο Κακλαμάνης [Κακλαμάνης, (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, απόδοση στα ελληνικά, σημειώσεις και παράρτημα), *Andrea Cornaro Historia Candiana. Μια αφήγηση του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573) Κύπρος-Ναύπακτος*, ΚΕΕ, Λευκωσία 2017, σ. 54-55, στο εξής Κακλαμάνης, 2017] καταλήγει ότι ο Andrea Cornaro ξεκίνησε τη συλλογή υλικού και τη συγγραφή στα τέλη του 16^{ου} αι., προτείνοντας το 1600. Σχετικά με τον Andrea Cornaro (1548-1616) βλ. Barozzi, 2004, σ. 145, υπ. 165 όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 153 για τις σχέσεις του με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της καθολικής εκκλησίας.

⁴²⁵ Βλ. Vincent, 2013, σ. 813, όπου αναφερόμενος στην *Historia Candiana* του Andrea Cornaro, υποστηρίζει ότι: «For the period from 1574 to 1615 Cornaro gives a chronicle-type account, briefly relating events that he lived through and in some cases witnessed personally. On ancient times, by contrast, his account is more discursive. He relies very heavily on Calergi's *Commentaries*, and can often be seen to copy Calergi's text with only slight variations.» Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, 2017, σ. 35: «...το πόνημα του Κορνάρου είναι μια συρραφή γεγονότων οργανωμένων με χρονολογική σειρά (Annali/Χρονικά, Commentarii/Υπομνήματα), όχι όμως και επεξεργασμένων συστηματικά με την προοπτική της σύνθεσης ενός ιστορικού έργου 'νέας κοπής'.» Για την εξάρτηση του Andrea Cornaro από τον Καλέργη ενδεικτικά βλ. Vincent, «Scritti italiani di Creta veneziana», Modelli e ritorni. Per una storia dei rapporti letterari italo-greci», (a cura di Luciani), *Sincronie*, 3, fasc. 2, 1998, σ. 144-145, στο εξής Vincent, 1998.

⁴²⁶ Για τη ζωή και τη δράση του Barozzi βλ. Barozzi, 2004. Επίσης, βλ. Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 87-89, Παναγιωτάκης, «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Βιβί του Ρεθύμνου», *ό.π.*, σ. 154-173, Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα*, 20, 1990, σ. 300-403.

⁴²⁷ Βλ. εδώ, υπ. 422.

Πιο κάτω, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα πορίσματα της βιβλιογραφίας σχετικά με τους ιδεολογικούς σκοπούς των πιο πάνω συγγραφέων.

Ο Καλέργης γράφοντας τα *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro e fuori*, απευθυνόμενος στους κύκλους των διανοούμενων αναγνωστών στην Ιταλία, καθώς και όπου μιλούσαν την ιταλική γλώσσα,⁴²⁸ επιθυμεί να αποτυπώσει την υπεροχή της κρητικής πολιτείας του Μίνωα και να προβάλει τη σύνδεσή της με τη Βενετική Δημοκρατία. Αυτό συντελείται μέσα από την *κρητική παραλλαγή του βενετικού μύθου* και τον ηγετικό ρόλο που είχε η αρχαία Κρήτη στη δημιουργία μιας ιδανικής δημοκρατικής πολιτείας προτύπου,⁴²⁹ μεταξύ των οποίων και η Βενετική.⁴³⁰

Ο Andrea Cornaro χωρίς να εκφράζει καθαρά τον στόχο της *Historia Candiana* –καθώς δεν υπάρχουν σχετικά Προλεγόμενα–⁴³¹ φαίνεται ότι επίσης, προβάλλει (όπως και ο Αντώνιος)⁴³² τη θέση του περι του ηγετικού ρόλου της ιδανικής πολιτείας της αρχαίας Κρήτης, η οποία λειτουργεί ως πρότυπο για τις άλλες πολιτείες και τη Βενετία.⁴³³

Ο Barozzi εκπονώντας την *Περιγραφή της Κρήτης*, στο πρώτο μέρος προβαίνει σε μια τοπογραφία της Κρήτης με βάση τους αρχαίους γεωγράφους, ενώ μιλά για το μυθολογικό περίβλημα του νησιού, αναφερόμενος στο βουνό Ίδη και στη γέννηση του Δία εκεί. Λόγο κάνει και για τον Λαβύρινθο, υποστηρίζοντας ότι βρίσκεται στην Κνωσό του Μίνωα. Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζει έναν κατάλογο με τις εκατό αρχαίες πόλεις του νησιού, δίνει στοιχεία για τη βενετική κατάκτηση του 1204 και τη διοικητική του οργάνωση, ενώ κλείνει με μια απογραφή του πληθυσμού, τον κατάλογο των οχυρών και

---

⁴²⁸ Vincent, 2013, σ. 816.

⁴²⁹ Για την ιδανική πολιτεία πέρα από τον Πλάτωνα (*Πολιτεία*) μιλούν και οι ουμανιστές. Μέσα σ' αυτή την ιδανική πολιτεία ο άνθρωπος θα ζει μαζί με τους ηγεμόνες που θα είναι αφιερωμένοι στην ευτυχία του. Ενδεικτικά, βλ. Berstein-Milza, 1997, σ. 313-317.

⁴³⁰ Vincent, 2013, σ. 810-811 και Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 42-47 όπου και πλούσια βιβλιογραφία για τη Γαληνοτάτη ως άριστη πολιτεία.

⁴³¹ Κακλαμάνης, 2008, σ. 124.

⁴³² Κακλαμάνης, 2017, σ. 37: «...ως απευθείας απόγονος του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο Καλέργης έπρεπε να εξυμνήσει τον απελευθερωτή της Κρήτης από τον αραβικό ζυγό αλλά και να εξηγήσει γιατί οι πρόγονοί του εξεγέρθηκαν κατά των εκπροσώπων της Βενετίας στην Κρήτη καθώς και να αποδείξει την πίστη τους στα βενετικά ιδεώδη· φυσικά, τέτοια διλήμματα δεν είχε να διαχειριστεί ένας γόνος της οικογένειας Corner, που ανήγαγε την καταγωγή της στους Κορνήλιους της αρχαίας Ρώμης, οπότε η εστίαση του Κορνάρου στρεφόταν, και δικαιολογημένα, σε άλλα, όχι πάντως λιγότερο σημαντικά, ζητήματα (λ.χ., νομιμοποίηση προνομίων και φεουδαλικών δικαιωμάτων).»

⁴³³ Vincent, 2013, σ. 813.

τον κατάλογο των αξιωματούχων, οι οποίοι βρίσκονταν στην Κρήτη.⁴³⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι εντοπίζει επιγραφές και αρχαία μνημεία που υπάρχουν στην εποχή του και τα οποία πιστοποιούν την *ομηρική εκατόμπολη στην κρητική γη*.⁴³⁵

Ακόμη, πέραν της κοινής θέσης που εκφράζουν τόσο ο Barozzi, όσο και ο Andrea Cornaro, όσον αφορά στη σύνδεση κρητικού παρελθόντος και παρόντος, γνωστή είναι η φιλική σχέση που διατηρούν, αφού ανταλλάζουν σονέτα ήδη από το 1576.⁴³⁶ Επιπλέον, η Ακαδημία των Vini (=ζωηρών, ασυμβίβαστων) που ιδρύεται στην Κρήτη το 1562, θεωρείται ως ένα είδος προδρόμου της Ακαδημίας των Stravaganti.⁴³⁷

Αφενός, ο Andrea Cornaro δρα προς την ανάδειξη της σύνδεσης κρητικού παρελθόντος και παρόντος, τόσο μέσα από τη συγγραφή της *Historia Candiana*, όσο και μέσα από τα ποιήματα που γράφει.

Αναφορικά με τη στάση που κρατά ως συγγραφέας της *Historia Candiana*,⁴³⁸ ο Κακλαμάνης αναφέρει ότι ο Andrea Cornaro φαίνεται να μην προβάλλει μέσα από το κείμενο αυτό, *εκφράσεις αγωνίας για το μέλλον του Κρητικού Βασιλείου*. Επίσης, διατυπώνει με βεβαιότητα ότι η αριστοκρατία στο νησί είναι ικανή να αντιμετωπίσει τόσο

---

⁴³⁴ Για τη δομή και τα περιεχόμενα της *Περιγραφής* βλ. Barozzi, 2004, σ. 78-84.

⁴³⁵ *Ο.π.*, σ. 94.

⁴³⁶ Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 51. Ακόμη, βλ. Barozzi, 2004, Παράρτημα Β', σ. 379-392 και σ. 145 σχετικά με τα ποιήματα που συνέθεσε ο Andrea Cornaro και αφιέρωσε στον Barozzi, δείγμα της φιλίας που τους ένωνε, καθώς και για το γεγονός ότι δεν αποκλείεται ο Barozzi να υπήρξε μέλος της Ακαδημίας των Stravaganti.

⁴³⁷ Για τις ομοιότητες που παρουσιάζουν οι εναρκτήριες ομιλίες των Barozzi και Andrea Cornaro και για το γεγονός ότι οι Stravaganti ήταν αδήλωτοι διάδοχοι των Vini βλ. Bancroft-Marcus, 1991, σ. 123-124. Επίσης, α) για την άποψη ότι ο Αντώνιος Αχέλης, ο Ιωάννης Βεργίτζης, ο Δανιήλ Φουρλάνος, ο Μάξιμος Μουργούνιος και ο Ιερώνυμος Λομπάρδο είχαν σχέσεις με την Ακαδημία των Vini, αφού συνδιαλέγονταν και αντάλλαζαν βιβλία με τον Barozzi, β) για το γεγονός ότι κάποιοι απ' αυτούς τους άνδρες υπήρξαν από τα πρώτα μέλη της Ακαδημίας των Stravaganti, (π.χ. ο Βεργίτζης και ο Φουρλάνος), καθώς και για το ότι γ) μέλος των Vini πιθανόν να ήταν και ο Ματθαίος Καλέργης (αδελφός του Αντώνιου) βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 52-53 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ακόμη, σχετικά με τον λόγο που εκφωνεί ο Andrea Cornaro στα εγκαίνια των Stravaganti βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 151, υπ. 79: «Η ομιλία έχει δημοσιευθεί· G.Lorenzi, *Orazione inedita di Andrea Cornaro nobile Veneto nella fondazione della Accademia degli Estravaganti in Candia recitata negli ultimi anni del secolo XVI*, Venezia 1856...» (βλ. εδώ, υπ. 410).

⁴³⁸ Σχετικά με το ότι ο Andrea Cornaro εκτός από τα *Commentarii* του Αντώνιου Καλέργη επηρεάζεται και από την *Περιγραφή* του Barozzi, κατά τη συγγραφή της *Historia Candiana* βλ. Barozzi, 2004, σ. 144-150.

τους κινδύνους των εσωτερικών, όσο και των εξωτερικών εχθρών,⁴³⁹ στην προσπάθειά του να αναδείξει την ικανότητα της τάξης του, απέναντι στη μητρόπολη.

Επιπλέον, ο Vincent επισημαίνει την επιδίωξη του Andrea Cornaro για αναγνώριση από τη μητρόπολη, κάτι που φαίνεται ότι ήταν επιδίωξη της βενετοκρητικής αριστοκρατίας. Τα μέλη αυτής της τάξης υποστηρίζουν ότι δεν ήταν μόνο μέλη μιας αποικίας, αντίθετα η σύνδεσή τους με την αρχαία Κρήτη τους οδηγεί να αυτοπαρουσιάζονται ως κληρονόμοι μιας αρχαίας πολιτείας, από την οποία προέρχεται η Βενετία, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω. Με λίγα λόγια, ο Andrea Cornaro ως κάτοχος της κρητικής ευγένειας προβάλλει τη σύμπνοια της βενετοκρητικής αριστοκρατίας που υπαγορεύεται όχι τόσο από τις ιδέες της καταγωγής ή της θρησκείας, όσο από την ανάγκη για μια ισχυρή παρουσία μέσα στην κοινωνία.⁴⁴⁰

Παρ' όλ' αυτά, η έντονα προβεβλημένη ιδέα –από τον Andrea Cornaro– της ετοιμότητας της βενετοκρητικής αριστοκρατίας (απαραίτητη προϋπόθεση της οποίας ήταν η σύμπνοια και η ενότητα ανάμεσα στα μέλη της) να συνδράμει τη μητρόπολη απέναντι σε κάθε εχθρό, μπορούμε να πούμε ότι ήταν δύσκολα υλοποιήσιμη. Παρ' όλη τη σύμπνοια και το καλό κλίμα μεταξύ της Βενετίας και των κατοίκων του νησιού –απότοκο των ευνοϊκών συνθηκών που επικρατούν ήδη από την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αι. στην Κρήτη– η οθωμανική κατάληψη δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί, για τον λόγο ότι αυτή η ενότητα ήταν ιδιαιτέρως εύθραυστη. Υπάρχουν παραδείγματα της ασυνέπειας των μελών της αριστοκρατίας (Zuanne Calergi) προς τη μητρόπολη, καθώς και των φιλοδοξιών τους (Beneto Querini, Zuanne Calergi) να δράσουν έξω από τα όρια της βενετικής εποπτείας, γεγονός που θα σταθεί εμπόδιο στην αναχαίτιση μιας οθωμανικής επίθεσης εναντίον της Κρήτης.⁴⁴¹

---

⁴³⁹ Κακλαμάνης, 2008, σ. 139-140. Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η τελευταία προσπάθεια των ενωμένων δυτικών για αναχαίτιση των Οθωμανών*, σ. 132-133 όπου έγινε λόγος για την αναδυόμενη οθωμανική δύναμη (μετά από την οθωμανική κατάληψη της Κύπρου), η οποία ωθεί τη βενετική ηγεσία να συνθηκολογήσει με τον Σουλτάνο το 1573.

⁴⁴⁰ Vincent, 2001, σ. 260-261: «A major priority to Cretan patrician family was the preservation and perhaps enhancement of their privileges and their social position. For this they could ignore differences of ethnic origin and religion, as is witnessed by the marriage of Calerga and count Francesco.» Επίσης, βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο*, σ. 141-147.

⁴⁴¹ Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ σ. 11-69. Επίσης, βλ. εδώ, στα εξής υποκεφάλαια: *Βενετική ρεαλιστική πολιτική δράση-προβλεπές*, σ. 147-156 και *Βενετικής πολιτικής δράσης συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών*, σ. 156-164.

Επίσης, από το κείμενο του Andrea Cornaro λείπουν η εξιστόρηση γεγονότων –που απαντούν στις θρησκευτικού χαρακτήρα διαμάχες– όπως το μικρό *Interdetto* στο Ρέθυμνο το 1586 και τον Χάνδακα το 1590 και το 1595, καθώς και οι συνέπειες της Αντιμεταρρύθμισης στην Κρήτη, έτσι όπως αντικατοπτρίζονται στην επιδιωκόμενη εμπλοκή των Ιησουιτών στο νησί που δεν ευνοείται εξ αιτίας της αρνητικής στάσης, τόσο των καθολικών, όσο και των ορθοδόξων. Επιπλέον, ο Andrea Cornaro μέσα από το έργο του διατυπώνει την ετοιμότητα των Κρητικών να ταχθούν με το μέρος της Βενετίας σε περίπτωση πολέμου ανάμεσα στη μητρόπολη και στον πάπα.⁴⁴²

Επιπρόσθετα, ο Andrea Cornaro αφιερώνει ποιήματα σε βενετούς ευγενείς και καθολικούς επισκόπους σε Βενετία και Κρήτη, μεταξύ των οποίων και ποιήματα προς τον Matteo Zane, Πατριάρχη Βενετίας,⁴⁴³ ενώ δεν παραλείπει να γράψει ποιήματα με αφορμή την απόφαση του Πιου Ε' να οργανώσει σταυροφορία εναντίον των Τούρκων.⁴⁴⁴

Τα ανωτέρω μαρτυρούν, το καλό κλίμα που υπάρχει μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας και εν προκειμένω του Andrea Cornaro με τους υψηλά ιστάμενους εκπροσώπους της μητρόπολης.⁴⁴⁵

Επιπρόσθετα, μια άλλη περίπτωση διατήρησης καλών σχέσεων μεταξύ μορφωμένου και φορέα εξουσίας στην Κρήτη, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τα γραπτά έργα, είναι η περίπτωση του Barozzi και του έργου του *Περιγραφή της Κρήτης*, αν δεχτούμε ότι το έργο αυτό πραγματοποιείται κατόπιν παραγγελίας του *προβλεπτή* του νησιού Foscarini.⁴⁴⁶ Η αιρετική συμπεριφορά του Barozzi και οι κυρώσεις που δέχεται –μέσα από την καταδίκη

---

⁴⁴² Κακλαμάνης, 2008, σ. 152-156 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁴³ Παναγιωτάκης-Vincent, «Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti», *ό.π.*, σ. 112-138 και κυρίως σ. 112-122. Επιπλέον, για τις αφιερώσεις προς τους Βενετούς με στόχο την εξύψωση της τάξης τους «στα μάτια της Γαληνοτάτης» βλ. Vincent, 2013, σ. 812. Επιπλέον, για τη σύνθεση και αφιέρωση ποιημάτων από τον Andrea Cornaro, με αφορμή τις τελετές υποδοχής ή αποχώρησης εκκλησιαστικών, στρατιωτικών ή διοικητικών αξιωματούχων βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 156-170 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁴⁴ Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 153.

⁴⁴⁵ Πέραν τούτου πιστοποιείται η σύμπνοια που διακατείχε τους κατοίκους του νησιού, καθολικών και ορθοδόξων, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από τις ομιλίες του Andrea Cornaro καθώς και του ορθόδοξου μοναχού Μελέτιου Βλαστού κατά την τιμητική τελετή προς τον *προβλεπτή* Θωμά Κονταρίνι. Οι ομιλίες διατυπώνουν πνεύμα ανεξιθρησκείας (*ό.π.*, σ. 154-155 όπου και σχετική βιβλιογραφία).

⁴⁴⁶ Για το ζήτημα αν το έργο ήταν προϊόν προσωπικής βούλησης του Barozzi ή αν παραγγέλθηκε από κάποιον ανώτατο αξιωματούχο βλ. Barozzi, 2004, σ. 85-99.

του εκ μέρους της Ιεράς Εξέτασης που τον κατηγορεί για μαγεία⁴⁴⁷ συντείνουν στη συγγραφή της *Περιγραφής*· κειμένου, το οποίο θα συνέδραμε τόσο τον βενετό αξιωματούχο στη σύνταξη της Έκθεσής του προς τη μητρόπολη,⁴⁴⁸ όσο και τον ίδιο να εξασφαλίσει την εύνοια του *προβλεπτή*. Επιπλέον, ο συγγραφέας δίνει αντίγραφα της *Περιγραφής* και σε άλλους *προβλεπτές*, ενισχύοντας τις γνώσεις τους γύρω από την ιστορία και τη χωρογραφία της Κρήτης.⁴⁴⁹

Ανάλογη συμπεριφορά παρατηρείται στις αρχές του 17^{ου} αι. από αυτολογοκριμένους Ιταλούς διανοούμενους που αφιερώνουν τα έργα τους σε κάποιον ηγεμόνα, ή και στον πάπα, αποσκοπώντας να αποφύγουν τη ρήξη και εν τέλει την τιμωρία από την Ιερά εξέταση (όργανο της καθολικής εκκλησίας η οποία, κυρίως μετά από τη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου, είχε δημιουργήσει ένα ακόμη πιο αυστηρό πλαίσιο διαχείρισης των αντιφρονούντων προς τις επιταγές της). Οτιδήποτε ήταν αντίθετο με τη Γραφή και υπονόμει τα θεμέλια της Εκκλησίας, έπρεπε να κατασταλεί.⁴⁵⁰

Κατ' αναλογία, τα *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro e fuori*, η *Historia Candiana*, τα ποιήματα του Andrea Cornaro και η *Περιγραφή της Κρήτης*, με κριτήριο ότι συνδέονται με φορείς εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας ή κύκλους διανοουμένων στην Ιταλία ίσως μπορούν να θεωρηθούν ότι εμπίπτουν σ' αυτό το πλαίσιο.⁴⁵¹ Επιπλέον, επιδιώκουν τη σύνδεση της βενετοκρατικής αριστοκρατίας με τη Γαληνοτάτη, μέσα από την ανασυγκρότηση του κρητικού παρελθόντος (του οποίου τα μέλη της αριστοκρατίας

---

⁴⁴⁷ Για την εμπλοκή του Barozzi σε μαγικές τελετές και για την τιμωρία που του επιβλήθηκε από την Ιερά Εξέταση βλ. Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρατικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *ό.π.*, σ. 300-403 (περιλαμβανομένου του κειμένου της καταδικαστικής απόφασης, σ. 358-372). Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, «*Ερωτόκριτος*, πρώιμη νεωτερικότητα», σ. 52-53 και του ίδιου, 2008, σ. 152-153 όπου στην Κρήτη δεν απαντούν εκτεταμένες διώξεις αντιφρονούντων από την Αντιμεταρρύθμιση, εξ αιτίας της εκδίωξης των Ιησουιτών από το νησί. Ακόμη, βλ. εδώ, υπ. 374.

⁴⁴⁸ Οι επίσημες εκθέσεις των *προβλεπτών* γράφονταν στην επίσημη γλώσσα, τα ιταλικά (Barozzi, 2004, σ. 92-97 και κυρίως σ. 96-97).

⁴⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 87-99 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁵⁰ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετικής πολιτικής δράσης στην Κρήτη συνέχεια. Η ίδρυση Ακαδημιών*, σ. 156-163.

⁴⁵¹ Επίσης, για α) την κοινωνική θέση που έχει ο καλλιτέχνης της Αναγέννησης, β) τη σημασία της τέχνης στα χέρια της εξουσίας, καθώς και για γ) την «πολιτιστική προπαγάνδα» του Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπούς με απώτερο σκοπό την ενίσχυση τη θέσης του ανάμεσα στους άλλους ηγέτες της περιόδου και την ανάδειξη της αξίας της Φλωρεντίας ως «νέας Αθήνας», βλ. Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα*, *ό.π.*, σ. 177-192 και Francastel, *La realite figurative, Elements structurels de sociologie de l' art*, Denoel/Gonthier, Paris 1965, σ. 36-37: «L' arte est un instrument de propaganda aussi bien aux mains des faibles que des puissants.»

προβάλλονται ως συνεχιστές) και τη σύνδεσή του με το κρητικό παρόν που ορίζεται από τη Βενετία.

Με κριτήριο την εμπλοκή του Andrea Cornaro και του Barozzi στις Ακαδημίες, και δεδομένου ότι δεν αποκλείεται ο Αντώνιος Καλλέργης να ανήκε στον κύκλο των Ακαδημιών,⁴⁵² (γεγονός, το οποίο προδίδει την εν δυνάμει «αιρετική» και συγκαλυμμένη του συγγραφική παρουσία ενάντια στην Αντιμεταρρύθμιση)⁴⁵³ ίσως τα έργα τους να λειτουργούν κατά κάποιον τρόπο ως δίαυλοι για τη διατύπωση των θέσεών τους, προσπαθώντας ενδεχομένως να διασφαλίσουν τα νώτα τους από το βλέμμα της Αντιμεταρρύθμισης.

Ωστόσο, ακόμη κι αν συνέβαινε αυτό, δεν συνεπάγεται ότι απέρριπταν τον άλλο βασικό στόχο της Αντιμεταρρύθμισης, που ήταν ο αγώνας ενάντια στους Οθωμανούς που ολοένα κερδίζουν έδαφος.⁴⁵⁴

Μάλιστα, αν ευσταθεί το πιο πάνω, ίσως γι' αυτό ο Barozzi να αφιερώνει την *Περιγραφή* στον Foscarini και ο Andrea Cornaro να διαβεβαιώνει τη χριστιανική του πίστη, μέσω των ποιημάτων του.⁴⁵⁵

Επιπλέον, όπως επισημάνθηκε, τόσο ο Αντώνιος Καλλέργης, όσο και ο Andrea Cornaro μέσα από τα πιο πάνω έργα τους εκφράζουν τους κινδύνους που ελλοχεύουν ένεκα της απουσίας ενότητας στις ηγεσίες του χριστιανικού κόσμου.

Με βάση τα πιο πάνω, ο Κακλαμάνης παρατηρεί ότι και οι δύο προσωπικότητες της Κρήτης επικεντρώνονται στην αναφορά και στον παραλληλισμό ιστορικών γεγονότων, όπως η παρακμή που γνωρίζει η Αθήνα και η Ρώμη με αφορμή την κατίσχυση των βαρβάρων (Περσών, Γόθων, Λογγοβάρδων), με εκφάνσεις της σύγχρονης γι' αυτούς ιστορίας, όπως ήταν για παράδειγμα στην περίπτωση του Καλλέργη, η οθωμανική κατάληψη της Μεθώνης και της Κορώνης και στην περίπτωση του Andrea Cornaro η οθωμανική κατάληψη της Μυτιλήνης, της Χίου και της Κύπρου. Εν ολίγοις, αυτή τους η επιλογή λειτουργεί προτρεπτικά στην επιδιωκόμενη και πολυπόθητη ενότητα του

---

⁴⁵² Βλ. εδώ, υπ. 420.

⁴⁵³ Κριτική έκδοση των *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro et fuori* ετοιμάζει ο Κακλαμάνης (βλ. Barozzi, 2004, σ. 145, υπ. 145).

⁴⁵⁴ Βλ. εδώ, υπ. 498.

⁴⁵⁵ Για την απουσία νύξεων για τις φιλικές του σχέσεις με τον Barozzi, κατά τα εγκαίνια της Ακαδημίας των *Stravaganti*, ούτως ώστε να συγκαλυφθεί μια πιθανή ομοιότητα με την Ακαδημία των *Vivi*, (εξ αιτίας της εμπλοκής του Barozzi με μαγικές τελετές και εξορκισμούς και την τιμωρία που του επιβλήθηκε από την Ιερά Εξέταση) βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 51-52 και της ίδιας, 1991, σ. 124.

χριστιανικού κόσμου. Μια ενότητα, η οποία θα ήταν το μοναδικό ανάχωμα στο ανερχόμενο Ισλάμ και στον οθωμανικό επεκτατισμό.⁴⁵⁶

Έτσι, ίσως να προκύπτει ότι η *ανασύνθεση* της πορείας της Κρήτης από το παρελθόν στο παρόν,⁴⁵⁷ καθώς και η επιδιωκόμενη ενότητα του χριστιανικού κόσμου απέναντι στο Ισλάμ να προβάλλεται μέσα από τα πιο πάνω έργα τους και τα γραμματειακά είδη στα οποία ανήκουν (ιστοριογραφία, τοπογραφική ιστορία-γεωγραφία, ποίηση).⁴⁵⁸

Αν σ' αυτό το κλίμα εντάσσεται η συγγραφική ενασχόληση των Αντώνιου Καλλέργη, Andrea Cornaro και Barozzi, μέσα από έργα γραμμένα στην ιταλική γλώσσα, τότε πιο κάτω μελετάται αν αυτό το ενδεχόμενο παρατηρείται μέσα από έργα λογίων της Κρήτης, γραμμένα αυτή τη φορά στα ελληνικά και δη στο κρητικό ιδίωμα.

---

⁴⁵⁶ Κακλαμάνης, 2017, σ. 46-47. Επιπλέον, η διαφορά του Andrea Cornaro με τον Αντώνιο Καλλέργη έγκειται στο εξής: ο Andrea Cornaro εντοπίζει αυτούς τους κινδύνους «με βάση τις σύγχρονες πολιτικές θεωρίες ...[εστιάζοντας σ]το πολίτευμα του ενός που κινείται στους αντίποδες της πρότυπης πολιτειακής οργάνωσης της Βενετίας. Πρόκειται για ιδεολογική μετακίνηση που αφορά πρωτίστως τη στάση ενός λόγιου του τέλους του 16^{ου} αιώνα απέναντι στην τυραννική εξουσία, την οποία εξέφραζε ο οθωμανικός μονάρχης με τον πλέον σαφή τρόπο.» (ό.π., σ. 47). Σε παρόμοια κίνηση προβαίνει ο ανώνυμος ποιητής της *Διήγησης* (αρχές 17^{ου} αι. και αναθεωρήθηκε το 1645), έργου που πραγματεύεται τα γεγονότα του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573), την κατάκτηση της Κύπρου και την ναυμαχία της Ναυπάκτου. Εδώ ο δημιουργός εκμεταλλεύεται τη δυνατότητα που του παρέχει το ιστορικό πλαίσιο αυτών των γεγονότων, για να παρουσιάσει τόσο την οθωμανική εξουσία, όσο και την ανύπαρκτη ενότητα στους κόλπους των χριστιανών ηγετών που τους καθιστά αδύναμους μπροστά στο Ισλάμ βλ. του ίδιου, «Έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις για τον πόλεμο της Κύπρου και τη ναυμαχία της Ναυπάκτου: η ελληνική συμβολή», ό.π., σ. 260-264]. Επίσης, βλ. ό.π., σ. 263-264: «[ο δημιουργός της *Διήγησης*] Στηριγμένος...στην ανθύμιση καιρού και τόπου των περασμένων γεγονότων δεν θα δυσκολευόταν να κινητοποιήσει τους συγκαίριούς τους στις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αι., για νέους αγώνες και θυσίες αλλά και για πιο νηφάλιες αποτιμήσεις.»

⁴⁵⁷ Βλ. εδώ, υπ. 3.

⁴⁵⁸ Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 40-49 όπου γίνεται μια ουσιαστική καταγραφή των ευνοϊκών συνθηκών που επικρατούν την εποχή και ωθούν την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τη γεωγραφία και την ιστορία στην Κρήτη, με απώτερο σκοπό την ανασυγκρότηση του κρητικού παρελθόντος και την οικειοποίηση της αρχαίας της κληρονομίας, μέσα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του κρητικού παρόντος του νησιού, υπο την κυριαρχία της Γαληνοτάτης. Επίσης, Barozzi, 2004, σ. 58-59 για τον θαυμασμό στην κλασική αρχαιότητα, την επιτόπια περιήγηση και την αρχαία χωρογραφία, μέσα από τις οποίες ο άνθρωπος της Αναγέννησης έρχεται σε επαφή με τα μνημεία της αρχαιότητας, ενισχύοντας την προσπάθειά του για μια «ιδεατή ανακατασκευή» της. Επίσης, ό.π., σ. 62 για το γραμματειακό είδος της *Περιγραφής* (Descriptio, Cosmographia, Theatrum mundi, Theatrum orbis terrarum, Thesaurus geographicus κ.α.) και την ανάπτυξή του τον 15^ο -16^ο αι. στο πλαίσιο της ανακάλυψης του *Νέου Κόσμου* και της διεξόδου του οθωμανικού στοιχείου στα ευρωπαϊκά εδάφη· γεγονότα που προκαλούν την έκδοση βιβλίων και ανθολογιών για τα ταξίδια, την καταγωγή, τις συνήθειες και τους πολέμους των Τούρκων, σε Δύση και Ανατολή. Ακόμη, για το ενδιαφέρον των Κρητικών λογίων –κοινωνών της ιταλικής παιδείας– προς την επιστήμη της ιστορίας βλ. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία», ό.π., σ. 51-111 και Vincent, 1998. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 403.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του Πασχάλη, σύμφωνα με την οποία:

...η προώθηση μιας λογοτεχνίας στο τοπικό κρητικό ιδίωμα όχι μόνο δεν βρίσκεται στο επίσημο πρόγραμμα των Ακαδημιών αλλά, εικάζω δημιουργείται και επιβιώνει ολότελα έξω από τον οπτικό τους ορίζοντα.⁴⁵⁹

Ουσιαστικά, πρόκειται για θέση που στηρίζεται μέσα από την ιδεολογικά προσδιορισμένη επιλογή του Andrea Cornaro να γράψει την *Historia Candiana* στα ιταλικά,⁴⁶⁰ την απουσία όποιας νύξης για έργα της ελληνόγλωσσης λογοτεχνίας της κρητικής αναγέννησης στον λόγο του κατά την τελετή των εγκαινίων της Ακαδημίας, επειδή περιφρονούσε την κρητική διάλεκτο, όπως φαίνεται από μια σημείωση στην *Historia Candiana*,⁴⁶¹ στο γεγονός ότι η Κρήτη των Ακαδημαϊκών μόνον γεωγραφικά ανήκει στην Ελλάδα, ενώ πολιτισμικά, [...] ανήκει στην Ιταλία και εκπροσωπείται από το ελληνορωμαϊκό παρελθόν της, το οποίο αναγεννάται εντός των Ακαδημιών,⁴⁶² και τέλος,

⁴⁵⁹Πασχάλης, «Από την *Orbecche* στην *Ερωφίλη*: Αναζητώντας τους λόγιους 'συνομιλητές' του Χορτάτση», στο: Βάσσης(κ.ά) (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη, ό.π., σ. 273.*

⁴⁶⁰Για τη γλωσσική επιλογή του Andrea Cornaro να γράψει στα ιταλικά το έργο του *Historia Candiana* βλ. Vincent, 2013, σ. 817-820 όπου επίσης γίνεται λόγος για τη στάση του απέναντι στην κρητική διάλεκτο, τα αρχαία ελληνικά και την ιταλική γλώσσα, ενώ παράλληλα τίθεται το ενδιαφέρον ερώτημα αν οι γλωσσικές επιλογές του, έτσι όπως φαίνονται μέσα από α) τα γραπτά του, στα οποία δεν γίνεται λόγος για την ανάπτυξη του δράματος και της ποίησης στην κρητική διάλεκτο και β) την αποδοκimasία του προς την καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα, αποτελούν πτυχή μιας κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας. Ο Πασχάλης υποστηρίζει ότι η επιλογή των ιταλικών και γενικότερα η στάση υποτίμησης που έχει ο Andrea Cornaro απέναντι στην καθομιλουμένη κρητική διάλεκτο, μαρτυρούν την ιταλικά προσδιορισμένη στάση του, ενώ ο επίσης, δεν πιστεύει ότι υπάρχει πολιτική ταύτιση μεταξύ Andrea Cornaro και Βιτσέντζου Κορνάρου (βλ. Πασχάλης, «Η ιδεολογία των ιντερμεδίων της *Ερωφίλης* και η συνάφειά τους με την τραγωδία του Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 164-165, στο εξής Πασχάλης, 2011). Για τα «ενετικώτατα φρονήματα» του Andrea Cornaro και της οικογένειας των Κορνάρων της Καρπάθου που σύμφωνα με μελέτες του Horf μετοίκησαν στην Σητεία βλ. Πολίτης, «*Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος*», (απόσπασμα της *Λαογραφίας*, έτος Α', τ. 1), Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1909, σ. 45 και Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915, σ. LXV. Ο Vincent (Vincent, 1998, σ. 145) διαφωνεί με την άποψη ότι οι ιδέες του Andrea Cornaro ήταν ανθελληνικές. Αυτό το στηρίζει στο ότι η ιδεολογία του καθοριζόταν πρωτίστως από τα συμφέροντα της τάξης στην οποία ανήκε.

Για τη γνώση της διαλέκτου από τον Andrea Cornaro ενδεικτικά βλ. Vincent, 2013, σ. 812. Για τη γνώση αρχαίων ελληνικών βλ. Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιός ήταν ο ποιητής του Ερωτοκρίτου;*, Αθήνα 1985, σ. 115-118. Για λατινικές επιστολές του Andrea Cornaro βλ. M.Foscarini, *Della letteratura veneziana*, Βενετία 1854, σ. 257 σημ., έτσι όπως αναφέρεται στο Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα, Διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου, Δήμος Σητείας*, Αθήνα 1986, σ. 29, υπ. 62. Επίσης, για το γεγονός ότι στη βιβλιοθήκη του Andrea Cornaro υπάρχουν ελληνικά, λατινικά και ιταλικά έντυπα και χειρόγραφα βλ. Κακλαμάνης, 2017, σ. 51.

⁴⁶¹ Η σημείωση βρέθηκε από τον Vincent στο χργφ. Marc.Ital. VI.154 (5800), σ. 50, ο οποίος δημοσίευσε τμήμα του αποσπάσματος στο Vincent, 1998, σ. 166-167.

⁴⁶²Πασχάλης, 2012, σ. 279. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο παρόν μελέτημα ο Πασχάλης συνοψίζει και κωδικοποιεί τα πορίσματα της έρευνάς του που άρχισε με άλλα δύο μελετήματα (βλ. του ίδιου,

μέσα από την απουσία όποιας μνείας στον *Ερωτόκριτο*, τόσο από τον Andrea Cornaro όσο και από τον Giambattista Basile.⁴⁶³

Επιπρόσθετα, με αφορμή τις θέσεις του Vincent περί *ανατρεπτικότητας* του Χορτάτση και των ομοτέχνων του –μεταξύ των οποίων και ο Βισσέντζος Κορνάρος– εξ αιτίας της *διαφορετικής ατζέντας* που έχουν σε σχέση με τις Ακαδημίες, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η γλώσσα την οποία επιλέγουν οι συγγραφείς,⁴⁶⁴ για να γράψουν τα έργα τους είναι άμεσα συνυφασμένη με τους ιδεολογικούς σκοπούς τους,⁴⁶⁵ μας απασχολούν οι ποιητές Γεώργιος Χορτάτσης και Βισσέντζος Κορνάρος, οι οποίοι γράφουν ελληνόγλωσσα έργα.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας, από τη μια, ο Γεώργιος Χορτάτσης έχει ελληνική καταγωγή, αφού προέρχεται από την κωνσταντινουπολίτικη οικογένεια των Χορτάτσηδων που εγκαταστάθηκαν στο νησί με την έλευση του Νικηφόρο Φωκά,⁴⁶⁶ ενώ επίσης κατέχει την κρητική ευγένεια.⁴⁶⁷

Άξιο λόγου είναι ότι αφιερώνει την *Πανώρια* στον Βιάρο και την *Ερωφίλη* στον Μόρμορη, προσωπικότητες που ήταν άμεσα συνυφασμένες με το πνευματικό κλίμα του νησιού.⁴⁶⁸

«Από την *Orbecche* στην *Ερωφίλη*: Αναζητώντας τους λόγιους ‘συνομιλητές’ του Χορτάτση», *ό.π.*, σ. 263-275 και του ίδιου, 2011, σ. 163-182).

⁴⁶³ *Ο.π.*, σ. 167-168.

⁴⁶⁴ Vincent, 2013, σ. 820: «The Greek works of Chortatsis and his contemporaries are hardly subversive; they do not challenge the position of either Venetian rulers or Cretan landowners. They do, however, represent an agenda very different from that of the Cretan Academies.»

⁴⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 809-820.

⁴⁶⁶ Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et Liber insularum, Cap. XI: Creta. edition critique par M.A. van Spitael*, (επιμ. Σπανάκης), Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981, σ. 187-188. Επίσης, βλ. Αλεξίου-Αποσκήτη, *Χορτάτση Ερωφίλη*, Στιγμή, 1996, σ. 43. Με τη βυζαντινή καταγωγή της οικογένειας Χορτάτση του Ρεθύμνου σύμφωνος είναι και ο Κακλαμάνης (Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτση*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1993, σ. 12).

⁴⁶⁷ Αλεξίου, «Η Διαθήκη του Κορνάρου και ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικά Χρονικά*, 11, 1957, σ. 52. Σχετικά με την άποψη ότι ο ποιητής της *Ερωφίλης* γεννήθηκε στο Ρέθυμνο στα μέσα του 16^{ου} αι., είχε ιταλική παιδεία, απέκτησε την κρητική ευγένεια πιθανόν μετά από το 1582 και πέθανε την πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αι. βλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 55-89. Επίσης, για την ιταλική παιδεία του Χορτάτση βλ. Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης: διάλεξη στη μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη*, 28 Μαΐου 2005, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007, στο εξής Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης*.

⁴⁶⁸ Για την αφιέρωση προς τον Μόρμορη βλ. Αλεξίου-Αποσκήτη, *ό.π.*, σ. 89-91. Για την αφιέρωση στον Βιάρο βλ. Χορτάτσης, *Πανώρια, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμ.Κριαρά*, (αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια), Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 149-151. Ακόμη, για το γεγονός ότι α) ο Μουργούνιος και ο Φουρλάνος (όπως και ο Χορτάτσης μέσα από την *Πανώρια*) είχαν αφιερώσει έργα στον Βιάρο και β) για την τακτική του Χορτάτση να αφιερώνει τα έργα του σε εκπροσώπους διαφορετικών ομάδων βλ. *εδώ*, υπ. 473.

Από τη μια,⁴⁶⁹ ο Βιάρος είναι φίλος του Δανιήλ Φουρλάνου,⁴⁷⁰ (που σύμφωνα με την Bancroft-Marcus υπήρξε μέλος της Ακαδημίας των Νίνι, αφού συνδιαλεγόταν και αντάλλαζε βιβλία με τον Barozzi και ακολούθως γίνεται μέλος των Stravaganti).⁴⁷¹ Επίσης, ο Βιάρος ήταν ένας από τους νομούς του Giacomo Calergi, γιού του Zuanne Calergi, ενώ προσέφερε τις υπηρεσίες του ως διοικητής του φεουδαρχικού ιππικού στα Χανιά (commander of the feudal cavalry).⁴⁷²

Ο Χορτάσης είχε την τακτική να αφιερώνει τα έργα του σε πάτρωνες που ηγούνταν διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων,⁴⁷³ και αν σύμφωνα με τα γραπτά του Foscari (που υπήρξε *προβλεπτής* τη δεκαετία του 1570) οι επικεφαλής των αντίπαλων φατριών στο νησί την εποχή του ήταν αφενός, ο Μαρκαντώνιος Βιάρος και ο Zaccaria Zancarol Melibeo,⁴⁷⁴ τότε με γνώμονα ότι ο Χορτάσης αφιερώνει την *Ερωφίλη* στον Μούρμορη, ηγέτη της αριστοκρατίας με κρητική ευγένεια κατά τις αρχές του 17^{ου} αι.,⁴⁷⁵ πιθανόν να συνάγεται ότι ο Βιάρος ήταν κάτοχος της βενετικής ευγένειας.

Από την άλλη, ο Ιωάννης Μόρμορης –στον οποίο αφιερώνεται η *Ερωφίλη*– υπήρξε ρήτορας και φίλος του ιδρυτή των Stravaganti Andrea Cornaro, ο οποίος τον αναφέρει στην *Historia Candiana* μαζί με άλλους λόγιους, όπως ο Φουρλάνος.⁴⁷⁶ Ακόμη, ο Μόρμορης μαζί με τον Zuanne Calergi ηγούνται των στρατευμάτων (που απαρτίζονται από Σφακιανούς) κάτω από τις διαταγές της Γαληνοτάτης στην εκστρατεία εναντίον του πάπα και των Ισπανών. Μιας εκστρατείας που αποτελεί δείγμα της σύμπνοιας μεταξύ των ορθοδόξων και των καθολικών στις αρχές του 17^{ου} αι.⁴⁷⁷

Με βάση τα πιο πάνω, συνάγεται ότι ο Χορτάσης είχε άμεση επαφή με προσωπικότητες της πνευματικής ζωής και των Ακαδημιών στην Κρήτη, γεγονός που

---

⁴⁶⁹ Περισσότερα για τον Μαρκαντώνιο Βιάρο βλ. Μανούσακας, «Ο Μαρκαντώνιος Βιάρος (1542-μετά το 1604) και ο χρόνος συγγραφής των δραμάτων του Γεωργίου Χορτάση», *Κρητικά Χρονικά*, 17, 1963, σ. 261-282.

⁴⁷⁰ Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάση*, ό.π., σ. 88 και Βασιλείου, «Το κοινό των παραστάσεων του κρητικού θεάτρου, (+-1590-1669)», *Ελληνικά*, 39, 1988, σ. 326, υπ. 16 όπου και συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁷¹ Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 52-53.

⁴⁷² Vincent, 2001, σ. 221.

⁴⁷³ Ό.π., σ. 221-222.

⁴⁷⁴ Βλ. *Scrittura dell'illustrissimo Provveditor Foscari dopo ritorno dal suo Generalato di Candia*, f. 4r, (manuscript from Museo Corer, ms. Cicogna 3109) έτσι όπως αναφέρεται στο Vincent, 2001, σ. 235, υπ. 84.

⁴⁷⁵ Ό.π., σ. 235-236.

⁴⁷⁶ Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία», ό.π., σ. 78.

⁴⁷⁷ Vincent, 2001, σ. 223-224 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

ενισχύει την άποψη του Κακλαμάνη ότι δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Χορτάσης να είχε διασυνδέσεις με τον κύκλο των Ακαδημιών, και ειδικότερα με την Ακαδημία των Stravaganti.⁴⁷⁸

Τέλος, στο πρόσωπο του Χορτάση συνυπάρχουν τόσο η βυζαντινή καταγωγή, όσο και η κρητική ευγένεια, ενώ η σχέση που φαίνεται να καλλιεργεί με τους εκπροσώπους της κρητικής αναγέννησης σε συνδυασμό με τις επιρροές που δέχεται από την ιταλική λογοτεχνία, τον ωθούν να διαγράψει μια ξεχωριστή πορεία, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τον ρόλο που διαδραματίζει στη διαμόρφωση του Νεοελληνικού Θεάτρου.⁴⁷⁹

Στο πρόσωπο του Βιτσέντζου Κορνάρου του Ιακώβου,⁴⁸⁰ που έχει μέχρι στιγμής ταυτιστεί με τον ποιητή του *Ερωτόκριτου* (επίσης, έργο γραμμένο στο κρητικό ιδίωμα), συνυπάρχουν η βενετική καταγωγή και ευγένεια.⁴⁸¹

---

⁴⁷⁸Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάση*, ό.π., σ. 88, όπου στηρίζει την ενδεχόμενη εμπλοκή του Χορτάση στην Ακαδημία των Stravaganti, εξ αιτίας της πιθανότητας τα έργα αυτά να παραστάθηκαν στο λόγιο κοινό των Ακαδημιών. Για το ότι τόσο η *Πανώρια* όσο και η *Ερωφίλη* ανεβάστηκαν στα Χανιά μεταξύ των ετών 1600-1604, ενώ πιθανόν να γράφτηκαν μεταξύ του 1595-1600 (βλ. ό.π., σ. 52 και σ. 85-86), ενώ γνωρίζουμε ότι η *Ερωφίλη* ανέβηκε στον Χάνδακα από τον Νικόλαο Κομνηνό Παπαδόπουλο (Paradololi, *Historia Gymnasii Patavini*, τ. 2, Βενετία 1762, σ. 306, έτσι όπως αναφέρεται στο Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», ό.π., σ. 48).

⁴⁷⁹ Κακλαμάνης, ό.π., σ. 88-89.

⁴⁸⁰ Βλ. εδώ, υπ. 6. Ο Βιτσέντζος Κορνάρος ήταν κάτοχος του αξιώματος *Signor di Notte*. Αξίωμα που είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν Βενετοί άποικοι ή Κρητικοί ευγενείς και που ο διορισμός σ' αυτό δεν εμπίπτει στη δικαιοδοσία του δόγη, αλλά στις τοπικές αρχές του νησιού. Εν ολίγοις, ο κάτοχος του αξιώματος δεν συγκαταλέγεται στους ανώτερους υπαλλήλους του νησιού βλ. Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», ό.π., σ. 108. Επίσης, βλ. Αλεξίου, «Ιταλικά ποιήματα του Vincenzo Cornaro», στο: Κακλαμάνης, Μαρκόπουλος, Μαυρομάτης (εκδ. επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ΠΕΚ, Βικελαιά, Ηράκλειο 2000, σ. 35-36. Επιπλέον, για το αξίωμα αυτό από την εποχή που εμφανίστηκε (πριν από το 1250) μέχρι και τον 17^ο αι. και πώς μελετάται από τον Παναγιωτάκη στην προσπάθειά του να αντικρούσει τον Ευαγγελάτο περί του θέματος της ταυτότητας του ποιητή του *Ερωτόκριτου*, υποστηρίζοντας εν τέλει ότι δεν αποκλείεται να αναλάμβανε ένα τέτοιο αξίωμα ο ποιητής, όπως και τόσοι άλλοι βενετοί ευγενείς βλ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», ό.π., σ. 382-385 και κυρίως βλ. σ. 383, υπ. 41 όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιός ήταν ο ποιητής του Ερωτοκρίτου;*, ό.π., σ. 104-105, όπου δεν θεωρεί ότι αυτή η ιδιότητα ταίριαζε στον ποιητή του *Ερωτόκριτου*.

⁴⁸¹ Επιπρόσθετα, βλ. Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάση*, ό.π., σ. 56, υπ. 129: «Η κρητική ευγένεια απονεμόταν σε ανθρώπους ποικίλης προέλευσης (Βενετούς και Κρητικούς, ευγενείς που είχαν ξεπέσει, και αστούς), που ζούσαν στην Κρήτη, συνήθως με διάταγμα του δόγη, για υπηρεσίες στρατιωτικές, πολιτικές και χρηματικές προς το Κράτος...» Για το θέμα του εξελληνισμού της οικογένειας του Κορνάρου βλ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα, Διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου*, ό.π., σ. 19-33 και κυρίως σ. 29-31· του ίδιου, «Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου: ο πιθανότερος ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Cretan Studies*, 6, 1998, [Bakker-Van Gemert (επιμ.), *Πεπραγμένα Συνεδρίου: Η Κρητική Λογοτεχνία στο κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο. Προς τιμήν του Wim Bakker*, (Amsterdam, 19-21 Ιουνίου 1997) σ. 409-426],

Πριν από την παράθεση των πορισμάτων της βιβλιογραφίας γύρω από την επιλογή των Χορτάση και του Βιτσέντζου Κορνάρου να γράψουν στο κρητικό ιδίωμα και πώς αυτή τους η επιλογή συνδέεται με την ιδεολογία τους, συνοψίζουμε τα εξής.⁴⁸²

Ο Αντώνιος Καλέργης, ο Andrea Cornaro και ο Francesco Barozzi προσβλέπουν στην αναγνώριση και ανάδειξη του κύρους της τοπικής βενετοκρητικής αριστοκρατίας από τη Βενετία, προβάλλοντας και συνδέοντας το αρχαίο κρητικό παρελθόν (του οποίου τα μέλη της αριστοκρατίας προβάλλονται ως συνεχιστές) με το βενετοκρητικό παρόν που ορίζεται από τη Γαληνοτάτη. Η προσπάθειά τους αυτή παίρνει μορφή μέσα από τα γραμματειακά είδη που επιλέγουν (ιστοριογραφία, τοπογραφική ιστορία-γεωγραφία, ποίηση) και μέσα από τα έργα αυτά, τα οποία είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα απευθύνονται προς το ιταλόφωνο κοινό στη Βενετία και αλλού.⁴⁸³

Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, για μια επιλογή που, είναι προσδιορισμένη ιδεολογικά, επειδή δια μέσου της ανάδειξης της ιταλικής γλώσσας και παιδείας θα τύγχαναν της αναγνώρισης της μητρόπολης και κατά συνέπεια θα είχαν τη δυνατότητα να προβάλουν την αξία της τάξης τους.⁴⁸⁴ Αντίστοιχα, η επιλογή του Χορτάση και του Βιτσέντζου Κορνάρου να γράψουν στα ελληνικά, εξηγείται επειδή ήθελαν να απευθυνθούν σε όσους γνώριζαν αυτή τη γλώσσα.

Μολονότι, οι δύο ποιητές, όπως φαίνεται, ανήκουν στον κύκλο των Ακαδημιών και απευθύνονται –αρχικά τουλάχιστον– στο μορφωμένο αστικό κοινό και όχι στον λαό του νησιού,⁴⁸⁵ εντούτοις αυτό δε σημαίνει ότι τα έργα τους δεν γίνονταν αντιληπτά από την

και του ίδιου, «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα*, 16, 1979, σ. 206-254 και κυρίως βλ. σ. 210, όπου μαρτυρείται ότι η οικογένεια του ποιητή είχε εξελληνιστεί: «Η οικογένεια των Κορνάρων φαίνεται να είχε βαθύτατα εξελληνιστεί ύστερα από μια συνεχή και μακραίωνη παραμονή μέσα σε ένα περιβάλλον κυριαρχικά ελληνικό [...] εκτός, φυσικά από την κοινωνική τους θέση, του φεουδάρχη αφεντικού, το μοναδικό στοιχείο που διαφοροποιούσε τους Κορνάρους, στο βαθμό που τους διαφοροποιούσε, από τους ελληνορθόδοξους κατοίκους της περιοχής ήταν το θρήσκευμά τους.»

⁴⁸² Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ και κυρίως το συμπέρασμά του σ. 55, όπου και κάνει λόγο για «τη συναίρεση των παραδόσεων των δύο εθνοτήτων στην Κρήτη» από τον Βιτσέντζο Κορνάρο και τον Χορτάση.

⁴⁸³ Για την επιλογή των ιταλικών από τον Αντώνιο Καλέργη βλ. Vincent, 2013, σ. 816, ενώ σχετικά με την *Περιγραφή* που θα συνέδραμε τον Foscariini στη σύνταξη της Έκθεσής του (κείμενο που γραφόταν στην επίσημη γλώσσα, την ιταλική) βλ. εδώ, υπ. 448. Για την ιταλική ως επίσημη γλώσσα βλ. εδώ, υπ. 460 και υπ. 486.

⁴⁸⁴ Πασχάλης, 2012, σ. 279-280.

⁴⁸⁵ α) Για τα ελληνόγλωσσα έργα του Χορτάση απευθύνονταν αρχικά στο λόγιο κοινό των Ακαδημιών, για το γεγονός ότι β) οι συνθήκες που επικρατούν στα τέλη του 16^{ου} αι. στην Κρήτη και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, στους ευγενείς αλλά και μη ευγενείς των πόλεων,

πλειονότητα του πληθυσμού του νησιού, Έλληνες και Βενετούς που μιλούσαν στην καθημερινότητά τους το τοπικό ιδίωμα.⁴⁸⁶ Παρ' όλη τη σχέση που έχει ο Χορτάσης και ο Βιτσέντζος Κορνάρος με τις Ακαδημίες, η γλώσσα στην οποία γράφουν τους διαχωρίζει

επιτρέπουν τη διάδοση των έργων αυτών σε μια ευρύτερη κλίμακα βλ. Αλεξίου, «Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8, 1954, σ. 76-108 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Η Κρητική λογοτεχνία και η εποχή της*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σ. 18-19 και σ. 45-78 και κυρίως σ. 74-78 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Επίσης, βλ. Papadopoulos, *Historia Gymnasii Patavini*, τ. 2, Βενετία 1762, σ. 306, έτσι όπως αναφέρεται στο Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 48-49. Ακόμη, όσον αφορά α) στο μορφωμένο κοινό που ήταν δέκτης τόσο της τραγωδίας και της *Ερωφίλης*, όσο και της «λαϊκής» κρητικής κωμωδίας, καθώς και β) στις τρεις κωμωδίες του κρητικού θεάτρου (*Στάθης*, *Κατσούρμπος*, *Φορτουνάτος* που απευθύνονταν σε κοινό που απαρτιζόταν από «...τους σπουδασμένους Κρητικούς και Βενετούς κατοίκους του νησιού, οι οποίοι κοινωνικά ανήκαν τόσο στους ευγενείς όσο και στους μη ευγενείς κατοίκους των πόλεων» βλ. Βασιλείου, «Το κοινό των παραστάσεων του κρητικού θεάτρου, (+-1590-1669)», *ό.π.*, σ. 323-346. Ακόμη, βλ. Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 25, σύμφωνα με τον οποίο: «τα έργα του αναγεννησιακού θεάτρου ήταν εξαρχής υπόθεση των λογίων και της μορφωμένης τάξης.» Το πιο πάνω παράθεμα αποτελεί σημαντική διευκρίνιση, κατά τη γνώμη μου, αφού αναφέρεται στο λόγιο κοινό που προορίζονταν αρχικά τα έργα του κρητικού θεάτρου, γεγονός που όμως δεν αποτρέπει τη μετέπειτα πρόσληψη και διάδοσή τους στον ελληνισμό της Κρήτης πριν και μετά το 1669.

⁴⁸⁶ Σχετικά με τη γλώσσα που μιλούσαν όλα τα στρώματα του λαού της Κρήτης, αυτή ήταν η τοπική διάλεκτος, ενώ η επίσημη γλώσσα, καθώς και η γλώσσα όλων όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο ή ήταν σπουδασμένοι σε ιταλικά πανεπιστήμια ήταν η ιταλική βλ. Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 38-39: «Οι επόμενες λογοτεχνικές γενιές, ιδίως από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, θα θέσουν σταδιακά στο περιθώριο και εντέλει θα εγκαταλείψουν τη δημόδη γλώσσα ως ανεπαρκή να ανταποκριθεί στις νέες μορφολογικές και υφολογικές αναζητήσεις της εποχής, θα ενστερνιστούν τις γλωσσικές ιδέες του Μανιερισμού που συνιστούσαν τη συστηματική καλλιέργεια των τοπικών ιδιωμάτων για την ανανέωση και την παραγωγή ενός καινούριου ποιητικού ύφους και θα στραφούν στην έντεχνη χρήση της κρητικής διαλέκτου και στη θεμελίωση ενός λογοτεχνικού πολιτισμού (Κρητικό Θέατρο, 'Ερωτόκριτος', βουκολικό ειδύλλιο κλπ.), από κάθε άποψη λαμπρού, στην ιστορία των γραμμάτων μας.» Επίσης, για τη γλώσσα του αστικού και του αγροτικού πληθυσμού της βενετοκρατούμενης Κρήτης, γλώσσα που παρουσιάζει διαφορές καθώς στα αστικά κέντρα ο πληθυσμός ήταν υποχρεωμένος να μιλά τη γλώσσα των Βενετών για τους σκοπούς των συναλλαγών τους, κάτι που δεν φαίνεται να επικρατεί στην ύπαιθρο, αφού η επαφή με τον κατακτητή δεν ήταν τόσο εκτεταμένη βλ. Μαλτέζου, 1999, σ. 116-118.

από την ιδεολογία των Ακαδημιών.⁴⁸⁷ Συγκεκριμένα,⁴⁸⁸ η γλώσσα που επιλέγουν,⁴⁸⁹ τους επιτρέπει να μην γίνει το έργο τους αντικείμενο δημόσιου και θεωρητικού διαλόγου και κριτικής.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Βλ. εδώ, υπ. 459.

⁴⁸⁸ Αναφορικά με το ότι ο Βιτσέντζο Κορνάρος γνώριζε αρχαία ελληνικά βλ. Πολίτης (εισαγωγή), *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος* (Ανατύπωση από την έκδοση Στέφανου Α. Ξανθουδίδου), τ. 1, Παπαδημητρίου, Αθήνα 1952. σ. 26. Αντίθετη άποψη έχει ο Κριαράς, «Η αρχαιογνωσία και το εθνικό αίσθημα στον Βιτσέντζο Κορνάρο», *Εποχές*, 31, 1965, σ. 6-7 και του ίδιου, «Αρχαϊστικά και γλωσσικά στοιχεία στον *Ερωτόκριτο*», στο: Παναγιωτάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά 12-17 Απριλίου 1966), τ. Δ, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Αθήνα 1969, σ. 255-276 [(=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τ. 2, ΑΠΘ, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 225-246, όπου και στο εξής οι παραπομπές): βλ. *ό.π.*, σ. 245: «...η γλώσσα του 'Ερωτόκριτου', εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, που δεν μας απασχόλησαν, είναι το γνήσιο κρητικό ιδίωμα της εποχής του. Επιβεβαιώνεται έτσι η άποψη ότι ο Κορνάρος δεν πρέπει να είχε ουσιαστικότερη γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Μια ουσιαστικότερη γνωριμία του με τον κόσμο αυτό και το γλωσσικό του όργανο θα του εδημιουργούσε ίσως προϋποθέσεις ώστε και γλώσσα λιγότερο λαϊκή να χρησιμοποιήσει και διαφορετικά να διαμορφώσει και τους ήρωές του και την όλη ατμόσφαιρα του έργου του.»] Επιπλέον, ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* πιθανόν να ήξερε λατινικά (βλ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *ό.π.*, σ. 257-323 και κυρίως σ. 281).

⁴⁸⁹ Επίσης, για τις σχολές όπου διδάσκονταν αρχαία ελληνικά και λατινικά στην Κρήτη κατά το β' μισό του 16^{ου} αι. βλ. Παναγιωτάκης, «Βιργίλιος και Ελληνική Ανθολογία στα κατάστιχα δύο νοταρίων του Χάνδακα», *Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, Αθήνα 1980, σ. 1-10 (του ανατύπου) (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, σ. 246-256 και κυρίως σ. 249-251 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Για τη φοίτηση των μελών της οικογένειας των Κορνάρων σ' αυτές τις σχολές βλ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα, Διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου*, *ό.π.*, σ. 29. Για τη δυσκολία του Βιτσέντζου Κορνάρου να γράψει ιταλικά, έτσι όπως μαρτυρείται μέσ' από τα ιταλικά ποιήματα και βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Andrea Cornaro και που έχουν το όνομά του Βιτσέντζου Κορνάρου, αλλά που πιθανόν να διορθώθηκαν ή και να γράφτηκαν από τον Andrea Cornaro, βλ. Παναγιωτάκης, «Έρευνα εν Βενετία», *ό.π.*, σ. 51-111 και κυρίως σ. 65-70 και σ. 83 και Παναγιωτάκης-Vincent, «Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti», *ό.π.*, σ. 112-138 και κυρίως σ. 127. Επίσης, για την αναδημοσίευση του ιταλικού σονέτου του Βιτσέντζου Κορνάρου για τον Giambattista Basile, καθώς και τη δημοσίευση τριών ποιημάτων στα ιταλικά κάτω από το όνομα του ποιητή του *Ερωτοκρίτου*, με μεταφράσεις από τον Αλεξίου, βλ. Αλεξίου, «Ιταλικά ποιήματα του Vincenzo Cornaro», *ό.π.*, σ. 31-37. Ο Ευαγγελάτος (Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιός ήταν ο ποιητής του Ερωτοκρίτου;*, *ό.π.*, σ. 115-118) με τον οποίο συμφωνεί ο Πασχάλης (Πασχάλης, 2011, σ. 166-167, υπ. 12), υποστηρίζει ότι ο Andrea Cornaro γνώριζε αρχαία ελληνικά.

⁴⁹⁰ Πασχάλης, «Από την *Orbecche* στην *Ερωφίλη*: Αναζητώντας τους λόγιους 'συνομιλητές' του Χορτάτη», *ό.π.*, σ. 275, του ίδιου, 2011, σ. 165: «Η λόγια κουλτούρα που εκπροσωπούσε ο [Andrea] Κορνάρος πρόσφερε δημόσιο βήμα μόνο στις καταξιωμένες γλώσσες και λογοτεχνίες, δηλαδή την ιταλική, τη λατινική και την αρχαία ελληνική...» και σ. 166: «Μπορεί η νεοελληνική να ήταν η κυρίαρχη ομιλούμενη στην Κρήτη αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι εθεωρείτο ισότιμη, ως λογοτεχνική γλώσσα, με την ιταλική (η *volgare lingua* είχε πίσω της την παράδοση του Δάντη, του Βοκάκιου και του Πετράρχη).» Επίσης, βλ. Vincent, 1998, σ. 131-162, και κυρίως σ. 139-140: «...la rarità dei legami attestati tra le Accademie e la letteratura cretese in Greco...e coerente con il dichiarato atteggiamento degli esponenti rappresentativi dell'Accademia.» Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 460, υπ. 488 και υπ. 489.

Η απουσία αυτού του δημόσιου κριτικού και θεωρητικού διαλόγου υπάρχει στον Χορτάτση, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Giraldi στην *Orbecche*, δεν κάνει κανένα είδους σχόλιο για την επιλογή του να γράψει στο κρητικό ιδίωμα.⁴⁹¹ Δημόσιου, ίσως και με την έννοια της δυνατότητας που θα προσέφερε η ιταλική γλώσσα για μια ευρεία διάδοση στους ιταλόφωνους, έξω από τα σύνορα του νησιού.⁴⁹²

Σύμφωνα με τον Πασχάλη:

οι Κρήτες δημιουργοί δεν εκμεταλλεύονται ούτε καν τις αφιερώσεις που προτάσσουν στα έργα τους για να ενσωματώσουν κριτικά και θεωρητικά σχόλια, αλλά χρησιμοποιούν το έργο τους μόνο ως όχημα για να εγκωμιάσουν τον εκάστοτε πάτρωνά τους.⁴⁹³

Αν λάβουμε υπ' όψιν ότι τα έργα του Χορτάτση ανέβηκαν στο θέατρο, χώρο στον οποίο οι καλλιτέχνες μέσα από την αναπαράσταση των έργων τους αποκτούν βήμα για να επικοινωνήσουν με το κοινό,⁴⁹⁴ τότε γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για έργα με ευρεία απήχηση, τα οποία έχοντας τις προδιαγραφές που τους παρέχει η δυνατότητα να αναπαρασταθούν, δεν επιτρέπουν να τα υποτιμήσουμε ως προς τη δυνατότητά τους να είναι φορείς μηνυμάτων.⁴⁹⁵

---

⁴⁹¹ Πασχάλης, «Η εξέλιξη της συγγραφικής αυτοσυνειδησίας στην κρητική λογοτεχνία της ακμής», *Κρητικά Χρονικά*, 35, 2015, σ. 53-62 και ειδικότερα σ. 58-59 όπου σχολιάζεται ότι η ξεκάθαρη δήλωση της πρόθεσης των ποιητών να γράψουν στο τοπικό ιδίωμα, αρχικά εκφράζεται μέσα από τον *Ροδολίνο* (εκδόθηκε στη Βενετία το 1647), για να ενταθεί εν όψει της οθωμανικής απειλής, ως δείγμα ενίσχυσης της «αυτοσυνειδησίας του δημιουργού». Ο Χ' Νικολάου αναφέρει ότι η επιλογή του κρητικού ιδιώματος εκ μέρους του Χορτάτση για τη συγγραφή της *Ερωφίλης* γίνεται κατ' αναλογίαν της ιταλικής *lingua volgare*, γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένη η *Orbecche* (Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης*, σ. 61).

⁴⁹² Πασχάλης, 2011, σ. 167: «Γενικότερα τα μέλη των Ακαδημιών δεν συνομιλούν με τους ελληνόγλωσσους ποιητές, αλλά μόνον μεταξύ τους. Οι ελληνόγλωσσοι δεν αρθρώνουν δημόσιο κριτικό και θεωρητικό λόγο και μεταξύ τους επικοινωνούν βουβά, δηλαδή μέσω διακειμενικών σχέσεων.»

⁴⁹³ *Ό.π.*, σ. 167-168. Επίσης, του ίδιου, «Από την *Orbecche* στην *Ερωφίλη*: Αναζητώντας τους λόγιους 'συνομιλητές' του Χορτάτση», *ό.π.*, σ. 268-275.

⁴⁹⁴ Στην Κρήτη και κυρίως στον Χάνδακα παρατηρείται αξιόλογη ακμή της αστικής τάξης, γεγονός που δικαιολογεί τη θεατρική δραστηριοποίηση των Ακαδημιών βλ. εδώ, υπ. 396. Ακόμη, βλ. Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι *Stravaganti* του Χάνδακα», *ό.π.*, σ. 49, όπου αναφέρεται η βέβαιη θεατρική δραστηριότητα των *Stravaganti*, καθώς και το γεγονός ότι μέλη της όπως οι Crasso και Basile έγραψαν θεατρικά έργα. Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 185-186 για την Ακαδημία των *Stravaganti*, την οργάνωση δημόσιων τελετών, τη χρηματοδότηση της παραγωγής έργων τέχνης και το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων, συμβάλλοντας στη διάδοση του Μανιερισμού και του πρώιμου Μπαρόκ στην Κρήτη. Σχετικά με την αγάπη του Barozzi προς το θέατρο και την εμπλοκή του στα θεατρικά δρώμενα βλ. Bancroft-Marcus, 1982/3, σ. 64-65. Για τον παιδευτικό χαρακτήρα του θεάτρου βλ. Bancroft-Marcus, 1991, σ. 121-122.

⁴⁹⁵ Ο Savoye (Savoye, «Georges Chortatsis et la Contre-réforme: une exigence de réciprocité», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 139-162 στο εξής Savoye, 2011) διατυπώνει την άποψη ότι η

Θεωρώ ότι αυτές οι αφιερώσεις δεν μπορεί να ήταν μόνο ευχαριστίες, αν ληφθεί υπ' όψιν το υπόβαθρο των προσωπικοτήτων (Βιάρος και Μόρμορης) στις οποίες ο Χορτάτσης αφιέρωσε τα έργα του. Με λίγα λόγια, οι αποδέκτες των αφιερώσεων πέραν από εμπλεκόμενοι με το κλίμα και τους εκπροσώπους των Ακαδημιών είναι αξιωματούχοι στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, κατέχοντας είτε τη βενετική είτε την κρητική ευγένεια.

Με βάση τα πιο πάνω, θεωρώ ότι οι αφιερώσεις του Χορτάτση δεν έχουν τυχαίους αποδέκτες, αφού ενδεχομένως να έχουν κάποιον ρόλο ως προς τη διατύπωση της θέσης του, απέναντι στα τεκταινόμενα της εποχής του.

Οι αφιερώσεις του απευθύνονται σε άρχοντες και των δύο ευγενειών, ενώ δεν θίγει ούτε τους κρητικούς άρχοντες, ούτε τις βενετικές αρχές.⁴⁹⁶

Ο Πασχάλης με αφορμή το ερώτημα αν η επικαιρότητα της *Gerusalem liberata* ήταν αδιάφορη για τον Χορτάτση, διαφωνεί με τις πιθανές ιδεολογικές συνδηλώσεις των ιντερμεδιών, περί φιλοσταυροφορικών προσθέσεων (παρ' όλο που η περίοδος 1583-1607, είναι περίοδος επισφαλής για το νησί, αφού μια ενδεχόμενη οθωμανική επίθεση δεν είναι απίθανη),⁴⁹⁷ προθέσεις που υποστηρίχθηκαν από τον Αλεξίου και τον Χ' Νικολάου.⁴⁹⁸

Στο ερώτημα αν η λύση της ιστορίας [της *Ερωφίλης*] υποκρύπτει την πολιτική προσδοκία της ειρηνικής συμβίωσης με τους Οθωμανούς, ειδικά σε μια περίοδο ανήσυχης ειρήνης για την Κρήτη,⁴⁹⁹ ο Πασχάλης καταλήγει να απορρίπτει αυτό το ενδεχόμενο, επειδή θεωρεί ότι αν υπάρχει κάποιο «μήνυμα» που έστειλαν τα δύο έργα στους θεατές της εποχής[...]αυτό φαίνεται να είναι μήνυμα που υπερβαίνει τη στενή ιστορική

Ερωφίλη μπορεί να διαβαστεί και ως έργο το οποίο τάσσεται υπέρ της Αντιμεταρρύθμισης, κάτι το οποίο δικαιολογείται μέσα από τις επιρροές που δέχτηκε ο Χορτάτσης από τους θεωρητικούς της Αντιμεταρρύθμισης και κυρίως από τον Botero, ο οποίος προτάσσει τον χριστιανισμό και την ηθική του, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποσόβηση των Οθωμανών.

⁴⁹⁶ Βλ. εδώ, υπ. 464.

⁴⁹⁷ Πασχάλης, 2011, σ. 168-182.

⁴⁹⁸ Αλεξίου, Γεωργίου Χορτάτση, *Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (τα ιντερμέδια της Ερωφίλης)*, Στιγμή, Αθήνα σ. 53. Επίσης, βλ. Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης*, σ. 48-55, όπου διαπιστώνει ότι η ιδεολογία της *Orbecche* και της *Jerusalem Liberata* συμπορεύεται με την ιδεολογία της Αντιμεταρρύθμισης που αντανακλά η *Ερωφίλη*, ιδεολογία η οποία στηρίζει «τον αγώνα κατά των αιρετικών και των αλλόδοξων στον οποίο είχε καλέσει τους πιστούς», (ό.π., σ. 51). Επιπλέον, την άποψη του Savoye βλ. εδώ, υπ. 495. Σχετικά με το πώς το σταυροφορικό κλίμα που αντανακλάται στην *Gerusalem liberata* του Tasso, επηρεάζει τα μέγιστα τη λογοτεχνία και την τέχνη ευρύτερα βλ. Κακλαμάνης, «Έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις για τον πόλεμο της Κύπρου και τη ναυμαχία της Ναυπάκτου: η ελληνική συμβολή», ό.π., σ. 263.

⁴⁹⁹ Πασχάλης, 2011, σ. 173.

επικαιρότητα, με την έννοια ότι έχει πανανθρώπινο και διαχρονικό χαρακτήρα και αναδύεται μέσα από τη σκόπιμη συνάντηση δύο κορυφαίων λογοτεχνικών έργων.⁵⁰⁰

Επιστρέφοντας στον *Ερωτόκριτο*, ο Πασχάλης συμφωνεί με τον Αλεξίου ως προς τον υπερχρονικό χαρακτήρα του έργου, γεγονός που δικαιολογεί σύμφωνα με τον πρώτο την απουσία οποιωνδήποτε νύξεων σχετικά με την οθωμανική απειλή για την Κρήτη.⁵⁰¹

Σε αντιδιαστολή με την πιο πάνω θέση του Πασχάλη, ο Vincent και ο Πιερής –ορθώς θεωρώ– επισημαίνουν τα εξής:

Μπορεί να αντιταχθεί ότι ο *Ερωτόκριτος* δεν είναι πολιτικό ποίημα. Πέρα όμως από όσα ήδη είπαμε για την πολιτική διάσταση των κονταροχτυπημάτων, θα παρατηρούσα πως, στην εποχή της πιθανής συγγραφής του έργου, ένας πληροφορημένος κρητικός συγγραφέας ή αναγνώστης δεν μπορούσε να μην προβληματίζεται με τις συνεχείς δοκιμασίες της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στις σχέσεις της με τα μεγάλα μοναρχικά κράτη – την Οθωμανική Τουρκία, την Αψβουργική Αυτοκρατορία, την Ισπανία. Παρ' όλη τη μόνιμη πολιτική ειρηνικής συμβίωσης με τους Σουλτάνους, ο φόβος μιας οθωμανικής εισβολής δεν απομακρύνθηκε ποτέ.⁵⁰²

...κάποιες κομβικές σκηνές, ορισμένα μέρη (όπως ολόκληρη η γκιόστρα, δηλαδή το δεύτερο μέρος, αλλά και η μάχη με τους Βλάχους στο τέταρτο μέρος), καθώς και η ειδική μεταχείριση ορισμένων ηρώων που εκπροσωπούν ιστορικο-γεωγραφικό χώρο, επιτρέπουν, πιστεύω, (αν δεν επιβάλλουν) να σκεφτούμε ότι ένας μορφωμένος λόγιος ποιητής, που έχει ανατραφεί μέσα στο πνεύμα της Αναγέννησης, δεν μπορεί, μετά την οριστική διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τη σταδιακή συρρίκνωση του βενετοκρατούμενου χώρου, να γράφει ανυποψίαστος, σε πλήρες ιστορικό κενό, ένα «ρομαντικό μυθιστόρημα».⁵⁰³

Εν κατακλείδι, στις Ακαδημίες, η Κρήτη γινόταν πολιτισμικά αντιληπτή υπο το πρίσμα του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος της, από το οποίο αναγεννιέται,⁵⁰⁴ ενώ τόσο αυτοί που γράφουν ελληνόγλωσση, όσο και αυτοί που γράφουν ιταλόγλωσση λογοτεχνία αντλούν από την Ιταλία ως προς τις ιδέες, τη θεματολογία κ.ά.⁵⁰⁵ Στην περίπτωση του Γεώργιου Χορτάση και του Βιτσέντζου Κορνάρου, οι συγγραφείς αντλούν στοιχεία τόσο

---

⁵⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 182.

⁵⁰¹ Πασχάλης, «Η εξέλιξη της συγγραφικής αυτοσυνειδησίας στην κρητική λογοτεχνία της ακμής», *ό.π.*, σ. 53-62 και κυρίως σ. 54: «Μέχρι την εποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής που προανέφερα παρέμειναν έξω από τον ορίζοντα της σύγχρονης και πρόσφατης ιστορίας της Κρήτης, δηλαδή έξω από τα γεγονότα που αφορούσαν την πόλη και το νησί όπου γεννήθηκαν και δημιούργησαν οι συγγραφείς.» Επίσης, βλ. του ίδιου, «Μυθοπλασία και ιστορία στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 196-202 και κυρίως σ. 202, όπου: «Η ιδανική υπερχρονικότητα του *Ερωτόκριτου* [...] δείχνει να εντάσσεται σε μια συνολική στρατηγική να αποκοπεί το έργο από το ιστορικό του πλαίσιο.» Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 512.

⁵⁰² Vincent, 2015, σ. 96.

⁵⁰³ Πιερής, 2006, σ. 24-25.

⁵⁰⁴ Πασχάλης, 2012, σ. 279.

⁵⁰⁵ Πασχάλης 2011, σ. 168.

από την Ανατολή, όσο και από τη Δύση. Τα ετερόκλητα αυτά στοιχεία, όπως το τοπικό ιδίωμα, η ονοματολογία ηρώων βασισμένη στην αρχαία μυθολογία και ιστορία, οι επιρροές από τον Giraldis και την *Orbecche*, τον Ariosto και τον *Orlando Furioso*, τον La Cypede και το *Paris et Vienne* δημιουργούν ένα κράμα επηρεασμένο τόσο από την Ανατολή,⁵⁰⁶ όσο και από τη Δύση.

Ωστόσο, για τον Andrea Cornaro, τον Αντώνιο Καλλέργη, τον Francesco Barozzi, τον Γεώργιο Χορτάση και τον Βιτσέντζο Κορνάρο προτεραιότητα έχει η διασφάλιση της ακεραιότητας της Κρήτης.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, ίσως μπορεί να υποστηριχθεί το εξής: αν ο Andrea Cornaro στην *Historia Candiana* δεν κάνει λόγο περί οθωμανικής απειλής, ως απότοκο της ειρηνικής φάσης που διάγουν η Οθωμανική και η Βενετική αυτοκρατορία,⁵⁰⁷ και ο Βιτσέντζος Κορνάρος μέσα από τον *Ερωτόκριτο* αποκρυσταλλώνει –όπως θα αναλυθεί στην ενδοκειμενική ανάλυση– κάποιες όψεις του οθωμανικού κινδύνου, καθώς και εισηγήσεις για την αναχαίτισή του, τότε, τόσο η αποσιώπηση του Andrea Cornaro, όσο και η υπόρρητη αναφορά στον οθωμανικό κίνδυνο εκ μέρους του Βιτσέντζου Κορνάρου στον *Ερωτόκριτο*, αποτελούν πτυχές της ίδιας επιθυμίας, να διατηρηθεί η ακεραιότητα της Κρήτης.

Από τη μια, προβάλλεται η σύμπνοια της βενετοκρητικής αριστοκρατίας με τη Βενετία, με σκοπό να αναδειχθεί το κύρος της τάξης ενώπιον της μητρόπολης και από την άλλη, προβάλλεται στους γνώστες του κρητικού ιδιώματος –μεταξύ των οποίων και κάποιοι περισσότερο μαχητικά ορθόδοξοι, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως απόγονους των 12 αρχοντόπουλων– πέραν από την αναγεννημένη από το παρελθόν της Κρήτη και τη σύνδεσή της με τη μητρόπολη Βενετία (η παρουσία της οποίας διευκολύνει και αποτελεί προϋπόθεση για αυτή την αναγέννηση), η αξία της τοπικής αριστοκρατίας του νησιού, η συνεργασία της οποίας με τη βενετοκρητική τάξη των ευγενών θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για διατήρηση της κρητικής

---

⁵⁰⁶ Μαυρομάτης, *Το πρότυπο του Ερωτοκρίτου*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982, όπου καταλήγει ότι ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* διάβασε το γαλλικό έργο από την ιταλική πεζή διασκευή.

⁵⁰⁷ Βλ. εδώ, υπ. 439.

πολιτείας.⁵⁰⁸ Αυτή την ιδεολογία προκρίνουμε ότι προβάλλει ο Κορνάρος μέσα από τον *Ερωτόκριτο*.⁵⁰⁹

*

Η επιλογή να μελετήσουμε τον *Ερωτόκριτο* και τις ιδεολογικές πτυχές που φαίνεται να έχει και όχι ένα άλλο κείμενο της περιόδου της ωριμότητας της κρητικής λογοτεχνίας,⁵¹⁰ δεν συνεπάγεται ότι τα έργα αυτά δεν συνυπολογίζονται στη μελέτη μας για λόγους ποιότητας. Κάθε άλλο, αποτελούν έργα υψηλού ύφους τα οποία είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα της ακμής που γνωρίζει η κρητική λογοτεχνία.

Προκρίνουμε, ότι η επιλογή του κορναρικού κειμένου έγκειται στον εντοπισμό κάποιων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που έχει και τα οποία δεν παρουσιάζονται –τουλάχιστον όχι στον βαθμό με τον οποίο παρουσιάζονται στον *Ερωτόκριτο*– σε άλλα κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας αυτής της περιόδου.

Τέτοια, μπορούν να θεωρηθούν: η ευρεία διάδοση και η απήχηση που γνώρισε σε βάθος χρόνου, καθώς και η απόδοση του χαρακτηρισμού *εθνικό* στο ποίημα όσον αφορά στη μεταγενέστερη πρόσληψή του.

Η διάδοση του *Ερωτόκριτου* έγκειται στον άχρονο χαρακτήρα του και στην ικανότητά να αποστηθίζεται εύκολα και να τραγουδιέται από τον κόσμο (τόσο από τους μορφωμένους, όσο και από τους μη μορφωμένους των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων), από την εποχή που γράφτηκε μέχρι και σήμερα.

---

⁵⁰⁸ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275.

⁵⁰⁹ Βλ. εδώ, υπ. 4 και υπ. 482.

⁵¹⁰ Βλ. εδώ, υπ. 495, όπου αναφέρθηκε ότι η *Ερωφίλη* είναι ένα έργο της ακμής της κρητικής λογοτεχνίας, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι στηρίζει το κίνημα της Αντιμεταρρύθμισης, ωστόσο στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω, (παρά μόνο σε επιμέρους αναφορές, όπου κρίνεται απαραίτητο, βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*; σ. 256-275), καθώς κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια μιας διδακτορικής διατριβής. Στο μέλλον, δεν αποκλείεται μια συνεξέταση αυτών των δύο σπουδαιών κειμένων σε ξεχωριστή μελέτη.

Αμεσότητα προσδίδεται μέσα από το άχρονο άρωμα του κειμένου, το οποίο με τη σειρά του αποκρυσταλλώνεται μέσα από τον ιστορικά ανακριβή χαρακτήρα του, τους αναχρονισμούς, καθώς και το παραμυθικό στοιχείο.⁵¹¹

Πιο κάτω παρατίθεται απόσπασμα από την εισαγωγή του Αλεξίου:

Στην πραγματικότητα οι τολμηροί αναχρονισμοί του Κορνάρου έγιναν με τη θέλησή του και σύμφωνα με ορισμένο σχέδιο που αποσκοπούσε στον απαρτισμό ενός ιδανικού ποιητικού κόσμου, συστηματικά υπερχρονικού, τοποθετημένου στην ελληνική Ανατολή. Ο κόσμος αυτός θα ήταν αντίστοιχος προς τον κόσμο των παραδόσεων της δυτικής Ευρώπης, που ο ποιητής είχε γνωρίσει κυρίως στο έργο του μεγάλου δασκάλου του, του Ιταλού επικού Ariosto. Για τον απαρτισμό του μυθικού αυτού περιβάλλοντος ο Κορνάρος επέλεξε και συνέθεσε πράγματα από διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Αρκετοί υπαινιγμοί στοιχείων της αρχαίας μυθολογίας (Ικάρου, Κεφάλου, Φοίνικος, Φιλομήλας ή Πρόκνης, καθώς και της κυπριακής καταγωγής του Έρωτα), η τοποθέτηση στα προ Χριστού χρόνια, τα αρχαία ή αρχαιοφανή ονόματα των προσώπων, η έξαρση της Αθήνας ως «θρόνου της αρετής και ποταμού της σοφίας», δείχνουν ότι ο ποιητής δεν ήταν απληροφόρητος για την αρχαιότητα ούτε απαλλαγμένος από την αρχαιολατρική τάση της εποχής του.⁵¹²

Επιπρόσθετα, αναφορικά με το μυθικό περιβάλλον μπορούμε να ανατρέξουμε στο δοκιμακό έργο του Σεφέρη, ο οποίος παρατηρεί το εξής:

Όταν ο μύθος ήταν κοινή αίσθηση, ο ποιητής είχε στη διάθεσή του ένα φορέα ζωντανό, μια συναισθηματική ατμόσφαιρα έτοιμη, όπου μπορούσε να κινηθεί ελεύθερα για να πλησιάσει τους γύρω του ανθρώπους· όπου μπορούσε ο ίδιος να διατυπωθεί.⁵¹³

---

⁵¹¹Αλεξίου, 1999, σ. 25-29, όπου γίνεται λόγος για το «ιστορικώς ανακριβές», καθώς και για τους «αναχρονισμούς» που «ο χαρακτήρ του έργου όχι μόνον επέτρεπε, αλλ' επέβαλλε.» Επίσης, ως προς τους «αναχρονισμούς» βλ. Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915, σ. XXXV. Περί της «σύγχυσις των τόπων και χρόνων» που υπάρχουν στα δυτικά ιπποτικά έπη πριν, κατά τη διάρκεια, καθώς και μετά από την Αναγέννηση, βλ. Βουτιερίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από των μέσων του 15^{ου} αιώνα μέχρι των νεωτάτων χρόνων. Μετ'εισαγωγής περί της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τ. 2, Ζηκάκη, Αθήνα 1927, σ. 172-174. Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 10-12 και ειδικότερα σ. 11: «Πρόκειται, επομένως, για ένα έργο όχι ιστορικό, αλλά 'ιστορικοφανές' ή, όπως το χαρακτήρισε ο Αλεξίου, 'ιστορικώς ανακριβούς'. Τί σημαίνει αυτό; Πριν απ' όλα σημαίνει έργο ελευθερωμένο από τον κορσέ της ιστορίας, ώστε ο ποιητής να μπορεί να δημιουργήσει ένα ιστορικοφανές πλαίσιο, το οποίο να τον βοηθήσει στον κρυμμένο στόχο του που είναι ο διδαχτισμός, δηλαδή ο πολιτικός και ηθικός στόχος.» Επιπλέον, βλ. Κακλαμάνης, «*Ερωτόκριτος*, πρώιμη νεωτερικότητα», σ. 19-73 και κυρίως σ. 33: «Ο Κορνάρος παρέκαμψε επιδεικτικά τον σκόπελο της θρησκείας για να μείνει μακριά από τα επικαιρικά ερωτήματα που ταλάνιζαν τους συγχρόνους του, όπως η υπέρβαση των πολιτικών και δογματικών διαφορών για την ένοπλη αντιμετώπιση των απίστων υπο το ψυχολογικό βάρος της λαμπρής ναυτικής νίκης των χριστιανικών δυνάμεων στη Ναύπακτο (1571), η διαχείριση του πλούτου και της φτώχειας και ο ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία.» Θεωρώ ότι μόνο φαινομενικά μένει μακριά απ' αυτά τα ερωτήματα, αφού όπως ελπίζουμε να δείξουμε μέσα από την ενδοκειμενική ανάλυση (*Τρίτο Μέρος*), αποκρυσταλλώνονται οι λανθάνουσες θέσεις του συγγραφέα.

⁵¹²Αλεξίου, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1995, σ. κβ'.

⁵¹³Σεφέρης, «Εισαγωγή στον Θ. Σ. Έλιοτ», στο: του ίδιου, *Δοκιμές*, τ. 1, Ίκαρος, Αθήνα 1999⁷(ανατύπωση) σ. 43.

Επιπλέον, ο Καπλάνης αναφέρει ότι το κορναρικό κείμενο:

...προκρίνει τη μυθοπλασία σε βάρος της αληθοφάνειας.⁵¹⁴

Σε αυτό θα συμφωνήσω εν μέρει, καθώς πιστεύω ότι η μυθοπλασία λειτουργεί σε βάρος μιας και μόνο αληθοφάνειας, δηλαδή μόνο μιας πραγματικότητας, καθ' ότι αυτά που αναφέρονται στον *Ερωτόκριτο* δεν αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη εποχή με τη δική της πραγματικότητα, αλλά ο χρόνος της αφήγησης μπορεί να εκληφθεί ως χρόνος της ιστορίας, με αποτέλεσμα αυτό το άχρονο στοιχείο να διευκολύνει τη σύνδεση του *Ερωτόκριτου* με την εκάστοτε εποχή του αποδέκτη του κειμένου.⁵¹⁵

Το Βυζάντιο, η Αθήνα, ο Καραμανίτης, οι κτήσεις των ιπποτών που μετέχουν στην γκιοστρά, η Βενετία είναι κοινοί τόποι για τους απανταχού Έλληνες, τόποι που δημιουργούν έναν κόσμο που μπορεί να εκληφθεί και ως σύγχρονος των εκάστοτε αποδεκτών του έργου.⁵¹⁶

Με βάση το πιο πάνω, μέσα από το άχρονο στοιχείο διαμορφώνεται ένας ιδανικός κόσμος με ελληνικό χαρακτήρα όπως λέει ο Αλεξίου,⁵¹⁷ όπου μαζί με τα στοιχεία που αναφέρθηκαν, καθώς και μέσα από τη χρήση στοιχείων της ελληνικής αρχαιότητας και μυθολογίας,⁵¹⁸ δημιουργούν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο ο συγγραφέας δύναται να επικοινωνήσει το έργο του με το κοινό τόσο της δικής του εποχής, όσο και με αυτό μεταγενέστερων εποχών, όπως θα δούμε πιο κάτω.

---

⁵¹⁴Καπλάνης, «Ο Βιτσέντζος Κορνάρος και οι 'μοντέρνοι' της Αναγέννησης: γενολογική μείξη στον *Ερωτόκριτο*», *Διαβάζω*, 454, 2004, σ. 96.

⁵¹⁵ Πολίτης, «*Ερωτόκριτος και προφορική παράδοση*», *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 408. Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, «*Ερωτόκριτος, πρώιμη νεωτερικότητα*», σ. 19-73 και κυρίως σ. 26.

⁵¹⁶ Σχετικά με τα στοιχεία που συνηγορούν στη διάπλαση του ιδανικού κόσμου του *Ερωτόκριτου* βλ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 409-410.

⁵¹⁷ Αλεξίου, 1999, σ. 33.

⁵¹⁸ *Ό.π.*, σ. 29-32 και σ. 49-57. Επίσης, βλ. Holton, «The function of myth in Cretan Renaissance poetry: the cases of Achelis and Kornaros», στο: Mackridge (επιμ.), *Ancient Greek myth in Modern Greek poetry, Essays in memory of C.A. Trypanis*, Frank Class, London-Portland, Oregon 1996, σ. 1-12 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 2000, σ. 159-177 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Τέλος, για τον μύθο του Κέφαλου και της Πρόκριδος και πώς αυτός αντιμετωπίζεται από τον Κορνάρο στη συγγραφή του *Ερωτόκριτου* βλ. Di Benedetto Zimbone, «Κέφαλος e Χαρίδημος. Il mito di Cefalo e il principe di Creta (*Erotocr.* II, 581-768)», *Θησαυρίσματα*, 26, 1996, σ. 178-195 και της ίδιας, «Il mito di Cefalo fra Ariosto e Kornaros», *Medioevo romanzo e orientale, Il viaggio dei testi* στο: Pioletti-Rizzo Nervo (επιμ.), III Colloquio Internazionale, (Venezia, 10-13 ottobre 1996), Rubbettino, Messina 1999, σ. 283-290. Σχετικά με το ότι ο Κορνάρος είχε υπ' όψιν του τον μύθο, μέσα από το απόσπασμα του 7^{ου} βιβλίου των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου που μετέφρασε από τα λατινικά ο Andrea dell' Anguillara το 1561, βλ. *Ερωτόκριτος*, 2008⁵ σ. ξ'. Ακόμη, βλ. Di Benedetto Zimbone, *ό.π.*, σ. 285-286 και της ίδιας, «Υπαινιγμοί και λειτουργίες αρχαίων μύθων στον *Ερωτόκριτο*: Κορνάρος και dell' Anguillara», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 227-236 και κυρίως σ. 231-236.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο μύθος του Κέφαλου και της Πρόκριδας, μύθος που γεννήθηκε στην Ελλάδα, αλλά βρήκε απήχηση στα έργα των ποιητών της ιταλικής Αναγέννησης.⁵¹⁹ Η Di Benedetto Zimbone στηριζόμενη στα πορίσματα του Ξανθουδίδα και του Θεοτόκη, περί ομοιοτήτων του *Ερωτόκριτου* με τον *Orlando Furioso* του Ariosto ως προς τη χρήση του μύθου αυτού, έρχεται να παραθέσει κι άλλους στίχους που πιστοποιούν αυτές τις ομοιότητες. Τέλος, ενώ ήδη επισημάνθηκε από τον Ξανθουδίδα και τον Θεοτόκη η ομοιότητα στίχων του *Ερωτόκριτου* που περιγράφουν τον μαυροφορεμένο ιππότη με στίχους δημοτικών τραγουδιών, η Di Benedetto Zimbone υποστηρίζει ότι ο Κορνάρος χρησιμοποιεί μια εικόνα που είναι ήδη γνωστή και διατυπωμένη στη γλώσσα του μέσα από τον πολιτικό στίχο, εικόνα που πιθανότατα προέρχεται από τον Ariosto.⁵²⁰

Επιπλέον, η απουσία των όποιων θρησκευτικών νύξεων στη σύγχρονη του Κορνάρου εποχή και η αόριστη τοποθέτηση στα προχριστιανικά χρόνια συμβάλλουν στην αποφυγή τόσο, μιας ρητής απεύθυνσης σε ένα κοινό με συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, όσο και μιας ενδεχόμενης δήλωσης της δημόσιας προτίμησής του συγγραφέα προς αυτές τις πεποιθήσεις. Ίσως αυτή η κορναρική επιλογή, δηλαδή η *απεμπλοκή του Ερωτόκριτου από θρησκευτικό κλίμα*, [να υπήρξε μια επιλογή που] *τον ευνόησε καλλιτεχνικά*,⁵²¹ ενώ δεν θα μπορούσε να μην ήταν άμεσα συνυφασμένη με την εποχή του. Μια εποχή, η οποία σημαδεύεται από την αυταρχική παρουσία του κινήματος της Αντιμεταρρύθμισης, στο πλαίσιο της οποίας οι καλλιτέχνες έπρεπε να «επιστρατεύσουν» πολλές φορές την αυτολογκρισία, ούτως ώστε να αποφύγουν την τιμωρία από την Ιερά εξέταση.

---

⁵¹⁹ Για την επιρροή που ασκούν κάποια εγχειρίδια μυθολογίας την εποχή της Αναγέννησης στους ποιητές της ακμής της κρητικής λογοτεχνίας, έτσι όπως μαρτυρείται μέσα από τη χρήση του μύθου του Φοίνικα, του Ίκαρου και της Πρόκριδας, καθώς και για τη συγχώνευση μύθων μέσα από το το επεισόδιο του Χαρίδημου βλ. Lassithiotakis, «Mythes litteraires de la Renaissance cretoise», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 279-306 και για τον Χαρίδημο βλ. κυρίως σ. 301-306.

⁵²⁰ Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915, σ. CVI, CIX, LXI-LXII. Ακόμη βλ. Κριαράς, *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου*, Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 27, Athen 1938, σ. 108-111 και Αποσκήτη, «Άγνωστες ιταλικές επιδράσεις στον Κορνάρο», *Κρητολογία*, 12-13, 1981, σ. 213-220 (=αναδημοσίευση: της ίδιας, *Κρητολογικά. Αναγεννησιακά και νεώτερα*, Στιγμή, Αθήνα 2003, σ. 61-69 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Επίσης, βλ. Spadaro, «Επιδράσεις του Ariosto στον Ερωτόκριτο. Ο Tasso άγνωστος στον Κορνάρο», *Ο Εραμιστής*, 4, 1966 σ. 222-229 και του ίδιου, «Imitazione e originalita nelle similitudini dell'Erotokritos», *Studi di Filologia Cretese, Quaderni del Sic. Gymn.5*, Catania 1979, σ. 47-169 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Letteratura cretese e Rinascimento italiano*, Rubbettino, Messina 1994, σ. 125-178, όπου και στο εξής οι παραπομπές). Επίσης, βλ. Di Benedetto Zimbone, «Κέφαλος e Χαρίδημος. Il mito di Cefalo e il principe di Creta (*Erotocr.* II, 581-768)», *ό.π.*, σ. 191-195.

⁵²¹ Πολίτης, «*Ερωτόκριτος και προφορική παράδοση*», *ό.π.*, σ. 410.

Ο Ροϊλός υποστηρίζει ότι η προφορικότητα στον *Ερωτόκριτο* συνδέεται με τη φωνητικότητα και την τελεστικότητα. Παραπέμπει στον Paul Zumthor, ο οποίος εισήγαγε την έννοια αυτή στο έργο του *La lettre et la voix: De la 'litterature' medievale* (Παρίσι 1987), όπου διαχωρίζει την πρόσληψη των προφορικών και των γραπτών κειμένων από το κοινό. Παρατηρεί ότι η γραφή αποτελεί εμπόδιο ανάμεσα στον συγγραφέα και τους ακροατές και ότι υπάρχει η ανάγκη να εισχωρήσει η *φωνή του συγγραφέα* με κάποιο τρόπο στο κείμενο, ούτως ώστε να διατηρηθεί η αμεσότητα ανάμεσα σε αυτόν και το κοινό του.⁵²² Έτσι, καθίσταται εφικτό το γραπτό κείμενο να έχει ευρεία απήχηση.⁵²³

Επίσης, ο Ροϊλός υποστηρίζει ότι ο *Ερωτόκριτος* αποκτά εντονότερα την ικανότητα να προσλαμβάνεται ως προφορικό κείμενο και ως τραγούδι,⁵²⁴ μέσα από την *παραδοσιακή αναφορικότητα*.⁵²⁵

Αφενός, οι μετρικές επιλογές του ποιητή φανερώνουν την άντληση χαρακτηριστικών από το δημοτικό τραγούδι, (π.χ. στο πένθος του Χαρίδημου και τον αποχαιρετισμό των Ρωτόκριτου-Αρετής, τον θρήνο της Αρετής), ενώ γίνεται αισθητή η παρουσία φαινομένων όπως αυτό του παραλληλισμού (επανάληψη πρώτου και δεύτερου ημιστιχίου) και του αυξητικού τρίκωλου, ομοιοκατάληκτων δίστιχων, καθώς και

---

⁵²² Ροϊλός, «Προφορικότητα και τελεστικότητα στον *Ερωτόκριτο*», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 413-419 (=Μετάφραση του άρθρου με τίτλο: «Orality and Performativity in the *Erotokritos*», *Cretan Studies*, 7, 2002, σ. 213-230, στο εξής Ροϊλός, «Προφορικότητα»).

⁵²³ Αποσκήτη, «Παρεμβάσεις του αφηγητή στον *Ερωτόκριτο*», *Παλίμψηστον*, 14-15, 1995, σ. 31-36 (=αναδημοσίευση: της ίδιας, *Κρητολογικά. Αναγεννησιακά και νεώτερα*, Στιγμή, Αθήνα 2003, σ. 146-147 όπου και στο εξής οι παραπομπές), όπου επισημαίνεται ότι ο *Ερωτόκριτος* «ακολουθεί τους παραμυθικούς τρόπους των παλαιότερων μεσαιωνικών μυθιστορημάτων (*Ιμπέριος και Μαργαρώνα*), των Ιταλών επικών Ariosto, Boiardo, Berni και του Paris e Vienna...» Επιπρόσθετα, για τη «συμβολική δυναμικότητα» του κειμένου που το καθιστά ικανό να διαδοθεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, βλ. Σεφέρης, «Εισαγωγή στον Θ. Σ. Έλιοτ», *ό.π.*, σ. 314-316 και κυρίως σ. 315: «Και αυτό είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να κάνει ο ποιητής: να μεταδώσει ορισμένες συγκινήσεις, να δημιουργήσει ορισμένα πλέγματα συγκινήσεων που ανοίγουν παράθυρα στη ζωή. Κι αν είναι πραγματικά ποιητής, δεν μπορεί να μη συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με την εποχή του· ίσως και με άλλες εποχές, αν είναι μεγαλύτερος ποιητής.» Επίσης, βλ. Ροϊλός, «Προφορικότητα», σ. 426-427.

⁵²⁴ *Ο.π.*, σ. 413-419, όπου αναφέρονται αντιστοιχίες που έχει ο *Ερωτόκριτος* και άλλα έργα της κρητικής λογοτεχνίας με έργα της ευρωπαϊκής Αναγέννησης –όπως την *Θεία Κωμωδία* του Δάντη και τον *Orlando Furioso* του Ariosto– ως προς την εκτέλεση και διάδοση τμημάτων τους μέσω του προφορικού λόγου, με τη μορφή του τραγουδιού από τους μη μορφωμένους (*idiotae* ή *illiterati*).

⁵²⁵ Σύμφωνα με τον Ροϊλό (*ό.π.*, σ. 415, υπ. 6: «Η 'παραδοσιακή αναφορικότητα' περιγράφει την επικοινωνιακή δυναμική των παραδοσιακών στοιχείων που χρησιμοποιεί η προφορική ποίηση. Τα στοιχεία αυτά 'εκτείνονται πέρα από το άμεσο περιβάλλον όπου εμφανίζονται προς τη γόνιμη ολότητα της εκάστοτε παράδοσης'.» Ο όρος *παραδοσιακή αναφορικότητα* (*traditional referentiality*) εντοπίζεται στον Foley, *Immanent Art, From Structure to Meaning in Traditional Oral Epic*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991, σ. 7 και σ. 39-60.

περιγραφών με συγκεκριμένες φράσεις-λογότυπους. Πρόκειται για στοιχεία, τα οποία δεν πρέπει να θεωρούνται απομεινάρια της προφορικότητας που απλά επιβίωσε στο κορναρικό έργο, αλλά στοιχεία του κύκλου των δημοτικών τραγουδιών, τα οποία εντάσσονται συνειδητά από τον Κορνάρο στο ποίημα. Με αυτό τον τρόπο το κοινό του *Ερωτόκριτου* θα ερχόταν σε επαφή με γνώριμα μοτίβα, ενώ παράλληλα ευνοείται εν πολλοίς η διάδοση του ποιήματος διαχρονικά.⁵²⁶

Το γεγονός ότι στιχουργικά γνωρίσματα του 15σύλλαβου απαντούν και τον 11^ο αι. στο Βυζάντιο,⁵²⁷ ενώ παράλληλα ο βυζαντινός 15σύλλαβος είχε τη δυνατότητα να «ελληνοποιεί» τα ποιήματα που ήταν γραμμένα σ' αυτόν,⁵²⁸ εξηγεί –στο πλαίσιο της θέσης του Σηφάκη περί των στοιχείων του 15σύλλαβου και των αρχαίων καταβολών– τη διάδοση του κορναρικού κειμένου στο ελληνόφωνο κοινό.⁵²⁹ Ένα κοινό, το οποίο ήταν εξοικειωμένο με τέτοιου είδους στοιχεία, ενώ μεγάλο μέρος του ενστερνιζόταν την πεποίθηση για ανασύσταση του Βυζαντίου, η οποία έβρισκε ιδεολογικό υπόβαθρο στον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων.

Παρ' όλο που ο ποιητής αντλεί από τη δεξαμενή του δημοτικού τραγουδιού, ο Σηφάκης αναφέρει ότι υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις. Τέτοιες ήταν οι εκτενείς περιγραφές και παρομοιώσεις του Κορνάρου, καθώς και άλλα στοιχεία που πηγάζουν από τον επικορομαντικό κύκλο.⁵³⁰ Επιπρόσθετα, ο Αλεξίου εντοπίζει με τη σειρά του διαφορές που υποδηλώνουν ότι το ποίημα απομακρύνεται από το δημοτικό τραγούδι, ως προς τους τονισμούς και τις συνιζήσεις, ενώ υπάρχουν στίχοι στους οποίους ο ποιητής επιλέγει να καταργήσει την τομή του δεκαπεντασυλλάβου.⁵³¹

---

⁵²⁶ Σηφάκης, «Ο *Ερωτόκριτος* και τα στιχουργικά χνάρια του λαϊκού δεκαπεντασυλλάβου», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 435, στο εξής Σηφάκης, «Στιχουργικά χνάρια».

⁵²⁷ *Ο.π.*, σ. 431-432, όπου γίνεται λόγος α) για τη σύνδεση αυτών των σχημάτων του τρίκωλου και του παραλληλισμού με τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο και β) για τη μακρά παράδοσή τους από την εποχή του Όμηρου και του Ησίοδου έως τον 11^ο αι. στο Βυζάντιο.

⁵²⁸ Luciani, *Gian Carlo Persio, La Nobilissima Barriera della Canea, poema cretese del 1594*, Έλληνολατινική Ανατολή-Oriens Graecolatina, τ. 2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1994, (στο εξής Luciani, *Persio*) σ. Xiii: «la letteratura cretese ebbe inizio dalla meta del XIVsecolo, capostipite della quale fu un Greco di Creta, di dogma cattolico, Stefano Sachlikis. Questo geniale poeta riuscì a combinare le influenze occidentali, che appaiono dominanti ma di non facile indentificazione nella sua opera, con la ricca tradizione popolare bizantina, e scrisse poemi di considerevole originalita. Si servi anch'egli, come nel complesso tutti i poeti cretesi, del verso decapentasilabo bizantino, che ha la capacita di grecizzare efficacemente ogni testo poetico.»

⁵²⁹ Σηφάκης, «Στιχουργικά χνάρια», σ. 432.

⁵³⁰ *Ο.π.*, σ. 431.

⁵³¹ Αλεξίου, 1999, σ. 65-67.

Επίσης, παρ' ότι ο Βιτσέντζος Κορνάρος χρησιμοποιεί στοιχεία της στιχουργίας του δημοτικού τραγουδιού, συμβαίνει το εξής:

Η επιλογή των [λογίων στοιχείων] είναι επιμελής και σχεδόν πάντοτε χρησιμοποιούνται λέξεις και τύποι μη αντιτιθέμενοι εις το νεώτερον γλωσσικόν αίσθημα. Μόνον εις την αφομοίωσιν των στοιχείων αυτών εντός του δημοτικού λόγου του έργου οφείλεται το ότι το κείμενον κάμνει εντύπωσιν γνήσιου δημοτικού και τελείως απαλλαγμένου αρχαϊσμών.⁵³²

Ακόμη, η συνειδητή επιλογή της συγγραφής στο κρητικό ιδίωμα από τον Κορνάρο, δικαιολογείται, επειδή διαβλέπει τα οφέλη που θα απέφερε η επιλογή μιας γλώσσας οικείας. Μια γλώσσα που παρουσιάζει ομοιότητες με τα δημοτικά τραγούδια, ενώ την ίδια ώρα δίνει την εντύπωση ότι απομακρύνεται από τον μεσαιωνικό λόγο.⁵³³

Αυτή η τάση ευνοείται και από τα συμφραζόμενα στην Ιταλία, όπου συμβαίνει κάτι ανάλογο.⁵³⁴ Ο Pietro Bembo και ο Dante είχαν στραφεί προς την καθομιλούμενη, για να διαμορφώσουν μια ανανεωμένη γλώσσα και ένα νέο ποιητικό ύφος, απομακρυνόμενοι από τη λατινική γλώσσα.⁵³⁵

Η κορναρική γλώσσα –μέσα από το κρητικό ιδίωμα και με εκείνα τα στοιχεία από την έμμετρη ποιητική γλώσσα και τη δημώδη παράδοση– σύμφωνα με τον Πιερή, φαίνεται να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιδεολογίας του Κορνάρου ενάντια σε ό,τι υπαγόρευε το ανυπόστατο στα χρόνια του Βυζάντιο.⁵³⁶ Η επιλογή του παρουσιάζεται να

---

⁵³² *Ο.π.*, σ. 65.

⁵³³ Οι ποιητές πριν από το 1600 γράφουν στην *ασταθή κοινή δημοτική*, βασισμένοι στα δημώδη έργα των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου. Γίνεται σαφές ότι υπάρχει σύνδεση με την υστεροβυζαντινή παράδοση και δεν επιδιώκουν να στραφούν προς το κρητικό ιδίωμα. Αντίθετα, οι ποιητές στην Κρήτη του 1600 (Χορτάσης, Βιτσέντζος Κορνάρος) επιλέγουν α) το κρητικό ιδίωμα για τα έργα τους και β) τη γλώσσα όπως παρουσιάζεται στα δημοτικά τραγούδια, απομακρυνόμενοι από τον μεσαιωνικό λόγο και την «αστάθεια της κοινής γραφομένης», εντούτοις όχι ολοκληρωτικά καθώς αντλούν από τη δημώδη γλώσσα (μαζί και ο Κορνάρος) όπου το θεωρούν απαραίτητο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλεξίου (Αλεξίου, 1999, σ. 59-67). Επίσης, για το γεγονός ότι ο Κορνάρος οφείλει στα στιχουργικά μέσα του δημοτικού τραγουδιού, μεταξύ των οποίων ήταν και η δημώδης γλώσσα βλ. Σηφάκης, «Στιχουργικά χνάρια», σ. 429.

⁵³⁴ Για τη γλώσσα και την επιλογή του Κορνάρου να γράψει ένα έργο απαλλαγμένο από «σπάνιες και άγνωστες στον μέσο αναγνώστη λέξεις της κρητικής διαλέκτου» ήταν «ένα γενικότερο αίτημα της εποχής για κατάκτηση και παγίωση μιας κοινής γλώσσας» βλ. Πιερής, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», *ό.π.*, σ. 237-247 και κυρίως βλ. σ. 239.

⁵³⁵ Για το γεγονός ότι ο ποιητής κινείται επηρεαζόμενος από τις εξελίξεις στο πεδίο της ιταλικής λογοτεχνίας βλ. Αλεξίου, 1999, σ. 63-64 και Κακλαμάνης, ΜΙΕΤ, σ. 38-39, όπου και πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την πορεία της ιταλικής γλώσσας ανάμεσα στο δίπολο: λατινική γλώσσα και *volgare*.

⁵³⁶ Βλ. Πιερής, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», *ό.π.*, σ. 237-247 και κυρίως σ. 239-247, σχετικά με την άποψη ότι ο χρονογράφος Λεόντιος Μαχαιράς επιλέγει να γράψει το έργο του σ' εκείνη τη γλώσσα που θα γινόταν αντιληπτή

είναι ανάλογη με του Δάντη, ο οποίος ανέδειξε την τοσκανική διάλεκτο ως τη νέα ιταλική γλώσσα και που ταυτόχρονα προέβαλε την αντίθεσή του στη λατινική γλώσσα και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.⁵³⁷

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, ο ποιητής στηρίζεται αφενός στον 15συλλαβο, στοιχείο της λαϊκής ποίησης με μακραίωνη παράδοση πίσω του (αρχαιότητα-Βυζάντιο) και αφετέρου, στη χρήση της τοπικής διαλέκτου, γεγονός που σχετίζεται με τις επιταγές της ευρωπαϊκής λογιοσύνης. Πρόκειται για μια νεωτερική επιλογή ως προς τη χρήση της

από το κοινό, το οποίο ένιωθε την Κύπρο πατρίδα του, ενώ ο Κορνάρος γράφει τον *Ερωτόκριτο* σε μια γλώσσα που απευθύνεται στο κρητικό κοινό (επιδιώκοντας έτσι τη διατήρηση της «ιδεολογικής ενότητας της κρητικής κοινωνίας»), καθώς και στον ελληνισμό της περιφέρειας, επειδή η κορναρική γλώσσα είχε τη δυνατότητα να στεγάσει μια ιδεολογία και μια πολυπόθητη ενότητα του νέου ελληνισμού, ως απόρροια της αναζήτησής του για «ένα νέο γεωγραφικό κέντρο, αλλά και...ένα νέο γλωσσικό, αισθητικό και ιδεολογικό όραμα», μιας αναζήτησης επηρεασμένης από τις ευρωπαϊκές τάσεις της όψιμης Αναγέννησης (Μανιερισμού). Τέλος, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο ο Κορνάρος να γνώριζε το έργο του Μαχαιρά.

⁵³⁷ Για τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στην ιδεολογία και τη γλώσσα που επιλέγει ο εκάστοτε συγγραφέας βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203, όπου και υπ. 465 και υπ. 448, όπου γίνονται αναφορές στις περιπτώσεις του Andrea Cornaro του Αντωνίου Καλέργη, καθώς και του Francesco Barozzi που γράφει στα ιταλικά την *Περιγραφή*. Σχετικά με τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένος ο *Ερωτόκριτος* και πώς αυτή η επιλογή αντικαθρεφτίζει τις ιδεολογικές επιλογές του συγγραφέα, βλ. Πιερής, 2006, σ. 32-35 και κυρίως σ. 32-33, όπου υποστηρίζει ότι ο ποιητής μέσ' από τον *Ερωτόκριτο* προτείνει μια «νέα ενότητα και μια νέα ταυτότητα για το νέο ελληνισμό», μέσα από μια γλώσσα που θα είχε «πανελλήνια αποδοχή, κατά το πρότυπο του Ντάντε» με την τοσκανική διάλεκτο.

γλώσσας,⁵³⁸ που συνέδεε την κρητική λογοτεχνία της ακμής με τα αντίστοιχα κινήματα της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, σύμφωνα με τον Αλεξίου.⁵³⁹

*

Επιπλέον, μέσα στο ίδιο το κείμενο μαρτυρείται η συνύπαρξη προφορικών και γραπτών στοιχείων,⁵⁴⁰ γεγονός που ευνοείται από την περίοδο που γράφεται ο *Ερωτόκριτος*.⁵⁴¹

---

⁵³⁸ Σχετικά με την αμεσότητα του κορναρικού κειμένου απέναντι στους αποδέκτες βλ. Πολίτης, «*Ερωτόκριτος και προφορική παράδοση*», *ό.π.*, σ. 396-400 και κυρίως σ. 397. Επιπρόσθετα, η επιλογή της ιταλικής και όχι της λατινικής γλώσσας από τους Φλωρεντινούς ιστοριογράφους των αρχών του 16^{ου} αι. εξηγείται μέσα από την επιδίωξή τους να αντικρύσουν και να καταγράψουν το παρελθόν μέσα από μια ζωντανή αντίληψη και μέσα από άμεσες πηγές της ζωντανής πραγματικότητας (βλ. Burckhardt, 1997, σ. 166-171 και κυρίως σ. 168-171). Ακόμη, όσον αφορά στη συγγραφή της τοπικής ιστορίας –της συγκαρινής των ιστοριογράφων εποχής– κατάλληλη ήταν η τοπική γλώσσα, επειδή με αυτόν τον τρόπο θα γινόταν αντιληπτή από το ντόπιο κοινό. Ωστόσο, δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο όταν γράφεται τοπική ιστορία που αφορά σε προγενέστερες χρονικά περιόδους, επειδή τότε καθίσταται αναγκαία η επιλογή της λατινικής προκειμένου η ιστορία να βρει ευρύτερη απήχηση (βλ. *ό.π.*, σ. 168-169). Τηρουμένων των αναλογιών μπορεί να υποστηριχθεί, ότι α) η κορναρική γλώσσα (έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από το κρητικό ιδίωμα και τη λόγια παράδοση που αυτό φέρει πίσω του) έχει το απαιτούμενο κύρος και την ικανότητα να γίνεται κατανοητή στους αποδέκτες του έργου. β) Μολονότι, ο *Ερωτόκριτος* δεν είναι ιστορικό κείμενο αλλά λογοτεχνικό, σ' αυτό συνυπάρχουν διαφορετικές ιστορικές περίοδοι, δύναται να λειτουργήσει ως λογοτεχνικός καμβάς για την αποτύπωση της θέσης του ποιητή. Μια θέση της οποίας δέκτες δεν είναι άλλοι από τους σύγχρονους του Βιτσέντζου Κορνάρου, Κρητικούς, οι οποίοι ενδεχομένως να αντιλαμβάνονταν ευκολότερα το κορναρικό μήνυμα μέσω της λογοτεχνικής πλοκής και των αντανάκλασεων ιστορικών γεγονότων και φιλοσοφικών πτυχών, των οποίων το συγκινησιακό βάρος δεν τους ήταν άγνωστο.

⁵³⁹ Αλεξίου, 1999, σ. 23-71. Για μια διαφορετική αντιμετώπιση βλ. Κριαράς, «Ο λαϊκότερος χαρακτήρας της Κρητικής λογοτεχνίας, οι λογοτέχνες της Αναγέννησης και η βυζαντινή δημοτική παράδοση», *Κρητικά Χρονικά*, 7, 1953, σ. 298-314, όπου συνδέει το κείμενο περισσότερο με τη βυζαντινή δημοτική παράδοση –στο πλαίσιο της αναζήτησης του «εθνικού βίου» από τον λαό– και δευτερευόντως με την ιταλική Αναγέννηση και τον αριστοκρατικό της χαρακτήρα.

⁵⁴⁰ Για τα σχόλια στο προοίμιο του *Ερωτόκριτου* περί της γραπτής μορφής του, καθώς και της δυνατότητας του κειμένου να μεταδίδεται προφορικά στους ακροατές, γεγονός που πιθανόν να αντανάκλα την ακουστική πρόσληψη του έργου με τη μορφή απαγγελίας στην Ακαδημία των Stravaganti, ενδεικτικά βλ. Ροϊλός, «Προφορικότητα», σ. 423. Σύμφωνα με τον Ροϊλό αυτά τα ενδοκειμενικά σχόλια μπορεί να εκληφθούν ως αυτοαναφορικά σχόλια της κορναρικής συγγραφής. Για τη σκηνή που η Αρετή ανακαλύπτει τα γραμμένα τραγούδια στην κάμαρα του Ρωτόκριτου και για τη διαπίστωση, ότι η ίδια πρώτα τα αποστηθίζει και μετά τα καταγράφει, ενώ ο Ρωτόκριτος κάνει το αντίστροφο βλ. Holton, «Orality in Cretan Narrative Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 14, 1990, σ. 186-198 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 2000, σ. 103-121 και κυρίως σ. 113-114 όπου και στο εξής οι παραπομπές).

⁵⁴¹ Σχετικά με την προφορικότητα στα λογοτεχνικά έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας βλ. Αλεξίου, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», στο: Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 1997, σ. 293-336 με πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης, ενδεικτικά βλ. Holton, «Orality in Cretan Narrative Poetry», *ό.π.*, σ. 103-121, Κριαράς, *ό.π.*, Κριαράς, «Αρχαϊστικά και γλωσσικά στοιχεία στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 225-246, Ροϊλός, «Προφορικότητα», σ. 413-427, Σηφάκης, «Στιχουργικά χνάρια», σ. 429-438 και Πολίτης, «*Ερωτόκριτος και προφορική παράδοση*», *ό.π.*, σ. 395-411.

Την ίδια εποχή παρατηρείται ότι συνυπήρχαν εγγράμματοι και αγράμματοι σε εκδηλώσεις πολιτισμικού χαρακτήρα, τόσο στην Ιταλία όσο και στην Κρήτη,⁵⁴² έτσι όπως φαίνεται από το γεγονός ότι ήταν αμφότεροι παρόντες στις εκδηλώσεις του καρναβαλιού, στις τελετές υποδοχής ή αναχώρησης αξιωματούχων στο νησί και στους αγώνες μεταξύ των μελών των Ακαδημιών,⁵⁴³ καθώς και με βάση το ότι και οι δύο ομάδες υπήρξαν δέκτες των ιπποτικών ρομάντζων.⁵⁴⁴

Με βάση τα πιο πάνω, το έργο είχε τη δυνατότητα να παρασταθεί μέσα από εκδηλώσεις του καρναβαλιού τόσο στην εποχή του Βιτσέντζου Κορνάρου, όσο και μετέπειτα. Περισσότερο πρόσφορες για τη διάδοση, με τη μορφή δρώμενων σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις, υπήρξαν οι σκηνές της γκιόστρας, οι οποίες διαδόθηκαν και στα Επτάνησα μετά από την πτώση της Κρήτης.⁵⁴⁵

Επιπλέον, ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα κείμενο του οποίου η πλοκή παρουσιάζει ως κύρια ιστορία ένα ρομάντζο, μια ιστορία αγάπης (ανάλογη με τα ιπποτικά ρομάντζα της εποχής), με αποτέλεσμα το κείμενο να είναι προσφιλές και να γίνεται εύκολα αντιληπτό από το εγγράμματο και από το αγράμματο κοινό.⁵⁴⁶

---

⁵⁴² Για τη συνύπαρξη των λεγόμενων *litterati* και *illiterate* στην Ευρώπη, αφού και οι δύο ομάδες ήταν κοινωνικοί κοινότητες πολιτισμικών δρώμενων (γιορτές, καρναβάλι) βλ. Burke, *Popular Culture in early modern Europe*, ό.π., σ. 25-28. Επίσης, βλ. Ροϊλός, «Προφορικότητα», σ. 420, «...στα χρόνια που γράφτηκε ο *Ερωτόκριτος* η αλληλεπίδραση ανάμεσα στη λόγια και τη λαϊκή παράδοση ήταν έντονη...τέτοιες ήταν οι πολιτισμικές παράμετροι που όριζαν το ευρύτερο λογοτεχνικό περιεχόμενο μέσα στο οποίο ο Κορνάρος συνέθεσε το έργο του και διέγραψαν τον ορίζοντα προσδοκιών ενός μεγάλου μέρους του κοινού του.» Για το παράδοξο της κρητικής λογοτεχνίας να προσλαμβάνεται, τόσο από λόγιο, όσο και από μη μορφωμένο κοινό βλ. ό.π., σ. 413.

⁵⁴³ Για τη συμμετοχή εγγράμματων και αγράμματων ανθρώπων από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις στις εκδηλώσεις του καρναβαλιού στην Κρήτη του 16^{ου} και 17^{ου} αι. (όπως και στην Ευρώπη του 16^{ου} αι.) βλ. Παναγιωτάκης, «Ερευναι εν Βενετία», ό.π., σ. 79, του ίδιου, «Ο ποιητής της γκιόστρας των Χανίων (1594) και η οικογένεια Zancarolo», *Δωδώνη*, 4, 1975, σ. 113-131 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 1989, 174-192 και κυρίως βλ. σ. 174 όπου και στο εξής οι παραπομπές). Επίσης, βλ. Ροϊλός, «Προφορικότητα», σ. 419-427.

⁵⁴⁴ Burke, ό.π., σ. 26.

⁵⁴⁵ Για το ανέβασμα της *Ερωφίλης* και της *Πανώριας* στην Κρήτη της αναγέννησης βλ. εδώ, υπ. 478. Για τη σκηνή της γκιόστρας του *Ερωτόκριτου* που παριστανόταν ως θεατρικό δρώμενο την περίοδο του καρναβαλιού στα Επτάνησα, καθώς και γενικότερα για την απήχηση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας στα Επτάνησα με τη μορφή του λαϊκού δρώμενου που επηρέασε δημιουργικά το επτανησιακό θέατρο βλ. Κατσιγιάννης, *Από το λαϊκό ανάγνωσμα στην εθνική λογοτεχνία. Η δεξίωση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής τον 19^ο αιώνα και η γενεαλογία της νεοελληνικής κριτικής*, 2014, σ. 72-73 και σ. 346, στο εξής Κατσιγιάννης, 2014. Επίσης βλ. *Ερωτόκριτος*, 2008⁵, σ. ρά'. Για την παρουσίαση σκηνών από το έργο με τη μορφή του λαϊκού δρώμενου κατά την περίοδο του καρναβαλιού βλ. Πολίτης, «*Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος*», ό.π., σ. 21-29.

⁵⁴⁶ Για διαχωρισμούς όπως: *λαϊκός-λόγιος, εθνικός-ξένος, αστικός-αγροτικός και προφορικός-γραπτός* γύρω από την υποδοχή που γνωρίζουν τα έργα του λόγου του πολιτισμού της Κρήτης βλ. Αλεξίου, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», ό.π., σ. 293-336.

Πιο κάτω γίνεται λόγος για την απήχηση που γνώρισε ο *Ερωτόκριτος* κατά τους αιώνες που ακολουθούν την πτώση της Κρήτης.⁵⁴⁷

Γνωρίζουμε ότι ο *Ερωτόκριτος* είναι το κείμενο της ακμής της κρητικής λογοτεχνίας, το οποίο έχει τη μεγαλύτερη τυπογραφική παράδοση μέσα στον χρόνο.⁵⁴⁸ Επίσης, η κυκλοφορία πολλών χειρογράφων του *Ερωτόκριτου* στα τέλη του 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αι. μαρτυρείται ήδη μέσα από τα λεγόμενα του Bortoli, του πρώτου τυπογράφου της πρώτης έκδοσης του 1713 στον πρόλογό του όπου καλεί όσους από τους αναγνώστες έχουν χειρόγραφα του *Ερωτόκριτου* να του τα παραδώσουν, για να προβεί στις απαραίτητες διορθώσεις και να βελτιωθεί εν τέλει το κείμενο.⁵⁴⁹

Ακόμη, τον 17^ο-18^ο αι. ο *Ερωτόκριτος* παραμένει περιορισμένος στους λόγιους κύκλους,⁵⁵⁰ παρόμοια με τον κύκλο στον οποίο φαίνεται ότι ανήκε ο συγγραφέας του.⁵⁵¹ Αντίθετα, τα έντυπα του *Ερωτόκριτου* πληθαίνουν μετά από το 1768, εξ αιτίας της διάδοσης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Πόλη.⁵⁵²

Κατά συνέπεια, η διάδοσή του εντείνεται με το τέλος του 18^{ου} αι., ενώ στις αρχές του 19^{ου} αι.⁵⁵³ «επιστρατεύεται» –πρώτος ανάμεσα στα υπόλοιπα έργα της κρητικής λογοτεχνίας– από τους λόγιους, τόσο για τη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα και της

---

⁵⁴⁷ Κατσιγιάννης, 2014 όπου προχωρεί στη διαγραφή ενός μοντέλου αντιμετώπισης του κριτικού λόγου του 19^{ου} αι. για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, ανάμεσα στα οποία δεσπόζει ο *Ερωτόκριτος*. Η διατριβή του Κατσιγιάννη αποτελεί σπουδαία συμβολή στον χώρο της φιλολογίας, αφού μέσα από την εκτενή παρουσίαση και εξέταση του κριτικού λόγου απέναντι στην κρητική λογοτεχνία, λαμβάνονται υπ' όψιν ιστορικές, ιδεολογικές, γραμματολογικές, φιλολογικές παράμετροι, τις οποίες αξιολογεί. Ευχαριστώ θερμά και από εδώ για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, θέτοντας την υπ' όψιν μου.

⁵⁴⁸ *Ο.π.*, Παράρτημα Ι.Η έντυπη παράδοση πέντε κρητικών έργων μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αι., (σ. 376-391) και Παράρτημα ΙΙ. Τυπογραφικοί και βιβλιοπωλικοί κατάλογοι, (σ. 392-400) που ολοκληρώνουν την εικόνα περί της διάδοσης του κορναρικού κειμένου.

⁵⁴⁹ *Ερωτόκριτος*, 2008⁵, σ. ιζ'.

⁵⁵⁰ Έτσι όπως μαρτυρείται από το μέγεθος και το κόστος της α' έκδοσης του 1713 που εξαντλείται μόνο μετά από 25 χρόνια [Πολίτης, «*Ερωτόκριτος* και προφορική παράδοση», *ό.π.*, σ. 404-405, όπου και σχετική βιβλιογραφία όσον αφορά στη διάδοση του *Ερωτόκριτου* από τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι., (η μεγαλύτερη συχνότητα υπήρξε η μια έκδοση ανα έτος) με αποτέλεσμα την αυξημένη υποδοχή του –πέρα από τους κύκλους των λογίων– στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα, μέσω του προφορικού λόγου].

⁵⁵¹ Κακλαμάνης «Σημειώσεις για τη χειρόγραφη παράδοση του *Ερωτόκριτου*», στο: Νικηφόρου (επιμ.), *Πρακτικά του Θ' Πανιόνιου Συνεδρίου*, (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010), τ. Β, Εταιρεία Παξινών Μελετών, Παξοί 2014, σ. 99-125 και κυρίως σ. 102.

⁵⁵² Κατσιγιάννης, 2014, σ. 85.

⁵⁵³ Βλ. εδώ, υπ. 550.

εθνικής ποίησης, όσο και όσον αφορά στον διάλογο που αρθρώνεται περί του γλωσσικού ζητήματος.⁵⁵⁴

Πρώτος από τα υπόλοιπα έργα της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής, ο *Ερωτόκριτος* χρησιμοποιείται τόσο από τους κοραϊκούς, όσο και από τους επτανήσιους λόγιους κύκλους την περίοδο 1820-1870, για να αποδείξουν τη συνέχεια της ποίησης, μέσα από την εξής γραμμή: αρχαία ποίηση και λυρική ποίηση των αρχαίων και ελληνιστικών χρόνων-δημοτικό τραγούδι-*Ερωτόκριτος*, -Βηλαράς, -Χριστόπουλος,⁵⁵⁵ (με εκπροσώπους τους επτανήσιους «μετασολωμικούς»)⁵⁵⁶ Μάλιστα, ο Κοραής χαρακτηρίζει τον Κορνάρο ως άλλον Όμηρο, για να στηρίξει μέσα από την κορναρική γλώσσα πρωτίστως τη δημιουργία της *Γραμματικής της Κοινής γλώσσας* και δευτερευόντως των *Ατάκτων*, κατ' ανάλογο τρόπο που μέσ' από τα ομηρικά έργα και τη γλώσσα τους, στηρίχθηκε η αρχαία ελληνική.⁵⁵⁷ Εν αντιθέσει, ο φαναριώτικος λόγιος κύκλος –με πρωτοπόρο τον Παναγιώτη Κοδρικά– δεν ενστερνίζεται τη γραμμή αυτή, προβάλλοντας τον ξενικό χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου*, στην προσπάθειά του να προτάξει τη φαναριώτικη λυρική παραγωγή και επομένως τη φαναριώτικη γλώσσα ως προεξάρχουσα για την υπο διαμόρφωση νεοελληνική ποίηση.⁵⁵⁸ Ακολούθως, η επικράτηση

---

⁵⁵⁴ Κατσιγιάννης, 2014, όπου με αφορμή κάποια σπουδαία ιστορικά γεγονότα (επανάσταση του 1821, η ίδρυση του ελλαδικού κράτους, η κρητική επανάσταση του 1866, η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα) ή καταστατικά κείμενα (όπως η αλληλογραφία του Κοραή, τα έργα του Leake και άλλων), διατυπώνονται ή επανεμφανίζονται φιλολογικές ή ιστορικές θέσεις μέσα από την πρόσληψη των κρητικών έργων, περιλαμβανομένου και του *Ερωτόκριτου*.

⁵⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 53.

⁵⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 33-51 και σ. 145-158.

⁵⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 42-47 και βλ. επίσης Παράρτημα III (σ. 400-409), όπου συγκεντρώνονται οι αλλαγές τις οποίες κάνει ο Κοραής στο κορναρικό κείμενο, ώστε να αναδείξει και να παρουσιάσει μιαν ομοιογενή νεοελληνική γλώσσα.

⁵⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 55-63 και σ. 83-93, ενώ για τη διασκευή του *Ερωτόκριτου* από τον Διονύσιο Φωτεινό το 1818 (*Νέος Ερωτόκριτος*) και την προσαρμογή του στο πλαίσιο της φαναριώτικης ποίησης (έντονο λυρικό στοιχείο και ηθικοδιδασκισμός) βλ. *ό.π.*, σ. 87-93. Επιπρόσθετα, για μια παρόμοια με τον Κοδρικά αντιμετώπιση, απέναντι στον *Ερωτόκριτο* από τον Νερουλό βλ. *ό.π.*, σ. 128-130. Επίσης, για την αρνητική στάση των εκπροσώπων του Ρομαντισμού απέναντι στην κρητική λογοτεχνία και τον *Ερωτόκριτο*, τόσο από τον Κάλβο όσο και από τους Φαναριώτες, τόσο εξ αιτίας της ομοιοκαταληξίας που είναι αντίθετη με την προερχόμενη από την αρχαιότητα –άρα και ενδυμένη με το απαραίτητο κύρος– ανομοιοκαταληξία, όσο και εξ αιτίας του τοπικού ιδιώματος, καθώς και για το γεγονός ότι οι υποστηρικτές της φαναριώτικης λογοτεχνίας δεν απορρίπτουν παντελώς τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας από τον λογοτεχνικό κανόνα κατά τη δεκαετία 1830-1840, χάριν της εξυπηρέτησης της ιδέας της συνέχειας, βλ. *ό.π.*, σ. 158-176. Έτσι, εξηγείται η διασκευή του *Ερωτόκριτου*, μέσα από την οποία προβάλλεται η σύνδεσή του με την αρχαιότητα, περίοδο ιδιαίτερα συμπαθή για τις αξίες που θέλει να προβάλλει η φαναριώτικη τάξη.

των δημοτικιστών αναδεικνύει και κανονικοποιεί την κρητική λογοτεχνία και το κορναρικό κείμενο στη νεοελληνική λογοτεχνία.⁵⁵⁹

Επιπλέον, μέσα στο πλαίσιο αυτής της διάδοσης είναι που ο Τερτσέτης σε λόγο του στις 4 Οκτωβρίου 1859 αναδεικνύει την ελληνικότητα του κειμένου, πιστοποιώντας μέσα από αυτό τη συνέχεια της ελληνικής ποίησης μέσα στον χρόνο, ενώ παράλληλα συνδέει το τόσο δημοφιλές ποίημα με την πρόσφατη ελληνική επανάσταση του 1821.⁵⁶⁰

Αποτέλεσμα της ολοένα και πιο έντονης σύνδεσης του *Ερωτόκριτου* με τα ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής υπήρξε η μετονομασία του από *ποίημα ερωτικόν σε ποίημα ιστορικό* ή *ποίημα ηρωικό* στους βιβλιοπωλικούς καταλόγους μετά από τη δεκαετία του 1860.⁵⁶¹

Μάλιστα, η πρόσληψη του κειμένου ως *εθνικού* φαίνεται στον λόγο του Τερτσέτη στην Αθήνα στις 16 Οκτωβρίου του 1866, όπου –στο πλαίσιο της κρητικής επανάστασης που ξέσπασε ήδη στις 21 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, με απώτερο στόχο την ένωση της νήσου με τον ελλαδικό κορμό– προβάλλει τον *Ερωτόκριτο* ως *εθνικό ποίημα*, καθώς και τον ποιητή του ως *έμπλεο πατριωτισμού*.⁵⁶² Παράλληλα, αναδεικνύει το στοιχείο του χριστιανισμού που θεωρεί ότι *ζωογονεί το ποίημα*,⁵⁶³ ενώ επίσης καλεί διακαώς τους Ευρωπαίους να συνδράμουν την Ελλάδα και την Κρήτη στον αγώνα τους.⁵⁶⁴

Επιπλέον, μέσα από την γκιόστρα και τον ηρωικό χαρακτήρα της, καθώς και μέσα από τις νίκες του Ρωτόκριτου απέναντι στους άλλους πολεμιστές, στηρίζεται για να προβάλλει την ελληνικότητα του κειμένου και εν τέλει να προβάλλει μια Ελλάδα που δεν εντάσσεται

---

⁵⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 372-375.

⁵⁶⁰ Τερτσέτης, «Τα Απομνημονεύματα του Παναγή Σκουζέ, Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας», στο: του ίδιου, *Άπαντα, Αναστύλωση Γ. Βαλέτας, Έργα Ιστορικά και Λογοτεχνικά, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, Νικηταρά (Τουρκοφάγου), Δήμου Τσέλιου, Παναγή Σκουζέ, (πρόλογος: Βαλέτας)*, τ. 2, Γιοβάνη, Αθήνα 1967, σ. 22-33. Επίσης, βλ. Κατσιγιάννης, 2014, σ. 211-213.

⁵⁶¹ *Ο.π.*, σ. 216 και Παράρτημα Ι (ό.π.).

⁵⁶² Τερτσέτης, «Περί Κρήτης και *Ερωτοκρίτου*», στο: του ίδιου, *Άπαντα, Αναστύλωση Γ. Βαλέτας, Έργα Ιστορικά και Λογοτεχνικά, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, Νικηταρά (Τουρκοφάγου), Δήμου Τσέλιου, Παναγή Σκουζέ, (πρόλογος: Βαλέτας)*, τ. 2, Γιοβάνη, Αθήνα 1967, σ. 299-307. Επίσης βλ. Κατσιγιάννης, 2014, σ. 209-220, και Πιερής, 2006, σ. 7, υπ.1, όπου παρατίθενται με χρονολογική σειρά τα μελετήματα που προβάλλουν τις απόψεις για τη σημασία του *Ερωτόκριτου*, όσον αφορά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των νεοελλήνων.

⁵⁶³ Τερτσέτης, *ό.π.*, σ. 300.

⁵⁶⁴ *Ο.π.*, σ. 305-307.

ούτε στον κύκλο της Ανατολής, αλλά ούτε και σε αυτόν της Δύσης. Αυτή τη θέση επιχειρεί να περάσει και στο ακροατήριό του.⁵⁶⁵

Συμπερασματικά, η δημιουργία μιας παραμυθικής-άχρονης πλαισίωσης και της συνειδητής επιλογής του ποιητή να επενδύσει το ποίημα με στοιχεία της *παραδοσιακής αναφορικότητας* οδηγούν το κοινό –μέσα πάντα από τη ζωντανή γλώσσα που είναι το μέσο– να αντιμετωπίσει τον *Ερωτόκριτο* ως τραγούδι, (ή ως προφορικό κείμενο), ή ακόμη και ως θεατρικό δρώμενο, επειδή έχει τις προδιαγραφές για να παρασταθεί.

Με βάση το πιο πάνω, διαπιστώνεται η πολυδιάστατη παρουσία ενός λογοτεχνικού έργου, το οποίο γνώρισε τεράστια διάδοση σε βάθος χρόνου. Σε αυτή την ιδιότητα θα επικεντρωθεί η ανάλυση που σκοπό έχει την ένταξή του έργου στα ιστορικά και φιλοσοφικά συμφραζόμενα της εποχής στην οποία γράφεται.

*

Μελετάται η περίπτωση του Γαλιλαίου, επιστήμονα που προκάλεσε την οργή της Ιεράς Εξέτασης, με αφορμή το έργο του *Διάλογος*. Πρόκειται για έργο στο οποίο παρουσιάζονται –αν και πίσω από έναν λογοτεχνικό μανδύα– οι διάφορες απόψεις γύρω από το κοπερνίκαιο σύστημα.

Επιπλέον, λαμβάνονται υπ' όψιν οι απόψεις των Vittì και Κακλαμάνη, με αφορμή το παράδειγμα του *Ερωτόκριτου* ως προς τον ρόλο που έχει η λογοτεχνία κατά τη διάρκεια κρίσιμων ιστορικά φάσεων για το νησί, ήτοι πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1669.

Ο Γαλιλαίος διατηρούσε καλές σχέσεις με τον πάπα Ουρμπάνο Η', έτσι όπως φαίνεται από τη σκέψη που έχει η Ακαδημία των Λυγκέων (στην οποία ανήκε ο Γαλιλαίος) να αφιερώσει το έργο του *Il saggiaiore* (1616) σε αυτόν, καθώς και από τις ανάλογες συστάσεις του πάπα προς τον Γαλιλαίο για την έκδοση του *Διαλόγου* του, με θέμα τις παλίρροιες. Η απόδειξη των θέσεων του Γαλιλαίου συνεπαγόταν αποδοχή του κοπερνίκειου συστήματος, κάτι ανεπίτρεπτο για τα δεδομένα της εποχής. Έτσι, ο πάπας του διευκρινίζει ότι οι θέσεις γύρω από το κοπερνίκαιο σύστημα έπρεπε να διατυπωθούν

---

⁵⁶⁵ Κατσιγιάννης, 2014, σ. 219.

μόνο σε υποθετικό πλαίσιο, για να μην πληγεί το κύρος της Εκκλησίας, αλλά ούτε και ο ίδιος ο Γαλιλαίος.⁵⁶⁶

Οι θέσεις του Γαλιλαίου υπέρ του ηλιοκεντρικού συστήματος του Κοπέρνικου, όπως και τα πορίσματά του (που εξάγονται μέσα από την παρατήρηση και το πείραμα) αναφορικά με τις εκλείψεις των δορυφόρων, τις αποστάσεις των πλανητών από τον ήλιο και τις παλίρροιες, έρχονταν σε αντίθεση με τη φυσική του Αριστοτέλη,⁵⁶⁷ καθώς και με τις θεωρίες του Πτολεμαίου.⁵⁶⁸ Η νέα θεώρηση πραγμάτων από τον Γαλιλαίο τον οδηγεί στην *ωφελιμιστική επιστήμη*, μέσα από την οποία ενδιαφέρεται για τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη φυσική και στα μαθηματικά, γεγονός που τον φέρνει αντιμέτωπο με την ισχύουσα φυσική φιλοσοφία που στηριζόταν σε *αφηρημένα μέτρα των φυσικών του μεσαίωνα..* [και] *τις αρχές του αριστοτελισμού της Πάδουας.*⁵⁶⁹

Επιπλέον, σύμφωνα με τους φιλοσόφους η θέση του Γαλιλαίου ότι η γη κινείται δεν ήταν σύμφωνη με την ερμηνεία της Βίβλου, ενώ μέσω της Βίβλου οι αντίπαλοί του προσπαθούν να ανασκευάσουν τις θέσεις του, οι οποίες διατυπώθηκαν στο έργο του Γαλιλαίου, *Αγγελιαφόρος των Αστρων.*⁵⁷⁰

Ο Γαλιλαίος θεωρεί ότι η επιστήμη δεν μπορούσε να φτάσει στο απόγειο των δυνατοτήτων της εξ αιτίας της ισχύουσας θέσης της φιλοσοφίας, η οποία υπαγόταν στους κανόνες της θεολογίας. Ωστόσο, δεν επιθυμούσε ούτε απόλυτη ελευθερία της επιστήμης από τη θρησκεία, ούτε μια επιστήμη *ελεύθερη από κάθε περιορισμό*, αλλά μια *καλύτερη φιλοσοφία.*⁵⁷¹ Γι' αυτό απογοητεύτηκε όταν διαπίστωσε ότι κάποιιοι είχαν την άποψη ότι *η ακριβολοκτική ανάγνωση της Βίβλου στήριζε την κοσμολογία του Αριστοτέλη...* [ενώ και] *η Εκκλησία υιοθέτησε αυτή την άποψη επισήμως.*⁵⁷²

Με βάση τα πιο πάνω, αντιλαμβανόμαστε το πλαίσιο μέσα από το οποίο ο Γαλιλαίος μπαίνει στο στόχαστρο της Ιεράς Εξέτασης, με αφορμή τον *Διάλογο περί των*

---

⁵⁶⁶ Drake, *Γαλιλαίος*, (μτφρ. Κυπριανίδης, φιλολογική επιμ.: Μαρκομιχελάκη), ΠΕΚ, 1999², σ. 105-106.

⁵⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 82.

⁵⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 55-77 και κυρίως σ. 63-75.

⁵⁶⁹ *Ο.π.*, σ. 52.

⁵⁷⁰ *Ο.π.*, σ. 85-88.

⁵⁷¹ *Ο.π.*, σ. 132-133.

⁵⁷² *Ο.π.*, σ. 95-96.

δύο μεγίστων συστημάτων του κόσμου, πτολεμαϊκού και κοπερνίκειου, το οποίο εκδόθηκε το 1632.

Σε αυτό το έργο, δύο ομιλητές, υποστηρικτές αφενός του πτολεμαϊκού και αφετέρου, του κοπερνίκειου συστήματος προσπαθούσαν να πείσουν ένα τρίτο πρόσωπο.

Με αυτό τον τρόπο, ο Γαλιλαίος είχε τη δυνατότητα –που του παρείχε το προσωπίο του ήρωά του– να εκφέρει τις απόψεις του, χωρίς τον φόβο ότι θα κατηγορηθεί.⁵⁷³ Ωστόσο, η κυκλοφορία του *Διαλόγου* λειτουργεί σαν σπίθα που πυροδοτεί αυτό το τεταμένο σκηνικό και διαταράσσει την εύθραυστη ισορροπία.

Έτσι, ο Σάινερ (ιησουίτης ιερέας και αστρονόμος) έβγαλε στο φως το ανυπόγραφο συμβόλαιο μεταξύ του καρδινάλιου Μπελαρμίνε και του Γαλιλαίου, στο οποίο αναφερόταν ότι δεν έπρεπε να υποστηριχθούν οι θέσεις υπερ του κοπερνίκειου συστήματος, ούτε να [τις] διδάξ[ει] με οποιονδήποτε τρόπο, επειδή αυτές ήταν αντίθετες με τις Γραφές.⁵⁷⁴

Συμπερασματικά, συνάγεται ότι η Ιερά Εξέταση εξέλαβε τον *Διάλογο*, ως μέσο διδαχής των θεωριών του Γαλιλαίου προς το αναγνωστικό κοινό. Έτσι, επειδή το έργο απειλεί το κύρος της εκκλησίας, διατάζεται από τον πάπα η απόσυρσή του, θυμίζοντας εποχές που οι ιδέες του Καλβίνου και του Λούθηρου επίσης θεωρούνταν απειλή για την Εκκλησία.

Επιπρόσθετα, ο Γαλιλαίος ήταν γνώστης των έργων του Αριόστο και του Τάσσο, για τους οποίους είχε εκπονήσει μελέτες, ενώ η χρήση *λογοτεχνικών τεχνασμάτων* εκ μέρους του, στόχο είχε τη διατήρηση της προσοχής του αναγνώστη, μέσα από περιγραφές και εικόνες γνώριμες, καθιστώντας τον απλό αναγνώστη (μη γνώστη) κοινών της νέας επιστήμης.⁵⁷⁵ Παράλληλα, η διαλογική μορφή του έργου ήταν χαρακτηριστικό των βιβλίων του 16^{ου} αι. που αποσκοπούσαν να διδάξουν το κοινό.⁵⁷⁶

Οι πιο πάνω λόγοι, οι οποίοι συνηγορούν στο να ιδωθεί ο *Διάλογος* ως έργο διδαχής των νεωτερικών ιδεών του Γαλιλαίου, θεωρώ ότι είναι οι ίδιοι για τους οποίους μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και ο *Ερωτόκριτος* μπορεί να ιδωθεί ως τέτοιο έργο.

*

---

⁵⁷³ Ο.π., σ. 107-108.

⁵⁷⁴ Ο.π., σ. 107-116 και κυρίως σ. 111-116.

⁵⁷⁵ Ο.π., σ. 128-131.

⁵⁷⁶ Ο.π., σ. 107-108.

Ο Vitti μας πληροφορεί ότι το *άγχος και η αγωνία που διακατέχει την Κρήτη πριν από την οθωμανική απειλή*, απεικονίζεται μέσα από τη λογοτεχνία της ακμής και συγκεκριμένα, μέσα από:

[τη] δραματοποίηση του αμαρτήματος και [τη] φρικτή του τιμωρία [που]είναι το ένα στοιχείο του θεάτρου που έγινε της μόδας τον καιρό αυτό. [και την]...αμοιβή της αρετής, η virtù premiata.⁵⁷⁷

Παραδείγματα των δύο αυτών στοιχείων αποτελούν αφενός, η *Ερωφίλη* και ο *Ροδολίνος* και αφετέρου η *Θυσία του Αβραάμ*,⁵⁷⁸ ενώ ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί το κείμενο εκείνο, του οποίου ο ποιητής:

...πραγματοποίησε με τρόπο γενναίο και άπλετο την ανάσταση ενός αλλοτινού παραμυθένιου κόσμου όπου ο έρωτας και η φιλία δεν είχαν χάσει τις «μπόρεσές» τους...[ενώ] επέτυχε με απόλυτη συνέπεια να απωθήση την απαίσια πραγματικότητα που τον περικύκλωνε και τον έσφιγγε από παντού. Όσο περισσότερο πονούσε με τη θέα του πραγματικού κόσμου, τόσο μοχθούσε να τον αγνοήσει ή να τον αποκρύψει και να τον μεταμφιέση. Αυτό ήταν το ύστατο «κόμπωμά» του, και επέμενε συστηματικά και με συνέπεια να μείνη μέσα.⁵⁷⁹

Ο Κακλαμάνης, υποστηρίζει ότι:

Αν η ιστορία μπορεί να δείξει πώς ακριβώς έγινε η συγκρότηση και ο διαμελισμός του χώρου μέσα στον χρόνο, η λογοτεχνία μπορεί να τον ανασυνθέσει.⁵⁸⁰

Λαμβάνοντας υπ' όψιν, τη διάδοση και την «επιστράτευση» του *Ερωτόκριτου* από τους λόγιους ενώπιον κρίσιμων ιστορικά περιόδων, καθώς και τον τρόπο που οι λόγιοι αντιμετωπίζουν το κείμενο –πάντα αναλόγως των προθέσεών τους– διαπιστώνεται η δύναμη που μπορεί να εμπερικλείει η λογοτεχνία, κυρίως σε κρίσιμες ιστορικά φάσεις, (την εποχή που γράφεται αλλά και μετέπειτα), καθώς και πώς ο ίδιος ο Κορνάρος, αντιλαμβανόμενος τα μηνύματα των καιρών, δύναται να αρθρώσει τον δικό του λόγο απευθυνόμενος στο κρητικό κοινό, μέσα από τη λογοτεχνία.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Βλ. εδώ, υπ. 27.

⁵⁷⁸ Drake, *Γαλιλαίος, ό.π.*, σ. 374-375.

⁵⁷⁹ *Ο.π.*, σ. 375.

⁵⁸⁰ Βλ. εδώ, υπ. 25.

⁵⁸¹ Τηρουμένων των αναλογιών, ο Μαχαιράς μέσα από τη χρονογραφία του για τους Λουζιτιανούς επιλέγει να εκφράσει «είτε ρητά, είτε και με έμμεσο τρόπο[...]την πραγματική του έγνοια, που δεν είναι άλλη από την τύχη της Κύπρου και του λαού της, που είναι γι' αυτόν οι 'τοπικοί Ρωμαίοι', δηλαδή οι Βυζαντινοί Ρωμαίοι της Κύπρου καθώς και όλοι οι εξελληνισθέντες κάτοικοί της οι οποίοι την ένιωθαν ως πατρίδα» [Πιερής, «Η Έξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου' για μας σήμερα (ζητήματα ιδεολογικής πρόσληψης του Μαχαιρά)», στο: Αντωνίου (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, (Λευκωσία, 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008), Εταιρεία Κυπριακών

Συμπερασματικά, ο Francesco Barozzi και ο Andrea Cornaro μιλούν μέσα από τα έργα και τους λόγους τους για την αξία της αρετής-virtù, για τον Μίνωα, τον Δία και για το βασίλειο της Κρήτης από την εποχή της μινωικής θαλασσοκρατορίας, συνδέοντάς το κρητικό παρελθόν με το βενετικό παρόν του νησιού. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, ο ανώνυμος ποιητής της *Διηγήσεως*, καθώς και ο Andrea Cornaro και ο Αντώνιος Καλλέργης –μέσα από τις ιστορίες τους– αναδεικνύουν τις πτυχές και τις ανησυχίες της σύγχρονης τους εποχής μέσα από το ιστορικό πλαίσιο γεγονότων του παρελθόντος.⁵⁸²

Η γραφή στο τοπικό ιδίωμα,⁵⁸³ καθώς και η προσποίηση του Βιτσέντζου Κορνάρου ότι απομακρύνεται από τον πραγματικό κόσμο, πλάθοντας έναν ιδανικό κόσμο, του επιτρέπουν να απευθύνεται τόσο στο λόγιο κοινό των πόλεων, όσο και στα λαϊκά και στρώματα, ήτοι σε ένα κοινό της εποχής του που είχε διαφορετικά ιδεολογικά υπόβαθρα, επειδή, παρά την υιοθέτηση μιας πιο ελαστικής βενετικής πολιτικής στο νησί, κάποιιοι που ενστερνίζονται τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων και ευελπιστούν σε μια αναβίωση του Βυζαντίου.⁵⁸⁴

Μολονότι, ο Βιτσέντζος Κορνάρος δεν αφιερώνει τον *Ερωτόκριτο* σε κάποιον κοσμικό ή θρησκευτικό αξιωματούχο, προκρίνουμε ότι ο συγγραφέας ακολουθεί το νήμα των προσωπικοτήτων του καιρού του, επιδιώκοντας να «παραπλανήσει», περνώντας απαρατήρητος από τους κύκλους της Αντιμεταρρύθμισης στην Ιταλία με τις αυστηρά παγιωμένες θέσεις που έχει η καθολική εκκλησία.⁵⁸⁵ Ωστόσο, η ενδοκειμενική ανάλυση

Σπουδών, Λευκωσία 2012, σ. 573-586 και κυρίως σ. 581]. Επίσης, για τους ιδεολογικούς σκοπούς που εξυπηρετούνται μέσα από τη συγγραφή αυτού του χρονικού, αναδεικνύοντας την «ελληνοφραγκική παράδοση» πίσω από τα σταυροφορικά σχέδια του Πέτρου Α' βλ. Nicolaou-Konnari, «Alterity and Identity in Lusignan Cyprus from ca. 1350 to ca. 1450: The Testimonies of Philippe de Mézières and Leontios Makhairas», *ό.π.*, σ. 44-66 και κυρίως σ. 48. Επίσης, βλ. *ό.π.*, σ. 58: «Makhairas has a balanced sense of his wider Greek identity, that allows him to participate in the Byzantine *oecumene*, and of his particular Cypriot identity as a citizen of the Lusignan Kingdom».

⁵⁸² Βλ. εδώ, υπ. 456.

⁵⁸³ Αν σύμφωνα με τον Πιερή (Πιερής, 2006, σ. 32-33) η κρητική γλώσσα είναι η διάλεκτος που επιλέγεται από τον ποιητή ως η νέα ελληνική γλώσσα και αν αυτή η γλώσσα ήταν το μέσο, για να διαδοθεί στην πλειονότητα του πληθυσμού του νησιού το κείμενο, τότε αυτή η επιλογή (και γενικότερα η θέση του ποιητή) περικλείει τη δυνατότητα να μπορεί να συγκρουστεί με την ιδεολογία που ενστερνίζονταν πολλοί κάτοικοι του νησιού –«κυρίως Έλληνες, αλλά και άλλοι ελληνόφωνοι ή μή», όπως αναφέρει– που ήταν προσανατολισμένοι στο Βυζάντιο βλ. *ό.π.*, σ. 32-35 και κυρίως σ. 34-35.

⁵⁸⁴ Βλ. εδώ, υπ. 833.

⁵⁸⁵ Για το ότι ο Barozzi φαίνεται να είναι πιθανός θεωρητικός συνομιλητής του Βιτσέντζου Κορνάρου βλ. Λαουμτζή, «'Τον Ουρανό παρακαλώ...'/ 'Στον Ουρανό εγράφη...' Μαγεία, αστρολογία και κοσμολογικές αντιλήψεις στον Κορνάρο» ανακοίνωση στο Διεθνές Συνεδρίο Neograeca Medii Aevi, (Ιωάννινα, Νοέμβριος 2005). Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 13-15.

επικεντρώνεται να εξετάσει αν ο ποιητής προβάλλει μέσα από ένα λογοτεχνικό έργο, τον *Ερωτόκριτο*, την ίδια επιθυμία με τις προαναφερθείσες προσωπικότητες, όσον αφορά στην ανασύνθεση του κρητικού παρελθόντος και τη σύνδεσή του με τη Βενετία.

Αν ισχύει κάτι τέτοιο ενδεχομένως να φανερωθεί ότι απευθυνόμενος στον κάθε αναγνώστη-ακροατή που:

...του πόθου εδούλεψε εισέ καιρό κιανένα

και

... οπού'χει γνώση, [A, 11, A, 17]⁵⁸⁶

κατορθώνει να εκφέρει συγκαλυμμένα τις θέσεις του.

Στόχος είναι να δείξουμε **πώς** ένα λογοτεχνικό έργο, ένα ρομάντζο, μέσ' από την ίδια την πλοκή του λειτουργεί ως ένα είδος συγκάλυψης ή αλλιώς ως ένα είδος *κομπώματος*, όπως είπε ο Vittì.⁵⁸⁷ Τέλος, κρίνουμε ότι μέσα από ένα έργο, όπως ο *Ερωτόκριτος*, προβάλλεται η σύνδεσή της Κρήτης και με τη βενετική μητρόπολη, ενώ παράλληλα αρθρώνεται η κορναρική πρόταση για ενότητα ανάμεσα στην τοπική αριστοκρατία του νησιού, ώστε να επιτευχθεί η θωράκιση του νησιού απέναντι στον οθωμανικό κίνδυνο. Θεωρούμε ότι ο ποιητής διατυπώνει τα πιο πάνω, τόσο μέσα από την πιθανή υπόνοια ιστορικών γεγονότων και τις συνδηλώσεις τους σε συνάφεια την ερωτοκρίτεια πλοκή, όσο και μέσ' από έναν ενδεχόμενο διάλογο της δράσης του Ρωτόκριτου με τις φιλοσοφικές ιδέες της εποχής όπως αυτές εκφράζονται στον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι.⁵⁸⁸

*

Αν ο νεοπλατωνισμός του 15^{ου}-16^{ου} αι., σύμφωνα με το μελέτημα της Παπαδάκη, (Παπαδάκη, 2015, σ. 207-233 και κυρίως σ. 232-233, όπου και σχετική βιβλιογραφία) ήταν συνυφασμένος με διαφορετικά θρησκευτικά και φιλοσοφικά ρεύματα, τότε οι προσκείμενοι σ' αυτόν δύνανται να εκληφθούν ως αιρετικοί.» Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 447.

⁵⁸⁶ Όλες οι παραπομπές των παραθεμάτων γίνονται από το *Ερωτόκριτος*, 2008⁵.

⁵⁸⁷ Vittì, «Η ακμή της Κρητικής Λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύνολο (ΙΣΤ'-ΙΖ')», *ό.π.*, σ. 375.

⁵⁸⁸ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:

Ανάλυση της πλοκής του *Ερωτόκριτου*

Κεφάλαιο 8:

Μονομαχίες

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, υποστηρίζεται ότι η κορναρική πλοκή και κυρίως η διεξαγωγή των ιπποτικών αναμετρήσεων αποτελεί πεδίο στο οποίο ο εκάστοτε αναγνώστης-ακροατής δύναται να εντοπίσει αντιστοιχίες και συμβολισμούς με τη δική του εποχή.⁵⁸⁹ Μια εποχή, η οποία ενδεχομένως να αποτελεί κομβικό σημείο στην ιστορία του ελληνισμού (τουρκοκρατία, διαμόρφωση εθνικής συνείδησης μετά από την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους), καθώς και λογοτεχνικό πεδίο μέσα από το οποίο ο ποιητής διατυπώνει τη δική του θέση ως προς τα τεκταινόμενα της εποχής. Για λόγους οικονομίας το ενδιαφέρον εστιάζεται περισσότερο στο δεύτερο σκέλος, όπου αναλύεται η συμβολική σημασία που παρουσιάζουν οι ιπποτικές αναμετρήσεις την εποχή του Κορνάρου.⁵⁹⁰

Αρχικά, παρουσιάζεται ο τρόπος που αντιμετωπίζεται λογοτεχνικά το φαινόμενο της γκιόστρας από άλλους δημιουργούς,⁵⁹¹ όπως για παράδειγμα ο Andrea Cornaro και ο Persio.

Ο Andrea Cornaro στην *Historia Candiana* (16^ο βιβλίο), κάνει λόγο για τα κονταροκτυπήματα που οργανώθηκαν στον Χάνδακα κατά τους εορτασμούς του καρναβαλιού όπου συμμετείχαν μέλη της αριστοκρατίας και Ιταλοί αξιωματικοί. Τα κονταροκτυπήματα είχαν θεατρικό άρωμα και γι' αυτό ήταν απαραίτητη η αρωγή των ανδρών του μισθοφορικού στρατού που είχαν γνώσεις περί καλλιτεχνικών εκδηλώσεων,

---

⁵⁸⁹ Για τη «συμβολική δυναμικότητα» του κειμένου βλ. εδώ, υπ. 523.

⁵⁹⁰ Vincent, 2011, σ. 61, όπου μέσα από το σκεπτικό ότι δεν έχει αποδειχθεί με αδιάσειστα τεκμήρια ποιός είναι ο ποιητής του *Ερωτόκριτου*, ως εποχή του ποιητή οριοθετεί το διάστημα (1590-1660).

⁵⁹¹ Για μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με α) την παράδοση της γκιόστρας στο Βυζάντιο, β) τη θέση του Κουκουλέ ότι οι ρίζες των ιπποτικών αναμετρήσεων διαδόθηκαν από την Ανατολή και το Βυζάντιο στη Δύση και όχι το αντίστροφο, καθώς και γ) για το ότι οι ρίζες αυτής της παράδοσης φτάνουν μέχρι τη ζωροαστρική θρησκεία βλ. Luciani, *Persio*, σ. 7, υπ. 1. Ακόμη, βλ. Luciani, *ό.π.*, σ. 13, υπ. 2, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Τέλος, για το θέμα της γκιόστρας στη λογοτεχνία του ιταλικού Μεσαίωνα και της Αναγέννησης βλ. Truffi, *Giostre e cantori di giostre*, Rocca S. Casciano 1911, έτσι όπως αναφέρεται στο Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής της γκιόστρας των Χανίων (1594) και η οικογένεια Zancarolo», *ό.π.*, σ. 175, υπ. 1.

καθώς τέτοιες γιορτές γίνονταν και στην Ιταλία.⁵⁹² Επιπλέον, υπάρχουν ποιήματα του Andrea Cornaro με κεντρικό θέμα την γκιόστρα.⁵⁹³

Ο da Mosto, με αφορμή το κονταροκτύπημα του 1594 και επιθυμώντας να επισημοποιήσει την εκδήλωση, αναθέτει στον Persio να ανασυνθέσει λογοτεχνικά αυτό το κονταροκτύπημα, γράφοντας την *La nobilissima barriera della Canea*. Πρόκειται για έργο στο οποίο παρουσιάζονται να διεκδικούν τη νίκη πολεμιστές που ήταν μέλη της βενετοκρητικής αριστοκρατίας.⁵⁹⁴

Σύμφωνα με τον Παναγιωτάκη, υπάρχουν όλες οι προδιαγραφές ο ποιητής της *Γκιόστρας των Χανίων* να ήταν ένας από τους εύπορους βενετοκρητικούς ευγενείς που εμπλέκονταν στις πνευματικές λογοτεχνικές δραστηριότητες του καιρού του ποιητή του *Ερωτόκριτου*.⁵⁹⁵

---

⁵⁹² Παναγιωτάκης, «Νέες ειδήσεις για το Κρητικό Θέατρο», στο: Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο: Μελέτες*, (επιμέλεια: Κακλαμάνης-Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 1998, σ. 141-157. Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, 2008, σ. 145-148 και Vincent, «Myth-history», σ. 172-174 .

⁵⁹³ *Ο.π.*, σ. 147 για τα ποιήματα του Andrea Cornaro με τίτλο: «Per un cavaliere che compare in una giostra fatta in Candia. Una donzella parla» και «Per un altro cavaliere che compare similmente in un'altra giostra dentro una colonna di marmo, guidato da Giove et Marte et da una Reina che rappresentava Venezia. L'invezion fu del cavalier proprio, e questo parlar fa una ninfa marina» που αναφέρονται στο χειρόγραφο N.A. 436, f.172r-174r και τα οποία τώρα έχουν εκδοθεί από τον Luciani (=Luciani, *Persio*, σ. 9-12).

⁵⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 12.

⁵⁹⁵ Σχετικά με την ταυτότητα του ποιητή της γκιόστρας ο Παναγιωτάκης θεωρεί ότι το πιθανότερο είναι να σχετίζεται με κάποιο μέλος της οικογένειας των αστών Zancarolo των Χανίων [Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής της γκιόστρας των Χανίων (1594) και η οικογένεια Zancarolo», *ό.π.*, 179-90]. Ο Persio πιθανό να αποτελεί ψευδώνυμο κάποιου Piero Zancarolo βενετοκρητικού ευγενή (αδιευκρίνιστο ακόμη αν είχε τη βενετική ή την κρητική ευγένεια) από τα Χανιά και συγκεκριμένα από τον κλάδο των Melibeo, όπως υποστήριξε ο Παναγιωτάκης (*ό.π.*, σ. 176-179). Είναι δυνατό αυτή η ταύτιση να ενισχύεται από το γεγονός ότι ένας από τους συμμετέχοντες, ο Zorzi Zancarolo, αναδειχθεί ως ένας από τους 4 νικητές της γκιόστρας ίσως να προέρχεται από την ίδια οικογένεια και συγκεκριμένα από τον κλάδο των Melibeo, (*ό.π.*, σ. 181). Ο Zorzi έχει το αξίωμα του Cavallier di Sanita, τον τίτλο του υπόπτη της Αγίας Έδρας (1608), ενώ ακόμη συμμετείχε επιτυχώς σε επιχειρήσεις στα Σφακιά (*ό.π.*, σ. 181-182 περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων). Επίσης, ο Zuanne Calergi συμμετείχε στην γκιόστρα και αναδείχθηκε ως ένας από τους 4 νικητές του αγωνίσματος, ενώ όπως αναφέρθηκε πιο πάνω κατείχε τη βενετική ευγένεια και λειτουργούσε εν πολλοίς ως ενδιάμεσος κρίκος στην επίλυση των διαφορών των εκπροσώπων της Γαληνοτάτης στο νησί με τους ανυπότακτους κατοίκους (π.χ. περίπτωση των Σφακιανών). Υπασπιστής του υπήρξε ο Giovanni Zancarolo (*ό.π.*, σ. 183). Τέλος, στην γκιόστρα αυτή συμμετείχε και ο Zorzi Mormori, πιθανός συγγενής του ρήτορα Ιωάννη Μόρμορη στον οποίο αφιέρωσε την *Ερωφίλη* ο Χορτάτης (*ό.π.*, σ. 184). Ως προς το μορφωτικό υπόβαθρο των μελών της οικογένειας αυτής—και κυρίως του κλάδου των Melibeo—παρατηρείται η πιθανή ενασχόλησή τους με τη λογοτεχνία ενώ γενικότερα έχουν πνευματικές αναζητήσεις (ίσως ως πάτρωνες των λογίων), ανάλογες των εύπορων οικογενειών της βενετοκρητικής αριστοκρατίας αυτής της περιόδου (*ό.π.*, σ. 186-190).

Έτσι, πέρα από τη συμμετοχή μελών της βενετοκρητικής αριστοκρατίας και των μελών των Ακαδημιών στα δρώμενα αυτά,⁵⁹⁶ διαπιστώνεται και η «λογοτεχνική κάλυψη» αυτών των ιπποτικών αναμετρήσεων.

Με αφετηρία τη θέση του Holton ότι υπάρχει ενότητα στον *Ερωτόκριτο*, η οποία προκύπτει από την εσωτερική συνοχή του ποιήματος και ιδιαίτερα της γκιόστρας που δημιουργεί ένα είδος μικρόκοσμου της όλης πλοκής,⁵⁹⁷ διερευνάται αν υπάρχει μια εν δυνάμει «γεωγραφία της γκιόστρας»⁵⁹⁸, που –σε συνδυασμό με τον *ιστορικοφανή χαρακτήρα* του έργου, ο οποίος επιβάλλει τους αναχρονισμούς–⁵⁹⁹ ίσως συντελεί στη διατύπωση των κορναρικών μηνυμάτων.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω και με αρωγό τη σύνθεση των πορισμάτων της βιβλιογραφίας, αναφορικά με το γίνεσθαι της περιόδου (βλ. *Πρώτο Μέρος*), στόχος είναι ο εντοπισμός ενδοκειμενικών στοιχείων, τα οποία ίσως, αντανακλούν τόσο, ιστορικά γεγονότα, όσο και τη θέση του Βιτσέντζου Κορνάρου πάνω σε θέματα πολιτικής ή φιλοσοφίας της εποχής του ποιητή.⁶⁰⁰

Πιθανόν η ερωτοκρίτεια πλοκή να αποτελεί λογοτεχνικό πεδίο, στο οποίο αποτυπώνεται η *ανατρεπτικότητα* των επιλογών του ποιητή και κατά συνέπεια η διατύπωση της «διορθωτικής» θέσης του στα τεκταινόμενα του καιρού του. Αιχμή του δόρατος σε αυτή την ενοδοκειμενική ανάλυση ορίζεται η πορεία που διαγράφει ο Ρωτόκριτος μετά από τη γέννηση του έρωτά του για την Αρετούσα.

Μια πορεία που παρουσιάζεται μέσα από τις εξής τρεις ιπποτικές αναμετρήσεις:⁶⁰¹

α) τη μονομαχία μεταξύ Κρητικού-Καραμανίτη, β) την γκιόστρα και γ) τη μονομαχία

---

⁵⁹⁶ Βλ. Luciani, *Persio*, σ. 9, υπ. 2, όπου αναφέρεται στα λογοτεχνικά και στα στρατιωτικού τύπου ενδιαφέροντα των μελών των Ακαδημιών. Βλ. εδώ, υπ. 480.

⁵⁹⁷ Holton, «Μυθιστορία», 1997, σ. 284. Επίσης, βλ. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994 (γ' ανατύπωση από την νέα ελληνική έκδοση του 1987), σ. 114 υπ. 58: «...η γκιόστρα έχει μια λειτουργία όχι μόνο οργανικά συμπλεγμένη με το υπόλοιπο έργο, αλλά και ουσιαστική για την πλοκή του *Ερωτόκριτου*.»

⁵⁹⁸ *Ερωτόκριτος*, 2008⁵, σ. οζ', όπου αναφέρεται ότι ο ποιητής «ζώντας[...]στον ακμαίο εμπορικό Χάνδακα του 1600, όπου κυκλοφορούσαν χάρτες και 'πορτολάνοι', μπορούσε να έχει αρκετά ακριβή εικόνα για τα κάστρα του Αιγαίου.»

⁵⁹⁹ Βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203.

⁶⁰⁰ Vincent, 1994, σ. 54.

⁶⁰¹ Διευκρινίζεται ότι στις υπο εξέταση ιπποτικές αναμετρήσεις δεν περιλαμβάνεται η συμπλοκή του Πολύδωρου και του Ρωτόκριτου με τους *soldati*, γιατί αυτή η συμπλοκή αφορά μια εσωτερική υπόθεση του βασιλείου των Αθηνών, στην προσπάθεια του βασιλιά Ηράκλη να εντοπίσει και να συλλάβει τον άγνωστο λαγουτάρη που τραγουδά κάτω από το παλάτι. Επιπλέον, αυτή η μάχη αποκλείεται, γιατί σε αυτήν συμμετέχει μαζί με τον Ρωτόκριτο, ο Πολύδωρος που είναι Αθηναίος

Κριτίδη-Άριστου.⁶⁰² Η δράση του οδηγεί στην τελική ανάδειξή του ως συζύγου και βασιλιά της Αθήνας, μετά από την αλλαγή ηγέτη στη διακυβέρνηση της Αθήνας. Τέλος, αναλύεται αν ο ποιητής να «μιλά» πίσω από το προσωπείο του ομώνυμου ήρωα του έργου.

Αν τα επιχειρήματα είναι πειστικά κρίνεται ότι η ερωτοκρίτεια πορεία προβάλλει (όπως άλλωστε κάνουν ο Αντώνιος Καλλέργης, ο Francesco Barozzi και ο Andrea Cornaro) τη χάραξη της γραμμής μεταξύ αρχαίου πολιτισμού-Κρήτης- βενετοκρητικής κυριαρχίας,⁶⁰³ με το ενδιαφέρον ωστόσο του ποιητή του *Ερωτοκρίτου* να επικεντρώνεται πρωτίστως στη διαφύλαξη και την επιβίωση του νησιού.

Με αφορμή την αναφορά του Κακλαμάνη, ότι ο Andrea Cornaro στην *Historia Candiana* τονίζει την ετοιμότητα των δύο δογμάτων να σταθούν στο πλευρό της Βενετίας ενώπιον ενός πιθανού πολέμου με τον πάπα,⁶⁰⁴ εξετάζεται το ενδεχόμενο ο Βιτσέντζος Κορνάρος με τον *Ερωτόκριτο* να ελπίζει στη συγκρότηση του ίδιου συνασπισμού, ωστόσο περισσότερο προσανατολισμένου προς την υπεράσπιση του νησιού, επιδιώκοντας να προστατέψει την Κρήτη εν όψει του οθωμανικού επεκτατισμού.

*

και δεν ανήκει στους ιππότες της γκιόστρας, ούτε εκπροσωπεί κάποια άλλη χώρα, όπως συνέβη στην περίπτωση του Άριστου.

⁶⁰²Σχετικά με την παρουσία των πιο πάνω ρηγόπουλων που μετέχουν στις υπο εξέταση μονομαχίες βλ. ενδεικτικά Μαθιοπούλου-Τορναρίτου, «Σκηνές μάχης και 'δοκιμασίας' από το Δεύτερο μέρος του *Ερωτοκρίτου*», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 493-536, Ζαχαριάδου, «Ο Καραμανίτης του *Ερωτοκρίτου*», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), Δήμος Ρεθύμνης Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1995, τ. Β₁, σ. 271-276, Λαουμτζή, «Η μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, Σχόλιο στην ποιητική του *Ερωτόκριτου*», στο: *Ζητήματα ποιητικής*, σ. 151-175 Bakker, «Τα τρία αστέρια της γκιόστρας», *Θησαυρίσματα*, 30, 2000, σ. 339-378 (στο εξής Bakker, 2000), Πιερής, 2006, Danielsen, 1985, Vincent, 1994, του ίδιου, 2011 και Holton, «Πώς οργανώνεται ο Ερωτόκριτος;», *Cretan Studies*, 1, 1988, σ. 157-167 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 2000, σ. 87-102 όπου και στο εξής οι παραπομπές).

⁶⁰³ Βλ. εδώ, υπ. 3.

⁶⁰⁴ Βλ. εδώ, υπ. 442.

1) Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη

Αρχικά, η πρώτη μονομαχία που λαμβάνει χώρα στο έργο χρονικά τοποθετείται πριν από την επίσημη έναρξη της γκιόστρας. Πρόκειται για τη μονομαχία μεταξύ Καραμανίτη και Κρητικού, μεταξύ οθωμανικού και ελληνικού-κρητικού στοιχείου.⁶⁰⁵ Μάλιστα όπως φαίνεται και πιο κάτω, όταν ο Καραμανίτης συστήνεται στο κοινό της γκιόστρας δεν αναφέρει, όπως οι υπόλοιποι πολεμιστές, τη χώρα που ορίζει, αλλά ποια χώρα εχθρεύεται. Πρόκειται σαφώς για το μόνο ρηγόπουλο που ορίζει αόριστα *εκείνα τα μέρη*, αλλά εχθρεύεται συγκεκριμένα το νησί της Κρήτης:

ΚΑΡΑΜΑΝΙΤΗΣ

κ' επρόβαλεν ωσά θερίο ένας Καραμανίτης
ποῦ ἔχθηρα πολλή με το νησί της Κρήτης.
Ἦτονε αφέντης δυνατός και πλούσος και μέγας,
σ' κείνα τα μέρη ωσάν αυτός δεν εγεννήθην άλλος
δεν προσκυνά ουδ' Ουρανό ουδ' Ἄστρα ουδέ Σελήνη,
τον κόσμο εφοβέριζε με τη θωριάν εκείνη
εις το σπαθί του επίστευγεν, εκείνον επροσκύνα,
πάντα πολέμους κ' ἔχθηρες, πάντα μαλιές εκίνα. [B, 319-26]

⁶⁰⁵ Για μια ενδεικτική βιβλιογραφία αναφορικά με την έκφραση του εθνικού αισθήματος του ποιητή και την τόνωση του ελληνικού αισθήματος μετά από τη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη βλ. Αλεξίου, 1999, σ. 43. Επίσης, βλ. Πολίτης (εισαγωγή), *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος* (Ανατύπωση από την έκδοση Στέφανου Α. Ξανθουδίδου), *ό.π.*, σ. 31: «Το παρένθετο αυτό και αρκετά μακρύ επεισόδιο (στ. 769-1180) που δεν έχει καμία σχέση με την πλοκή του όλου έργου, είναι πολύ χαρακτηριστικό:...δεν υπάρχει αμφιβολία πως μ' αυτό ήθελε ποιητικά να συμβολίση ο ποιητής τον μεγάλο πόλεμο των Τούρκων με τους Κρητικούς που είχε αρχίσει κιόλας.» Επίσης, βλ. Κριαράς, «Η αρχαιογνωσία και το εθνικό αίσθημα στον Βιτσέντζο Κορνάρο», *ό.π.*, σ. 6-9. Σχετικά με τα επιχειρήματα που αντικρούουν τον παραλληλισμό της μονομαχίας Κρητικού-Καραμανίτη με τον *Κρητικό Πόλεμο* (1645-1669) βλ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *ό.π.*, σ. 282: «Σε όσους υποστηρίζουν τον συσχετισμό του *Ερωτόκριτου* με τον *Κρητικό πόλεμο* διαφεύγει ίσως το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η περίοδος 1600-1644, ήταν μια από τις ειρηνικότερες περιόδους της ιστορίας της Κρήτης, και ότι ο οθωμανικός κίνδυνος ήταν πολύ περισσότερο αισθητός στο νησί κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα από το 1570 ως τα τέλη του αιώνα, μετά μάλιστα από την πικρή εμπειρία της επιδρομής του Ουλουτζαλή και της πυρπόλησης του Ρεθύμνου.» Με τον Παναγιωτάκη σύμφωνος είναι ο Πασχάλης (βλ. εδώ, υπ. 501). Επίσης, βλ. Di Benedetto Zimbone, «Κέφαλος e Χαρίδημος. Il mito di Cefalo e il principe di Creta (Erotocr. II, 581-768)», *ό.π.*, σ. 189. Επιπλέον, κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι ιππότες αντανakλούν τον ελληνικό (Embiricos, *La Renaissance cretoise, XVIe et XVIIe siecles*, τ. 1. La litterature, Societe d' Edition Les belles lettres, Paris 1960, σ. 225-226) ή τον βενετικό κόσμο (Danielsen, 1985, σ. 86-116). Ακόμη, βλ. Bakker, 2000. Ωστόσο, υπάρχουν και αυτοί που εκφράζουν την άποψη ότι ο Κορνάρος προχωρεί στη «χρήση ενός ποιητικού μοτίβου και όχι [σε] υπαινιγμό [που να αφορά] σε κάποιο πραγματικό γεγονός» (Αποσκήτη, «Άγνωστες ιταλικές επιδράσεις στον Κορνάρο», *ό.π.*, σ. 68).

Στη συνέχεια, ο Καραμανίτης δικαιολογεί την *έχθρητα* που έχει με το νησί της Κρήτης, αφού ισχυρίζεται ότι ο πατέρας του Κρητικού έκλεψε το σπαθί του πατέρα του στη Σκλαβουνιά:

ΚΑΡΑΜΑΝΙΤΗΣ

Κι ουδ'όλιπιζα ουδ' εθάρρουν το ο Κρητικός να λάχη
επά, γιατί έχω μετ' αυτόν πολλή κακιά και μάχη,
κ'ετύχαινε σαν ήκουσε πως είμαι επά, να φύγη,
όχι ν'ανακατώνεται και μετά μας να σμίγη·
γιατί από χρόνους και καιρούς ο πίβουλός του κύρης
εις το σπαθίν οπου βαστά εγίνη νοικοκύρης
κ'ήκαμε μια τραϊτοριά μεγάλη του γονή μου
τότες, εκείνο τον καιρό, που εγώ κοπέλιν ήμου.
Στη Σκλαβουνιάν ελάχασι κ' εις μιαν κατάκρυσ βρύση
ήδιοξε του πατέρα μου να πάγη να δειπνήση·
εδείπνησε κ'εκούμπισεν, ύπνον ογιά να πάρη,
και το σπαθί του εκρέμασεν εισέ δεντρού κλωνάρι·
κι ανέγνοιος εκοιμούντονε, το δείπνο να χωνέψη,
κι ο κύρης του αποκότησε κ' επήγε να το κλέψη
και δεν κατέχω που 'λαχε σ' κείνο το μονοπάτι
κ' εις δεντρόν εσίμωσε κ' εσιγανοπορπάτει·
κι ως είδε κ' είναι ο κύρης του στου ύπνου του τη ζάλη,
επιάσε εκείνο το σπαθί μ'αποκοτιά μεγάλη.
Επήρε το κ' εμίσειψε και πλιό του δεν εφάνη
και τώρα ο γιός του το βαστά, το παλληκάρι κάνει.
Πολλές φορές ερώτηξεν ο κύρης μου να μάθη
ο κλέφτης πού να βρίσκεται, για να του δώση πάθη,
μα εχώνετό του και ποτέ δεν ηύρε να τον πιάση
κι από τον φόβο του επόθανε πρι παρά να γεράση.
Λοιπό, ρήγα,αποφάσισε, το δίκιο ωσάν τοκάρει:
να μου γιαγείρει το σπαθί, γη θάνατο να πάρη·
και το κονταροκτύπημα εβγήκε από το νου μου,
ώστε να πάρω το σπαθί, οπού 'τον του κυρού μου. [B, 799-826]

Στόχος πλέον του Καραμανίτη είναι να επαναδιεκδικήσει το σπαθί που έκλεψε από τον πατέρα του, ο πατέρας του Κρητικού.⁶⁰⁶ Με λίγα λόγια, ο Καραμανίτης παρουσιάζεται ως ήρωας που δεν δίνει σημασία στο σήμερα, αλλά στο ξεκαθάρισμα διαφορών του χθες και για τον λόγο αυτό αφιερώνεται σε μια μονομαχία, η οποία θα τον οδηγήσει στον θάνατο. Το ίδιο κάνει και ο Κρητικός, ο οποίος όμως δεν γνωρίζει τον βιολογικό θάνατο αλλά –μετά από τη μονομαχία του με τον Καραμανίτη και τη συμμετοχή του στην γκιόστρα– έρχεται αντιμέτωπος με τον αποκλεισμό του από τη

⁶⁰⁶ Holton, «Μυθιστορία», 1997, σ. 285 όπου συνδέεται α) το κλεμμένο σπαθί με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571 και β) η μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη με τα ιστορικά τεκταινόμενα της εποχής που γράφεται το κορναρικό κείμενο. Για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου βλ. Κακλαμάνης, «Έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις για τον πόλεμο της Κύπρου και τη ναυμαχία της Ναυπάκτου: η ελληνική συμβολή», *ό.π.*, σ. 255-264.

διεκδίκηση της τζόγιας. Βέβαια, αν η συμμετοχή σε ιπποτικές αναμετρήσεις ήταν αυτή που έδινε νόημα στη ζωή του μετά από τον θάνατο της συζύγου του και αν η αφιέρωση των δώρων που κέρδιζε στον τάφο της λειτουργούσε σαν *θεράπιο* στο πένθος του, τότε αυτός ο αποκλεισμός για τον Κρητικό ισοδυναμεί κατά κάποιον τρόπο με τη στέρηση της ίδιας της ζωής:

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ-ΚΡΗΤΙΚΟΣ

Μά 'ρθαν και τον ευρήκασιν οι μπιστικοί του φίλοι,
πριχού να κάμη η χέρα του ό,τι 'πασι τα χείλι
κι ως είδαν το ανεπόλπιστον, εκλάψα, ελυπηθήκα
κι αρχίσα να παρηγορού του φίλου τως την πρίκα
και ξόμπλια μυριαρίφνητα πολλά 'μορφα του λέσι,
καταδικάζουσί τονε, να βλέπεται μη φταίση,
μηδέ θελήση να σφαγή, μη βουληθή έτοιιο πράμα,
μ'ας δείξη στ'ανεπόλπιστον ωσάν και κι άλλοι εκάμα.
Με τσι πολλές παρηγοριές δαμάκι συνηφέρνει,
σ'τση γνώσης το λογαριασμό, σαν άνθρωπος γιανέρνει
κ'ήβαλε μες στο λογισμό, να ζη, να της δουλεύνη,
και με τα δώρα της αντρείάς να τήνε κανισκεύνη.
Κ'επήγαινε ξετρέχοντας σε μια και σ'άλλη χώρα
στα κονταροκτυπήματα κ'έκέρδενε τα δώρα·
κ'εκείνα οπού του δίδασι πλέρωμα της αντρείάς του
επήγαινε κ'εκρέμα τα στο μνήμα τση κεράς του
και μετ'αυτά τα κέρδητα ωσάν θεράπιο βρίσκει
κ'ήπαιρνε ωσάν παρηγοριά πηαίνοντας το κανίσκι. [B, 727-744]

Ο οθωμανικός κίνδυνος φαίνεται να είναι άμεσα αντιληπτός από τους πρώτους κίολας στίχους του κειμένου, ενώ ο Κορνάρος επιλέγει ήδη μέσα από την πρώτη μονομαχία, –σε ένα σχετικά πρώιμο δηλαδή στάδιο της πλοκής του έργου– να απομακρυνθεί αυτός ο κίνδυνος μέσα από τη νίκη του Κρητικού.⁶⁰⁷ Ο Χαρίδημος στηρίζεται απ' όλα τα ρηγόπουλα της γκιόστρας (πλήν του Δρακόκαρδου) δημιουργώντας μια αντιοθωμανική ομάδα ιπποτών. Όπως επισημάνθηκε ο Καραμανίτης φαίνεται ότι είχε διαφορετική θρησκεία (B, 323) από τους υπόλοιπους ιππότες του κορναρικού έργου.⁶⁰⁸

Ανάλογη σύμπνοια και κλίμα ενότητας απέναντι σ' έναν αλλόθρησκο εχθρό παρατηρείται στο Βυζάντιο επι Λέοντα Γ', όταν οι Άραβες εξαπολύουν επίθεση ενάντια στην αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορία ενισχύεται σημαντικά αφού μόνο ενώπιον του

⁶⁰⁷Βλ. εδώ, υπ. 605.

⁶⁰⁸ Λαουμτζή, «Η μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, Σχόλιο στην ποιητική του *Ερωτόκριτου*», ό.π. Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 20-21 όπου συμφωνεί με τη Λαουμτζή και προσθέτει ότι μια ομοιότητα ανάμεσα σε Καραμανίτη και Πιστόφορο είναι ότι και οι δύο έχουν διαφορετική θρησκεία από «...την αρχαία θρησκεία που προβάλλεται ως κυρίαρχη στο έργο.»

αραβικού κινδύνου, οι Βυζαντινοί θα αποκτήσουν πιο καθαρή αντίληψη για την ταυτότητά τους. Κατά τη διάρκεια αυτής της απειλής είναι που θα επιστρατευτεί η *ρεαλιστική-ανατολική ιδεολογία*, ενώ επίσης δημιουργείται ο στρατός των *θεμάτων*, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.⁶⁰⁹ Επομένως, ο αυτοκαθορισμός των κατοίκων της αυτοκρατορίας και η βυζαντινή ταυτότητα διαμορφώνονται κατόπιν της απειλής τους από έναν εχθρό αλλόθρησκο.

Επίσης, μόνο μετά από την κατάκτηση της Κρήτης από έναν λαό αλλόθρησκο (Άραβες) και την αλλαγή των δεδομένων στην περιοχή είναι που το Βυζάντιο –αντιλαμβανόμενο τους κινδύνους που ελλοχεύουν για την απώλεια των βυζαντινών κτήσεις στο Αιγαίο– θα προβάλει εντονότερα από άλλες φορές τους κοινούς δεσμούς του με την Κρήτη, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει την ισορροπία στην περιοχή, μέσα από τις εκστρατείες απελευθέρωσης του νησιού.⁶¹⁰ Κατά συνέπεια, η περίοδος της αραβοκρατίας στην Κρήτη (824-828;-961) ενισχύει τη βυζαντινή ταυτότητα των Κρητικών, ως αποτέλεσμα της σύσφιγξης των σχέσεών τους με το ιδεολογικό κέντρο της Πόλης.

Επίσης, αν μετά από την Εικονομαχία –που υπήρξε επακόλουθο της επίθεσης των Αράβων και της επαφής των Βυζαντινών με τον αραβικό κόσμο– α) αναδύεται η Μακεδονική αναγέννηση και σημειώνεται η σύνδεση του πολιτισμικού παρόντος με την ελληνική παράδοση, β) γεννιούνται τα πρώτα σημάδια της εθνικής συνείδησης, γ) ενώ η θρησκεία ενισχύεται, με αποτέλεσμα ο επικεφαλής της εκκλησίας, ο Πατριάρχης, να αποκτά ακόμα πιο ισχυρή θέση, τότε μπορούμε να υποθέσουμε το εξής.⁶¹¹

Τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, στον *Ερωτόκριτο* παρατηρείται ότι η διαφωνία μεταξύ Κρητικού-Καραμανίτη είναι η αφορμή για να συνειδητοποιήσουν τα ρηγόπουλα της γκιόστρας ότι έχουν κοινό παρονομαστή το μίσος τους για τον Σπιθόλιοντα, γεγονός που τους ενώνει μεταξύ τους, ενώ την ίδια στιγμή τους διαχωρίζει από τον κοινό τους αντίπαλο. Εν ολίγοις, ο *δείκτης ετερότητας* στην προκειμένη περίπτωση, ορίζεται η διαφορετική θρησκεία που έχουν οι ιππότες με τον Σπιθόλιοντα (*Άλλο*).⁶¹² Ωστόσο, αυτής

---

⁶⁰⁹Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βυζάντιο 330-1204: από την οικουμενικότητα στα πρώτα σημάδια του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 26-33.

⁶¹⁰ Τσουγκαράκης, 1990, σ. 21-26.

⁶¹¹ Βλ. εδώ, υπ. 609.

⁶¹² Νικολάου-Κονναρή, «Όλος ο τόπος ήταν γεμάτος Ρωμαίοι: αυτό-/ετεροπροσδιορισμοί και ταυτότητα/-ες στην Κύπρο», στο: Κατσιαρδή-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, ό.π., σ. 145-163 και κυρίως σ. 145-146.

της αντιοθωμανικής ομάδας ιπποτών δεν ηγείται το ρηγόπουλο του Βυζαντίου αλλά ο Κρητικός Χαρίδημος με την ξεχωριστή στήριξη που δέχεται από το alter ego του,⁶¹³τον Ρωτόκριτο, ο οποίος πρώτος του δίνει συμβουλές και του κάνει υποδείξεις.

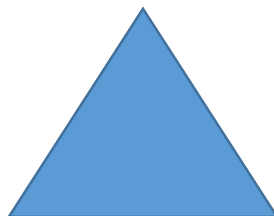
Συγκεκριμένα, αν θέλουμε να δανειστούμε από την ορολογία του θεάτρου,⁶¹⁴ μπορούμε να λεχθεί ότι η ομάδα των ιπποτών που τάσσονται ενάντια στον Καραμανίτη είναι ο χορός που πλαισίωσε τον Χαρίδημο, ενώ ο Ρωτόκριτος είναι ο κορυφαίος που τον συμβούλευε πώς μέσα από την τέχνη του πολέμου θα κατόρθωνε να νικήσει τη δύναμη του Καραμανίτη.

ΠΟΙ.

Δεν είν' πρεπό του Ρώκριτου να στέκη ν'ατονιάρη,
μα με τους άλλους ήσμιξε μακρά από το πατάρι·
στον τόπο πού 'ναι ο Κρητικός ανεβοκατεβαίνου
κι όλοι ορμηνεύγου ό, τι μπορού του νιού του παινεμένου
κι ό, τι κατέχει πάσα εις και ξεύρει, του θυμίζει, '
μ' αυτός όλα τα κάτεχε στα ξένα όπου γυρίζει'
εκεί 'ναι κι ο Ρωτόκριτος, με τέχνη του αρμηνεύγει
ποιες κοπανιές να βλέπεται και ποιές να δυσκολεύη.

Στον άλλο τόπο πού 'τονε το φοβερό λιοντάρι,
επήγεν ο Δρακόκαρδος τ' άγριο το παλληκάρι
κ' ήλεγε του Σπιθόλιοντα σ' άρματα ό, τι κατέχει
κ' εκείνος να του τα γροικά απομονή δεν έχει [B, 1019-1030]

Χαρίδημος vs Καραμανίτη

αρχοντόπουλα

Σχ. 1: αντιοθωμανική ομάδα ιπποτών vs Καραμανίτη

Επιπλέον, αν η θρησκεία στο Βυζάντιο είναι περισσότερο ισχυρή μετά από αυτή την αντιπαράθεση με τους Άραβες, αντίθετα, στο κορναρικό έργο το θρησκευτικό στοιχείο φαίνεται να αποδυναμώνεται μετά από την αντιπαράθεση του Καραμανίτη και τον σχηματισμό της αντιοθωμανικής συσπείρωσης. Αφενός, ο Καραμανίτης, ο ήρωας που δεν πιστεύει σε καμιά ανώτερη δύναμη, χάνει από τον Κρητικό που δέχεται την στήριξη από

⁶¹³Holton, «Πώς οργανώνεται ο Ερωτόκριτος;», ό.π., σ. 100 και Bakker, 2000.

⁶¹⁴ Την εύστοχη αυτή παρατήρηση την χρωστώ στον επόπτη μου.

τα αρχοντόπουλα της αντιοθωμανικής ομάδας.⁶¹⁵ Αφετέρου, ο Πιστόφορος του Βυζαντίου αποχωρεί από την γκιόστρα, αφού πρώτα βραβευτεί από την Αρτέμη.⁶¹⁶

Πόσα ήταν όμως αυτά τα αρχοντόπουλα; Αρχικά, τα αρχοντόπουλα ήταν δεκατέσσερα: Φιλάρετος, Ηράκλης, Δρακόκαρδος, Δρακόμαχος, Νικόστρατος, Τριπόλεμος, Δημοφάνης, Ανδρόμαχος, Πιστόφορος, Γλυκαρέτης, Ρωτόκριτος, Κυπρίδημος, Χαρίδημος και Καραμανίτης.

Στη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, τα αρχοντόπουλα είναι δώδεκα (Ρωτόκριτος, Φιλάρετος, Ηράκλης, Δρακόμαχος, Νικόστρατος, Τριπόλεμος, Δημοφάνης, Ανδρόμαχος, Πιστόφορος, Γλυκαρέτης και Κυπρίδημος) με επικεφαλής τον Χαρίδημο. Κοινός παρονομαστής τους ήταν η συσπείρωσή τους εναντίον του οθωμανικού στοιχείου, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από τον Καραμανίτη, ο οποίος υποστηρίζεται από τον Δρακόκαρδο.

Ο Αλεξίου υποστήριξε ότι τα δώδεκα αρχοντόπουλα της γκιόστρας παρουσιάζουν αναλογίες με τον θρύλο των δώδεκα αρχοντόπουλων.⁶¹⁷ Πρόκειται για θρύλο που, όπως αναφέρθηκε, ενισχύει σημαντικά τη βυζαντινή ιδεολογία των Κρητικών την περίοδο 961-1204 και παρέχει ιδεολογικό υπόβαθρο στις κρητικές επαναστάσεις εναντίον των Βενετών κατακτητών (1211-1669).⁶¹⁸

Ίσως, ο ποιητής επιλέγοντας να δημιουργήσει μια αντιοθωμανική ομάδα ιπποτών, της οποίας ηγείται ο Κρητικός, επιδιώκει να αποτυπώσει λογοτεχνικά την πίστη των Κρητικών στον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων και στη βυζαντινή καταγωγή τους.⁶¹⁹

Εντούτοις, υπάρχει ακόμα ένα στοιχείο που φανερώνει την ισχυρή θέση του Βυζαντίου μέσα στο έργο. Παρ' όλο που μετά από το τέλος της γκιόστρας αυτός που επικρατεί όλων είναι ο Ρωτόκριτος, ο Πιστόφορος είναι αυτός που βραβεύεται και δέχεται τον έπαινο από το βασιλικό ζεύγος.⁶²⁰ Επιπρόσθετα, με τα προξενιά του γιού του ρήγα του

⁶¹⁵ Πιερής, 2006, σ. 17, υπ. 32.

⁶¹⁶ Για το όνομα του Πιστόφορου, βλ. εδώ, υπ. 624, ενώ για την ειρωνική αντιμετώπιση του Πιστόφορου από τον Κορνάρο βλ. εδώ, υπ. 620.

⁶¹⁷ Βλ. εδώ, υπ. 49.

⁶¹⁸ Βλ. εδώ, στα εξής υποκεφάλαια: *Κρήτη και Βυζάντιο: Β' βυζαντινή περίοδος (961-1204)*, σ. 139-141 και *Η βενετική πολιτική δράση στην Κρήτη-προοίμιο*, σ. 141-147.

⁶¹⁹ Βλ. εδώ, υπ. 28.

⁶²⁰ Πιερής, 2006, σ. 27, υπ. 60, όπου παρατηρεί ότι δεν έχει προσεχθεί η δραματική ειρωνεία του Κορνάρου, αναφορικά με τη σκηνή της βράβευσης του Πιστόφορου από την Αρτέμη, με εξαίρεση τον Danielsen (Danielsen, 1985, σ. 86-116) και την Παναγιωτοπούλου (Παναγιωτοπούλου, «Το ωραίο στον *Ερωτόκριτο*: οι αναγεννησιακές αισθητικές αντιλήψεις του Βιτσέντζου Κορνάρου», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 117-118). Επιπρόσθετα, ο Πιερής συνδέει τη συγγραφική δραματική

Βυζαντίου, πυροδοτείται μια σειρά εξελίξεων στην πλοκή του έργου (άρνηση Αρετής, προξενιά Ρωτόκριτου, όργητα Ηράκλη, εξορία Ρωτόκριτου, φυλάκιση Αρετής), ενώ πρέπει να ξεπεραστεί αυτό το εμπόδιο για να πραγματοποιηθεί ο γάμος των δύο νέων.⁶²¹

*

2) Ο Ρωτόκριτος στην γκιόστρα

Η γκιόστρα οργανώνεται για να διασκεδάσει ο βασιλιάς Ηράκλης την κόρη του Αρετή, ενώ ως έπαθλο ορίζεται ένα χρυσό στεφάνι, η τζόγια.⁶²² Τα τρία αρχοντόπουλα που επιλέγονται από τον Ηράκλη, για να πολεμήσουν με τους υπόλοιπους δέκα ιππότες είναι οι εξής: Ρωτόκριτος, Κρητικός και Κυπρίδημος. Ξενίζει το γεγονός ότι ο Πιστόφορος δεν ανήκει σε αυτή την τριάδα, μολονότι τύγχανε ιδιαίτερης συμπάθειας από τον βασιλιά Ηράκλη.

Το όνομά του Ρωτόκριτου προέρχεται από τη λέξη «έρωτας», λέξη που παραπέμπει στη γέννηση της Αφροδίτης στο νησί της Κύπρου και από τη λέξη «κριτής»,⁶²³ ενώ όπως επεσήμανε ο Holton, το όνομά αυτού του ήρωα ηχητικά παραπέμπει στην Κρήτη.⁶²⁴

Επομένως, ίσως το όνομα του Ρωτόκριτου να παραπέμπει στην ύπαρξη του τριγώνου, στη βάση του οποίου βρίσκεται η Κρήτη και η Κύπρος –νησιά τα οποία αποτέλεσαν σπουδαίες βενετικές κτήσεις– ενώ στην κορυφή βρίσκεται ο ίδιος ο Αθηναίος Ρωτόκριτος. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μετά από την οθωμανική κατάληψη της Κύπρου το 1571, η Κρήτη είναι η μεγαλύτερη ενετική κτήση στη Μεσόγειο.

ειρωνεία του Κορνάρου με τη γενικότερη στάση του απέναντι στη δόξα του Βυζαντίου βλ. εδώ, υπ. 721.

⁶²¹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού, σ. 276-313.

⁶²² Το χρυσό στεφάνι με το οποίο θα βραβευόταν ο νικητής της γκιόστρας ήταν φτιαγμένο από την ίδια την Αρετή (σα να 'χω τζόγια οπού 'καμε με πόθον η κερά μου; Β, 68), (με το στεφάνι οπού 'πλεξεν η μαρμαρένια χέρα, Β, 70).

⁶²³Κουρμούλης, «Υβρις και Κάθαρσις παρ' Ερωτοκρίτω», *Κρητικά Χρονικά*, 15-16, 1961-62, σ. 31: «Ο κύριος ήρωας του έργου φέρει το όνομα Ερωτόκριτος, όπερ δηλοί τον κρινόμενον, τον παιδευόμενον υπό του Έρωτος, τον τελούντα υπό την θείαν αυτού μανίαν.»

⁶²⁴Holton, «Πώς οργανώνεται ο Ερωτόκριτος;», *ό.π.*, σ. 101, υπ. 27, όπου αναφέρει ότι το όνομα Κριτίδης θα μπορούσε να το διεκδικήσει ο Χαρίδημος, ενώ το όνομα Ρωτόκριτος ηχητικά παραπέμπει στην Κρήτη. Αντίθετα, ο Πιερής (Πιερής, 2006, σ. 17, υπ. 32) υποστηρίζει ότι η Κρήτη αντανάκλαται ηχητικά μόνο στο Κριτίδης, ενώ υποστηρίζει ότι το όνομα Ερωτό-κριτος είναι κατ' αντίθεση του Πιστό-φορος.

Σχ. 2: Ονοματολογία Ρωτόκριτου:Κύπρος και Κρήτη

Επιπρόσθετα, ο Ρωτόκριτος είναι πολεμιστής που ανήκει στο βασίλειο των Αθηνών και θεωρεί χρέος του να αναδειχθεί νικητής, για να μείνει η τζόγια στην Αθήνα.⁶²⁵ Επίσης, ντρέπεται να μην κερδίσει τη τζόγια και ζηλεύει όταν προηγουμένως ο Κρητικός νικά τον Καραμανίτη, καθώς και όταν ο Πιστόφορος παίρνει τον ανθό:

ΠΟΙ.

Επόνειεν ο Ρωτόκριτος πώς για την ώρα εκείνη
να κονταροκτυπήσουσιν ο ρήγας δεν τσ' αφήνει,
να δείξη απάνω στ' άλογο την τέχνη κι αντρειοσύνη,
κ' εζήλεψε του Κρητικού στο πράμαν οπού εγίνη,
ως είδε τόσον έπαινο και φήμη που του δίδα·
πούρι επαρηγορήθηκε και πάντα του είχε ολπίδα
εις το κονταροκτύπημα να κάμη να γνωρίσου
ποιόν πρέπει να παινέσουσι, ποιόν πρέπει να φημίσου. [B, 1225-1232]

ΠΟΙ.

Εκείνη πάντα ελόγιαζε, παντά 'λιζε κ' εθάρρει
πώς τον ανθό ο Ρωτόκριτος έχει να τότε πάρη,
και δεν εμέτρησε να πή το πώς την ώρα εκείνη
με φρόνεψην η μάνα της ήκαμε δικιοσύνη,
σαν το γνωρίζασι πολλοί κι ωσάν το λέγαν κι άλλοι ,
μα ο πόθος την εσκότισε κ' ετύφλωσέ τη πάλι.
Σαν είδε κι ο Ρωτόκριτος τη ρήγισσα ίντα κάνει,
εντράπηκε, επρικάθηκε, μ' απ' όξω δεν του φάνη
και σύζηλο τον ήπιασε πολύ την ώρα εκείνη
κ' εφάνιστη του κ' η Αρετή αλλού γυναίκα εγίνη. [B, 2201-2210]

Επομένως, ακόμα και αν η γκιόστρα έχει καθαρά ψυχαγωγικό χαρακτήρα, κρύβει μέσα από τα λεγόμενα του Ρωτόκριτου ενδείξεις φιλοπατρίας και καθήκοντος απέναντι

⁶²⁵ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (B, 47-52).

στην υπεράσπιση της φήμης της πόλης του. Πρόκειται για στοιχεία τα οποία λειτουργούν, όπως θα δούμε, ως προοίμιο στην τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη.

*

Ο Ρωτόκριτος είναι ο πρώτος πολεμιστής που εμφανίζεται για να αναμετρηθεί με τα ρηγόπουλα που του αναλογούν. Συνολικά θα αναμετρηθεί με τρία ρηγόπουλα: τον Φιλάρετο από τη Μεθώνη, τον Ηράκλη από την Έγριπο και τον Δρακόκαρδο από την Πάτρα.

Με οδηγό την άποψη του Holton ότι οι τρεις πολεμιστές, τους οποίους αντιμετωπίζει ο Ρωτόκριτος αναπαριστούν τα τρία μεγάλα εμπόδια που αντιμετωπίζει στην επιδίωξη της ολοκλήρωσης με την Αρετούσα,⁶²⁶ επιδιώκω να συσχετίσω την πορεία του ήρωα για την απόκτηση της Αρετής,⁶²⁷ μέσα από τις τελευταίες αναμετρήσεις που δίνουν οι πολεμιστές της τελικής τριάδας. Τέλος, προκρίνω ότι αυτές οι τελευταίες αναμετρήσεις δεν είναι άσχετες με τη διατύπωση των κορναρικών μηνυμάτων.

Σύμφωνα με τον Holton, η τελευταία αναμέτρηση του Ρωτόκριτου στην γκιοστρά με τον Δρακόκαρδο της Πάτρας, συνδέεται με το τρίτο στάδιο, το οποίο πρέπει να περάσει ο

---

⁶²⁶ Holton, «Μυθιστορία», 1997, σ. 284: «Έτσι βλέπουμε ότι στα κονταροκτυπήματά του ο Ρωτόκριτος έχει να νικήσει αντίπαλους οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τα τρία μεγάλα εμπόδια που αντιμετωπίζει στην επιδίωξη της ολοκλήρωσης με την Αρετούσα: ο Φιλάρετος από τη Μεθώνη (που το έμβλημά του τον δείχνει να υποφέρει για τα κάλλη μιας νεράιδας Β, 192) αντιπροσωπεύει το θέμα του ανικανοποίητου έρωτα, την πρώτη φάση της πορείας του Ρωτόκριτου. Ο Ηράκλης από την Έγριπο (με έμβλημα που δείχνει ένα δέντρο ξεραμένο από την έλλειψη νερού Β, 208-10) συμβολίζει το χωρισμό από το αντικείμενο του πόθου- και, πραγματικά, η επικράτειά του είναι ακριβώς το μέρος ακριβώς όπου ο Ρωτόκριτος ξενιτεύεται και τις δύο φορές. Ο Δρακόκαρδος από την Πάτρα, απωθητικός, πολεμοχαρής και άγριος και, επιπλέον ο φίλος του Καραμανίτη, είναι ένας αληθινός εχθρός που, για να τον νικήσει, ακριβώς όπως θα πρέπει να θριαμβεύσει σ' έναν αληθινό πόλεμο με τους Βλάχους, ο Ρωτόκριτος θα χρειαστεί να επιστρατεύσει όλη του την τέχνη και το θάρρος.»

⁶²⁷ Για την προβολή της κόρης του βασιλιά ως προτύπου αρετής, καθώς ο Κορνάρος εστιάζει περισσότερο στις χάρες και στον χαρακτήρα και όχι τόσο στα εξωτερικά της κάλλη, βλ. Καλλίνης, «Το 'πορτρέτο' της Αρετής. Από τις 'προσωπογραφίες' ωραίων γυναικών της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής μυθιστορίας στην απουσία του γυναικείου σώματος στον *Ερωτόκριτο* του Β. Κορνάρου», στο: *Ζητήματα Ποιητικής*, σ. 127-129. Μάλιστα, ο Πιερής [Πιερής, «Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον *Ερωτόκριτο*», στο: *Καψωμένος (επιμ.), Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τόμος Γ₄, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, (από το ανάτυπο) σ. 130, υπ. 29, στο εξής Πιερής, 2011] αναφέρεται σ' αυτό το πόρισμα του Καλλίνη, στο πλαίσιο της σύνδεσης της Αρετής με τον Άριστο. Επιπλέον, για την προσωποποίηση της Αρετής με την αρετή-virtù, με αφορμή την μπρέζα του Ρωτόκριτου που απεικονίζει μια πεταλούδα (Ρωτόκριτος) να προσεγγίζει το αναμμένο κεριά (Αρετή), συμβολίζοντας την ένωση των δύο νέων βλ. Bancroft-Marcus, 1991, σ. 117-131 και της ίδιας, 1992, 21-45. Ακόμη βλ. Παπαδάκη, 2015, σ. 209.

ήρωας για να κερδίσει την Αρετή, δηλαδή την αντιμετώπιση των Βλάχων. Επιπλέον, η Μαρκομιχελάκη δέχεται την alter ego σχέση Κρητικού-Ρωτόκριτου και προχωρά ακόμη ένα βήμα, παρατηρώντας τη συμπληρωματική σχέση του Δρακόκαρδου με τον Ρωτόκριτο.⁶²⁸

Επιπρόσθετα, στη μελέτη της συμφωνεί με τον Holton ότι ο Δρακόκαρδος είναι ο μόνος από τους αντιπάλους του Ρωτόκριτου που χαρακτηρίζεται ως εχθρός (B, 1444), κάτι που συνέβη κατά την πρώτη μονομαχία στην περίπτωση του Καραμανίτη, ενώ η ίδια παρατηρεί ότι ο Δρακόκαρδος επιθυμεί να μονομαχήσει με τον Ρωτόκριτο, ίσως για να εκδικηθεί τον θάνατο του Καραμανίτη (B, 1451-1454).⁶²⁹

Παρόλο που η Μαρκομιχελάκη διαπιστώνει την κοινή περιγραφή των Δρακόκαρδου-Πιστόφορου με τη λέξη *δράκος* –η οποία συμβολίζει την Οθωμανική αυτοκρατορία–⁶³⁰επισημαίνει ότι ο συμβολισμός αυτός είναι ασύνδετος με τον Πιστόφορο του Βυζαντίου.

Με βάση τα πιο πάνω, θέτουμε υπο εξέταση αν εκτός από τη σύνδεση του Δρακόκαρδου-Ρωτόκριτου και Δρακόκαρδου-Καραμανίτη, υπάρχουν κάποιοι συσχετισμοί μεταξύ Δρακόκαρδου-Πιστόφορου.

Η Μαρκομιχελάκη επισημαίνει ότι ο αφέντης της Πάτρας εμφανίζεται ενδέκατος στη σειρά, δηλαδή μετά από τον Πιστόφορο και πριν από τους τρεις κύριους, όπως θα αποδειχθεί στην πορεία, διεκδικητές της τζόγιας (Ρωτόκριτο, Κρητικό, Κυπρίδημο) και ότι η Φροσύνη εκθειάζει τις αρετές του Πιστόφορου στην Αρετή (B, 440-452), για να εμφανιστεί αμέσως μετά ο Δρακόκαρδος.⁶³¹

---

⁶²⁸ Μαρκομιχελάκη, «Συμβολή στη μελέτη της Γκιόστρας στον *Ερωτόκριτο*: Ο Αφέντης της Πάτρας Δρακόκαρδος», στο: Κακλαμάνης-Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), EKIM, Ηράκλειο 2017, σ. 411-418, στο εξής Μαρκομιχελάκη, 2012.

⁶²⁹ Holton, *Erotokritos*, *ό.π.*, σ. 21 και του ίδιου, «Μυθιστορία», 1997, σ. 284. Επίσης, βλ. Μαρκομιχελάκη, 2012, σ. 411-412.

⁶³⁰ *Ό.π.*, σ. 409.

⁶³¹ *Ό.π.*, σ. 410-411.

Επίσης, αν η Μαρκομχελάκη –στηριζόμενη στο πόρισμα της Ροδοσθένους για την επανάληψη της λέξης *υπομονή*–⁶³² προχωρεί στη σύνδεση Δρακόκαρδου-Ρωτόκριτου, αξίζει να αναφερθεί ότι κάτι παρόμοιο παρατηρείται στις ιμπρέζες του Πιστόφορου και του Δρακόκαρδου. Εδώ, οι λέξεις που επαναλαμβάνονται και στις δύο περιπτώσεις είναι οι εξής: *ελπίδα, ολπίζω και δυσκολιές*.

Ο ΥΓΙΟΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Τούτος αγάπα κ' *ήλπριζε* μια κόρη να νικήση
και μ' όλο οπού 'χε *δυσκολιές*, δε θε να την αφήση,
μα ελόγιαζε χαιράμενο τέλος να ξετελειώση,
να κάμη το 'χε πεθυμιά και τ' άγρια να μερώση.
Κ' η σγουραφιά της κεφαλής ήδειχνε την *ελπίδα*,
γιατί 'χε κλήμα δροσερό μ' όμορφην αγγουρίδα
κ' ήλεγε ο στίχος κ' η γραφή: «Με τον καιρό *ελπίζω*
να φάγω τ' όξινο, γλυκύ, που εδά δε γεματίζω». [B, 427-434]

ΑΦΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ-ΡΗΓΟΠΟΥΛΟ ΚΥΠΡΟΥ

κ' εκείνος πάντα ελόγιαζε πώς να τον αγαπήση
κι ουδέ ποσώς δεν ήθελε τέτοια οδό ν' αφήση,
μα μ' όλο που την ήβλεπε σκληρή και γρινιασμένη,
πάντα με την απομονή το σπλάχνος τση ανιμένει.
Στην περικεφαλαία του την κατασκουριασμένη
με σγουραφιά είχε θάλασσαν άγρια και θυμωμένη
κ' εις τ' ακρογιάλιν εις ψαράς πεζόβολον εκράτει,
μα βλέποντας τη θάλασσα τα κύματα γεμάτη
με το δαχτύλι του ήδειχνε τάχα ο καιρός δε σάζει,
να κυνηγήση, να χαρή, σαν καταπώς λογιάζει·
και με το γράμμα φανερά που κάθα εις το γροίκα
ήλεγε πως τες *δυσκολιές* η υπομονή τσ' ενίκα:
«Αν έχω την απομονή και να μηδέν οκνέψω,
σα σιγανέψουν οι καιροί, *ολπίζω* να ψαρέψω». [B, 467-480]

Τόσο ο Πιστόφορος του Βυζαντίου, όσο και ο Δρακόκαρδος της Πάτρας έχουν αγάπη για μια κόρη, η οποία τους θέτει ενώπιον *δυσκολιών*, τις οποίες έχουν την *ελπίδα* ότι θα μπορέσουν να αντιμετωπίσουν.

Με τη λέξη *δυσκολιές* αποτυπώνονται τα εμπόδια που μπορεί να συναντούν κάποιιοι από τους ήρωες στον δρόμο προς την εκπλήρωση των επιθυμιών τους.⁶³³ Πιο

⁶³² Ό.π., σ. 412-413, όπου σ. 412, υπ. 17 γίνεται αναφορά στην ανέκδοτη διατριβή της Ροδοσθένους-Μπαλάφα, *Youth and old age: a thematic approach to selected work of Cretan Renaissance Literature*, University of Cambridge (Selwyn College), 2006, σ. 123.

⁶³³ Αναφέρω σ' αυτό σημείο ότι η μελέτη των λέξεων: *δυσκολιές, ολπίζω, ολπίδα, υπομονή, δράκος, αίτιοί, ξαθοσγουρομάλλης, χρυσοκόκκινο-η, ξαναγκαλιάζονται, αγκαλιασμένοι, ξένος,*

συγκεκριμένα, με τη λέξη αυτή δηλώνονται τα εμπόδια που θέτουν ήρωες όπως η Φροσύνη (Γ, 503, Γ, 1085 Α, 1691) και ο Πολύδωρος (Α, 2029) στην Αρετή και τον Ρωτόκριτο αντίστοιχα, αναφορικά με το θέμα του απαγορευμένου έρωτά τους.

Επίσης, η λέξη *δυσκολίες* εκφέρεται από τον Πολύδωρο α) στην προσπάθειά του να αποτρέψει τον Ρωτόκριτο να συμμετάσχει στην γκιόστρα (Β, 19), β) που ελπίζει ότι με την πάροδο του χρόνου και την εξορία του Ρωτόκριτου στην Έγριπο για δεύτερη φορά, θα περάσουν οι *δυσκολίες* για τον φίλο του (Γ, 1679) και γ) για να εκφράσει τη δυσκολία του να συνειδητοποιήσει ότι ο ξένος Κριτίδης είναι ο Ρωτόκριτος (Ε,1453).

Επιπλέον, η Αρετή μετά από το τέλος της γκιόστρας διακρίνει ότι οι *δυσκολίες* και οι *πείραξές* της πληθαίνουν (Γ, 512).

Ακόμη, με τη λέξη *δυσκολίες* ο Κορνάρος περιγράφει τα εμπόδια που βάζει η Αρετή στους γονείς της, ώστε να μην ευοδωθεί ούτε ο γάμος με τον Πιστόφορο, ούτε με τον Κριτίδη (Δ, 759, Δ, 430, Ε,220).

Επιπλέον, ο Κριτίδης –πριν από την αποκάλυψη της ταυτότητάς του στη νέα– ελπίζει να μην φέρει *δυσκολιά* η Αρετή στον γάμο τους (Ε,474), ενώ μετά από την αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητάς του, η νέα παρουσιάζεται στους γονείς της λέγοντάς τους ότι οι *δυσκολίες* γι' αυτό τον γάμο, *επάψα* (Ε, 1263).

Η χρήση αυτής της λέξης συνδέεται με τα εμπόδια που υπάρχουν, ως προς την υλοποίηση ενός γάμου, ή ως προς την εκπλήρωση του έρωτα δύο νέων. Αν αποδεικνύεται ότι υπάρχουν συνάφειες μεταξύ Δρακόκαρδου και Πιστόφορου και αν όπως είπε ο Holton η νίκη του Ρωτόκριτου επί του Δρακόκαρδου μπορεί να συσχετιστεί με την τελική νίκη απέναντι στους Βλάχους που θα του χαρίσει την Αρετή,⁶³⁴ τότε συνάγεται το εξής.

Οι *δυσκολίες* που υπάρχουν ως επί το πλείστον στο θέμα του γάμου και του έρωτα, θα πάψουν στο τέλος. Αν αρχικά το οθωμανικό στοιχείο απομακρύνθηκε από τον Κρητικό και οριστικά από τον Ρωτόκριτο μέσα από την νίκες τους επί των Καραμανίτη και Δρακόκαρδου, αντίστοιχα, τότε, ο Πιστόφορος και τα προξενιά του θα απομακρυνθούν μετά τη νίκη του Ρωτόκριτου-Κριτίδη επί του Άριστου στην τελευταία μονομαχία. Τότε, ο Ρωτόκριτος θα γίνει αποδεκτός από τον Ηράκλη και θα αποκαλύψει την πραγματική του ταυτότητα.

δικός, οχουθρός, οχτρός, κληρονομιά, κ.ά. γίνεται με την πολύτιμη βοήθεια του τετράτομου συμπραστικού πίνακα λέξεων των Philiprides-Holton, *Του κύκλου τα γυρίσματα, ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση με την τεχνική συνεργασία του John L. Dawson*, τ. 1-4, Ερμής, Αθήνα 1996.

⁶³⁴ Holton, «Μυθιστορία», 1997, σ. 284.

Επιπλέον, με αφορμή τον συμβολισμό της λέξης *δράκος* με την Οθωμανική αυτοκρατορία, συμβολισμός ο οποίος δεν επιτρέπει στην Μαρκομιχελάκη να συσχετίσει τον Πιστόφορο με την Οθωμανική αυτοκρατορία, επικεντρωνόμαστε στον τρόπο που χρησιμοποιείται αυτή η λέξη στο ποίημα.

Η λέξη *δράκος* εμφανίζεται ως το πρώτο συνθετικό στα ονόματα του Δρακόμαχου και του Δρακόκαρδου, ο οποίος επίσης παρομοιάζεται στο κείμενο με *δράκο* [(B, 1520, B, 1449 = δράκου καρδιάν εφόρει), B, 483)].⁶³⁵

Επιπλέον, *δράκοι* αποκαλούνται και οι εξής: Σπιθόλιοντας (B, 1120),⁶³⁶ Πιστόφορος (B, 413, B, 1828 όπου αυτή η τελευταία αναφορά γίνεται στο πλαίσιο της ειρωνείας, όπως επισημαίνεται από τον Πιερή),⁶³⁷ Τριπόλεμος (B, 2135), Κρητικός (B, 1052 κατά τη μονομαχία του με τον Καραμανίτη), Νικόστρατος (B, 2016), το βλαχικό στράτευμα- συνοδεία Βλαντίστρατου (Δ, 1137), το τελευταίο ζευγάρι μονομάχων: Άριστος-Κριτίδης (Δ, 1753 κατά τη μονομαχία τους), καθώς και ξεχωριστά ο ίδιος ο Κριτίδης (Δ, 937, Δ, 948, Δ, 1056, E, 15). Όσον αφορά στους Άριστο και Κριτίδη, θα αναφερθούμε διεξοδικά πιο κάτω.

Έτσι, η τελική τριάδα νικά ιππότες με το προσωνύμιο του *δράκου*, δηλαδή ο Χαρίδημος νικά τους: Καραμανίτη, Δρακό-μαχο, Νικόστρατο και Τριπόλεμο, ο Ρωτόκριτος νικά τον Δρακό-καρδο, και ο Κυπρίδημος νικά τον Πιστόφορο. Το ρηγόπουλο του Βυζαντίου δέχεται την ήττα –όπως θα αναλυθεί και πιο κάτω– και μέσα από το «πεδίο των προξενίων», μετά την επικράτηση του Ρωτόκριτου-Κριτίδη κατά την τελευταία μονομαχία με τον Άριστο.

Ωστόσο, μόνο ο ένας από αυτή την τριάδα χαρακτηρίζεται *δράκος* και αυτός είναι ο Κρητικός. Αυτό ίσως να εξηγείται μέσα από την ηγετική του θέση στην αντιοθωμανική σύρραξη, η οποία, όπως αναφέρθηκε, απηχεί στην ιδεολογία των 12 αρχοντόπουλων.⁶³⁸ Αν και ο Κρητικός δεν ηττάται από κάποιον άλλον πολεμιστή, ούτε πεθαίνει όπως ο Καραμανίτης, η μη κλήρωσή του στην τελική δυάδα για τη διεκδίκηση της τζόγιας,

⁶³⁵ Μαρκομιχελάκη, 2012, σ. 413 όπου στο πλαίσιο της προσπάθειάς της να δείξει τη σύνδεση ανάμεσα σε Δρακόκαρδο και Ρωτόκριτο, εστιάζει στο ότι οι προαναφερθέντες περιγράφονται από τον ποιητή ως *δράκοι*. Μάλιστα, ο Ρωτόκριτος μεταμορφωμένος σε Κριτίδη, αποκαλείται πέρα από *δράκος* (βλ. Δ, 947-950), μαύρος και άσκημος (E, 1143).

⁶³⁶ Το προσωνύμιο *δράκος* είναι συνηθισμένο για τον Τούρκο (βλ. Danielsen, 1985, σ. 104-105).

⁶³⁷ Πιερός, 2006, σ. 31-32.

⁶³⁸ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη*, σ. 208-214.

ισοδυναμεί, όπως ειπώθηκε, με την στέρηση του νοήματος που έδιναν οι ιπποτικές αναμετρήσεις στην ίδια του τη ζωή (βλ. πιο πάνω Β, 727-744).

Παράλληλα, αν όλοι οι ιππότες που νικά ο Χαρίδημος αποκαλούνται *δράκοι*, δεν συμβαίνει το ίδιο στην περίπτωση του Κυπρίδημου και του Ρωτόκριτου. Συγκεκριμένα, οι πολεμιστές που δεν αποκαλούνται *δράκοι* και παρουσιάζονται να χάνουν από δύο πολεμιστές, όπως ο Ρωτόκριτος και ο Κυπρίδημος που επίσης δεν είναι *δράκοι*, είναι οι εξής: ο Φιλάρετος της Μοθώνης και ο Ηράκλης της Έγριπος, οι οποίοι δέχονται την ήττα από τον Ρωτόκριτο και ο Δημοφάνης της Μυτιλήνης, ο Γλυκαρέτης της Αξιάς και ο Ανδρόμαχος του Αναπλιού που δέχονται την ήττα από τον Κυπρίδημο.

Ωστόσο, οι τελευταίες αναμετρήσεις της τελικής τριάδας παρουσιάζουν κάτι κοινό: ο Κορνάρος τοποθετεί απέναντι στα *αστέρια της γκιάστρας*,⁶³⁹ ιππότες-*δράκους*, όπως τον Τριπόλεμο, τον Πιστόφορο και τον Δρακόκαρδο.

Σχ. 3: Ιππότες-δράκοι

Με βάση τα πιο πάνω, μελετάται αν (και) μέσα από αυτή την κορναρική επιλογή δηλώνεται κάποια συνάφεια μεταξύ Πιστόφορου-Δρακόκαρδου και γενικότερα μια σύνδεση μεταξύ Βυζαντίου και Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε ενισχύεται το πόρισμα του Πιερή αναφορικά με τη σύνδεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως συνέχειας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο πλαίσιο της μελέτης του *Ερωτόκριτου*.⁶⁴⁰

⁶³⁹ Δανείζομαι την έκφραση «αστέρια της γκιάστρας» από τον τίτλο του σημαντικού μελετήματος του Bakker, 2000, ο οποίος χαρακτηρίζει έτσι τους Ρωτόκριτο, Κυπρίδημο και Χαρίδημο.

⁶⁴⁰ Βλ. εδώ, υπ. 204. Για το θέμα της συνέχειας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσα από την Οθωμανική αυτοκρατορία, μετά από το 1453 στο πλαίσιο της εξέτασης των ιδεολογικών εκφάνσεων του *Ερωτόκριτου*, πρώτος αναφέρθηκε ο Πιερής, 2006, σ. 11, υπ. 8, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

Επιπλέον, μελετάται η επιλογή της Σκλαβουινιάς ως τόπου, από τον οποίο ξεκινά η παράδοση της *έχθρητας*⁶⁴¹ μεταξύ Κρήτης και Καραμανιάς, όπως φάνηκε στην πρώτη μονομαχία.

ΚΡΗ.

Και λέγει του: «Σκλαβούναρε, εγώ 'λεγα ποιος είσαι!
Δεν το 'χω για παράξενο. Πάντα Σκλαβούνος ζήσε,
Ακάτεχος στην αρχοντιά κι αμάθητος στην πράξη!
Σήμερα από λόγου μου θέλω να πάρης τάξη. [B, 2119-2122]

Ο Κρητικός διευκρινίζει ότι δεν θα πολεμήσει τον Σκλαβούνο όπως είχε πολεμήσει το *ρηγόπουλο*, ίσως υποδηλώνοντας έτσι τη σύγκριση που κάνει ανάμεσα στο προηγούμενο ρηγόπουλο που πολέμησε, τον Νικόστρατο από την Μακεδονία και τον Τριπόλεμο.

Επίσης, κατά την αναμέτρηση Κρητικού-Νικόστρατου παρεμβάλλεται στην αφήγηση το γεγονός ότι μάρτυρας της μονομαχίας του πατέρα του Καραμανίτη και του πατέρα του Κρητικού, υπήρξε, μεταξύ άλλων, και ο πατέρας του Νικόστρατου. Σαφώς, με αυτή την αναφορά ο Νικόστρατος επιδιώκει να δείξει την εκτίμησή του προς τον Κρητικό και τις καταβολές του. Επιπλέον, ο Νικόστρατος και ο Κρητικός γίνονται φίλοι, ως αποτέλεσμα του αμοιβαίου αλληλοσεβασμού που έχουν:

ΝΙΚ.

και λέγει του: «Όπου κι ά βρεθώ κι οπού 'μαι κι όπου πηαίνω,
σ' αγάπην έναν αδερφόν έχεις εμπιστεμένο
[...]

μ' άρχοντες εσουντύχαινε και το γονή σου επαίνα
σε μια μαλιάν οπού 'καμε, γυρίζοντας στα ξένα,
με του Σπιθόλιοντα απατά τον αντρειωμένο κύρη
κ' εκεί ήλαχε ο πατέρας μου κι άλλοι πολλοί μαρτύροι
κ' ήλεγε σαν τον κύρη σου δεν είδε άλλο κανένα
κι ως πέρυσι οπού πόθανε πάντα του τον επαίνα,
μα εσύ τον επερίσεψες σ' εκείνο οπού γνωρίζω
και να 'ν' κιανείς ωσάν εσέ σ' άρματα δεν ολπίζω.
Κάτεχε πως δυό κέρδητα ήκαμες μετά μένα:
τη τζόγια την ολόχρουση και τη φιλιά μου εμένα'
τσι χώρες μου, τα πλούτη μου όριζε σα δικά σου
κ' εσκλάβωσές με σήμερα με την παλληκαριά σου
κι αν ήπεσα από τ' άλογο δεν το 'χω σ' εντροπή μου,
γιατί σε πράξη κι αντρειάν ωσάν εσέ δεν ήμου». [B, 2021-2022, 2029-2042]

⁶⁴¹ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (B, 2133-2136).

Παράλληλα, εκφράζεται χωρίς καμιά φειδώ ο θαυμασμός που τρέφει ο Κρητικός προς τον Νικόστρατο, τόσο για τις πολεμικές του ικανότητες όσο και για την καλοσύνη του:

ΚΡΗ.

«Τα κονατροκτυπήματα σαν πάψου και σκολάσου,
για φίλο και γι' αφέντη μου να 'χω την αφεντιά σου». [B, 1983-1984]

ΠΟΙ.

Να του γροικήση ο Κρητικός τούτα ν' αναθιβάνη,
με σπλάχνος και ταπείνωση αγκαλιαστό τον πιάνει.

ΚΡΗ.

Λέγει του: «Ρήγα κι αμιρά και δυνατέ στρατιώτη,
ακόμη έτοιμο άντρα ωσάν εσέ δεν ήκαμεν η νιότη
κι ουδέ ποτέ μου το 'λπίζα κ' η Μοίρα να θελήση
ο ανήμπορος το δυνατό σήμερα να νικήση.
Μα τούτον είν' το ριζικό, να δώ το δεν ολπίζω,
μ' αφέντη μου κ' εις την αντρεία κ' εις τ' άλλα σε γνωρίζω
κι όπου βρεθώ ένα δουλευτήν έχεις εμπιστεμένο,
οπού σε θέλει πεθυμά, κορμί χαριτωμένο,
κ' εσκλάβωσέ με η χάρη σου ετούτη την ημέρα,
τα κονταροκτυπήματα σ' έτοιμα σκλαβιά μ' εφέρα.
Μήνα μου δίχως ντήρηση σ' κάθε σου χρεία, να ζήσης
αγάπα με ώστε που να ζώ και μη μου λησμονήσης». [B, 2043-2056]

Εν ολίγοις, η αντιπαλότητα Κρητικού-Τριπόλεμου έρχεται σε αντιδιαστολή με την αγάπη και τη φιλία Κρητικού-Νικόστρατου. Αν για τους σκοπούς της γκιοστρας ο Κρητικός «πρέπει» να δει τον Νικόστρατο ως «εχθρό» μέσα στο τυπικό πλαίσιο των κονταροκτυπημάτων,⁶⁴² κάτι αντίστοιχο δεν συμβαίνει στην περίπτωση της αναμέτρησης με τον Τριπόλεμο, πολεμιστή με τον οποίο είναι πράγματι εχθροί.

Αν η φιλία Κρητικού-Νικόστρατου αποτελεί κατά κάποιον τρόπο συνέχεια της φιλίας και του θαυμασμού που συνέδεε τους πατεράδες τους,⁶⁴³ αρχής γενομένης από τη *μαλιάν* στη Σκλαβουνιά, τότε ίσως να υπονοείται ότι η αντιπαλότητα Κρητικού-Τριπόλεμου απορρέει από την ίδια *μαλιά* που έγινε στα μέρη του δεύτερου.

Με βάση τον Vincent και την *τολμηρή* –κατά τον ίδιο– *σκέψη* του, σχετικά με το γεγονός ότι η καταγωγή του Χαρίδημου δύναται να ανάγεται στα 12 αρχοντόπουλα του Νικηφόρου Φωκά του Βυζαντίου, είναι πιθανόν ο πατέρας του Κρητικού να θεωρηθεί ως

⁶⁴²Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 1981-1982).

⁶⁴³Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «'Σε μια πνοήν εξούσανε, σε μιαν αγάπη επλέγα': η ποιητική της ανδρικής φιλίας στον *Ερωτόκριτο*», στο: Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου, ό.π.*, σ. 236.

εκπρόσωπος μιας παλαιότερης γενιάς της Κρήτης.⁶⁴⁴ Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε ίσως (με αφορμή τη φιλική σχέση που διατηρούν) και ο πατέρας του Νικόστρατου να ασπάζεται αυτή τη βυζαντινή ιδεολογία.

Επιπλέον, ίσως η σύνδεση αυτού του θρύλου με τον Κρητικό να επαληθεύεται μέσα από α) την ηγετική του παρουσία στην αντιοθωμανική σύρραξη και μέσα από β) τη φιλία που δημιουργεί με τον Νικόστρατο (με αφορμή τη φιλία των πατεράδων τους), δείγμα ενδεχομένως της κοινής ιδεολογίας που τους συνδέει και μιας ιδεολογίας που την ίδια ώρα τον διαχωρίζει από τον Τριπόλεμο.

Αν ευσταθούν τα πιο πάνω επιχειρήματα γύρω από τον *δράκο*-Τριπόλεμο και τη σύνδεσή του με τη διαμάχη οθωμανικού-βυζαντινού στοιχείου, αφού η χώρα του στέγασε αυτή τη διαμάχη,⁶⁴⁵ τότε οι τελευταίοι ιπότες που αντιμετωπίζουν ο Κυπρίδης και ο Ρωτόκριτος ίσως να είναι εκφραστές των εμπλεκόμενων μερών αυτής της *μαλιάς*. Από τη μια, ο Πιστόφορος που εκπροσωπεί το Βυζάντιο και από την άλλη ο Δρακόκαρδος, που μέσα από τη σύνδεσή του με τον Καραμανίτη, παρουσιάζει συνάψεις με το οθωμανικό στοιχείο. Εν ολίγοις, αυτοί οι ιπότες που δέχονται την ήττα κατά τις τρεις τελευταίες αναμετρήσεις της τριάδας να εκπροσωπούν το οθωμανικό και το βυζαντινό στοιχείο.⁶⁴⁶

Αν σύμφωνα με τον Holton, τα τρία στάδια που πρέπει να περάσει ο Ρωτόκριτος, για να κερδίσει την κόρη, υποδηλώνονται μέσα από τους τρεις ιπότες με τους οποίους πολεμά στην γκιόστρα,⁶⁴⁷ τότε ενδεχομένως και τα στάδια από τα οποία πρέπει να περάσει ο ήρωας (δηλαδή οι τρεις ιπποτικές αναμετρήσεις στις οποίες θα λάβει μέρος), για να κερδίσει την Αρετή, πιθανόν να αντανakλώνται μέσα από τις τρεις τελευταίες αναμετρήσεις των *αστεριών της γκιόστρας*.⁶⁴⁸ Αναμετρήσεις, οι οποίες, όπως αναλύθηκε, παρουσιάζουν ένα κοινό: την ήττα τόσο του βυζαντινού, όσο και του οθωμανικού στοιχείου.

Έτσι, η μονομαχία Ρωτόκριτου-Δρακόκαρδου ίσως να απηχεί τη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, στην οποία ο Ρωτόκριτος έχει σημαντικό ρόλο, αφού είναι αυτός που συμβουλεύει τον Κρητικό πώς με τέχνη να νικήσει τη δύναμη του Καραμανίτη.

---

⁶⁴⁴ Βλ. εδώ, υπ. 28.

⁶⁴⁵ Vincent, 2015, σ. 100-101, όπου γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι η κορναρική Σκλαβουνιά ίσως να συσχετίζεται με τη Δαλματία, περιοχή όπου έλαβαν χώρα πολλές μάχες κατά τον Γ' Βενετοτουρκικό πόλεμο.

⁶⁴⁶ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Άριστος-Κριτίδης*, σ. 227-254.

⁶⁴⁷ Holton, «Μυθιστορία», 1997, σ. 284.

⁶⁴⁸ Bakker, 2000.

Επιπλέον, η νίκη του Κυπρίδημου έναντι του Πιστόφορου, νίκη που προηγείται της βράβευσης του ρηγόπουλου με τον ανθό, ενδεχομένως να παραπέμπει στην επικράτηση και ανάδειξη του Ρωτόκριτου ως νικητή της γκιόστρας, στην οποία μετείχαν 12 ιππότες, οι οποίοι μπορούν να παραλληλιστούν με τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων, φορέα της βυζαντινής ιδεολογίας. Αν η νίκη του Κυπρίδημου συνοδεύεται με την αποστολή των προξενιών από τον γιό του ρήγα του Βυζαντίου, τότε παρομοίως η νίκη του Ρωτόκριτου στην γκιόστρα δεν είναι αρκετή για να αποκτήσει την Αρετή, επειδή ορθώνεται μπροστά του το εμπόδιο των προξενιών του ρηγόπουλου του Βυζαντίου. Τέλος, η μονομαχία Χαρίδημου-Τριπόλεμου αντανακλά την τρίτη και τελευταία ιπποτική αναμέτρηση, ή αλλιώς τον τρίτο και τελευταίο πόλεμο στον οποίο μετέχει ο ομώνυμος ήρωας, δηλαδή στην αναμέτρησή του ως Ρωτόκριτου-Κριτίδη με τον Άριστο.

Σχετικά με το όνομα του Τριπόλεμου, αυτό παραπέμπει σε τρεις πολέμους, ενώ η ιμπρέζα του απεικονίζει ένα νησί, το οποίο μένει *αλύγιστο* στις όποιες αντιξοότητες εξ αιτίας της *μπιστικής φιλιάς*:

ΑΦΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΣΚΛΑΒΟΥΝΙΑΣ

Είχε κι αυτός στην κεφαλή νησί σγουραφισμένο
κ' ήτο στη μέση του γιαλού βαθιά θεμελιωμένο
κ' η θάλασσα κι ο άνεμος με μάνητα το δέρνα,
το κύμα ήσκα κι άφριζε κι απ' την κορφή του επέρνα,
μά 'δειχνε πως δεν την ψηφά τη μάνηταν εκείνη
κι ασάλευτο στην ταραχή κι αλύγιστον εγίνη.
Το γράμμα ήτον εύκολο και κάθε είς το γροίκα
για ποιά αφορμήν η θάλασσα κι άνεμος δεν το νικά:
«Φόβοι, τρομάρες, μάνητες, κύματα κι α φουσκώσου,
δεν ημπορού μια μπιστική φιλιά να ξεριζώσου».
Τ' όνομα που του βγάλασι την ώρα που εγεννήθη,
ωσάν ακρομεγάλωσε, πάραυτας τ' απαρνήθη
κ' ήρηκεν άλλον όνομα, ετσι 'θελε, έτσ' ορίζει:
Τριπόλεμος εκράζετο ογιά να φοβερίζη. [B, 269-282]

Σε κατοπινό στάδιο της εργασίας διερευνάται αν μετά από το πέρας αυτής της μονομαχίας δίνεται απάντηση στα ερωτήματα:⁶⁴⁹ α) αν η *φιλιά* που θα κρατήσει το νησί *αλύγιστο*, παρουσιάζεται λογοτεχνικά μέσα από την τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη, παραπέμποντας στους δεσμούς Κρήτης-Βενετίας και β) αν αυτοί οι δεσμοί

⁶⁴⁹ Βλ. εδώ, στα εξής υποκεφάλαια: *Άριστος-Κριτίδης*, σ. 227-254 και *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 277-313.

επισφραγίζουν την επιτυχημένη παρουσία του Ρωτόκριτου μέσα από τις συμμετοχές του στους τρεις πολέμους.

Κριτήριο για την επιτυχημένη παρουσία, τη «νικηφόρο στράτα» (αν θέλουμε να ανατρέξουμε στο όνομα του Νικόστρατου) ορίζεται η κατίσχυση του Ρωτόκριτου έναντι στον *δράκο* Πιστόφορο και κατά συνέπεια στα προξενιά που στέλνει, γεγονός το οποίο συντελείται μόνο με την επικράτησή του ως Κριτίδη απέναντι στον Άριστο από τη Φραγκιά. Πρόκειται για μια επιτυχημένη παρουσία, έτσι όπως ορίζεται μετά από το πέρας της τελευταίας μονομαχίας, με α) την εξουδετέρωση των Βλάχων, β) τη στέψη του ως βασιλιά της Αθήνας και γ) με τον γάμο του με την Αρετή.

Σε συνέχεια του εντοπισμού συναφειών ανάμεσα στις ιπποτικές αναμετρήσεις και στην ερωτοκρίτεια πλοκή αναλύεται η ονοματολογία των ιπποτών που αντιμετωπίζει ο Κρητικός πριν από την γκιόστρα (Καραμανίτης) και κατά την γκιόστρα (Δρακό-μαχος, Νικόστρατος, Τρι-πόλεμος).

Τα ονόματα αυτών των ιπποτών δείχνουν τα στάδια μέσα από τα οποία περνά ο Ρωτόκριτος πριν από την απόκτηση της Αρετής. Αρχικά, η νίκη της αντιθωμανικής ομάδας των ιπποτών έναντι στον Καραμανίτη που θεωρείται σύμβολο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας πιθανόν να υπονοεί το στάδιο της *ιθαγενούς αντίδρασης*. Στην πορεία, αφού ο Ρωτόκριτος δώσει μάχη απέναντι στο σύμβολο του *δράκου*, είτε μέσα από τη μονομαχία με τον Δρακόκαρδο, είτε μέσα από τον «πόλεμο των προξενιών» ενάντια στον Πιστόφορο, θα στεφθεί «νικητής της στράτας» που πορεύθηκε, αλλά αφού περάσει και τον «τρίτο πόλεμο», δηλαδή νικώντας τον Άριστο.

Αν ισχύουν τα πιο πάνω, τότε ο ποιητής μέσα από τις τρεις ιπποτικές αναμετρήσεις στις οποίες συμμετέχει ο Ρωτόκριτος ως *alter ego* του Χαρίδημου διατυπώνει τη «διορθωτική» του θέση ως προς το πολιτικό σκηνικό της εποχής του, ανασυνθέτοντας την πορεία που ακολούθησε,⁶⁵⁰ αλλά κυρίως εισηγείται ποια οδό να ακολουθήσει ο κρητικός λαός, προκειμένου να επιτευχθεί η διαφύλαξη του νησιού από τους Οθωμανούς.

*

---

⁶⁵⁰Βλ. εδώ, υπ. 3.

3. Άριστος-Κριτίδης

Μολονότι, η Αρετή αρνείται να παντρευτεί τον Πιστόφορο και ο Ρωτόκριτος βρίσκεται εξόριστος στην Έγριπο, το ενδεχόμενο να ευοδωθούν τα προξενιά του Πιστόφορου δεν παύει να υφίσταται. Αυτή η πιθανότητα παραμένει ζωντανή μέχρι τη στιγμή της επιστροφής του Ρωτόκριτου ως Κριτίδη στην Αθήνα.

Πιο κάτω υποστηρίζεται η περιθωριοποίηση του βυζαντινού στοιχείου κατόπιν της μονομαχίας και της νίκης του Ρωτόκριτου-Κριτίδη επί του ικανού πολεμιστή Άριστου.⁶⁵¹

Μετά από πολλή αιματοχυσία οι δύο βασιλιάδες συναινούν στον ορισμό των δύο ιπποτών που θα συμμετέχουν στην τελευταία μονομαχία η οποία θα κρίνει την έκβαση του πολέμου. Έτσι, Βλαντίστρατος και Ηράκλης καλούνται να ορίσουν τους εκπροσώπους τους. Ο Βλαντίστρατος επιλέγει εύκολα τον καλύτερο πολεμιστή του και ανιψιό του από *γυναίκειον αίμα*, Άριστο από τη Φραγκιά, ενώ ο Ηράκλης που βρίσκεται σε δύσκολη θέση καθώς δεν ξέρει ποιόν να επιλέξει, βρίσκει τη λύση στην προσφορά του Κριτίδη να είναι αυτός ο πολεμιστής που θα εκπροσωπήσει την Αθήνα.

Στο πλαίσιο της ένταξης του κορναρικού έργου στα ιστορικά του συμφραζόμενα και του εντοπισμού στοιχείων που ενισχύουν την αλληγορική του χροιά,⁶⁵² μελετάται αν η τελευταία μονομαχία έχει συνάφειες με ιστορικές στιγμές του παρελθόντος.

Πιο κάτω, αναλύονται δύο προσωνύμια με τα οποία ο ποιητής επιλέγει να χαρακτηρίσει τους Ρωτόκριτο-Κριτίδη και Άριστο. Πρόκειται για τις λέξεις *αἰτοί* και *δράκοι*. Στόχος είναι ο εντοπισμός μιας πιθανής σύνδεσης αυτών των προσωνυμίων με τις ιπποτικές αναμετρήσεις και κυρίως με την τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη. Αν όντως υπάρχει

---

⁶⁵¹ Για το γεγονός ότι ο Ρωτόκριτος θα αποκτήσει την Αρετή, μόνο αφού κερδίσει τον πέμπτο πολεμιστή, τον Άριστο, ξεπερνώντας το κατόρθωμα του Κυπρίδημου και του Χαρίδημου που είχαν κερδίσει τέσσερις στην γκιάστρα βλ. Λαουμτζή, «'Τον Ουρανό παρακαλώ...'/ 'Στον Ουρανό εγράφτη...' Μαγεία, αστρολογία και κοσμολογικές αντιλήψεις στον Κορνάρο», *ό.π.*, έτσι όπως αναφέρεται στο Πιερής, 2011, σ. 135, υπ. 35. Γενικότερα για την προβολή του αριθμού 5 στον *Ερωτόκριτο*, αριθμού που είναι συνυφασμένος με τη δικαιοσύνη, την ελεύθερη βούληση και την ισότητα βλ. Λαουμτζή, *ό.π.*, έτσι όπως αναφέρεται στο Πιερής, 2011, σ. 139-140, υπ. 42-43. Για μια άλλη άποψη που στηρίζεται στην άποψη ότι ο συγγραφέας δημιουργεί «ένα συμβολικό κώδικα με τον αριθμό τέσσερα» βλ. Ροδοσθένους, «Διαλογικές σχέσεις της *Πανώριας* του Χορτάτση και του *Ερωτόκριτου* του Κορνάρου μέσα από το θέμα 'γηνρατεία-νεότητα'», στο: Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα, οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων*, τ. 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 125-127. Επίσης, βλ. Κακλαμάνης, «*Ερωτόκριτος*, πρώιμη νεωτερικότητα», σ. 33-35 και βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Το τέλος του «πολέμου των προξενίων» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 276-313.

⁶⁵² Για το αλληγορικό νόημα στον *Ερωτόκριτο* βλ. Vincent, 2015, σ. 87-110 και κυρίως σ. 87-90 και Vincent, 1994, σ. 92.

αυτή η συνάφεια, τότε ενδέχεται να σχετίζεται με τη διατύπωση της θέσης του Βιτσέντζου Κορνάρου γύρω από τα πολιτικά τεκταινόμενα.

Με τη λέξη *αἰτοί* χαρακτηρίζονται οι εξής: ο Ρωτόκριτος (Β, 522, Β, 2300, Β, 1347, Β, 1263, Α, 613),⁶⁵³ ο Κριτίδης (Δ, 1800, Δ, 1767, Δ, 1036, Δ, 933, Δ, 1669), ο Κρητικός (Β, 1894, Β, 1072, Β, 1049), ο Κυπρίδημος (Β, 2300, Β, 2342), ο Πιστόφορος (Δ, 283, Β, 1763, Β, 367), ο Άριστος (Δ, 1904, Δ, 1800, Δ, 1669), ο Ανδρόμαχος του Αναπλιού (Β, 166) και ο Δρακόμαχος της Κορώνης (Β, 248).

Στην περίπτωση του Ηράκλη της Έγριπος η αναφορά στους *αἰτούς* δεν χρησιμοποιείται για να χαρακτηριστεί η προσωπικότητα του ίδιου. Αντίθετα, με *χρυσούς αἰτούς* είναι στολισμένη η φορεσιά του (Β, 201). Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τη λέξη *δράκος*, αφού σε μια περίπτωση χρησιμοποιείται από τον ποιητή, για να προσδιορίσει την ενδυματολογική παρουσία του Δρακόκαρδου, ο οποίος φορέει *καρδιά δράκου* (Β, 1449).

Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσθήκη του επιθετικού προσδιορισμού *χρυσός/χρυσούς* δίπλα από τις λέξεις *αἰτός* ή *αἰτούς*, αντίστοιχα. Προσδιορισμός που εμφανίζεται α) στην περίπτωση του Ρωτόκριτου (Β, 1347) που χαρακτηρίζεται έτσι από την Αρετή κατά τη διάρκεια της γκιόστρας, β) στην περίπτωση του Πιστόφορου (Δ, 283), ο οποίος αποκαλείται έτσι από τον Ηράκλη, όταν αυτός εκφράζει την επιθυμία του να παντρεύει τη θυγατέρα του μαζί του, καθώς και γ) στην περίπτωση του Άριστου και του Κριτίδη (Δ, 1669), οι οποίοι χαρακτηρίζονται έτσι μέσα από τα λόγια του ποιητή κατά την άφιξή τους στο πεδίο της μάχης.

---

⁶⁵³ Κατ'εξαίρεση του προσωνυμίου *δράκος* που ο Ρωτόκριτος το έχει μόνο ως Κριτίδης, το προσωνύμιο *αἰτός* το έχει και ως Ρωτόκριτος και ως Κριτίδης.

Σχ. 4: Ιππότες που αντιμετωπίζει η τελική τριάδα και αποκαλούνται *αἰτοί*, ή φέρουν το σύμβολο του *αἰτού* (με πράσινο), ή αποκαλούνται *χρουσοί αἰτοί* (με χ).

Οι τρεις *αἰτοί*: Κρητικός-Κυπρίδημος-Ρωτόκριτος νικούν τους Δρακόμαχο, Ανδρόμαχο και Ηράκλη, αντίστοιχα. Αυτοί οι ιππότες οι οποίοι χάνουν χαρακτηρίζονται ή φέρουν το σύμβολο του αετού στη φορεσιά τους (Β, 201 Ηράκλης). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σειρά με την οποία επιλέγει ο ποιητής να τους προβάλλει στις αναμετρήσεις της γκιόστρας, επειδή οι ιππότες-*αἰτοί* ή φέροντες *αἰτούς* παρουσιάζονται να είναι η δεύτερη αναμέτρηση για τον κάθε έναν πολεμιστή της τελικής τριάδας, στο πεδίο της γκιόστρας.

Εξάιρεση αποτελεί ο Πιστόφορος, ο οποίος δεν είναι απλά *αἰτός* αλλά *χρουσός αἰτός* και κατατροπώνεται από τον Κυπρίδημο. Κατά τη διεξαγωγή της γκιόστρας, παρόντες είναι μόνο δύο *χρουσοί αἰτοί*, ο Ρωτόκριτος και ο Πιστόφορος.⁶⁵⁴ Στην τελευταία μονομαχία θα εμφανιστούν και οι άλλοι δύο, δηλαδή ο Κριτίδης και ο Άριστος.⁶⁵⁵ Όσον αφορά στον Ηράκλη που φέρει *χρουσούς αἰτούς*,⁶⁵⁶ όπως θα αναλυθεί πιο κάτω, είναι επίσης παρών κατά κάποιον τρόπο στην τελευταία μονομαχία του έργου, δια μέσου της κτήσης του, της Εγγίπου. Επίσης, παρών είναι και ο Πιστόφορος μέσα από την απειλή των προξενιών του.

⁶⁵⁴ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Β, 1347), (Δ, 277-283).

⁶⁵⁵ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 1669-1670).

⁶⁵⁶ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Β, 201-202).

Σχ. 4.1: χρουσοί αίτιοί στην γκιόστρα και στην τελευταία μονομαχία.

Ακολουθως, γίνεται αναφορά στην προτίμηση που δείχνει η Φροσύνη σε συγκεκριμένα ρηγόπουλα που επιθυμεί να κερδίσουν τη τζόγια:

ΦΡΟ.

για να της πάψη ο λογισμός, τη λέγει: «Θυγατέρα, κάτεχε, απ' όσους κι α θωρώ σ'ετούτη την ημέρα, κ' ήρθασι κ'εγραφήκασιν, εμένα δε μ'αρέσει μόνο το βασιλόπουλον οπού 'ναι εκεί στη μέση κι οπού 'ρθε με πολλή αφεντιά κ' επρέπισεν η χώρα· Κι όξω από κείνο ορέγομαι, κ' έχει ομορφιά μεγάλη, κείνο το χρυσοκόκκινο τον ξαθοσγουρομάλλη· κάθεται σα σγουραφιστός και στράφτει μες στα κάλλη κι ωσάν ετούτους και τους δύο, θαρρώ, δεν είν' επά άλλοι». [B, 1329-1338]

ΦΡΟ.

Λέγει της: «Θυγατέρα μου, γροίκα τα λέγω τώρα: κάτεχε, η τζόγια που 'καμες βγαίνει όξω από τη χώρα· Τίς είναι σαν τον Κρητικό και σαν τον Κυπριώτη και τις σαν του Πιστόφορου την αντρειωμένη νιότη, κ'εκείνο τον Τριπόλεμο τις να τότε νικήση κι αυτό το χρυσοκόκκινον οπού περνά τη φύση;» [B, 1359-1364]

Σύμφωνα με το πιο πάνω παράθεμα, η Φροσύνη καταλήγει ότι η τζόγια δεν θα παραμείνει εντός Αθηνών αλλά θα την κερδίσει κάποιος ξένος, αναγνωρίζοντας την αξία του Κρητικού, του Κυπριώτη,⁶⁵⁷ του Πιστόφορου, του Τριπόλεμου και του χρυσοκόκκινου οπού περνά τη φύση. Επίσης, λίγο πιο πριν απαντώντας στο ερώτημα της Αρετής σχετικά

⁶⁵⁷ Βλ. εδώ, υπ. 296.

με το ποιόν προτιμά να επικρατήσει, η Φροσύνη καταλήγει σε δύο πολεμιστές: α) στο βασιλόπουλο που ήρθε με *πολλή αφεντιά*, δηλαδή τον Πιστόφορο που ήρθε με τη βασιλική του ακολουθία και β) *κείνο το χρυσοκόκκινο τον ξανθοσγουρομάλλη*.

Υπήρξε προβληματισμός ποιός θα μπορούσε να είναι αυτός ο πολεμιστής στον οποίο αναφέρεται η Φροσύνη –και μάλιστα δύο φορές– κατατάσσοντάς τον μαζί με τον Πιστόφορο ανάμεσα στους εκλεκτούς της, για να κερδίσουν τη τζόγια.

Η λέξη *χρυσοκόκκινο* αναφέρεται μόνο τρεις φορές μέσα στο έργο. Οι δύο εκ των τριών αναφορών απαντούν στα υπαινικτικά λόγια της Φροσύνης για την προτίμησή της να κερδίσει ο *ξανθοσγουρομάλλης χρυσοκόκκινος* τη τζόγια (B, 1336, B, 1364), ενώ η τρίτη στον Φιλάρετο (B, 189).

Επιπλέον, όσον αφορά στη λέξη *ξανθοσγουρομάλλης* αλλά και πιο περιφραστικά στα *σγουρά ξαθά μαλλιά*, αυτή εμφανίζεται –πέρα από τα πιο πάνω αποσπάσματα με τα λόγια της Φροσύνης– ακόμα τέσσερις φορές στο έργο. Συγκεκριμένα, όταν α) γίνεται λόγος για τον Γλυκαρέτη της Αξιάς (B, 285), β) για τους ακόλουθους του Πιστόφορου (B, 378 *σγουροί, ξαθοί, μακροί, λιγνοί κι ομορφοκαμωμένοι*) και γ) για τον Άριστο, όταν τον θρηνεί ο Βλαντίστρατος (Δ, 1935 *κ' η κεφαλή η ξαθόσγουρη αιματοκυλισμένη*). Τέλος, υπάρχει δ) στα λεγόμενα του Κριτίδη, όταν αφηγείται την πλασματική ιστορία για τον θάνατο του Ρωτόκριτου στην Αρετή, περιγράφοντας τον ίδιο τον νέο (E, 907 *Σγουρά, ξαθά 'χε τα μαλλιά κ'εις τα σοθέματά του, μ'όλον οπού' το σα νεκρός, ήδειχνε η ομορφιά του*·)

Οι δύο πιθανοί ιππότες που βρίσκονται στο πεδίο των κονταροκτυπημάτων της γκιόστρας, έχοντας αυτά τα χαρακτηριστικά και για τους οποίους είναι ευνοϊκά διακείμενη η Φροσύνη, ενδεχομένως να είναι οι εξής:

α) Ο Γλυκ-αρέτης της Νάξου ο οποίος είναι *ξανθός και σγουρομάλλης* και β) ο Φιλάρετος της Μοθώνης, ο οποίος φορεί *χρυσοκόκκινα ρούχα*:

ΑΦΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

Την ώρα οπού εφανηκε ετούτος ο αντρειωμένος,
επρόβαλεν από μακριά εις νιός καμαρωμένος·
σγουρός, ξαθός, πολλά όμορφος, που ίσα του δεν ενίνη
άλλος κιανείς και να βαστά την ομορφιάν εκείνη·
τούτο ήτο τ' αφεντόπουλο που την Αξιάν ορίζει· [B, 283-287]

ΑΦΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΜΟΘΩΝΗΣ

Τούτο ήτον τ' αρχοντόπουλο που όριζε τη Μοθώνη·
πάντα'χει λογισμος τιμής, πάντα ψηλά ξαμώνει.

Ήτονε χρυσοκόκκινη η φορεσά οπού εφόρει·
χάρισμα του την ήκαμε μια πλουμισμένη κόρη· [B, 187-190]

Ίσως, με κάποια επιφύλαξη, να συνάγεται ότι η Φροσύνη, αναφερόμενη στον χρυσοκόκκινο ξαθσογουρομάλλη εννοεί τον Φιλάρετο από τη Μοθώνη, μιας και η Αρετή –με αφορμή την πρώτη μονομαχία μεταξύ Ρωτόκριτου και Φιλάρετου– αναφέρει:

ΠΟΙ.

Τότες από τους γέροντες το θέλημαν εδόθη·
τον Έρωτα ανέκραξε, στον Πόθο επαπαδόθη·
και το Φιλάρετο καλεί τ' όμορφο παλληκάρι
και τον ανίμενε κι αυτός κ' εκράτει το κοντάρι.
Τότες εστράφη η Αρετή στη νένα τση και λέγει,
ομάδι ειν' κείνος που παινά κ' εκείνος οπού ψέγει:
«Ομάδι εκαλεστήκασι κ' εδά θέλεις γνωρίσει
ποιός θέλει τιμηθή απ' τσι δυό και ποιός θέλει νικήση.» [B, 1371-1378]

Αν όντως η Φροσύνη προτιμά τον Πιστόφορο και τον χρυσοκόκκινο Φιλάρετο της Μοθώνης, τότε παρατηρείται μια χρωματική συνάφεια μεταξύ Πιστόφορου-Φιλάρετου, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι ο δικέφαλος αετός –σύμβολο του Βυζαντίου– απεικονιζόταν στα χρώματα της αυτοκρατορίας, δηλαδή το χρυσό και το κόκκινο.

Με βάση τα πιο πάνω, ίσως οι *χρουσοί αίτοί* να παραπέμπουν στο σύμβολο του δικέφαλου αετού, σύμβολο που στην πορεία συνδέθηκε άρρηκτα με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.⁶⁵⁸ Επιπρόσθετα, η επισημοποίηση του δικέφαλου αετού ως *κρατικού, πολιτικού και πολιτισμικού συμβόλου του Βυζαντίου*, επιτελείται μόνο κατόπιν της Δ' Σταυροφορίας του 1204 και της κατάληψης της Πόλης από τους Φράγκους, ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης της ιδέας της *οικουμενικότητας* εκ μέρους των Βυζαντινών. Επίσης, ο δικέφαλος αετός υιοθετείται απ' όσους ευελπιστούν να γίνουν συνεχιστές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (όπως ήταν οι βοεβόδες στη Βλαχία). Συνάμα κατά την τουρκοκρατία αυτό το σύμβολο σηματοδοτεί την ελπίδα για αναβίωση του Βυζαντίου εκ μέρους του υπόδουλου ελληνισμού.⁶⁵⁹ Στο έμβλημα ο αετός στέκει επάνω σε δάφνινο στεφάνι, ενώ η

---

⁶⁵⁸Σβορώνος, *Ο δικέφαλος*, σ. 13, όπου αναφέρει –με αφορμή τη διαπίστωση του Σπ. Λάμπρου («Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 6, 1909, σ. 472)– ότι δεν γίνεται σχεδόν καμία νύξη στα βυζαντινά γραπτά ούτε και στα δημοτικά τραγούδια για δικέφαλο αετό, αλλά αναφορά σε δύο αετούς. Επίσης, βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, όπου αναφέρει ότι μόνο ο ιστορικός Φραντζής κάνει λόγο για δικέφαλο αετό, όταν περιγράφει ένα ενετικό πλοίο που βρίσκεται στη Βενετία το 1438, πλακισωμένο από δύο χρυσούς λέοντες.

⁶⁵⁹ Πανταζόπουλος, *Ο Δικέφαλος αετός. Η εξέλιξη ενός συμβόλου*, *ό.π.*, σ. 25-39. Μάλιστα, *ό.π.*, σ. 37-39 κατά την τουρκοκρατία το σύμβολο του δικέφαλου έρχεται να εμπλουτιστεί –από τους λαϊκούς τεχνίτες– με δράκους, κυπαρίσσια, φίδια, τροχούς, ήλιους, προσδιορίζοντας έτσι πτυχές

αριστερή κεφαλή, στραμμένη προς τη Δύση συμβολίζει τη Ρώμη και η δεξιά, στραμμένη στην Ανατολή συμβολίζει την Κωνσταντινούπολη.⁶⁶⁰

Σύμφωνα με τον Σβορώνο,⁶⁶¹ ο συμβολισμός του δικέφαλου με την Ανατολή και τη Δύση εξηγείται από τον μύθο των δίδυμων αετών του Λυκαίου Δία (δημιούργημα του μαντείου των Δελφών, για να αναγνωριστεί ως το πρώτο εκ των ελληνικών μαντείων). Σύμφωνα με τον μύθο, ο Δίας θέλοντας να δείξει ποιο είναι το κέντρο του κόσμου, αφήνει από την Ανατολή και τη Δύση να πετάξουν δύο αετοί. Αυτοί συναντιούνται στους Δελφούς που θεωρούνται ως το κέντρο της οικουμένης. Έτσι, δύο χρυσοί αετοί τοποθετούνται πάνω στο μαντείο (ομφαλό), για να κοσμήσουν τις στήλες του.

ΠΟΙ.

Θωρούσι δυό χρουσοῦς αιτούς, πρεπειά στην οικουμένη,
κατέχουν κ' ένας απ' αυτούς σήμερον αποθαίνει
και κάθε εις παρακαλεί συχνιά το ριζικό του
να του βοηθήσουν οι ουρανοί ογιά τον εδικό του. [Δ, 1669-1672]

ΠΟΙ.

Πολλ' άπονα κι αλύπητα κρούσινε και βαρίσκου
κ' επά κ' εκεί πηδού ως αιτοί κι αναπαημό δε βρίσκου. [Δ, 1799-1800]

Με βάση τα πιο πάνω, ενδέχεται ο μελανόμορφος Κριτίδης να συμβολίζει τον μαύρο αετό του μύθου του Λυκαίου Δία, ενώ ο Άριστος τον λευκό αετό.⁶⁶²

Την πιθανή σύνδεση του *Ερωτόκριτου* και του μύθου του Λυκαίου Δία, ενισχύει το γεγονός ότι ο Άριστος εκπροσωπεί τη Βλαχία σύμφωνα με τον Vincent, (βλ. αμέσως παρακάτω), καθώς και η «διασταύρωση», κατά κάποιον τρόπο, του μύθου του Λυκαίου Δία με το σύμβολο του δικέφαλου αετού και του *δράκου* (θέμα το οποίο αναλύθηκε πιο πάνω, αν και όχι ενδελεχώς όσον αφορά στους Άριστο και Ρωτόκριτο-Κριτίδη).

της ζωής του υπόδουλου ελληνισμού αναπαριστώντας τον κίνδυνο, το πένθος για τη χαμένη δόξα της αυτοκρατορίας, καθώς και την ελπίδα για αλλαγή.

⁶⁶⁰ Βλ. εδώ, υπ. 50.

⁶⁶¹ Βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 53-57.

⁶⁶² *Ο.π.*, σ. 55 υπ.3, όπου με αφορμή μαρτυρία από τον Αισχύλο (*Αγαμέμνονας*, στίχ. 109 κ. εξ) και τον Παισαρνία (VIII 17, 3: «Αετούς μεν ουν ονομαζόμενους κυκνίας, μάλιστα εοικότας κύκνω λευκότητα, οίδα εν Σιπύλω θεασμάμενος περί λίμνην καλουμένην Τάνταλου»), αναφέρει ότι «ο μὲν ἦλθεν εκ της χώρας του φωτός Ανατολής, ο δε εκ της χώρας του ζόφου Δύσεως.» Επίσης, στηριζόμενος στην εκδοχή του Αισχύλου, διαπιστώνει ότι «ο μεν εκ των δύο αετών του Διός ἦτο μέλας, ο δ' ἕτερος λευκός, παρέχει ἡμῖν ἐνδειξίν τινα ὅτι ο μεν εκ της Δύσεως ελθὼν ελέγετο μέλας, ο δε εκ της ανατολής λευκός.»

Όσον αφορά στην απειλή με την οποία έρχεται αντιμέτωπη η πόλη και η κόρη του βασιλιά στα δημοτικά τραγούδια, αυτή φαίνεται ότι προέρχεται από έναν *δράκο*. *Mutatis mutandis*, στον *Ερωτόκριτο* αρχικά απειλείται η Αρετή από την οργή του πατέρα της με αφορμή την άρνησή της στα προξενιά του ρηγόπουλου, ενώ μετέπειτα απειλείται η πόλη των Αθηνών, επομένως και οι πολίτες της (περιλαμβανομένης της Αρετής) από τους Βλάχους. Με λίγα λόγια, υπάρχει η απειλή –όπως και του *δράκου* στο δημοτικό τραγούδι του Αγίου Γεωργίου– που θέτει σε κίνδυνο, τόσο τη θυγατέρα του βασιλιά Ηράκλη, όσο και την πόλη της. Αν *δράκοι* αποκαλούνται τόσο ο Πιστόφορος, όσο και οι Βλάχοι (Δ, 1137), τότε προκύπτει το ερώτημα αν στον *Ερωτόκριτο* η απειλή ενάντια στην πόλη και στην κόρη προέρχεται από τον ίδιο *δράκο*.

Η Βλαχία του Κορνάρου ταυτίζεται από τον Ξανθουδίδη με τη Θεσσαλική Βλαχία, η οποία συνορεύει με το δουκάτο της Αθήνας.⁶⁶³ Μολονότι, από το τέλος του 14^{ου}αι. το κράτος της Μεγάλης Βλαχίας έπαψε να υπάρχει μετά από την οθωμανική κατάκτηση, το β' μισό του 15^{ου}αι. το όνομα Βλαχία χρησιμοποιείται ακόμα, αλλά πιο σπάνια, για να δηλωθεί η Θεσσαλία.⁶⁶⁴

Όσον αφορά στην περίοδο του 16^{ου}-17^{ου}αι., κατατοπιστικό είναι το εξής παράθεμα από το μελέτημα του Vincent:

Η Βλαχία του Δούναβη ήταν η μόνη Βλαχία που αποτελούσε αυτόνομο κράτος κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου}αιώνα, και η μόνη που ως πολιτική οντότητα έπαιξε ένα σημαντικότατο ρόλο στα πολιτικά και στρατιωτικά συμβάντα της εποχής. Και ήταν μια χώρα με την οποία μερικοί από τους συμπατριώτες του Κορνάρου είχαν στενότερες επαφές. Εκεί, καθώς και στη γειτονική Μολδαβία, βρίσκονταν αρκετοί Κρητικοί που μαζί με άλλους Έλληνες ακολούθησαν την τύχη τους ως έμποροι, στρατιωτικοί, ή και αξιωματούχοι στην υπηρεσία των ηγεμονικών αυλών. Οι χώρες αυτές, λοιπόν, αποτελούσαν ένα μέρος του «κόσμου» των Κρητικών.⁶⁶⁵

Η πιθανότητα που υπάρχει η κορναρική Βλαχία να ταυτίζεται με την παραδουνάβια Βλαχία ενισχύεται από το όνομα του βασιλιά Βλαντίστρατου. Το όνομα αυτό περιέχει τη σλαβική ρίζα -vlad που σημαίνει *δύναμη*, *εξουσία*, *κράτος* και εμφανίζεται ως πρώτο συνθετικό σε ονόματα ηγεμόνων της Βλαχίας, όπως Vladimir και Vladislav.⁶⁶⁶ Όπως αναφέρει ο Vincent, ο Vlad Teres (Βλαντ Γ') υπήρξε ο πρώτος Ευρωπαίος ηγέτης που προσπάθησε να αντισταθεί στους Οθωμανούς μετά από την Άλωση της

⁶⁶³ Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915, σ. 376-377.

⁶⁶⁴ Vincent, 2011, σ. 66, υπ. 24-25.

⁶⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 68.

⁶⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 69.

Κωνσταντινούπολης. Τέλος, σημαντική καθίσταται η επισήμανση του Vincent, για το προσωνόμιο ενός από τους ηγεμόνες της Βλαχίας του 15^{ου} αι. (περίοδος διακυβέρνησης: 1436-1446), του Vlad Β' Dracul. Ο ηγεμόνας της Βλαχίας ονομάζεται *δράκος* ή *διάβολος*, επειδή συμμετείχε στο Τάγμα του Δράκοντα που πολεμούσε τους Οθωμανούς.⁶⁶⁷

Η επιλογή του πολέμου με τους Βλάχους δεν είναι τυχαία, επειδή πρόκειται για άξιους αντιπάλους, οι οποίοι θυμίζουν τους Τρώες της *Ιλιάδας*, όπως αναφέρει ο Vincent.⁶⁶⁸ Ταυτόχρονα, αποτελούν οικείο χώρο για τους Κρητικούς, οι οποίοι αρχίζουν να φεύγουν από το νησί λίγο πριν από την τελική πτώση του 1669.

Επιπρόσθετα, αν η Βλαχιά του Κορνάρου είναι η Βλαχία των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, οι εκεί ντόπιοι ηγεμόνες, οι βοεβόδες, αναπτύσσουν σχέσεις με τους Έλληνες που προσφεύγουν στην περιοχή, στην προσπάθειά τους να παρουσιάσουν ότι είναι γνήσιοι διάδοχοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων,⁶⁶⁹ μεταξύ των οποίων και ο Μιχαήλ Γενναίος.⁶⁷⁰ Μάλιστα, ο Iorga χαρακτήρισε τη Μολδοβλαχία, μετά από την Άλωση και την περίοδο της τουρκοκρατίας, ως το *Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, επειδή παρατηρείται η συνέχιση των πολιτισμικών και πολιτικών θεσμών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁶⁷¹

Επίσης, αν ληφθεί υπ' όψιν, ότι α) η Αθήνα ήταν:

... τση μάθησις η βρώσις

και το θρονί της αφεντιάς κι ο ποταμός της γνώσης [Α, 25-26]

και ότι β) σύμφωνα με τις βυζαντινές παραδόσεις ήταν αναγκαίο να προσφερθεί θυσία προς έναν *δράκο* που βρισκόταν πάνω σε γέφυρα κοντά στην Πόλη,⁶⁷² τότε προκύπτει το εξής.

---

⁶⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 70-71 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁶⁸ Vincent, 1994, σ. 53.

⁶⁶⁹ Vincent, 2011, σ. 77.

⁶⁷⁰ *Ο.π.*, σ. 75.

⁶⁷¹ Για τους απόγονους των βυζαντινών αρχοντικών οικογενειών –εκφραστών της βυζαντινής παράδοσης– που μεταναστεύουν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες βλ. Iorga, 1989, σ. 126-131 και Σβορώνος, 2004, σ. 87-89. Επίσης, για την αντίληψη των Ρουμάνων ηγεμόνων ότι ήταν συνεχιστές του Βυζαντίου, έτσι όπως μαρτυρείται από ένα χρυσόβουλο του 1544 βλ. Iorga, *ό.π.*, σ. 141. Ακόμη για την ηγεμονία του Μιχαήλ Γενναίου που στόχευε στην ανασύσταση του Βυζαντίου βλ. *ό.π.*, σ. 156-162.

⁶⁷² Πολίτης, «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *Λαογραφία, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 4, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1912-1913, σ. 185-235 και κυρίως σ. 206-207.

Αν η ιδέα του Βυζαντίου επιβιώνει μέσα από τους Βλάχους που απειλούν την κορναρική Αθήνα και αν η Βλαχιά του Κορνάρου εκπροσωπεί την ιδεολογία του Βυζαντίου, τότε τόσο, ο κίνδυνος που απειλεί την Αρετή (προξενιά Πιστόφορου), όσο και η απειλή που βρίσκεται προ των πυλών για την Αθήνα (οι Βλάχοι) πιθανόν να έχουν κοινό παρονομαστή, τη βυζαντινή ιδεολογία.

Αν, όπως αναλύθηκε, ο Πιστόφορος συνδέεται με τον Δρακόκαρδο και εν τέλει το Βυζάντιο με το οθωμανικό στοιχείο στον *Ερωτόκριτο*, εδώ το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο φαινόμενο της απόδοσης του χαρακτηρισμού *δρακοκτόνος* σε κάποιους αγίους της χριστιανοσύνης. Απ' αυτούς, πιο γνωστός είναι ο Άγιος Γεώργιος που επι Διοκλητιανού υπήρξε στρατιωτικός και μέλος της αυτοκρατορικής φρουράς.⁶⁷³

Επιπρόσθετα, γνωστό είναι το δημοτικό τραγούδι του Αγίου Γεωργίου που σκοτώνει τον *δράκο*, του οποίου υπάρχουν πολλές παραλλαγές. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Πολίτης το δημοτικό τραγούδι παρουσιάζει διαφορές με τη θρησκευτική διήγηση της δρακοκτονίας από τον Άγιο Γεώργιο. Αυτό έγκειται στο γεγονός ότι στο δημοτικό τραγούδι που αντλεί από τους κοινούς τόπους της αρχαίας μυθολογίας, απουσιάζουν θρησκευτικού τύπου στοιχεία. Έτσι, αν στη θρησκευτική διήγηση δίνεται έμφαση στην αποκατάσταση της πίστης των κατοίκων και του βασιλιά ως απαραίτητη προϋπόθεση για το καλό τέλος, τότε στο δημοτικό τραγούδι έμφαση δίνεται στο ευτυχές τέλος που έρχεται κατόπιν της μάχης του *δράκου* με τον Άγιο Γεώργιο.⁶⁷⁴

Επίσης, στο δημοτικό τραγούδι ο *δράκος* είναι φύλακας ποταμών και εμποδίζει την παροχή νερού στην πόλη.⁶⁷⁵ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα κάθε τόσο να θυσιάζεται ένας πολίτης προκειμένου να παραχωρείται από τον *δράκο* νερό στους υπόλοιπους κατοίκους. Έτσι, φτάνει η στιγμή που πρέπει να θυσιαστεί η όμορφη κόρη του βασιλιά. Όταν αυτή ετοιμάζεται να θυσιαστεί στον *δράκο* ντυμένη νύφη, σώζεται από τον Άγιο Γεώργιο που σκοτώνει το θηρίο και λυτρώνει την πόλη.⁶⁷⁶

⁶⁷³ Ραπτόπουλος, *Βίος-Μαρτύριον-Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και περιγραφή του ναού στην Λύδα*, Δάδα, Λεμεσός 2007⁷, σ. 13.

⁶⁷⁴ Πολίτης, «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *ό.π.*, σ. 185-235 και κυρίως σ. 201-204. Επίσης, θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω την Κυριακή Κυριάκου για την ευγενική παραχώρηση αυτών των μελετημάτων.

⁶⁷⁵ Γι' αυτή την ιδιότητα του *δράκου* που έχει επίσης και το φίδι βλ. Πολίτης, «Δράκοντες», στο: του ίδιου, *Νεοελληνική Μυθολογία*, τ. 1, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιόφιλων, Αθήνα 1979, σ. 154-172 και κυρίως σ. 161 και σ. 168-170.

⁶⁷⁶ Πολίτης, «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *ό.π.*, σ. 186-188 όπου παρατίθενται αποσπάσματα από 27 γνωστές, μέχρι εκείνη την εποχή, παραλλαγές.

Επιπλέον, ο δράκος ενίοτε παίρνει ανθρώπινη μορφή αποκτώντας έτσι μια αλληγορική παρουσία,⁶⁷⁷ ενώ κάποτε αναπαρίσταται ως φίδι.⁶⁷⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εξής απόσπασμα:

With the latin conquest of Constantinople and the continual advance of the Turks into Europe, the triumphal attitude of the Byzantines to the warrior saints whose special function had been to lead them to victory was modified. Now they needed above all the protection from their conquerors. The apotropaic function of warrior saints come back into vogue. It appears in the countless representation of them, particularly on the facade or at the entrance to churches and on the holy doors of the iconostasis. These pictures were often simple portraits, but a popular iconographical type was also that of the warrior saint killing an enemy – Diocletian, Julian the Apostate and Kalojan– or an obnoxious beast. It served as a «coded» language: for persecuting emperor or obnoxious beast, read the Turks.⁶⁷⁹

Επίσης, στην *Γκιόστρα των Χανίων* έρχεται ένας δράκος στο ήρεμο τοπίο του Ψηλορείτη,⁶⁸⁰ δράκος που συμβολίζει την Οθωμανική αυτοκρατορία και τον οποίο με εντολή του Δία σκοτώνει ο Απόλλωνας, θεός του φωτός. Τότε απελευθερώνονται οι δύο πολεμιστές Φιλότιμος και Ειρηνοπόλεμος,⁶⁸¹ για να πάρουν μέρος στην γκιόστρα υπερασπίζοντας την τιμή των γυναικών της Κρήτης.⁶⁸²

Σχετικά με τις ανέκδοτες παραλλαγές του άσματος του Αγίου Γεωργίου βλ. *ό.π.*, σ. 228-235 και επίσης, βλ. εδώ, στο *Επίμετρο*.

⁶⁷⁷ Βλ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις*, τ. 2, Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, Εργάνη, Αθήνα 1965, σ. 971-972, σημείωση 380: «τοιούτοι δε μύθοι δρακοντοκτονιών, ανανέωσις όντες αρχαίων μύθων περί φόνων δρακόντων υπο θεών ή ηρώων, εισεχώρησαν και εις άλλων αγίων συναξάρια, οι πλείστοι προσλαβόντες αλληγορικήν έννοιαν, κατανικήσεως του πονηρού πνεύματος υπό των αγίων. Ενιαχού δε τα συναξάρια διαπλάσθησαν εις παραδόσεις επιχωρίους, συναφθέντα προς ωρισμένους τόπους. Και τοιάυται μεν είναι η προκειμένη και αι υπ' αρ. 379. 381. 382.»

⁶⁷⁸ Πολίτης, «Δράκοντες», *ό.π.*, σ. 165.

⁶⁷⁹ Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington 2003, σ. 284.

⁶⁸⁰ Για την πιθανότητα ο Βιτσέντζος Κορνάρος να γνώριζε το έργο του Persio βλ. Vincent, «Myth-history», σ. 172.

⁶⁸¹ Βλ. εδώ, υπ. 723.

⁶⁸² Vincent, «Μήνυμα και μυθολογία στην *Γκιόστρα των Χανίων*», στο: Ψυχογιός (εκδ. επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Κρήτη και Ευρώπη: συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία, Βαρβάροι*, (Δήμος «Νίκος Καζαντζάκης», 30 Ιουνίου, 1-2 Ιουλίου 2000), Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Βαρβάροι Κρήτης, 2001, σ. 128-129. Του ίδιου, 2015, σ. 97 και του ίδιου, 2009, σ. 163-164. Επίσης, βλ. Παπαδάκη, 2015, σ. 223-224, όπου διαπιστώνει τον χαρακτηρισμό των Ρωτόκριτου-Αρετούσας «με όρους από τη ζώνη του φωτός.» Ενδεικτικά, για τον χαρακτηρισμό του Ρωτόκριτου με Ήλιο βλ. κι ακόμη δεν επρόβαλεν ο ήλιος που τη βράζει/έκείνος που για λόγου του παντοτινά λογιάζει, (B, 451-452), ενώ, για την Αρετή βλ. μαλλιά που ελάμπαν πλιότερα παρά του ήλιου τσ' ακτίνες. (Δ, 473). Ακόμη, βλ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «Απηχήσεις του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», στο: Κακλαμάνης-Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12ος -17ος αι.)*, (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), EKIM, Ηράκλειο 2017, σ. 423 και Rodosthenous-Balafa, «*Erotokritos, the Cypriot Canzoniere and their dialogue with the Neoplatonic tradition*», *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek*, 20, 2013, σ. 145.

Αν ο μύθος χρησιμοποιείται συμβολικά στον *Ερωτόκριτο*, τότε τηρουμένων των αναλογιών διερευνάται αν ο Κορνάρος μέσα από τη χρήση της λέξης *δράκος* κρύβει συμβολισμούς που αντιστοιχούν στην εποχή του.

Κατά συνέπεια, αν όντως υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ της ερωτοκρίτειας πλοκής και της δρακοκτονίας, έτσι όπως παρουσιάζεται στα δημοτικά τραγούδια και στις παραδόσεις, τότε ο *Ερωτόκριτος* δύναται να περιέχει τέτοιου τύπου μηνύματα, τα οποία «φωτογραφίζουν» τον οθωμανικό κίνδυνο. Πρόκειται για μηνύματα τα οποία αν και δύσκολα τα αντιλαμβάνεται το νεότερο κοινό, μπορούσαν να «αποκρυπτογραφηθούν» ευκολότερα από το κοινό της εποχής του ποιητή.

Παράλληλα, μια αντανάκλαση των δημοτικών τραγουδιών και του φαινομένου της δρακοκτονίας στις ιπποτικές αναμετρήσεις της ερωτοκρίτειας πλοκής, θα εξηγούσε και μέσα από αυτή την πλευρά την ιδιαίτερη απήχηση που γνώρισε το κορναρικό έργο στους Έλληνες σε βάθος χρόνου. Μέσα από τα δημοτικά τραγούδια, τα οποία είναι μέρος της καθημερινότητάς τους, καθώς και γενικότερα μέσα από την τέχνη (λογοτεχνία, τραγούδι κ.ά.), προϊόντα της οποίας αποτελούν και τα δημοτικά τραγούδια, οι Έλληνες βρίσκουν καταφύγιο στεγάζοντας τις ελπίδες τους για ελευθερία.

Στον *Ερωτόκριτο* υπάρχει η όμορφη θυγατέρα του βασιλιά Ηράκλη, η οποία κακοπαθάνει μετά από τη φυλάκισή της με αφορμή την άρνησή της στα προξενιά του γιού του ρήγα του Βυζαντίου. Από την άλλη, η κόρη των δημοτικών τραγουδιών ετοιμάζεται να θυσιαστεί στον *δράκο*, αφού πρώτα ντυθεί ως νύφη.

Επιπλέον, αν στην αγιογραφία ο *δράκος* χρησιμοποιούνταν με συμβολικό τρόπο για να υποδηλώσει τον Οθωμανό, τότε εξετάζεται αν μέσα από την πλοκή του *Ερωτόκριτου*, υπάρχει κάποιος ιππότης που παρουσιάζει κοινά με τον *δράκο* των δημοτικών τραγουδιών.

Κριτήρια για να δοθούν κάποιες απαντήσεις σ' αυτό το ερώτημα είναι α) η πλοκή του *Ερωτόκριτου* και πιο συγκεκριμένα ποιός ιππότης απειλεί την πόλη και την κόρη του

Επιπλέον, για το φως και τη σημασία που έχει ως χρονικός δείκτης στο έργο, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από το αντιθετικό δίπολο: σκοτάδι-αυγή βλ. της ίδιας, «Η λειτουργία του χωροχρόνου στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου: Το παράδειγμα της *σιδεράς θυρίδας* και το παιχνίδι των παράλληλων και των παραλληλισμών», *Παλίμψηστον*, 30, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 39-58 και κυρίως σ. 48 κ.ε.

βασιλιά και β) σε ποιούς αποδίδεται το προσωνύμιο *δράκος* που όπως αναλύθηκε συνδέεται με το οθωμανικό στοιχείο.

Εξετάζεται ποιός απ' αυτούς τους ιππότες που αποκαλούνται *δράκοι* (Καραμανίτης, Δρακόμαχος, Νικόστρατος, Τριπόλεμος, Πιστόφορος, Δρακόκαρδος, Ρωτόκριτος-Κριτίδης, βλαχικό στράτευμα και Άριστος), θα μπορούσε να αντανakλά τον *δράκο* των δημοτικών τραγουδιών που απειλεί την Αθήνα και την Αρετή.

Αφενός, ο Πιστόφορος αποτελεί άθελα του απειλή για την Αρετή καθώς τα προξενιά που στέλνει πυροδοτούν σειρά εξελίξεων, όπως την οργή του Ηράκλη με αποτέλεσμα τη φυλάκιση της Αρετής και την εξορία του Ρωτόκριτου. Ωστόσο, ο Πιστόφορος δεν θέτει σε άμεσο κίνδυνο την Αθήνα, δηλαδή δεν απειλεί την υπόσταση της χώρας, αλλά την Αρετή που, όπως θα αναλυθεί πιο κάτω, ταυτίζεται με την τύχη του βασιλείου της Αθήνας.⁶⁸³

Αφετέρου, οι Βλάχοι απειλούν το βασίλειο του Ηράκλη. Ωστόσο, αν καταληφθεί η Αθήνα τίθεται αυτόματα σε κίνδυνο η ζωή της Αρετής.⁶⁸⁴ Επομένως, οι ιππότες που τόσο μέσα από τη δράση τους, όσο και μέσα από το προσωνύμιο του *δράκου*, δύνανται να αντανakλούν τον *δράκο* των δημοτικών τραγουδιών είναι ο Πιστόφορος και οι Βλάχοι.⁶⁸⁵

Διευκρινίζεται ότι δεν αντανakλάται ο *δράκος* των δημοτικών τραγουδιών στο πρόσωπο του Άριστου, για τον λόγο ότι ο ήρωας αυτός δεν απειλεί άμεσα την Αθήνα, αλλά εκπροσωπεί στην τελευταία μονομαχία τον βασιλιά Βλαντίστρατο. Επιπρόσθετα, μολονότι εκπροσωπεί την Βλαχιά και είναι συγγενής του Βλαντίστρατου από *γυναίκειον αίμα*, διαφοροποιείται από το υπόλοιπο στράτευμα επειδή έρχεται από την Φραγκιά για να πολεμήσει στο πλευρό του Βλαντίστρατου. Επίσης, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης, αν και Αθηναίος, διαφοροποιείται από το υπόλοιπο στράτευμα, όχι μόνο εξ αιτίας της φαινομενικά διαφορετικής καταγωγής του, αλλά και επειδή ξεκινά για να βοηθήσει στον πόλεμο, από μια άλλη χώρα, την Έγριπο.

Επιπρόσθετα, αν ο Άριστος ήταν η ελπίδα του Βλαντίστρατου για να κατακτήσει την Αθήνα, τότε ο ίδιος αυτός άξιος μονομάχος υπήρξε η ελπίδα-ευκαιρία για τον Ρωτόκριτο-

---

⁶⁸³Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 276-313.

⁶⁸⁴Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Ε, 321-332).

⁶⁸⁵Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 276-313.

Κριτίδη να δείξει τις πολεμικές του ικανότητες και να κερδίσει την εύνοια του βασιλιά Ηράκλη.

Αν τα πιο πάνω ευσταθούν, τότε ενισχύονται τα πορίσματα της βιβλιογραφίας σχετικά με α) το ότι η Οθωμανική αποτελεί συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, β) τη συνάφεια μεταξύ Καραμανίτη -Δρακόκαρδου-Πιστόφορου και γ) τη σύνδεση της Βλαχίας και του Βυζαντίου, σε σημείο που η Βλαχία να αποκαλείται το *Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*.⁶⁸⁶

Εν κατακλείδι, τα προξενιά του γιού του ρήγα του Βυζαντίου και οι Βλάχοι ίσως να συμβολίζουν τον *δράκο* που εμποδίζει την ομαλή ζωή της Αθήνας,⁶⁸⁷ μιας πόλης που φαίνεται ότι γνώριζε πλούσια πνευματική άνθηση (Α, 25-26).

Αυτό που απομένει να σχολιαστεί είναι το πώς αποδίδεται λογοτεχνικά η απαιτούμενη θυσία που πρέπει να πραγματοποιηθεί, ώστε να σωθεί η Αθήνα. Αν η Αρετή δεν θυσιάζεται ούτε μέσα από τον γάμο της με τον Πιστόφορο, ούτε μέσα από την κατάληψη της Αθήνας από τους Βλάχους, αυτό οφείλεται πρωτίστως στην άρνηση της Αρετούσας να παντρευτεί τον Πιστόφορο, μια άρνηση που καθυστερεί τις εξελίξεις μέχρι να ξεσπάσει ο πόλεμος με τους Βλάχους. Επίσης, σε αυτό συμβάλλει και η δράση του Ρωτόκριτου που έπειτα από τη νίκη του επί του Άριστου, επιλέγεται από τον Ηράκλη να γίνει γαμπρός για την Αρετή, εξουδετερώνοντας την όποια πιθανότητα να ευδοκμήσουν τα προξενιά του ρηγόπουλου του Βυζαντίου.

Η απαιτούμενη θυσία που επιτελείται πριν από την απομάκρυνση των Βλάχων και των προξενιών του Πιστόφορου είναι η «θυσία» του ίδιου του Ρωτόκριτου. Αυτό επιβεβαιώνεται μέσα από την αφήγηση της *ψοματινής* ιστορίας του Κριτίδη προς την Αρετή, λίγο πριν από την αποκάλυψη της ταυτότητάς του. Της διηγείται ότι ενώ βρισκόταν στην Έγριπτο συνάντησε έναν λαβωμένο όμορφο νέο λίγο πριν να πεθάνει. Ο νέος τότε,⁶⁸⁸ του δείχνει το δακτυλίδι που φορούσε, ψιθυρίζοντας το όνομα της Αρετούσας. Αφού το φίλησε, του το παρέδωσε και ο Κριτίδης τον έθαψε στο δάσος.

---

⁶⁸⁶Βλ. εδώ, υπ. 671.

⁶⁸⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του Ρωτόκριτου ως στρατιωτικού αγίου από τον Ανατολή Λαζαρίδη στο εξώφυλλο του αφιερώματος της *Ελληνικής Δημιουργίας* (1952). Βλ. Κακλαμάνης, «*Ερωτόκριτος*, πρώιμη νεωτερικότητα», σ. 73 και στο Παράρτημά του εικόνα 10.

⁶⁸⁸ Για την αφήγηση της ιστορίας αυτής και τον παραλληλισμό του νεκρού παλληκαριού με τον Άριστο, του οποίου ο θάνατος θα ωθήσει τον Ρωτόκριτο να αποκτήσει την Αρετή βλ. Πιερής, 2011, σ. 134-136.

ΡΩΤ.

Ήκλαιγε κι αναστέναζε με κουρασά μεγάλη,
ήπασκε κ'εδικίμαζεν εκείνος να το βγάλη·
σαν είδεν πως δεν ημπορεί, μου ξαναδείχνει πάλι
κ'έπιασε το δακτύλι μου, που'θελε να το βάλη.
Βγάνω το με κλάηματα απ'τ'αργυρο δακτύλι
και δίδω τού το, πιάνει το, σιμώνει το στα χείλη,
φιλεί το μ'αναστεναμούς κι απόκει μου το δίδει
κ'έπιασα το απ' το χέρι του κ'εγώ το δακτυλίδι.
Τότες μια σιγανή φωνή μόνο τ'αφτιά μου ακούσα
κ'είπασινε τα χείλη του: «Έχασά σε, Αρετούσα».
Άλλα δυό λόγια εμίλησεν εις όρκον οπού εμόσα,
μα δεν τα ξεκαθάρισα κ'εμπέρδενέ του η γλώσσα.
Ετούτον είπε μοναχάς κ'ετέλειωσε η ζωή του
και με πρικό αναστεναμόν εβγήκεν η ψυχή του.
Τούτα τα χέρια οπού θωρείς λάκκο ζιμιό του εσκάψα,
τούτα τον εσηκώσασι και τούτα τον εθάψα.» [E, 943-958]

Αν και η ιστορία ήταν πλασματική, στα λεγόμενα του Κριτίδη αναφέρονται και κάποιες αλήθειες. Ο «θάνατος» του Ρωτόκριτου δεν είναι ολωσδιόλου ψέμα, καθώς ο ήρωας άλλαξε, εξελίχτηκε και ξαναγεννήθηκε μέσα από τον ίδιο τον εαυτό του. Ο παλιός Ρωτόκριτος που δεν ζύγιζε σωστά τις καταστάσεις και δεν προσπαθούσε να πετύχει τον στόχο του, επινοώντας μελετημένα τα βήματά του, δεν υπάρχει πλέον.⁶⁸⁹

Επιπρόσθετα, στην πιο πάνω θέση ότι ήταν ο Ρωτόκριτος αυτός που θυσιάστηκε, για να νικηθεί ο Πιστόφορος και οι Βλάχοι, συνηγορεί το γεγονός ότι ο Άριστος σκοτώθηκε από έναν αποθαμένο:

ΠΟΙ.

«Του κόσμου ο δυνατότερος βρίσκεται επά θαμμένος·
σήμερα τον εσκότωσεν άλλος αποθαμένος· (Δ, 1949-1950)

Κατά συνέπεια, ο «θάνατος» του Ρωτόκριτου και η μεταμορφωμένη παρουσία του ως Κριτίδη είναι αυτές που θα του επιτρέψουν να νικήσει τον Άριστο και να κερδίσει την Αρετή.

*

---

⁶⁸⁹Αξίζει μια πιο προσεκτική συζήτηση ως προς το θέμα του παλιού και νέου Ρωτόκριτου, γιατί όπως διαπιστώνει ο Πιερός (σε υπο έκδοση μελέτημά του) ένας από τους λόγους που ο ομώνυμος ήρωας πιστεύει ότι μπορεί να στείλει προξενιά με τον πατέρα του, είναι η ίδια η Αρετή με τις ζαβές της αρετές, η οποία τον παρακινεί έντονα σε αυτή την ενέργεια.

Τέλος, μελετάται αν η παρουσία του Ρωτόκριτου ως Κριτίδη και η νίκη του επι του Άριστου, μαρτυρούν την κρυμμένη σύνδεση ανάμεσα στην κορναρική πλοκή και την παράδοση των δρακοκτονιών.

Κριτήρια για να δοθούν μερικές απαντήσεις στην πιο πάνω υπόθεση, αποτελούν αφενός, η επιλογή της Εγρίπου ως τόπου των δύο εξοριών και ως τόπου εκκίνησής του Ρωτόκριτου με προορισμό την εμπόλεμη Αθήνα και αφετέρου, το πλαίσιο που ορίζει αυτούς τους δύο μονομάχους ως αντιπάλους, δηλαδή τα στοιχεία που τους διαχωρίζουν.

Άξιο λόγου είναι ότι *δράκος* αποκαλείται μόνο ο Κριτίδης και όχι ο Ρωτόκριτος, επειδή όλες οι αναφορές του ως *δράκος* περιορίζονται στο Δ' και Ε' βιβλίο. Έτσι, μόνο κατόπιν της δεύτερης εξορίας στην Έγριππο και της χρήσης των μαγικών φίλτρων από τη γριά, ο ποιητής χαρακτηρίζει τον Κριτίδη, *δράκο*.

Η σοφία, η γνώση και τα μαγικά φίλτρα της γριάς μάγισσας που θα του προσφέρει το ταξίδι στην Έγριππο αποτελούν το κλειδί που θα τον βοηθήσει να αποχωριστεί τον παλιό του εαυτό, για να επανέλθει δριμύτερος στο αθηναϊκό βασίλειο, με άλλη όψη. Πίσω από το προσωπείο του μαύρου και *δράκου* Κριτίδη, θα νικήσει τον Άριστο, γλιτώνοντας την Αθήνα και αποκτώντας την Αρετή.

Η Έγριππος ήταν βενετική κτήση μέχρι το 1470, χρονιά κατά την οποία κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς. Μετά από την πτώση της Εγρίπου, η Βενετία δεν διαφέντεψε ποτέ πια την *πλουμισμένη Ανατολή σα βιος της*, όπως είχε κάνει από το 1204 ως τότε.⁶⁹⁰ Το Νεγροπόντε (=μαύρη γέφυρα), όπως ονομαζόταν η Έγριππος αποτελούσε κομβικό σημείο για τη Βενετία, αφού μόνο μετά από την ήττα του 1470 από τους Οθωμανούς, μπόρεσε να αντιληφθεί πόσο σοβαρό ήταν γι' αυτήν το πλήγμα της πτώσης της Κωνσταντινούπολης, το 1453.

Η επιτυχημένη παρουσία του Ρωτόκριτου, τόσο κατά τη μονομαχία Καραμανίτη-Κρητικού, όσο και κατά την γκιόστρα έρχεται να επιβεβαιωθεί και να «εξαργυρωθεί» μόνο μετά από την δεύτερη εξορία που προηγείται της τελευταίας μονομαχίας και της νίκης του ως μαύρου Κριτίδη.

Ίσως η μαύρη όψη του Κριτίδη να υποδηλώνει το ίδιο το όνομα του τόπου εξορίας, της Εγρίπου που επι βενετοκρατίας ονομαζόταν Negroronte. Αυτή η όψη θα λειτουργήσει

---

⁶⁹⁰ Lane, *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα*, ό.π., σ. 338-341, σ. 503.

σαν γέφυρα μεταξύ της προηγούμενης παρουσίας του και της τωρινής μεταμορφωμένης. Γέφυρα από την οποία πρέπει να περάσει ο μαύρος Κριτίδης, για να διεκδικήσει την Αρετή και τον θρόνο της Αθήνας.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η γέφυρα πάνω στην οποία βρίσκεται ο *δράκος*, σύμφωνα με τις βυζαντινές παραδόσεις, ίσως να συνδέεται με τη μαύρη γέφυρα (Negroronte) από την οποία εκκινεί ο Κριτίδης, για να απελευθερώσει την αγαπημένη του από τα δεσμά της φυλακής (στην οποία οδηγήθηκε εξ αιτίας της άρνησής της στα προξενιά του Πιστόφορου), καθώς και για να λυτρώσει την Αθήνα από την απειλή των Βλάχων.

Μάλιστα, η υπόθεση ότι αυτό το πέρασμα τόσο από την Έγριπο, όσο και από τη μονομαχία με τον Άριστο ήταν αναγκαίο, επιβεβαιώνεται μέσα από το πιο κάτω απόσπασμα, στο οποίο φαίνεται ότι ο θάνατος του Άριστου δεν οφείλονταν στην έλλειψη ανδρείας, αλλά στην μοίρα και στο *ριζικό*:

ΠΟΙ.

τουτό 'τονε του ριζικού, αμ'όχι απ' την αντρεία του·
εδιάβηκε κι οπίσω του δεν ήφηκε καλλιιά του.» [Δ, 1951-1952]

Τέλος, ίσως η Έγριπος να επιλέγεται από τον Κορνάρο, για να γίνει ακόμα πιο έντονο ότι από εκεί που ηττήθηκε η Βενετία, θα έρθει ο ήρωας του έργου να αποδείξει ότι ως εκπρόσωπος του νέου πια βασιλείου της Αθήνας (επειδή αλλάζει ηγέτη) έχει τη δύναμη να δώσει ελπίδα για την αλλαγή.

Η τελική μονομαχία Άριστου και Κριτίδη αφορά σε αντιπαράθεση μεταξύ ομοθρήσκων, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τον όρκο, τον οποίο δίνουν οι βασιλιάδες των αντίπαλων στρατοπέδων, Ηράκλης και Βλαντίστρατος. Στόχος είναι ο εντοπισμός κάποιων στοιχείων μέσα από τον όρκο που ίσως μπορούν να θεωρηθούν συναφή με την ιδεολογική προοπτική, μέσα από την οποία εξετάζεται εδώ ο *Ερωτόκριτος*.

Οι δύο βασιλιάδες δεν έχουν διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τις ανώτερες δυνάμεις κάτω από τις οποίες εξυφαίνονται οι ανθρώπινες δράσεις.⁶⁹¹ Μάλιστα, αυτές οι δυνάμεις δεν φαίνεται να απαντούν σε κάποιο συγκεκριμένο θρησκευτικό πλαίσιο της εποχής (Ισλάμ, Χριστιανισμός), αλλά στη θέση του εντοπίζονται στοιχεία της επιστήμης, έτσι

---

⁶⁹¹ Βλ. εδώ, υπ. 51.

όπως αυτό φαίνεται να αντικαθίσταται από την επιστήμη, αφού στον όρκο επικαλούνται τον Ήλιο, την Γη, τον Ουρανό και το Φεγγάρι.⁶⁹²

ΠΟΙ.

Όλα τα διαλαλήσανε κι απόκει γονατίζου

κ' οι δύο ρηγάδες κλαίγοντας ν' αμνόγουσιν αρχίζου:

«Μα τ' Άστρον, μα τον Ουρανό, μ' Ανατολή και Δύση

και μα τη Γή που τα κορμιά θέ να μας καταλύση

και μά τον Ήλιο το ζεστό, μα Φέγγος, μα Σελήνη,

ποτέ να μη δολώσωμεν ετούτον οπού εγίνη' [Δ, 1619-1624]

Αν οι δύο πολεμιστές ενστερνίζονται και εκφράζουν την ίδια πίστη που φαίνεται να έχουν οι δύο βασιλιάδες στις ανώτερες δυνάμεις, αφού είναι έτοιμοι να πεθάνουν γι' αυτούς και τα βασίλεια τους, παρατηρείται το εξής. Αν και ομόθρησκοι θεωρούνται μεταξύ τους ξένοι. Ο Κριτίδης –εκπρόσωπος του βασιλείου της Αθήνας– θεωρείται ξένος προς τους Αθηναίους, παρ' όλο που πιστεύει στις ίδιες ανώτερες δυνάμεις με τον Ηράκλη.⁶⁹³ Αντίστοιχα, ξένο θεωρείται και το βασίλειο της Βλαχιάς προς αυτό της Αθήνας.⁶⁹⁴ Ακόμη, ίσως ξένος να μπορεί να θεωρηθεί και ο Άριστος ως προς το υπόλοιπο βλαχικό στράτευμα, επειδή έρχεται από τη Φραγκιά.⁶⁹⁵

Επιπρόσθετα, αν η αποστολή των προξενίων εκ μέρους του Πιστόφορου δίνει ώθηση στην πλοκή, αφού προκαλούν την οργή του Ηράκλη, με συνέπεια τη φυλάκιση της Αρετής

---

⁶⁹² Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Ίκαρος, Αθήνα 1975⁵, σ. 81, όπου διαπιστώνει ότι ο Κορνάρος αντικαθιστά, όπου είναι απαραίτητο για την πλοκή, το χριστιανικό στοιχείο με το μαγικό. Με τον Δημαρά συμφωνεί ο Πιερής (Πιερής, 2006, σ. 12-16 και κυρίως σ. 15, υπ. 27), ο οποίος παρατηρεί ότι ο Κορνάρος «...υπονομεύει κάθε θεοκρατική αντίληψη, έχοντας σαφέστατα αντικαταστήσει την ιδέα της χριστιανικής πίστης με την ιδέα της επιστήμης.» Γενικότερα για την αστρολογία στην ιταλική Αναγέννηση βλ. Burckhardt, 1997, σ. 340-359, όπου γίνεται αναφορά στις απόψεις σημαντικών προσωπικοτήτων της περιόδου περί της αστρολογίας. Αναφορικά με τη διείσδυση της αστρολογίας (επιστήμη που είχε αναπτυχθεί στην αρχαιότητα και επιβιώνει μέχρι και την Αναγέννηση διαμέσου του Μεσαίωνα) στην ιταλική Αναγέννηση, ως απότοκο της έλλειψης πίστης στη θεία διακυβέρνηση του κόσμου, βλ. *ό.π.*, σ. 353. Ειδικότερα, για την αστρολογία στον *Ερωτόκριτο*, με αφορμή την «επιστημονική επεξήγηση» των κορναρικών αντιλήψεων που γίνεται από τον Αλεξίου (*Ερωτόκριτος*, 2008⁵, σ. οβ'), βλ. Λαουμτζή, «'Τον Ουρανό παρακαλώ...'/ 'Στον Ουρανό εγράφητη...' Μαγεία, αστρολογία και κοσμολογικές αντιλήψεις στον Κορνάρο», *ό.π.*, και της ίδιας, Μάισσα που κατέβαζε τον ουρανό με τ' άστρα. Μαγεία και αλχημεία στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου, ανακοίνωση στο *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά, 1-9 Οκτωβρίου 2006). Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 12-15 και Παπαδάκη, 2015, σ. 207-233.

⁶⁹³ βλ. *εδώ*, στο *Επίμετρο* (Δ, 1381-1384).

⁶⁹⁴ βλ. *εδώ*, στο *Επίμετρο* (Δ, 865-868).

⁶⁹⁵ βλ. *εδώ*, στο *Επίμετρο* (Δ, 1328-1330).

και την εξορία του Ρωτόκριτου,⁶⁹⁶ τότε η παρουσία του βυζαντινού Πιστόφορου είναι άκρως αισθητή και παράλληλα απειλητική για τους δύο ερωτευμένους.

Επιπρόσθετα, λαμβάνεται υπ' όψιν ότι στη βυζαντινή σφαίρα και αντίληψη η θρησκεία είχε πρωταρχικό ρόλο, επειδή ήταν αυτή που αποτελούσε τον συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στους υπηκόους της αυτοκρατορίας, ενώ συνάμα, η θρησκεία αποτελεί διαφοροποιό στοιχείο για όσους δεν ανήκουν στην αυτοκρατορία.⁶⁹⁷

Αν πράγματι αυτοί οι δύο μονομάχοι μπορούν να θεωρηθούν ότι ήταν ομόθρησκοι και συνάμα ξένοι, τότε μαρτυρείται ένα πρώτο δείγμα της υποχώρησης της θεοκρατικής αντίληψης, ίδιον του Μεσαίωνα.⁶⁹⁸

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, αναφορικά με τα φαινόμενα του *αναγεννητικού κινήματος* και της *ιθαγενούς αντίδρασης*,⁶⁹⁹ ενδέχεται να υπάρχουν κάποιες σχετικές υπόνοιες στην ερωτοκρίτεια πλοκή. Έτσι, ίσως να μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης προτού παρουσιάσει στοιχεία, τα οποία έχουν συνάψεις με το *αναγεννητικό κίνημα*, είναι αναγκαίο να περάσει πρώτα από το στάδιο της *ιθαγενούς αντίδρασης*.

Πιθανόν, στοιχεία της *ιθαγενούς αντίδρασης* να εμφανίζονται μέσα από τη συμμετοχή του Ρωτόκριτου στην αντιοθωμανική σύρραξη, ως ένδειξη της αντίδρασής του απέναντι στον Καραμανίτη. Αν η *ιθαγενής αντίδραση* τον οδηγεί πέραν από την επικράτηση έναντι του Καραμανίτη (μέσω της alter ego σχέσης του με τον Κρητικό),⁷⁰⁰ στην επικράτησή του απέναντι στα υπόλοιπα αρχοντόπουλα κατά την γκιόστρα που οργανώνεται για την απόκτηση της τζόγιας, τότε, την ίδια στιγμή αυτή η τάση δεν τον ωθεί να κερδίσει την Αρετή.

Με λίγα λόγια, η αρχική πορεία του Ρωτόκριτου που παρουσιάζεται μέσα από τη νίκη του απέναντι στους Φιλάρετο, Ηράκλη, Δρακό-καρδο, μόνο φαινομενικά είναι επιτυχής, επειδή δεν αποκτά την Αρετή. Τα δικά του προξενιά βρίσκουν εμπόδιο τον Πιστόφορο, ρηγόπουλο το οποίο φαίνεται να δηλώνει έντονα το παρόν του μέσα από τη

⁶⁹⁶ Πιερής, 2006, σ. 35.

⁶⁹⁷ Βλ. εδώ, υπ. 168. Επιπλέον, βλ. Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 75-76 για την άποψη των θεωρητικών και των λαογράφων ότι η ενότητα του κράτους προϋπέθετε και απαιτούσε θρησκευτική ενότητα.

⁶⁹⁸ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι συνέπειες του 1204 για το Βυζάντιο-πρόδρομος για τη διάλυση της ενότητας και 1453*, σ. 69-82.

⁶⁹⁹ Βλ. εδώ, υπ. 182.

⁷⁰⁰ Βλ. εδώ, υπ. 613.

λαμπρή άφιξή του στην γκιοστρα, τη βράβειυσή του με τον ανθό, αλλά κυρίως μέσα από τα προξενιά που στέλνει στην Αρετή.

Κατά συνέπεια, το ευτυχές τέλος θα δοθεί, μόνο αφού ο Ρωτόκριτος ακολουθήσει μια πορεία που αντανακλά το *αναγεννητικό κίνημα*. Υποστηρίζεται ότι αυτό συντελείται μέσα από την ωριμότερη και αρτιότερη πολεμική εμφάνιση του ήρωα ως Κριτίδη, ο οποίος θα νικήσει τον Άριστο.

Μια *αναγεννητική* τάση –όπως αναφέρθηκε πιο πάνω– παρουσίασε η μερίδα εκείνη κυρίως των διανοουμένων του Βυζαντίου (Βησσαρίων, Γεμιστός), που δεν ταύτιζε την πολιτισμική με τη θρησκευτική ταυτότητα. Αντίθετα, αυτή η μερίδα αντιλαμβανόταν ότι η ανάγκη για πολιτική επιβίωση του Βυζαντίου, ενόψει της οθωμανικής απειλής προϋποθέτει μια ενδεχόμενη ένωση των δύο εκκλησιών. Αυτή η εκκλησιαστική ένωση ισοδυναμεί με μια διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας μέσα από το πλαίσιο της Δύσης.

Αντιθέτως, η εκκλησιαστική ένωση θεωρούνταν αδιανόητη για εκείνη τη μερίδα των Βυζαντινών που υποστήριζε ότι η όποια απόκλιση από τις επιταγές της ορθοδοξίας, θα σήμαινε το τέλος της αυτοκρατορίας.

Επιπλέον, όπως ήδη αναφέρθηκε προηγουμένως,⁷⁰¹ μετά από την Δ' Σταυροφορία και τα γεγονότα που έπονται αυτής, εμφανίζεται εντονότερα το ελληνικό στοιχείο εις βάρος του θεοκρατικού χαρακτήρα στο Βυζάντιο. Απόγειο αυτής της εξέλιξης αποτέλεσε η αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261)⁷⁰² που δημιουργήθηκε μετά από την Δ' Σταυροφορία και έφτασε στο τέλος της με την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας.

Επιπλέον, με αφορμή ότι ο Άριστος έρχεται από τη Φραγκιά, ανατρέχουμε στο μελέτημα του Γιαννακόπουλου,⁷⁰³ σύμφωνα με το οποίο οι Βυζαντινοί αποκαλούν Φραγκιά τη Δύση,⁷⁰⁴ όταν αυτή δεν είναι πια ρωμαϊκή αλλά φράγκικη, έπειτα από την γερμανική κατάκτησή της. Επίσης, κατά τη διάρκεια της Δ' Σταυροφορίας Φράγκοι ονομάζονταν όλοι οι Λατίνοι,⁷⁰⁵ ενώ οι Βυζαντινοί αποκαλούν υποτιμητικά τους Δυτικούς, Φράγκους και όχι

⁷⁰¹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Οι συνέπειες 1204 για το Βυζάντιο-πρόδρομος για τη διάλυση της ενότητας και 1453*, σ. 69-82.

⁷⁰² Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Τα πρώτα σημάδια του ρεαλισμού για το Βυζάντιο*, σ. 34-46.

⁷⁰³ Βλ. εδώ, υπ. 169.

⁷⁰⁴ Berstein-Milza, 1997, σ. 83-84 για την ταύτιση της Δύσης με το βασίλειο των Φράγκων, το οποίο επεκτείνεται επι αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου.

⁷⁰⁵ Γιαννακόπουλος, 1985, σ. 38.

Ρωμαίους.⁷⁰⁶ Επιπλέον, με αυτό το προσωνύμιο αποκαλούνται όσοι Βυζαντινοί υπογράφουν ένωση των δύο εκκλησιών.⁷⁰⁷ Τέλος, αυτός ο χαρακτηρισμός χρησιμοποιείται από τους Βυζαντινούς, όταν θέλουν να τονίσουν την αποξένωσή τους με τη Δύση.

Αν οι ομόθρησκοι των Βυζαντινών, Φράγκοι, «ευθύνονται» το 1204 για την πτώση της Πόλης και την ίδρυση του κράτους της Νίκαιας, τότε τηρουμένων των αναλογιών μετά από την απειλή των Βλάχων και τη μονομαχία με τον Άριστο από τη Φραγκιά, σηματοδοτείται η «πτώση» της Αθήνας. Μια «πτώση», η οποία είναι εμφανής μέσα από την απώλεια της δύναμης του ηγέτη της, του βασιλιά Ηράκλη. Όσον αφορά στην ανάδυση του νέου κέντρου –εν προκειμένω μιας αναγεννημένης Αθήνας– αυτή συντελείται με την αλλαγή της ηγεσίας και την ανάδειξη του Ρωτόκριτου ως νέου ηγέτη της.

Μετά από τη μονομαχία αν και τα δύο παλληκάρια μοιάζουν να είναι νεκρά, ο Κριτίδης καταφέρνει να σηκωθεί από κάτω, ενώ ο άλλος αϊτός πεθαίνει. Νικητής είναι αυτός που μέσα από α) την ταυτότητα του μαύρου Κριτίδη (όψη που σχετίζεται με τη λέξη *σκοτίδι*, που τόσο συχνά εμφανίζεται στο κείμενο), β) την όψη του *δράκου*, (μορφή, που, όπως αναλύθηκε, σχετίζεται με τις δύο αυτοκρατορίες: Βυζαντινή και Οθωμανική), καθώς και μέσα από γ) τον «θάνατο», κατά την τελευταία μονομαχία, «αναγεννιέται».

Μέσα στο πλαίσιο της διερεύνησης του πώς επιτελείται λογοτεχνικά αυτή η «αναγέννηση» του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, πέραν από ό,τι ειπώθηκε περί της αναγκαιότητας του περάσματος του Ρωτόκριτου από την Έγριπο και την αλλαγή της όψης που θα του επέτρεπαν να νικήσει τον Άριστο, παρατίθενται τα εξής:

ΠΟΙ.

κι αράσσουν κι αγκαλιάζονται κρατώντας τα πουνιάλα,
επιάσαν τα κοντ'άρματα κ'εφήκαν τα μεγάλα. [Δ, 1837-1838]

[...]

Σφίγγονται κι αγκαλιάζονται, με τη ζερβή παλεύγου, [Δ, 1843]

[...]

Ράσσου, ξαναγκαλιάζονται, ξανακτυπούσι πάλι

και γεις τον άλλον ήπασκε χαμαί στη γη να βάλη. [Δ, 1859-1860]

[...]

και με το τραβοπάλεμα, αγκαλιασμένοι επέσα,

⁷⁰⁶ Ο.π., σ. 46.

⁷⁰⁷ Ο.π., σ. 85 όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

τρέχει το αίμα ποταμός απ' τες πληγές τως μέσα· [Δ, 1865-1866]

Με βάση ότι οι δύο ιππότες ήταν αγκαλιασμένοι κατά τη διεξαγωγή της μονομαχίας,⁷⁰⁸ μελετάται η λέξη *αγκαλιάζω* και τα παράγωγά της που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια των ιπποτικών αναμετρήσεων. Τέτοιες ήταν η αναμέτρηση ανάμεσα στους Κρητικό-Νικόστρατο (Β, 2044) και Άριστο-Κριτίδη.

Επιπρόσθετα, στους στίχους: Γ, 66 και Β, 1809 γίνονται αναφορές στις μάχες μεταξύ Ρωτόκριτου-Κυπρίδη και Κυπρίδη-Πιστόφορου αντίστοιχα, όπου μέσα στη λύσσα της μάχης, τόσο ο Ρωτόκριτος κατά τη μονομαχία με τον Κυπρίδη, όσο και ο Κυπρίδης κατά τη μονομαχία με τον Πιστόφορο, αγκαλιάζουν τον λαιμό του αλόγου τους.

Αν η λέξη αυτή χρησιμοποιείται, για να δηλώσει τη φιλική σχέση δύο πολεμιστών όπως ήταν ο Νικόστρατος και ο Κρητικός, τότε πιθανόν να συνάγεται ότι κάτι παρόμοιο συμβαίνει στην περίπτωση του Κριτίδη και του Άριστου. Αν πράγματι συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε ενδεχομένως να δικαιολογείται η *μπιστική φιλιά*, η οποία θα διατηρήσει το νησί *αλύγιστο*.

Με βάση το πιο πάνω, στόχος είναι ο εντοπισμός των στοιχείων που αναδύονται στην επιφάνεια με αφορμή αυτή τη μονομαχία. Μέσ' απ' αυτή την επαφή των δύο πολεμιστών, είναι που θα επισφραγιστούν τα συμφραζόμενα των προηγούμενων ιπποτικών αναμετρήσεων, έτσι όπως αυτά απαντούν μέσα από την αντίληψη του Ρωτόκριτου ότι ετεροπροσδιορίζεται σε σχέση με τον Καραμανίτη,⁷⁰⁹ κατά τη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, καθώς και μέσα από τα πρώτα δείγματα της *αίσθησης* της αθηναϊκής *ταυτότητάς* του,⁷¹⁰ όπως παρουσιάζονται μέσα από α) τη ζήλεια που νιώθει όταν ο Κρητικός είναι αυτός που θα νικήσει τον Καραμανίτη και όταν ο Πιστόφορος παίρνει τον ανθό από τη βασίλισσα, καθώς και μέσα από β) τις ενδείξεις φιλοπατρίας και καθήκοντος του απέναντι στην υπεράσπιση της φήμης της Αθήνας, κατά τη διεξαγωγή της γκιόστρας.

---

⁷⁰⁸ Την υπόδειξη για τα αγκαλιασμένα παλλικάρια την χρωστώ στον επόπτη μου.

⁷⁰⁹ Βλ. εδώ, υπ. 612.

⁷¹⁰ Βλ. εδώ, υπ. 67

Ό,τι κατακτήθηκε στον παρελθόντα χρόνο από τον Ρωτόκριτο θα καρπωθεί τώρα ο ίδιος, αλλά ως Κριτίδης. Αν το παιδί του παλατιού κέρδεσε τα δώρα κατά την γκιόστρα, τώρα μπαίνει στο παλάτι αποκτώντας την Αρετή και τον θρόνο.⁷¹¹

Επιπρόσθετα στην ανάλυση που έγινε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας,⁷¹² ως προς τη σχέση που φαίνεται να έχουν οι Ιταλοί με τον πόλεμο, διαπιστώνεται ότι η στάση που έχουν κατά τις πολεμικές συρράξεις, πιθανόν να υπονοείται μέσα από την γκιόστρα και κατά την τελευταία μονομαχία με τον Άριστο. Στην αρχή οι Ιταλοί πολεμούν ως μισθοφόροι *condottieri* με έλλειψη πατριωτισμού, καθώς ο καθένας νοιάζεται για το δικό του βασίλειο και όχι για την Ιταλία. Αντίθετα, όταν έρχεται να τους απειλήσει ένας ξένος και συνάμα ομόθησκος, όπως ο Γάλλος βασιλιάς Κάρολος Η', τότε τον πολεμούν με πατριωτισμό ως ενωμένοι Ιταλοί, με αποτέλεσμα τη νίκη και την επιβίωση της πατρίδας τους.

Mutatis mutandis, ο Ρωτόκριτος ίσως πολεμά σαν *condottiero* μέσα από την πρώτη γκιόστρα (με έπαθλο τη τζόγια), κατορθώνοντας ήδη πριν από την έναρξη της γκιόστρας να α) νικήσει τον Καραμανίτη (μέσα από την *alter ego* σχέση του με τον Χαρίδημο,⁷¹³ καθώς και να β) αναδειχθεί νικητής ανάμεσα στα 12 αρχοντόπουλα. Πολεμά σαν *condottiero*, επειδή απουσιάζει η όποια έννοια της υπεράσπισης της πατρίδας του από κάποια εξωτερική απειλή, παρ' όλο που θεωρεί καθήκον του να μείνει η τζόγια στην Αθήνα. Αντίθετα, μέσ' από την τελευταία μονομαχία η επιτυχής αποσόβηση των Βλάχων, λαού ομόθησκου και συνάμα ξένου, αναδεικνύει τη φιλοπατρία του, γεγονός που τον ωθεί να κερδίσει την Αρετή και να σώσει την πατρίδα του.

Εν κατακλείδι, επιχειρήθηκε να δοθούν κάποιες πιθανές απαντήσεις –και πάντως όχι μοναδικές⁷¹⁴ σχετικά με το πώς πετυχαίνει ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης να λύσει τα

⁷¹¹Βλ. εδώ στα εξής υποκεφάλαια: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275 και *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικουμενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού*, σ. 276-313.

⁷¹²Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ο πολιτικός κατακερματισμός ιταλικής χερσονήσου*, σ. 101-103.

⁷¹³ Βλ. εδώ, υπ. 613.

⁷¹⁴ Συμφωνώ με τον Vincent (Vincent, 1994, σ. 92) που ξεκαθαρίζει ότι αν και ο *Ερωτόκριτος* μπορεί να διαβαστεί ως αλληγορικό ποίημα, εντούτοις αυτός ο τρόπος δεν είναι «ο μόνος 'σωστός' τρόπος ανάγνωσής του.» Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο Holton (Holton, «Ξαναδιαβάζοντας τον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 41-42), όπου θέτει τον προβληματισμό αν το κείμενο δύναται να χαρακτηριστεί σαν μια «φιλοσοφική» ή «κοινωνικο-πολιτική αλληγορία επάνω στις διακρίσεις της καταγωγής και της κοινωνικής τάξης οι οποίες εμποδίζουν ταλαντούχους ανθρώπους να δείξουν την αξία τους και να συνεισφέρουν στην κοινωνία;» Βλ. εδώ, υπ. 652.

προξενιά του Πιστόφορου, μέσ' από τη νίκη επί του Άριστου. Στο ίδιο πλαίσιο κινούμαστε και στη συνέχεια.

Με βάση τα όσα λέχθηκαν μέχρι στιγμής, γύρω από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δράσης των δύο μονομάχων, συνάγεται το εξής. Από τη μια, ο Άριστος ως «άσπρος αετός» –εξ αιτίας της όψης του– εκπροσωπεί τη Βλαχία, η οποία την εποχή του ποιητή επιδιώκει την ανασύσταση του Βυζαντίου. Αυτός ο πολεμιστής δεν συνδυάζει πολεμικές και πνευματικές χάρες και επομένως δεν απαντά στο πρότυπο του πολεμιστή-καλλιτέχνη. Τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην τελευταία μονομαχία (επά), αφού δεν γνωρίζουμε αν υπό άλλες –μη πολεμικές περιστάσεις– ο Άριστος παρουσιάζει καλλιτεχνικές τάσεις, κάτι το οποίο ισχύει για τον Ρωτόκριτο.⁷¹⁵

ΑΡΙ.

Δεν ήρθα επά να τραγουδώ και να περιδιαβάζω,
μά 'ρθα θεριά να πολεμώ, άντρες να δικιμάζω
και να ματώνω το σπαθίν εις των οχθρών τα στήθη
κι Άριστος ογιά πόλεμο ποτέ δεν εφοβήθη. [Δ, 1281-1284]

Από την άλλη, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης ως «μαύρος αετός» εκπροσωπεί τη σφαίρα της Δύσης, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τα πνευματικά, αισθητικά και πολεμικά του προσόντα. Πρόκειται για προσόντα καθώς και για συμπεριφορά που απηχούν το σύστημα αξιών που πρέπει να χαρακτηρίζει, σύμφωνα με το έργο του Castiglione *Il libro del Cortigiano*, τη ζωή ενός αυλικού (*uomini palazzo*), όπως υποστηρίζει ο Λασιθιωτάκης.⁷¹⁶

Ενδεχομένως, αυτό που διαφοροποιεί τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη και τον Άριστο δεν είναι τα θρησκευτικά τους πιστεύω, αλλά οι πνευματικές πέρα από τις πολεμικές τους ικανότητες. Αυτές οι πολιτισμικά προσδιορισμένες ικανότητες σε συνδυασμό με τα μαγικά φίλτρα της μάγισσας που του αλλοιώνουν την όψη, θα οδηγήσουν τον «μαύρο αετό» στην Αρετή μέσα από την επικράτηση απέναντι στον Άριστο.

Συμπερασματικά, υποστηρίζεται ότι η κορναρική εισήγηση ως προς τα πολιτικά τεκταινόμενα και κυρίως ως προς το μονοπάτι που πρέπει να επιλέξει η Κρήτη, για να αντιμετωπίσει την οθωμανική απειλή, κρύβεται πίσω από την πορεία του Ρωτόκριτου. Ο

⁷¹⁵Λασιθιωτάκης, 2008, σ. 254-257. Επιπλέον, η Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «Απηχήσεις του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 440) αναφέρει ότι: «Ίσως μάλιστα και η νίκη του Ερωτόκριτου έναντι του γενναίου, αλλά όχι λόγιου Άριστου, να είναι άλλος ένας δείκτης των ουμανιστικών επιλογών του Κορνάρου.»

⁷¹⁶Λασιθιωτάκης, 2008, σ. 253-262.

ομώνυμος ήρωας φέρει το όνομα *δράκος*, αλλά χάνει αυτή του την ιδιότητα όταν ανακτά την πραγματική του ταυτότητα και γίνεται ξανά Ρωτόκριτος. Μολονότι, δεν είναι *δράκος*, δηλαδή δεν φαίνεται να προσδιορίζεται ούτε από το οθωμανικό ούτε από το βυζαντινό στοιχείο, εντούτοις, μόνο ως τέτοιος αντιμετωπίζει τον Άριστο από τη Φραγκιά και μόνο μετά από αυτή τη νίκη του, θα απομακρυνθούν οι Βλάχοι και τα προξενιά του γιού του ρήγα του Βυζαντίου.

Επομένως, η νέα οπτική που προτείνει –ενδοκειμενικά– ο Κορνάρος να υιοθετήσει το νησί, ούτως ώστε να απεγκλωβιστεί από την αδιέξοδη μεσαιωνική τροχιά (στηριγμένη στη Βυζαντινή ιδεολογία του θρύλου των 12 αρχοντόπουλων), δεν είναι άλλη από την Δύση με τα πολιτιστικά της συμφραζόμενα. Για τον συγγραφέα, η Δύση είναι η πύλη για την πνευματική αναγέννηση της Κρήτης. Αντίθετα, η προσκόλληση των κατοίκων του νησιού στην ιδεολογία του Βυζαντίου δεν θα προσέφερε διέξοδο ενώπιον του ισλαμικού κινδύνου.

Νοούμενου ότι η Κρήτη βρίσκεται υπό βενετοκρατία την εποχή που γράφεται το ποίημα,⁷¹⁷ υποστηρίζεται η εκδοχή της Δύσης που προτείνει μέσα από τον *Ερωτόκριτο* ο ποιητής, είναι αυτή της Βενετίας.

Η Βενετία, η πιο δημοκρατική και ανεξάρτητη απ' όλα τα κράτη με έντονο τον εμπορικό της χαρακτήρα, ρεαλίστρια, πλούσια, η οποία δεν μένει δέσμια των θρησκευτικών επιταγών που επιβάλλει η παπική εκκλησία.⁷¹⁸ Επιπλέον, η Γαληνοτάτη εκπροσωπεί μια Αναγέννηση που την εποχή που φαίνεται να γράφεται το έργο επιβιώνει, ωστόσο μέσα από τη μορφή του Μανιερισμού.⁷¹⁹ Μάλιστα, μετά από το 1204 θεωρείται από τους Ευρωπαίους γέφυρα Ανατολής και Δύσης, επειδή μετά από το 1453 γίνεται η κύρια εστία προσφυγής των βυζαντινών διανοουμένων, μεταξύ αυτών και ο Βησσαρίων.⁷²⁰

Συμπερασματικά, αν η πιο πάνω επιχειρηματολογία ευσταθεί όσον αφορά στην ανάλυση της πορείας του Ρωτόκριτου κατά τις υποτιτικές αναμετρήσεις, τότε ενισχύεται η

---

⁷¹⁷Βλ. εδώ, υπ. 6.

⁷¹⁸Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ' Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, σ. 55-68.

⁷¹⁹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετία: από τον Ουμανισμό στον Μανιερισμό*, σ. 112-117.

⁷²⁰ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Η Βενετία μετά από το 1204 ως μια σημαντική ευρωπαϊκή δύναμη*, σ. 85-87.

θέση ότι ο Κορνάρος αποδομεί –με τις λογοτεχνικές επιλογές του–⁷²¹ την παρουσία της Ανατολής (Καραμανίτης, προξενιά του Πιστόφορου και Βλάχοι) και προτείνει (μέσα από τη δυτικά προσδιορισμένη πνευματική παρουσία του Ρωτόκριτου-Κριτίδη και την επικράτησή του απέναντι στα προξενιά του Πιστόφορου, κατόπιν της επικράτησής του στην τελευταία μονομαχία με τον Άριστο που έρχεται από τη Φραγκιά) το αναγκαίο πέρασμα της Κρήτης μέσα από τη Δύση.

Τέλος, ο τόπος συνάντησης των δύο αετών, που σύμφωνα με τον μύθο ορίζεται ως το κέντρο της οικουμένης, ο ομφαλός, δεν είναι άλλος από την Αθήνα, όμως όχι του Ηράκλη αλλά του Ρωτόκριτου, όπως θα αναλυθεί πιο κάτω.⁷²²

Αν η *μπιστική φιλιά* που θα διατηρήσει το νησί αλύγιστο σύμφωνα με την ιμπρέζα του Τριπόλεμου αντανακλάται λογοτεχνικά μέσα από την τελευταία μονομαχία Άριστου-Κριτίδη, υπονοώντας τους δεσμούς Κρήτης-Βενετίας, οι οποίοι θα ήταν δυνατό να

---

⁷²¹Για την αποδόμηση –από τον Κορνάρο– του Βυζαντίου μέσα από τον εκπρόσωπό του, τον Πιστόφορο μίλησε ο Πιερής, 2006, σ. 24-38 και κυρίως σ. 32-38, όπου η απόρριψη των προξενιών του γιου του ρήγα του Βυζαντίου στο ποίημα ισοδυναμεί με την εισήγηση του Κορνάρου για τον «άστεγο πολιτικά νέο ελληνισμό.» Για την προβολή μιας ιδεολογίας που δεν θα ήταν εξαρτημένη από το Βυζάντιο βλ. του ίδιου, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», *ό.π.*, σ. 240: «...ο Κορνάρος, υιοθετώντας προκλητικά (για τους συμπατριώτες του Κρητικούς) μιαν υπερτοπική ιδεολογία, δίνει στο έργο του το όνομα του μόνου από τους μονομάχους της γκιάστρας που δεν εκπροσωπεί κάποιο εθνικό γεωγραφικό χώρο («Ερωτόκριτος») και εντοπίζει τη δράση όχι στην Κρήτη, αλλά στην Αθήνα έχοντας στην πραγματικότητα ως κρυφό, αλλά κύριο στόχο να πλήξει το παραδοσιακό κέντρο του μεσαιωνικού ελληνισμού, το Βυζάντιο, το γόητρο του οποίου υπονομεύει πολλαπλώς. Αρνούμενος τη γλώσσα και τη θεοκρατική χριστιανική ιδεολογία του (όπως εύστοχα την κωδικοποιεί στο όνομα «Πιστόφορος»), αποδομεί ειρωνικά την υποτιθέμενη αίγλη του Βυζαντίου, καθώς συστηματικά υπονομεύει (αν δεν ταπεινώνει) τον πρίγκιπα του Βυζαντίου, Πιστόφορο.»

⁷²² Για την αντιμετώπιση του *Ερωτόκριτου* από την κριτική του 19^{ου} αι. που επιδιώκει να αναδείξει το σύγχρονό της αθηναϊκό κέντρο βλ. Κατσιγιάννης, 2014. Θεωρώ ότι η προβολή της Αθήνας από τον Κορνάρο γίνεται α) στο πλαίσιο της alter ego σχέσης Αθήνας-Κρήτης κατ' αναλογία της alter ego σχέσης Ρωτόκριτου-Κρητικού. Μάλιστα, η Μαλτέζου (Μαλτέζου, 1998, σ. 9-13 και κυρίως σ. 13), υποστηρίζει ότι, έτσι όπως συνάγεται από τα έργα του Σαχλίκη και του Ντελλαπόρτα, «ο Χάνδακας, καθώς αναδεικνυόταν σε λαμπερή πρωτεύουσα της αποσπασμένης από το Βυζάντιο Κρήτης, [...] αντικατέστησε στο διπολικό σχήμα Κωνσταντινούπολη-επαρχία τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Σύμφωνα με την υπόθεση που μόλις διατύπωσα, ο Σαχλίκης κι ο Ντελλαπόρτας εκφράζουν στα γραπτά τους μια βυζαντινή αντίληψη, έτσι όπως αυτή είχε μεταλλαγεί, μετασηματιστεί και προσαρμοστεί στην τοπική κλίμακα της κοινωνίας του νησιού τους», καθώς και β) μέσα από το πρίσμα του συμβολισμού της σύγχρονης του ποιητή Βενετίας με την Αθήνα του Ρωτόκριτου, με τις όποιες πνευματικές συνδηλώσεις εμπερικλείει η Αθήνα ως σύμβολο γνώσης και παιδείας (βλ. και εδώ, υπ. 726).

διασφαλίσουν την επιτυχή αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου που ελλοχεύει για το νησί,⁷²³ τότε παρατηρείται το εξής.

Η αιτία του πολέμου που ξεσπά μεταξύ Βλαχιάς και Αθήνας είναι μια χώρα την οποία διεκδικούν και οι δύο.⁷²⁴ Ωστόσο, το όνομα της χώρας αυτής δεν αναφέρεται ποτέ στο έργο.⁷²⁵

ΠΟΙ.

Φέρνουν οι χρόνοι κ' οι καιροί που κατατάσσου ολίγα
κ' εις μάχη επίαση ο βασιλιός με τση Βλαχιάς το ρήγα'
για μία χώρα έχου διαφορά κ' εις όχθησαν εμπήκα
κι ο εις του άλλου λογαριασμό σε τούτο δεν εγροίκα'
καθημερινώς επλήθαινε η όχθησα κ' η μάχη
κι ο εις κι ο άλλος ήθελε σ' νίκος τη χώρα νά 'χη. [Δ, 851-856]

Με βάση τα πιο πάνω, υποστηρίζεται ότι η χώρα, για την οποία πολεμούν, πιθανόν να μην είναι άλλη από την Κρήτη-Αθήνα. Τη θέση περί ταύτισης Αθήνας και Κρήτης στον *Ερωτόκριτο* ενισχύει το εξής. Αν το τέλος αυτού του πολέμου βρίσκει τη Βλαχιά να χάνει και την Αθήνα να κερδίζει, τότε παρατηρείται ότι η Αθήνα που βγαίνει νικήτρια δεν είναι ίδια με αυτή που ξεκίνησε τον πόλεμο. Πρόκειται για μια *νέα Αθήνα*,⁷²⁶ που αναδύεται

⁷²³ Αν στην *Γκιοστρα των Χανίων*, ο Φιλότιμος και ο Ειρηνοπόλεμος απελευθερώνονται μετά από την παρέμβαση του Απόλλωνα και την εξόντωση του θηρίου που μοιάζει με δράκο και το οποίο καταστρέφει τα πάντα στο πέρασμά του στο τοπίο του Ψηλορείτη, τότε πιθανόν να ισχύει το εξής. Αν, κατά τον Vincent, (Vincent, «Μήνυμα και μυθολογία στην *Γκιοστρα των Χανίων*», ό.π., σ. 128-129), η ονοματολογία αυτών των ηρώων έχει αλληγορική σημασία, ανάλογης των ονομάτων Γλυκαρέτης, Πανάρετος, κ.ά., τότε ενδεχομένως στον *Ερωτόκριτο* μετά από την εξόντωση του δράκου, δηλαδή την εξόντωση των Βλάχων και των προξενιών του Πιστόφορου να προβάλλονται στοιχεία της μπρέζας του Τριπόλεμου. Από τη μια, η *μπιστική φιλιά* που θα κρατήσει το νησί *αλύγιστο* ενδεχομένως να απηχεί τους δεσμούς Βενετίας-Κρήτης, και από την άλλη, ίσως να αντανακλώνται τα οφέλη που φέρνει μαζί της η φιλιά, ακόμη κι αν αυτή γεννιέται μέσα από τις μάχες, δηλαδή τις μονομαχίες Φιλάρετου-Ρωτόκριτου και Γλυκάρετου-Κυπρίδημου. Επίσης, βλ. του ίδιου, «Myth-history», σ. 165-193, όπου εντοπίζονται ιδεολογικού τύπου μηνύματα που στηρίζουν τη βενετική παρουσία στο νησί, ενώ σχετικά με τα ονόματα των συμμετεχόντων στην *Γκιοστρα των Χανίων*, τα οποία προέρχονται είτε από την ελληνική μυθολογία, είτε από τη μεσαιωνική και αναγεννησιακή λογοτεχνία, ενώ τα ονόματα Ειρηνοπόλεμος και Φιλότιμος παρουσιάζουν συνάψεις με ονόματα ιπποτών στον *Ερωτόκριτο* βλ. ό.π., σ. 169.

⁷²⁴ Παράλληλα, μια ήττα των Αθηναίων ισοδυναμεί με εισβολή των Βλάχων στο βασίλειο της Αθήνας. Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Ε, 321-332).

⁷²⁵ Βλ. εδώ, υπ. 663.

⁷²⁶ Ο Vincent (Vincent, 2009, σ. 171, υπ. 49 και του ίδιου, «Myth-history», σ. 174-176) συμφωνεί με τον Holton (Holton, «'Ηράκλη τον ελέγασε'»: ο Βασιλιάς της Αθήνας στον *Ερωτόκριτο*», *Cretan Studies*, 3, 1992, σ. 113-129 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, 2000, σ. 123-137 όπου και στο εξής οι παραπομπές) ότι η Αθήνα μπορεί να συμβολίζει τη Βενετία που χαρακτηρίζεται ως «νέα Αθήνα», παραδεχόμενος, ωστόσο, ότι το ζήτημα για μια οριστική ταύτιση των δύο πόλεων παραμένει ακόμη υπο συζήτηση. Αν το όνομα του βασιλιά Ηράκλη υπονοεί την «πρώιμη ιστορία της Βενετίας» και τις «παλιές στενές σχέσεις μεταξύ Βενετίας και Βυζαντίου», καθιστώντας έτσι εύλογη τη συμπάθεια του βασιλιά προς τον Πιστόφορο, τότε αυτή η συμπάθεια καταρρέει όταν ο

κατόπιν της νεωτερικής δράσης των δύο ερωτευμένων.⁷²⁷ Ενδεχομένως, αυτά τα στοιχεία ίσως να απηχούν την *μπιστική φιλιά* μεταξύ Βενετίας και Κρήτης, η οποία θα κρατήσει το νησί *αλύγιστο*, δηλαδή υπο πραγματικούς όρους απρόσβλητο τους Οθωμανούς και μια επικείμενη επίθεσή τους στο νησί.

Το γεγονός ότι η Αθήνα μπορεί να θεωρηθεί *alter ego* της Κρήτης ανάλογα με την *alter ego* σχέση του Χαρίδημου με τον Ρωτόκριτο δεν αναιρεί τον πολιτικό στόχο του Κορνάρου που είναι να προτείνει ένα νέο κέντρο για τον πολιτικά άστεγο νέο ελληνισμό –που θα αντικαθιστούσε την Πόλη– δηλαδή την Αθήνα. Άλλωστε η Αθήνα είχε όλο το απαιτούμενο κύρος και την αίγλη που της προσέδιδε το αρχαιοελληνικό της παρελθόν και η πνευματική άνθηση που γνώρισε για να καταστεί νέο πολιτικό κέντρο.⁷²⁸

*

Ρωτόκριτος ως Κριτίδης νικήσει τους Βλάχους και σώσει την Αθήνα. Θεωρώ ότι η νέα Αθήνα του βασιλιά Ρωτόκριτου είναι αυτή που ενδεχομένως να απηχεί τη Βενετία. Αλλά τη σύγχρονη του ποιητή Βενετία που διακρινόταν από ρεαλισμό κατά την πορεία της στο ευρωπαϊκό αναγεννησιακό γίγνεσθαι. Αυτή την πορεία προτείνει ο ποιητής για την Κρήτη, μια πορεία ανάλογη με του νέου βασιλείου της Αθήνας, προσδιορισμένου από τα αναγεννησιακά πνευματικά φώτα της Γαληνοτάτης. Ακόμη, για τον χαρακτηρισμό της Φλωρεντίας του Λαυρέντιου του Μεγλοπρεπούς ως «νέας Αθήνας», βλ. Vincent, «Myth-history», σ. 175. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 403, υπ. 451, και εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Βενετία: από βυζαντινή αποικία, ηγέτιδα της Δ' Σταυροφορίας του 1204. Η λιμνοθάλασσα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, σ. 55-68.

⁷²⁷ Βλ. εδώ, υπ. 827.

⁷²⁸ Βλ. εδώ, υπ. 814.

Κεφάλαιο 9:

Ρωτόκριτος: Βασιλιάς της Αθήνας και σύζυγος της Αρετής

Αν μέχρι στιγμής η ανάλυσή είναι πειστική ως προς την αντανάκλαση ιστορικών γεγονότων και των συνδηλώσεών τους σε συνάφεια με τον *Ερωτόκριτο*, τότε εδώ στόχος είναι ο εντοπισμός ενός διαλόγου του κορναρικού έργου με τις φιλοσοφικές πτυχές της εποχής του.

Συγκεκριμένα, κρίνεται ότι η ερωτοκρίτεια πλοκή αντανακλά στοιχεία του *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι, έργο το οποίο πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, τα είδη των ηγεμονιών και τις αρετές, τις οποίες πρέπει να έχει ένας ηγεμόνας.⁷²⁹

Αιχμή του δόρατος της ανάλυσής είναι η μελέτη της παρουσίας των δύο μορφών που ηγούνται της Αθήνας, του Ηράκλη και του Ρωτόκριτου.

Συνάμα, υποστηρίζεται ότι μια ενδεχόμενη ένταξή του κορναρικού κειμένου στα ιστορικά και φιλοσοφικά συμφραζόμενα δεν αποκλείεται να συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα της εποχής του ποιητή. Γεγονός, το οποίο συμβάλλει στη διατύπωση της θέσης του συγγραφέα ως προς τα πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα που απασχολούν την Κρήτη πριν από την οθωμανική κατάκτηση του 1669.

Με βάση το πιο πάνω, μελετάται ο «πόλεμος» των προξενιών με πρωταγωνιστές τον Πιστόφορο, την Αρετή και τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη, η ανάλυση της έκβασης του οποίου κρίνεται ότι θέτει νέους προβληματισμούς προς αυτή την κατεύθυνση.

*

---

⁷²⁹ Στο θέμα της «ευκαιρίας-τύχης» που εντοπίζεται στον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι σε σχέση με τον *Ερωτόκριτο* προχώρησε η Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «Γιατί ήφηκα τα χαμηλά και τα ψηλά ξετρέχω»: Πετραρχική παράδοση και νεοπλατωνικές απηχήσεις στο Κυπριακό *Canzoniere* και στον *Ερωτόκριτο*, στο: Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), ό.π., σ. 130 και σ. 138-143, στο εξής Ροδοσθένους-Μπαλάφα, 2009· της ίδιας, «Απηχήσεις του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», ό.π., σ. 437, σ. 439-440 και της ίδιας, «Το θέμα της 'Τύχης' στον πρόλογο της κωμωδίας του Φόσκολου *Φορτουνάτος*: Σύνδεση με 'του κύκλου τα γυρίσματα' στη μυθιστορία του Κορνάρου *Ερωτόκριτος*», στο: Ανδριανάκης-Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τ. Β₃, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 465-480.

1) Μακιαβελικές απηχήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο;

Για να γίνει περισσότερο εναργής η παρουσία του νέου ηγέτη, αναλύεται η δράση του προκατόχου του, του Ηράκλη. Επομένως, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε δύο μοντέλα ηγέτη, έτσι όπως απαντούν στο πρόσωπο του Ηράκλη και στο πρόσωπο του Ρωτόκριτου, κατά τη διάρκεια δύο χρονικών περιόδων. Αφενός, κατά την περίοδο της ειρήνης, έτσι όπως ορίζεται από την αρχή του *Ερωτόκριτου* μέχρι την έναρξη του «πολέμου των προξενιών» (του Πιστόφορου και του Ρωτόκριτου) και, αφετέρου, κατά την περίοδο του πολέμου, η έναρξή της οποίας ορίζεται με την αποστολή των δύο προξενιών και κορυφώνεται με τον πόλεμο των Βλάχων.

Εν ολίγοις, αναλύεται η πορεία των δύο αυτών προσωπικοτήτων με κύριο άξονα τη δράση τους αναφορικά με την ηγεσία της Αθήνας, καθώς και αν αυτή τους η δράση παρουσιάζει διακειμενικές συνάψεις με τον μακιαβελικό *Ηγεμόνα*.

Αρχικά, ως προς την παρουσία του Ηράκλη και συγκεκριμένα όσον αφορά στην επιτυχία του ως ηγεμόνα στη διοίκηση της χώρας, παρατηρούνται τα εξής. Πρόκειται για έναν άρχοντα, ο οποίος είναι αγαπητός από τον λαό του και θεωρείται πρότυπο σοφίας:

Ηράκλη τον ελέγασι, ξεχωριστό από τσ' άλλους,
ποπανωθιό σ' τσι φρόνιμους, πρώτος εις τσι μεγάλους
ξετελειωμένος βασιλιός κι άξος σε πάσα τρόπο,
που οι εμιλιές του ήσα σκολειό και νόμος των ανθρώπω. [A, 29-32]

Επίσης, ο Ηράκλης είναι πρότυπο βασιλιά, σύμφωνα με τους συντηρητικούς, έτσι όπως φαίνεται μέσ' από τα λόγια της Φροσύνης. Σύμφωνα με την Φροσύνη, οι βασιλιάδες είναι προορισμένοι *μοναχάς* [να] *ορίζου*, σε αντίθεση με τους γενναίους που συμμετέχουν στις μάχες και περιτριγυρίζονται από τον θάνατο:

ΦΡΟ.
«Είδες το τέλος το 'χουσι, παιδί μου, οι αντρειωμένοι;
Όλο είν' αυτοί του μακελειού, στον θάνατο γυρίζου,
αμ' οι ρηγάδες κάθονται και μοναχάς ορίζου.
Γροικάς καλά ίντα σου μιλώ, και για την ώρα τούτη
είπα την παραφαντασά κ' εσύ καλά αφουκρού τη». [B, 1242-1246]

ΠΟΙ.
Με την αυγή κι ο βασιλιός στο φόρον εκατέβη
μ' όλη την άξα συντροφιά κ' εις το πατάρι ανέβη·
ορίζει κ' ήρθασι γιαμιά ομπρός του οι καβαλάροι,
για να κατέχη πασαείς σ' όποιον τρέχει το κοντάρι. [B, 1267-1270]

Επιπλέον, κατά την περίοδο της ειρήνης, ο Ηράκλης μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας ηγέτης αγαπητός από τον λαό της Αθήνας, σοφός και συνετός, ο οποίος μάλιστα διοργανώνει γιορτές στο πλαίσιο της διατήρησης του ευχάριστου κλίματος στην Αθήνα. Επιθυμεί να διασκεδάσει, τόσο τον λαό (διοργανώνοντας γιορτή στο παλάτι, με απώτερο σκοπό να φανερωθεί ο λαγουτάρης), όσο και την κόρη του Αρετή, μέσω της διοργάνωσης της γκιόστρας. Ο Μακιαβέλι αναφέρει ότι ο βασιλιάς οφείλει ...σε κατάλληλες εποχές του έτους να απασχολεί τους λαούς του με γιορτές και θεάματα,⁷³⁰ ενώ, η γκιόστρα διεξήχθη στις 25 Απριλίου, μέρα που όπως επεσήμανε ο Αλεξίου γιορτάζει ο πολιούχος Άγιος της Βενετίας, ο Απόστολος Μάρκος.⁷³¹

ΠΟΙ.

Ο ρήγας μια από τσι πολλές ηθέλησε να μάθη
ποιός είναι αυτός που τραγουδεί της ερωτιάς τα πάθη
έτσι γλυκιά και νόστιμα, που ταίρι άλλο δεν έχει,
κ' εβάλθηκε να τότε δη και να τότε κατέχη·
και μian ημέρα κάλεσμα ήκαμε στο παλάτι,
ξεφάντωμα από το ταχύ ως το βραδύν εκράτει· [A, 467-472]

ΠΟΙ.

ο κύρης με σπλαχνότητα τση λέγει μian ημέρα
πως για να δη και να χαρή και να καλοκαρδίση
σ' όλες τσι χώρες και νησά πέμπει να διαλαλήση·
κ' ήλεγεν ο διαλαλημός: «Όποιοι είναι αντρειωμένοι,
σ' τσ' εικοσιπέντε του Απριλίου ο ρήγας τσ' ανιμένει
εις την Αθήνα να βρεθού, στο φόρο τση να σμίξου,
να κονταροκτυπήσουσι και την αντρεία να δείξου· [A, 1334-1340]

Η σχέση του βασιλιά με τους συμβούλους του, εν καιρώ ειρήνης και πιο συγκεκριμένα η σχέση του με τον Πεζόστρατο, ίσως ανταποκρίνεται σε αυτό που διατυπώνεται στον *Ηγεμόνα* σχετικά με τους συμβούλους του ηγεμόνα. Συγκεκριμένα, σε περίπτωση που παρατηρηθεί η περαιτέρω ενασχόλησή τους με το προσωπικό τους συμφέρον συγκριτικά με το συμφέρον του ηγεμόνα που υπηρετούν, τότε αυτό θα έχει καταστροφικές συνέπειες τόσο για τον ηγεμόνα, όσο και για τον σύμβουλο.

Τώρα, πώς ο ηγεμόνας μπορεί να γνωρίσει τον υπουργό του, υπάρχει ένας τρόπος που δεν λαθεύει ποτέ. Όταν βλέπεις τον υπουργό να συλλογίζεται περισσότερο τον εαυτό του παρά τον ηγεμόνα, και σε όλες του τις πράξεις κυνηγάει το συμφέρο του, να ξέρεις πως ένας τέτοιος δεν μπορεί ποτέ να' ναι καλός υπουργός και δεν πρέπει ποτέ να του 'χεις εμπιστοσύνη· γιατί όποιος έχει στα χέρια του το κράτος ενός άλλου δεν πρέπει ποτέ να συλλογίζεται τον εαυτό του παρά τον ηγεμόνα του κράτους και να μην του προτείνει ποτέ τίποτα που να μην του είναι

⁷³⁰ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 90.

⁷³¹ *Ερωτόκριτος*, 2008⁵ σ. νε'.

συμφέρο. Κι ο ηγεμόνας όμως πρέπει να τον διατηρήσει καλό, να συλλογίζεται τον υπουργό, να τον τιμάει να τον πλουτίζει και να τον ευεργετεί, παρέχοντάς του τιμές και αξιώματα· κι έτσι οι πολλές τιμές και τα πολλά πλούτη τον κάνουν να φοβάται να γίνουν αιτία να μην πεθυμάει τιμές άλλες κι άλλα πλούτη· και τα πολλά αξιώματα τον κάνουν να φοβάται τις μεταβολές, ξέροντας πως δεν μπορεί να προκόψει χωρίς τον ηγεμόνα. Όταν τέτοιοι είναι οι ηγεμόνες κι οι υπουργοί, μπορεί να υπάρξει ανάμεσά τους εμπιστοσύνη· όταν διαφορετικοί, το τέλος θα 'ναι πάντα επιζήμιο για τον ένα και για τον άλλον.⁷³²

Έτσι, αν η αποστολή προξενίων από τον Πεζόστρατο στον Ηράκλη μπορεί να θεωρηθεί συμπεριφορά που θέτει υψηλότερα το συμφέρον και τις επιθυμίες του παιδιού του σύμβουλου σε σχέση με το συμφέρον του βασιλιά του, τότε οι συνέπειες για τον Πεζόστρατο παρουσιάζονται μέσα από την παύση των καθηκόντων του και την απομάκρυνσή του από το παλάτι. Ωστόσο, για τον Ηράκλη οι συνέπειες εμφανίζονται να είναι πιο σοβαρές μακροπρόθεσμα, αφού μετά από την «εξορία» του Πεζόστρατου από το παλάτι και την εξορία του Ρωτόκριτου από τη χώρα, ξεσπά πόλεμος στην Αθήνα που θα θέσει σε κίνδυνο τόσο τον ίδιο τον βασιλιά, όσο και την πατρίδα του.

*

Η παρουσία του Ρωτόκριτου κατά τη διάρκεια της περιόδου ειρήνης, διακρίνεται μέσα από την παρουσία του ως άγνωστου λαγουτάρη, την επικράτηση στην γκιόστρα, καθώς και την αποστολή προξενίων –με τη μεσολάβηση του πατέρα του– στον Ηράκλη, με σκοπό να παντρευτεί την Αρετούσα.

Αρχικά, ο Ηράκλης ακούγοντας τον άγνωστο λαγουτάρη προσπαθεί ανεπιτυχώς να τον εντοπίσει διοργανώνοντας μια γιορτή στο παλάτι. Στη συνέχεια στέλνει δέκα σολδάτους να τον συλλάβουν,⁷³³ όμως ο Ρωτόκριτος με τη βοήθεια του Πολύδωρου τους αντιμετωπίζει με επιτυχία, δείχνοντας έτσι τα πρώτα δείγματα της ανδρείας του.

Η επικράτηση του νέου απέναντι στους υπόλοιπους πολεμιστές της γκιόστρας έχει ως αποτέλεσμα να πάρει την τζόγια, ενώ επίσης συμβάλει στην αναγνώριση των ικανοτήτων του από τον βασιλιά:

ΠΟΙ.

Πολλή χαρά κι αμέτρητην ήκαμε στο πατάρι
ο ρήγας με τη ρήγισσα κι όλοι οι απομονάροι,
[...]

Πολλή χαρά κι αμέτρητην επήρεν όλη η χώρα

⁷³² Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 91. Σε «σύμβουλους» αναφέρεται η Κασωτάκη στη δική της μετάφραση (Μακιαβέλι, Πατάκης, σ. 124-125).

⁷³³ Σολδάτος= λέξη που προέρχεται από το ιταλικό soldato, στρατιώτης.

πως το παιδί του παλατιού εκέρδισε τα δώρα.

[...]

Ωσάν του εβάλα το χρουσό στεφάνι στο κεφάλι
και δίδει ο ρήγας θέλημα, καβαλικεύγει πάλι·
να τότε συντροφιάσουσιν είναι ορδινιά του ρήγα
και με παιγνίδια και χαρές στο σπίτι τον επήγα.

Μισεύγουν κι αποχαιρετούν οι άλλοι καβαλάροι
κι ο ρήγας εκατέβηκε κάτω από το πατάρι
ομάδι με τη ρήγισσα και με τη θυγατέρα
Κι αθιβολές εφέρνασι για κείνη την ημέρα·
λέγουν τσι τόσες ομορφιές οπού 'χαν οι αντρειωμένοι
κι από τη γλώσσαν ολωνώ πολλά ήσαν παινεμένοι.

Μ' απ' όλους το Ρωτόκριτο παρ' άνθρωπο παινούσι
και τούτα ομπρός της Αρετής άκακα τα μιλούσι· [B, 2417-2418, 2443-2444, 2449-2460]

Η νίκη του στην γκιόστρα ενισχύει την άποψη του Ηράκλη ότι ο άγνωστος τραγουδιστής και ο Ρωτόκριτος που στέλνει προξενιά είναι το ίδιο πρόσωπο:

ΒΑΣ.

Αυτός λογιάζω να 'τονε, φοβούμαι το και τούτο,
εκείνος που πάσ'αργά ήπαιζε το λαγούτο· [Δ, 27-28]

Παρ' όλ'αυτά, η αξία του Ρωτόκριτου, έτσι όπως φάνηκε στην γκιόστρα δεν στάθηκε αρκετή για να πείσει τον Ηράκλη να τον κάνει γαμπρό του. Αντίθετα, ο λαγουτάρης –μετά από το τέλος της γκιόστρας και την αποστολή των προξενιών– γνωρίζει τη manía του βασιλιά, ο οποίος τον εξορίζει από την Αθήνα.

*

Στο εξής θα επικεντρωθούμε στη συμπεριφορά του Ηράκλη μετά από την αποστολή των διπλών προξενιών και στην απειλή που δέχεται η Αθήνα από τους Βλάχους. Θα διερευνηθεί, δηλαδή, με ποιόν τρόπο δρα ο βασιλιάς Ηράκλης και πώς αυτή του η δράση συμβάλλει στην αλλαγή σκυτάλης στο αξίωμα και στην ανάδειξη του Ρωτόκριτου, ως νέου βασιλιά.

Ο Ηράκλης συνεδριάζει με τους συμβούλους του, πριν να αποφασίσει ποιος ιππότης θα εκπροσωπήσει την Αθήνα στην τελική μονομαχία. Μέσα απ' αυτό το περιστατικό, ίσως να υπονοούνται στοιχεία του μακιαβελικού έργου, *Ηγεμόνας*. Σύμφωνα με τον στοχαστή, ένας συνετός ηγεμόνας πρέπει α) αφού επιλέξει τους κατάλληλους ανθρώπους για συμβούλους του, β) να τους δώσει την απόλυτη ελευθερία να του εκφράζουν την άποψή τους, εφόσον τους ζητηθεί και μόνο γι' αυτό που τους έχει ζητηθεί. γ) Στη συνέχεια, ο

ηγεμόνας αφού τους ακούσει θα πρέπει να αποφασίσει ο ίδιος για το πώς θα δράσει. Σε αντίθετη περίπτωση, ή θα καταστραφεί από τους κόλακες ή θα αλλάζει συνεχώς απόψεις.⁷³⁴ δ) Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Μακιαβέλι, ο συνετός ηγεμόνας οφείλει να φαίνεται ότι είναι αποφασιστικός, σταθερός και να έχει δύναμη χαρακτήρα, ενώ χάνει το κύρος του, όταν θεωρείται, μεταξύ άλλων, ασταθής, δειλός και αναποφάσιτος.⁷³⁵

Όταν ο Ηράκλης καλείται να πάρει θέση ενώπιον της εισήγησης του Βλαντίστρατου για τον ορισμό των δύο μονομάχων, φαίνεται ότι η σοβαρότητα της απόφασης τον φοβίζει και τον βαραίνει. Επομένως, ο Ηράκλης μετά από την πρώτη εμφάνιση της σκιάς του πολέμου, αρχίζει να φανερώνει την αδύναμη πλευρά μέσα από εκδηλώσεις φόβου και αναποφασιστικότητας, γνωρίσματα που δεν αρμόζουν σ' έναν ηγέτη.⁷³⁶

Ωστόσο, ενώ συνετά, κατά τον Μακιαβέλι, συγκαλεί τους συμβούλους, δεν έχει την πυγμή να ρωτήσει ευθέως τη γνώμη τους. Αντιθέτως, παίρνει την πρωτοβουλία να εκφέρει άποψη, ο Φρονίστας. Μάλιστα, αυτή του η ενέργεια μαρτυρεί έναν άνθρωπο ψύχραιμο και ικανό να πάρει αποφάσεις, ενώ τα λόγια του έρχονται σε αντίθεση με τα λόγια του βασιλιά:⁷³⁷

ΒΑΣ.

λέγει τως: «Συμβουλατόροι, ετούτη την ημέρα
μαντάτα από το βασιλιό πολλά εγνοιανά μου φέρα,
οπού με βάνου εις λογισμό κ' εισέ περίσσα ζάλη,
γιατί 'ναι τούτη μια δουλειά παρά ποτέ μεγάλη.
Στη διαφοράν οπού 'χομε να μη γενή άλλη κρίση,
μα ένα κορμί να βάλωμε να την αποφασίση·
ένα να βάλωμε για εμάς κ' εκείνος άλλο πάλι,
τη διαφορά να κρίνουνε που 'χομε τη μεγάλη,
με το κοντάρι και σπαθί και σίδερο σκουτάρι
και να γενή η αποφαση στο δίκιο, όπου τοκάρει. [Δ, 1317-1326]

Έτσι, κατόπιν της συμβουλής του Φρονίστα, ο βασιλιάς δέχεται να εκπροσωπήσει και να πολεμήσει για τη χώρα, ο Κριτίδης.

⁷³⁴ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 92-93.

⁷³⁵ *Ο.π.*, σ. 74.

⁷³⁶ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 1295-1384). Αξίζει να δούμε, μέσ' από αυτό το παράθεμα, πόσες φορές επαναλαμβάνονται οι λέξεις: *φόβος*, *τρόμος* και τα συνώνυμά τους.

⁷³⁷ *Ο.π.*

Ο Μακιαβέλι υποστηρίζει ότι καμιά ηγεμονία δεν είναι ασφαλής αν δεν έχει δικό της στρατό, δηλαδή αποτελούμενο από δικούς της υπηκόους. Από την άλλη, όλοι οι υπόλοιποι στρατοί θεωρούνται ότι είναι μισθοφορικοί ή επικουρικοί:

Συμπεραίνω λοιπόν πως αν δεν έχει δικούς της στρατούς, καμιά ηγεμονία δεν είναι ασφαλισμένη· το εναντίον, κρέμεται όλη από την τύχη και δεν έχει δύναμη που να την υπερασπίζει στη δύσκολη στιγμή. Και παντοτινά οι σοφοί υποστήριζαν και υποστηρίζουν πως τίποτα δεν είναι τόσο αβέβαιο κι ανήμπορο όσο η εξουσία που δε βασίζεται στις δικές της δυνάμεις. Και δικές της δυνάμεις είναι εκείνες που αποτελούνται από υπηκόους της και πολίτες κι όχι από μισθοφορικούς ή επικουρικούς στρατούς.⁷³⁸

Επιπρόσθετα, η παρουσία του επικουρικού στρατού μπορεί να αποβεί επιζήμια, για τον ηγεμόνα που τον καλεί για βοήθεια:⁷³⁹

Επικουρικοί στρατοί είναι όταν καλνάζς έναν ισχυρό να'ρθει με τους στρατιώτες του να σε βοηθήσει και να σε υπερασπίσει...Οι τέτοιοι στρατοί μπορεί να'ναι ωφέλιμοι και καλοί για τον εαυτό τους, γι' αυτόν όμως που τους κάλεσε είναι πάντα **επιζήμιοι**· γιατί, αν νικηθούν, αυτός που τους κάλεσε καταστρέφεται· αν νικήσουν, γίνεται αιχμάλωτός τους...Όποιος λοιπόν δε θέλει να νικάει, ας χρησιμοποιεί τέτοιους στρατούς, που είναι πολύ πιο επικίνδυνοι από τους μισθοφορικούς. Γιατί φέρνουν μαζί τους έτοιμη την καταστροφή, με το να'ναι πειθαρχημένοι και να υπακούν σε άλλους· ενώ οι μισθοφορικοί στρατοί για να σε βλάψουν ύστερα από τη νίκη, χρειάζεται και καιρός περισσότερος και καλύτερη ευκαιρία, γιατί δεν είναι όλοι ένα σώμα και τους βρήκες εσύ και πλερώνονται από σένα· κι αν τους διορίσεις τρίτο αρχηγό, δεν μπορεί αυτός να' αποκτήσει ξαφνικά τόση εξουσία που να σε βλάψει. **Με λίγα λόγια, στους μισθοφορικούς στρατούς να φοβάσαι την απροθυμία να πολεμούν· στους επικουρικούς την αντρεία.** Γι' αυτό κι ένας συνετός ηγεμόνας αποφεύγει πάντα τους τέτοιους στρατούς και στηρίζεται μονάχα στους δικούς του· και προτιμάει να νικηθεί με τα δικά του στρατεύματα παρά να νικήσει με τα ξένα, γιατί δε θεωρεί αληθινή νίκη αυτή που κερδίζει με **ξένα όπλα.**⁷⁴⁰

Με βάση τα πιο πάνω, ίσως ο Κορνάρος να συνομιλεί με τον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι, αν γίνει δεκτό ότι στο κορναρικό έργο, ο *επικουρικός στρατός* εκπροσωπείται από μεμονωμένους πολεμιστές. Τέτοιοι πολεμιστές είναι αφενός, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης, εκπρόσωπος της Αθήνας και αφετέρου, ο Άριστος, εκπρόσωπος της Βλαχιάς, οι οποίοι επιλέγονται από τους Ηράκλη και Βλαντίστρατο, αντίστοιχα.

⁷³⁸ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 62-63.

⁷³⁹ Όσον αφορά στην Κρήτη, υπάρχει τοπικός επικουρικός στρατός που αρχικά αποτελούνταν από τους κατοίκους των πόλεων ενώ στην πορεία προσχωρούσαν σ' αυτόν και χωρικοί της υπαίθρου. Αυτοί οι τελευταίοι έχοντας τον κατάλληλο πολεμικό εξοπλισμό καθίστανται επιζήμιοι για τη βενετική μητρόπολη, επειδή μπορούσαν να στραφούν εναντίον της. (Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. από ανέκδοτες εκθέσεις ενετών αξιωματούχων», *ό.π.*, σ. 21-22 και σ. 32-37).

⁷⁴⁰ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 59-61.

Επιπλέον, υπάρχουν σχετικά παραθέματα, τα οποία μαρτυρούν την προθυμία των δύο πολεμιστών να συνδράμουν τους βασιλιάδες στον πόλεμο, χωρίς να γίνεται αναφορά για αναμενόμενα χρηματικά ανταλλάγματα. Με λίγα λόγια, υπάρχουν αποσπάσματα, τα οποία αποκλείουν το ενδεχόμενο οι δύο πολεμιστές να απηχούν το μισθοφορικό στράτευμα, στο οποίο αναφέρθηκε ο Μακιαβέλι. Αντίθετα, αφενός ο Άριστος σπεύδει να συνδράμει, επειδή δεν θέλει να αφήσει μόνο του τον βασιλιά Βλαντίστρατο και, αφετέρου, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης σπεύδει επειδή, θέλει να υπερασπίσει την Αθήνα και το δίκιο της από την άδικη,⁷⁴¹ όπως τη θεωρεί, βλαχική επίθεση:

ΠΟΙ.

κι απ' τη Φραγκιάν εμίσειψε κ' ήρθε να του βουηθήση
κ' εις έτοια χρεία μοναχό δε θέ να τον αφήση. [Δ, 1259-1260]

ΠΟΙ.

«Αφέντη, ένα θεριό 'πέψε το δίκιο τσ' αφεντιάς σου,
γιατί άδικα σε πολεμού και θε να σε χαλάσου·
και πολεμά για λόγου σου κι αλύπητα βαρίσκει
και δε γυρεύγει πλήρωμα μηδέ ζητά κανίσκι». [Δ, 953-956]

ΡΩΤ.

Αν ήρθα κ' επολέμησα για σε και για τη χώρα,
το 'καμα για το δίκιο σου, όχι να θέλω δώρα.
Απόσταν ανεθράφηκα κ' ήπιασα το κοντάρι,
πάντα το δίκιον αγαπώ και μη μου το 'χης χάρη.
Και τ'άδικο του βασιλιού τω Βλάχων είναι τόσο,
οπού αν μπορέσω, θάνατο ξετρέχω να του δώσω.
Και τη ζωή προθυμερός στη ζυγαρά τη βάνω,
χαϊράμενος κάθα καιρό στο δίκιο ν' αποθάνω.» [Δ, 1211-1218]

Πιο κάτω, φαίνεται ότι η τελική έκβαση της μονομαχίας Ρωτόκριτου-Κριτίδη με τον Άριστο είναι κρίσιμη για την τύχη των δύο βασιλείων που εκπροσωπούν:

ΒΑΣ.

Κι ό,τι κι αν αφεντεύγομε, χώρες, χωριά και πλούτη,
θε να 'μπουν εις τη ζυγαρά, θωρώ, την ώρα τούτη·
κ' εις μια μπαμπακερή κλωστή να κρεμαστή τυχαίνει
η βασιλεία μας και τω δυό, κ' είν' πράμα οπού βαραίνει. [Δ, 1299-1302]

---

⁷⁴¹ Για τη δικαιοσύνη και γενικότερα για τις αξίες του πολιτικού Ουμανισμού και του «ιδεώδους ηγεμόνα» βλ. Nelson, «The problem of the prince», στο: Hankins(επιμ.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, σ. 320-323 και Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «Απηγήσεις του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 437. Για τη σύνδεση του Ρωτόκριτου με τις προσωπικές αρετές που έρχονται σε αντιδιαστολή με την κληρονομημένη ιεραρχία βλ. Vincent, 2009, σ. 165.

Ως προς την τύχη που έχει η παράταξη, η οποία καλεί σε βοήθεια έναν *επικουρικό στρατό*, μετά από το πέρας της μάχης, παρατηρείται ότι οι Βλάχοι είναι αυτοί που καταστρέφονται στο τέλος, (μετά από την ήττα και τον θάνατο του Άριστου), επειδή γίνονται φόρου υποτελείς στους Αθηναίους:

ΠΟΙ.

του αποθαμένου ο βασιλιάς τον πόλεμο ν' αφήνη
και να χρωστή παντοτινά κείνος κ' οι κληρονόμοι
χαράτσι τ' αλλονού ρηγός, έτσι μιλούν οι νόμοι·
κ' εις όποιο τόπο λάχουσι να 'ναι αποκατωθιό του,
να ορίζη το φουσάτο του ωσάν και το δικό του.» [Δ, 1614-1618]

ΑΡΕ.

κ' ήκαμε και το βασιλιά το Βλάχο, όπου κι α λάχη,
πάντοτε να σε προσκυνά, να μη σου κάνη μάχη,
κι αυτός κ' οι κληρονόμοι του χαράτσι να πλερώνου,
στους τόπους μας ογιά κακό ποτέ να μη σιμώνου, [Ε, 1267-1270]

Παράλληλα, μετά από την έναρξη του πολέμου με τους Βλάχους, ο Ηράκλης παύει να ορίζει μόνο, αφού συμμετέχει και ο ίδιος ενεργά στο πεδίο της μάχης. Ωστόσο, αυτή η πολεμική παρουσία δεν φαίνεται να είναι ικανή να προστατέψει τον εαυτό του, επειδή τραυματίζεται από τους Βλάχους γεγονός που τον φέρνει πολύ κοντά στον θάνατο, ενώ επίσης δεν είναι ικανή ούτε να προστατέψει την Αθήνα, επειδή οι Βλάχοι βρίσκονται προ των πυλών.

Αυτό το κενό στην πολεμική πτυχή των ικανοτήτων του βασιλιά έρχεται –κατόπιν της απειλής των Βλάχων– να αποκαταστήσει ο Ρωτόκριτος, υπόπτης του οποίου η δράση κατά την περίοδο του πολέμου δικαιολογεί την εύνοια που δέχεται από τον Ηράκλη. Μια εύνοια, η οποία επιτρέπει στον Ρωτόκριτο από τη μια, να διαδεχθεί τον Ηράκλη στον αθηναϊκό θρόνο και από την άλλη, να παντρευτεί την Αρετή. Επιπλέον, όταν ο Ηράκλης κινδυνεύει καλεί σε βοήθεια τον Πολύδωρο, ο δεύτερος τραυματίζεται με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να κάνει το χρέος του απέναντι στον ρήγα. Τότε εμφανίζεται ο Κριτίδης, για να σώσει τόσο τον Πολύδωρο,⁷⁴² όσο και τον Ηράκλη.

ΠΟΙ.

Ήπεσεν από τ' άλογο ο Ηράκλης κ' εζαλίστη,
χαμαί στη γην εξάπλωσε, στα αίματα εκυλίστη.

---

⁷⁴² Σχετικά με το θέμα της ανδρικής φιλίας στον *Ερωτόκριτο* βλ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «'Σε μια πνοήν εζούσανε, σε μιαν αγάπη επλέγα': η ποιητική της ανδρικής φιλίας στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 235-255.

Πεζός είν' κι ο Πολύδωρος, μα 'κανε σα λιοντάρι
κ' ήβλεπε τον αφέντη του κιανείς να μην τον πάρη.
Εξεζαλίστη ο βασιλιός κι ογλήγορα εσηκώθη
κ' ήκραξε τον Πολύδωρο και σ' κείνο επαραδόθη. [Δ, 1139-1144]
[...]

με δυο κακές λαβωματιές στην κεφαλή, στη χέρα
ευρίσκετο ο Πολύδωρος εκείνη την ημέρα·
ο αφέντης με το δουλευτή τον θάνατο θωρούσι,
όντε φωνή και παλληκαριού γροικούσι·
τούτη η φωνή κ' η ταραχή της μάχης το σημάδι
ήτονε του Ρωτόκριτου που ως είδε κ' είναι ομάδα
ο αφέντης με τον φίλο του σε κίντυνο θανάτου,
τσι σκάλες αντιπάτησε και σφίγγει τ' άρματά του. [Δ, 1149-1156]
[...]

Σκοτώνει και το δεύτερο, τον τρίτο ξεσελώνει
και το κοντάρι ετσάκισε και τότες ξεσπαθώνει
κ' ήκαμε πράματα φρικτά, καμώματα μεγάλα.
Θάνατο τον ελέγασι, Χάρο όνομα του εβγάλα. [Δ, 1163-1166]
[...]

Δε θέλει πλιό ο Ρωτόκριτος τ' αφέντη να μακρύνη,
πάντα κοντά του πολεμά και σπλαχνικός εγίνη.
Εμίσειψε ο Πολύδωρος, δε στέκει ν' ανιμένη,
γιατί είχε δυό πληγές κακές, και μες στη χώρα μπαίνει. [Δ, 1185-1188]

Τέλος, αν υπάρχουν πιθανές συνάφειες ανάμεσα στη δράση του Ρωτόκριτου και στον *επικουρικό στρατό*, τότε η ίδια αυτή δράση του Ρωτόκριτου αντανakλά κατά κάποιον τρόπο την εξέλιξη του *απλού πολίτη* σε ηγεμόνα της πατρίδας του, σύμφωνα με τον *Ηγεμόνα*.

*

Αρχικά, ο πόλεμος με τους Βλάχους παρουσιάζεται να είναι η τύχη, η ευκαιρία που συναντά ο Ρωτόκριτος, σύμφωνα με τον Μακιαβέλι, για να πετύχει ο νέος να ηγηθεί της νεοσύστατης ηγεμονίας. Ο Μακιαβέλι αναφέρει:

Λέω λοιπόν πως στις ολότελα νέες ηγεμονίες, όπου υπάρχει ένας νέος ηγεμόνας, συναντιούνται μεγαλύτερες ή μικρότερες δυσκολίες προς διατήρησή τους, ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία του κατακτητή. Κι επειδή το περιστατικό να γίνεις από ιδιώτη ηγεμόνας προϋποθέτει ή αξία ή τύχη, φαίνεται πως η αξία είτε η τύχη μπορούν να εξομαλύνουν τις περισσότερες δυσκολίες. Όμως ο που στηρίζεται λιγότερο στην τύχη διατηρείται περισσότερο. Ακόμα περισσότερο ευκολύνεται όταν ο ηγεμόνας, μη έχοντας άλλη επικράτεια, αναγκάζεται να 'ρθει ο ίδιος να κατοικήσει στη νέα χώρα. Μα για να 'ρθουμε σε όσους από δικής τους αξία κι όχι από τύχη έγιναν ηγεμόνες, λέω πως οι λαμπρότεροι στάθηκαν ο Μωυσής, ο Κύρος, ο Ρωμύλος, ο Θησέας κι οι όμοιοί τους...Κι αν μελετήσεις τις πράξεις τους ή τη ζωή τους, δε θα βρεις πως τους έδωκε άλλο η τύχη από την ευκαιρία που τους έσπρωξε να δώσουν στην εξουσία τους τη μορφή που θεώρησαν κατάλληλη. Χωρίς την ευκαιρία αυτή, η αξία της ψυχής τους θα'σβηνε· και χωρίς πάλι την αξία τους, μάταια θα

παρουσιάζονται η ευκαιρία... Οι ευκαιρίες αυτές έκαμαν τους άντρες τούτους να πετύχουν· κι η εξαιρετική τους αξία κάρπισε τις ευκαιρίες τούτες· κι έτσι η πατρίδα τους δοξάστηκε κι ευτύχησε πολύ. Όσοι από παρόμοιους δρόμους γίνονται ηγεμόνες, αποχτούν την ηγεμονία δύσκολα μα εύκολα τη διατηρούν· κι οι δυσκολίες που συναντούν για την κατάκτηση της ηγεμονίας γεννιούνται κατά μέρος από τους νέους θεσμούς και τρόπους που αναγκάζονται να μπάσουν για να θεμελιώσουν το κράτος τους και την ασφάλειά τους.⁷⁴³

Σύμφωνα με το πιο πάνω απόσπασμα ο νέος ηγεμόνας απαιτείται να έχει *αξία ψυχής* ή αλλιώς ικανότητες-αρετές τις οποίες θα αξιοποιήσει, μόλις του δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία, ούτως ώστε από *ιδιώτης* και απλός πολίτης να γίνει ηγεμόνας.

Πριν από την ανάλυση των αρετών του ηγεμόνα –και κυρίως τις αρετές που απαιτείται να έχει ως προς τα πολεμικά θέματα– μελετάται, αφενός, το θέμα της τύχης και της ελεύθερης βούλησης και αφετέρου, ο ρόλος που διαδραματίζει η στήριξη του λαού και των ευγενών απέναντι στον ηγεμόνα.

Σύμφωνα με τον Μακιαβέλι, η τύχη ορίζει τις μισές πράξεις του ανθρώπου, ενώ τις άλλες μισές τις ορίζει ο ίδιος ο άνθρωπος με την ελεύθερη βούλησή του. Επίσης, αν η τύχη έχει έρθει και ο άνθρωπος δεν είναι προετοιμασμένος, δηλαδή δεν έχει τα απαραίτητα εφόδια και τις αρετές, δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που του δίνεται:⁷⁴⁴

Επειδή όμως υπάρχει εντός μας ελεύθερη βούληση, πιστεύω πως η τύχη κυβερνάει τις μισές μας πράξεις, μας αφήνει όμως λεύτερες τις άλλες μισές ή λίγο λιγότερες... Όμοια κι η τύχη δείχνει τη δύναμή της όπου δεν έχει οργανωθεί αντίσταση, και ρίχνει την ορμή της όπου ξέρει πως δεν έχουν γίνει όχτοι και προχώματα για να τη συγκρατήσουν.⁷⁴⁵

Αν ο πόλεμος με τους Βλάχους μπορεί να υπονοεί την τύχη ή την ευκαιρία για τον Ρωτόκριτο, σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Ηγεμόνα*, τότε η δράση του ήρωα κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου είναι προϊόν της προσωπικής του βούλησης και των ικανοτήτων του.

⁷⁴³ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 34-35.

⁷⁴⁴ Επίσης, σχετικά με την «εκμετάλλευση της παρόδου του χρόνου» και την «ευκαιρία» που είναι απαραίτητα στοιχεία, σε συνδυασμό με τις αρετές του Ρωτόκριτου για την επιτυχημένη του δράση, η οποία επιτρέπει στον βασιλιά να συναινέσει στον γάμο των δύο νέων, βλ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα, 2009, σ. 130 και σ. 138-143. Επίσης, για το πώς επενεργεί τόσο η τύχη, όσο και η προσωπική δράση του ανθρώπου στην αίσια κατάληξη των πραγμάτων βλ. της ίδιας, «Απηγήσεις του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», *ό.π.*, σ. 439-440, καθώς και της ίδιας, «Το θέμα της 'Τύχης' στον πρόλογο της κωμωδίας του Φόσκολου *Φορτουνάτος*: Σύνδεση με 'του κύκλου τα γυρίσματα' στη μυθιστορία του Κορνάρου *Ερωτόκριτος*», *ό.π.*, σ. 465-480, όπου η έννοια του «καιρού» σχετίζεται με την απαραίτητη εκμετάλλευση της «τύχης» με τη μορφή της «κατάλληλης ευκαιρίας», ως προς τη θετική έκβαση των γεγονότων της «τύχης».

⁷⁴⁵ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 95-96.

Επιπλέον, σε αυτή τη φάση απαραίτητη ήταν και η αποδοχή του ήρωα τόσο από τους άρχοντες, όσο και από τον λαό. Αρχικά, ο ξένος έρχεται από μόνος του, χωρίς να του ζητηθεί να σώσει τη ζωή του Ηράκλη. Μετέπειτα, αφού προταθεί από τους συμβούλους του βασιλιά έρχεται να εκπροσωπήσει τον βασιλιά και τον λαό της Αθήνας στην τελική μονομαχία.

Κατά τον Μακιαβέλι, όταν ένας ηγεμόνας έχει τον λαό στο πλευρό του δεν πρέπει να φοβάται τίποτα, επειδή ο λαός είναι ο ισχυρότερος σύμμαχός του, σε αντίθεση με τους ευγενείς που είναι σε θέση να τον βλάψουν πολύ πιο εύκολα, αν του εναντιωθούν:

Έρχομαι τώρα στην άλλη περίπτωση, όταν ένας απλός πολίτης όχι από κακουργία ή προδοσία παρά από αγάπη των συμπολιτών του γίνεται ηγεμόνας της πατρίδας του. Οι τέτοιες ηγεμονίες μπορούν να ονομαστούν πολιτικές, και για να τις επιτύχεις δεν είναι ανάγκη να' χεις μήτε εξαιρετική αξία μήτε εξαιρετική τύχη, παρά προπάντων πετυχημένη πονηριά. Ηγεμόνας τέτοιος γίνεται είτε από αγάπη του λαού είτε από αγάπη των αρχόντων.⁷⁴⁶

Η δύναμη που έχει ο λαός για τα ίδια τα βασίλεια και την εξέλιξή τους, αποτυπώνεται στον *Ερωτόκριτο* μέσα από τις τεράστιες απώλειες των αντίπαλων στρατοπέδων κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Βλάχους, οι οποίες είναι επιζήμιες για τον πλούτο των βασιλείων:

ΠΟΙ.

Οκτώ χιλιάδες κ' εκατό λείπουν απ' τα φουσάτα
τσ' Αθήνας κ' έχου λείψανα κάμπους, βουνιά γεμάτα.
Λείπου του ρήγας της Βλαχιάς άλλες χιλιάδες δέκα
κ' οι βασιλιοί με λογισμό πολλά βαρύν εστέκα.
Επρικαθήκασι πολλά οι βασιλιάδες τούτοι,
γιατί οπού έχασε το λαόν έχασε και τα πλούτη. [Δ, 1225-1230]

⁷⁴⁶ Ο.π., σ. 47-48. Στη συγκεκριμένη αντιπαραβολή χρησιμοποιείται και η μετάφραση του *Ηγεμόνα* από τις εκδόσεις Πατάκη (Μακιαβέλι, Πατάκης, σ. 60), καθώς θεωρώ ότι αποδίδεται καλύτερα το νόημα μέσα από τους όρους «δημοκρατική ηγεμονία» και «τύχη»: «Ωστόσο, επιστρέφοντας στην περίπτωση που ένας απλός πολίτης γίνεται ηγεμόνας της πατρίδας του όχι με εγκλήματα ή με άλλη απαράδεκτη βία αλλά με τη συγκατάθεση των συμπολιτών του (η οποία μπορεί να ονομαστεί δημοκρατική ηγεμονία και, για να την αποκτήσει κανείς, δεν είναι απαραίτητο να έχει είτε αποκλειστικά ικανότητα είτε μόνο τύχη, αλλά μάλλον μια ιδιοφυή ικανότητα υποβοηθούμενη από την τύχη), λέω ότι αποκτά αυτό το είδος της ηγεμονίας ή με τη βοήθεια του λαού ή μ' εκείνη των ευγενών.»

Επιπλέον, για να μην χαθούν κι άλλες ανθρώπινες ψυχές στον πόλεμο αποφασίζεται να επιλεγούν δύο ιππότες, για να πολεμήσουν και να διακινδυνέψουν τη ζωή τους:

ΒΑΣ.

Για τούτον αποκότησεν ο Βλάχος να μηνύση
πως πλιά δε θέλει με πολλούς να μάσε πολεμήση,
μα να διαλέξω απ' τον λαόν ένα κ' εκείνος άλλο
(κ' είναι ο δικός του, ο Άριστος εκείνος δίχως άλλο) [Δ, 1345-1348]

Στο τέλος, εκτός από τη χαρά του βασιλικού ζεύγους για την ταύτιση του Κριτίδη που έσωσε τη χώρα με τον αθηναίο Ρωτόκριτο, φαίνεται ότι χαίρεται και ο λαός:

ΠΟΙ.

Δεν έχει ο κύρης κρατημό, μηδέ η καημένη μάνα,
τρέχουσι και με κλάηματα τον επεριλαμπάνα.
Δεν εχορταΐναν οι φτωχοί το σπλάχνος να του δείξου,
δεν το λογιάζασινε πλιό μ' έτοιον υγιό να σμίξου.
Φωνές μεγάλες στον λαό χαράς εγροικηθήκα,
η χώρα όλη ενεγάλλιασε, ποθές δεν είχε πρίκα. [Ε, 1383-1388]

ΠΟΙ.

Όλοι τον αγαπήσασι κ' εις τ' όνομά του εμνέγα
κι από τους πρώτους βασιλιούς πρώτο τον εδιαλέγα' [Ε, 1507-1508]

Το γεγονός ότι ο Ρωτόκριτος καταφέρνει να έχει με το μέρος του τον βασιλιά, τον λαό της Αθήνας, καθώς και τους συμβούλους του, έγκειται στην αιτία της εμπλοκής του στον πόλεμο που δεν είναι άλλη από την προάσπιση της ακεραιότητας της Αθήνας. Ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης δέχτηκε τη στήριξη όλων των Αθηναίων, εξ αιτίας της ευγνωμοσύνης που του έδειξαν για τη σωτηρία του βασιλιά, σωτηρία που ήταν επακόλουθο της έμπρακτης απόδειξης της αγάπης για την πατρίδα του(ς). Επομένως, παρατηρείται η φιλοπατρία του Ρωτόκριτου τόσο μέσα από τη διάσωση της πατρίδας του, όσο και μέσα από τη διάσωση του ίδιου του βασιλιά Ηράκλη.

Ως προς τη σταθερότητα της νέας ηγεμονίας που στηρίζεται στη φυσική συμπάθεια προς τον ηγεμόνα, ο Μακιαβέλι αναφέρει:

Και επειδή το θέμα το απαιτεί, θά'θελα να θυμίσω στον ηγεμόνα που κατάχτησε την εξουσία με τη βοήθεια του λαού, να μελετήσει καλά ποιά αιτία έσπρωξε αυτούς που τον βοήθησαν να τον συντράμουν· αν αιτία δεν είναι φυσική αγάπη προς τον ηγεμόνα παρά γιατί δεν ήταν ευχαριστημένοι με την παλιάν εξουσία, τότε με κόπο και με δυσκολία

μεγάλη θα μπορέσει να τους κρατήσει φίλους, γιατί είναι αδύνατο να τους ευχαριστήσει.⁷⁴⁷

Με βάση τα πιο πάνω, συνάγεται ότι η ανάδειξη του Ρωτόκριτου σε νέο βασιλιά της Αθήνας έχει στηριχτεί σε γερές βάσεις, επειδή η αιτία που ο νέος αναλαμβάνει δράση στον πόλεμο (φιλοπατρία) δεν παύει να υφίσταται μετά το πέρας του πολέμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάσωση της πατρίδας του συνεπάγεται και σωτηρία της γυναίκας που αγαπά, της Αρετής.

Επιπλέον, ο Ηράκλης αποκλείει το ενδεχόμενο αυτός ο ξένος πολεμιστής που βοηθά τη χώρα να είναι ο Ρωτόκριτος, επειδή αυτός θεωρείται *εχθρός* (παρ' όλο που είναι Αθηναίος):

ΠΟΙ.

Πάν οι μεγάλοι στου ρηγός κ' οι πρώτοι απ' το φουσάτο
και λέσι του με τη χαράν ετούτο το μαντάτο:
«Αφέντη, ένα θεριό 'πειψε το δίκιο τσ' αφεντιάς σου,
γιατί άδικα σε πολεμού και θε να σε χαλάσου·
και πολεμά για λόγου σου κι αλύπητα βαρίσκει
και δε γυρεύγει πτέρωμα μηδέ ζητά κανίσκι».
Εμπαίνου εις χίλιους λογισμούς κι ο ρήγας δεν κινάται
να πη για το Ρωτόκριτο, πειδή κι οχθρός λογάται·
κι ουδ' ο Πολύδωρος ποτέ ετούτο δε λογιάζει
και τόσο πλιά που του 'πασι Σαρακηνός πως μοιάζει. [Δ, 951-960]

Έτσι, ακόμα και μετά από την αποκάλυψη της ταυτότητας του Κριτίδη ενώπιον του Ηράκλη, διαπιστώνεται ότι η συμπάθειά του βασιλιά απέναντι στον σωτήρα του και στον σωτήρα της πόλης είναι αμετάβλητη. Αμετάβλητη, γιατί εξακολουθεί ακόμη να επιθυμεί να τον κάνει κληρονόμο και γαμπρό του. Ο Ηράκλης λησμονεί τα περασμένα, αφού χάρη στον Ρωτόκριτο είναι ζωντανός και η χώρα του ελεύθερη:

ΒΑΣ.

Λέγει του : «Γιέ μου, ας πάψουσιν όλα τα περασμένα,
γή εγώ 'σφαλα γή εσύ 'σφαλες, ας είν' συμπαθημένα.
Κι απείς κ' οι χρόνοι κ' οι καιροί τέλος καλόν εφέρα,
άς τη χαρούμεν όλοι μας τη σημερινήν ημέρα.
Κι απείς εμέλλετον εσέ η Αρετή, όχι σ' άλλο,
εις το θρονί μου σήμερα σα ρήγα να σε βάλω,
να ορίζης, σά σου φαίνεται, τες χώρες και τα πλούτη,
γυναίκα σου και ταίρι σου σου δίδω να 'ν' και τούτη. [Ε, 1391-1398]

---

⁷⁴⁷ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκη*, σ. 86.

Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι κατά τον Μακιαβέλι οι άνθρωποι γενικότερα δεν περιμένουν να δεχτούν το καλό από κάποιον που θα περίμεναν ότι θα τους κάνει κακό, πιθανόν να αντανakλάται στην περίπτωση του Ρωτόκριτου. Μολονότι, ο Ρωτόκριτος θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί την επίθεση των Βλάχων και να εκδικηθεί τον Ηράκλη (ο οποίος βρισκόταν σαφώς σε μειονεκτική θέση) για την πρότερή συμπεριφορά του απέναντί του, εντούτοις δεν το κάνει.

Μάλιστα, ως προς τη μη αναμενόμενη συμπεριφορά των ανθρώπων και πώς αυτή εκλαμβάνεται από τους υπόλοιπους, ο Μακιαβέλι διαπιστώνει ότι ο ηγεμόνας μπορεί να κερδίσει σε μεγαλύτερο βαθμό την εύνοια του λαού μέσ' από αυτή τη στάση:

Πρέπει λοιπόν όποιος έγινε ηγεμόνας με τη βοήθεια του λαού, να διατηρεί τον λαό φίλο του· κι αυτό του είναι εύκολο, γιατί ο λαός ένα μονάχα ζητάει: να μην καταπιέζεται. Όποιος όμως παρά τη θέληση του λαού γίνεται ηγεμόνας με τη βοήθεια των αρχόντων, πρέπει πριν απ' όλα να προσπαθήσει να φέρει με το μέρος του το λαό· πράγμα εύκολο, φτάνει ν' αναλάβει την προστασία του. Κι επειδή οι άνθρωποι, ευεργετούνται απ' όσους θα περίμεναν να τους κακοποιήσουν, αφοσιώνονται περισσότερο στον ευεργέτη τους, γι' αυτό ο λαός αφοσιώνεται στον τέτοιον ηγεμόνα περισσότερο παρά αν ο ίδιος τον είχε εκλέξει.⁷⁴⁸

Στην προκειμένη περίπτωση η μη αναμενόμενη συμπεριφορά του Ρωτόκριτου-Κριτίδη προς τον Ηράκλη, δικαιολογεί τη σταθερότητα της εύνοιας του βασιλιά προς τον νέο. Έχοντας εξασφαλίσει την αποδοχή του ρήγα, των συμβούλων και του λαού, ο Ρωτόκριτος είναι σαφώς ενισχυμένος, ενώ προδιαγράφεται η ανάρρησή του στον θρόνο της Αθήνας.

Αν μια από τις αρετές του ηγεμόνα ήταν και η πολεμική ενασχόληση, τότε σύμφωνα με τον Μακιαβέλι ο συνετός ηγεμόνας πρέπει να ασχολείται με την τέχνη του πολέμου συνεχώς, ακόμη και σε περίοδο ειρήνης. Μέσ' απ' αυτή την τέχνη διατηρείται ένας κληρονομικός ηγεμόνας στο αξίωμά του, όπως επίσης μέσα απ' αυτή την τέχνη ένας απλός πολίτης αξιώνεται να γίνει ηγεμόνας. Επιπρόσθετα, ο συνετός ηγεμόνας πρέπει να αναλαμβάνει το αξίωμα του στρατηγού, ενώ σε περίπτωση που δεν ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του, τότε αυτός πρέπει να αντικατασταθεί:

Πρέπει λοιπόν ο ηγεμόνας να μην έχει άλλη ασχολία μήτε άλλη σκέψη, μήτε να καλλιεργήσει καμιάν άλλη τέχνη, εξόν από τον πόλεμο και τους νόμους και την πειθαρχία του πολέμου, Είναι η μόνη τέχνη που του ταιριάζει. Και έχει τόση αξία που όχι μόνο διατηρεί στο αξίωμα όσους

---

⁷⁴⁸ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκη*, σ. 49.

γεννήθηκαν ηγεμόνες παρά συχνά ανεβάζει και τους απλούς ιδιώτες στην ηγεμονία. Απεναντίας βλέπουμε πως όσες φορές οι ηγεμόνες είχαν το νού τους περισσότερο στις ηδονές παρά στ' άρματα, έχασαν το κράτος τους. Η κυριότερη αιτία που τους έκαμε να το χάσουν ήταν γιατί περιφρόνησαν την πολεμική τέχνη· κι αιτία που σε κάνει να το αποκτήσεις είναι να 'σαι έμπειρος στην τέχνη αυτή.⁷⁴⁹

Ο ηγεμόνας λοιπόν που δεν καταλαβαίνει από στρατιωτικά, εξόν από τ' άλλα του μειονεχήματα, όπως είπαμε, δεν μπορεί να 'χει την εκτίμηση του στρατού μήτε και να του έχει εμπιστοσύνη. Πρέπει λοιπόν να 'χει το νου του πάντα στα στρατιωτικά· και στην ειρήνη περισσότερο παρά στον πόλεμο. Κι αυτό μπορεί να το κατορθώσει με δυό τρόπους: με τα έργα και με τη μελέτη. Με τα έργα, διατηρώντας πάντα καλά οργανωμένο και γυμνασμένο το στρατό του, να βγαίνει ταχτικά στο κυνήγι κι έτσι να συνηθίσει το σώμα του στις κακουχίες· συνάμα να μελετήσει τις τοποθεσίες και να γνωρίζει πώς υψώνονται τα βουνά, πώς ξετυλίγονται οι κοιλάδες, πώς απλώνονται οι κάμποι και ποιάς λογής είναι οι ποταμοί και τα έλη.⁷⁵⁰

Ο ηγεμόνας πρέπει μόνος του να μπει αρχηγός του στρατού, κι η δημοκρατία να στείλει τους πολίτες της. Κι αν στείλει κανένα που ν' αποδειχτεί ανίκανος, να τον αλλάξει· αν ικανός, να τον συγκρατήσει με τους νόμους, για να μην περάσει τα όρια.⁷⁵¹

Είναι γνωστό ότι ο Ρωτόκριτος ασχολείται με το κυνήγι έχοντας γεράκια και σκυλιά ήδη πριν από τον πόλεμο με τους Βλάχους.⁷⁵² Αντίθετα, ο βασιλιάς Ηράκλης δεν φαίνεται να έχει τέτοιου είδους δραστηριότητες, επειδή δεν χαρακτηρίζεται από το επίθετο *κυνηγός*, ούτε έχει παρόμοιες ασχολίες, σύμφωνα με τον συμφραστικό πίνακα των Holton-Philippides.

Σε συνέχεια των όσων λέχθηκαν προηγουμένως για τον Ηράκλη σε περίοδο ειρήνης, παρατηρείται ότι ο βασιλιάς ανταποκρίνεται περισσότερο στα λεγόμενα της Φροσύνης για τους βασιλιάδες που κυβερνούν και διαφεντεύουν. Αυτό φαίνεται όταν ο Βλαντίστρατος σπεύδει με τους απεσταλμένους του, για να προτείνει στον Ηράκλη να ορίσουν δύο μονομάχους και ο βασιλιάς της Αθήνας δεν βρίσκεται στο πεδίο του πολέμου μαζί με το φουσάτο του, αλλά στο παλάτι και ειδικά στο θρονί:

ΠΟΙ.

Ολόχαρος επόμεινεν ο μπάρμπας να τ' ακούση,
πέμπει τσι φρονιμώτερους, του ρήγα να το πούσι.
Απ' το φουσάτο του ήλειπεν αυτός την ώρα κείνη,
στη χώραν ήτο για δουλειά κεπήγασι κι αυτείνοι.
Ευρίσκουν τον εις το θρονί κι ως τον επροσκυνήσα,
τα εθέλαν, τα εγυρεύγασι, με τάξην εμιλήσα. [Δ, 1287-1292]

⁷⁴⁹ Ο.π., σ. 63.

⁷⁵⁰ Ο.π., σ. 63-64.

⁷⁵¹ Ο.π., σ. 56.

⁷⁵² Γι' αυτή την αριστοκρατική συνήθεια βλ. Μαρκομιχελάκη, 2012, σ. 410, υπ. 12 και Vincent, «Myth-history», σ. 184-185.

Αν η παρουσία του βασιλιά Ηράκλη στον πόλεμο θεωρηθεί ανεπαρκής,⁷⁵³ αφού παρ' ολίγο να τραυματιστεί θανάσιμα χωρίς να πετύχει την απομάκρυνση του εχθρού (αυτή είναι η διαφορά του με τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη που παρότι το τραύμα του λίγο έλειψε να τον οδηγήσει στον θάνατο, πέτυχε να διώξει οριστικά τους Βλάχους) και αν επίσης ο αθηναϊκός στρατός ήταν ανεπαρκής να αποσοβήσει τους Βλάχους, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τη δράση του Πολύδωρου, ο οποίος δεν κατορθώνει να προστατεύσει τον βασιλιά του, τότε ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης έρχεται να αναπληρώσει αυτό το κενό, αναλαμβάνοντας να εκπροσωπήσει την Αθήνα, μέσα από την τελευταία μονομαχία.

Σε αντίθεση με την παρουσία του *παιδιού του παλατιού* (B, 2443-2444) κατά τη διεξαγωγή της γκιόστρας, στην τελευταία μονομαχία ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης εκπροσωπεί επίσημα την Αθήνα σ' έναν πόλεμο, στον οποίο διακυβεύεται η τύχη της χώρας. Ωστόσο, ο βασιλιάς θα τον δεχτεί ως το *παιδί του παλατιού*, μόνο μετά από την επιτυχημένη δράση του ως Κριτίδη, δηλαδή ως του φαινομενικά ξένου ιππότη που θα σώσει τη χώρα από τον εχθρό.⁷⁵⁴

*

Ως προς τη σωστή αξιοποίηση των προσωπικών αρετών-ικανοτήτων του ηγεμόνα, αυτή είναι άμεσα συνυφασμένη με τα δεδομένα που έχει ο ίδιος απέναντί του. Σύμφωνα με τον Μακιαβέλι, ένας συνετός ηγεμόνας οφείλει να αφουγκράζεται τα μηνύματα των καιρών, να διαχειρίζεται τις όποιες αλλαγές και να προσαρμόζεται αναλόγως:

Παρατηρώ πως βλέπουμε ένα ηγεμόνα σήμερα να προκόβει κι αύριο να καταγκρεμνίζεται, χωρίς γι' αυτό να φταίει μήτε η αλλαγή της διαγωγής τους μήτε του χαρακτήρα τους. Και τούτο οφείλεται, θαρρώ, στις αιτίες που λεπτομερώς εξέτασα παραπάνω· ότι δηλαδή ο ηγεμόνας που στηρίζεται ολόκληρος στην τύχη, γκρεμίζεται όταν αυτή αλλάξει. Πιστεύω ακόμη πως είναι ευτυχής όποιος συμμορφώνει τη διαγωγή του με τις απαιτήσεις των καιρών· και δυστυχής που η διαγωγή του δε συμμορφώνεται με τους καιρούς...γιατί, αν σ'ένα που

⁷⁵³ Παρ' όλο που ο βασιλιάς Ηράκλης έχει θάρρος, [(βλ. εις αντρείες εξακουστός εγίνη (A, 28)], αρετή άμεσα συνυφασμένη με την αριστοκρατία (Lassithiotakis, «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα': passion, vertu et noblesse dans *Erotocritos*», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 426, στο εξής Lassithiotakis, «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα'»), εντούτοις η ανδρεία του βασιλιά, εν όψει του πολέμου με τους Βλάχους, δεν φαίνεται να είναι αντάξια των περιστάσεων.

⁷⁵⁴ Σχετικά με τον ορισμό του Ρωτόκριτου ως κληρονόμου της Αθήνας, από τον Ηράκλη, μόνο μετά την επικράτηση του Κριτίδη επι του Άριστου βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της οικομενικής ιδέας, νίκη του πολιτικού ρεαλισμού* σ. 276-313.

ενεργεί με πραότητα κι υπομονή, οι καιροί και τα πράγματα έρθουν βολικά, κι η ενέργειά τους βγεί σε καλό, τότε αυτός ευτυχεί· μα αν οι καιροί και τα πράγματα αλλάξουν, αυτός καταστρέφεται, γιατί δεν αλλάζει διαγωγή.⁷⁵⁵

Αν ο Ρωτόκριτος μέσα από τον πόλεμο με τους Βλάχους αδράχνει την ευκαιρία και κερδίζει την εύνοια του Ηράκλη που είναι πρόθυμος να τον κάνει γαμπρό και βασιλιά, τότε συμβαίνει το εξής. Μολονότι, ο Ηράκλης μπορεί να αντιπροσωπεύει τον ανεπαρκή ηγεμόνα ως προς τις πολεμικές του αρετές, προσαρμόζεται ανάλογα στις περιστάσεις, ωστόσο επιλέγοντας να κάνει τον Κριτίδη, βασιλιά. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίζει τη σωτηρία και την ακεραιότητα της πολιτείας του.

Αν ο κεντρικός στόχος της πολιτικής τέχνης, έτσι όπως αποτυπώνεται στον Μακιαβέλι, είναι η διασφάλιση τη ακεραιότητας της πολιτείας, τότε –με αφορμή τον πόλεμο των Βλάχων και τη δράση του Ρωτόκριτου-Κριτίδη– κατά κάποιον τρόπο ο Ηράκλης αντιλαμβάνεται την ανεπάρκειά του και όντας ρεαλιστής δίνει τη σκυτάλη στον νέο βασιλιά.

Σε συνέχεια των όσων ειπώθηκαν από τον Holton γύρω από την κληρονομική διακυβέρνηση,⁷⁵⁶ υποστηρίζεται ότι η πράξη του Ηράκλη να κάνει τον Ρωτόκριτο κληρονόμο, δεν απαντά στο μοντέλο του ηγεμόνα που παραχωρεί μια ηγεμονία σε κάποιον από γενναιοδωρία. Αντίθετα, ο Ρωτόκριτος κατόπιν συνδυασμού των αρετών που έχει και της ευκαιρίας που του παρουσιάστηκε, κέρδισε την εκτίμηση και την ευγνωμοσύνη του βασιλιά.

Έτσι, ο «ξένος» πολεμιστής δε θα γίνει ηγεμόνας εξ αιτίας της γενναιοδωρίας του Ηράκλη, κάτι το οποίο σύμφωνα με τον Μακιαβέλι είναι παράγοντας ευμετάβλητος, αλλά γίνεται ηγεμόνας πρωτίστως εξ αιτίας της προσωπικής του ιδιοφυΐας και ικανότητας:

Όσοι από την τύχη μονάχα γίνονται από ιδιώτες ηγεμόνες, με λίγο μόχτο πετυχαίνουν μα με πολύ διατηρούνται. Καμιά δε συναντούν δυσκολία στο δρόμο τους παρά προχωρούν πετώντας· όλες όμως οι δυσκολίες παρουσιάζονται ευτύς ως πετύχουν. Τέτοιοι είναι όσοι απόκτησαν βασίλειο ή με χρήματα ή κατά χάρη ενός δυνατού ηγεμόνα· αυτό έλαχε σε πολλούς στην Ελλάδα, στις πόλεις της Ιωνίας και του Ελλήσποντου, όπου ο Δαρείος χειροτόνησε ηγεμόνες, για δόξα δική του κι ασφάλεια. Τέτοιοι ακόμα είναι κι οι αυτοκράτορες

---

⁷⁵⁵ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκη*, σ. 96.

⁷⁵⁶ Holton, «'Ηράκλη τον ελέγασι'»: ο Βασιλιάς της Αθήνας στον *Ερωτόκριτο*», σ 131: «Αν ο Ηράκλης αντιπροσωπεύει την κληρονομική μοναρχία, τότε η ανάδειξη του Ρωτόκριτου θα μπορούσε να συμβολίζει τα πλεονεκτήματα ενός πιο δημοκρατικού συστήματος διακυβερνήσεως.» Επίσης, βλ. Holton, *Erotokritos, ό.π.*, σ. 71-72 και Πιερής, 2006, σ. 22-23.

που από ιδιώτες, διαφθείροντας τους στρατιώτες, έφτασαν στον αυτοκρατορικό θρόνο. Τούτοι στηρίζονται αποκλειστικά στη θέληση και στην τύχη των όσων τους ανύψωσαν· μα και τα δύο αυτά είναι γοργομετάβλητα κι ασταθή.⁷⁵⁷

Ενδεχομένως, η ενθρόνιση του Ρωτόκριτου να παραπέμπει στην ανάδειξη ενός νέου μοντέλου ηγέτη. Ενός ηγέτη, ο οποίος είναι σε θέση να καθορίζει την τύχη του βασιλείου του, μέσα από την πετυχημένη δράση του στο πεδίο του πολέμου. Τέλος, δεν είναι βασιλιάς που μοναχά διατάζει και *ορίζει*, όπως είναι ο προκάτοχός του –άποψη η οποία εντοπίζεται στα λόγια της Φροσύνης– αλλά πρόκειται για έναν ηγεμόνα, ο οποίος με τη γενναιότητά του και με την επιτυχή συμμετοχή του στον πόλεμο ενάντια στους Βλάχους, καταφέρνει να σώσει και να κερδίσει επάξια τις χώρες που διοικεί.

Ίσως μπορεί να λεχθεί ότι πέραν της συνάφειας ανάμεσα στον *Ερωτόκριτο* με ιστορικά συμφραζόμενα, φαίνεται να υπάρχει και διάλογος με φιλοσοφικά συμφραζόμενα. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί η δράση του ήρωα, η οποία δύναται να υποδηλώνει τόσο τον *επικουρικό στρατό*, όσο και τον *απλό πολίτη* που γίνεται ηγεμόνας της πατρίδας του. Αυτή η ιδιαιτερότητα, οφείλεται στη δισυπόστατη παρουσία του ομώνυμου ήρωα, επειδή είναι συνάμα Αθηναίος και φαινομενικά ξένος.

Εν κατακλείδι, ίσως η συμπεριφορά του Ρωτόκριτου-Κριτίδη να μαρτυρεί ένα είδος προσαρμογής και ανασύνθεσης του μακιαβελικού ηγεμόνα από τον Κορνάρο. Από τη μια, ως ξένος πολεμιστής δρα *επικουρικά* στο βασίλειο μιας φαινομενικά ξένης, γι' αυτόν χώρας, ενώπιον του πολέμου με τους Βλάχους. Επιπρόσθετα, σώζοντας την Αθήνα από τους Βλάχους, καθίσταται *επιζήμιος* για τον Ηράκλη, αφού ως *επικουρικός πολεμιστής*, τον αντικαθιστά στον θρόνο. Από την άλλη, η ίδια δράση του Ρωτόκριτου δύναται να απηχεί ένα άλλο μακιαβελικό πρότυπο (αν ληφθεί υπ' όψιν η πραγματική καταγωγή του Αθηναίου Ρωτόκριτου), το πρότυπο του *απλού πολίτη* που επιτυγχάνει να γίνει ηγεμόνας της πατρίδας του.

*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μελέτημα του Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης*, στο οποίο εκφέρεται η άποψη ότι στην *Ερωφίλη* δεν απηχείται η βενετοκρατούμενη Κρήτη, εκτός από το κρητικό ιδίωμα και μια αναφορά στον Πρόλογο του έργου που παραπέμπει στην πανώλη που ταλαιπώρησε το νησί, ενώ επίσης η Μέμφιδα συμβολίζει περισσότερο την πόλη της Φερράρας. Επίσης, στην *Orbecche* οι

---

⁷⁵⁷ Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκη*, σ. 37.

αναφορές στον Θεό δεν παραπέμπουν στον Δία, αλλά θυμίζουν περισσότερο τον Θεό της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, αντανακλώντας το αντιμεταρρυθμιστικό πνεύμα, το οποίο ο Χ' Νικολάου εντοπίζει και στην τραγωδία του Χορτάτση. Τέλος, ίσως η διαφορά που εντοπίζει ανάμεσα στην ιδεολογία της *Ερωφίλης* και του *Ερωτόκριτου*,⁷⁵⁸ να μπορεί να εξηγηθεί μέσα από τη σαφή επιρροή που δέχεται ο Χορτάτσης από τον Botero, θεωρητικό της Αντιμεταρρύθμισης, ο οποίος υποστηρίζει την ιδέα για μια σταυροφορική εκστρατεία, στην οποία θα συμμετείχαν όλοι οι ηγέτες της χριστιανικής Ευρώπης, με στόχο την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου.⁷⁵⁹ Οι ιδέες του είναι διαποτισμένες από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής, ενώ, σύμφωνα με τον Botero, η επαναφορά μιας πολιτείας στα χριστιανικά ιδεώδη ήταν ανώτερη από την διατήρησή της. Αντιθέτως, για τον Μακιαβέλι πρώτιστος στόχος είναι η διατήρηση της πολιτείας, χωρίς να θεωρεί τον θεϊκό νόμο ανώτερο από αυτό τον στόχο.⁷⁶⁰

Ο Χορτάτσης εντάσσει κάποιες από τις αρχές του Μακιαβέλι στο έργο του, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, μέσα από τα λόγια του Συμβούλου και της Ερωφίλης προς τον Φιλόγονο και την προσπάθειά της να τον πείσει να παντρευτεί τον Πανάρετο εκθειάζοντας τις αρετές του, ενώ τέλος υποστηρίζει ότι αυτές είναι τα μοναδικά και ανώτερα γνωρίσματα –συγκριτικά με την ευγενική καταγωγή, την οποία προκρίνει ο Botero– για να κριθεί και να ανελιχθεί κανείς. Επιπλέον, η ίδια αντιλαμβάνεται την ευγενική καταγωγή του Πανάρετου μέσα από τα κατορθώματά του στη μάχη.⁷⁶¹ Ωστόσο, την βασική επιρροή του Χορτάτση, σε συνάφεια με τις σχέσεις εξουσίας-θρησκείας, τη νομιμότητα της εξουσίας, καθώς και τον ρόλο του ηγεμόνα, αποτελεί ο Botero και αυτό αποδίδεται λογοτεχνικά μέσα από την πορεία και το τέλος του Φιλόγονου, ενός ασεβούς και σφετεριστή βασιλιά που η μοίρα του επιφυλάσσει ένα τέλος ανάλογο των επιλογών του, ως επακόλουθο της απουσίας ηθικής.⁷⁶²

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, υποστηρίζεται ότι ο τρόπος που εντάσσουν τόσο ο Γεώργιος Χορτάτσης όσο και ο Βιτσέντζος Κορνάρος τις θέσεις κάποιων θεωρητικών, όπως

---

⁷⁵⁸ Χ' Νικολάου, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης*, σ. 30-32.

⁷⁵⁹ Savoye, 2011, σ. 155-160.

⁷⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 140-142.

⁷⁶¹ *Ο.π.*, σ. 147-150.

⁷⁶² Savoye, 2011, σ. 142-143.

ο Giovanni Botero (1544 – 1617) και ο Νικολό Μακιαβέλι (1469 – 1527), αντίστοιχα, στα έργα τους, αποτελούν δείκτη των ιδεολογικών τους απόψεων.

Αν ο Χορτάσης υποστηρίζει, μέσα από την *Ερωφίλη*, μια σταυροφορία των χριστιανών, στην προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ο οθωμανικός κίνδυνος, ενώ επίσης προβάλλει το κακό τέλος που έχουν όσοι είναι ασεβείς (Φιλόγονος), ο Βιτσέντζος Κορνάρος, μέσα από τον *Ερωτόκριτο*, φαίνεται να αναδεικνύει περισσότερο την αξία της αρετής και των προσωπικών ικανοτήτων του ανθρώπου που εκμεταλλεόμενος την κατάλληλη ευκαιρία κατορθώνει να πετύχει τους στόχους του και να διασφαλίσει την ακεραιότητα της πολιτείας του (Ρωτόκριτος). Τέλος, αν ευσταθούν τα πιο πάνω, η επίτευξη του κοινού στόχου, που δεν είναι άλλος από την απόκρουση των Οθωμανών και την ακεραιότητα της Κρήτης, διατυπώνεται με διαφορετικό τρόπο στα έργα των δύο ποιητών.

Αφενός, ο Χορτάσης είναι περισσότερο προσανατολισμένος στην καθολική εκκλησία (με την οποία η Βενετία δεν διατηρεί πάντα τις καλύτερες σχέσεις) και την Αντιμεταρρύθμιση—χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ενστερνίζεται όλα όσα αυτή πρεσβεύει⁷⁶³ και προβάλλει μέσα από την *Ερωφίλη* τη θέση του για μια χριστιανική σταυροφορία,⁷⁶⁴ αφετέρου, ο Κορνάρος μέσα από τη συνομιλία του με τον Μακιαβέλι και τον *Ηγεμόνα*, υιοθετεί την άποψη ότι ο δρόμος για τη σωτηρία της Κρήτης, περνά μέσα από την ανάδειξη των προσωπικών αρετών και της αξίας της τοπικής αριστοκρατίας του νησιού, που σε συνεργασία με τη βενετοκρητική αριστοκρατία θα διασφάλιζε την ακεραιότητα της κρητικής πολιτείας. Εν κατακλείδι, ο Βιτσέντζος Κορνάρος προτείνει τη συστράτευση του τοπικού στοιχείου του νησιού με τη Δύση και τη Βενετία.

*

---

⁷⁶³ *Ο.π.*, σ. 160. «Mais quelles qu'aient pu être la réelle sensibilité politique de Chortatsis et les éventuelles critiques de ses contemporains, son engagement n'implique pas forcément une adhésion inconditionnelle à toutes les théories les plus réactionnaires de ce mouvement.»

⁷⁶⁴ *Ο.π.*, σ. 157-160.

2) Το τέλος του «πολέμου των προξενιών» ή αλλιώς: ήττα της *οικουμενικής ιδέας*, νίκη του *πολιτικού ρεαλισμού*

Μολονότι ο Κρητικός νικά τον Καραμανίτη, η οθωμανική απειλή εξακολουθεί να υφίσταται μέσα από το πρόσωπο του Δρακόκαρδου. Εν αντιθέσει με την αναποτελεσματική δράση του Κρητικού, ο Ρωτόκριτος υλοποιεί ό,τι άφησε στη μέση ο Χαρίδημος, επικρατώντας στην γκιοστρά απέναντι στο οθωμανικό στοιχείο και τον Δρακόκαρδο.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν, τόσο ότι ο Ρωτόκριτος στέφεται νικητής της διοργάνωσης της γκιοστράς, όσο και τη σύνδεση του Δρακόκαρδου με τον Πιστόφορο (με βάση την πιο πάνω ανάλυση), παρατηρείται ότι το πρόσωπο που είναι απειλή στο πεδίο του «πολέμου των προξενιών» είναι ο Πιστόφορος.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον «πόλεμο των προξενιών» με πρωταγωνιστές τον Πιστόφορο, την Αρετή και τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη,⁷⁶⁵ καθώς και στην τελική έκβαση αυτού του «πολέμου».

Με αφορμή τα όσα λέχθηκαν από τον Πιερή, αναφορικά με το ότι ο Ρωτόκριτος είναι αυτός που ως *ξένος μονομάχος* και *υποψήφιος γαμπρός* θα κερδίσει την εύνοια του Ηράκλη και την Αρετή και όχι ο Πιστόφορος, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ταυτότητα του ξένου.⁷⁶⁶

Εν συνεχεία των όσων αναφέρθηκαν σχετικά με τον κοινό όρκο των δύο βασιλιάδων, όσον αφορά στον χαρακτηρισμό τόσο του Κριτίδη, όσο και των Βλάχων, ως ξένων για το βασίλειο της Αθήνας, παρατηρείται ότι η λέξη *ξένος* αναφέρεται:

α) στον Πιστόφορο και τη συνοδεία του, όταν προσέρχονται στην Αθήνα για τα προξενιά:

ΦΡΟ.

«Αν ήρθαν στο παλάτι σας οι ξένοι κ' επεζέψα
και να μιλήσουν του ρηγός με σπούδαν εγυρέψα,
μην το 'χης για παράξενο, να ζήσης, θυγατέρα,
κ'εις τες αυλές των αφεντώ τουτά 'ναι νύκτα μέρα. [Δ, 221-224]

ΠΟΙ.

Πάγει όξω και με φρόνεψη τους ξένους αποβγάνει

⁷⁶⁵ Για την τριγωνική σχέση Πιστόφορου-Αρετούσας-Ρωτόκριτου βλ. Πιερής, 2006, σ. 17.

⁷⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 37-38 όπου «ο μεταμορφωμένος σε μαύρο ιππότη Ερωτόκριτος, με το κρυπτικό, πλην δηλωτικό όνομα Κριτίδης (που παραπέμπει στην Κρήτη και συνακόλουθα στις πνευματικές και άλλες κατακτήσεις της μέσα στο κλίμα της αναγεννησιακής και μετα-αναγεννησιακής εποχής) να κωδικοποιεί έντεχνα την ιδεολογία που προτείνει ο Κορνάρος. Όχι τη δέσμευση στο ένδοξο παρελθόν, αλλά την τολμηρή προσοικείωση του ξένου στοιχείου, που φέρνει τη μόνη δυνατότητα πραγματικής ανανέωσης και προδικάζει ένα μέλλον στηριγμένο στις δυνάμεις του παρόντος.»

και πιάνει το ζιμιό χαρτί, κοντύλι και μελάνι
κ' ήγραψε πως δεν ημπορεί για δα ν' αποφασίση
την παντρεία, κι άλλο καιρό θέλουσι τη μιλήσει, [Δ, 459-462]

Αν και όσον αφορά στα τελευταία παραθέματα κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η λέξη *ξένος* έχει τη σημασία του φιλοξενούμενου, ίσως ο Κορνάρος να μην επιλέγει τυχαία αυτή τη λέξη για το ρηγόπουλο του Βυζαντίου, επειδή με την ίδια λέξη γίνεται λόγος β) για ό,τι μοιάζει διαφορετικό και δεν ανήκει σε εμάς, καθώς και για όποιον δεν ανήκει στο βασίλειο της Αθήνας.⁷⁶⁷

Επιπλέον, αν η Μαρκομιχελάκη συσχετίζει τον Δρακόκαρδο και τον Καραμανίτη, μεταξύ άλλων, επειδή και οι δύο θεωρούνταν *εχθροί* για τον Ρωτόκριτο και τον Κρητικό αντίστοιχα,⁷⁶⁸ τότε μπορεί να λεχθεί ότι με τους χαρακτηρισμούς *οχουθρός*, *οχθρός*, *οχτρός* αποκαλούνται i) ο Ηράκλης και η Αρέμη προς την Αρετή. Σημειώνεται ότι πρόκειται για περιστασιακούς εχθρούς, αφού στο τέλος αποκαθίστανται οι καλές σχέσεις ανάμεσα στο βασιλικό ζεύγος της Αθήνας και την Αρετή. Μάλιστα, εξ αιτίας αυτής της ανοίκειας συμπεριφοράς, ο αφηγητής τους παρομοιάζει και με *ξένους*:

ΠΟΙ.

Βάνει τσι μες τη φυλακήν ο κύρης με τη μάνα
σαν ξένοι και σαν οχουθροί εις το παιδίν εκάνα.

[...]

Μόνο για κάποια αφόρεση πού' βαλε ο λογισμός της,
αντίδικός τση να γενή μεγάλος και οχτρός της. [Δ, 569-570, Δ, 575-576]

ii) *Οχτρός/οχθρός* ήταν ο Κριτίδης για τους Βλάχους και για τον Άριστο:⁷⁶⁹

ΠΟΙ.

Η αγριότη τση καρδιάς κι ο φόβος του θανάτου,
Οπού'διδεν εις τους οχτρούς με τα καμώματά του, [Δ, 1119-1120]

ΠΟΙ.

Σα δράκος εφοβέριζε, σα λιόντας τσι επολέμα
κ' οι Βλάχοι να τότε θωρούν απομακράς ετρέμα.
Ήριχτ', επαραστόλιαζε, εσκότωνε απ' αυτείνους,
πολλά μεγάλος τως οχθρός εφάινετο σ' εκείνους. [Δ, 937-940]

ΠΟΙ.

Μέσα του λέγει ο Άριστος: «Η Μοίρα να βουηθήση

⁷⁶⁷ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 1485-1486), (Β, 47-52), (Ε, 307-308).

⁷⁶⁸ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Β, 951-954), (Β, 1187-1191), (Β, 787-792), (Β, 1443-1446).

⁷⁶⁹ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 1847-1853) (Δ, 1767-1770), (Δ, 1525-1526), (Δ, 1611-1614), (Δ, 1561-1566), (Ε, 175-180).

και ζωντανόν από του οχθρού τα χέρια να μ'αφήση.» [Δ, 1743-1744]

iii) Ο Ηράκλης ήταν *οχουθρός*, μετά από την αποστολή των προξενιών, για τον Ρωτόκριτο:

ΠΟΙ.

Με κάποια ολπίδα εκίνησε· στο λογισμό του βάνει,
μ'ένα του αφέντη κι οχουθρό φιλιά κι αγάπη πιάνει· [Δ, 879-880]

iv) Θεωρούνταν εκατέρωθεν *οχουθροί/οχθροί* οι Βλάχοι και οι Αθηναίοι:⁷⁷⁰

ΠΟΙ.

Με το σπαθί στη χέρα τως σα λιόντες πολεμούσι
κι από τσι Βλάχους ζωντανοί πάσκου να μην πιαστούσι.
Μά'σανε τόσοι οι οχουθροί οπού τους τριγυρίζου,
οπού κιανένα γλυτωμό για τότες δεν ολπίζου· [Δ, 1145-1148]

v) Τέλος, ως *οχτροί* παρουσιάζονται και κάποιες έννοιες, όπως το ζεύγος πεθυμιά ≠ αγάπη:

ΠΟΛ.

Θωρώ το πως σε πολεμού δύο σου οχουθροί μεγάλοι:
η αγάπη με την πεθυμιά· κ' η μια, λέγω, κ' η άλλη
μπορούσι, ωστέ να θες εσύ, μα κάμε να τ'αφήσης
τ'άμοιαστα, τ'ανημπόρετα, ζιμιό να τους νικήσης· [Α, 355-358]

vi) Τα πειστήρια του έρωτα του λαγουτάρη προς την Αρετή:

ΡΩΤ.

τη σγουραφιά και τα χαρτιά κρατεί τα, δεν τα ρίχτει·
για χαλασμό μου τα 'πιασε κείνα όλα από τ' αρμάρι,
όχι να θε να τα θωρή, να μάθη να ριμάρη·
τά 'χωνα ξεχωστήκανε, τα κρούφευγα εφανήκα
και τα μου δίδασι χαράν οχτροί μου εδά εγενήκα. [Α, 1872-1876]

vii) *Εχθροί* ήταν, από τη μια ο *φόβος του κυρού* της Αρετής και από την άλλη η *οδύνη της φιλιάς και της αγάπης*:

ΑΡΕ.

Σε δύο πράματ'αντίδικα στέκω και κιντυνεύγω,
να τα συβάσω και τα δυό ξετρέχω και γυρεύγω
και βάνω κόπο, μα θωρώ και μπορετό δεν είναι·
το ' να με τ' άλλο μάχεται κι εχθρός μεγάλος είναι:
Από τη μιά 'χω του κυρού τον φόβο που με κρίνει
κι από την άλλη τση φιλιάς κι αγάπης την οδύνη· [Α, 1645-1650]

viii) *Εχθρός* μπορεί να είναι ο ίδιος ο έρωτας:

⁷⁷⁰ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 2017-2018), (Ε, 65-66), (Δ, 881-884), (Ε, 207-208), (Δ, 975-978, 987-988, 1021-1024, 1091-1092, 1197-1200),(Ε, 465-468).

ΦΡΟ.

κ' είχες τον Έρωταν εχθρό κ' εμίσας τον περίσσα
κ' εδά, Αρετή μου, πράματα άφαντα σ'ενικήσα. [Γ, 1157-1158]

ix) *Εχθροί* μπορούν να θεωρηθούν και οι αβάσιμες ολπίδες:

ΦΡΟ.

«Παιδάκι μου, η απομονή είν'γιατρικό μεγάλο
σ' κάθε πληγή, κι ωσάν αυτή δεν εί βοτάνιν άλλο
και δροσερεύει τον καημό, τον πόνον αλαφρώνει
και μετ' αυτή γιατρεύονται, πιαδάκι μου, όλοι οι πόνοι.
Μαγάρι, θυγατέρα μου, μην είχα προφητέψει
και το κακόν εις την αρχή να το 'θελες γιατρέψει·
μα εδά που ρίζες ήκαμε κ'εκάρπισε περίσσα
και τ'αλαφρά εβαρύνασι, στραβά 'ναι τα 'σαν ίσα,
τυγχάινει σου ν'αντρειευτής στον πόλεμο όπου μπήκες,
να μη νικήσου σήμερα τα βάσανα κ' οι πρίκες.
Σαν οι ολπίδες οι πολλές τον άνθρωπο κομπώνου,
εκείνες που στα νέφαλα κτίζου και θεμελιώνου,
και δείχνουν αλαφρό πολλά κ' εύκολο κάθε τόπο,
γίνονται με καιρόν οχτροί μεγάλοι των ανθρώπων·
κομπώνουσί τση στό 'στερο και τα λογιάζου χάνου,
γιατί στα νέφη τ' ουρανού τα χέρα τως δε φτάνου. [Δ, 671-686]

x) Τέλος, τα λόγια έχουν τη δύναμη να ξεγελάσουν και να παραπλανήσουν τον άνθρωπο, μετατρέποντας τον φίλο σε εχθρό και τον εδικό σε ξένο:

ΦΡΟ.

Τον φίλο κάνουσι εχθρό, τον εδικό έχουν ξένο,
σαν τως μιλήσου το πρεπόν εις πράμαν κομπωμένο·
μα κείνος οπού δεν πονεί αφήνει να περάση
το σφάλμα κι ουδέ βούλεται να το καταδικάση·
παινά το και ομορφίζει το και πίβουλα κομπώνει,
το ψόμα δείχνει απαρθινό και την αλήθεια χώνει. [Γ, 135-140]

Τα λόγια που «κομπώνουν» και οι κούφιεσ ελπίδες, (που μπορούν να ξεγελάσουν τους ανθρώπους και να γίνουν εχθροί τους) ίσως να συνδέονται με τις ιμπρέζες των Πιστόφορου και Δρακόκαρδου.⁷⁷¹ Αν ευσταθεί η επιχειρηματολογία αναφορικά με τη σύνδεση Πιστόφορου-Δρακόκαρδου και αν ο Καραμανίτης, ο Τριπόλεμος και ο Δρακόκαρδος αποκαλούνται *εχθροί*, τότε ίσως ο Πιστόφορος να είναι κατά κάποιον τρόπο συνυφασμένος με την έννοια του *εχθρού*, αν ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι η ελπίδα που

⁷⁷¹ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ο Ρωτόκριτος στην γκίοστρα* (Β, 427-434), (Β, 467-480), σ. 218.

απεικονίζεται στην ιμπρέζα του αποδεικνύεται στο τέλος αβάσιμη, αφού δεν αποκτά αυτό που ελπίζει, δηλαδή την Αρετή.

Επιπρόσθετα, ο Πιστόφορος μπορεί να θεωρηθεί εχθρός, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι η διεκδίκηση της Αρετής μοιάζει με πόλεμο, (αν και όχι στο πεδίο της μάχης), έτσι όπως μαρτυρούν οι σίχοι που εκφέρονται από τη Φροσύνη και τον Ρωτόκριτο (βλ. ΡΩΤ. Γ, 1527-1538 και ΦΡΟ. Δ, 671-686) μετά από την αποστολή των προξενιών του ρήγα του Βυζαντίου στην Αθήνα.

Μάλιστα, παρατηρείται ότι ο σίχος Δ, 679 περί συμμετοχής της Αρετής σε πόλεμο προηγείται της άποψης της Φροσύνης για τις *ολπίδες που κομπώνου*, δηλαδή που παραπλανούν τον άνθρωπο (Δ, 681-686):

ΦΡΟ.

τυγχάνει σου ν'αντρειευτής στον πόλεμο όπου μπήκες, [Δ, 679]⁷⁷²

Επιπλέον, ο Ρωτόκριτος (εν όψει αυτού του πολέμου που ξεσπά ανάμεσα στην Αρετή και τον Ηράκλη με αφορμή τα προξενιά του Πιστόφορου) συμβουλεύει την Αρετή με ποιόν τρόπο να αντιμετωπίσει τον κύρη της. Ίσως τα λόγια του νέου να παραπέμπουν στην πρότερη δράση του, ως συμβούλου του Κρητικού στον πόλεμο με τον Καραμανίτη.⁷⁷³

ΡΩΤ.

σε ποιά μερά να βουηθηθής, πώς να γελάς τον κύρη
κ' η νιότη σου την παντρειάν ως πού να τήνε σύρη;
Εκείνος με το βασιλιό του Βυζαντίου, κατέχω,
να κάμη γάμο κτάσσεται κ' έγνοιαν μεγάλην έχω,
εις τούτο πώς να πορευτής κ' ίντα ν' αποφασίσης
κ' ίντα λογής ν' αντρειευτής, τον κύρη να νικήσης;
Παρακαλώ σε, μάτια μου, καλά να το λογιάσης,
ποιά στρατά μέλλεις να κρατής και ποιάν οδό να πιάσης,⁷⁷⁴
να μη σου πάρη τη ζωή μηδ' άντρα να σου δώση·
το 'να γη τ' άλλο ανέ γενή, θέλει με θανατώσει.
Για να μπορής να βουηθηθής στο 'να κ' εις τ' άλλο, κόρη,
έχε την έγνοια σου καλά, με φρόνεψη τα θώρει». [Γ, 1527-1538]

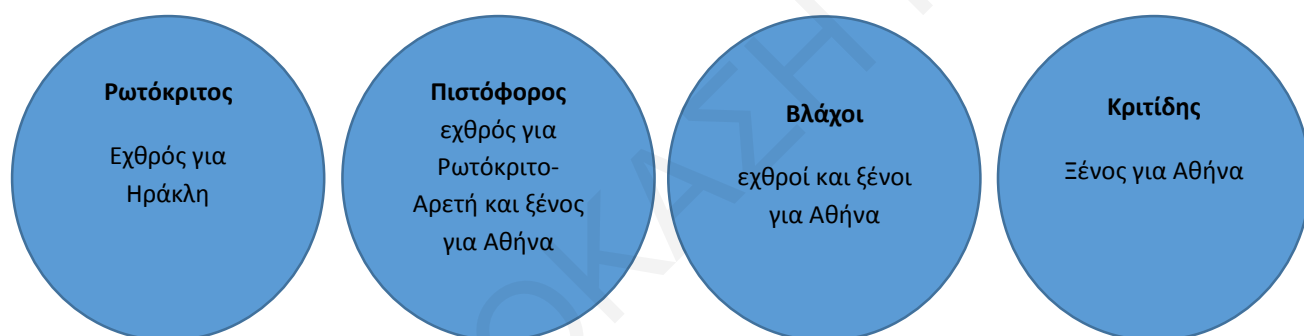
⁷⁷² Lassithiotakis, «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα'», σ. 428: «le courage est etroitement lie au processus de l' *innamoramento*» και ό.π., σ. 429 όπου παρατηρεί την επανάληψη παρόμοιας φρασεολογίας και σε άλλους σίχους, (Γ, 157, Δ, 692, Δ, 695).

⁷⁷³ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη*, σ. 208-214.

⁷⁷⁴ Θεωρώ ότι υπάρχει ομοιότητα με τον σίχο: ποιές κοπανιές να βλέπεται και ποιές να δυσκολεύγη, (Β, 1026) κατά τη διάρκεια της μονομαχίας Κρητικού-Καραμανίτη. Επιπλέον, ομοιότητες υπάρχουν στις συμβουλές που δίνουν Ηράκλης (Δ, 1563-1566) και Βλαντίστρατος (Δ, 1571-1572) σε Κριτίδη και Άριστο αντίστοιχα, στην τελευταία μονομαχία.

Αν τα επιχειρήματα είναι πειστικά, τότε συνάγεται ότι εχθροί θεωρούνται οι συνυφασμένοι με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, δηλαδή, ο Πιστόφορος και τα προξενιά του, για τον Ρωτόκριτο και την Αρετή, καθώς και οι Βλάχοι (οι φερόμενοι ως συνεχιστές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας) για τους Αθηναίους-Ηράκλη-Ρωτόκριτο-Κριτίδη, επειδή απειλούν την πατρίδα τους. Επιπρόσθετα, εχθροί θεωρούνται οι φορείς του οθωμανικού στοιχείου, όπως ο Δρακόκαρδος και ο Καραμανίτης για ήρωες όπως ο Ρωτόκριτος και ο Κρητικός, αντίστοιχα, καθώς και ο Τριπόλεμος για τον Κρητικό, αφού όπως αναφέρθηκε η Σκλαβουινιά ήταν η χώρα που στέγασε τη *μαλιά* οθωμανικού-βυζαντινού στοιχείου.

Ωστόσο, *εχθροί* και *συνάμα ξένοι* θεωρούνται μόνο ο Πιστόφορος, ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης και οι Βλάχοι. Μόνο όταν εμπλακούν σε πόλεμο οι πιο πάνω, θα δοθεί το καλό τέλος για τους Ρωτόκριτο-Αρετή.

Σχ. 5: *Εχθροί και ξένοι: Ρωτόκριτος-Κριτίδης, Πιστοφορος, Βλάχοι.*

*

Μέσα από τη διερεύνηση της επιχειρηματολογίας της Αρετής και του Ηράκλη, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν τη στάση τους απέναντι στα προξενιά που στέλνονται από τον Πεζόστρατο, τον ρήγα του Βυζαντίου, καθώς και τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη, καταλήγουμε στο ποια είναι τα κριτήρια με τα οποία γίνεται βασιλιάς ο Ρωτόκριτος. Εν τέλει, εκφέρονται κάποιες σκέψεις γύρω από την τελική απόρριψη του Πιστόφορου ως γαμπρού και την αποδοχή του Ρωτόκριτου-Κριτίδη ως γαμπρού **και** βασιλιά.

Η νίκη του Ρωτόκριτου και η ήττα του Πιστόφορου στον «πόλεμο» των προξενιών πιθανόν να αποτελούν την αιχμή του δόρατος του *κομπώματός* του ποιητή, στο οποίο αναφέρθηκε ο Vittì.

Αν ο Πιστόφορος με τις ψεύτικες *ολπίδες* «παραπλανά» τον πιστό στη βυζαντινή ιδεολογία πληθυσμό της Κρήτης, τότε ενδεχομένως ο ποιητής με έναν έμμεσο τρόπο να

ανασυνθέτει την ιστορία της Κρήτης μέσα από ένα λογοτεχνικό κείμενο,⁷⁷⁵ επιδιώκοντας ίσως να εισηγηθεί μια ρεαλιστικά πραγματοποιήσιμη λύση και όχι να συντηρήσει μια ψεύτικη ελπίδα για το νησί.

*

Μετά τη λήξη των κονταροχτυπημάτων στην γκιόστρα και την επικράτηση του Ρωτόκριτου, πραγματοποιείται για πρώτη φορά η συνάντηση των δύο ερωτευμένων στο παραθύρι. Αφού εξομολογηθούν ανοικτά πλέον τον έρωτά τους, αποφασίζουν με προτροπή της Αρετής, να ζητήσει ο νέος από τον Πεζόστρατο να στείλει προξενιά στον βασιλιά.

Ωστόσο, όταν ο Ρωτόκριτος εκφράζει την πρόθεσή του στον πατέρα του (Γ, 739-772), ο Πεζόστρατος –ως σύμβουλος του βασιλιά– φαίνεται να γνωρίζει ότι ήδη έχουν σταλεί κι άλλα προξενιά για την Αρετή.

ΠΕΖΟΣΤΡΑΤΟΣ

Το τέκνο του, τα μάτια του, το μοναχό κλωνάρι

που μήνυσε ο ρηγόπουλος γυναίκα να την πάρη,

να τη ζητήσει ο δουλευτής, για να την κάμη ταίρι!

Λόγιασε τούτο ά γροικηθή, πόσά 'χει να μας φέρη.

[...]

Άν αγαπάς μια σου κεράν, η αγάπη οπού δε μοιάζει

γλήγορα φέρνει βάρεμα και γλήγορα κουράζει». [Γ, 797-800, Γ, 813-814]

Παρ' όλο που ο Πεζόστρατος γνωρίζει αυτή την εξέλιξη, την επόμενη κιόλας μέρα αποφασίζει, ύστερα από την ψυχολογική πίεση που του ασκεί ο Ρωτόκριτος, να μεταβεί στο παλάτι, για να μιλήσει στον Ηράκλη. Τα επιχειρήματά του είναι εκ διαμέτρου αντίθετα με τις θέσεις που εξέφρασε στον γιό του.

Συγκεκριμένα, αναφέρεται στους περασμένους καιρούς, όπου οι βασιλιάδες έσμιγαν με τους μικρούς που κατείχαν γνώση αντρειά, κάλλη και αρετή. Τα επιχειρήματά του μοιάζουν να έχουν αποφθεγματικό χαρακτήρα, αφού τα εκφέρει στηριζόμενος στα πρότυπα και στη σοφία των προηγούμενων αιώνων.⁷⁷⁶ Η αιχμή του δόρατος σε αυτά τα επιχειρήματα είναι η δύναμη και ο αμετάβλητος χαρακτήρας της αρετής, της γνώσης, της

---

⁷⁷⁵Βλ. εδώ, υπ. 3.

⁷⁷⁶ Για μια εξέταση της επιχειρηματολογίας του Πεζόστρατου γύρω από τη φράση «Δεν είναι ρήγας σαν εμάς» βλ. (Ε, 1423-1426).

αντρείας και της ομορφιάς, σε αντιδιαστολή με τον εφήμερο χαρακτήρα των υλικών αγαθών και της αφθονίας (=λογάρι).⁷⁷⁷

ΠΕΖ.

Λέγει: «Στους παλαιούς καιρούς, πού 'σα μεγάλοι αθρόωποι,
τα πλούτη και βασιλεία εκράζοντανε κόποι,
πειδή ετιμούσανε πολλά της αρετής τη χάρη
παρά τσι χώρες, τσ' αφεντιές, τα πλούτη, το λογάρι,
κ' εσμίγασι τα τέκνα τως οι αφέντες οι μεγάλοι
με τους μικρούς οπού 'χασι γνώσην, αντρεία και κάλλη.
Όλα τα πλούτη κ' οι αφεντιές εσβήνουν και χαλούσι
και μεταλλάσσουν, κ' οι καιροί συχνιά τα καταλούσι,
μα η γνώση εκεί που βρίσκεται και τσ' ευγενιάς τα δώρα
ξάζου άλλο παρά βασιλεία, παρά χωριά και χώρα
ουδ' ο τροχός δεν έχει εξάν, ως θέλει να γυρίση,
τη γνώση και την αρετή ποτέ να καταλύση». [Γ, 899-910]

Ο Ηράκλης εξοργισμένος με τα λεγόμενα του Πεζόστρατου αποφασίζει να διώξει τον σύμβουλό του από το παλάτι και να εξορίσει τον Ρωτόκριτο από τη χώρα.

Μετά τη *μάνητα* του Ηράκλη (Γ, 995), ο βασιλιάς δηλώνει στην Αρετή ότι *...ήρθε ο νοικοκύρης/εκείνος οπού ορέγομαι να σου τον κάμω ταίρι.* (Γ, 1022-1023) και έπειτα την ενημερώνει για την *αποκοτιά* του Πεζόστρατου να στείλει προξενιά εκ μέρους του Ρωτόκριτου (Γ, 1024-1028).

Έτσι, η Αρετή ενημερώνεται ταυτόχρονα για την παρουσία των δύο προξενιών. Βέβαια ο αναγνώστης έχει ήδη πληροφορηθεί α) μέσα από τα λόγια του Πεζόστρατου, ότι τα προξενιά από το *ρηγόπουλο* έχουν σταλεί (Γ, 798), πριν από τα προξενιά του Ρωτόκριτου (Γ, 899-910), β) μέσα από τα λόγια του Ηράκλη, ότι τα προξενιά του ρηγόπουλου έφτασαν *οψές αργά* (Γ, 1036), ενώ τέλος γ) ο αφηγητής μέσα από τον χρονικό δείκτη *Εκείνη η μέρα επέρασε κ' άλλη ξημερώνει* (Γ, 891) προσδιορίζει επακριβώς ποια χρονική φάση στάληκαν τα προξενιά του Ρωτόκριτου:

ΠΟΙ.

Εκείνη η μέρα επέρασε κ' άλλη ξημερώνει
κι ο κύρης του Ρωτόκριτου γλυκαίνει και μερώνει
δε θέλει πλιό να καρτερή κι ο γιός του νά'χη κρίση,
μα εβάλθηκε την προξενιάν ετούτη να μιλήση. (Γ, 891-894)

⁷⁷⁷ Για την ανωτερότητα της γνώσης, με αφορμή τον τρόπο που παρουσιάζεται στον *Ροδολίνο* βλ. Lassithiotakis, «Mythes litteraires de la Renaissance cretoise», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 287-288.

Επομένως, τα προξενιά εκ μέρους του Πιστόφορου προηγούνται των προξενιών εκ μέρους του Ρωτόκριτου, ο οποίος πριν από την αποστολή των προξενιών διακρίνεται τόσο για την καλλιτεχνική του φύση, επειδή συνθέτει, τραγουδά και ζωγραφίζει, όσο και για την επίδειξη της γενναιότητάς του, αφού αντιμετωπίζει τους σολδάτους του βασιλιά και νικά στην γκιόστρα. Πρόκειται για μια δράση που απαντά στο πρότυπο του αυλικού-ανθρωπιστή.⁷⁷⁸

Ο Ηράκλης μολονότι διαπιστώνει τις καλλιτεχνικές και πολεμικές του χάρες δεν τον εγκρίνει για γαμπρό, επειδή ο νέος δεν έχει βασιλική καταγωγή. Αντιθέτως, για τον ίδιο λόγο επιθυμεί έναν γάμο της κόρης του με το ρηγόπουλο του Βυζαντίου:

ΒΑΣ.

Γειά δε ένα γέρο πελελό που εθέλησε να δράμη,
να βουληθή με βασιλιά συμπεθεριό να κάμη!

[...]

Γλήγορα σε παντρεύγω εγώ με ρήγα, θυγατέρα,
κι οψές αργά την προξενιά τη νύκτα μας εφέρα:
τουτό 'ναι τ' αφεντόπουλο που το Βυζάντιο ορίζει
και κάθε είς τον επαινά οπού τότε γνωρίζει [Γ, 1031-1032,1035-1038]

Από την άλλη, η Αρετή αντικρούει την επιθυμία του πατέρα της να παντρευτεί τον Πιστόφορο, χρησιμοποιώντας ένα λογικό επιχειρήμα, το οποίο στηρίζεται σε δύο άξονες. Δεν θέλει να ζει σαν ζωντανή-νεκρή, επειδή σε αυτό οδηγεί ο γάμος της με έναν ξένο βασιλιά, τον οποίο θα αναγκάζοταν να ακολουθήσει, για να γίνει *ρήγισσα* ενός ξένου (γ' αυτήν) *κόσμου* και γ' αυτό δεν θέλει να φύγει μακριά από την Αθήνα και τους γονείς της:

ΒΑΣ.

Σήμερο με τη μάνα σου πολλή χαράν επήρα,
γιατί θωρούμε το κ' οι δυό πως είσαι καλομοίρα'

πειδή κι απ' του Βυζάντιου το ρήγα το μεγάλο

συμπεθεριό εμηνύθη μου να κάμω δίχως άλλο,

να πάρης, θυγατέρα μου, άντρα σου τον υγιό του

γ' αποφεντέψετε κ' οι δυό τα πλούτη και το βιό του' [Δ, 277-282]

ΑΡΕ.

Μα θέλω να 'μαι μετά σας χειμώνα καλοκαίρι,
ποτέ να μην ξενιτευτώ, να πάγω σ' άλλα μέρη.

Ερίζωσεν ο λογισμός ετούτος στην καρδιά μου:

να μη σας αποχωριστώ, κομμάτια κι ά με κάμου

[....]

⁷⁷⁸ Λασιθιωτάκης, 2008, σ. 254-257.

Κ' εσείς, θωρώ, άπονην βουλήν εδώκετε σ' εμένα,
να με ξορίσετε από πά, να κάθωμαι στα ξένα.

[...]

Η γλώσσα μου πώς να το πή το ναι, να με παντρέψης,
και να με βγάλης από πά και να με ξενιτέψης;
Κι ως είμαι πάντα μετά σας, κύρη μου, ώστε να ζήτε'
μην το βαλθήτε ζωντανή να μ' αποχωριστήτε.

[...]

εγώ δε θέλω πει το ναί· κάλλια να ξεψυχήσω
παρά του κόσμου ρήγισσα κ' εσάς τσι δυό ν' αφήσω. [Δ, 319-322, Δ, 329-330, Δ, 333-336, Δ, 341-342]

Η απομάκρυνση της Αρετής από το βασίλειό της, συνεπάγεται θάνατο, ο οποίος θα είναι περισσότερο επώδυνος από έναν βιολογικό θάνατο. Επιπρόσθετα, αν η Αρετή αποφασίσει να είναι μαζί με αυτόν που της υποδεικνύει ο πατέρας της και όχι με αυτόν που αγαπά, θα ζει σαν ζωντανή-νεκρή.⁷⁷⁹ Έτσι, ο Άδης, δηλαδή ο θάνατος είναι έννοιες άμεσα συνδεδεμένες με την πιθανή επιλογή της να παντρευτεί τον Πιστόφορο, ρηγόπουλο του Βυζαντίου.

ΑΡΕ.

Δότε μου ομπρός το θάνατο, συμβουλευτήτε ομάδι
και κάμετέ μου ξορισμό στο μαυρισμένον Άδη,
να μη θωρώ, να μη γροικώ, πόνος να μη με κρίνη
κι ο Χάρος από λόγου σας μόνο να με μακρύνη.
Μα ζωντανή ά μ' αφήσετε και να σάσε μακραίνω,
χίλιες και πλιότερες φορές την ώραν αποθαινω.
Κι ο θάνατος ο ζωντανός μεγάλο πόνο δίδει,
μα ο άλλος πόνος δε γροικά εις του Άδη το σκοτίδι.
Λοιπόν αποφασίσετε το ρήγα, να κατέχη
το πως η θυγατέρα σας σ' τούτα όρεξη δεν έχει
και μήδέ θέ να παντρευτή, ά δεν περάσου χρόνοι
τούτος ο λόγος μοναχά για πάντα τότε σώνει.
Η έσμιξη που 'ναι στανικώς, οι φρόνιμοι λογιαζου,
μάχη 'ν' κουρφή, βάρος πολύ, κι όχθηρητα τήνε κράζου.» [Δ, 347-360]

Η άρνηση της Αρετής έχει ως αποτέλεσμα την αναχώρηση της βυζαντινής αποστολής για το Βυζάντιο, χωρίς να πάρει μια απάντηση από τον Ηράκλη, ο οποίος προφασίζεται ασθένεια της κόρης του.

*

Τα καλλιτεχνικής φύσης αποδεικτικά στοιχεία (τα τραγούδια και η ζωγραφιά) του έρωτα του Ρωτόκριτου γι' αυτήν, εντοπίζονται από την ίδια την Αρετή στο δωμάτιο του

⁷⁷⁹ Βλ. εδώ, σ. 304-305, για μια ανάλυση γύρω από την ελεύθερη βούληση της Αρετούσας.

νέου. Επίσης, πρόκειται για τεκμήρια που μαρτυρούν την ταύτιση του Ρωτόκριτου με τον άγνωστο μέχρι τότε λαγουτάρη:

ΠΟΙ.

Η Αρετούσα το κλειδί πιάνει ζιμιό κι ανοίγει
σ' κείνο τον τόπο ήκαμε πολλά όμορφο κυνήγι·
εμπήκε μέσα μοναχή και του αρμαριού σιμώνει,
την πρώτην άνοιξη θωρεί, πιτήδεια ανασηκώνει
κ' ήλαχεν εις τη χέρα της, πρώτο χαρτί που πιάσε,
πράμα που την εζάλισε κι όλο το νού τη εχάσε:
ό, τι τραγούδια καθ' αργά ήκουγε του ερωτάρη
όλα γραμμένα τα 'βρηκεν ως ήνοιξε τ' αρμάρι.
Σπουδαχτικά τα διάβασε και πάλι εκεί τ' αφήνει,
βγαίνει όξω, δείχνει πως πονεί κι αποκουμπά στην κλίνη· [A, 1427-1436]

ΠΟΙ.

κ' εις τα' αρμαριού την άνοιξη τη δεύτερη ευρίσκει
πράμ' ακριβό που τσή 'πεψεν ο Έρωτας κανίσκι:
σγουραφιστή ήρηκεν εκεί κ' είδε τη στόρησή τη,
πράμά 'τονε που επλήθυσε πολλά την παιδωμή τη. [A, 1489-1492]

Από την άλλη, η παρουσία του Ρωτόκριτου μέχρι τη στιγμή της αποστολής των προξενιών δεν είναι ικανή να πείσει τον Ηράκλη ότι ο νέος είναι άξιος, για να γίνει γαμπρός του. Με βάση το πιο πάνω, εν όψει των προξενιών του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, ενός πολεμιστή που συνδυάζει (μέσω τη διπλής ταυτότητάς του) ταυτόχρονα τις έννοιες του *εχθρού* και του *ξένου* (βλ. Σχ. 5: Εχθροί και ξένοι: Ρωτόκριτος-Κριτίδης, Πιστόφορος, Βλάχοι), η ανάλυση εστιάζει στην αντιμετώπιση που έχουν αυτά τα προξενιά από την Αρετή και τον Ηράκλη, σε αντίθεση με τη στάση που είχαν απέναντι στα προξενιά του Πιστόφορου και του Ρωτόκριτου.

Η Αρετή δεν γοητεύεται από τον Κριτίδη και προτιμά να πεθάνει παρά να τον παντρευτεί, όπως δηλώνει κατά την επίσκεψη των πρωτογέρων στη φυλακή:⁷⁸⁰

ΑΡΕ. « Σκόλασε, αφέντη, τα μιλείς, πάψε τ' αναθιβάνεις,
γιατί εύκαιρα κουράζεσαι, μόνο τον κόπο χάνεις.
[...]

Πήγαινε, μην πειράζεσαι και πέ το του κυρού μου
πως κείνα που του εμίλησα, πάντ'ά 'χω μες στο νού μου.
Κι αν είν' κ' εις έτοιμο πόλεμον ήθελε να σε βάλη,
ας κάμη πλούσα αντίμεψη και πλερωμή μεγάλη,
κ' εμένα, επά που βρίσκομαι, μην πέμπη να πειράζη,
για γάμους και για παντρεία πλιό μη με δικιμάζη
κ' εγώ θανάτους εκατό πλιά' φκολα θέλω πάρει

⁷⁸⁰ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Ε, 339-348).

Στη συνέχεια και μόνο αφού της αποκαλύψει ο Ρωτόκριτος την πραγματική του ταυτότητα, η Αρετή θα χρησιμοποιήσει το ίδιο επιχείρημα που χρησιμοποίησε και απέναντι στα προξενιά του Πιστόφορου, ότι δηλαδή δε θέλει να απομακρυνθεί από την Αθήνα.

Αφενός, ενώπιον των προξενιών του Πιστόφορου, η κόρη θέτει πρώτα το επιχείρημα (Δ, 309-360) ότι σε περίπτωση που ξεμακρύνει από τη χώρα της, αυτό θα ισοδυναμούσε με τον *ζωντανό θάνατο*,⁷⁸¹ επειδή θα ζούσε, αλλά σαν ζωντανή-νεκρή, (βλ. πιο πάνω Δ, 351-354). Εν ολίγοις, η Αρετή επιχειρηματολογεί απορρίπτοντας τον *ζωντανό θάνατο*, ενώ συνάμα δηλώνει την επιθυμία της να μείνει στην Αθήνα, δίπλα στους γονείς της.

Αφετέρου, ενώπιον των προξενιών του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, δηλώνει ότι προτιμά *θανάτους εκατό* (E, 497), ενώ μόνο μετά από την αποκάλυψη της ταυτότητας του Ρωτόκριτου στην Αρετή (E, 767-768), η κόρη εκφράζει εκ νέου την επιθυμία της να μην ξεμακρύνει από την Αθήνα:

ΑΡΕ.

Πάντα 'λπιζα και να βρεθή κιανείς σ' τούτα τα μέρη
με την ευχή σας κι όχι αλλιώς να τότε κάμω ταίρι
και τότες να το πώ το ναι, να σας καλοκαρδίσω,
και πάντα να 'μαι μετά σας, όχι να σας αφήσω. [E, 1259-1262]

Παρά τη σταθερή άρνηση της κόρης μπροστά στους πιθανούς γάμους που είναι αποδεχτοί από τον Ηράκλη (τόσο με τον Πιστόφορο, όσο και με τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη) η κατάληξη που έχουν τα δύο προξενιά είναι διαφορετική.

Από τη μία, επειδή δε θέλει να απομακρυνθεί από την Αθήνα, δεν δέχεται να παντρευτεί τον ξένο Πιστόφορο, από την άλλη όμως για τον ίδιο λόγο, δέχεται τον ξένο Ρωτόκριτο-Κριτίδη. Σε αυτό συντείνει η προθυμία του φαινομενικά ξένου Κριτίδη να μείνει στην Αθήνα και να μην επιστρέψει στα δικά του μέρη. Αυτή του η δήλωση νομιμοποιεί το

⁷⁸¹ Για το θέμα του «ζωντανού θανάτου», ως μοτίβο που προέρχεται από την νεοπλατωνική σφαίρα και που επιβιώνει στη λογοτεχνία της κυπριακής και της κρητικής αναγέννησης, δια μέσου του πετράρχισμού βλ. Λασιθιωτάκης, «Πετραρχικά μοτίβα στον *Ερωτόκριτο*», *Θησαυρίσματα*, 26, 1996, σ. 145-179 και κυρίως σ. 159, Rodosthenous-Balafa, «*Erotokritos, the Cypriot Canzoniere and their dialogue with the Neoplatonic tradition*», *ό.π.*, σ. 152-154, Παπαδάκη, 2015, σ. 207-233 και κυρίως σ. 208-209 και Σαμουήλ, «*Ζωντανόν με δυο θανάτους*», στο: Πιερής (επιμ.), *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Δια ανθύμνησιν καιρού και τόπου, Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, *ό.π.*, σ. 211-221.

επιχείρημα της Αρετής απέναντι στους γονείς της, ενώπιον των προξενιών του Κριτίδη, ότι δεν επιθυμεί να ξεμακρύνει από την Αθήνα

Συμπερασματικά, παρά το πέρασμα των χρόνων και παρ' όλο που η Αρετή διατείνεται ότι ίσως να έσφαλε απέναντι στους γονείς της, η κόρη δεν φαίνεται να αλλάζει επιχείρημα. Αντίθετα, το επιχείρημά της είναι ακόμη υπαρκτό. Η Αρετούσα είναι η ηρωίδα που σε αντιδιαστολή με τον πατέρα της επιθυμεί εξ αρχής τον αθηναίο ιππότη και όχι κάποιον ξένο, είτε αυτός είναι ο Πιστόφορος, είτε αυτός είναι ο Κριτίδης που έσωσε τη χώρα της.

Αυτό που άλλαξε στα προξενιά με τον Κριτίδη είναι οι περιστάσεις, επειδή τα προξενιά αυτά έρχονται μετά από έναν πόλεμο που συνέβαλε στην αποδοχή του ιππότη από τον ρήγα. Έτσι, εξ αιτίας του πολέμου, Αρετή και Ηράκλης παρουσιάζονται να επιθυμούν το ίδιο πρόσωπο, χωρίς βέβαια ο ρήγας να γνωρίζει ότι πίσω από το προσωπίο του ξένου βρίσκεται ο Ρωτόκριτος.

*

Το επιχείρημα που προβάλλει ο Ηράκλης, για να κάνει γαμπρό του, τον Ρωτόκριτο ανατρέπεται. Ενώ μέχρι πριν από τον πόλεμο αρνιόταν να παντρευτεί ο Ρωτόκριτος την Αρετή, επειδή αυτός δεν ήταν ρήγας σαν αυτόν, τώρα για τον ίδιο λόγο συναινεί στον μέχρι πρότινος άμοιαστο γάμο. Μάλιστα, η προτίμησή του για τον ξένο Κριτίδη φαίνεται να υπερισχύει της αρχικής προτίμησης που είχε ο βασιλιάς για τον ξένο Πιστόφορο.

Αν εχθροί και ξένοι για το βασίλειο της Αθήνας αποκαλούνται οι Βλάχοι, ο Πιστόφορος και ο Ρωτόκριτος (εχθρός)-Κριτίδης (ξένος) μέσα από τη διπλή του ταυτότητα, τότε η επικράτησή του Ρωτόκριτου-Κριτίδη στην τελευταία μονομαχία απέναντι στον Άριστο είναι το κλειδί που θα του επιτρέψει να κερδίσει την αποδοχή του βασιλιά Ηράκλη. Με αυτή την αποδοχή θα απεκδυθεί την ταυτότητα του ξένου, παρουσιάζοντας την πραγματική του όψη με τη βοήθεια των φίλτρων. Επιπρόσθετα, θα πάψει να θεωρείται ξένος για τον Ηράκλη και θα γίνει η ελπίδα του βασιλείου μέσα από τον γάμο του με την Αρετή και την απόκτηση του θρόνου.

Σε αντιδιαστολή με τις λέξεις ξένος και εχθρός μπορούν να τεθούν οι λέξεις δικός-εδικός. Συγκεκριμένα, αυτές οι λέξεις δηλώνουν στιγμές που αφορούν στη ζωή των ηρώων,⁷⁸² καθώς και κάτι που θεωρείται δικό μας ή κάποιον που είναι έμπιστος, φίλος:⁷⁸³

ΠΟΙ.

λυπάται τους γονέους του κι ως για να τσ'αλαφρώση
επήρε φίλους κ' εδικούς να πα να ξεφαντώση. [Α, 815-816]

Τέλος, δηλώνει το ανήκειν κάποιου σε μια ομάδα, γεγονός που τον διαχωρίζει από τους αντιπάλους:⁷⁸⁴

ΒΑΣ.

Για τούτον αποκότησεν ο Βλάχος να μηνύση
πως πλιά δε θέλει με πολλούς να μάσε πολεμήση,
μα να διαλέξω απ' τον λαόν ένα κ' εκείνος άλλο
(κ' είναι ο δικός του, ο Άριστος εκείνος δίχως άλλο)
κι όποιος σκοτώση από τσι δυό τον άλλο και νικήση,
ο ρήγας που 'χει το χαημό τον πόλεμο ν' αφήση. [Δ, 1345-1350]

ΠΟΙ.

Θωρούσι δυό χρουσούς αιτούς, πρεπειά στην οικουμένη,
κατέχουν κ' ένας απ' αυτούς σήμερα αποθαίνει
και κάθε εις παρακαλεί συχνιά το ριζικό του
να του βουηθήσουν οι ουρανοί ογιά τον εδικό του. [Δ, 1669-1672]

Αν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα είναι τα εξής: Βλάχοι-Άριστος-Βλαντίστρατος vs Αθηναίοι-Ρωτόκριτος-Κριτίδης-Ηράκλης, τότε ο Ρωτόκριτος δεν παύει να θεωρείται εχθρός για τον Ηράκλη και γι' αυτό ο βασιλιάς δεν μπορεί να τον συσχετίσει με τον άγνωστο Κριτίδη, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (Δ, 957-58).

Έτσι, η σωτηρία της ζωής του βασιλιά, είχε σαν αποτέλεσμα αυτός να υποσχεθεί τις μισές χώρες του βασιλείου στον ξένο, κάνοντάς τον τέκνο και κληρονόμο, αφού πεθάνει:

ΒΑΣ. Λέγει του : «Εσύ μ' εγλύτωκες που αποθαμένος ήμου
κ' εσύ μου την εχάρισες σήμερα τη ζωή μου
κ' επειέ έτοιο πράμαν από σε κ' έτοιο καλό γνωρίζω,
θέλω και να μοιράσωμε τσι χώρες οπού ορίζω
και νά 'σαι πάντα μετά με, κι απείτις ξεψυχήσω,

⁷⁸² Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 1685-1688), (Β, 2267-2270), (Β, 2242-2244), (Β, 2329-2332), (Γ, 757-758), (Γ, 1355-1360), (Γ, 1499-1502), (Δ, 535-537), (Δ, 841-842).

⁷⁸³ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 1899-1902), (Α, 2059-2060), (Β, 827-830), (Β, 851-862, 869-870), (Γ, 197-198), (Γ, 1109-1112), (Γ, 1467-1470), (Δ, 757-760), (Δ, 941-942), (Δ, 1641-1642), (Ε, 15-18), (Ε, 195-196), (Ε, 653-656).

⁷⁸⁴ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 1765-1768), (Β, 37-40), (Β, 1013-1016), (Δ, 1157-1158). Επίσης βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Μακιαβελικές απηγήσεις του Ηγεμόνα στον Ερωτόκριτο*, σ. 256-275, όπου ο Μακιαβέλι υποστηρίζει ότι η ασφάλεια της πολιτείας προϋποθέτει την ανάγκη ύπαρξης δικού της στρατού. (βλ. εδώ, υπ. 738).

τέκνο και κληρονόμο μου εις όλα να σ' αφήσω.»[Δ, 1201-1206]

Επίσης, η επιθυμία του Κριτίδη να συμμετέχει στην τελευταία μονομαχία, συνοδεύεται με τα λεγόμενα του βασιλιά, τα οποία ίσως κρύβουν μια εν δυνάμει παραδοχή της πρότερης άσχημης συμπεριφοράς του απέναντι στον Ρωτόκριτο:

ΒΑΣ. Λέγει του : « Γιέ μου, σήμεραν ό, τι έχεις μισημένα
επλήρωσε, εβεβαίωσεν όλα τα περασμένα.

Εγλύτωκές με απ' τη σκλαβιά με την παλληκαριά σου,
όντεν οι Βλάχοι εθέλασι σκλάβον τως να με πιάσου.

[...]

Δεν ήλειψες καθημερνό να μου βουηθάς, στρατιώτη,
πολλή βοήθεια μου 'δωκες, ζιμιόν από την πρώτη-
μα σήμερα παρά ποτέ μου 'δωκες το πεθύμου
κι από τη σήμερα κι ομπρός εσύ 'σαι το παιδί μου.

Και λέγω σου το, κάτεχε, για κύρη σου με κράτει
κι εγώ ως παιδί μου γκαρδιακό να σ' έχω στο παλάτι.

Κι άνε κερδέσω μετά σεν εκείνο το γυρεύγω,

εσύ είσαι ο κληρονόμος μου σ'ό,τι κι αν αφεντεύγω.[Δ, 1511-1514, Δ, 1517-1524]

Τέλος, η σωτηρία ολόκληρης της χώρας ωθεί τον βασιλιά να δείξει ακόμη μεγαλύτερη εύνοια απέναντι στον ξένο, επειδή όχι μόνο συναινεί να τον κάνει γαμπρό, αλλά επειδή μόνο τότε –και ενόσω ο ίδιος βρίσκεται εν ζωή– είναι έτοιμος να του παραχωρήσει το βασίλειό του (E, 1393-1404).⁷⁸⁵

Συμπερασματικά, ως προς τις προτιμήσεις του βασιλιά για τους Πιστόφορο και Κριτίδη παρατηρούνται τα εξής. Εν πρώτοις, αποδέχεται τον Πιστόφορο να γίνει γαμπρός του, ενώ αν πραγματοποιηθεί αυτό το συνοικέσιο, το ζεύγος θα ορίζει τα μέρη του Πιστόφορου (Δ, 282), ανεξαρτήτως αν η Αρετή είναι η κληρονόμος του Ηράκλη και στηρίζονται πάνω σε αυτήν τα *θάρρη* και οι *ολπίδες* των γονιών της.

ΒΑΣ.

Κάμε λοιπό καλή καρδιά και μετά μας το χαίρου

και του ρηγός απόφαση να δωσω ταχυτέρου,

για να 'ρθη ο γιος του να σε δη, σα θέλει να σε πάρη,

να σμίξετε, γιατί εις εσέν είν' όλα μας τα θάρρη-

με την ευχή μου ό,τι κοπιώ και κάνω να κερδέσης.» [Δ, 293-298]

---

⁷⁸⁵ βλ. E, 1393-1404.

Αντίθετα, η αποδοχή του Κριτίδη πρωτίστως ως βασιλιά και ακολούθως ως γαμπρού έπεται ενός πολέμου που λίγο έλειψε να στερήσει τη ζωή του Ηράκλη και να υποτάξει την Αθήνα. Ωστόσο, ο γάμος θα πραγματοποιηθεί, εφόσον το θελήσει η Αρετή:

ΒΑΣ.

Μαγάρι εδά να συβαστή, μαγάρι να το θέλη,
μαγάρι εσένα, όχι αλλουνού, γυναίκα να σου μέλλη. [Ε, 227-228]

Αν γίνει κάτι τέτοιο, τότε το ζεύγος θα ζήσει στην Αθήνα, επειδή, αφενός, ως «ξένος» ο Κριτίδης είναι πρόθυμος να εγκατασταθεί εκεί και, αφετέρου, ως Ρωτόκριτος επιθυμεί να μείνει στη χώρα του.

Μολονότι οι δύο ιππότες, Πιστόφορος και Κριτίδης ήταν ξένοι (ο δεύτερος φαινομενικά) προς το βασίλειο της Αθήνας, παρατηρείται ότι ο Ηράκλης δεν έχει ενδοιασμούς να κάνει γαμπρό έναν ξένο. Αντίθετα, απαραίτητη προϋπόθεση για τον Ηράκλη να αποδεχτεί έναν ιππότη για γαμπρό του ήταν η βασιλική καταγωγή. Γι' αυτό κατόπιν της αποστολής των διπλών προξενιών, από τη μια, ο Ηράκλης αποδέχεται τα προξενιά που στέλνονται από τον ρήγα το μεγάλο (βλ. πιο πάνω Β, 279) εκ μέρους του Πιστόφορου και από την άλλη, απορρίπτει τον μικρό και δουλευτή Ρωτόκριτο (βλ. πιο πάνω Γ, 798-799).⁷⁸⁶

Μολονότι, κατά τον Ηράκλη ο Κριτίδης *Δεν είναι ρήγας σαν εμάς*, η διάσωση του βασιλιά και της Αθήνας εκ μέρους του, πείθει τον Ηράκλη ότι ο Κριτίδης έχει «βασιλική καταγωγή», έτσι όπως αποτυπώνεται πιο κάτω:

ΒΑΣ.

Δεν είναι ρήγας σαν εμάς, μα η χάρη του είναι τόση,
που ρήγα τότε κρίζουσι σε δύναμη και γνώση:
κ' εκείνα που αφεντεύγομε, τσι χώρες κι όλα τ' άλλα
αυτείνος μας τα κέρδεσε με κίντυνα μεγάλα. [Ε, 1423-1426]

Μάλιστα, οι απόψεις του Ηράκλη, όσον αφορά στη δυνατότητα που έχει κανείς να γίνει ρήγας φαίνονται ότι συμπίπτουν με την άποψη του Πεζόστρατου και τα επιχειρήματα που αυτός προέβαλε, για να πείσει τον βασιλιά να συναινέσει στα προξενιά του Ρωτόκριτου (Γ, 899-910).

⁷⁸⁶ Για μια μελέτη του μοτίβου *άρχοντας-δουλευτής* βλ. Πιερής, 2006, σ. 28-32.

Αξίζει να αναφερθεί ότι τα λόγια του Πεζόστρατου έχουν κοινά με τον πρόλογο του κορναρικού έργου, αφού συμβαίνει συχνά το προοίμιο σπουδαίων έργων, όπως είναι και ο *Ερωτόκριτος*, να λειτουργεί ως προμετωπίδα του έργου, φωτίζοντάς το.⁷⁸⁷ Πιο συγκεκριμένα, στους στίχους του προοιμίου γίνεται αναφορά στον τροχό, στους περαζόμενους καιρούς και [σ]του καιρού τ' αλλάματα.⁷⁸⁸ Επίσης, στον αποφθεγματικό λόγο του προοιμίου αναφέρονται τα εξής:

γιατί όποιος δίχως πιβουλιά τον πόθο του ξετρέχει,
εις την αρχή ά βασανιστή, καλό το τέλος έχει. [A, 15-16]

Οι πιο πάνω στίχοι φαίνεται να επαληθεύονται, αφού με την εξέλιξη της πλοκής οι δύο νέοι περνούν τις απαιτούμενες δοκιμασίες και φτάνουν στον επιθυμητό στόχο, τον γάμο. Μόνο μετά από τις δοκιμασίες και την διόλου εύκολη πορεία που χαράζουν οι ερωτευμένοι, τα λόγια του πατέρα του Ρωτόκριτου βρίσκουν απήχηση στ' αυτιά του βασιλιά Ηράκλη.⁷⁸⁹

Αν μικρός θεωρούνταν ο Ρωτόκριτος σε σχέση με τον Ηράκλη, επειδή αυτός κατέχει μια ιεραρχικά ανώτερη θέση στην εξουσία, αυτό δεν αναιρεί την αριστοκρατική καταγωγή του νέου.

Μάλιστα, η Αρετή είχε την ικανότητα να αντιληφθεί πολύ πιο νωρίς (A, 657-658) ότι ο νέος είναι *ψηλού δεντρού κλωνάρι*.⁷⁹⁰ Συγκεκριμένα, η θυγατέρα του βασιλιά υποψιάζεται αυτή την ιδιότητα του νέου πριν καν ταυτίσει τον άγνωστο λαγουτάρη με τον Ρωτόκριτο (A, 1516). Τα κριτήρια της Αρετής για να διαπιστώσει την αριστοκρατική καταγωγή του νέου,

---

⁷⁸⁷ Το σχόλιο αυτό το οφείλω στον επόπτη μου, ο οποίος εντόπισε ότι η επιχειρηματολογία του Πεζόστρατου ενισχύεται από τις ομοιότητες που παρουσιάζει με το προοίμιο του κορναρικού κειμένου, βλ. εδώ, υπ. 808. Επίσης, α) για έναν σχολιασμό του προλόγου του Κορνάρου στον *Ερωτόκριτο* και του πρόλογου του Μαχαιρά στην *Εξήγησι της γλυκειάς χώρας Κύπρου* και τις αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους δύο δημιουργούς στο θέμα της πίστης και β) για το γεγονός ότι το περιεχόμενο της φράσης «ήτونه τση μάθησης η βρώσις...κι ο ποταμός της γνώσης που εντοπίζεται στο προοίμιο, [και το οποίο] διατρέχει όλο τον *Ερωτόκριτο* προβάλλοντας την πρόθεση του συγγραφέα να υποσκά[ψ]ει την παντοκρατορία του χριστιανισμού» βλ. Πιερής, 2006, σ. 13-16. Τέλος, για το θέμα της υπομονής σε αντιδιαστολή με τη λέξη γρήγορα βλ. εδώ, υπ. 824.

⁷⁸⁸ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (A, 1-26).

⁷⁸⁹ Βλ. εδώ, υπ. 744.

⁷⁹⁰ Για μια σύνδεση αυτής της φράσης με τον *Cortigiano* του Castiglione, η οποία δηλώνει ότι ο Ρωτόκριτος έχει αριστοκρατικές καταβολές βλ. Λασιθιωτάκης, 2008, σ. 261.

δεν είναι άλλα από την καλλιτεχνική και πολεμική φυσιογνωμία του.⁷⁹¹ Η διαπίστωση της απορρέει, αφενός, από τα καλλιτεχνικά του γνωρίσματα, έτσι όπως παρουσιάζονται μέσα από τη σύνθεση και τα τραγούδια κάτω από το παλάτι και, αφετέρου, μέσα από τη δύναμή του κατά την επιτυχή απόκρουση των δέκα σολδάτων.⁷⁹²

ΑΡΕ .

μα ως ρέγομαι να του γροικώ, ήθελα να το μπόρου
ποιός είναι να το κάτεχα, να τον εσυχνοθώρου·
γιατί, από τα τραγούδια του κι απ' της αντρείας τη χάρη,
αυτός θε να' ναι απαρθινά ψηλού δεντρού κλωνάρι·
γιατί σ' ανθρώπους χαμηλούς χάρες δεν κατοικούσι·
πάντα στους μεγαλύτερους γυρεύγουσι να μπούσι.
Μέσα μου λέγει ο λογισμός πως τούτος ο αντρειωμένος·
εισέ φωλιάν αρχοντική θε να 'ναι αναθρεμμένος·
και το δεντρόν οπού 'καμεν ανθό έτσι μυρισμένο
σε τόπον άξο κι όμορφο το 'χουσι φυτεμένο». [Α, 655-664]

Εν αντιθέσει, αν ο Ηράκλης πολύ αργότερα –σε σχέση με την Αρετή– θα ταυτίσει τον λαγούτάρη με τον Ρωτόκριτο που είχε στείλει τα προξενιά (Δ, 27-28). Μάλιστα, σε αυτή την ταύτιση προχωρά μόνο μετά από την πολεμική παρουσία του Ρωτόκριτου στην γκιόστρα, της οποίας αναδεικνύεται νικητής.

Τέλος, αναγνώριση της *δύναμης* και της *γνώσης* (Ε, 1423-1426) του Ρωτόκριτου από τον βασιλιά εξηγεί την παραχώρηση του θρόνου στον Ρωτόκριτο, ενώ πρόκειται για μια αναγνώριση που επιτελείται μόνο μετά από την επιτυχημένη πολεμική παρουσία του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, τόσο κατά τη συμμετοχή του στον πόλεμο ενάντια στους Βλάχους, όσο και κατά την τελευταία μονομαχία ενάντια στον Άριστο.

Συμπερασματικά, όσον αφορά στην επιλογή του Ηράκλη να κάνει κάποιον βασιλιά της Αθήνας, τα πράγματα αλλάζουν μόνο κατόπιν του πολέμου με τους Βλάχους. Κριτήριο γι' αυτή του την επιλογή είναι πρωτίστως η αγάπη που δείχνει ο Κριτίδης για τη χώρα (που είναι και η πατρίδα του φαινομενικά ξένου) και κατά συνέπεια για τον ίδιο τον βασιλιά, καθώς και οι πολεμικές του ικανότητες. Αυτά τα στοιχεία είναι ισχυρότερα από την καταγωγή του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, την οποία ο βασιλιάς ακόμη δεν γνωρίζει (Ε, 1380).

⁷⁹¹ Lassithiotakis, «Το' ευγενειάς τα δώρα'», σ. 426 και σ. 432-433.

⁷⁹² Βλ. Παπαδάκη, 2015, σ. 228 και Ροδοσθένους-Μπαλάφα, 2009, σ. 138-140.

Σε αυτή τη φάση, φαίνεται ότι για τον Ηράκλη τα κριτήρια για να ορίσει κάποιον βασιλιά και διάδοχο του παύουν να είναι κριτήρια προσδιορισμένα από την έννοια της καταγωγής.⁷⁹³ Μάλιστα, είναι πρόθυμος να σκοτώσει το νόμιμο τέκνο και κληρονόμο του, την Αρετή, έχοντας παιδί και κληρονόμο του τον Κριτίδη.⁷⁹⁴

ΒΑΣ.

Κι αν τη ρεχτής και θέλης τη, ζιμιό να της μηνύσω,
κι ά δυσκολέψη, ζωντανή δε θέ να την αφήσω
κ' εσύ να 'σαι το τέκνο μου εις ό, τι κι αν ορίζω,
γιατί ζωή και λευτεριά από λόγου σου γνωρίζω». [Ε, 247-250]

Το γεγονός ότι τα κριτήρια του Ηράκλη για να ορίσει τον Κριτίδη βασιλιά δεν είναι πλέον εξαρτημένα από την καταγωγή, ίσως να εξηγείται μέσα από το εξής.

Τόσο στα προξενιά του Πιστόφορου, όσο και σε αυτά του Ρωτόκριτου φαίνεται ότι οι πατεράδες των υποψήφιων γαμπρών έχουν κάποιον ρόλο. Από τη μια, ο Πεζόστρατος διαμεσολαβεί και γίνεται *προξενητής στον άμοιαστ[ο] γάμο* του Ρωτόκριτου και της Αρετούσας (Γ, 882).⁷⁹⁵ Από την άλλη, αν και ο Πιστόφορος στέλνει ο ίδιος τα προξενιά και ακολούθως έρχεται στην Αθήνα, για να συζητήσει με τον Ηράκλη το συνοικέσιο, ο πατέρας του Πιστόφορου, ο ρήγας του Βυζαντίου, φαίνεται να διαδραματίζει μείζονα ρόλο. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται από τη θετική εντύπωση που προκαλούν τα προξενιά στον βασιλιά Ηράκλη, ο οποίος μάλιστα τα εκλαμβάνει ως ευκαιρία για να συμπεθερέψει με τον ρήγα του Βυζαντίου (βλ. πιο πάνω Δ, 279-280). Εν ολίγοις, τα μοναδικά προξενιά που αξιολογούνται με βάση τον αποστολέα τους και όχι με βάση τον πατέρα του υποψήφιου γαμπρού, είναι αυτά του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, επειδή δεν γνωστοποιείται η καταγωγή του στον βασιλιά Ηράκλη.

Με αφορμή το θέμα της καταγωγής το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε αναμετρήσεις (τόσο σε πολεμικό πεδίο, όσο και στο «πεδίο των προξενιών»), οι οποίες φαίνεται να είναι προσδιορισμένες από αυτήν.⁷⁹⁶ Με λίγα λόγια, αναμετρήσεις στις

⁷⁹³Vincent, 2015, σ. 96, όπου παρατηρεί ότι η «βασιλική καταγωγή δεν εγγυάται την προσωπική υπεροχή» με αφορμή τον Πιστόφορο, ο οποίος δεν ανήκει στα «τρία αστέρια της γκιόστρας». Επίσης, παρ' όλη τη βασιλική καταγωγή του, το ρηγόπουλο του Βυζαντίου δεν κερδίζει την Αρετή.

⁷⁹⁴ Βλ. Ε, 1393-1404. Επίσης, σχετικά με το ότι ο Βλαντίστρατος αποκαλεί γιό του, τον Άριστο μετά από την τελευταία μονομαχία και τον θάνατό του, ενώ κάτι παρόμοιο συμβαίνει στην περίπτωση του βασιλιά Ηράκλη και του Κριτίδη μετά από το τέλος της ίδιας μονομαχίας βλ. Lassithiotakis, «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα'», σ. 431.

⁷⁹⁵ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Γ, 873-879), (Γ, 981-984), (Γ, 989-992).

⁷⁹⁶ Συχνά η καταγωγή δηλώνεται (πέραν από τη χώρα) και μέσα από την γνωστοποίηση του πατέρα των υποψηφίων. Γι' αυτό τον λόγο, μελετώνται οι λέξεις: *πατέρας, κύρης, γονής*. Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο*.

οποίες η καταγωγή διαδραμάτισε ρόλο, τόσο στο ξέσπασμα, όσο και στην έκβασή τους ήταν οι εξής.

α) Η αναμέτρηση Κρητικού-Καραμανίτη ήταν κατά κάποιον τρόπο η συνέχεια της διαμάχης που είχαν στο παρελθόν οι πατεράδες τους.⁷⁹⁷ β) Στον αντίποδα της αναμέτρησης Κρητικού-Καραμανίτη βρίσκεται η διαμάχη Κρητικού-Νικόστρατου, κατά την οποία γίνεται αναφορά στη φιλία μεταξύ των πατεράδων των τελευταίων.⁷⁹⁸ γ) Αν τα «αντίπαλα στρατόπεδα» στο πεδίο του «πολέμου των προξενιών»⁷⁹⁹ είναι τα προξενιά του Ρωτόκριτου και του Πιστόφορου, τότε σημειώνεται ότι αυτά τα προξενιά στέλνονται είτε μέσω του πατέρα του Ρωτόκριτου, του Πεζόστρατου, είτε από τον ίδιο τον Πιστόφορο, αλλά κάτω από την σκιά του ονόματος του μεγάλου ρήγα του Βυζαντίου (Δ, 279). δ) Τέλος, υπάρχει η διαμάχη των δύο ερωτευμένων με τους γονείς τους,⁸⁰⁰ όσον αφορά στα ερωτικά αισθήματα που νιώθουν ο Ρωτόκριτος και η Αρετή. Αν ο Ρωτόκριτος κατορθώνει να πείσει τον πατέρα του να στείλει προξενιά στην θυγατέρα του βασιλιά Ηράκλη, ⁸⁰¹ η Αρετή έχει δυσκολότερο έργο αφού ο Ηράκλης δεν πείθεται να δεχτεί τον υποτελή του, Ρωτόκριτο, για γαμπρό του, παρά μόνο έπειτα από την επικράτησή του ως Κριτίδη επι του Άριστου. Τότε οι δικές του πατρικές προσδοκίες θα ταυτιστούν με τις προσδοκίες του Πεζόστρατου.⁸⁰²

Αν η έχθρα των πατεράδων του Κρητικού και του Καραμανίτη οδηγεί τους τελευταίους σε αναμέτρηση με αποτέλεσμα τον θάνατο του δεύτερου, τότε η φιλία των πατεράδων του Κρητικού και του Νικόστρατου οδηγεί σε μια νέα φιλία των δύο ιπποτών. Αυτό ήταν το έπαθλο μετά από το τέλος της μονομαχίας (βλ. πιο πάνω Β, 2021-2022). Όσον αφορά στο αποτέλεσμα της διαμάχης ανάμεσα στους Ρωτόκριτο-Πιστόφορο κατά την αποστολή προξενιών, αυτό κρίνεται μέσα από τη μονομαχία Κριτίδη-Άριστου.⁸⁰³

Έτσι, αν στις δύο πρώτες αναμετρήσεις που αναφέρθηκαν, η καταγωγή των ιπποτών διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στον αγώνα, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το

---

⁷⁹⁷ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Ρωτόκριτος και μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη*, σ. 208-214, όπου το παράθεμα: (Β, 799-826).

⁷⁹⁸ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Β, 2027-2036).

⁷⁹⁹ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 389-392), (Δ, 397-400), (Δ, 413-414), (Δ, 425-428), (Δ, 489-492), (Δ, 519-520), (Δ, 627-632), (Δ, 741-742), (Ε, 477-480), (Ε, 533-536), (Ε, 1191-1196), (Ε, 1249-1256), (Ε, 1361-1364).

⁸⁰⁰ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 811-820, 823-824), (Α, 1659-1666), (Α, 1699-1702), (Γ, 1367-1370).

⁸⁰¹ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Γ, 739-740), (Γ, 745-752), (Γ, 831-832), (Γ, 855-858).

⁸⁰² Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Δ, 269-276), (Δ, 309-318), (Δ, 323-328), (Ε, 1473-1478).

⁸⁰³ Βλ. εδώ, στο υποκεφάλαιο: *Άριστος-Κριτίδης*, σ. 227-254.

χάσμα στην καταγωγή αφενός, της Αρετής και αφενός,⁸⁰⁴ του Ρωτόκριτου –έτσι όπως φανερώνεται με αφορμή τα προξενιά του Πιστόφορου και του Ρωτόκριτου– γεφυρώνεται μετά από την αναμέτρηση Κριτίδη-Άριστου.

Ο Κριτίδης δεν φανερώνει την καταγωγή του –γονικά του–, άρα δεν είναι γνωστή η χώρα προέλευσής του όπως και η συγγένειά του με τον Πεζόστρατο, σε αντίθεση με τον Άριστο που γνωρίζουμε ότι έρχεται από τη Φραγκιά και είναι ανηψιός του Βλαντίστρατου, αλλά από *γυναίκειον αίμα*, όπως διευκρινίζεται:

ΡΩΤ.

Κι ο γάμος αν ξετελευτή και δω την πεθυμιά μου,
τότες να πώ τη χώρα μου και πού 'ν' τα γονικά μου. [Ε, 281-282]

ΠΟΙ.

Ετούτος ήτον ανιψιός από γυναίκειον αίμα
του Βλαντιστράτου του ρηγός' στον κόσμο τον ετρέμα'
κι απ' τη Φραγκιάν εμίσειψε κ' ήρθε να του βουηθήση
κ' εις έτοια χρεία μοναχό δε θέ να τον αφήση. [Δ, 1257-1260]

Σε αυτή τη μονομαχία δεν νικά ο ιππότης του οποίου η καταγωγή προτάχθηκε –μαζί με τις πολεμικές του ικανότητες– κατά την επιλογή του να συμμετέχει ως ένας εκ των δύο μονομάχων. Αντίθετα, νικά ο ιππότης με την κρυφή καταγωγή, η οποία δεν λήφθηκε υπ' όψιν κατά την επιλογή του ως εκπροσώπου της Αθήνας.

Εδώ, παραβάλλονται δύο φράσεις που υπάρχουν στο κείμενο και που πιθανόν να σχετίζονται με κάποιον τρόπο. Αφενός, η φράση *γυναίκειον αίμα* (Δ, 1257) που αναφέρεται στον Άριστο και αφετέρου, η φράση *ρηγάδων αίμα* (Β, 595), που αναφέρεται στον Κρητικό. Η λέξη *αίμα* προσδιορίζει, μεταξύ άλλων,⁸⁰⁵ την έννοια της *καταγωγής* στο κορναρικό κείμενο, ειδικά αν λάβουμε υπ' όψιν τη φράση της Αρετής:

ΑΡΕ.

«Γονέοι, οπού μ'εσπείρετε κι από τα κόκκαλά σας
επήρα κι απ' το αίμα σας κι από την αναπνιά σας, [Δ, 309-310]

Με βάση τα πιο πάνω, κρίνεται ότι τόσο το *ρηγάδων αίμα*, όσο και το *γυναίκειον αίμα* εμπεριέχονται στο πρόσωπο της Αρετής, η οποία μετά από την τελευταία μονομαχία γίνεται η γυναίκα του βασιλιά Ρωτόκριτου και ρήγισσα της Αθήνας. Ωστόσο, η απόκτηση

⁸⁰⁴ Βλ. εδώ, υπ. 808.

⁸⁰⁵ Μεγάλη είναι η συχνότητα της λέξης *αίμα* κατά την περιγραφή τραυματισμού ή και θανάτου ιπποτών κατά τις αναμετρήσεις, καθώς και κατά τη διαδικασία διεργασιών του ανθρώπινου σώματος, π.χ. όταν κάποιος ερωτεύεται.

του βασιλικού τίτλου δεν είναι συνισταμένη της κληρονομικής διαδοχής,⁸⁰⁶ αλλά είναι αποτέλεσμα α) της ακλόνητης αγάπης της Αρετής για τον Ρωτόκριτο, β) της αμετακίνητης αρνητικής της στάσης απέναντι στα προξενιά του γιού του ρήγα του Βυζαντίου, όπως και γ) της δράσης και δ) της αξιοποίησης των ικανοτήτων-αρετών του Ρωτόκριτου.

Επιπρόσθετα, μέσα από εγχειρίδια με θέμα την αριστοκρατία, όπως του Poggio, και του Niccoli,⁸⁰⁷ συνάγεται ότι η *nobilita* –επί Αναγέννησης– δεν ταυτίζεται με την καταγωγή. Έτσι, γίνεται αντιληπτό ότι η καταγωγή και η δύναμη που αυτή προσέδιδε στην αριστοκρατία, για να αναρριχηθεί κάποιος από τα μέλη της στις ανώτερες βαθμίδες εξουσίας, παύει να έχει τη δύναμη που είχε τον Μεσαίωνα. Αντίθετα, η πίστη και η αξία στην ανθρώπινη ικανότητα αναδεικνύεται ανώτερη και έτσι ο άνθρωπος καλείται να προβάλλει τα ατομικά του γνωρίσματα που τον διακρίνουν ως ξεχωριστό.

Αν κατά την Αναγέννηση η ατομική αρετή και αξία αναδεικνύονται ανώτερες της καταγωγής,⁸⁰⁸ ως προϋπόθεση για να γίνει κάποιος ηγεμόνας, τότε ότι μέσα από τον στίχο *Δεν είναι ρήγας σαν εμάς*, όπου ο Ηράκλης αναφέρεται στον Ρωτόκριτο, προσδίδεται μια νέα χροιά στην έννοια της *nobilita*, χροιά που ίσως να διαγράφεται μέσα από τον νέο ηγέτη της Αθήνας, Ρωτόκριτο, ο οποίος αντανάκλα την κοσμοθεωρία της Αναγέννησης.

Μέσα από τη διερεύνηση αφενός, της παρουσίας του Ηράκλη στην εξουσία και αφετέρου, της πορείας του Ρωτόκριτου μέχρι να αναλάβει την εξουσία, διαπιστώνεται η

---

⁸⁰⁶ βλ. εδώ, σ. 299-301.

⁸⁰⁷ Poggio, *Opera, Dial. De nobilitate*, Βασιλεία, 1513 και Aeneas Sylvius, *Opera*, σ. 84 (*Hist. Boem.*, c. 2) και σ. 640 έτσι όπως αναφέρεται στο Burckhardt, 1997, σ. 250-251, υπ. 6-7.

⁸⁰⁸ (βλ. εδώ, υπ. 744). Ακόμη, βλ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα, 2009, σ. 140, όπου στο πλαίσιο του συλλογισμού της, αν η προτίμηση της Αρετής προς τα «χαμηλά», δηλαδή τον κατώτερο σε κοινωνική τάξη Ρωτόκριτο, δύναται να συνδεθεί με μια «μερίδα της αναγεννησιακής κοινωνίας ή είναι εντελώς καινοφανής;», επισημαίνει ότι στον *Αυλικό* του Castiglione (Castiglione, *The Book of Courtier*, σ. 20-26) εντοπίζονται δύο αντικρουόμενες απόψεις. Από τη μια, αυτοί που πιστεύουν ότι άτομα που δεν ανήκουν στις τάξεις των ευγενών, αλλά έχουν τις αρετές, μπορούν να γίνουν αυλικοί. Από την άλλη, υπάρχουν και αυτοί που δεν αποδέχονται για αυλικούς, άτομα που δεν ανήκουν στις υψηλές τάξεις, μολονότι έχουν τις ικανότητες. Επίσης, της ίδιας, «Το θέμα της 'Τύχης' στον πρόλογο της κωμωδίας του Φόσκολου *Φορτουνάτος*: Σύνδεση με 'του κύκλου τα γυρίσματα' στη μυθιστορία του Κορνάρου *Ερωτόκριτος*», *ό.π.*, σ. 470-472, όπου η *Τύχη* στον *Φορτουνάτο* υποστηρίζει ότι οι αρετές δίνονται στους ανθρώπους ανεξαρτήτως αν αυτοί έχουν ή όχι βασιλική καταγωγή και πλούτο. Επίσης, βλ. Vincent, «Myth-history», σ. 185-188 όπου με αφορμή τον Ρωτόκριτο, διαπιστώνει ότι η προσωπική αξία του ανθρώπου είναι ανώτερη της καταγωγής. Ακόμη, βλ. Lassithiotakis, «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα'», σ. 430-437 όπου επίσης διαπιστώνεται, και με αφορμή τα αποφθεγματικά λόγια του Πεζόστρατου προς τον βασιλιά Ηράκλη κατά την αποστολή των προξενίων προς την Αρετή (Γ, 899-910), η ανωτερότητα της καταγωγής, ώστε να γίνει βασιλιάς ο Ρωτόκριτος.

διαγραφή μιας κυκλικής διαδρομής, η οποία ως αφετηρία και τέρμα έχει το κληρονομικό αξίωμα για την ηγεσία της Αθήνας.⁸⁰⁹ Μολονότι, ο Ηράκλης και ο Ρωτόκριτος ανήκουν σε διαφορετικούς κόσμους, καταλήγουν να είναι και οι δύο κληρονομικοί ηγέτες αλλά μέσα από διαφορετικούς δρόμους. Από τη μια, ο Ηράκλης έχει γεννηθεί βασιλιάς άρα το αξίωμά του στηρίζεται στην καταγωγή του, ενώ από την άλλη, ο Ρωτόκριτος μολονότι μέσα από τη νεωτερική του δράση, έτσι όπως φανερώνει η αξιοποίηση των ικανοτήτων-αρετών του, κατορθώνει να γίνει βασιλιάς προβάλλοντας την προσωπική του αξία, την ίδια ώρα παντρεύεται την Αρετή κληρονόμο του βασιλείου.⁸¹⁰

Με λίγα λόγια, αν το αναγεννησιακό πρότυπο άνδρα συγκινεί την Αρετή και την ωθεί να επιλέξει τον λαγουτάρη για άντρα της, αντίθετα αυτό που ωθεί τον Ηράκλη να κάνει βασιλιά τον Ρωτόκριτο δεν είναι ούτε η αθηναϊκή-καταγωγή, ούτε η υψηλή κοινωνική θέση του νέου, στοιχεία τα οποία είναι συγκαλυμμένα κάτω από την ταυτότητα ενός ξένου.

Στο τέλος, για τον Ηράκλη η *δύναμη και η γνώση* που διακρίνουν τη νεωτερική παρουσία του Ρωτόκριτου φαίνονται να είναι ανώτερα γνωρίσματα, (σε σύγκριση με την καταγωγή και την κοινωνική του τάξη). Γνωρίσματα, που αναδεικνύονται μέσα από τη διάσωση του βασιλιά και της Αθήνας –δηλαδή μέσα από την αυτοθυσία και τη φιλοπατρία– και τα οποία είναι τόσο ισχυρά ώστε, να πείσουν τον Ηράκλη να του παραχωρήσει τον θρόνο.

Εν κατακλείδι, ο νέος είναι μέλος της αριστοκρατίας, γιος συμβούλου στο παλάτι, ο οποίος έχει ασχολίες το κυνήγι, τα γεράκια, καθώς και έντονη καλλιτεχνική παρουσία (συνθέτης, τραγουδιστής και ζωγράφος), όπως έχει ήδη επισημανθεί από τη βιβλιογραφία.⁸¹¹ Εντούτοις, αυτή η παρουσία δεν του επιτρέπει να πετύχει τον στόχο του. Ο Ρωτόκριτος μόνο αποκρύπτοντας απ' όλους την αθηναϊκή και αριστοκρατική του καταγωγή,⁸¹² θα έρθει ως ξένος να σημειώσει μια επιτυχημένη πορεία –με αφορμή τον πόλεμο των Βλάχων– όπου θα επιστρατεύσει τις προσωπικές του αρετές, δρώντας ως *επικουρικός πολεμιστής*, κατορθώνοντας παράλληλα από *απλός πολίτης* να γίνει ηγεμόνας (ενόσω ο Ηράκλης είναι εν ζωή) και ακολούθως σύζυγος της Αρετής.

*

---

⁸⁰⁹ Βλ. εδώ, υπ. 756.

⁸¹⁰ Βλ. εδώ, υπ. 826.

⁸¹¹ Βλ. εδώ, υπ. 752 και υπ. 790.

⁸¹² Πέρα από την απόκρυψη της καταγωγής του Ρωτόκριτου (βλ. εδώ, σ. 305), αποκρύπτεται και η λέξη *έρωτας* από το όνομά του.

Με βάση τα πιο πάνω, αναλύεται για ποιόν λόγο, ενώ η Αρετή ήταν η νόμιμη κληρονόμος του θρόνου της Αθήνας, ένας ενδεχόμενος γάμος της με τον Πιστόφορο δεν συνεπάγεται την αποχώρηση του Ηράκλη από την εξουσία, για να ενθρονιστεί ο σύζυγος της κόρης του, ενώ, αντίθετα κάτι τέτοιο συμβαίνει στην περίπτωση του Ρωτόκριτου-Κριτίδη.

Σύμφωνα με όσα λέχθηκαν ως τώρα και μέσα από τα πιο κάτω παραθέματα συνάγεται ότι η λέξη *κληρονομιά* είναι άμεσα συνυφασμένη με την *ολπίδα*, το μέλλον της Αθήνας. Αν τα χρόνια πριν από τη γέννησή της Αρετής πλήθαιναν με ανησυχία και *λογισμό* το βασιλικό ζεύγος, η γέννησή της φέρνει χαρά και *θεράπιο* στη χώρα και στους γονείς της.

Αγαπημένο αντρόγυνο ήτονε πλιά παρ' άλλο
και μόνον ένα λογισμόν είχαν πολλά μεγάλο,
γιατί 'σα χρόνους ανταμώς και τέκνα δεν εκάμα·
σ'έγνοια μεγάλη και βαρά τσ' έβανε τέτοιο πράμα·
κάρβουνο μες στα σωθικά τσ' έβραζε νύχτα μέρα,
μην έχοντας κληρονομιά σιμώνοντας τα γέρα.

[...]

Αγάλια αγάλια εσίμωσε κ' ήρθεν εκείνη η ώρα
να γεννηθή κληρονομιά, ν' αναγαλλιάση η χώρα.

Μια θυγατέραν ήκαμε που 'φεξε το παλάτι
κείνη την ώρα που η μαμμή στα χέρια την εκράτει.

Θεράπιο κι αναγάλλιαση, χαρά πολλά μεγάλη

ο ρήγας με τη ρήγισσαν επήρασι κ' οι άλλοι. [A, 39-44, A, 49-54]

Επίσης, η *κληρονομιά* συνδέεται με το μέλλον και την *ολπίδα*, έτσι όπως φαίνεται μέσα από τα λόγια του Πολύδωρου προς τον Ρωτόκριτο:

ΠΟΛ.

Για ποιά αφορμή σε τυραννά πράμαν οπού κατέχεις
πως δεν κληρονομάς ποτέ και μηδ' ελπίδαν έχεις;

Για ποιά αφορμή έτοιμο λογισμόν έχεις για την κερά σου,
που χίλιοι χρόνοι ανέ διαβού και χίλιοι ανέν περάσου,
αυτή δεν είν'για λόγου σου, δεν είν' για σε έτοια βρώση,
σ'έτοιο δεντρόν η χέρα σου ζουγλαίνεται ν' απλώση. [A, 1103-1108]

Ακόμη με τη λέξη *κληρονομιά* γίνεται λόγος για την τήρηση των συμφωνηθέντων από τις μελλοντικές γενιές:

ΠΟΙ.

του αποθαμένου ο βασιλιός τον πόλεμο ν' αφήνη
και να χρωστή παντοτινά κείνος κ' οι κληρονόμοι
χαράτσι τ' αλλονού ρηγός, έτσι μιλούν οι νόμοι·
[...]

κ'εκείνον οπού εγράψαμε πάντα να το κρατούμε
βέβαιο και ακατάλυωστον, ό,τι καιρό κι α ζούμε·
και πάλι αν αποθάνωμε, πάντα η κληρονομιά μας
να κάνη ό,τι είναι στο χαρτί και λεν τα γράμματά μας.» [Δ, 1614-1616, Δ, 1625-1628]

ΑΡΕ.

κι αυτός κ' οι κληρονόμοι του χαράτσι να πλερώνου,
στους τόπους μας ογιά κακό ποτέ να μη σιμώνου, [Ε, 1269-1270]

Επιπρόσθετα, ενόψει των προξενιών του γιού του ρήγα του Βυζαντίου η Αρετή κατανοεί ότι είναι η ελπίδα για τους γονείς της που επιθυμούν να παντρευτεί τον Πιστόφορο:

ΒΑΣ.

κι ο λογισμός σου, μάνα μου, πάντ'ά 'ναι μετά μένα,
να σε τιμήσω και να δω κληρονομιά από σένα. [Δ, 267-268]

ΑΡΕ.

Τα τέκνα, οντέ φανερωθού, θαράπαψη κι ολπίδα
παίρνου οι γονέοι και χαίρουνται κληρονομιά πως είδα. [Δ, 323-324]

Αν η Αρετή, όπως φάνηκε είναι η κληρονομιά του Ηράκλη, η ολπίδα και το *θεράπιο* για το βασιλικό ζεύγος και για όλη τη χώρα, τότε η ελπίδα αυτή δεν ευοδώνεται μέσα από ένα συνοικέσιο με τον Πιστόφορο. Αντίθετα, αυτό το *θεράπιο* χάνει την επιρροή του και κατά κάποιον τρόπο δεν «λειτουργεί», όταν η κόρη φυλακίζεται από τους ίδιούς της τους γονείς (που μοιάζουν με εχθρούς και ξένους, προσωνύμια που σύμφωνα με την πιο πάνω ανάλυση συνδέονται με τον Πιστόφορο), επειδή αρνείται να παντρευτεί το ρηγόπουλο.⁸¹³

Η προσωπική ευτυχία του Ηράκλη αρχίζει να κλονίζεται μετά από την αντίδραση της Αρετής στην έλευση των προξενιών του Πιστόφορου. Πέραν τούτου, παρατηρείται ότι αυτά τα προξενιά αποδυναμώνουν κατά κάποιον τρόπο την παρουσία της Αρετής ως κληρονόμου. Αν και εξακολουθεί να είναι η μόνη κληρονόμος, εντούτοις με αυτό τον γάμο δεν θα διαφεντεύει τις χώρες του Ηράκλη, αλλά τις χώρες του Πιστόφορου (Δ, 282).

Αν η κληρονομιά είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ελπίδα, τότε η Αρετή μέσα από το ενδεχόμενο να παντρευτεί τον Πιστόφορο δεν παρουσιάζεται να είναι η ελπίδα για τον Ηράκλη και την Αθήνα, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη του Πιερή,⁸¹⁴ ότι η ελπίδα που εξέφραζε το Βυζάντιο, μέσα από το ρηγόπουλό του στον *Ερωτόκριτο*, είναι κούφια.

---

⁸¹³ Πιερής, 2006, σ. 28.

⁸¹⁴ Βλ. εδώ, υπ. 721. Επίσης, βλ. Καλλίνης, «Η εικόνα μιας χαμένης αυτοκρατορίας ή το Βυζάντιο στον *Ερωτόκριτο*», ό.π., σ. 211-215 όπου αναφέρει ότι ο Βισσέντζος Κορνάρος αντλώντας από τη

Μετά από τη συναίνεσή της Αρετής να παντρευτεί τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη, η αρχοντοπούλα έχει την ευκαιρία να «λειτουργήσει» ως κληρονόμος, διαφεντεύοντας τα δικά της μέρη, ενώ συνάμα γίνεται ξανά η ελπίδα για την Αθήνα. Εν ολίγοις, ο πόλεμος με τους Βλάχους και τα επακόλουθά του για τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη, δηλαδή να γίνει τέκνο και κληρονόμος του Ηράκλη, είναι εκείνα επιτρέπουν τον γάμο του «ξένου» με την Αρετή. Σε αντίθετη περίπτωση, αν ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης δεν αποδείκνυε την αξία του εν καιρώ πολέμου και τα προξενιά του δεν τύγχαναν της ταυτόχρονης αποδοχής του Ηράκλη και της Αρετής, τότε ο γάμος των δύο δεν θα συνοδευόταν από μια διακυβέρνηση της Αθήνας από τον σύζυγο της Αρετής (Δ, 282).

ΒΑΣ.

μαγάρι εσένα, όχι αλλουνού, γυναίκα να σου μέλλη.
Στον Ουρανό παρακαλώ ό,τι ζητάς να γίνη
και τ'άγρια να μερώσουσι, το βάρος ν'αλαφρύνη,
οπού καμιά κληρονομιά δεν έχω παρά τούτη
κι όλα δικά τση εμέλλουνταν, οι χώρες και τα πλούτη. [Ε, 228-232]

ΒΑΣ.

Κι απείς κ' οι χρόνοι κ' οι καιροί τέλος καλόν εφέρα,
άς τη χαρούμεν όλοι μας τη σημερινή ημέρα.
Κι απείς εμέλλετον εσέ η Αρετή, όχι σ' άλλο,
εις το θρονί μου σήμερα σα ρήγα να σε βάλω,
να ορίζης, σά σου φαίνεται, τες χώρες και τα πλούτη,
γυναίκα σου και ταίρι σου σου δίδω να 'ν' και τούτη.
Εγώ, κατέχεις καλογιέ, γέροντας είμαι τώρα
και δε μπορώ να γνοιάζωμαι κείνα που θέλει η χώρα:
και τα ρηγάτα κ' οι αφεντιές εσένα πρόπου, γιέ μου,
κι ας τάξω πως δεν τά 'ριζα μηδ' είδα τα ποτέ μου.
Με την ευχή μας ολονών,ωσάν το πεθυμούμε,
να κάμετε κληρονομιά και τέκνα σας να δούμε.» [Ε, 1393-1404]

δεξαμενή της Δύσης, όπου ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αι. το Βυζάντιο, στη δυτικοευρωπαϊκή αφηγηματική ποίηση, ισοδυναμεί με την Κωνσταντινούπολη και την αυτοκρατορική ιδέα, ενώ επίσης στο κορναρικό κείμενο η Πόλη (μέσα από το πρόσωπο του Πιστόφορου) παραμένει άξια θαυμασμού, χωρίς όμως να είναι και επιθυμητή (αφού η Αρετή δεν συγκατανεύει στον γάμο με το ρηγόπουλο του Βυζαντίου). Επίσης, τόσο η αρχαία Ελλάδα, όσο και το Βυζάντιο αποτελούσαν το «ιστορικό παρελθόν» και «τμήμα της ιστορικής παράδοσης», αντίστοιχα, των *Greci* της βενετοκρατούμενης περιόδου, καθώς και για το ότι η Βενετία αντιμετωπίζει διαφορετικά αυτές τις δύο παραμέτρους, στο πλαίσιο της πολιτικής της. Αφενός, περιλαμβάνει την ελληνική αρχαιότητα «στον δικό της μύθο, με την προβαλλόμενη συμβολή της στην αναβίωση του αρχαίου κλέους», αφετέρου δεν βλέπει πάντα με καλό μάτι τη σύνδεση των *Greci* στην Κρήτη με το Βυζάντιο [Παπαδία-Λάλα, «Οι *Greci* στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος} – 18^{ος} αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο: Κατσαρδή-Hering, (κ.ά) (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π.*, σ. 174-179]. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 337, υπ. 297 και υπ. 726.

*

Επιπρόσθετα, πιο κάτω παρατίθενται τρία αποσπάσματα που φαίνεται να παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες ως προς τις λέξεις *γλυκύ* και *καιρός*. Πρόκειται για λόγια που ανήκουν στο ρηγόπουλο του Βυζαντίου, την Αρετή και τον αφηγητή αντίστοιχα:

Ο ΥΓΙΟΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Κ' η σγουραφιά της κεφαλής ήδειχνε την ελπίδα,
γιατί 'χε κλήμα δροσερό μ' όμορφην αγγουρίδα
κ' ήλεγε ο στίχος κ' η γραφή: «Με τον καιρό ελπίζω
να φάγω τ' όξινο, γλυκύ, που εδά δε γεματίζω». [B, 431-434]

ΑΡΕ. Λέγει του: « Πλιό σου μην το πής και μην το δευτερώσης
και μη ζητήξης, μη βαλθής στο χέρι μου ν' απλώσης·
σε χέρι γή σε μάγουλο ποτέ δε θές μου γγίξει,
ώστε να φέρουν οι καιροί γλυκός καιρός ν' ανοίξη,
να το θελήση η Μοίρα μου κι ο κύρης να τ' ορίση,
αλλιώς ποτέ δεν το θωρείς, ο κόσμος κι ά βουλήση. [Γ, 681-686]

ΠΟΙ.

Ήρθεν η μέρα η λαμπυρή, γλυκός καιρός αρχίζει
κ' εκάθισε ο Ρωτόκριτος εις το θρονί κι ορίζει.
Με φρόνεψη πορεύγεται, με γνώσην ορδινιάζει,
πριχού 'ρθουσι τα πράματα, προβλέπει και λογιάζει.
Όλοι τον αγαπήσασι κ' εις τ' όνομά του εμνέγα
κι από τους πρώτους βασιλιούς πρώτο τον εδιαλέγα·
και τω ρηγάδω οι διαφορές σε πράματα μεγάλα
κριτή τον είχαν και ποτέ τά 'λεγε δεν εσφάλα. [E, 1503-1510]

Από τη μία, στην *impres*a του Πιστόφορου τα λόγια δηλώνουν την ελπίδα το *όξινο* να γίνει *γλυκύ* (πιθανώς εννοώντας την αγάπη του για μια κόρη), ίσως να παραπέμπουν στα προξενιά που θα στείλει στην Αρετή μετά από το τέλος της γκιόστρας. Επιπλέον, τα λόγια της *impres*a μαρτυρούν ότι αυτή η ελπίδα δεν μπορεί να ευοδωθεί στο παρόν στάδιο, μέσα από τη φράση *που εδά δε γεματίζω*.⁸¹⁵ Επίσης, με αφορμή τον θεοκρατικό χαρακτήρα του Βυζαντίου που εκφράζεται μέσα από τον Πιστόφορο,⁸¹⁶ έχει υποστηριχθεί ότι η αγάπη δεν μπορεί να έχει γερές βάσεις και προοπτική στον *Ερωτόκριτο*, όταν αυτή είναι

⁸¹⁵ Πιερής, 2006, σ. 16-19, όπου αναλύοντας την *impres*a του Πιστόφορου διαπιστώνει ότι οι στίχοι «Με τον καιρό ελπίζω/να φάγω τ' όξινο, γλυκύ, που εδά δε γεματίζω» (B, 433-434) μοιάζουν με τη φράση «Πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας είναι» που προβάλλει η μερίδα εκείνων που πιστεύουν σε μια ανασύσταση του Βυζαντίου.

⁸¹⁶ *Ερωτόκριτος*, 2008⁵, σ. οη'. Επίσης, βλ. εδών, υπ. 692.

προσδιορισμένη από τον χριστιανισμό. Μέσα σ' αυτά τα συμφραζόμενα εξηγείται γιατί η Αρετή δεν παντρεύεται τον Πιστόφορο.⁸¹⁷

Από την άλλη, υπάρχει η Αρετή και η ελπίδα της να παντρευτεί τον αγαπημένο της, ενώ στο τέλος υπάρχει το απόσπασμα, στο οποίο ο Ποιητής αναφέρεται στην ευτυχή κατάληξη του έρωτά των δύο νέων, αποτυπώνοντας έτσι την ευόδωση της προσδοκίας που είχε η Αρετή να παντρευτεί τον Ρωτόκριτο.

Το *γλυκύ* στον *Ερωτόκριτο* σχετίζεται με α) το καλό, το όμορφο, το αρμονικό και το ζωντανό στοιχείο γενικότερα, όπως καταδεικνύεται ενδεικτικά πιο κάτω:

Τση χώρας σπίτια και στενά σου φαίνετο εγελούσα
κ' οι γειτονιές εχαίρουσαν κ' οι τόποι αναγαλλιούσα.
Έρχισε κ' εμεγάλωνε το δροσερό κλωνάρι
κ' επλήθαινε στην ομορφιά, στη γνώση και στη χάρη
εγίνηκε της ηλικιάς παντόθες εγροικήθη
πως για να το 'χου θαύμασμα στον κόσμον εγεννήθη
και τ' όνομά τση το γλυκό το λέγαν Αρετούσα
οι ομορφιές τση ήσαν πολλές, τα κάλλη τση ήσα πλούσα.
Χαριτωμένο θηλυκό τως το 'καμεν η φύση
κ' ίσα τση δεν ευρίσκετο σ' Ανατολή και Δύση.
Όλες τσι χάρες κι αρετές ήτονε στολισμένη,
ευγενική και τακτική, πολλά χαριτωμένη. [Α, 55-66]

β) Η λέξη *γλυκύ* υποδηλώνει τη μετάβαση από μια άσχημη σε μια ευνοϊκή κατάσταση.⁸¹⁸

ΑΡΕ.

«Ω ριζικό ακατάστατον, αναπαημό δεν έχεις,
μα επά κ' εκεί σαν πελελό περιπατείς και τρέχεις.
Όντε στα ύψη μας πετάς, τα χαμηλά γυρεύεις
κι όντε μας δείχνεις το γλυκύ, τότες μας φαρμακεύεις. [Δ, 717-720]

γ) Η λέξη *γλυκότη* χαρακτηρίζει αρκετές φορές, τόσο το τραγούδι του λαγουτάρη, όσο και γενικότερα τις αρετές του νέου.⁸¹⁹

⁸¹⁷ Καραλής, «Η διπλή γλώσσα του *Ερωτόκριτου*», στο: *Ερωτόκριτος. Αφιέρωμα, Διαβάζω*, 454, 2004, σ. 106: «[ο Κορνάρος] τονίζει ότι όταν δεν κυριαρχούσε ο χριστιανισμός, τότε ακριβώς η αγάπη ήταν αληθινή. Η αγάπη αυτή [δεν] προσδιοριζόταν από τη θρησκεία γιατί ήταν σωματικός πόθος, φυσική λειτουργία και ανάγκη του κορμιού». Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 13-38.

⁸¹⁸ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Ε, 1495-1496), (Ε, 1503-1510), (Γ, 1293-1300).

⁸¹⁹ Βλ. εδώ, στο *Επίμετρο* (Α, 607-611), (Α, 735-740), (Α, 753-756).

ΠΟΙ.

Όποιο τραγούδι τσ' άρεσεν, ήπιανε κ' ήγραφέ το
εθώρειε, εξαναθώρειε το, ξεστίχουε εμάθαινε το:
το σύνθεμα του τραγουδιού και του σκοπού η γλυκότη
εσκλάβωνε σιργουλιστά τση κορασάς τη νιότη. [A, 445-448]

ΠΟΙ.

Η Αρετούσα τ' άκουγε τούτα όλα που μιλούσα
κι ωσά δεντρά εφυτεύγουντα μες στην καρδιά κι ανθούσα·
κ' επεριμπλέκαν οι βλαστοί, τα σωθηκά τση επιάνα
κ' εις έγνοια μεγαλύτερη και παίδα την εβάνα·
να μάθη τον τραγουδιστή, ποιός είναι να κατέχη,
οπ' έτοιες χάρες κι αρετές κ' έτοια γλυκότην έχει. [A, 623-628]

Τέλος, διαπιστώνεται ότι ο καιρός φέρνει την γλυκιά εξέλιξη μόνο στους δύο ερωτευμένους μέσα από τον γάμο τους και όχι στον Πιστόφορο,⁸²⁰ ο οποίος χάνει στο πεδίο του «πολέμου» των προξενιών.

*

Ακολούθως, εστιάζουμε στην ελεύθερη βούληση της Αρετής, έτσι όπως αντικατοπτρίζεται αφενός, στην άρνησή της να παντρευτεί τον Πιστόφορο και αφετέρου, στη συναίνεσή της για τον γάμο με τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη:

ΒΑΣ.

Κ' η αφορμή οπού στη φλακή τόσο καιρό την έχω
κι αγρίεψα τέτοιας λογής και μερωμό δεν έχω,
είναι γιατί δεν ήθελε στα 'θελα ν' απακούση
κ' ήδιωχνε πάσα προξενιά, να μην τση τήνε πούσι.
Και πάντα στέκει εις μια βουλή, ποτέ δεν την αλλάσσει,
μνά μου πως στη φυλακήν εβάλθη να γεράση.
μαγάρι εδά να συβαστή, μαγάρι να το θέλη,
μαγάρι εσένα, όχι αλλουνού, γυναίκα να σου μέλλη.[E, 221-228]

ΡΩΤ. Λέγει τως:«Εσυβάστηκε του ρήγα η θυγατέρα
ο γάμος να ξετελειωθή ετούτη την ημέρα.
Τα δύσκολα και τα βαρά εδά 'ναι αναπαημένα
κι αντρα τση εθελημάτεψε και θε να πάρη εμένα». [E, 1157-1160]

Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι η απόδοση του χαρακτηρισμού *Κριτής* στην Αρετή από τον Ποιητή, όταν περιγράφει τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται η κόρη. Από τη μια, ο φόβος προς τον πατέρα της και από την άλλη, ο πόθος της για τον Ρωτόκριτο (βλ. πιο πάνω A, 1645-1650).

⁸²⁰ Βλ. εδώς, υπ. 744.

ΑΡΕ.

Κριτή μ' εβάλαν και τα δυό κι απόφαση γυρεύγου,
πολλά με βασανίζουσι, πολλά με κιντυεύγου: [Α, 1659-1660]

Παρατηρείται η ηχητική ομοιότητα που παρουσιάζει η Κριτής-Αρετή με τον Κριτίδη, ενώ προηγουμένως έγινε λόγος για την ομοιότητα ανάμεσα στα ονόματα Κριτίδης-Κρήτη, και Ρωτόκριτος-Κρήτη.⁸²¹ Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι κατά την έλευση του Ρωτόκριτου-Κριτίδη στην Αθήνα, αυτός παρουσιάζεται στον βασιλιά ως Κριτίδης και όχι ως Ρωτόκριτος, αποσιωπώντας την νεωτερική πτυχή της ταυτότητάς του. Άλλωστε εξ αιτίας αυτού του έρωτα για την Αρετή είναι που εξορίστηκε από τον βασιλιά.

ΡΩΤ. Λέγει του: «Αφεντη, απείς ρωτάς, κάτεχε πως με λέσι
Κριτίδη, κ' εις το σπίτι μας από καιρό με κλαίσι. [Ε, 157-158]

Επιπλέον, ο Ρωτόκριτος παρά την αποκάλυψη της ταυτότητάς του, εξακολουθεί να παρομοιάζεται ως *κριτής*, σύμφωνα με τα λόγια του Ποιητή (βλ. πιο πάνω Ε, 1510). Αυτό ενδεχομένως να δηλώνει ότι η αναγεννησιακά προσδιορισμένη πορεία του Ρωτόκριτου μέχρι την απόκτηση της Αρετής και της Αθήνας, συνεχίζει να προσδιορίζει και τη νέα εποχή διακυβέρνησης του βασιλείου.

Με βάση τα πιο πάνω, συνάγεται ότι η νίκη απέναντι στα προξενιά του Πιστόφορου δίνεται μέσα από την πορεία του Ρωτόκριτου-Κριτίδη και την ελεύθερη βούληση της Αρετούσας-Κριτή. Έτσι, το μέλλον για την Αθήνα δεν είναι ο Πιστόφορος, επειδή αν και αυτός ελπίζει σε ένα καλύτερο αύριο, εντούτοις δεν έχει εκείνη την οπτική απέναντι στις καταστάσεις που θα τον θωρακίσει, για να το πετύχει. Εν αντιθέσει, ο Ρωτόκριτος και η Αρετή, δηλαδή αυτοί που κρίνονται από τον έρωτα και την αρετή, καθώς και αυτοί που προοιωνίζουν την ελπίδα για την Αθήνα, θριαμβεύουν, κατορθώνοντας να επιβάλουν την οπτική τους στο αθηναϊκό βασίλειο.

*

Μέχρι στιγμής, μελετήθηκαν οι πιθανοί υπαινιγμοί του μακιαβελικού *Ηγεμόνα* στον *Ερωτόκριτο*, μέσα από την παρουσία του *επικουρικού στρατού* και του *απλού πολίτη* που γίνεται ηγεμόνας, καθώς και η ταυτότητα του ξένου και πώς αυτή συμβάλλει στην

---

⁸²¹ βλ. εδώ, υπ. 624.

επίτευξη του στόχου του Ρωτόκριτου να παντρευτεί την Αρετή μέσα από τη νίκη του επί του Άριστου και του Πιστόφορου (στο «πεδίο των προξενιών»).

Ίσως το γεγονός ότι ο Ρωτόκριτος επιλέγεται να γίνει βασιλιάς να παραπέμπει στη θέση των Berstein-Milza, σύμφωνα με την οποία επι Μεσαιώνα η εξουσία μεταβιβαζόταν, είτε μέσω κληρονομιάς, είτε μέσω γάμου παραμένοντας εντός οικογενειακών πλαισίων.⁸²²

Επιπρόσθετα, αν στην Ευρώπη του 15^{ου} αι. η χριστιανική πίστη παύει να είναι ο συνεκτικός δεσμός ανάμεσα στους λαούς (επειδή έπειτα από τους πολέμους στους οποίους εμπλέκονται, τη θέση της πίστης παίρνει το υπο διαμόρφωση *εθνικό αίσθημα* που θα στηρίξει αργότερα τις βάσεις των εθνικών κρατών), τότε ο πόλεμος με τους ομόθρησκους Βλάχους, επιτρέπει την ανάδειξη ενός νέου βασιλιά της κορναρικής Αθήνας, ο οποίος εκφράζει αυτή τη μετάβαση στη νέα εποχή.

Έτσι, αν ο Ρωτόκριτος ως σύζυγος της Αρετής γίνεται νόμιμος διάδοχος και φαίνεται να συνεχίζει τη ροή του κληρονομικού βασιλικού αξιώματος όπως γινόταν επί Μεσαιώνα, τότε η ίδια η παρουσία του και ο τρόπος που γίνεται βασιλιάς της πατρίδας του, δείχνουν αξίες και ικανότητες που χαρακτηρίζουν την περίοδο της Αναγέννησης. Αν ο Ρωτόκριτος γίνεται βασιλιάς μέσα από τη δράση του ως Κριτίδης, εκπροσωπώντας όλη την Αθήνα κατά την τελευταία μονομαχία, τότε αυτός ο νέος ηγέτης δύναται να υποδηλώνει την ενισχυμένη παρουσία του βασιλιά, στο πρόσωπό του οποίου ενσαρκώνεται ολόκληρο το κράτος.

Τέλος, το γεγονός ότι δεν υπάρχει ποτέ το ενδεχόμενο να γίνει βασιλιάς της Αθήνας ο Πιστόφορος μέσα από τον γάμο του με την Αρετή, μας οδηγεί στο εξής. Ο Πιστόφορος δεν παρουσιάζεται από τον Κορνάρο ως η ελπίδα για την Αθήνα, ίσως για να προβάλλει ότι ελπίδα δεν ήταν το μεσαιωνικό στοιχείο, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από την χριστιανική πίστη, η οποία αποτελεί ενοποιό στοιχείο του πληθυσμού της Ευρώπης για ολόκληρους αιώνες. Επιπρόσθετα, η αρχική επιθυμία του Ηράκλη όπως διατυπώνεται στον στίχο: *Γλήγορα σε παντρεύω εγώ με ρήγα, θυγατέρα*, (Γ, 1035), ίσως να συμβολίζει αυτό που διατυπώνει ο Μακιαβέλι σχετικά με:

---

⁸²² Berstein-Milza, 1997, σ. 277-279

[...]τα κράτη που ανέρχονται ξαφνικά, όπως όλα τα άλλα πράγματα της φύσης που γεννιούνται και μεγαλώνουν γρήγορα, ενώ δεν μπορούν να ριζώσουν αλλά με την πρώτη αναποδιά διαλύονται.⁸²³

Ακόμη, μια τέτοια πράξη εκτός από βιαστική και επιπόλαιη, θα ήταν και χωρίς γερά θεμέλια, επειδή η Αρετή δεν συναινεί σε αυτό τον γάμο.⁸²⁴ Αντίθετα, ο Ρωτόκριτος και η Αρετή είναι η ελπίδα για την Αθήνα επειδή έχουν επιδείξει την απαιτούμενη υπομονή για την επίτευξη του στόχου τους, ενώ η δράση του Ρωτόκριτου αντανακλά κατά κάποιον τρόπο τα γνωρίσματα που ευδοκιμούν κατά την Αναγέννηση, όπως ήταν η προσωπική αξία του ανθρώπου.

Αν ο βασιλιάς εγκρίνει τον Ρωτόκριτο-Κριτίδη για αντικαταστάτη του, τότε ίσως να μπορεί να λεχθεί ότι ο Ηράκλης γίνεται «δέσμιος» του ξένου. Ωστόσο, μετά από την αποκάλυψη της ταυτότητάς του και τη συναίνεση της Αρετής να τον κάνει σύζυγό της, ο Ρωτόκριτος γίνεται τόσο, μέσω του γάμου, όσο, και μέσω της κληρονομιάς, νόμιμο μέλος και συνεχιστής της βασιλικής οικογένειας.⁸²⁵

Με αυτή τη διπλή έγκριση που δέχεται ο νέος για να γίνει βασιλιάς και σύζυγος είναι εφικτό να νομιμοποιηθεί η συνέχεια της βασιλείας του Ηράκλη μεσα από τον γάμο του νέου βασιλιά με την κόρη του. Σε διαφορετική περίπτωση ο Ρωτόκριτος θα γινόταν μόνο βασιλιάς, αλλά χωρίς τον γάμο δεν θα συνέχιζε την οικογενειακή παράδοση.

Αν και ο Ρωτόκριτος φαίνεται να είναι συνεχιστής του αθηναϊκού συστήματος διακυβέρνησης, οι συνάφειες που παρουσιάζει η πορεία του ως Κριτίδη στην ανάληψη της εξουσίας με τις νεωτερικές αξίες, επιβεβαιώνουν τη θέση του Καψωμένου ότι μέσ' από τον γάμο επέρχεται η αλλαγή στο παραδοσιακό κληρονομικό γίγνεσθαι, αν και μέσα από έναν τρόπο νεωτερικό και συνάμα νόμιμο.⁸²⁶

---

⁸²³ Μακιαβέλι, Πατάκης, σ. 44. Στο αντίστοιχο χωρίο η μετάφραση από τον Καζαντζάκη είναι η εξής: «Κι έπειτα, οι ξαφνικές ηγεμονίες, όπως κι όλα τα φυσικά φαινόμενα που γρήγορα γεννιούνται και μεγαλώνουν, δεν μπορούν να 'χουν ρίζες και συναρμογές τέτοιες που να μην τις αφανίζει η πρώτη μπόρα.» (Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 37).

⁸²⁴ Για το θέμα της *υπομονής* που είναι συνώνυμη με την *ελπίδα* μίλησε η Μαρκομιχελάκη, 2012, σ. 417-418 στο πλαίσιο της σύνδεσης του Δρακόκαρδου και του Ρωτόκριτου.

⁸²⁵ Εδώ παραβάλλω μια χρήσιμη σκέψη του επόπτη μου, ο οποίος μου υπενθύμισε το καβαφικό ποίημα *Δυνάμωσις* και τον στίχο: «το σπίτι το μισό πρέπει να γκρεμισθεί. Έτσι θ' αναπτυχθεί ενάρετα στην γνώσι» [Καβάφης, «Δυνάμωσις», στο: Γ.Π. Σαββίδης (επιμ.), *Κρυμμένα Ποιήματα 1877;-1923*, Ίκαρος, Αθήνα 1993].

⁸²⁶ Καψωμένος, «Η δομή της αφήγησης στον *Ερωτόκριτο*», στο: Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), τ. Β, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο Κρήτης, 1985, σ. 180: «Το πλέγμα των δομικών γνωρισμάτων που επισημάναμε δεν εκφράζει μια ιδεολογία επαναστατική. Η επικράτηση του φυσικού δικαίου δεν εκφράζεται λ.χ. με την ανατροπή του ρήγα και την υποκατάστασή του στον θρόνο από τους δυο ήρωες, όπως θα

Πρόκειται για έναν εναλλακτικό βασιλιά, αφού δεν γίνεται συνεχιστής του μεσαιωνικού συστήματος της κληρονομικής διαδοχής στη διακυβέρνηση. Ωστόσο, η ικανότητα του κληρονομικού προκατόχου του, του Ηράκλη, να αντιληφθεί την αδυναμία του να διασφαλίσει την ακεραιότητα της πολιτείας του είναι αυτή που σε συνδυασμό με τις προσωπικές του αρετές του Ρωτόκριτου,⁸²⁷ ορίζουν τον τελευταίο ως ηγεμόνα μιας αναγεννημένης, όπως αναλύθηκε, Αθήνας.

Εν κατακλείδι, ενισχύεται η θέση του Vincent ότι ο *Ερωτόκριτος* μπορεί να διαβαστεί ως πολιτική αλληγορία μέσα από το πλαίσιο της υποστήριξης των μελών της τοπικής αριστοκρατίας.⁸²⁸

Αν ισχύει το πιο πάνω, τότε αυτό δεν γίνεται ρηξικέλευθα, αλλά συγκαλυμμένα. Κατά συνέπεια, η απόκρυψη του Ρωτόκριτου, πίσω από το προσωπίο του ξένου, ίσως δύναται να κρύβει κάποιες συνάψεις με την παρουσία του ίδιου του συγγραφέα του *Ερωτόκριτου*.

Είναι γνωστό ότι στην Ευρώπη παρατηρείται το φαινόμενο οι καλλιτέχνες να εγκαταλείπουν τη χώρα τους όταν δεν ήταν έτοιμοι να συμβιβαστούν με τις επιταγές της Αντιμεταρρύθμισης, όπως επίσης είναι γνωστό ότι οι καλλιτέχνες μέσα από ψευδώνυμα ή ακόμη και πίσω από προσωπεία των ηρώων στα έργα τους, διατυπώνουν τις θέσεις τους, επιδιώκοντας να μην γίνουν αντιληπτοί από τους φορείς της Αντιμεταρρύθμισης. Τέτοιο παράδειγμα υπήρξε ο Γαλιλαίος, ο οποίος πίσω από τη φωνή ενός ήρωά του στο έργο του *Διάλογος* υπερασπίζεται το κοπερνίκαιο σύστημα.⁸²⁹

απαιτούσε ένα επαναστατικό μοντέλο. Αντίθετα γίνεται με τον συμβιβασμό, τη συμφιλίωση και τη νομιμοποίηση που εκφράζει ο γάμος. Οι ήρωες αναδείχνουν με την αρετή τους καινούριες αξίες και ο ρήγας, αγαθός ηγεμόνας κατά τα αναγεννησιακά πρότυπα (περιστασιακός και όχι μόνιμος αντίμαχος), έχει τη γενναιότητα να τις αναγνωρίσει έμπρακτα. Οι φυσικές αξίες δικαιώνονται και ενσωματώνονται στο κοινωνικό δίκαιο, χωρίς να το ανατρέπουν.» Επίσης, βλ. Παπαδάκη, 2015, σ. 212-218 και σ. 232-233.

⁸²⁷Ο Πιερής (Πιερής, 2011, σ. 111-146 και κυρίως 144-146) καταλήγει ότι η στάση των δύο ερωτευμένων με τη «νεότερη απόφαση ενός ιδιωτικού καθορισμού της τύχης σηματοδοτεί το πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση.» Μάλιστα, ο ίδιος ο Κορνάρος χαρακτηρίζεται από την Stevanoni, (Stevanoni, «Il tempo ben temperato dell' *Erotokritos*», *In forma di parole*, anno 9, n. 4, 1988, σ. 70-71) ως «μακιαβελικός», αφού προβάλλει την υπεροχή της αρετής μπροστά στην μοίρα. Επίσης, βλ. Πιερής, 2006, σ. 33: «[...]ο Κορνάρος στρέφει προκλητικά την πλάτη στο τελεσίδικα τελειωμένο Βυζάντιο και υποδεικνύει έμμεσα στον νέο ελληνισμό μια διέξοδο ανάλογη μ' εκείνη που αναζήτησαν τα έθνη της Δύσης κατά το πέρασμά τους από την εποχή του Μεσαίωνα στην Αναγέννηση.»

⁸²⁸ Βλ. εδώ, υπ. 4.

⁸²⁹ Drake, *Γαλιλαίος, ό.π.*, σ. 78 και Παγκράτης, 2015, σ. 73-75.

Εν συνεχεία, μελετάται αν επιτελείται κάτι παρόμοιο στο κορναρικό έργο μέσα από την ίδια την πορεία του Ρωτόκριτου. Μια πορεία καθοριστική, τόσο για την εξέλιξη της πλοκής, όσο και για την ένταξη του *Ερωτόκριτου* στο φιλοσοφικό και ιστορικό γίνεσθαι της εποχής του.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, ενδεχομένως η εξορία στην Έγριπο και η υιοθέτηση της «συγκαλυμμένης» ταυτότητας του ξένου, να απηχεί τη στάση που διατηρούν οι καλλιτέχνες ενώπιον της Αντιμεταρρύθμισης.

Για το γεγονός ότι ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* διατήρησε κρυφή την ταυτότητά του μέχρι το τέλος, για να έρθει στον επίλογο να αποκαλύψει τη γενιά του, όπως άλλωστε κάνει και ο Ρωτόκριτος μέχρι να κερδίσει την Αρετή, μίλησε ο Holton.⁸³⁰ Εν ολίγοις, ο συγγραφέας και ο ομώνυμος ήρωας του έργου προχωρούν κατά κάποιον τρόπο στις ίδιες επιλογές. Μάλιστα, ο Ξανθουδίδης παρατηρεί ότι ο Κορνάρος ίσως επιλέγει να κρατήσει κρυφή την ταυτότητά του,⁸³¹ επειδή φοβάται τον ψόγο των αντιπάλων του, (πιθανόν των ακαδημαϊκών, όπως συνάγεται από τα όσα λέχθηκαν πιο πάνω).⁸³²

Συνοψίζοντας, ο Μακιαβέλι γράφει τον *Ηγεμόνα* το 1513, μετά από τη γαλλική επίθεση του Κάρολου Η΄ στην Ιταλία (εκστρατεία από έναν ξένο αλλά ομόθρησκο εχθρό), ωθώντας τους κατοίκους της Ιταλικής χερσονήσου να συσπειρωθούν και να ενωθούν ενάντια στον κοινό εχθρό, αφιερώνοντάς παράλληλα το έργο του στον Λαυρέντιο των Μεδίκων. Επιπλέον, κατά την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης και των αυστηρών μέτρων της Εκκλησίας ενάντια σε όποιον παράβαινε τις επιταγές της, οι ουμανιστές της εποχής ωθούνται να συνθέσουν κείμενα διατυπώνοντας τις ιδέες τους που βέβαια αντιτίθενται τις εκκλησιαστικές επιταγές. Επειδή τα έργα τους είναι εμποτισμένα με νεωτερικά στοιχεία, προχωρούν στη συγγραφή μέσω ενός είδους συγκάλυψης, έτσι όπως αποτυπώνεται μέσα από την αφιέρωση των έργων τους σε έναν ηγεμόνα ή ακόμα και στον ίδιο τον πάπα. Ίσως μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Κορνάρος, μετά από την πτώση της Κύπρου

---

⁸³⁰ Holton, *Errotokritos*, ό.π., σ. 31-32.

⁸³¹ Για την απουσία –εκ μέρους του Κορνάρου στον επίλογο του *Ερωτόκριτου*– οποιασδήποτε αναφοράς στα ονόματα των προσώπων που τον υποδέχονται κατά την άφιξή του στο λιμάνι, σε αντίθεση με τον Αχέλη και τον Αριστο στο *Μάλτας Πολιορκία* (1571) και στον *Orlando Furioso* (1532), αντίστοιχα. Μια απουσία που σύμφωνα με τον Πασχάλη, συντείνει στην αποφυγή της ένταξης του ποιητή στο ιστορικό πλαίσιο, βλ. Πασχάλης, «Μυθοπλασία και ιστορία στον *Ερωτόκριτο*», στο: Καπλάνης(κ.ά) (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια*, ό.π., σ. 202.

⁸³² Πασχάλης, 2012, σ. 286-291 και Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915 σ. CXXXVI.

το 1571, να γράφει στο τελευταίο βενετικό προπύργιο στην Μεσόγειο, την Κρήτη, ένα λογοτεχνικό κείμενο όπως ο *Ερωτόκριτος*.

Στην ίδια θέση με τους Κρητικούς είχαν βρεθεί προηγουμένως οι κάτοικοι της Πόλης και της Κύπρου, οι οποίοι ωστόσο δεν ανταποκρίθηκαν ανάλογα, με αποτέλεσμα την οθωμανική κατάληψη. Η αιτία γι' αυτό το αποτέλεσμα έγκειται σε μεγάλο βαθμό στην αντίληψη που είχαν οι κάτοικοι της Πόλης και της Κύπρου, ότι οι νέοι κατακτητές (Οθωμανοί) θα τους προσέφεραν ένα καλύτερο παρόν σε σχέση με την εκάστοτε υπάρχουσα κατάσταση που βίωναν με τους Βενετούς κατακτητές.⁸³³

Μολονότι, ο *Ερωτόκριτος* δεν αφιερώνεται σε κάποιον ανώτερο αξιωματούχο, εντούτοις είναι γραμμένος στην ελληνική, γλώσσα την οποία γνώριζε η πλειονότητα του πληθυσμού στην Κρήτη, επομένως και η μερίδα του κρητικού πληθυσμού που είναι ακόμα προσκολλημένη στον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων.

Ίσως ο Κορνάρος απευθυνόμενος στους κατοίκους του νησιού, να υιοθετεί μέσα από τη λογοτεχνική του πένα τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Μακιαβέλι στην Ιταλία, δηλαδή γίνεται εισηγητής μιας ενότητας απέναντι στον κοινό εχθρό. Αν ο Μακιαβέλι γράφει τον *Ηγεμόνα* κατόπιν του πολέμου του Κάρολου Η', ο Κορνάρος προβάλλει την ίδια ενότητα, αλλά ενάντια στον οθωμανικό επεκτατισμό.⁸³⁴ Η κορναρική εισήγηση είναι σοφιλιασμένη, όπως υποστηρίχθηκε πιο πάνω, κυρίως δια μέσου της τελευταίας μονομαχίας του ομώνυμου ήρωα με τον Άριστο.

---

⁸³³ Αλεξίου, Βιτσέντζου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1995, σ. ιστ': «Βέβαια ο Ανδρέας Κορνάρος στην ανέκδοτη Ιστορία του δείχνει, όπως παρατήρησε ο καθηγητής Μ. Μανούσακας, αντιπάθεια για τον 'Γραϊκό Σήφη Βλαστό' που οργάνωσε στα 1453 μια συνωμοσία 'μαζί με άλλος Γραικούς του νησιού' κατά της βενετικής κυριαρχίας, και σημειώνει ότι 'θανατώθηκαν όπως τους άξιζε για την ανοσιότητά τους' (*sceleragine*). Ίσως όμως και πολλοί Έλληνες θα συμμερίζονταν την κρίση αυτή, γιατί ένας κλονισμός των Βενετών στην Κρήτη στα 1453, δεν θα είχε άλλο αποτέλεσμα από την επίσπευση της τουρκικής κατακτήσεως.» Επιπλέον, βλ. εδώ, υπ. 297. Μάλιστα, το αίτημα της ομάδας των Κρητικών, οι οποίοι ανήγαγαν την καταγωγή τους στα 12 αρχοντόπουλα, για ανεξαρτησία από τη βενετική κυριαρχία, φαίνεται ότι διατηρείται ακόμη στα τέλη του 16^{ου} αι., έτσι όπως μαρτυρείται από την έκθεση του *προβλεπτή* Foscariini το 1588, ενώ οι δεσμοί τους με το Πατριαρχείο, αν και λιγότερο στενοί τον 17^ο αι., δεν παύουν να υφίστανται [Lassihtiotakis, «L'isola di Candia, piu d'ogn'altra lontana": aspects materiels et culturels de l'insularite en Crete a la fin de la periode venitienne (1570 env. - 1669)», *ό.π.*, σ. 29-35]. Επίσης, βλ. εδώ υπ. 374 και υπ. 362.

⁸³⁴ Το 1532 είναι το έτος που εκδίδονται και διαδίδονται, τόσο ο *Orlando Furioso* του Ariosto που επηρέασε τον Βιτσέντζο Κορνάρο στη συγγραφή του *Ερωτόκριτου* (βλ. εδώ, υπ. 140), όσο και ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι (Μακιαβέλι, *Ηγεμόνας Καζαντζάκης*, σ. 11).

Επίσης, αν ο ποιητής αποκρύπτει την ταυτότητά του, ενώ δύναται να «μιλά» πίσω από τους ήρωές του, ενώ ο Ρωτόκριτος προβάλλει μια ψεύτικη, πλαστή ταυτότητα, τότε στο πιο κάτω παράθεμα διακρίνεται η δύναμη που έχει το ψέμα να ξεγελά τους ανθρώπους και να μεταμορφώνει τα πράγματα:

ΦΡΟ.

Πολλά μεγάλον άδικο μας ήκαμεν η φύση
και την αλήθεια ο άνθρωπος δε θε να τη γροικήση·
όλοι αγαπούν τα ψόματα να λεν, να μας γελούσι
και την αλήθεια ουδέ κιανείς δε θε να την ακούση·
κι αν έχου φίλους κ' εδικούς να τους καταδικάσου,
τα λόγια τως σαν άνεμον αφήνουν να περάσου.
Τον φίλο κάνουνσιν εχθρό, τον εδικό έχουν ξένο,
σαν τως μιλήσου το πρεπόν εις πράμαν κομπωμένο·
μα κείνος οπού δεν πονεί αφήνει να περάση
το σφάλμα κι ουδέ βούλεται να το καταδικάση·
παινά το και ομορφίζει το και πίβουλα κομπώνει,
το ψόμα δείχνει απαρθινό και την αλήθεια χώνει.
Κ' είναι πολλοί, παιδάκι μου, τη σήμερα ημέρα
κ' έχου στο στόμα το γλυκύ, φαρμάκιν εις τη χέρα
και για να τ'έχουν ακριβούς και για να τ'αγαπούσι,
πολλά μεταμορφίζουσι το ψόμα οντέ το πούσι·
με πονηριάν ό,τι γροικούν τ'αθρώπου πως τ'αρέσει,
αν έχει βλάβη και κακό, κείνοι καλό το λέσι. [Γ, 129-146]

Καταλήγοντας, αν ο μεταμορφωμένος Ρωτόκριτος πέτυχε ό,τι δεν πέτυχε ως Αθηναίος, δηλαδή να κερδίσει την Αρετή, τότε υποστηρίζεται ότι ο Κορνάρος κατόρθωσε να διατυπώσει τη θέση του αναφορικά με το πολιτικό γίνεσθαι της εποχής του «μιλώντας» πίσω από το λογοτεχνικό προσωπείο και τη δράση του Ρωτόκριτου και όχι πίσω από την ιδιότητά του ως μέλους της Ακαδημίας. Άλλωστε, η επιλογή του να γράψει ελληνικά χαρακτηρίστηκε από τον Vincent, *ανατρεπτική* γιατί δεν ακολουθούσε τους κανόνες της Ακαδημίας.⁸³⁵

Επιπλέον, εξετάζεται το ενδεχόμενο ο Βισσέντζος Κορνάρος προβάλλει μέσα από το έργο του υπόνοιες για τον μυθικό βασιλιά της Κρήτης, Μίνωα. Αναφορές στο πρόσωπο του οποίου εντοπίζονται, τόσο, στον λόγο του Barozzi, όσο, και στο έργο του Andrea

⁸³⁵ Vincent, 2013, σ. 819-820. Επίσης, για την περίπτωση του Λεόντιου Μαχαιρά που δεν επιλέγει να γράψει στη γλώσσα που γνωρίζει καλύτερα, τα γαλλικά, αλλά στην τοπική διάλεκτο της Κύπρου βλ. εδώ, υπ. 536.

Cornaro, *Historia Candiana*,⁸³⁶ ενώ δεν γίνεται να μην ληφθούν υπ' όψιν οι νύξεις στο πρόσωπο του Δία στην *Γκιάστρα των Χανίων*.⁸³⁷

Όπως λέχθηκε, τα δύο αυτά ηγετικά πρόσωπα των Ακαδημιών επιλέγουν τον Μίνωα, ούτως ώστε να προβάλουν εντονότερα τον στόχο της Ακαδημίας, την ανασυγκρότηση και οικειοποίηση του κρητικού ένδοξου παρελθόντος.

Αν ο βασιλιάς Μίνωας λειτουργεί πιθανότατα ως ορόσημο στα γραφόμενά τους, τότε εξετάζεται αν η μορφή αυτού του βασιλιά αντανακλάται στην πλοκή και πιο συγκεκριμένα στη δράση του Ρωτόκριτου.

Ο Δίας ήταν αυτός που πρώτος έδωσε τους νόμους στους Κρητικούς, οι οποίοι με τη σειρά τους, τούς διέδωσαν σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.⁸³⁸ Ο Μίνωας ως παιδί του Δία και της Ευρώπης και βασιλιάς της Κρήτης είναι ο υπεύθυνος για τη διοίκηση και τη διατήρηση των νόμων στο νησί. Όπως αναφέρει ο Πλάτωνας, ο βασιλιάς κάθε εννιά χρόνια ανέβαινε στο βουνό για να εκπαιδευτεί από τον Δία και για να δείξει στον πατέρα του τί είχε μάθει στο διάστημα που μεσολάβησε.⁸³⁹ Επίσης, ο Μίνωας όριζε κρατώντας το σκήπτρο του Δία, το οποίο συμβόλιζε την παιδεία που διδάχτηκε από τον βασιλιά των θεών.⁸⁴⁰

Σε αυτή τη διερεύνηση, καθοριστικό ρόλο έχει ο αριθμός εννιά. Σε μελέτημά του ο Πιερής καταλήγει ότι η χρονική διάρκεια της πλοκής του *Ερωτόκριτου* –από τη στιγμή του έρωτα της Αρετής και του Ρωτόκριτου μέχρι και τον γάμο τους– είναι 9 χρόνια, ενώ υποστηρίζει ότι οι δύο νέοι καθορίζουν οι ίδιοι την τύχη τους, αφού αντιστέκονται στην *παραδοσιακή νομοτέλεια* μετά από την εννιάχρονη δοκιμασία τους, για να καταλήξουν στον γάμο και στην αλλαγή ηγεσίας στην Αθήνα.⁸⁴¹ Εν ολίγοις, ίσως να υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στον Μίνωα που ανανέωνε την ηγεσία του κάθε εννιά χρόνια κατόπιν

⁸³⁶ Βλ. εδώ, στο κεφάλαιο: *Ο ανατρεπτικός Βιτσέντζος Κορνάρος*, σ. 164-203.

⁸³⁷ Vincent, «Myth-history», σ. 165-193 και κυρίως σ. 171-172 και σ. 176-179.

⁸³⁸ Πλάτων, *Νόμοι ή περι νομοθεσίας*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια φιλολογική ομάδα Κάκτου), τ. 1, Κάκτος, Αθήνα 1992, [625 a-b].

⁸³⁹ Του ίδιου, *Μίνωας*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια φιλολογική ομάδα Κάκτου), Κάκτος, Αθήνα 1993, σ. 319 a-d, όπου και οι σχετικές παραπομπές για τον Μίνωα ως δικαστή που κρατεί το χρυσό σκήπτρο.

⁸⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 320 d.

⁸⁴¹ Πιερής, 2011, σ. 111-146 και κυρίως σ. 140, περιλαμβανομένης της υπ. 44, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για τον αριθμό εννέα. Για μια διαφορετική άποψη, βλ. Ροδοσθένους, «Διαλογικές σχέσεις της *Πανώριας* του Χορτάτη και του *Ερωτόκριτου* του Κορνάρου μέσα από το θέμα 'γηραιά-νεότητα'», *ό.π.*, σ. 117-127.

συνεννόησης με τον Δία και στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι να πραγματοποιηθεί ο γάμος των δύο νέων και να αλλάξει η ηγεσία στον θρόνο της Αθήνας.

Επιπρόσθετα, αν ευσταθούν τα όσα λέχθηκαν πιο πάνω σχετικά με τον μύθο του Λυκαίου Δία και τη σύνδεση των δύο αετών με τον Ρωτόκριτο και τον Άριστο, καθώς και το αναγκαίο πέρασμα του Ρωτόκριτου από την τελευταία μονομαχία με τον Άριστο, ως υπαινιγμός για το πέρασμα του Ρωτόκριτου από την πύλη της Δύσης και της ευρωπαϊκής Αναγέννησης πριν από την απόκτηση της Αρετής και της Αθήνας, τότε υποστηρίζεται ότι ο Ρωτόκριτος φέρνει την αλλαγή στην ηγεσία της Αθήνας, μετά από εννιά χρόνια σαν άλλος Μίνωας που διοικεί με αρετή το νησί του.⁸⁴²

Επιπλέον, ο Vincent αναφέρει ότι ο Μίνωας καλεί τον Λευκό Πολεμιστή στην *Γκιάστρα των Χανίων*, για να υπερασπίσει την τιμή των γυναικών της Κρήτης (δεχόμενος τη στήριξη του μυθικού βασιλιά). Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, ο Λευκός Ιππότης αντανακλά τη Γαληνοτάτη (που καταπολεμά την επαναστατική δράση των φατριών της υπαίθρου), στο πρόσωπο της οποίας συνεχίζεται η ένδοξη εποχή του Μίνωα.⁸⁴³

Τέλος, ίσως ο Βιτσέντζος Κορνάρος, μέσα από τον *Ερωτόκριτο*, δημιουργεί το δικό του «λογοτεχνικό τόξο» που θα συνδέει την Κρήτη του Δία και του Μίνωα με την Ευρώπη και τη Δύση.⁸⁴⁴

---

⁸⁴² Βλ. εδώ, σ. 305.

⁸⁴³ Vincent, «Μήνυμα και μυθολογία στην *Γκιάστρα των Χανίων*», *ό.π.*, σ. 117 και σ. 129-132 και του ίδιου, «Myth-history», σ. 172, ενώ σχετικά με τη συνάφεια ανάμεσα στον Λευκό Ιππότη της *Γκιάστρας των Χανίων* και τον Ρωτόκριτο βλ. *ό.π.*, σ. 170. Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 723.

Επίσης, βλ. του ίδιου, 2009, σ. 170-171 όπου επισημαίνει διαφορές ως προς τα μηνύματα που εκφέρουν τα δύο έργα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι τα μηνύματα των δύο έργων συγκρούονται. Αφενός, στην *Γκιάστρα των Χανίων* κεντρική είναι η ισχυρή παρουσία της Βενετίας, ενώ αντίθετα στον *Ερωτόκριτο* δεν κατέχει κεντρικό ρόλο, αλλά αποτελεί «ένα μακρινό σημείο αναφοράς». Επιπλέον, συμφωνώ ότι το κορναρικό έργο αποτυπώνει τη θέση του Βιτσέντζου Κορνάρου που παρ' όλη τη βενετική του καταγωγή έχει «ελληνική πολιτισμική συνείδηση.»

⁸⁴⁴ Πιερής, 2006, σ. 20 για το «δυτικό τόξο που συνδέει τη Βενετία με την Κρήτη και την Κύπρο». Επίσης, βλ. εδώ, υπ. 458 για την ανασυγκρότηση του κρητικού παρελθόντος από την εποχή του Μίνωα μέχρι τη βενετοκρατία.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Συμπεράσματα

Κεφάλαιο 10:

Αποτιμήσεις περί της ένταξης του *Ερωτόκριτου* στο φιλοσοφικό και πολιτισμικό πλαίσιο του καιρού του.

Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο συγκεντρώνονται τα πορίσματα της εργασίας που αφορούν στην ένταξη του *Ερωτόκριτου* στα ιστορικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα. Στο *Πρώτο Μέρος*, αναλύθηκαν, τόσο οι ιδεολογικοί δρόμοι στους οποίους κινείται η Κρήτη την περίοδο που γράφεται ο *Ερωτόκριτος*, όσο και το πώς ο Κορνάρος διατυπώνει μέσα από αυτό το λογοτεχνικό έργο, τη θέση του απέναντι στο ιδεολογικό μονοπάτι που πρέπει να ακολουθήσει ο πληθυσμός του νησιού, πριν από την οθωμανική κατάκτηση.

Με βάση τα πιο πάνω, έγινε μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας όσον αφορά στο Βυζάντιο, στη Δύση και στη Βενετία, μελετώντας την Α΄ βυζαντινή περίοδο (330-824-828;), την οποία διακόπτει η περίοδος της αραβοκρατίας (824-828;-961), τη Β΄ βυζαντινή περίοδο (961-1204), την πορεία που διαγράφει η Δύση ευρύτερα από την πτώση της το 476 μέχρι το 1204, έτος της Δ΄ Σταυροφορίας, καθώς και την πορεία της Βενετίας που υπήρξε αρχικά βυζαντινή αποικία, ενώ στη συνέχεια, εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις, τίθεται επικεφαλής της σταυροφορίας του 1204.

Οι συνέπειες τόσο, των πολέμων που διεξάγει το Βυζάντιο, καθώς και οι δυνάμεις της Δύσης, με προεξάρχουσα τη Βενετία με τους αλλόθρησκους, όσο και των πολέμων που διεξάγουν μεταξύ τους οι χριστιανικές δυνάμεις είναι σαφώς καίριες για την πορεία τους. Καίριες, γιατί έπειτα από αυτές τις πολεμικές συρράξεις δημιουργούνται κάποιοι μηχανισμοί, οι οποίοι από τη μια, επηρεάζουν τον τρόπο που οι εκάστοτε δυνάμεις στηρίζουν την υπεράσπιση της υπόστασής τους (είτε κατόπιν της απειλής από αλλόθρησκο, είτε από κάποιο ομόθρησκο λαό) και από την άλλη, συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους.

Στον πόλεμο μεταξύ των Βυζαντινών και των Αράβων (δηλαδή έναν πόλεμο μεταξύ αλλοθρήσκων), οι Βυζαντινοί στην προσπάθειά τους να υπερασπίσουν τα εδάφη τους, αυτοκαθορίζονται δια μέσου της αντίθεσης που υπάρχει ανάμεσα στις θρησκείες τους.

Η υπεράσπιση της αυτοκρατορίας γίνεται σε θρησκευτική βάση, όταν ο εχθρός έχει διαφορετική θρησκεία και επομένως θεωρούνταν ένας ξένος λαός. Ωστόσο, μετά από τους πολέμους μεταξύ ομοθρήσκων-ξένων, έτσι όπως παρουσιάζονται με την επίθεση των Λατίνων στην Πόλη το 1204 είναι φανερό ότι υποχωρεί η *οικουμενική ιδέα*, δίνοντας τη θέση της σε περισσότερο πολιτισμικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα η ανάγκη για σύνδεση με το αρχαιοελληνικό πολιτισμικό στοιχείο.

Έτσι, μετά από αυτή την επίθεση και τις αξίες που αναδύονται με την παλαιολόγεια αναγέννηση, είναι που ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος αντιλαμβάνεται την πολιτική αναγκαιότητα για συμφωνία ένωσης με τη λατινική Εκκλησία, προκειμένου να προλάβει την οθωμανική κατάληψη.

Επίσης, οι λαοί της ιταλικής χερσονήσου μόνο μετά από τη γαλλική επίθεση αντιλαμβάνονται τις ομοιότητες που έχουν και οι οποίες τους διαχωρίζουν από τον Κάρολο Η΄ και γι' αυτό προχωρούν σε μια πρόσκαιρη ενοποίηση εναντίον του, καθώς και εναντίον των Οθωμανών.

Μολονότι, μέσα από τη μελέτη της πορείας του Βυζαντίου, της Δύσης και της Βενετίας φάνηκε η μετάβαση από τη χριστιανική μεσαιωνική ιδέα της *οικουμενικότητας* στον *πολιτικό ρεαλισμό*, η μετάβαση αυτή δεν κατисχύει. Η αδυναμία της να επιτελεστεί καθολικά στους χριστιανούς –καθότι υπάρχουν και αυτοί που εμμένουν να είναι προσκολλημένοι στη μεσαιωνική *οικουμενική ιδέα*– έγκειται στην απουσία ομοφωνίας και ενότητας στους κόλπους της χριστιανοσύνης.

Αν μετά από το 1204 τα πολιτισμικά και όχι τόσο τα θρησκευτικά στοιχεία αρχίζουν να καθορίζουν τη συνείδηση των Βυζαντινών, πριν από το 1453 υπάρχουν αφενός, αυτοί που υποστηρίζουν με σθένος την ορθοδοξία, όπως ο νοτάριος Λουκάς Νοταράς που αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: *Κρειττότερον εστίν ειδέναι εν μέσει τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν*. Αφετέρου, παρατηρείται η στροφή πολλών διανοουμένων στη Δύση (Κυδώνης, Βησσαρίων) και κυρίως στη Βενετία.

Παράλληλα, εμφανίζονται στοιχεία που θα στηρίξουν τη μετέπειτα δημιουργία των εθνικών κρατών. Με λίγα λόγια, αν και η ιδέα της υπεράσπισης της θρησκείας φαίνεται να χάνει έδαφος μπροστά στην ιδέα της υπεράσπισης της πατρίδας, αυτό δεν γίνεται από τη μια στιγμή στην άλλη. Αντίθετα, παρατηρούνται διαμάχες μεταξύ αυτών που δηλώνουν ακόμη θιασώτες της *οικουμενικότητας* και αυτών που υποστηρίζουν τον *πολιτικό ρεαλισμό* και την ιδέα της *ευρωπαϊκής ισορροπίας*.

Αυτές οι διαμάχες παρουσιάζονται, τόσο μέσα από το αντιθετικό δίπολο: Βενετία-πάπας, όσο και μέσα από το δίπολο: Κάρολος Κουίντος-Φραγκίσκος Α'. Αποτέλεσμα αυτών των διενέξεων είναι η διαίρεση τόσο της ιταλικής χερσονήσου, όσο και ευρύτερα του δυτικού χριστιανικού κόσμου, ο οποίος θα βρεθεί απροστάτευτος μπροστά στον οθωμανικό ιμπεριαλισμό.

Επιπρόσθετα, η Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου*, καθώς και η Μεταρρύθμιση του Λούθηρου (1517) υπήρξαν καθοριστικής σημασίας γεγονότα για τη διαίρεση της Ευρώπης. Αφενός, μετά από την Άλωση και την ανακάλυψη του *Νέου Κόσμου* είναι εμφανέστερη η εμπορική και πολιτική αποδυνάμωση της Βενετίας, της ισχυρότερης δυτικής δύναμης. Αφετέρου, η Μεταρρύθμιση του Λούθηρου –βασισμένη στις αρχές του Ουμανισμού– αναδεικνύει την αδυναμία της *οικουμενικότητας* που απέρρευε από την κοινή πίστη στο θρησκευτικό δόγμα, επειδή ο λουθηρανισμός θέτει υπό αμφισβήτηση τον καθολικισμό.

Αν και μετά από την πτώση του 1453 οι δύο δυνάμεις που φαίνονται ισχυρότερες –και συνεπώς υποψήφιες για να αποσοβήσουν τους Οθωμανούς– μεταξύ των υπόλοιπων στη Δύση, είναι ο πάπας και η Βενετία, τότε, μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε καταδεικνύεται ότι απότοκο του αλληλοσπαραγμού μεταξύ των δύο είναι η έλλειψη ενότητας στον χριστιανικό κόσμο.

Επομένως, αν η επιθυμητή ενότητα απέναντι στους άπιστους είναι το κλειδί, για να αντιμετωπιστεί ο εχθρός, τότε η ενότητα δεν εμφανίζεται μέσα την θρησκεία και τον πάπα. Αυτό εξηγείται επειδή η *οικουμενική ιδέα* υποσκελίζεται από τον *πολιτικό ρεαλισμό* απότοκο των ιδεών του Ουμανισμού και της Αναγέννησης, προσκρούοντας στην αντίληψη περί *ευρωπαϊκής ισορροπίας*, απότοκο της ανάδυσης μιας πρώιμης μορφής των εθνικών κρατών. Επίσης, η ενότητα δεν εμφανίζεται ούτε μέσα από τη Βενετία, επειδή αυτή δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ανάχωμα απέναντι στους Οθωμανούς, εξ αιτίας της επίθεσης που δέχεται από τον πάπα και τα ιταλικά κράτη. Έτσι, η Βενετία, η ισχυρότερη αυτοκρατορία της Δύσης είναι ανήμπορη να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς, αφού η ρεαλιστική της πολιτική και η νεωτερική της πορεία ανακόπτονται ένεκα της αντιζηλίας και του φθόνου των άλλων ιταλικών πόλεων και του πάπα, γεγονός, το οποίο συνέβαλε στην αποδυνάμωση της ιταλικής χερσονήσου, καθιστώντας αδύνατη την ιταλική ενοποίηση που τόσο επιθυμούσε ο Μακιαβέλι μέσα από τον *Ηγεμόνα*.

Μολονότι, η Βενετία δεν αποσκοπεί να αποσοβήσει τους Οθωμανούς ως ηγέτιδα των χριστιανών, επειδή γι' αυτήν προέχει η πολιτική της επιβίωση μέσα από τη διατήρηση της εμπορικής της αυτοκρατορίας, εντούτοις, ήταν η μόνη δύναμη που θα μπορούσε –υπό προϋποθέσεις– να αντιταχθεί στους Οθωμανούς. Αν η παρουσία της Γαληνοτάτης στη Μεσόγειο ισοδυναμεί με τις βενετικές κτήσεις της, τότε, ιδίως μετά από την πτώση της Κύπρου το 1571, το μόνο ανάχωμα απέναντι στις οθωμανικές βλέψεις που στόχευαν σε κυριαρχία σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη ήταν η Κρήτη.

Επιπρόσθετα, παρά τα δείγματα της βενετικής ρεαλιστικής πολιτικής που παρουσιάζονται στην Κρήτη (ώστε να διαμορφωθεί ένα ευνοϊκό κλίμα ανάμεσα στον κρητικό πληθυσμό και στη Γαληνοτάτη), είτε μέσα από την ευνοϊκή πολιτική των *προβλεπτών* μετά από το 1571, είτε μέσα από τις ευνοϊκές συνθήκες για τη δράση των Ακαδημιών, το μίσος του πληθυσμού της υπαίθρου απέναντι στους Βενετούς κατακτητές του, ενισχύεται ακόμη περισσότερο. Η καταπίεση που δέχονταν αυτός ο πληθυσμός από τη Βενετία ήταν τόσο έντονη, με αποτέλεσμα οι όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των *προβλεπτών* που στόχο είχαν να κερδίσουν τη στήριξη του ενώπιον μιας οθωμανικής επίθεσης, να αποδεικνύονται ατελέσφορες. Σ' αυτό συμβάλλει η βυζαντινή ιδεολογία που αν και εξασθενημένη, δεν παύει να επηρεάζει ακόμη τους Κρητικούς και κυρίως αυτούς που ανήγαγαν την καταγωγή τους στα 12 αρχοντόπουλα. Μάλιστα, οι Βενετοί ανησυχούν για μια ενδεχόμενη οθωμανική επίθεση και τη στάση που θα κρατούσαν αυτοί οι κάτοικοι απέναντι σε μια τέτοια επίθεση.

Με βάση το ιστορικό πλαίσιο και την επισκόπηση της πορείας των δυνάμεων που επηρεάζουν ιδεολογικά την Κρήτη, έγινε η ενδοκειμενική ανάλυση του *Ερωτόκριτου* (Τρίτο Μέρος) με στόχο την ένταξή του στα ιστορικά και φιλοσοφικά συμφραζόμενα του καιρού του. Η συμβολή της παρούσας διατριβής σε αυτό το πεδίο έρευνας έγκειται στην παράθεση επιπλέον παραδειγμάτων που ενισχύουν τα πορίσματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Πριν από την ενδοκειμενική ανάλυση, στο *Δεύτερο Μέρος* παρουσιάστηκαν οι λόγοι, για τους οποίους επιλέχθηκε ο *Ερωτόκριτος* και όχι κάποιο άλλο έργο της κρητικής λογοτεχνίας.

Κάποιοι από τους λόγους που εξηγούν τη μελέτη του *Ερωτόκριτου*, ήταν η ευρεία διάδοση, η απήχηση που γνώρισε σε βάθος χρόνου και η απόδοση του χαρακτηρισμού εθνικό στο ποίημα, όσον αφορά στη μεταγενέστερη πρόσληψή του. Τέλος, η παραμυθική-

---

άχρονη πλαisiώση του κειμένου προσφέρει τη δυνατότητα στο κοινό να αντικρύσει τον *Ερωτόκριτο* ως τραγούδι, (ή ως προφορικό κείμενο), ή ακόμη και ως θεατρικό δρώμενο, επειδή έχει τις προδιαγραφές να παρασταθεί.

Το παραμυθικό στοιχείο και ο άχρονος χαρακτήρας τοποθετημένα πίσω από το «αθώο» λογοτεχνικό περίβλημα θα διευκόλυναν τον συγγραφέα να εκφράσει τις απόψεις του ως προς τα ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής του, επιδιώκοντας να μετακενώσει τα μηνύματά του στον λαό της Κρήτης.

Σε αυτό το πλαίσιο αναλύθηκε ο τρόπος που διατυπώνουν τις θέσεις τους άλλοι λόγιοι του νησιού, κάποιιοι εκ των οποίων ήταν σημαίνουσες προσωπικότητες στις κρητικές Ακαδημίες (Francesco Barozzi, Andrea Cornaro, Αντώνιος Καλλέργης, Γεώργιος Χορτάσης), καθώς και προσωπικότητες που δουν λίγο μεταγενέστερα στην Ευρώπη, (Γαλιλαίος). Τέθηκε ο προβληματισμός αν διατυπώνουν τις θέσεις τους μέσα από τα έργα τους, με έναν τρόπο συγκαλυμμένο, όπως επέβαλλε ο φόβος απέναντι στην Αντιμεταρρύθμιση.

Ως προς το θέμα των αφιερώσεων, είναι πιθανόν μέσα από αυτές να προβάλλουν με κρυπτικό τρόπο τις θέσεις τους, οι οποίες έρχονται σε αντιδιαστολή με την Αντιμεταρρύθμιση. Από τη μια, ο Barozzi –που έχει επιβαρυμένο παρελθόν με την καταδίκη από την Ιερά Εξέταση– κατά πάσα πιθανότητα συντάσσει κατόπιν παραγγελίας και αφιερώνει την *Περιγραφή* στον *προβλεπτή* Foscarini, κερδίζοντας έτσι την εύνοιά του, ενώ την ίδια ώρα συμβάλλει στο έργο του Foscarini να ετοιμάσει την Έκθεσή του προς τη μητρόπολη. Από την άλλη, ο Andrea Cornaro ο οποίος διατηρεί φιλικές σχέσεις με τον Barozzi, αφιερώνει ποιήματα σε βενετούς ευγενείς και καθολικούς επισκόπους σε Βενετία και Κρήτη.

Ωστόσο, η ανάλυση επικεντρώθηκε στο πώς αυτές οι προσωπικότητες των Ακαδημιών, διατυπώνουν τις απόψεις τους ως προς την αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου. Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, συνάγεται ότι για τον Andrea Cornaro, τον Αντώνιο Καλλέργη, τον Francesco Barozzi, τον Γεώργιο Χορτάση και τον Βιτσέντζο Κορνάρο προέχει η διασφάλιση της ακεραιότητας της Κρήτης, αν και το εκφράζουν με διαφορετικό τρόπο.

Οι αφιερώσεις του Χορτάση προορίζονται σε άρχοντες και των δύο ευγενειών, γεγονός που επαληθεύει την άποψη του Vincent ότι τα ελληνικά έργα του Χορτάση και των συγχρόνων του δεν θίγουν τους κρητικούς άρχοντες, ούτε τις βενετικές αρχές.

Ο Αντώνιος Καλέργης, ο Andrea Cornaro και ο Francesco Barozzi προβάλλουν την αναγεννημένη Κρήτη και τη σύνδεσή της με τη Βενετία. Αν μέσα από την *Historia Candiana* του Andrea Cornaro αναδεικνύεται η αξία της βενετοκρητικής αριστοκρατίας στα μάτια της μητρόπολης και πριμοδοτείται η επιδιωκόμενη ενότητα του χριστιανικού κόσμου απέναντι στο Ισλάμ, τότε, τόσο η αποσιώπηση του Andrea Cornaro περί οθωμανικού κινδύνου, όσο και η υπόρρητη αναφορά στον οθωμανικό κίνδυνο εκ μέρους του Βιτσέντζου Κορνάρου στον *Ερωτόκριτο*, αποτελούν πτυχές του ίδιου στόχου, δηλαδή της επιβίωσης της Κρήτης.

Αν ο Andrea Cornaro επιδιώκει να διασφαλίσει την ακεραιότητα της Κρήτης μέσα από την ανάδειξη της τάξης του στην μητρόπολη, ο Βιτσέντζος Κορνάρος απευθυνόμενος στους γνώστες του κρητικού ιδιώματος –μεταξύ των οποίων και κάποιοι περισσότερο μαχητικά ορθόδοξοι, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως απόγονους των 12 αρχοντόπουλων– προβάλλει, πέραν από την αναγεννημένη από το παρελθόν της Κρήτη και τη σύνδεσή της με τη μητρόπολη Βενετία, καθώς και την αξία της τοπικής αριστοκρατίας του νησιού, η συνεργασία της οποίας με τη βενετοκρητική αριστοκρατία θα δημιουργούσε ένα ανάχωμα, ικανό να απομακρύνει την οθωμανική κατάκτηση του νησιού.

Ακολουθώντας, επικεντρωμένοι στο ευρύτερο ευρωπαϊκό φάσμα, η έρευνα εστίασε στον Γαλιλαίο και στο έργο του *Διάλογος*, πίσω από τον «λογοτεχνικό μανδύα» του οποίου εκφέρονται οι αντίθετες (συγκριτικά με την καθολική εκκλησία) απόψεις γύρω από το κοπερνίκαιο σύστημα.

Λαμβάνοντας υπόψη, από τη μια, το γεγονός ότι οι πνευματικοί άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να αποτυπώσουν τις θέσεις τους, μέσα από τα έργα τους, επιτελώντας έτσι τον ρόλο τους ως συνδιαμορφωτές των πολιτικών γεγονότων και από την άλλη, ότι τόσο στην Ευρώπη όσο και στον ελλαδικό χώρο, περιλαμβανομένης της Κρήτης, διεξάγονταν γκρίστρες κατά τις δημόσιες εκδηλώσεις, συνάγεται το εξής.

Ίσως η ιδιαίτερη απήχηση που γνώρισαν οι σκηνές των κονταροκτυπημάτων του *Ερωτόκριτου*, ενισχύει τη θέση ότι ο Κορνάρος επιδιώκει μέσα από αυτές τις ιπποτικές αναμετρήσεις να παρακινήσει –ήδη από τους πρώτους στίχους– το κοινό του (τόσο, το

μορφωμένο κοινό των Ακαδημιών, όσο και την πλειονότητα των κατοίκων του νησιού που μιλούν την κρητική διάλεκτο) να τον ακούσει και να ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση.

Επίσης, την πιο πάνω θέση ενισχύει η δυνατότητα αναπαράστασης σκηνών της γκιόστρας σε εκδηλώσεις του καρναβαλιού, καθώς και η δυνατότητα εντοπισμού –μέσα από τις γκιόστρες– συμβολισμών περί της ταυτότητας και του ιδεολογικού προσανατολισμού, τόσο από τους Κρητικούς της εποχής του ποιητή, όσο και από τον ελληνισμό μεταγενέστερα. Μάλιστα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις του Vittì και του Κακλαμάνη για τον ρόλο που έχει η λογοτεχνία και ο *Ερωτόκριτος* κατά τη διάρκεια κρίσιμων ιστορικά φάσεων για το νησί, όπως ήταν η περίοδος πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1669.

Κύριο πεδίο διερεύνησης αποτελεί η ενδοκειμενική ανάλυση με αιχμή του δόρατος, τις υποτιτικές αναμετρήσεις, τόσο αυτές που διεξάγονται στο πεδίο της μάχης, όσο και στο «πεδίο των προξενιών».

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, το έργο πέρα από δείγμα της *ανατρεπτικότητας* των επιλογών του συγγραφέα, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως λογοτεχνικό πεδίο διατύπωσης της κορναρικής θέσης ως προς το ιδεολογικό δίλημμα. Επιπλέον, τέθηκαν κι άλλα παραδείγματα, τα οποία αποδεικνύουν ότι ο *Ερωτόκριτος* έχει σοφιλιασμένα νοήματα σχετικά με τις πολιτικές, ιστορικές και φιλοσοφικές δομές της εποχής του.

Υποστηρίχθηκε ότι η μονομαχία Καραμανίτη-Κρητικού, διαμάχη που έχει ως επακόλουθο τη δημιουργία της αντιοθωμανικής σύρραξης ενάντια στον Σπιθόλιοντα και στον υποστηρικτή του, τον Δρακόκαρδο, δύναται να απηχεί την αραβική επίθεση που απειλεί το Βυζάντιο επί Λέοντα Γ'. Μάλιστα, σε αυτό συντείνει η θέση του Αλεξίου ότι οι δώδεκα υπότες της γκιόστρας παρουσιάζουν συνάφεια με τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων, (θρύλο στον οποίο στηρίχτηκαν οι Κρητικοί στην προσπάθειά τους να αναγάγουν την καταγωγή τους στο Βυζάντιο ως απόγονοι του Νικηφόρου Φωκά). Επίσης, η επίθεση από έναν αλλόθρησκο συσπειρώνει τον βυζαντινό πληθυσμό, ενώ μετά από αυτή την επίθεση είναι που επιστρατεύεται η *ανατολική ιδεολογία*, η οποία διακρίνει την περίοδο της Εικονομαχίας. Εν αντιθέσει με τη *δυτική ιδεολογία*, η οποία αποσκοπούσε στην ανάκτηση των χαμένων ρωμαϊκών εδαφών, η *ανατολική ιδεολογία* επιστρατεύεται από την

αυτοκρατορία στην προσπάθειά της να ενισχύσει την παρουσία της ενώπιον των συνεχών απειλών στα υπάρχοντα εδάφη της.

Έτσι, με αφορμή την αραβική απειλή γίνονται υποχωρήσεις στην αυτοκρατορία, έτσι όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα από τη διάλυση των θρησκευτικών δογμάτων, ούτως ώστε να κερδηθεί η υποστήριξη των Μονοφυσιτών της Ανατολής, ενώπιον μιας νέας επίθεσης. Η Εικονομαχία λήγει το 843 με την επικράτηση των εικόνων και την ενισχυμένη παρουσία της ορθοδοξίας, ενώ η Εικονομαχία φαίνεται να ευνοεί την εμφάνιση της μακεδονικής αναγέννησης του 9^{ου}-11^{ου}αι., η οποία επαναφέρει το ενδιαφέρον για την ελληνική παιδεία.

Με βάση την ανάλυση, κρίθηκε ότι στον *Ερωτόκριτο* μετά την επίθεση του Καραμανίτη, τη δημιουργία της αντιοθωμανικής συσπείρωσης, καθώς και μέσα από τις εξελίξεις που ακολουθούν το τέλος της γκιοστρας, προβάλλεται έντονα η θρησκεία, αλλά αποδυναμωμένη. Μια αποδυνάμωση που γίνεται ολοένα και πιο φανερή με τα συνεχή πλήγματα που δέχεται, έτσι όπως παρουσιάζονται με την αποχώρηση του Πιστόφορου από την γκιοστρα έπειτα από τη βράβευσή του από την Αρτέμη και την ανεπιτυχή έκβαση των προξενιών του προς την Αρετή.

Κρίνεται ότι μετά την πρώτη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη –η οποία είναι θρησκευτικά προσδιορισμένη– έπονται ιπποτικές αναμετρήσεις που πιθανόν να απηχούν την αλλαγή του κέντρου βάρους από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, προς την ανάδειξη γνωρισμάτων περισσότερο προσδιορισμένων από την προσωπική αξία του ανθρώπου και τις αρετές του.

Αναλύοντας την επιλογή του Κορνάρου να ορίσει την τελική τριάδα Ρωτόκριτου, Χαρίδημου, Κυπρίδημου υπο το πρίσμα της ονοματολογικής εξέτασης των ιπποτών και της τελικής ανάδειξης του Ρωτόκριτου ως νικητή της γκιοστρας, συνάγεται το εξής. Αν στη βάση του τριγώνου της τριάδας των ιπποτών που επιλέγονται από τον Ηράκλη, βρίσκονται η Κύπρος και η Κρήτη με τους εκπροσώπους τους Κυπρίδημο και Χαρίδημο, τότε στην κορυφή του τριγώνου βρίσκεται ο Ρωτό-κριτος, όνομα που αντανακλά τον έρωτα (νησί του οποίου θεωρείται η Κύπρος) και την Κρήτη, όπως υποστηρίζει ο Holton. Αντίθετα, ο Πιερής υποστηρίζει ότι η Κρήτη απηχείται κυρίως μέσα από το όνομα Κριτίδης. Μέσα από την ανάλυση των ιπποτικών αναμετρήσεων υποστηρίζεται ότι αν και ηχητικά το όνομα Ρωτόκριτος απηχεί την Κρήτη, στην ουσία αυτό δηλώνεται εντονότερα μέσα από τη νίκη

του Κριτίδη ενάντια στον Άριστο και την τελική επικράτησή του ενάντια στα προξενιά του Πιστόφορου.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της ανάλυσης των ιπποτικών αναμετρήσεων στην γκιόστρα, πέρα από τη σύνδεση Δρακόκαρδου-Ρωτόκριτου και Δρακόκαρδου-Καραμανίτη, παρουσιάστηκαν κι άλλα παραδείγματα, τα οποία φανερώνουν τη σύνδεση μεταξύ Δρακόκαρδου-Πιστόφορου. Σε αυτό το εγχείρημα στάθηκε χρήσιμη η σύγκριση των περιγραφών στις μπρέζες των δύο, περιγραφές, οι οποίες παρουσιάζουν ομοιότητες, ως προς την εμφάνιση των λέξεων *ολπίζω*, *ελπίδα* και *δυσκολίες*. Τέλος, καταλήξαμε ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ Καραμανίτη-Δρακόκαρδου-Πιστόφορου ενισχύοντας τα πορίσματα για τη συνέχεια της Βυζαντινής μέσα από την Οθωμανική αυτοκρατορία στον *Ερωτόκριτο*.

Επίσης, η διερεύνηση των τριών τελευταίων μονομαχιών των ιπποτών της τελικής τριάδας (Ρωτόκριτος-Δρακόκαρδος, Κυπρίδημος-Πιστόφορος, Χαρίδημος-Τριπόλεμος) οδήγησε στο συμπέρασμα ότι συμβολίζουν τους τρεις πολέμους που καλείται να περάσει Ρωτόκριτος πριν από την απόκτηση της Αρετής. Εν ολίγοις, απηχούν τη συμμετοχή του Ρωτόκριτου στη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη μέσα από την αντιοθωμανική συσπείρωση, τη συμμετοχή και τη νίκη του Ρωτόκριτου στην γκιόστρα, ενώ τέλος το τρίτο στάδιο πολέμου που πρέπει να περάσει ο ομώνυμος ήρωας είναι η μονομαχία του ως Κριτίδη εναντίον του Άριστου. Ακόμη, διαπιστώθηκε ότι οι τρεις τελευταίοι ιππότες που αντιμετωπίζει η εκλεκτή τριάδα έχουν τον χαρακτηρισμό *δράκος*, χαρακτηρισμό που έχει και ο Κρητικός, σε αντίθεση με τα άλλα δύο *αστέρια της γκιόστρας*.

Επιπλέον, τα ονόματα των ιπποτών που αντιμετωπίζει ο Κρητικός στην γκιόστρα (Καραμανίτης, Δρακό-μαχος, Νικό-στρατος, Τρι-πόλεμος), κρίθηκε ότι επίσης μαρτυρούν με τη σειρά τους τα στάδια, μέσα από τα οποία περνά ο Ρωτόκριτος πριν από την απόκτηση της Αρετής, ενώ κάποια απ' αυτά φαίνεται ότι υπονοούν στιγμές της βυζαντινής ιστορίας.

Αρχικά, η νίκη της αντιοθωμανικής ομάδας ιπποτών απέναντι στον Καραμανίτη που θεωρείται σύμβολο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, πιθανόν να συμβολίζει την εξομίωση μεταξύ πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, η οποία επικρατεί στο Βυζάντιο ακόμη και μετά από την Δ' Σταυροφορία, έτσι όπως εκφράζεται μέσα από την *ιθαγενή αντίδραση*. Σύμφωνα με τους θιασώτες αυτής της τάσης, η όποια απόκλιση από τις επιταγές της ορθοδοξίας, θα σήμαινε το τέλος της αυτοκρατορίας.

Το ενδεχόμενο να εξακολουθεί να εκφράζεται η *ιθαγενής αντίδραση* και μετά από την πρώτη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη είναι εμφανές, έτσι όπως παρουσιάζεται α) μέσα από την γκιόστρα στην οποία μετέχουν 12 αρχοντόπουλα, καθώς και β) μέσα από την αποστολή των προξενιών του Πιστόφορου. Στην πορεία, αφού ο Ρωτόκριτος δώσει *μάχη* απέναντι στο σύμβολο του *δράκου*, αντιμετωπίζοντας τον Δρακόκαρδο και τον Πιστόφορο με τα προξενιά του, θα στεφθεί «νικητής της στρατάς» (υποδηλώνοντας το όνομα του Νικόστρατου) που πορεύθηκε, μόνο αφού περάσει και τον «τρίτο πόλεμο» (υπονοώντας το όνομα του Τριπόλεμου), δηλαδή νικώντας τον Άριστο.

Τέλος, παρατηρείται συνάφεια ανάμεσα στη μονομαχία Τρι-πόλεμου-Κρητικού και στη μονομαχία Κριτίδη-Άριστου. Αν η φιλία Κρητικού-Νικόστρατου είναι η συνέχεια της φιλίας που συνέδεε τους πατεράδες τους, αρχής γενομένης από τη *μαλιάν* στην Σκλαβουνιά, τότε αυτή η φιλία έρχεται σε αντίθεση με την εχθρότητα Κρητικού-Τριπόλεμου, η οποία ενδεχομένως να απορρέει από την ίδια *μαλιά*. Αν, σύμφωνα με τον Vincent, η καταγωγή του Χαρίδημου ανάγεται στα 12 αρχοντόπουλα του Νικηφόρου Φωκά του Βυζαντίου, τότε ενδεχομένως να συνάγεται ότι ο πατέρας του Κρητικού είναι εκπρόσωπος μιας παλαιότερης γενιάς της Κρήτης. Η σύνδεση του θρύλου με τον Κρητικό επαληθεύεται μέσα από α) την ηγετική του παρουσία στην αντιοθωμανική συσπείρωση και μέσα από β) τη φιλία που δημιουργεί με τον Νικόστρατο (με αφορμή τη φιλία των πατεράδων τους), δείγμα ενδεχομένως της κοινής ιδεολογίας που τους συνδέει, δηλαδή μιας ιδεολογίας που την ίδια ώρα τον διαχωρίζει από τον Τριπόλεμο. Αν ο Τριπόλεμος συνδέεται με τη διαμάχη οθωμανικού και βυζαντινού στοιχείου, τότε οι τελευταίες μονομαχίες των άλλων δύο ιπποτών της τελικής τριάδας, δηλαδή του Κυπρίδημου και του Ρωτόκριτου με τον Πιστόφορο και τον Δρακόκαρδο αντίστοιχα, κρίνεται ότι έχουν κάποια σχέση με τα αντίπαλα στρατόπεδα αυτής της *μαλιάς*.

Αφενός, ο Πιστόφορος του Βυζαντίου συνδέεται με τον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων και αφετέρου ο Δρακόκαρδος, δια μέσου της σύνδεσής του με τον Καραμανίτη, συμβολίζει το οθωμανικό στοιχείο. Τέλος, ένα κοινό που έχουν τα *αστέρια* της γκιόστρας και το οποίο φαίνεται μέσα από τις τελευταίες αναμετρήσεις τους είναι η επικράτησή τους απέναντι σε ιππότες που εκπροσωπούν το βυζαντινό και το οθωμανικό στοιχείο.

Η *μπιστική φιλιά* που θα κρατήσει το νησί *αλύγιστο* σύμφωνα με την ιμπρέζα του Τριπόλεμου συμβολίζεται μέσα από την τρίτη και τελευταία μονομαχία (ή αλλιώς τον «τρίτο

πόλεμο») του Ρωτόκριτου-Κριτίδη με τον Άριστο. Οι λέξεις *αγκαλιασμένοι, ξαναγκαλιάζονται, αγκαλιάζονται* εμφανίζονται τόσο, στη μονομαχία Νικόστρατου-Κρητικού αντανακλώντας τη φιλική σχέση δύο πολεμιστών, όσο και στην τελευταία μονομαχία, παραπέμποντας ίσως στην *μπιστική φιλιά* που θα διατηρήσει το νησί *αλύγιστο*. Μια *μπιστική φιλιά*, η οποία διαγράφεται λογοτεχνικά μέσα από τη μονομαχία Άριστου-Κριτίδη, παραπέμποντας στους δεσμούς Κρήτης-Βενετίας, οι οποίοι θα ήταν δυνατό να διασφαλίσουν την επιτυχή αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου που ελλοχεύει για την Κρήτη.

Μολονότι, η πορεία του ήρωα είναι νικηφόρος μέσα από τη νίκη ενάντια στον Καραμανίτη και στην γκιάστρα, ο Ρωτόκριτος δεν αποκτά την Αρετή. Αντίθετα, η πορεία προς την τελική ευόδωση του στόχου του θα επισφραγιστεί μόνο κατόπιν της επικράτησής του απέναντι στον *δράκο* Πιστόφορο, μέσα από τη «μάχη» που δίνουν στο «πεδίο των προξενιών». Μια «μάχη» που πρέπει να περάσει από τον «τρίτο πόλεμο», δηλαδή την τελευταία μονομαχία με τον Άριστο, αποτέλεσμα της οποίας είναι η εξουδετέρωση των εχθρών που απειλούν την Αθήνα και ταυτόχρονα η τελεσίδικη απομάκρυνση των προξενιών του Πιστόφορου, επειδή ο ξένος ιππότης Κριτίδης εγκρίνεται από τον Ηράκλη να γίνει γαμπρός του.

Τέλος, αν ένας θρησκευτικά προσδιορισμένος πόλεμος, όπως ήταν η διαμάχη αλλόθρησκων (Καραμανίτης-Χαρίδημος) είναι μια ευκαιρία σε ένα πρώιμο επίπεδο, για να αποδείξει ο Ρωτόκριτος την ανδρεία και την πολεμική του ικανότητα, τότε την ίδια ώρα ένας τέτοιος πόλεμος, παρ' όλη τη νίκη που εξασφαλίζει, δεν τον οδηγεί στην απόκτηση της ύψιστης αξίας, της Αρετής. Αντίθετα, κάτι τέτοιο συντελείται μέσα από έναν πόλεμο που δεν διακρίνεται για τη διαφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των αντιπάλων. Τέτοιος υπήρξε ο πόλεμος μεταξύ των ομόθρησκων Κριτίδη και Άριστου. Η μελέτη των λέξεων *ξένος, εχθρός, οχθρός, οχουθρός, οχτρός* έδειξε ότι εχθροί και ξένοι για το βασίλειο της Αθήνας αποκαλούνται οι Βλάχοι, ο Πιστόφορος και ο Ρωτόκριτος (εχθρός)-Κριτίδης (ξένος) μέσα από τη διπλή του ταυτότητα. Στο τέλος, αφού ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης νικήσει τον Άριστο και κερδίσει την αποδοχή του βασιλιά να γίνει γαμπρός του, θα απεκδυθεί την ταυτότητα του ξένου Κριτίδη, παρουσιάζοντας την πραγματική του όψη, αυτή του Αθηναίου Ρωτόκριτου. Επιπρόσθετα, θα πάψει να θεωρείται εχθρός για τον Ηράκλη και θα γίνει η ελπίδα του βασιλείου μέσα από τον γάμο του με την Αρετή.

Εν κατακλείδι, στην περίπτωση των Βυζαντινών και των Αράβων ο πόλεμος με έναν αλλόθρησκο έχει ως επακόλουθο την απόκτηση μιας βυζαντινής ταυτότητας, θρησκευτικά προσδιορισμένης. Τηρουμένων των αναλογιών στον *Ερωτόκριτο*, τόσο η πρώτη μονομαχία με τη δημιουργία της αντιοθωμανικής ομάδας των ιπποτών που τάσσονται ενάντια στον Καραμανίτη, όσο και η γκιόστρα με την παρουσία των 12 αρχοντόπουλων και με τη βράβευση του Πιστόφορου είναι προσδιορισμένες από το θρησκευτικό στοιχείο και δεν οδηγούν τον Ρωτόκριτο να αποκτήσει την Αρετούσα.

Αντίθετα, τα πράγματα διαφέρουν κατά τη διεξαγωγή πολέμων μεταξύ ομόθρησκων-ξένων, όπου χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιου πολέμου υπήρξε η φραγκική κατάληψη της Πόλης με τη σταυροφορία του 1204. Τότε η ανάγκη αυτοκαθορισμού του εαυτού σε σχέση με τον άλλο, ο οποίος είναι ομόθρησκος οδηγεί στην ανάγκη να αντληθούν στοιχεία από μια δεξαμενή, στην οποία δεν είχαν άμεση πρόσβαση οι ομόθρησκοι κατακτητές. Αυτή η δεξαμενή απαντά στο αρχαιοελληνικό παρελθόν και στην ανάγκη για σύνδεση των Βυζαντινών με αυτό. Έτσι, θα ξεχώριζαν από τους Λατίνους. Η στροφή στην αρχαιοελληνική σφαίρα σημαίνει ταυτόχρονα και την αλλαγή στη βάση της ιδεολογίας τους. Με την πτώση της Πόλης υπάρχει η ανάγκη για τους Βυζαντινούς να κρατηθούν μέσα από ένα διαφορετικό ιδεολογικό υπόβαθρο, αφού η θρησκεία παύει να έχει τον ρόλο που είχε πριν από τη σύγκρουση με τους ομόθρησκους Δυτικούς.

Mutatis mutandis, η τελευταία μονομαχία Κριτίδη-Άριστου ενδέχεται να παρουσιάζει αναλογίες με την επίθεση των Λατίνων του 1204. Αν μετά τη μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη ακολουθεί η γκιόστρα στην οποία ο Ρωτόκριτος επιθυμεί να συμμετάσχει, έχοντας την αίσθηση του χρέους να κερδίσει τη τζόγια χωρίς να την αφήσει στα χέρια των ξένων ιπποτών, τότε ίσως να αντανakλάται κατά κάποιον τρόπο ο αυτοκαθορισμός και η συνείδηση του ανήκειν σε ένα σύνολο, εν προκειμένω της Αθήνας. Ωστόσο, παρά τη νίκη του Ρωτόκριτου, η Αρετή μετά από το τέλος της γκιόστρας δεν γίνεται γυναίκα του. Αντιθέτως, η απειλή από έναν λαό ομόθρησκο είναι που θα αναδείξει στον μέγιστο βαθμό τη φιλοπατρία και την αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα. Η τελευταία μονομαχία δύναται να παρουσιάζει συνάφειες με το *αναγεννητικό κίνημα*, το οποίο παρουσιάζεται μετά από την Δ' Σταυροφορία του 1204.

Αν η τελική τριάδα των πολεμιστών νικά, μεταξύ άλλων, πολεμιστές που εκφράζουν υπόρρητα το Βυζάντιο και την Οθωμανική αυτοκρατορία, τότε ο Κριτίδης νικά τον τελευταίο

του αντίπαλο μετά από τη δεύτερη εξορία του στην Έγριπο. Υποστηρίζεται ότι ο ποιητής δεν επιλέγει τυχαία την Έγριπο ως τόπο εκκίνησης του μαύρου Κριτίδη. Ίσως, η επιλογή της *μαύρης γέφυρας*, της βενετικής κτήσης της Έγριπου, να αποκωδικοποιεί τη θέση του ποιητή γύρω από τα πολιτικά τεκταινόμενα και τις επιλογές που δύναται να κάνει ο πληθυσμός του νησιού. Με λίγα λόγια, ο Ρωτόκριτος μέσα από τη δεύτερη εξορία του και τα φίλτρα της μάγισσας στην Έγριπο και αφού νικήσει τον Άριστο, κατορθώνει να κερδίσει την Αρετή.

Οι *δυσκολίες* που εμφανίζονται ως επί το πλείστον στο θέμα του γάμου και του έρωτα, θα πάψουν στο τέλος όταν τα προξενιά του ρηγόπουλου του Βυζαντίου δεν θα υφίστανται ως απειλή για το ερωτευμένο ζευγάρι. Επιπλέον, μέσα από τη μελέτη της λέξης *αἰτοί* στο κορναρικό έργο εντοπίστηκαν πιθανές απηχήσεις των δύο αετών του μύθου του Λυκαίου Δία, (που σύμφωνα με τον Σβορώνο συμβολίζουν την Ανατολή και τη Δύση), με τους Άριστο-Κριτίδη.

Με αφορμή τη μελέτη της λέξης *δράκος*, δόθηκαν κάποιες απαντήσεις σχετικά με το αν ο *δράκος* που μετά από το 1204 απεικονίζεται στην αγιογραφία, συμβολίζοντας τον Οθωμανό και ο *δράκος* των δημοτικών τραγουδιών, αντανακλάται μέσα από ιππότες του έργου. Η απειλή των προξενιών του Πιστόφορου για τους δύο ερωτευμένους πρωταγωνιστές και η απειλή των Βλάχων για την Αθήνα και συνεπώς για την Αρετή, έχουν κοινή βάση τη βυζαντινή ιδεολογία. Η θέση αυτή στηρίχθηκε στα πορίσματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας περί ταύτισης της Βλαχιάς του Κορνάρου με την Μολδοβλαχία, οι ηγέτες της οποίας θεωρούσαν τους εαυτούς τους διαδόχους του Βυζαντίου, καθώς και στο ότι η Μολδοβλαχία χαρακτηρίζεται ως *το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*. Μάλιστα, και οι δύο απειλές φαίνεται ότι παύουν να υφίστανται μετά από την επικράτηση του Κριτίδη στην τελευταία μονομαχία.

Επιπροσθέτως, ο ρόλος που έχει η δήλωση ή όχι της καταγωγής των ιπποτών κατά την έκβαση των ιπποτικών αναμετρήσεων είναι καθοριστικός. Για παράδειγμα, η έχθρα μεταξύ των πατεράδων του Κρητικού και του Καραμανίτη προσδιορίζει και τους ίδιους, ενώ το ίδιο συμβαίνει με τη φιλία του Νικόστρατου και του Κρητικού που φαίνεται να είναι συνέχεια της φιλικής σχέσης των πατεράδων τους. Το τέλος που δίνεται υπέρ του Ρωτόκριτου-Κριτίδη στον «πόλεμο των προξενιών» αποδίδεται στο γεγονός ότι αυτός ο ιππότης ακολούθησε έναν μοναδικό δρόμο ως προς την αποστολή προξενιών στην Αρετή. Χωρίς να ακολουθήσει την παραδοσιακή οδό –όπως αποπειράθηκε ανεπιτυχώς στο παρελθόν, ζητώντας τη

μεσολάβηση του πατέρα του, Πεζόστρατου– αποφασίζει να μην προβάλει την καταγωγή του.

Μάλιστα, η καταγωγή του ή τα γονικά του όπως λέει ο Κορνάρος δεν γνωστοποιούνται ακόμα και όταν αυτός επιλέγεται ως εκπρόσωπος της Αθήνας στη μονομαχία με τον Άριστο. Επιπλέον, η επιλογή του ως μονομάχου της Αθήνας δεν γίνεται εξ αιτίας της καταγωγής του, αλλά εξ αιτίας της προσωπικής του αρετής και των πολεμικών του ικανοτήτων. Από την άλλη, ο Άριστος αποκαλύπτει τη συγγένειά του με τον Βλαντίστρατο, συγγένεια που έχουν, όπως δηλώνεται, από *γυναίκειον αίμα*.

Αν η μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη και η διεξαγωγή της γκιόστρας, έτσι όπως αναλύθηκε, οδηγούν σε ήττα των ιπποτών που συμβολίζουν το οθωμανικό ή το βυζαντινό στοιχείο, τότε η μονομαχία Κριτίδη-Άριστου πέρα από την αποσόβηση της διπλής απειλής για την Αρετή και την Αθήνα, (των Βλάχων και συνακολούθως των προξενιών του Πιστόφορου), αποτελεί πτυχή της κορναρικής «διορθωτικής» θέσης απέναντι στα πολιτικά τεκταινόμενα.

Αυτή η αναμέτρηση φέρνει τους δύο ιππότες σε άμεση επαφή, ενώ η χρήση από τον Κορνάρο της λέξης *αγκαλιαστά*, λέξη που χρησιμοποιήθηκε για τον Νικόστρατο και τον Κρητικό κατά τη διάρκεια της δικής τους αναμέτρησης, πιθανόν να κρύβει υπαινιγμούς για τη θετικά προσδιορισμένη αναμέτρηση των δύο. Θετικά προσδιορισμένη, γιατί μέσα από την επαφή Ανατολής και Δύσης επισφραγίζονται τα συμφραζόμενα των δύο προηγούμενων ιπποτικών αναμετρήσεων.

Συμφραζόμενα, τα οποία απαντούν μέσα από τον ετεροπροσδιορισμό του Ρωτόκριτου σε σχέση με το οθωμανικό στοιχείο, γεγονός που θα επιτελεστεί εναργέστερα μόνο κατόπιν της εξουδετέρωσης των προξενιών του ρηγόπουλου του Βυζαντίου (εκπροσώπου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία μετά από το 1453 αντικαθίσταται από την Οθωμανική αυτοκρατορία), έπειτα από την επικράτησή του έναντι του Άριστου. Επικράτηση, η οποία όπως αναλύθηκε, συντελείται ως αποτέλεσμα της *αίσθησης της αθηναϊκής του ταυτότητάς* και του καθήκοντος που αυτή του υπαγορεύει να υπερασπίσει τη χώρα του.

Αν το παιδί του παλατιού κέρδεσε τα δώρα κατά την γκιόστρα, τώρα μπαίνει στο παλάτι αποκτώντας την Αρετή και τον θρόνο.

Επιπλέον, λήφθηκε υπ' όψιν η ανάδυση του τοπικού στοιχείου που παρατηρείται σε περιόδους πολιτικής αστάθειας, όπως ήταν η περίοδος μετά από το 1204, όπως για παράδειγμα με την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας μετά από την πτώση της Πόλης και κατά τη βενετοκρατία στην Κρήτη, μετά από την πτώση της Πόλης το 1453.

Αν κατά την αραβοκρατία το τοπικό στοιχείο της Κρήτης είχε τη δύναμη να αφομοιώνει τους Άραβες κατακτητές, με αποτέλεσμα την παρουσία των ονομαζόμενων *αραβοκρητών*, καθώς και να διεκδικεί την ανεξαρτησία του από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, με επακόλουθο κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο, να πραγματοποιείται η επανάσταση του Καρύκη, τότε, επι βενετοκρατίας, ο τοπικός πληθυσμός του νησιού με πρωτεργάτες τα μέλη της αριστοκρατίας που ανάγουν την καταγωγή τους στα 12 αρχοντόπουλα, διεκδικεί την ανεξαρτησία του, σ' ένα αρχικό στάδιο μέσα από τη δράση του Αλέξιου Καλέργη, και την επανάσταση του Αγίου Τίτου.

Ακολούθως, μέσα από το φαινόμενο του συγκρητισμού και τη διαμόρφωση της βενετοκρητικής συνείδησης, καθίσταται εμφανής ο επαναπροσδιορισμός της θέσης της Κρήτης σε σχέση με την Ανατολή και τη Δύση. Σε αυτή την αλλαγή φαίνεται να έχουν κάποιο ρόλο οι συνθήκες που επικρατούν μετά από το 1453 και η στάση των Βενετών, ως προς τη θρησκεία. Αναλογίες υπάρχουν στον τρόπο που χειρίζονται τόσο οι Άραβες, όσο και οι Βενετοί κατακτητές το θέμα της θρησκείας, επειδή δεν επιθυμούν τη θρησκευτική και επομένως την πολιτική εξάρτηση των Κρητικών από το Βυζάντιο, ενώ επίσης ούτε οι ίδιοι οι κατακτητές είναι εξαρτημένοι από τον χαλίφη ή από τον πάπα, αντίστοιχα. Εφαρμόζεται δηλαδή στο νησί ένα σύστημα καθ' όλα κρητικό και υπαγορευμένο από τους ίδιους τους κατοίκους του.

Μέσα από την κειμενική οπτική, υποστηρίζεται ότι το τοπικό στοιχείο στον *Ερωτόκριτο* αντανακλάται μέσα από την «πτώση» της Αθήνας του Ηράκλη και την ανάδειξη της Αθήνας του Ρωτόκριτου.

Αν ο Χαρίδημος από την Κρήτη νίκησε τον Καραμανίτη, αλλά δεν κατάφερε να στεφθεί νικητής στην γκιόστρα, τότε το alter ego του, ο Ρωτόκριτος από την Αθήνα κερδίζει τη τζόγια και με τη νίκη του επι του Άριστου κατορθώνει να διώξει τους Βλάχους, ακυρώνοντας συνάμα τα προξενιά του Πιστόφορου.

Το τοπικό στοιχείο προβάλλεται μέσα από το γεγονός ότι η Αρετή δεν παντρεύεται τον Πιστόφορο που θα την απομάκρυνε από το βασίλειό της, αλλά τον αθηναίο Ρωτόκριτο

που με τη νεωτερικά προσδιορισμένη δράση του επιτρέπει στην κόρη του βασιλιά να «λειτουργήσει» ως κληρονόμος του βασιλείου και να εξασφαλίσει μέσα από αυτόν τον γάμο, το μέλλον και την ολπίδα για το βασίλειο της Αθήνας.

Η απομάκρυνση της διπλής απειλής χάρη στη συμβολή του Ρωτόκριτου-Κριτίδη έχει ως αποτέλεσμα να γίνει σύζυγος της Αρετής και βασιλιάς της Αθήνας. Πρόκειται για τη νέα Αθήνα του βασιλιά Ρωτόκριτου που σηματοδοτεί μια νέα εποχή. Αν η Κρήτη μπορεί να θεωρηθεί alter ego της Αθήνας, κατ' ανάλογο τρόπο που ο Ρωτόκριτος είναι alter ego του Χαρίδημου, τότε ενδεχομένως μέσα από αυτό τον γάμο της Αρετής με τον Ρωτόκριτο να διατυπώνεται μια προωθημένη πολιτικά κορναρική θέση. Απορρίπτεται η επιλογή του ιδεολογικού μονοπατιού της Ανατολής μέσα από την ήττα του Καραμανίτη, των Βλάχων (στο επίπεδο των μονομαχιών) και του Πιστόφορου (στο επίπεδο του «πολέμου των προξενιών»). Αφετέρου, η εισήγηση για μια στροφή προς τη Δύση υπονοείται ενδοκειμενικά μέσα από τη νίκη-πέραςμα του Ρωτόκριτου κατά την τελευταία μονομαχία με τον Άριστο.

Με αφορμή τον πόλεμο Αθήνας-Βλαχιάς διαπιστώνεται ότι πιθανόν η χώρα που διεκδικούν και τα δύο βασίλεια αλλά κερδίζει μόνο η Αθήνα, είναι μια νέα πολιτεία, εν προκειμένω μια νέα Αθήνα που αναδύεται κατόπιν της άρνησης της Αρετής να αποδεχτεί για σύζυγό της τον Πιστόφορο, καθώς και της δράσης του Ρωτόκριτου-Κριτίδη, μια δράση που αντανακλά νεωτερικά στοιχεία.

Αν η πορεία του Ρωτόκριτου αποδίδει λογοτεχνικά την ανασύνθεση της πορείας της Κρήτης από το παρελθόν στο παρόν, καταδεικνύοντας την ιδεολογική πορεία που έχει ακολουθήσει το νησί πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1669, τότε στην πορεία της Αρετής και του Ρωτόκριτου είναι σοφιλιασμένες οι επιλογές που καλείται να κάνει το κοινό του κορναρικού κειμένου, ούτως ώστε να δράσει αναλόγως διαφυλάσσοντας το νησί από μια οθωμανική επίθεση.

Η μετάβαση από τη φαινομενικά επιτυχή, αλλά αναποτελεσματική πορεία του ήρωα μέσα από την πρώτη μονομαχία και την γκιοστρά, στη νίκη απέναντι στον Άριστο και την απόκτηση της Αρετής, μαρτυρεί την αναποτελεσματικότητα που συνεπάγεται η προσκόλληση πληθυσμιακών ομάδων της Κρήτης στην ορθοδοξία και στον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων. Αντίθετα, η σύνθεση του κράματος της ελληνικής παράδοσης κάτω από τη

σκέπη της Βενετίας, θα δημιουργούσε εκείνες τις προϋποθέσεις να διασφαλιστεί η ενότητα στο νησί και να αυξηθούν έτσι οι πιθανότητες για αποσόβηση μιας οθωμανικής επίθεσης.

Η ανάλυση που προηγήθηκε ενισχύει την άποψη του Πιερή ότι η επιλογή της Αρετής να μην παντρευτεί τον Πιστόφορο του Βυζαντίου, αλλά τον αθηναίο Ρωτόκριτο αντανάκλα την επιλογή που εισηγείται ο Κορνάρος για το νησί της Κρήτης. Το μέλλον της Κρήτης δεν είναι το Βυζάντιο που εκπροσωπεί τις ανεδαφικές ελπίδες κάποιας μερίδας του ελληνισμού. Αντίθετα, το μέλλον κρύβεται στη δύναμη που έχει το ίδιο το νησί να αντιληφθεί ποιόν δρόμο πρέπει να ακολουθήσει, για να αντιμετωπίσει ρεαλιστικά το δυσοίωνα παρόν ένεκα της οθωμανικής παρουσίας. Το ευοίωνο μέλλον για την Αθήνα και τους δύο νέους αποδίδεται μέσα από τη δράση των δύο πρωταγωνιστών με αιχμή του δόρατος τη νίκη-πέραςμα του Κριτίδη απέναντι στον Άριστο που έρχεται από την Φραγκιά. Τότε, ο Ρωτόκριτος θα γίνει σύζυγος της Αρετής και βασιλιάς της Αθήνας, προσφέροντάς της μια νέα πορεία, όπως νέος τύπος ηγέτη είναι και ο ίδιος.

Η κρισιμότητα αυτής της επιλογής, (δηλαδή της Δύσης, μέσα από την οποία οι κάτοικοι του νησιού θα αντιληφθούν τη δύναμη που κρύβει ο τόπος τους, για να αντιμετωπίσουν την απειλή), κρύβεται μέσα από τη βαρύτητα που δίνει ο ίδιος ο Κορνάρος στις αναμετρήσεις που λαμβάνουν χώρα στο έργο. Αν ο οθωμανικός κίνδυνος συμβολίζεται στο πρόσωπο του Καραμανίτη, τότε αυτός εκτοπίζεται από τα πρώτα στάδια του έργου. Αντίθετα, η πιο καθοριστικής σημασίας μονομαχία είναι η τελευταία, επειδή το αποτέλεσμά της είναι που θα κρίνει το μέλλον της Αθήνας. Τηρουμένων των αναλογιών το πέραςμα μέσα από την πύλη της Δύσης, δίνει τη λύση στον Ρωτόκριτο για να εισέλθει στην κάμαρα της Αρετής (Ε, 867-868), καθώς και τη λογοτεχνική λύση στο κοινό του ποιήματος για το ιδεολογικό μονοπάτι που πρέπει να ακολουθήσει.

Στο πλαίσιο της τελευταίας μονομαχίας, έννοιες όπως η καταγωγή και η προσκόλληση στη θρησκεία, υποχωρούν, όπως φαίνεται μέσα από την κρυφή καταγωγή του Κριτίδη, η οποία δεν αποτελεί κριτήριο για τον ορισμό του ως εκπροσώπου της Αθήνας, καθώς και μέσα από τον όρκο των δύο βασιλιάδων πριν από την έναρξη της μονομαχίας. Ένας όρκος που αποδεικνύει ότι Βλάχοι και Αθηναίοι είναι συνάμα ομόθρησκοι και εχθροί. Αντίθετα, με αφορμή αυτή τη μονομαχία θα αναδυθούν οι προσωπικές αρετές και ικανότητες του Ρωτόκριτου.

Η πορεία του νέου μέχρι το ευτυχές τέλος απηχεί την παρουσία του *απλού πολίτη* που γίνεται *επικουρικός πολεμιστής* και τέλος ηγεμόνας της χώρας του. Πρόκειται για πτυχές που ίσως μπορούν να συνδεθούν με το μοντέλο του *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι. Με αφορμή τον πόλεμο με τους Βλάχους παρατηρείται η ανεπάρκεια του Ηράκλη, ενώ ο Ρωτόκριτος δρώντας ρεαλιστικά, αδράχνει την ευκαιρία που του δίνεται για να αξιοποιήσει τις περιστάσεις προς όφελός του. Έτσι, ο ίδιος πόλεμος που είναι δείκτης ανεπάρκειας για τον Ηράκλη, αποτελεί την κατάλληλη ευκαιρία που περίμενε ο νέος, για να κερδίσει την Αρετή και μαζί με αυτή, την Αθήνα. Αιχμή του δόρατος σε αυτό το συμπέρασμα φαίνεται να είναι η παραδοχή του Ηράκλη ότι ο Ρωτόκριτος-Κριτίδης *δεν είναι ρήγας σαν εμάς*. Σύμφωνα με εγχειρίδια της Αναγέννησης είναι σαφής η υποχώρηση της δύναμης που έδινε η καταγωγή στην αριστοκρατία, για να αναρριχηθεί κανείς στις ανώτερες βαθμίδες εξουσίας και η ενίσχυση των προσωπικών αρετών του ανθρώπου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δίνεται μια νέα χροιά στην έννοια της *nobilita*, ιδίως, αν ληφθεί υπ' όψιν ο χαρακτήρας που έχει ο νέος τύπος του ηγέτη της Αθήνας και ο τρόπος που η καταγωγή επηρεάζει την έκβαση κάποιων ιπποτικών αναμετρήσεων.

Ως προς την ανάληψη αξιωμάτων και τον ρόλο που διαδραματίζουν, αφενός, η καταγωγή και αφετέρου, η αρετή, λήφθηκε υπ' όψιν η επιρροή που δέχονται Χορτάσης κατά τη συγγραφή της *Ερωφίλη* και ο Κορνάρος κατά τη συγγραφή του *Ερωτόκριτου*, από τον Βοτερο και τον Μακιαβέλι, αντίστοιχα. Αν ο στόχος ήταν κοινός, δηλαδή η επιτυχής αντιμετώπιση των Οθωμανών για να διατηρηθεί η ακεραιότητα της Κρήτης, τότε ο τρόπος που αυτό ο στόχος διατυπώνεται από τους ποιητές είναι διαφορετικός.

Ο Χορτάσης προβάλλει μέσα από την *Ερωφίλη* τη θέση του για μια χριστιανική σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών και ο Κορνάρος, μέσα από την ανάδειξη της προσωπικής αρετής, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από την πορεία του Ρωτόκριτου μέχρι να ηγηθεί της Αθήνας ως σύζυγος της Αρετής, υιοθετεί και προτείνει την άποψη ότι ο δρόμος για τη σωτηρία της Κρήτης περνά μέσα από την ανάδειξη της αξίας της τοπικής αριστοκρατίας του νησιού που σε συνεργασία με τη βενετοκρητική αριστοκρατία θα διασφάλιζε την ακεραιότητα της κρητικής πολιτείας.

Ο Βιτσέντζος Κορνάρος, μέσα από τον *Ερωτόκριτο*, δημιουργεί το δικό του «λογοτεχνικό τόξο» που θα συνέδεε την Κρήτη του Δία και του Μίνωα με την Ευρώπη και τη Δύση. Αν η δράση των δύο νέων καθιστά εφικτή την πραγματοποίηση του γάμου τους,

---

τότε η ίδια δράση εμπερικλείει εκείνες τις συνδηλώσεις που θα χάραζαν τη γραμμή που θα ένωνε το κρητικό ένδοξο παρελθόν με τη δυτική κοσμοθεωρία.

Αν ο Κορνάρος συνθέτει με τον δικό του λογοτεχνικό τρόπο τις ποικίλες και πολλές φορές ποικιλόμορφες επιρροές από τα στοιχεία που αναδύθηκαν μέσα από τις ανανεώσεις (μακεδονική και παλαιολόγεια) και την Αναγέννηση στην Ιταλία, ανάλογα, αυτός ο δρόμος του κράματος, μπορεί να ιδωθεί ως ο καινούριος δρόμος, η λύση που θα προβάλλει ως σανίδα σωτηρίας για τον κρητικό ελληνισμό, δηλαδή η πίστη στην Κρήτη, αλλά πάντα προσανατολισμένη στη Βενετία.

Μέσα στο κειμενικό πλαίσιο, αυτός ο δρόμος του κράματος αποδίδεται μέσα από τις τρεις υποτιμικές αναμετρήσεις που αναλύθηκαν και οι οποίες ενδεχομένως να απηχούν τη «διορθωτική» του θέση, ως προς το πολιτικό σκηνικό της εποχής του.

Η Κρήτη πρέπει να αναγεννηθεί μέσα από την πύλη της Δύσης και συγκεκριμένα της Βενετίας, ούτως ώστε να θωρακιστεί ιδεολογικά για να αντιμετωπίσει τον οθωμανικό κίνδυνο. Αυτός ο κίνδυνος δεν θα αντιμετωπιστεί με επιτυχία μέσα από μια προσκόλληση στη θρησκεία, αφού κάτι τέτοιο δεν θα απομακρύνει επί της ουσίας την απειλή. Τηρουμένων των αναλογιών αυτό συνέβη κατά την πρώτη μονομαχία και τη δημιουργία της αντιοθωμανικής συσπείρωσης ενάντια στον Καραμανίτη. Αν και ο Καραμανίτης πέθανε, οι απειλές ενάντια στην Αθήνα και στην Αρετή εξακολουθούν να εμφανίζονται, μέσα από τα προξενιά του Πιστόφορου και τους Βλάχους.

Αν μέσα από την επαφή με τον Άριστο και τη Δύση θα αναδυθεί η *νέα Αθήνα* του βασιλιά Ρωτόκριτου, τότε κατ' ανάλογο τρόπο ο Κορνάρος προτείνει την ανάδυση μιας νέας Κρήτης που θα ακολουθήσει μια πορεία, υπαγορευμένη από τους ίδιους τους κατοίκους της. Μια πορεία από τη μια, απαλλαγμένη από τις ιδεολογικές αγκυλώσεις περί ανασύστασης του Βυζαντίου και από την άλλη, προσδιορισμένη από τη Βενετία και τη δυτική κοσμοθεωρία.

Η θέση του Κορνάρου χαρακτηρίστηκε ως «διορθωτική», επειδή αυτό που προτείνει έρχεται να αποτελέσει μια διορθωτική πρόταση, στα όσα συμβαίνουν υπο πραγματικούς όρους.

Μολονότι, τα πολιτισμικά στοιχεία αναδύονται μετά από το 1204 και τη σταυροφορία των ομοθρήσκων, η δύναμη που έχει η θρησκεία δεν παύει να υφίσταται. Αυτό φαίνεται να επικρατεί και μετά από την πτώση της Πόλης το 1453, επειδή η ιδέα για ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, εξακολουθεί να είναι ζωντανή. Για παράδειγμα στην Κρήτη,

---

σύμφωνα με τον περιηγητή Buodelmonti, ο θρύλος του Νικηφόρου Φωκά και των δώδεκα αρχοντόπουλων παραμένει ζωντανός στις συνειδήσεις των Κρητικών. Αν και οι δεσμοί ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τη μερίδα των Κρητικών που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως συνεχιστές της βυζαντινής παράδοσης, υποχωρούν κάπως τον 17^ο αι., εντούτοις αυτοί οι δεσμοί εξακολουθούν να τους καθορίζουν.

Ο ποιητής προτείνει μια λύση –μέσα από τον *Ερωτόκριτο*– επιδιώκοντας να αποτρέψει το ενδεχόμενο η Κρήτη να έχει την ίδια μοίρα με την Πόλη και την Κύπρο. Ο Βιτσέντζος Κορνάρος, σαν άλλος σοφός που ακούει τη βουή των γεγονότων, επιδιώκει –μέσα από την τέχνη του– να τον ακούσουν.

Αφουκραστήτε το λοιπό κι ας πιάνη οπού'χει γνώση,
Για να κατέχη αλλού βουλή κι απόκριση να δώση [A, 17-18]

Σε αυτό το σημείο, έρχονται στο νου οι στίχοι του Αλεξανδρινού:⁸⁴⁵

Εκ των μελλόντων οι σοφοί τα προσερχόμενα
αντιλαμβάνονται. Η ακοή
αυτών κάποτε εν ώραις σοβαρών σπουδών
ταράττεται. Η μυστική βοή
τούς έρχεται των πλησιαζόντων γεγονότων.
Και την προσέχουν ευλαβείς. Ενώ εις την οδόν
έξω, ουδέν ακούουν οι λαοί.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, η επιλογή της ελληνικής γλώσσας και του κρητικού ιδιώματος, όσο και το πώς παρεισφρέουν στην πλοκή οι κορναρικές θέσεις γύρω από τις ιστορικές και φιλοσοφικές δομές της εποχής του, επιτρέπουν στον ποιητή να απευθυνθεί στο ελληνόφωνο κοινό, δείχνοντας το μονοπάτι που ακολούθησε και που κυρίως πρέπει να ακολουθήσει πολιτισμικά και πολιτικά η Κρήτη, αν θέλει να επιβιώσει από μια οθωμανική επίθεση.

Ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί δείγμα του αναγεννησιακού χαρακτήρα της ελληνικής λογοτεχνίας. Η αναγέννηση αυτή είναι το κύκνιο άσμα πριν από την πτώση της Κρήτης στα χέρια των Τούρκων το 1669, ενώ κάτι παρόμοιο σημειώθηκε στο Βυζάντιο με την

---

⁸⁴⁵ Καβάφης, «Σοφοί δε Προσιόντων», στο: Γ.Π.Σαββίδης (επιμ.), *Ποιήματα 1897-1933*, Ίκαρος, Αθήνα 1984 (α' στιχαριθμημένη έκδοση), Ίκαρος, Αθήνα 1984.

Παλαιολόγεια αναγέννηση λίγο πριν το 1453, πιο πριν στο κράτος της Νίκαιας (1204-1261) με τον Πλήθωνα, καθώς και στην Κύπρο πριν από το 1571 με τα κυπριακά ερωτικά.⁸⁴⁶

Αξιοσημείωτο είναι πως αυτή η τάση παρατηρείται στον ελληνικό χώρο της περιφέρειας (Κρήτη, Κύπρο, Νίκαια) και αργότερα συνεχίζεται από τους Κρητικούς, όπου μετά από την πτώση της το 1669 δραστηριοποιούνται πνευματικά στη Βενετία. Τα δείγματα της Αναγέννησης εμφανίζονται στον ελληνισμό, πριν από την οθωμανική κατάκτηση και τον οριστικό μαρασμό που εμποδίζει τον ελληνισμό να συνεχίσει τη ζωντανή του πορεία σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης. Άλλωστε όπως λέει ο Σεφέρης:

Τέτοια είναι η μοίρα της φυλής. Πάντα στα σύνορα των τόπων και των εποχών· ολοένα να ετοιμάζει μίαν άνθηση, ολοένα να την απειλεί ένας χαλασμός: ο ατέλειωτος διάλογος της ελληνικής ιστορίας.⁸⁴⁷

Τέλος, παρά τη «λογοτεχνική» προτροπή του ποιητή για ενότητα, το τέλος δεν αργεί να έρθει το 1669, επειδή το νησί δεν καταφέρνει να υψώσει τα «τείχη» εκείνα που θα διασφάλιζαν τη σωτηρία του από μια οθωμανική κατάκτηση, η οποία πραγματοποιείται το 1669.

Συγκεφαλαιώνοντας, αυτή η κειμενική σκοπιά μέσα από την οποία αναλύθηκε ο *Ερωτόκριτος* δεν είναι η μοναδική από την οποία μπορεί να αναγνωστεί, ενώ γίνεται σαφές ότι δεν εξαντλείται το πεδίο της έρευνας όσον αφορά σ' ένα τόσο σπουδαίο έργο της ελληνικής λογοτεχνίας. Διαπιστώνεται ο κοινωνικός ρόλος της λογοτεχνίας, έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τη δυνατότητα που έχει να καθίσταται φορέας των δράσεων (ιστορικών, πολιτικών, ιδεολογικών, φιλοσοφικών και πολιτισμικών)⁸⁴⁸ της εποχής της και κατά συνέπεια η δυνατότητα του συγγραφέα (καθώς ως καλλιτέχνης είναι σε θέση να αφουγκραστεί τα μηνύματα των καιρών), να αρθρώσει τον δικό του λόγο μέσα στο έργο του.

---

⁸⁴⁶ Νικολάου-Κονναρή, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/1: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», *ό.π.*, σ. 218-239 και κυρίως σ. 239, όπου διαπιστώνει με αφορμή το παράδειγμα της πετυχημένης πορείας της οικογένειας Δενόρες –στο πεδίο των γραμμάτων στην Ιταλία μετά από την οθωμανική κατάληψη της Κύπρου– ότι «αναπληρώνε[ται] σε κάποιο βαθμό [η] 'χαμένη κυπριακή Αναγέννηση', που διακόπηκε από την οθωμανική εισβολή, [η οποία] επεκτείν[εται] για ακόμη τουλάχιστον δύο ή τρεις γενεές Κυπρίων στη διασπορά.»

⁸⁴⁷ Σεφέρης, «Εισαγωγή στον Θ. Σ. Έλιοτ», *ό.π.*, σ. 316.

⁸⁴⁸ Κατσίκη-Γκίβαλου, *Λογοτεχνία και Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους: Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικές αναζητήσεις*, σ. 2.

Αν ευσταθούν τα επιχειρήματα περί της διατύπωσης της «διορθωτικής» θέσης του Κορνάρου ως προς τα τεκταινόμενα του καιρού του, τότε αποδίδεται λογοτεχνικά η υποχώρηση της προσκόλλησης στον θρύλο των 12 αρχοντόπουλων και η επιλογή του δρόμου του κράματος της ελληνικής παράδοσης και των γνωρισμάτων της Δύσης, μεταξύ των οποίων και ο *πολιτικός ρεαλισμός*. Υποστηρίζεται ότι ο ποιητής εισηγείται ποιο μονοπάτι να ακολουθήσουν οι αναγνώστες/ακροατές ενώπιον του οθωμανικού κινδύνου, μονοπάτι που προβάλλει την πίστη της Κρήτης και συνεκδοχικά ολόκληρου του άστεγα πολιτικά ελληνισμού στον δρόμο της Δύσης.

Βιβλιογραφία

Έργα

Barozzi Francesco, *Descrittione dell'isola di Creta* (περιγραφή της Κρήτης 1577/1578): μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης, (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια, απόδοση στα ελληνικά: Στέφανος Κακλαμάνης), Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004.

Buondelmonti Cristoforo, *Descriptio insule Crete et Liber insularum, Cap. XI: Creta. edition critique par M.A.van Spitael*, (επιμ. Στέργιος Σπανάκης), Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981.

- *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, (εισαγωγή, μτφρ. Μάρθα Αποσκήτη, πρόλογος και δύο άρθρα: Στυλιανός Αλεξίου), Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983.

Αλεξίου Στυλιανός-Αποσκήτη Μάρθα, *Χορτάτση Ερωφίλη*, Στιγμή, 1996.

Αλεξίου Στυλιανός, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, (πέμπτη βελτιωμένη έκδοση), Ερμής, Αθήνα 2008⁵.

- *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1995.
- *Γεωργίου Χορτάτση, Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (τα ιντερμέδια της Ερωφίλης)*, Στιγμή, Αθήνα 1992.

Καβάφης Κωνσταντίνος, «Δυνάμωσις», στο: Γιώργος Π. Σαββίδης (επιμ.), *Κρυμμένα Ποιήματα 1877;-1923*, Ίκαρος, Αθήνα 1993. (Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=9&text_id=889

- «Σοφοί δε Προσιόντων», στο: Γιώργος Π. Σαββίδης (επιμ.), *Ποιήματα 1897-1933*, Ίκαρος, Αθήνα 1984 (Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=9&text_id=652).

Καστιλιόνε Μπαλτασάρε, *Το Εγχειρίδιο του καλού αυλικού*, (μτφρ. Κωνσταντίνα Παπαπετροπούλου), Ερατώ, Αθήνα 2010.

Μακιαβέλι Νικολό, *Ο Ηγεμόνας* (μτφρ. Μαρία Κασωτάκη), Πατάκη, Αθήνα 2012²⁴.

- *Ο Ηγεμόνας*, (μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης, πρόλογος-επιμέλεια: Πάτροκλος Σταύρου, κείμενα επιμέτρου: Γεράσιμος Ζώρας-Marco Riccobon), Καζαντζάκη, Αθήνα 2006.

Ξανθουδίδης Στέφανος, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος, έκδοσις κριτική γενομένη επί τη βάσει των πρώτων πηγών* (εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο Στέφανος Ξανθουδίδης), Δωρικός, Αθήνα 1973 (πιστή ανατύπωση της α΄ έκδοσης που έγινε από τις εκδόσεις Στ. Μ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1915).

Πλάτων, *Μίνως*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια φιλολογική ομάδα Κάκτου), Κάκτος, Αθήνα 1993.

Πλάτων, *Νόμοι ή περι νομοθεσίας*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια φιλολογική ομάδα Κάκτου), τ. 1, Κάκτος, Αθήνα 1992.

Πολίτης Λίνος (εισαγωγή), *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος* (Ανατύπωση από την έκδοση Στέφανου Α. Ξανθουδίδου), τ. 1-2, Παπαδημητρίου, Αθήνα 1952.

Σκλάβος Μανόλης, *Της Κρήτης ο χαλασμός (Η συμφορά της Κρήτης)*, (επιμ. Αναστασία Μαρκομιχελάκη), ΙΝΣ, Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη, 2014.

Χορτάσης Γεώργιος, *Πανώρια, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμ.Κριαρά*, (αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια), Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007.

Ιστορίες/Μελέτες/Άρθρα/Πρακτικά Συνεδρίων

Alexiou Margaret, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», στο: David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 1997, σ. 293-336.

Arbel Benjamin, «The Venetian Domination of Cyprus: Cui Bono?», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, (Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 2006), ΠΙΤΚ, Λευκωσία 2009, σ. 45-55.

- «Entre mythe et histoire: La légende noire de la domination vénitienne à Chypre», (Matériaux pour une histoire de Chypre (Ive-XXe siècles), *Etudes balkaniques: Cahiers Pierre Belon*, 5, 1998, σ. 81-107.

Babinger Franz, *Mehmed the Conqueror and his time*, (επιμέλεια και πρόλογος: Walter Braddock Hickman, μτφρ. Ralph Manheim), Bollingen Series XCVI, Princeton University Press, Princeton 1978.

Bakker Wim, «Τα τρία αστέρια της γκιόστρας», *Θησαυρίσματα*, 30, 2000, σ. 339-378.

Bancroft-Marcus Rosemary, «Literary Cryptograms and the Cretan Academies», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 8, 1982/3, σ. 47-76.

- «The Cretan Academies and the Imprese of Erotokritos», *Cretan Studies*, 3, 1992, σ. 21-45.
- «The Cretan Academies and the scientific imagery of *Erotokritos*», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₁, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 117-131.

Beaton Roderick, «Ο Ερωτόκριτος μέσα στην ιστορική εξέλιξη της μυθιστορίας», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 39-49.

Benoit Annick-Dusauso – **Fontaine Guy** (διεύθυνση έκδοσης, συλλογικό έργο), *Ευρωπαϊκά Γράμματα. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, (μτφρ. Αλέξης Ζήρας, Βίκτωρ Ιβάνοβιτς, Γιάννης Κιουρτσάκης, Λύντια Στεφάνου, Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιώνη), τ. 1, Σκόλη, Αθήνα 1999.

Berstein Serge-Milza Pierre, *Η Ιστορία της Ευρώπης, από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5^{ος} -18^{ος} αιώνας*, (μετάφραση και σημειώσεις: Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, επιμέλεια: Άννυ Σπυράκου και Κώστας Λιβιεράτος και εισαγωγή στην ελληνική έκδοση: Μιχάλης Κοκολάκης), τ. 1, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Borsari Silvano, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Fausto Fiorentino Editore, Napoli, 1963.

Bryer Anthony, «The first encounter with the West-A.D. 1050-1204», στο: Philip Whitting (επιμ.), *Byzantium an introduction*, Basil Blackwell, Oxford 1981 (new and revised edition), σ. 83-110.

Burckhardt Jacob, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, (μτφρ. Μαρία Τόπαλη), Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Burke Peter, *Popular Culture in early modern Europe*, (revised reprint) Ashgate, Aldershot, 1999⁴.

Cahen Claude, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, (μτφρ. Jones-Williams), Taplinger Publishing Company, New York, 1968.

Danielsen Egil, «*L'Erotokritos dans une nouvelle perspective historique*», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), τ. Β, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1985, σ. 86-116.

Di Benedetto Zimbone Anna-Maria, «*Il mito di Cefalo fra Ariosto e Kornaros*», *Medioevo romanzo e orientale, Il viaggio dei testi* στο: Antonio Pioletti- Francesca Rizzo Nervo (επιμ.), III Colloquio Internazionale, (Venezia, 10-13 ottobre 1996), Rubbettino, Messina 1999, σ. 283-290.

- «Κέφαλος e Χαρίδημος. Il mito di Cefalo e il principe di Creta (*Erotocr.* II, 581-768)», *Θησαυρίσματα*, 26, 1996, σ. 178-195.
- «Υπαινιγμοί και λειτουργίες αρχαίων μύθων στον *Ερωτόκριτο*: Κορνάρος και dell' Anguillara, στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 227-236.

Drake Stillman, *Γαλιλαίος*, (μτφρ. Τάσος Κυπριανίδης, φιλολογική επιμέλεια: Αναστασία Μαρκομχελάκη), ΠΕΚ, 1999².

Embricos Alexandre, *La Renaissance cretoise, XVIe et XVIIe siecles*, τ. 1. La litterature, Societe d' Edition Les belles lettres, Paris 1960.

Edbury Peter, «*Η πολιτική ιστορία του μεσαιωνικού βασιλείου από τη βασιλεία του Ούγου Δ' μέχρι τη βασιλεία του Ιανού (1324-1432)*», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Κύπρου, Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία Μέρος Α'*, τ. 4, ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 1995.

- *Το βασίλειο της Κύπρου και οι σταυροφορίες 1191-1374*, (μτφρ. Άγγελ Νικολάου-Κονναρή), Παπαδήμας, Αθήνα 2003.

Foley John Miles, *Immanent Art, From Structure to Meaning in Traditional Oral Epic*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991.

Francastel Pierre, *La realite figurative, Elements structurels de sociologie de l' art*, Denoel/Gonthier, Paris 1965.

Gallina Mario, *Una società coloniale del trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di studi e memorie, XXVIII, Βενετία 1989.

Gombrich Ernst Hans, *Το χρονικό της Τέχνης*, (μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα (αναθεωρημένη και ανασχεδιασμένη έκδοση) 2005¹⁶.

Grivaud Gilles, «Une société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, (Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 2006), ΠΙΤΚ, Λευκωσία 2009, σ. 194-203.

Haskins Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts and London, England, (ανανεωμένη έκδοση) 1955.

Holton David, «'Ηράκλη τον ελέγασι'»: ο Βασιλιάς της Αθήνας στον *Ερωτόκριτο*», *Cretan Studies*, 3, 1992, σ. 113-129 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 123-137).

- *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (επιμ. David Holton, απόδοση στα ελληνικά: Ναταλία Δεληγιαννάκη), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997.
- *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- «Μυθιστορία», στο: του ίδιου, *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (επιμ. David Holton, απόδοση στα ελληνικά: Ναταλία Δεληγιαννάκη), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 253-291.
- «Ξαναδιαβάζοντας τον *Ερωτόκριτο*», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 29-42.
- «Πώς οργανώνεται ο *Ερωτόκριτος*;», *Cretan Studies*, 1, 1988, σ. 157-167 [=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, (μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου), Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 87-102].
- *Erotokritos*, *Studies in Modern Greek*, Bristol Classical Press, Bristol 1991.
- «Orality in Cretan Narrative Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 14, 1990, σ. 186-198 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 103-121).
- «The function of myth in Cretan Renaissance poetry: the cases of Achelis and Kornaros», στο: Peter Mackridge (επιμ.), *Ancient Greek myth in Modern Greek poetry*, *Essays in memory of C.A. Trypanis*, Frank Class, London-Portland, Oregon 1996, σ. 1-12 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 159-177).

Iorga Nicolae, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, (πρόλογος, Νίκος Σβορώνος, μτφρ. Γιάννης Καράς), Gutenberg, Αθήνα, 1989 (β' ανατύπωση από την πρώτη έκδοση στα ελληνικά του 1985).

Lassithiotakis Michel, «L'Isola di Candia, piu d'ogn'altra lontana": aspects materiels et culturels de l'insularite en Crete a la fin de la periode venitienne (1570 env. - 1669)», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 13-43.

- «Le metochion de Sainte-Catherine et la vie culturelle en Crète aux XVIe-XVIIe siècles: de l'histoire à la légende», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 44-72.
- «Mythes litteraires de la Renaissance cretoise», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 279-306.
- «'Τσ' ευγενειάς τα δώρα': passion, vertu et noblesse dans *Erotocritos*», στο: του ίδιου, *Littérature et culture de la Crete venitienne*, Daedalus, Paris Athènes 2010, σ. 420-440.

Nicolaou-Konnari Angel, «Greeks», στο: Angel Nicolaou-Konnari - Chris Schabel (επιμ.), *Cyprus. Society and Culture, 1191-1374*, Brill, Leiden-Boston 2005, σ. 13-62.

- «Alterity and Identity in Lusignan Cyprus from ca. 1350 to ca. 1450: The Testimonies of Philippe de Mézières and Leontios Makhairas», στο: Τάσος Παπακώστας - Guillaume Saint-Guillain (επιμ.), *Identity / Identities in Late Medieval Cyprus: papers given at the ICS Byzantine Colloquium* (London, 13-14 June 2011), Centre for Hellenic Studies, King's College London and Cyprus Research Centre, Nicosia 2014, σ. 37-66.
- «Ethnic Names and the Construction of Group Identity in Medieval and Early Modern Cyprus: The Case of Κυπριώτης», *Κυπριολογία. Αφιέρωμα εις Θεόδωρον Παπαδόπουλλον, Κυπριακαί Σπουδαί*, 64-65, 2000-2001, σ. 259-275.

Laiou Angeliki, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard University Press, Massachusetts Cambridge, 1972.

Lane Frederic, *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιστημονική επιμ.: Γεράσιμος Παγκράτης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

Luciani Cristiano, *Gian Carlo Persio, La Nobilissima Barriera della Canea, poema cretese del 1594*, Έλληνολατινική Ανατολή-Oriens Graecolatinus, τ. 2, Ελληνικό Ινστιτούτο

Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1994.

Maltezu Chryssa, Tzavara Angeliki, Vlassi Despina (a cura), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del Convegno Internazionale di Studi*, (Venezia, 3-7 dicembre 2007), Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venezia 2009.

Nelson Eric, «The problem of the prince», στο: James Hankins(επιμ.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, σ. 319-337.

Newman Philip, *A short history of Cyprus, with special reference to those events in the history of the surrounding civilizations which have left their mark upon the island* (foreword: Sir Richmond Palmer), Longmans, Green and Co, London 1940.

Nicol Donald MacGillivray, *Βυζάντιο και Βενετία, Μελέτη διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων, Με 5 χάρτες και 9 εικόνες εκτός κειμένου*, (μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου), Παπαδήμα, Αθήνα 2004.

Norwich John Julius, *Ιστορία της Βενετίας*, (μτφρ. Δημήτρης Παπαγεωργίου), Φόρμιγξ, Αθήνα 1993.

Obolensky Dimitri, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, (μτφρ. Γιάννης Τσεβρεμές), τ. 1-2, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.

Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, (μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, επιστημονική εποπτεία: Ευάγγελος Χρυσός), τ. 1-3, Βασιλόπουλος, Αθήνα 2006⁸.

Peri Massimo, *Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο* (μτφρ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου), ΠΕΚ, Ηράκλειο 1999.

Philippides Dia-Holton David, *Του κύκλου τα γυρίσματα, ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση με την τεχνική συνεργασία του John L.Dawson*, τ. 1-4, Ερμής, Αθήνα 1996.

Queller Donald-Madden Thomas, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople* (with an essay on primary sources by Alfred Andrea), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997²).

Rodosthenous-Balafa Marina, «*Erotokritos, the Cypriot Canzoniere and their dialogue with the Neoplatonic tradition*», *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek*, 20, 2013, σ. 133-164.

Runciman Steven, *Βυζαντινή Θεοκρατία*, (μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης), Δομός, Αθήνα 1982.

- *Η ιστορία των Σταυροφοριών, Το Βασίλειο της Άκρας και οι τελευταίες Σταυροφορίες*, (μτφρ. Άγγυ Βλαβιάνου), τ. 3, Γκοβόστη, Αθήνα 2006.
- *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, (μτφρ. Λάμπρος Καμπερίδης), Δομός, Αθήνα 1991 (πρώτη επανέκδοση).

Salvatorelli Luigi, *Sommario della storia d'Italia, dai tempi preistorici ai nostril giorni*, Einaudi, Torino 1969³.

Savoie Jean-Laurent, «Georges Chortatsis et la Contre-réforme: une exigence de réciprocité», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 139-162.

Setton Kenneth Meyer, *The Paracy and the Levant (1204-1571), II: The fifteenth century*, Memoirs of the American philosophical society, Φιλαδέλφεια, 1978.

- *Το βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, (μτφρ. Μιλτιάδης Οικονόμου), Εκάτη, Αθήνα 2008.

Spadaro Giuseppe, «Imitazione e originalita nelle similitudini dell'Erotokritos», *Studi di Filologia Cretese, Quaderni del Sic. Gymn.5*, Catania 1979, σ. 47-169 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Letteratura cretese e Rinascimento italiano*, Messina 1994, σ. 125-178).

- «Επιδράσεις του Ariosto στον *Ερωτόκριτο*. Ο Tasso άγνωστος στον Κορνάρο», *Ο Ερανιστής*, 4, 1966 σ. 222-229 (Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eranistis/article/view/9662/984> 5).

Stevanoni Cristina, «Il tempo ben temperato dell'Erotokritos», *In forma di parole*, anno 9, n. 4, 1988, σ. 12-84.

Vasari Giorgio, *The lives of the Painters, Sculptors and Architects*, (επιμέλεια-εισαγωγή: William Gaunt), τ. 1, Everyman's Library, Dent, London, Dutton, New York 1963 (ανατύπωση από την α' έκδοση στον ίδιο εκδοτικό οίκο του 1927).

Vasiliev Alexander, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1453*, (μτφρ. από τη δεύτερη αγγλική έκδοση: The University of Wisconsin Press, Madison, 1952: Δημοσθένης Σαβράμης), τ. 1, Μπεργαδή, Αθήνα 1954.

Vincent Alfred, «Language and ideology in two Cretan historians», στο: Γωγώ Βαρζελιώτη-Κώστας Τσιγκνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στην Χρύσα Μαλτέζου*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013, σ. 809-820.

- «Scritti italiani di Creta veneziana», Modelli e ritorni. Per una storia dei rapporti letterari italo-greci», (a cura di Cristiano Luciani), *Sincronie*, 3, fasc. 2, 1998). σ. 131-162.
- «The Calergi case. Crime and Politics in Western Crete», *Θησαυρίσματα*, 31, 2001, σ. 211-291.
- «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον *Ερωτόκριτο*, επιστρέφοντας σ' ένα παλαιό αίνιγμα», στο: Tudor Dinu (επιμέλεια, εισαγωγή και μετάφραση), Olga Căncăci,(πρόλογος), *Neograeca Bucurestiensia*, προς τιμήν του καθηγητή Κωνσταντίνου Δημάδη τ. 2, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, Βουκουρέστι 2011, σ. 58-79.
- «Η Βλαχία και οι Βλάχοι στον *Ερωτόκριτο*», *Λοιπή στη μνήμη Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1994, σ. 51-92.
- «Μήνυμα και μυθολογία στην *Γκίστρα των Χανίων*», στο: Κωστής Ψυχογιός (εκδ. επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Κρήτη και Ευρώπη: συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, (Δήμος «Νίκος Καζαντζάκης», 30 Ιουνίου, 1-2 Ιουλίου 2000), Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Βαρβάροι Κρήτης, 2001, σ. 109-133.
- «Ο *Ερωτόκριτος* και η *Γκίστρα των Χανίων*», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 145-171.
- «Σε αναζήτηση του Χαρίδημου: Ο Κρητικός στα ιστορικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα», στο: Τάσος Καπλάνης, Αναστασία Μαρκομιχελάκη, Σωτηρία Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές*, (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 87-110.

Vitti Mario, «Η ακμή της Κρητικής Λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύνολο (ΙΣΤ'-ΙΖ')», στο: Γεώργιος Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β, Αθήνα 1974, σ. 371-377.

- *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994 (γ' ανατύπωση από την νέα ελληνική έκδοση του 1987).

Von Grunebaum Gustave, *Medieval Islam: a study in cultural orientation*, Chicago, 1953².

Walter Christopher, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington 2003.

Αλεξίου Στυλιανός, «Η Διαθήκη του Κορνάρου και ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικά Χρονικά*, 11, 1957, σ. 49-64). (Διαθέσιμο στο: <http://ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/11115/article.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

υ)

- «Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8, 1954, σ. 76-108 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Η Κρητική λογοτεχνία και η εποχή της*, Στιγμή, Αθήνα 1985).
- «Η Κρητική Λογοτεχνία κατά τη Βενετοκρατία», στο: Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1990.
- «Ιταλικά ποιήματα του Vincenzo Cornaro», στο: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (εκδ. επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ΠΕΚ, Βικελαία, Ηράκλειο 2000, σ. 31-37.
- «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικά Χρονικά*, 6, 1952, σ. 351-422 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, «Ο χαρακτήρ του *Ερωτοκρίτου*», στο: του ίδιου, *Κρητικά Φιλολογικά, Μελέτες*, Στιγμή, Αθήνα 1999, σ. 23-73).
- *Η Κρητική λογοτεχνία και η εποχή της*, Στιγμή, Αθήνα 1985.

Αναγνώστου Ελένη, *Το Βυζάντιο και το κράτος του Κάρολου Ντ' Ανζού. Συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Νότια Ιταλία και τη Σικελία τον 13^ο αιώνα*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2005].(Διαθέσιμο στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20339#page/4/mode/2up>).

Αποσκήτη Μάρθα, «Άγνωστες ιταλικές επιδράσεις στον Κορνάρο», *Κρητολογία*, 12-13, 1981, σ. 213-220 (=αναδημοσίευση: της ίδιας, *Κρητολογικά. Αναγεννησιακά και νεώτερα*, Στιγμή, Αθήνα 2003, σ. 61-69).

- «Παρεμβάσεις του αφηγητή στον *Ερωτόκριτο*», *Παλίμψηστον*, 14-15, 1995, σ. 31-36 (=αναδημοσίευση: της ίδιας, *Κρητολογικά. Αναγεννησιακά και νεώτερα*, Στιγμή, Αθήνα 2003, σ. 145-152).

- Κρητολογικά. Αναγεννησιακά και νεώτερα, Στιγμή, Αθήνα 2003.

Αποστολίδου Βενετία, *Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο. Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (Διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf).

Αρβελέρ Ελένη, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, (μτφρ. Τούλα Δρακοπούλου), Ψυχογιός, Αθήνα 1988.

Αριστείδου Αικατερίνη, «Διοίκηση και οικονομία», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, (Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 2006), ΠΙΤΚ, Λευκωσία 2009, σ. 101-119.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία (1453-1669), Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, (επιμ. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος), τ. 1-3, Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2000.

Βασιλείου Πάνος, «Το κοινό των παραστάσεων του κρητικού θεάτρου, (+1590-1669)», *Ελληνικά*, 39, 1988, σ. 323-346.

Βάσσης Ιωάννης, Κακλαμάνης Στέφανος, Λουκάκη Μαρίνα (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008.

Βουτιερίδης Ηλίας, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από των μέσων του ιε' αιώνας μέχρι των νεωτάτων χρόνων. Μετίεσαγωγής περί της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τ. 2, Ζηκάκη, Αθήνα 1927.

Γιαλαμά Διονυσία, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα*, 20, 1990, σ. 300-403.

Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος, *Βυζάντιο και Δύση, Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, (μτφρ. Έμμου Βαρουξάκη), Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1985.

Γιαννόπουλος Ιωάννης, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, _____, Αθήνα 1978.

Γουναρίδης Πάρις, «Η 'ακατάλυτη συνέχεια του ελληνισμού' με τη ματιά ενός Βυζαντινού, του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευσταθίου (ή/και ενός βυζαντινολόγου)», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 215-228.

- «Οι πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φερράρας Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα*, 31, 2001, σ. 107-129.

Δετοράκης Θεοχάρης, *Η ιστορία της Κρήτης*, Μύστις, Ηράκλειο, 1990².

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Ίκαρος, Αθήνα 1975⁵.

Διαλέτη Ανδρονίκη, «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτοκρατορία», στο: Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11^{ος}-18^{ος} αι. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. σ. 74-110. (Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1854>).

Ευαγγελάτος Σπύρος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιός ήταν ο ποιητής του Ερωτοκρίτου;*, Αθήνα 1985.

Ζακυθινός Διονύσιος, «Μελέται περι της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει», *ΕΕΒΣ*, 1941, σ. 208-274 (Διαθέσιμο στο: <http://ir.lib.uth.gr/handle/11615/19494>).

Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία 1483-1567*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Πηγές, 2, Αθήνα 1996, σ. 9-224.

- «Ο Καραμανίτης του Ερωτοκρίτου», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₁, Δήμος Ρεθύμνης Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1995, σ. 271-276.
- «Τα λόγια κι ο θάνατος του Λουκά Νοταρά», στο: Μανούσος Μανούσακας, Χρύσα Μαλτέζου, Θεοχάρης Δετοράκης, Χριστόφορος Χαραλαμπάκης (εκδοτική επιτροπή), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 1, ΠΕΚ, Ρέθυμνο 1994, σ. 135-146.

Θεοτόκης Σπύρος, «Η Κρήτη από το 1570», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, 12, 1933, σ. 313-337.

Ίσαρη Φιλία-Πουρκός Μάριος, *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας, Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015. (Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5826/4/15327_Isari-KOY.pdf).

Κακλαμάνης Στέφανος (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, απόδοση στα ελληνικά, σημειώσεις και παράρτημα), *Andrea Cornaro Historia Candiana. Μια αφήγηση του Δ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573) Κύπρος-Ναύπακτος*, ΚΕΕ, Λευκωσία 2017.

- «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16^ο Βιβλίο της *Istoria Candiana* του Ανδρέα Κορνάρου», στο: Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη: Βυζαντιο-Βενετοκρατία: μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 115-249.
- «Έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις για τον πόλεμο της Κύπρου και τη ναυμαχία της Ναυπάκτου: η ελληνική συμβολή», στο: Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Δια ανθύμωσιν καιρού και τόπου, Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, (Λευκωσία, 6-9 Οκτωβρίου 2012), Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 255-264.
- *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτση*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1993.
- (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006.
- «Η χαρτογράφηση του χώρου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», στο: Διονύσης Καψάλης (επιμ.), *CANDIA/CRETA/ΚΡΗΤΗ. Ο χώρος και ο χρόνος. 16^{ος} - 18^{ος} αιώνες*, ΜΙΕΤ, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου, Αθήνα, 2005, σ. 11-69.
- «Ο Ερωτόκριτος στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας», στο: του ίδιου (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 19-107.
- «Σημειώσεις για τη χειρόγραφη παράδοση του *Ερωτόκριτου*», στο: Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Πρακτικά του Θ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου*, (Παξοί, 26-30 Μαΐου

2010), τ. Β, Εταιρεία Παξινών Μελετών, Παξοί 2014, σ. 99-125. (Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/7139990/>)

Κακλαμάνης Στέφανος-Καλοκαιρινός Αλέξης (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.),* (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2017.

Κακλαμάνης Στέφανος, Μαρκόπουλος Αθανάσιος, Μαυρομάτης Γιάννης (εκδ. επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη,* ΠΕΚ, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2000.

Καλλίνης Γιώργος, «Η εικόνα μιας χαμένης αυτοκρατορίας ή το Βυζάντιο στον *Ερωτόκριτο*», στο: Τάσος Καπλάνης, Αναστασία Μαρκομιχελάκη, Σωτηρία Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές,* (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 205-216.

- «Τί είναι ο *Ερωτόκριτος* ή πώς τον διαβάζουμε. Το γένος και το είδος», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο,* (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 43-61.
- «Το 'πορτρέτο' της Αρετής. Από τις 'προσωπογραφίες' ωραίων γυναικών της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής μυθιστορίας στην απουσία του γυναικείου σώματος στον *Ερωτόκριτο* του Β. Κορνάρου», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο,* Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 119-129.

Καπλάνης Τάσος, «Ο Βιτσέντζος Κορνάρος και οι 'μοντέρνοι' της Αναγέννησης: γενολογική μείξη στον *Ερωτόκριτο*», *Διαβάζω*, 454, 2004, σ. 95-103.

Καπλάνης Τάσος, Μαρκομιχελάκη Αναστασία, Σταυρακοπούλου Σωτηρία (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές,* (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017.

Καραλής Βρασίδης, «Η διπλή γλώσσα του *Ερωτόκριτου*», στο: *Ερωτόκριτος. Αφιέρωμα, Διαβάζω*, 454, 2004, σ. 104-113.

Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, *Από το λαϊκό ανάγνωσμα στην εθνική λογοτεχνία. Η δεξίωση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής τον 19^ο αιώνα και η γενεαλογία της νεοελληνικής κριτικής*, 2014. (Διαθέσιμο στο:

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35873>).

Κατσίκη-Γκίβαλου Άντα, *Λογοτεχνία και Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους: Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικές αναζητήσεις*, σ. 1-8 (Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com.cy/search?q=%>).

Καψωμένος Ερατοσθένης, «Η δομή της αφήγησης στον *Ερωτόκριτο*», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), τ. Β, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο Κρήτης, 1985, σ. 164-181.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, (μτφρ. Στέλλα Νικολούδη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Κουρμούλης Γεώργιος, «Ύβρις και Κάθαρσις παρ' Ερωτοκρίτω», *Κρητικά Χρονικά*, 15-16, 1961-62, σ. 27-39.

Κριαράς Εμμανουήλ, «Αρχαϊστικά και γλωσσικά στοιχεία στον *Ερωτόκριτο*», στο: Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά 12-17 Απριλίου 1966), τ. Δ, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Αθήνα 1969, σ. 255-276 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τ. 2, ΑΠΘ, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 225-246).

- «Η αρχαιογνωσία και το εθνικό αίσθημα στον Βιτσέντζο Κορνάρο», *Εποχές*, 31, 1965, σ. 6-9.
- *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου*, Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 27, Athen 1938.
- «Ο λαϊκότροπος χαρακτήρας της Κρητικής λογοτεχνίας, οι λογοτέχνες της Αναγέννησης και η βυζαντινή δημοτική παράδοση», *Κρητικά Χρονικά*, 7, 1953, σ. 298-314. (Διαθέσιμο στο: <http://ir.lib.uth.gr/handle/11615/10718>).

Λάιου-Θωμαδάκη Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή περίοδο*, (μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.

Λαμπάκης Στέλιος, «Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση», στο: Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Λαμπράκη-Πλάκα Μαρίνα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004.

Λαουμτζή Σταματία, «Η μονομαχία Κρητικού-Καραμανίτη, Σχόλιο στην ποιητική του *Ερωτόκριτου*», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 151-175.

Λασιθιωτάκης Μιχάλης, «Απηχήσεις του *Cortigiano* του Β. Castiglione στον *Ερωτόκριτο*», στο: Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 251-262.

- «Ο *Ερωτόκριτος* και τα ιταλικά 'Trattati d'amore' του 16^{ου} αι.», *Μαντατοφόρος*, 39-40, 1995, σ. 5-39.
- «Πετραρχικά μοτίβα στον *Ερωτόκριτο*», *Θησαυρίσματα*, 26, 1996, σ. 145-179.

Λεοντσίνης Γεώργιος, «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 423-437.

Μαθιοπούλου-Τορναρίτου Έλση, «Σκηνές μάχης και 'δοκιμασίας' από το Δεύτερο μέρος του *Ερωτοκρίτου*», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 493-536.

Μαλτέζου Χρύσα, «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα», *Études balkaniques*, 6, 1999, σ. 103-119.

- «Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα», *Cretan Studies*, 6, 1998, σ. 3-21.
- «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», στο: Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1988, σ. 105-161.
- «Ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης: ζητήματα έρευνας», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β₂, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 537-548.
- «Παρατηρήσεις στον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 4, 1981, σ. 1-27 (Διαθέσιμο στο: <http://epublishing.ekt.gr/el/5374/>).

Μανούσακας Μανούσος, «Ο Μαρκαντώνιος Βιάρος (1542-μετά το 1604) και ο χρόνος συγγραφής των δραμάτων του Γεωργίου Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά*, 17, 1963, σ. 261-282.

Μανούσακας Μανούσος, Μαλτέζου Χρύσα, Δετοράκης Θεοχάρης, Χαραλαμπίκης Χριστόφορος (εκδοτική επιτροπή), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 1-2, ΠΕΚ, Ρέθυμνο 1994.

Μαρκομιχελάκη Αναστασία, «Συμβολή στη μελέτη της Γκιόστρας στον *Ερωτόκριτο*: Ο Αφέντης της Πάτρας Δρακόκαρδος», στο: Στέφανος Κακλαμάνης- Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2017, σ. 411-418.

Μαυρομάτης Γιάννης, «Rileggendo i versi autobiografici dell' *Erotokritos*», στο: Chrysa Maltezu, Angeliki Tzavara, Despina Vlassi (a cura), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*. *Atti del Convegno Internazionale di Studi: atti del convegno internazionale di studi* (Venezia, 3-7 dicembre 2007), σ. 667-673.

- «Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου: ο πιθανότερος ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Cretan Studies*, 6, 1998, [Wim Bakker- Arnold Van Gemert (επιμ.), *Πεπραγμένα Συνεδρίου: Η Κρητική Λογοτεχνία στο κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο. Προς τιμήν του Wim Bakker*, (Amsterdam, 19-21 Ιουνίου 1997) σ. 409-426].
- «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα*, 16, 1979, σ. 206-254.
- *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα, Διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου*, Δήμος Σητείας, Αθήνα 1986.
- *Το πρότυπο του Ερωτοκρίτου*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982.

Μεργιαλή-Σάχα Σοφία, «Συλλογικές και εξατομικευμένες ταυτότητες βυζαντινών διανοουμένων στον απόηχο της δύσκολης επικαιρότητας του 14^{ου} αιώνα», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 119-134.

Μπαχτίν Μιχαήλ, *Έπος και Μυθιστόρημα*, (πρόλογος-μτφρ: Γιάννης Κιουρτσάκης), Πόλις, Αθήνα 1995.

Νικολάου-Κονναρή Άγγελ, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/1: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», στο: της ίδιας (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Η Γαληνοτάτη και η Ευγενέστατη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, (Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 2006), ΠΙΤΚ, Λευκωσία 2009, σ. 218-239.

- «Όλος ο τόπος ήταν γεμάτος Ρωμαίοι: αυτό-/ετεροπροσδιορισμοί και ταυτότητα/-ες στην Κύπρο», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 145-163.

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. από ανέκδοτες εκθέσεις ενετών αξιωματούχων», *Παρουσία*, 7, 1991, σ. 7-60.

Ξανθουδίδης Στέφανος, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, (επιμ. Ιωάννης Καλιτσουνάκης), Verlag der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher", Αθήνα 1939.

Παγκράτης Γεράσιμος, *Ιστορία της Ιταλίας, Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015. (Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com.cy/search?q=>)

Παναγιωτάκης Νικόλαος, «Βιργίλιος και Ελληνική Ανθολογία στα κατάστιχα δύο νοταρίων του Χάνδακα», Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Αθήνα 1980, σ. 1-10 (του ανατύπου) (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 246-256).

- «Έρευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα*, 5, 1968, σ. 45-119 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 51-111).
- «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *Θέατρο*, 27-28, 1966, σ. 39-53 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και*

- άλλα βενετοκρητικά μελετήματα, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 11-50).
- *Κρητική αναγέννηση: μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, (επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 2002.
  - *Κρητικό θέατρο: μελέτες*, (επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 1998.
  - «Νέες ειδήσεις για το Κρητικό Θέατρο», στο: του ίδιου, *Κρητικό θέατρο: μελέτες*, (επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Στιγμή, Αθήνα 1998, σ. 141-157.
  - «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Νίνι του Ρεθύμνου», στο: Γεώργιος Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β, Αθήνα 1974, σ. 232-251 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 154-173).
  - «Ο ποιητής της γκιόστρας των Χανίων (1594) και η οικογένεια Zancarolo», *Δωδώνη*, 4, 1975, σ. 113-131 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 174-192).
  - «Ο ποιητής του Ερωτοκρίτου», στο: *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 1981, σ. 329-395 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 257-323).
  - *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989.

-
- «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», στο: Μανούσος Μανούσακας, Χρύσα Μαλτέζου, Θεοχάρης Δετοράκης, Χριστόφορος Χαραλαμπίδης (εκδοτική επιτροπή), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 2, ΠΕΚ, Ρέθυμνο 1994, σ. 371-388.

Παναγιωτάκης Νικόλαος-Vincent Alfred, «Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti», *Θησαυρίσματα*, 7, 1970, σ. 52-81 (=αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, (επιμ: Στέφανος Κακλαμάνης-Γιάννης Μαυρομάτης), Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τυπογραφική φροντίδα «Υιοί Σ. Αλεξίου», Ηράκλειο 1989, σ. 112-138).

Παναγιωτοπούλου Βίκη, «Το ωραίο στον *Ερωτόκριτο*: οι αναγεννησιακές αισθητικές αντιλήψεις του Βισσέντζου Κορνάρου, στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 103-118.

Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Ο Δικέφαλος αετός. Η εξέλιξη ενός συμβόλου*, University Studio Press, Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2001.

Παπαδάκη Ασπασία, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 26, 1986, σ. 99-136.

Παπαδάκη Ειρήνη, «'Ζωγραφιάμ με δίχα χράδι': απηγήσεις του νεοπλατωνισμού στην κυπριακή λυρική ποίηση της Αναγέννησης», στο: Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Δια ανθύμησιν καιρού και τόπου, Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, (Λευκωσία, 6-9 Οκτωβρίου 2012), Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 185-209.

- «Νεοπλατωνικές απηγήσεις στον *Ερωτόκριτο*», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου: Ζητήματα Ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, (Σητεία, 1^η Αυγούστου 2015), Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 207-233.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1508-1529). «Η 'επανάσταση' του Γεωργίου Γονδολέου Λυσογιώργη*, (διδασκαρική διατριβή), Αθήνα 1983.

- «Οι *Greci* στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος} – 18^{ος} αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 165-180.

Παπαδόπουλος Ιωάννης, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961)*, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie*, 43, *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher*, Αθήνα 1948.

Παπαδοπούλου Θεοδώρα, «*Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός* κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 87-101.

Πασχάλης Μιχαήλ, «Από την *Orbecche* στην *Ερωφίλη*: Αναζητώντας τους λόγιους 'συνομιλητές' του Χορτάτση», στο: Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, ΠΕΚ, 2008, σ. 263-275.

- «Η εξέλιξη της συγγραφικής αυτοσυνειδησίας στην κρητική λογοτεχνία της ακμής», *Κρητικά Χρονικά*, 35, 2015, σ. 53-62.
- «Η ιδεολογία των ιντερμεδιών της *Ερωφίλης* και η συνάφειά τους με την τραγωδία του Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά*, 31, 2011, σ. 163-182.
- «Μυθοπλασία και ιστορία στον *Ερωτόκριτο*», στο: Τάσος Καπλάνης, Αναστασία Μαρκομιχελάκη, Σωτηρία Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια: Ο Ερωτόκριτος του Β. Κορνάρου: ερευνητικές προτάσεις και προοπτικές*, (τομέας Μ.Ν.Ε.Σ, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., 28-29 Μαΐου 2015), Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 196-202.
- «Ο αποκλεισμός της ελληνόγλωσσης λογοτεχνίας από τις Ακαδημίες της Κρήτης και ο σιωπηλός διάλογος των δημιουργών», στο: Στέφανος Κακλαμάνης-Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12^{ος} -17^{ος} αι.)*, (Ηράκλειο, 1-4 Νοεμβρίου 2012), ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2017, σ. 277-291.

Πιερής Μιχαήλ, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 237-247.

- «Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον *Ερωτόκριτο*», στο: Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά,

1-8 Οκτωβρίου 2006), τόμος Γ₄, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 111-182 (από το ανάτυπο).

- «Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος, Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου», *Κονδυλοφόρος*, 5, 2006, σ. 7-38.
- «Η Έξήγησις της γλυκειάς χώρας Κύπρου' για μας σήμερα (ζητήματα ιδεολογικής πρόσληψης του Μαχαιρά)», στο: Ελευθέριος Αντωνίου (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, (Λευκωσία, 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008), Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2012, σ. 573-586.

Πλακωτός Γιώργος, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: η συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας», στο: Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11^{ος}-18^{ος} αι. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, (ηλεκτρ. βιβλίο), ΣΕΑΒ, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 39-73. (Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1854>).

Πολίτης Αλέξης, «Ερωτόκριτος και προφορική παράδοση», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 395-411.

Πολίτης Νικόλαος, «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», (απόσπασμα της *Λαογραφίας*, έτος Α', τ. 1), Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1909, σ. 3-54.

- «Δράκοντες», στο: του ίδιου, *Νεοελληνική Μυθολογία*, τ. 1, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιόφιλων, Αθήνα 1979, σ. 154-172).
- *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις*, τ. 2, Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, Εργάνη, Αθήνα 1965).
- «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *Λαογραφία, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 4, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1912-1913, σ. 185-235.

Ραπτόπουλος Ζαχαρίας, *Βίος-Μαρτύριον-Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και περιγραφή του ναού στην Λύδα, Δάδα*, Λεμεσός 2007⁷.

Ροδοσθένους Μαρίνα, «Διαλογικές σχέσεις της Πανώριας του Χορτάση και του Ερωτόκριτου του Κορνάρου μέσα από το θέμα 'γηρατειά-νεότητα'.», στο: Αστέριος Αργυρίου(επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα, οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων*, τ. 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. σ. 117-127.

Ροδοσθένους-Μπαλάφα Μαρίνα, «Απηχήσεις του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη *Escorial* στον *Ερωτόκριτο*», στο: Στέφανος Κακλαμάνης- Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Χαρτογραφώντας τη Δημόδη Λογοτεχνία (12ος -17ος αι.)*, (Ηράκλειο Κρήτης, 2012), EKIM, Ηράκλειο 2017, σ. 419-442.

- «'Γιατί ήφηκα τα χαμηλά και τα ψηλά ξετρέχω': Πετραρχική παράδοση και νεοπλατωνικές απηχήσεις στο Κυπριακό *Canzoniere* και στον *Ερωτόκριτο*», στο: Αναστασία Μαρκομιχελάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο*, (Σητεία, 31 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2009), Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 121-144.
- «Η λειτουργία του χωροχρόνου στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου: Το παράδειγμα της σιδεράς θυρίδας και το παιχνίδι των παράλληλων και των παραλληλισμών», *Παλίμψηστον*, 30, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 39-58.
- «'Σε μια πνοήν εξούσανε, σε μιαν αγάπη επλέγα': η ποιητική της ανδρικής φιλίας στον *Ερωτόκριτο*», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Κέντρο Ερευνών και Μελετών Κρητικού Πολιτισμού του Δήμου Σητείας, Σητεία 2015, σ. 235-255.
- «Το θέμα της 'Τύχης' στον πρόλογο της κωμωδίας του Φόσκολου *Φορτουνάτος*: Σύνδεση με 'του κύκλου τα γυρίσματα' στη μυθιστορία του Κορνάρου *Ερωτόκριτος*», στο: Μιχάλης Ανδριανάκης- Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τ. Β3, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 465-480.

Ροϊλός Παναγιώτης, «Προφορικότητα και τελεστικότητα στον *Ερωτόκριτο*», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 413-427 (=Μετάφραση του άρθρου με τίτλο: «Orality and Performativity in the *Erotokritos*», *Cretan Studies*, 7, 2002, σ. 213-230).

Σαμουήλ Αλεξάνδρα, «Ζωντανόν με δυο θανάτους», στο: Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Δια ανθύμησιν καιρού και τόπου, Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, (Λευκωσία, 6-9 Οκτωβρίου 2012), Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 211-221.

Σβορώνος Νίκος, *Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου: πώς εγεννήθη και τί σημαίνει*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1914.

- *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, (προλεγόμενα: Σπύρος Ασδραχάς, φιλολογική επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς), Πόλις, Αθήνα 2004.
- «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13^{ου} αι.», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 8, 1989, σ. 1-14). (Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3533/3393>).

Σεφέρης Γιώργος, «Εισαγωγή στον Θ. Σ. Έλιοτ», στο: του ίδιου, *Δοκιμές*, τ. 1, Ίκαρος, Αθήνα 1999⁷ (ανατύπωση) σ. 17-46.

Σηφάκης Γρηγόρης, «Ο Ερωτόκριτος και τα στιχουργικά χνάρια του λαϊκού δεκαπεντασυλλάβου», στο: Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 429-435.

Σιαφλέκης Ζαχαρίας, «Επίδραση και διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας», *Σύγκριση*, 1, 1989, σ. 15-20. (Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrisi/article/view/2760/2522>).

Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 1-6, Σφακιανός, Ηράκλειο 1940.

Σπίθα-Πίμπλη Δήμητρα, «Σχέσεις λατινικής και ορθόδοξης εκκλησίας της Κρήτης από το 1491 έως το 1596», στο: Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), τ. Β₁, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2004, σ. 213-226.

Σπυριδάκης Γεώργιος, *Το θέμα Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπο των Αράβων*, (ανατύπωση εκ του κα' τόμου της επετηρίδος της εταιρείας βυζαντινών σπουδών), Τυπογραφείο Μυρτίδου, Αθήνα 1951.

Τερτσέτης Γεώργιος, «Περί Κρήτης και Ερωτοκρίτου», στο: του ίδιου, *Άπαντα, Αναστύλωση Γ. Βαλέτας, Έργα Ιστορικά και Λογοτεχνικά, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, Νικηταρά (Τουρκοφάγου), Δήμου Τσέλιου, Παναγή Σκουζέ*, (πρόλογος: Γιώργος Βαλέτας), τ. 2, Γιοβάνη, Αθήνα 1967, σ. 299-307.

- «Τα Απομνημονεύματα του Παναγή Σκουζέ, Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας», στο: του ίδιου, *Άπαντα, Αναστύλωση Γ. Βαλέτας, Έργα Ιστορικά και Λογοτεχνικά, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, Νικηταρά (Τουρκοφάγου), Δήμου Τσέλιου, Παναγή Σκουζέ*, (πρόλογος: Γιώργος Βαλέτας), τ. 2, Γιοβάνη, Αθήνα 1967, σ. 22-33.

Τόλιας Γιώργος, «Αυτοκρατορικοί και εθνικοί ορισμοί του ελληνικού χώρου στη γεωγραφία του ουμανισμού (15^{ος} -17^{ος} αι.)», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 267-282.

Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1996.

Τσουγκαράκης Δημήτρης, «Η Βυζαντινή Κρήτη», στο: Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1990.

- «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη Βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία», στο: Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), Κεντρικές Εισηγήσεις: *Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στην Κρήτη-Διαχρονία της πολιτικής γεωγραφίας της Κρήτης-Απολογισμός και προοπτικές των Κρητολογικών ερευνών*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2006, σ. 25-45. (Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/7194823>).

Τωμαδάκης Νικόλαος, *Η αποστολική Εκκλησία της Κρήτης κατά τους αι. η-ιγ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής*, (ανατύπωση εκ του κδ' τόμου της επετηρίδος της εταιρείας βυζαντινών σπουδών), Τυπογραφείο Μυρτίδου, Αθήνα 1954.

- «Η εκκλησία της Κρήτης κατά την αραβοκρατία», *Κρητικά Χρονικά*, 2, ΠΕΚ, 1962, σ. 193-212.
- «Ο εθνικός χαρακτήρας της Κρητικής λογοτεχνίας», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 1, τχ. 8, 1945 σ. 19-21.
- «Σλαύοι εν Κρήτη. Τα Καράνου. Το Ροδοβάνι», *ΕΕΚΣ*, 1, 1938, σ. 425-431.

Χ' Νικολάου Νίκος, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης: διάλεξη στη μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη*, 28 Μαΐου 2005, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007.

- «Σκέψεις για την 'Κρητική Αναγέννηση'», στο: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (εκδ. επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ΠΕΚ, Βικελαία, Ηράκλειο 2000, σ. 777-812.

Χρυσός Ευάγγελος, «Γραικοί και Ρωμαίοι στην αναμέτρηση Ανατολής και Δύσης», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης

Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 103-118.

ΑΝΤΡΙΑ ΚΟΛΟΚΑΣΗ ΙΑΚΩΒΟΥ

Επίμετρο

1.

Άγιος Γεώργιος

Αποσπάσματα από Ραπτόπουλος, *Βίος-Μαρτύριον-Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και περιγραφή του ναού στην Λύδα, Δάδα, Λεμεσός 2007*⁷, σ. 40-45.

Το θαύμα της σφαγής δράκοντος

Στην Αττάλεια της Μ. Ασίας, στην πόλη Αλαγία, βασίλευε κάποτε ο ειδωλολάτρης και χριστιανομάχος ηγεμόνας Σέλιβος. Αυτός δεν ήθελε να ακούσει χριστιανικό όνομα και βασάνιζε τους χριστιανούς, για ν' αρνηθούν τον Χριστόν. Πολλούς δε τους οδηγούσε στο μαρτύριο και στον θάνατο. Εκεί κοντά υπήρχε μια λίμνη στην οποία εμφώλευε φοβερός δράκοντας, ο οποίος καθημερινά βγαίνοντας από τη φωλιά του άρπαζε ότι εύρισκε, το κατασπάραζε και το έτρωγε. Έτσι κανένας δεν μπορούσε να περάσει απ' εκεί χωρίς κίνδυνο της ζωής του. Οι επανειλημμένες προσπάθειες του βασιλιά να σκοτώσει το θηρίον έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Τότε ο λαός συγκεντρώθηκε και πήγε στον βασιλιά για να εκθέσει το πρόβλημά του. Απευθυνόμενος δε προς αυτόν είπε: «Βασιλιά! ο τόπος μας είναι καλός για κατοικίαν και πλούσιος για τα ζώα μας. Γιατί ενώ καθημερινά κινδυνεύομεν από το θηρίον που βρίσκεται στη λίμνη εσύ σαν βασιλιάς δεν ενδιαφέρεσαι να βρεις μια λύση για να μας γλυτώσεις;» Ο Βασιλιάς απάντησε: «Γνωρίζετε ότι πολλές φορές προσπάθησα να σκοτώσω το θηρίο και δεν τα μπόρεσα. Τώρα τί να κάμω; Ελάτε να υπογράψετε συμφωνία ώστε ο καθένας μας με τη σειρά του να δίδει κάθε μέρα το παιδί του για να τρέφεται το θηρίο. Και όταν έλθω και η δική μου σειρά έχω μια μοναχοκόρη και θα τη δώσω κι εγώ. Όλοι δέχτηκαν, γιατί νόμισαν ότι το θηρίο, ήταν ορισμένος μεταμορφωμένος Θεός, σαν θηρίο. Άρχισαν λοιπόν να δίδουν κάθε μέρα ένα παιδί, για να τρέφεται το θηρίο. Βλέπετε πού οδήγησεν αυτούς η ειδωλολατρεία και η απιστία; Οι ίδιοι να σκοτώνουν τα παιδιά τους. Ποιός να μη κλάψει και ποιός να μη θρηνήσει για την απάνθρωπη στάση των γονιών προ τα παιδιά τους; Ούτε τα χειρότερα των ζώων ή των άγριων θηρίων δε σκοτώνουν τα παιδιά τους, αλλά τα φυλάγουν και τα τρέφουν! Αφού ο αριθμός των παιδιών ετελείωσε ήλθε και η ώρα να δώσω και ο βασιλιάς την μοναχοκόρη του. Την έντυσε με τα βασιλικά ενδύματα, την πορφύρα και τον βύσσον και την αποχαιρετούσε όπως άλλοτε ο Ιακώβ τον Ιωσήφ. Θλίψις μεγάλη κατέλαβε τον ειδωλολάτρην βασιλιά και πόνοι και στεναγμοί ανέβαιναν από την καρδιά του. Το παιδί του, το σπλάχνο του, η ελπίδα του μέλλοντός του, οδηγείτο στον θάνατο και στον αφανισμό. Και ο πόνος του γινόταν ακόμα πιο οδυνηρός γιατί θεωρούσε τον εαυτό του υπεύθυνο για τον άδικο χαμό της κόρης του. «Αλοίμονο-κόρη μου-έλεγε- εκεί που έμελλα να σε οδηγήσω σε γάμον, μέλλεις να καταντήσεις στο στόμα του θηρίου. Πώς θα μπορέσω να ζήσω χωρίς εσένα; Τί θέλω την βασιλείαν χωρίς την αγαπημένην μου κόρη» Αυτά και πολλά άλλα έλεγε ο δυστυχισμένος βασιλιάς και παρηγοριά δεν είχε. Από τα λόγια του βασιλιά κανένας δεν λυπήθηκε. Πώς μπορούσαν να λυπηθούν αφού ο βασιλιάς ήταν η αιτία για τον θάνατο των παιδιών τους; Όλοι δε μ' ένα στόμα είπαν: «Εσύ βασιλιά νομοθέτησες τούτη την προσφορά. Εμείς

δώσαμε τα παιδιά μας και σύ τώρα να δώσης την μοναχοκόρη σου. Όταν είδεν ο βασιλιάς την αμετάθετη γνώμη του κόσμου οδήγησε την κόρη του έξω στολισμένη κι αφού την αγκάλιασε, την φίλησε, την αποχαιρέτησε και την συνώδευσε μέχρι την εξώπορτα του παλατιού. Από εκεί την παρέλαβαν άνθρωποι και την οδήγησαν εκεί που ήταν το θηρίο. Όλοι ο λαός και ο βασιλιάς έβλεπαν από μακριά την κόρην να κάθεται στην άκρη της λίμνης και να περιμένη το θηρίον, για να την κατασπαράξη. Όμως ο φιλόανθρωπος και ελεήμων Θεός, διαφορετικά ωκονόμησεν! Και τούτο για να δοξάση τον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον αφ' ενός, και αφ' ετέρου για να διδάξη και τον βασιλιά της πόλης και τον λαόν την γνώση του αληθινού Θεού. Τον καιρό εκείνο επέστρεφεν ο Γεώργιος από τον πόλεμο όπου είχε πάει με τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό (διότι ο Γεώργιος ήταν κόμης του αυτοκράτορα) και γύριζε στην πατρίδα του την Καππαδοκία. Περνώντας κατ' οικονομίαν Θεού από την λίμνην εκείνη επέζησε για να ποτίση το αλόγόν του και να ξεκουρασθή από το ταξίδι. Βλέπει δε την κόρη να κάθεται και να κλαίει πικρά και να οδύρεται. Τότε ο Γεώργιος την ρωτά. Γιατί κλαίεις; Γιατί κάθουσαι εδώ; Ποιά είσαι; Και γιατί όλος ο λαός σε βλέπει από τα τείχη της πόλεως και κλαίνει; Η δε κόρη απάντησε προς τον Γεώργιον: «Αλοίμονο σε μένα την άθλια. Κύριε μου, τα πάθη μου είναι πολλά και δεν μπορώ να σου τα διηγηθώ λεπτομερώς. Το μόνο που σου λέγω είναι Καβαλλίκευσε το αλόγόν σου και φύγε, διότι είναι κρίμα να χάσης τη ζωή σου, τόσο γρήγορα». Ο Γεώργιος επέμενε και τότε η κόρη απεκάλυψε σ' αυτόν το τί συμβαίνει. Και ο Γεώργιος της απαντά: «Έχε θάρρος εις τον Θεόν που δημιούργησεν τον ουρανόν και τη γην, την θάλασσαν και τα πάντα τα εν αυτή, διότι ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός μέλλει να καταργήση την δύναμιν του θηρίου και εσύ θα ελευθερωθής από τον θάνατον. Μείνε εδώ και όταν δης το θηρίον και βγη φώναξέ με» και αφού γονάτισε ο Γεώργιος προσευχήθηκε στο Θεό και είπε: «Κύριε ο Θεός ο μέγας και φοβερός και δυνατός, ο καθημένος επι των Χερουβείμ και επιβλέπων αβύσσους. Σύ γνωρίζεις τις καρδίες των ανθρώπων, επίβλεψον επ' εμε τον ταπεινόν και δείξε το έλεός σου. Βοήθησέ με να υποτάξω το φοβερό θηρίον, για να πεισθούν όλοι ότι συ εί Θεός μόνος και εκτός από σένα άλλος Θεός δεν υπάρχει.» Και αμέσως ήλθε φωνή από τον ουρανόν που έλεγε « Εισακούσθηκε η δέησή σου Γεώργιε και κάμε ότι θέλεις. Εγώ είμαι πάντα μαζί σου». Μόλις τελείωσε η προσευχή του Γεωργίου νά το φοβερό θηρίο που βγήκε έτοιμο να κατασπαράξη την κόρη. Τότε ο Μέγας Γεώργιος έτρεξε και προϋπάντησε το θηρίο που ήταν εξαγριωμένο με σπινθηροβόλα τα μάτια σε τέτοιο βαθμό που το θέαμα ήταν φριχτό. Παρά ταύτα ο Άγιος έκαμε το σταυρό του, και προσευχήθηκε επικαλούμενος την θεία συναντίληψη. Το θηρίο έπεσε στα πόδια του αλόγου βρυχώμενο αλλά την στιγμή εκείνη δέχθηκε από το δόρυ του Γεωργίου κύπημα στο στόμα. Η κόρη μόλις είδε την επιτυχία του Αγίου χάρηκε χαράν μεγάλη και ο Γεώργιος είπε προς αυτήν. «Πάρε την ζώνη σου και δέσε το θηρίο από το λαιμό και χωρίς να φοβηθή έδεσε τον δράκοντα και τον έσερνε. Και αφ' ενός χαιρόταν γιατί εξολοθρεύθη το θηρίον, αφ' ετέρου ευχαριστούσε τον Γεώργιον που την ελευθέρωσε από τα χέρια του διαβόλου. Παρέλαβε δε την κόρην δια του αλόγου του και σύροντες τον δράκοντα ήλθαν στην πόλη. Μόλις είδαν οι κάτοικοι το φαινόμενον ετράπησαν εις φυγήν ο δε Γεώργιος τους φώναξε λέγοντας: «Μή φοβάστε αλλά καθήστε να δήτε την δόξαν του αληθινού Θεού». Και εκάλεσεν αυτούς να πιστεύσουν εις τον Χριστόν πράγμα που έπραξαν και ομολόγησαν, ο ίδιος δε εφόνευσε

τον δράκοντα ενώπιον πάντων και ελυτρώθηκαν εκ της απειλής. Τότε όλος ο λαός μικροί και μεγάλοι αφού ανεγνώρισαν την ευεργεσίαν έπεσαν στα πόδια του Γεωργίου και τον ευχαριστούσαν, διότι ελευθερώθηκαν από το θηρίον και αυτοί και τα παιδιά τους. Ο δε Γεώργιος εκάλεσεν από την Αντιόχειαν κάποιον επίσκοπον ονόματι Αλέξανδρον και εβάπτισε και τον βασιλέαν και τους προύχοντες και τον λαόν. Σε δεκαπέντε μέρες εβάπτισε σαράντα πέντε χιλιάδες. Τότε ο βασιλιάς και ο λαός έκτισαν μεγάλην εκκλησίαν την οποία επισκέφθηκε ο Άγιος. Όταν δε προσευχήθηκε εις το Άγιον βήμα ανέβλησε πηγή αγιάσματος, που σώζετε μέχρι σήμερα. Αυτά και πολλά άλλα θαύματα έκαμε ο Άγιος Γεώργιος με τη χάρη που του έδωσε ο Κύριος. Αμήν. Η ερμηνεία του θαύματος αυτού έχει και πνευματικό περιεχόμενο. Το παντοδύναμο θηρίο, ο δράκοντας, συμβολίζει την ειδωλολατρείαν. Το νερό της λίμνης ήταν το κήρυγμα του Ευαγγελίου. Η νίκη του Γεωργίου κατά του δράκοντος σημαίνει τη νίκη της Εκκλησίας κατά της ειδωλολατρείας. Όμως η διήγηση του θαύματος αυτού τυπώθηκε τόσο έντονα στην χριστιανική συνείδηση, ώστε να γίνη τραγούδι στο στόμα του λαού και στην αιογραφία ο Άγιος Γεώργιος να ιστορείται καβαλάρης σε άσπρο άλογο με το χαντζάρι του στο χέρι να σκοτώνη τον δράκοντα. [...]

*

Αποσπάσματα από Ραπτόπουλος, Βίος-Μαρτύριον-Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου και περιγραφή του ναού στην Λύδα, Δάδα, Λεμεσός 2007⁷, σ. 57-62.

Το τραγούδι του Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου

Αγαπητοί χριστιανοί και μαυροβαφτισμένοι
παρακαλώ ακούστε με οσ' είστε συναγμένοι.
Για να σας πω τα θαύματα τ'Αγίου Γεωργίου
η δόξα όσπου έφτασεν κι η χάρις του Αγίου.
Ως στρατιώτην του Χριστού σήμερα τον δοξάζουν
και κάθε δύσκολην στιγμήν τον Άγιον φωνάζουν.
Η χαρά του δοξάζεται σ' όλην την οικούμενη
κ' έχουν και την εικόνα του παντού ζωγραφισμένη.
Κι επάνω εις το άλογον θεωρούν τον καβαλλάρη
με δοξασμένον στέφανον και το χρυσόν κοντάρι.
Που σκότωσεν τον δράκοντα κάποτε μιαν ημέρα
κ' εγλύτωσεν του Βασιλιά την μόνην θυγατέρα
Άγιε μου Γεώργιε δοξάζω τ' όνομα σου
δος μου κ' εμέν την χάριν σου και την βοήθειαν σου.
Ν' αρχίσω το τραγούδι σου πούναι παλιά γραμμένον
στον κόσμο πούχω σήμερα κοντά μου συναγμένον.
Δευτέραν εν της καθαράς που κάμνουν την νομάδα
εξέβηκεν ο άγιος την πρώτην εβδομάδα.
Και τρεις ημέρες έκαμεν να φτάση στο Βερούτι
ψουμί-νερόν δεν βρίσκεται μέσα στην χώραν τούτη.
Ψουμίν-νερόν είσιε πολλύν κάτω μακρά στο πλάτος
τζίει μέσα εκατοίκησεν ένας μεγάλος Δράκος.

Και δεν αφήνει το νερόν στην χώραν για να πάη
τταίνην του εκάμασιν πόναν παιδίν να φάη.
Οσ'είχασιν που εξ οκτώ εστέλλαν του το ένα
κι ήλθεν γύριν τ' αφέντη μας του Μέγα Βασιλέα
κι εκείνος άλλον δε είχεν μόνον μια θυγατέρα.
Κείνος την κόρην έμελλεν πως εν να την παντρέψη
και τώρα θέλων μη θέλων του δράκου να την πέψη.
Γιατί τούτην την προσταγήν τζείνος υπόγραψέν την
Κι αφού του ήρτεν η σειρά την κόρην έπεμψέν την.
Αλλάσσει και ξαλλάσσει την ρούχα της φορεσιάς της
Του μάκρου και του πλάτους της και της παρπατησιάς της.
Τώρα ποιά πέτρινη καρκιά και ποιοί γονιοί κιάρουν
Να δώσουσιν την κόρην τους να πιούν χολήν του χάρου.
Μιαν κόρην που εμέλλασιν Βασίλισσα να γίνη
Να θέλουν να την πέψουσιν του δράκοντα τταίνι.
Μιαν κόρην που την είχασιν Βασιλονεγιωμένη
Στα δεκαπέντε χρόνια της του δράκου φαγωμένη.
Η μάνα της από καρκιάς αρχίνησε να κλαίη
Και της μοναχοκόρης της με δάκρυα της λέει.
Παφής ήσουν τριών χρονών κ'επήεννες τεσσάρων
Νάιν σε πέψω κόρη μου κανίστην εις τον χάρον.
Πού πάεις κόρη μου χρυσή κόρη μου χρυσταλλένη
Που τον καιρόν πού σουν μικρή έχωσε χαρτωμένη.
Λέγει της μάνα μεν κλαίης κι έτσι ήταν το γραφτόν μου
Μεσ την κοιλιάν του δράκοντα να κάμω το θαφκίόν μου.
Έπιασεν τζείνον το στρατίν τζείνον το μονοπάτι
Το μονοπάτι βκάλλει την στου δράκου το πηγάδι.
Μήλον χρυσόν στο σιέριν της και παίζει το τζαι πάει
Τταίνιν για τον δράκοντα πούμελλε να την φάη.
Στην στραταν της που πήενεν η κόρη εποστάθη
Και βρίσκει πέτραν ριζιμιάν ακούμπησεν κι εστάθη.
Έκλαιεν και οδύρετον Θεόν επαρακάλεν
Γλύτωσμε που τον δράκονταν εις τον Θεόν ελάλεν.
Από το κλάμαν το πολλύν εγέμωνεν μια βρύση
Κι όμως κανέναν δεν είχεν για να την βοηθήση.
Εκεί που επροσεύχεται με καθάραν καρδίαν
Θωεή τον Άην Γιώρκην μας που την Καππαδοκίαν.
Και καβαλλάρης έρχεται στον ίππον του τον γρίβαν
Επαίρναν δεν από εκεί να πα στην εκκλησίαν.
Πάει κοντά ο Άγιος την κόρην χαιρετά την
Λέγει της πού εβρέθηκες σ' αυτό το μονοπάτιν;
Ήντα γυρεύεις λυερή στου δράκου το πηγάδι;
Του δράκοντα του φοβερού που θέλει να σε φάη;
Η κόρη η πεντάμορφη με την καρδίαν της κλαίει
Και με τ' αναστενάγματα του Γεωργίου λέει.
Λάμνε αφέντη στο καλόν κι εν άδικον κι εν κρίμα
Μεσ' την κοιλιάν του δράκοντα να κάμωμεν το μνήμα.
Λέγει της κόρης πές μου ποιά είναι η αιτία

Και βρίσκεσαι μονάχη σου μες τούν την ερημία.
Λέγει τ' αφέντη: έχει θεριόν που τρώει τους ανθρώπους
Έκοψεν στράτες και βουνά σ' όλους αυτούς τους τόπους.
Κι ως νέος που ευρίσκεσαι πήεννε την οδόν σου
Γιατί αν έλθη θα σε φά κ' εσέν και τ' αλογόν σου.
Εγύρισεν κ' επέξεψεν λλίον να ησυχάση
Που την οδοιορίαν του δια να ξαποστάση.
Λέγει της πάρτο άλογον λίγον για να ποδρώση
Να ξαπολίσω το νερόν κι η χώρα να γεμώση.
Να πέσω να ποκοιμηθώ κ' ήσυχον να μ' αφήσης
Κι όταν νεφάν' ο δράκοντας να με ειδοποιήσης.
Προτού κόμα τον Άγιον ο ύπνος να τον πάρη
Ακούει η κόρη ταραχήν κι έκαμεν του χαπάρι.
Σαν άκουσεν ο Άγιος του δράκου την φωνήν του
Σηκώθην κι εγονάτισεν, κάμνει την προσευχήν του.
Κι επροσευχήθην στον Θεόν δύναμιν να του δώση
Την κόρην που τον δράκονταν για να την εγλυτώση.
Είπεν Θεέ μου Πλαστοουργέ κόσμου και των Αγίων
Ελέησον τον κόσμον σου 'πο τούτον το θηρίον.
Στον κόσμον εξαπέστειλες τον σπλαχνικόν Υιόν σου
Οικτίρησον το πλάσμα σου τα έργα των χειρών σου.
Κι ο δράκος τότε φώναξε με αφρισμένο στόμα
Καλώς ήλθεν το μπούκωμα καλώς ήλθεν το γιόμα.
Μπούκωμαν τρώμεν άνθρωπον και δείλις την κοπέλλα
Κατά τα λιοβουττήματα τ' αππάρι με τη σέλλα.
Και πολοάτ' ο Άγιος και του θηρίου λέει
Στα δόντια σου τα φοβερά ο κόσμος ήντα φταίει.
Μπούκωμαν τρώεις χαντζιαρκάν και δείλις τ' αλυσίδι
Κ' ετσά τα λιοβουττήματα γινήσκεσε παιχνίδι.
Ο Άγιος εβρέθηκε στ' αλόγου του την σέλλα
Κι επήρεν πισοκάπουλλα αμέσως την κοπέλλα.
Εγύρισεν ο Άγιος τον δρόμο του να πάη
Και το θηρίον όρμησεν πάνω του να τον φάη.
Αμέσως τζείνην την στιγμήν και την αυτήν την ώρα
Μιαν χαντζιαρκάν του χάρισε του δράκου με στο στόμα
Κι αμέσως εσωριάστηκεν χαμαί στις γης το χώμα.
Κι ο κόσμος δε από μακρά εστέκετον κ' απόρει
Τον δράκονταν πως εν να φά του Βασιλιά την κόρη.
Της κόρης τόντ' ο Άγιος λέγει παρηγορήσου
Εθανατώθην το θεριόν πλέον μη φοβήσου.
Το πονηρόν δαιμόνιον βρίσκεται πληγωμένον
Στα πόδια του αλόγου μας ακόμη πατημένον
Κατέβα που το άλογον πλέον και μην φοβάσαι
Στ' αγκάλια της μανούλλας σου σε μιαν ώραν εν νάσαι.
Δόξασε πρώτα τον Θεόν την χάριν των Αγίων
Και ζώσε με την ζώνην σου το φοβερόν θηρίον.
Και πάρτο του πατέρα σου να δή και να πιστέψη
Και εις την πίστη του Χριστού το βλέμμα πιον να στέψη.

Τράβα το από τον λαιμόν να πάμεν εις την χώρα
Τούν το θηρίον να το δούν για τελευταίαν ώρα.
Λυπήθηκε τα πλάσματα ο Πλάστης και Θεός μου
Που είναι η βοήθεια κ' εμέν κι όλου του κόσμου.
Να δούν και να πιστέψουσιν και όλοι τους να χαρούσιν
Και εις την πίστην του Χριστού πές τους να βαφτιστούσιν.
Η κόρη εκατέβηκεν που το γριβήν αππάρι
Κι έδεισεν με την ζώνην της εκείνο το λιοντάρι.
Ετράβαν το που τον λαιμόν κι εκλούθαν σαν αρνάκι
Εκείνον που επότισεν πολλύν κόσμον φαρμάκι.
Στην χώρα σαν εμπάινασιν ο δράκος εμουγκρίστην
Και το θρονίν του Βασιλιά εσίστην κι ελυγίστην.
Ο Βασιλιάς σαν άκουσεν την μουγκαρκάν εκείνην
Τρεμουλιαστός εξέβηκεν κι αρώταν τί εγίνην
Όσοι τον εμισούσασιν είπαν του εν η κόρη
Και φέρνει και τον δράκονταν να φά όσους ημπόρει.
Να φάη την Βασίλισσαν κατόπιν τους γονιούς σου
Και το συγγενολόιν σου κι όλους τους μισταρκούς σου.
Πο ούλλον το Βασίλειο σου να μεν φηση κανένα
Και τέλεια εις το ύστερον για να σε φά κι εσένα.
Όσοι τον αγαπούσασιν όμως τον καυμένον
Είπαν του φέρνει η κόρη σου τον δράκοντα δειμμένον.
Πόναν λεβέντην είπαν του ο δράκος πληγωμένος
Στο στόμαν του και στον λαιμόν καταγαιματωμένος.
Ο Βασιλιάς που τάκουσεν από καρκιάς εχάρη
Τζαι βκάλλει μιαν διαταγή τζ' έναν καλόν χαπάρι.
Ποιός είν' αυτός που μούκαμεν τούτην την καλωσύνη
Ας έρτη στο παλάτι μου και βασιλιάς να γίνη
Διώ του την κορώναν μου και το Βασίλειόν μου
Και πión να ονομάζεται οσάν παιδί δικό μου.
Διώ του και την κόρην μου για να γινή γαμπρός μου
Και της περιφερείας μου ναν Βασιλιάς του κόσμου.
Ο Άγιος εφάνηκεν ομπρός του καβαλλάρης
Λαλεί του· κόμα Βασιλιά δεν είμαι τούν της χάρης.
Δεν θέλω γω την κόρη σου με γίνουμε γαμπρός σου
ούτε να ονομάζουμαι οσάν παιδίν δικό σου.
Χαίρου και το Βασίλειόν σου και την Βασίλισσάν σου
Χαίρου την θυγατέραν σου πόν το θησαύρισμά σου.
Μόνον δια τον σκοτωμόν ετούτου του θηρίου
Να κτίσετε μιαν εκκλησιάν τ' Αγίου Γεωργίου.
Και με τ' αμάξια το τζερίν και με τ' ασκιά το λάδι
Και με τον βορτανόμυλο να 'λέθης το λιβάνι.
Πουθάρχεται η μέρα του κοστρείς του Απριλίου
Να γίνεται πανήγυρις τ' Αγίου Γεωργίου.
Ο Βασιλιάς με τά χαράς λέγει του εν να κτίσω
Κι όλην την οικογένειαν αμέσως θα βαφτίσω.
Λέγει του νέε ένδοξε χάρις μου τονομά σου
Να κάμω κι άλλον χάρισμα κατά το θέλημάν σου

Γεώργιον με λέγουσιν που την Καππαδοκία
Κι είπα σου για χάρισμαν κτίσε μιαν εκκλησία
Και βάλε και ζωγράφισε Χριστόν και Παναγία.
Και στην δεξιάν του την πλευράν κάμε έναν καβαλλάρη
Αρματωμένον με σπαθίν και με χρυσόν κοντάριν.
Τζ'απόχει πόθον στην καρδιάν πόναν χαρτί να πάρη
Τζαι να τους έχουν βοηθούς πόχουν θεού την χάρη.
Αυτούς πρέπει η δόξαση τζαι μένα το ωσπαλάται
Πρέπει να το γιορτάσετε γιατί καθυστεράτε;

*

**Ν. Πολίτης, «Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοκτονίας του Αγίου
Γεωργίου», ό.π., σ. 228-235**

Ανέκδοται παραλλαγαί του άσματος

I.

(Καστελλορίζου)

Το τραούδιν τ'άη Γιωργιού

Αγιέ μου Γιώργη αφφέντη μου τσαι χρουσοκαβαλλάρη,
Αρματωμένος με σπαθίν τσαι μ' αργυρόν κοντάρη,
΄ς τη δόξαν τσαι ΄στη δύναμη θέλω να σ' αθθιβάλω,
Που σκότωσης ένα θεριόν το δράκον το μεάλο,
5 πού ταν μέσα ΄στον τόπο μας ΄ς ένα βαθύν πεάδι,
Αθρώπους το ταΐζασιν κάθε πωρνόν τσαι βράδυ.
Τσ' αν δεν τον επηάινασιν άνθρωπον να δειπνήση,
Σταλιάν νερό δεν έφηγεν τον κόσμον να δροσίση.
Ερρίχτασιν τα μπουλλετιά ΄σε τίνα θέ να πέση,
10 να πάη το παιδάτσιν του τού λιονταριού πεσκέσι
Τσ' εξέπεσεν το μπουλλετιν εις τη βασιλοπούλλαν,
Οπού την είσ' αι τσύρης της μόνιαν τσ'αρκοντοπούλλαν
Αι βασιλιάς σαν τ' άκουσεν, τούτον τον λόον είπε.
«Ούλον το βιός μου πάρετε, τσαι το παιδί μ' αφήστε.»
15 πολύς λαός μαζεύτησεν, τσαι πάν ΄στου βασιλέα,
«Για στείλε το παιδάτσι σου, για σ' τελλουμεν τσ' εσένα.
–Στολίσετε την κόρη μου μ' ατίμητα πετράδια,
Μ' ατίμητα μ' ολόχρουσα τσαι με μαργαριτάρια.
Στολίσετε την κόρη μου τσαι κάμετέ την νύφφη,
20 τσ' αμέτε την του λιονταριού απόψε να δειπνήση.»
Πολύς λαός μαζεύτησεν, τσαι παίρνουν τη ΄ς τη βρύση,
Δεν τό ξερε βαριόμοιρη πως θα μεταγυρίση.
Την έκλαιεν αι τσύρης της, την έκλαιεν τσ' αι μάννα,
Τοις στράτες που παιρνούσασι με δάκρυα τοις ερράνα.
25 Επήραν την, τσ'επήαν τη ΄ς του πεαδιού τα σ'είλη,
Τσ'επιάσασιν τσ'εδέσαν τη μ'ένα χρουσό αλεσιδι.
Αι Άης Γιώργης τό κουσεν, τρέσ'ει να τη γλυτώση,
Από το στόμαν του θεριού να την ελευθερώση.
Απού μακρά τόνε θωρεί τσαι κάθετα τσαι κλαίει,

30 όντας εσίμωσεν κοντά, γυρίζει τσαι του λέει.
«Φύε, ξενάτσι μ', απού δώ, να μη σε φά τσαι σένα,
εϋτο τάεργιο θεριόν, οπού θα φά'τσ' εμένα.
–Λιγάτσι θέ να τσοιμηθώ 'ζτα γόνατά σου πάνω,
Τσαι θα σκοτώσω το θεριό, 'ζη δύναμην το φτάνω.
35 – Αι τσύρης μου σέν'έστειλεν να με παρηβορήσης,
Τσαι σα θε να βγή το θεργιό, θα φύης να μ'αφήσης.»
Τσ'ετσει θρηνήσαν τα βουνά τσ'εσάχτην πεάδι,
Τσαι βγαίνει τάεργιο θεριό, την κόρη για να φάη
«Όχου το βαριορριζικόν, τί πικρομοίρα πού μαι!
40 Για σουκού σκότωσ' το θεριό γιατί πολλά φούμαι.»
Σηκώνετ' ανατολικά τσαι κάμνει το σταυρόν του,
Μιαν κονταριάν το πέταξεν τσ'έκοψε τολ λαϊμόν του.
Μιάν κονταριάν το πέταξεν ανάμεσα 'ζτο στόμα,
Τσ'έκαμεν τάραξην πολλή 'ς τοι πέτρες τσαι 'ζτο χώμα.
45 Τσαι ξαναδευτερώννει το την τσεφαλήν του κόβγει,
Τσ'αι κόρ' απού τοφ φόον της κράζει τον άη Γιώργη.
Αι άης Γιώργης τό κουσεν, πολλά του κακοφάνη,
«Κόρη, πού τό βρες τόνομαν, τσαι πώς το αθθιβάλλεις;
–Την ώραν που τσοιμήθητσεσ ήρτ'έναν πελιστέρι,
50 τσ'εκράτειεν τίμιο σταυρόν εις το δεξίν του σ'έρι.
'Στη μέσην έγραφ'αι σταυρός «εβίβα σ'Άη Γιώργη.»
Οπού πιστεύγει 'ζτόνομαν ποτέ δεν μετανοιώννει.
Περικαλώ, ξενάτσι μου, πώς λέσιν τόνομά σου;
Για να καλέση τσύρης μου εσέν την αφφεντιά σου.
55 – Γιώργης στρατιώτης λέομαι αφ'την Καππαδοκία,
Μ'αντίς να κάμη κάλεσμαν, ας χτίση εκκλησία,
Τσαι μέσα να 'ν'ακόνισμα 'ζτάλεβον καβαλλάρη,
Αρματωμένο με σπαθίν τσαι μ'αργυρόν κοντάρι».

Λ.

(Κορίνθου)

Άγιε μου Γιώργη μάρτυρα, πρώτε μου καβελλάρη,
Αρματωμένος με σπαθί και με χρυσό κοντάρι.
Στοιχειό μας φανερώθηκε 'ένα βαθύ πηγάδι·
Ανθρώποι του δειπνούσανε πάσα πρωϊ και βράδυ.
5 Μια μέρα δεν του πήγανε άνθρωπο να δειπνήση·
Σταλιά νερό δεν άφηκε τον κόσμο να ποτίση.
Και τα μπουλέτα ρήξανε τίνος μέλλει να πέση.
Και τα μπουλέτα επέσανε εις τη βασιλοπούλα,
Όπου την είχε ο ασιλιάς μονάχη κι'ακριβούλα.
10 Κι' ο βασιλιάς που τάκουσε, πολύ του βαρυφάνη·
Χτυπούσε το κεφάλι του μ' ένα μαύρο λιθάρι.
Κ' ευτύς το βήμ' ανέβηκε και είπε...
«Πάρτε τη βασιλεία μου, την κόρη μου ν' αφήσθε.»
Και ο λαός εφώναξε κατά του βασιλέα·
15 «Ή στέλνεις το κορίτσι σου ή στέλνουμε και σένα.»
Κι' αμέσως εδιέταξε να στολιστή σαν νύφη,

Για να σταθή του του λιονταριού πεσκέσι να δειπνήση
Κ'η κόρ' όταν στολίζετο, όλα τα δέντρ'ανθούνε,
Και το πουλάκ' απ' τα κλαδιά να γλυκοκελαδούνε.

20 Και το πηγάδι διάβηκε, βλέπ' ένα καβαλλάρη,
Αρματωμένο με σπαθί και με χρυσό κοντάρι.
«Για φεύγα, φεύγα, αφέντη μου, φεύγα ν από ταμένα
Να μη σε φάη το στοιχειό, που θα με φάη και μένα.»
Ολίγη ν ώρα πέρασε και το πηγάδ'αφρίζει,

25 κι ο λιόντας όντα ν έβγαινε τα δόντια τ'ακονίζει
«Για φεύγα, φεύγα, αφέντη μου, φεύγα ν από ταμένα,
Να μη σε φάη το στοιχειό που θα με φάη και μένα.»
Τάλογο καβαλλίκεψε και το κοντάρι βγάνει.

Μιά του δίνει 'ς τη καρδιά και άλλη μια 'ς το στόμα,

30 Και τάλογο περίπλεξε τα πισινά του πόδια.
«Για πές μου, πές μου, αφέντη μου, πώς λένε τόνομά σου;
Να κάμη κι' ο πατέρας μου καλό 'ς την αφεντιά σου.
–Αν κάμη κι' ο πατέρας σου καλό 'ς την αφεντιά μου,
Ας βάλη γριβο τάλογο κι' άη Γιώργη τόνομά μου.»

N.

(Στεμνίτσης της Γορτυνίας)

Ο Δράκος του πηγαδιού επήγε σκλάβωσε μια βασιλοπούλα για να τη φάη, και ο Άη
Γιώργης εξαγνάντησε με το άτι του καβάλα.

Άσπρος είναι, άσπρα φορεί, άσπρο είν' και τάλογό του.

Και ο βασιλοπούλα φώναζε·

Φύγε, φύγε, αφέντη μου, τι ο Δράκος θα σε φάη.

Μη φοβάσαι·

Εγώ θελά σε σώσω

Και από του Δράκου το στοιχειό θενά σε ελευτερώσω...

Αφέντης είσαι...αφέντη καβελλάρη.

Αρματωμένος με σπαθί και με χρυσό κοντάρι.

*Π

(Αγγελοκάστρου)

Αφέντη μ' άη Γιώργη <μου> και γριβοκαβαλλάρη,
Αρματωμένος με σπαθί και μ'αργυρό κοντάρι.

Θηριό είχαμε 'ς τον τόπο μας 'ς ένα βαθύ πηγάδι,
Ανθρώπους το ταίζαμε πρωϊ, γιόμα και βράδυ,

5 και μια βραδειά δεν τού δωσαν ανθρώπους για να φάη·

Σταλιά νερό δεν άφησε τον κόσμο για να πάρη.

Τα μπουλετιά ερρήξανε, τίνος μέλλει να πέση,

Να πάη το κορμάκι του τού λιονταριού πεσκέσι.

Το μπουλετί της έπεσε σι μια βασιλοπούλα

10 οπού την είχ' ο βασιλιάς μονάχη κι' ακριβούλα.
Κί' ο βασιλιάς σαν τ'άκουσε αυτόν τον λόγο είπε·
«όλο το βιό μου πάρτε τον και το κορίτσ' αφήστε.»
Σαν κίνησ' όλος ο λαός, πάει 'ς του βασιλέα.
«Ή στέλνεις το κορίτσι σου ή στέλνουμε και σένα.
15 – Πάρτε το <και> στολίστε το, στολίστε το σα νύφη,
να πήτε και του λιονταριού γλυκά να το μασήση.»
Το πήραν, το στολίσανε, το κάμανε σα νύφη,
Το πήγαν και τ'αφήσανε 'ς την έρημη τη βρύση.
Κί' ο άη Γιώργης σαν τ'άκουσε, τρέχει να το γλυτώση,
20 να μη το φάη το θηριό, να το ελευθερώση.
Φόντας εζύγωσε κοντά εις τη βασιλοπούλα.
Αναστενάζει θλιβερά μέσα από την καρδούλα.
«Πού ήρθες δω, ξενάκι μου ξένε μ' από τα ξένα,
Που ια σε φάη το θηριό, που θα με φάη και μένα;
25 – Σώπα, βασιλοπούλα μου, κ' εγώ θα σε γλυτώσω,
Και δε σε τρώει το θηριό, θα σε ελευθερώσω.
- Φεύγα, ξένε μ' Ξενάκι μου <και> σύρε 'ς τη δουλειά σου
να μη σε φάη το θηριό, κρίμα 'ς τη λεβεντιά σου.»
Κί' ο άγιος ακούμπησε 'ς τα γόνατά της πάνω.
30 «Φόντας θ' ανέβη το θηριό, κρίνε μου, Σήκ' απάνω.»
Και το θηριό σαν έβγαινε, ετρέμανε τα γνέφη,
Κ' η κόρ' από τον φόβο της 'ς την αγκαλιά του πέφτει.
Κί' ο άγιος εσηκώθηκε κι' αρπάζει το κοντάρι
Μια κονταριά του έδωκε απάνω 'ς το κεφάλι.
35 « Πές μου, ξένε μ, ξενάκη μου, πώς λένε τόνομά σου.
Να πάω να πού του κύριου μου να φκειάση εκκλησία,
Να νομασθή τ' άη Γιωργιού απ' την Καππαδοκία·
'στη μέσ' από την εκκλησιά να φκειάση καβαλλάρη.
40 αρματωμένον με σπαθί και μ'αργυρό κοντάρι.

ΣΗΜ. Ο προτασόμενος αστερίσκος σημαίνει ότι το κείμενον δεν είναι χρήσιμον εις γλωσσικάς μελέτας, διότι η καταγραφή αυτού δεν έγινε μετά της προσήκουσης επιμελείας προς διητήρησιν απaráλλακτων των γλωσσικών τύπων. – Αι μεταξύ αγκύλων συλλαβαί ή λέξεις παρελείφθησαν εξ παραδρομής υπό του καταγράψαντος το άσμα. –Στ. 30 *Κρίνε μου*=ειπέ μου, φώναξέ μου.

Υ.

(Αγ. Γεωργίου Νηλείας)

Άη Γιώργ' αφέντη μου κι' όμουρφι καβαλλάρη,
Αρματουμένι με σπαθί κι ολόχρυσου κοντάρι,
Σαν άγιους μοιάζεις 'ς τη θουργιά, σαν Κύριους 'ς τη θιότη,
'ς τη δόξα κι 'στη δύναμη θέλουν να σ'αμφιβάλουν,
5 σαν του θηριό που σκότουςις, τουν δράκουν τουν μιγάλουν,
Που βρίσκουνταν 'ς τη χώρα μας, κάτου ένα πηγάδι,

Κί' άνθρωποι του ταιΐζανι κάθι πουρνό κια βράδυ·
Κί' όποια μέρα δεν τόδουναν άνθρωπου να δειπνήση,
Σταλιά νιρό δεν έδουνι τη χώρα να δρουσίση.
10 Κι ρήχνανι τα μπουλιτιά κι 'ς όποιουν τύχ' να πέση,
Έστειλνι το πιδάκι του τού δράκουντα πισκέσι.
Εξέπισι του μπουλετί σι μια βασιλοπούλα,
Όπου την έχ' η βασιλιάς μαναχουρηγοπούλα.
Κί' η βασιλιάς σαν τάκουσι αυτόν του λόγουν είπι.
15 «Ούλου του βιό μου πάρτι του κι του πιδί μ' αφήστι.»
Πουλύς λαός σηκώννι κι λέει 'ς του βασιλέα·
«Για στέλνεις του πιδάκι σου, για στέλνουμι ισένα.
–Στουλίσι του πιδάκι μου κι φκειιάξι του σα νύφη,
Κι στείλι του τού δράκοντα πισκέσι να δειπνήση.»
20 Κ' η άη Γιώρς σαν τ'άκουσι, πάει να του γλυτώση.
Απού σιμά του χιριτάει, π'αλάργα τουν συντχαίνει·
« Φεύγα, ξινάκι μ', απού δώ για να μη φάη κι σένα,
Αυτό του άγριου του θιριό, που θα μη φάη κι μένα.
–Άφσι μι ν'απουκοιμηθώ 'ς τη σέλλα μου απάνου,
25κ' ιγώ σκουτώνου του θιριό, του δράκουν του μεγάλου.
–Αυτά που λές, ξινάκι μου, να μι παρηγορήσης·
Σαν παρ' να έβγη του θιριό, θα φηύγης να μ' αφήσης.»
Σαν πήρι να βγη του θιριό, η τόπους ανατρέμει.
'Σήκου κι σκότους του θιριό που πικ πως δε φουβάσι.»
30 Σηκώννι' ανατουλικά κι του σταυρό του κάνει,
Κι του κουντάρι τ'άδραξι κίς του λιμό του βάνει.
Κ' η κόρ' απού του φόβου της φωνάξι Αηγιώργη!
– Πού του βρις, κόρη μ', τ' όνομα κι του πιριλαμβαίνεις;
– Πουτώρας που κοιμώστανι, ήρθ ένα πιριστέρι,
35 κι βάσταί τίμιουν σταυρό μέσ' ς του διξί του χέρι,
Κ'εγράφι μέσα η σταυρός *εβίβα Αηγιώργη!*
–Άιντι, κόρη μ', 'ςτη μάννα σου, άϊντι κι ςτους γουνείς σου,
Κι πές τους πως σου χάρισα σήμιρα τη ζουή σου.»
Κ' η κόρη τουν ξαναρουτάει· «Πούθ'είνι η γινιά σου,
40 για να σου κάν' η αφέντης μου χάρισμα ν αφιντιά σου;»
Σα θέλη η αφέντης σου χάρισμα να μ'χαρίση
Ας πιάσ' να φκειιάσ' μια ακκλησιά, μια ακκλησιά στουρίση,
Να γράψ'Χριστό κι Παναγιά κι' Πρόδρουμ'Αηγιάννη,
Κι ς τη διξιά της τη μιριά να γράψη καβαλλάρη,
45 Αρματουμένον μι σπαθί κι' ολόχρυσου κουντάρι.»

ΣΗΜ. *Αμφιβάλλουν*=αναθιβάλλουν (διηγούνται, εκθέτουν). Ο *G.Meyer* (*Byz.Zeitschrift* 1894 III 156-7) αν και ηγνόει την χρήση του αμφιβάλλω επι της σημασίας ταύτης, ευστόχως δ' όμως εξήτησε να εξηγήση τον σχηματισμόν του *αναθιβάλλω* ή *αθιβάλλω* εκ συμφυρμού του αντιβάλλω και αμφιβάλλω.

*ψ
Βάρνης

Και βρέθηκε 'στη χώρα μας ένα ξηρό πηγάδι·
Ανθρώποι το ταΐζανε κάθε Σάββατο βράδυ.
Σηκώθηκαν οι φτωχοί απάνου 'στους αρχόντους,
«Ως πότε θα δίδουμεν εμείς να πίνουν οι αρχόντοι;
5 ας ρήξουμε το μπουλετί να διούμ' σε ποιόν θα πέση.»
Και έπεσε το μπουλετί σε μια βασιλοπούλα,
Οπού τό χε η μάννα της μονάχη ρηγοπούλα.
'Όλον το βió της έδινε κι' όλην την καθαριά της,
Ν' αφήσουν το παιδάκι της και άλλονε να πάρουν.
10 Πολύς λαγός μαζεύθηκεν απκάτου 'ς του βασιλέα.
«Για δός μας το παιδάκι σου, για παίρουμε εσένα.
–Στολίστε το παιδάκι μου και κάμετέ το νύφη,
Και πάνετέ το 'στο θηριό να φάη, να δειπνήση.»
Το πήγανε, το άφησαν εκεί εις το πηγάδι.
15 Από μακριά ναι έρχεται, πάει κοντά και λέει·
«Φύγε, φύγε, ξενάκι μου, φύγ' απ' εδώ και πέρα,
Μη έβγη τώρα το θηριό, φάει και σε και μένα.
–'Απλωσ' τα γονατάκια σου να κοιμηθώ λιγάκι,
Κι' όντας έβγη το θηριό, θέλω να με ξυπνήσης.»
20 «Ξύπνα, ξύπνα, ξενάκι μου, και το θηριό ορμάει.»
Μια κονταριά το έδωσε και κόπηκ' ο λαιμός του.
«Πές με, πες με, ξενάκι μου, πώς λένε τόνομά σου,
Να πά να πώ 'στον πατέρα μου, να διώ τί θα σε κάμη.
–Γιώργη, στρατιώτη με λαλούν μέσ' 'στην Καππαδοκία
25 Να πής εις τον πατέρα σου να χτίση εκκλησία,
Και μέσ' 'στη μέση 'στην εκκλησιά να βάλη άη Γιώργη,
Αρματωμένο με σπαθί και με χρυσό δοξάρι.»

*ψ¹
Σαράντα Εκκλησιών ¹⁾

Εφέντη μ' Άη Γιώργη μου, εφέντη μ' καβαλλάρη,
Αρματωμένος με σπαθί και με χρυσό κοντάρι.
Τα μπουνε όλα πέσανε εκείνο του δεν πέσει...
Θα πάγη το παιδάκι μου 'στον Δράκοντα πεσκέσι
5 Μια στιγμή δεν απερνά, κάθε πρωί 'στην ώρα,
Που δεν αφήνει το νερό να πάγη μεσ' 'στη χώρα.
Και η βασιλίσσ' απαντά:

«Αφήστε το παιδάκι μου το μόν' και μοναχό μου
Και πάρετε τον βιό μου.»

10 Κι' ο Δράκος αποκρίθηκε. «Δεν θέλουμε το βιό σου
Μόν'θέλω το παιδάκι σου το μόν' και μοναχό σου»
Το πήραν και το πήγαιναν, 'ςτου πηγαδιού τα χείλια,
Καθήσαν και το έδεσαν μς τη χρυσή αλυσίδα.
«Στάσου στάσου, συ κόρη μου, 'ςτα γόνατά μ' να πέσης
15 και όταν έρτη το θεριό εγώ να σε γλυτώσω.
–Αυτά τα λόγια με τα λές να με παρηγορήσης,
Και όταν έρτη το θεριό θα πηγαίνης θα μ'αφήσης.»...
«Σήκω σήκω αφέντη μου, και το νερό αφρίζει
Και ο Δράκοντας τα δόντια του για μένα τα τροχίζει.»

20 Σηκώθηκε ανατολικά, μια το σταυρό του κάνει,
Μια κονταριά τον έδωκε 'ςτο στόμα τον ευρήκε,
Κόφτει και την κορδέλλα του κόφτει και το λαιμό του.
Πήρε τη βασιλιέ την κόρ', του βασιλέ την πάγει.
«Να, βασιλέ μ' την κόρη σου, κράτησε και το βιό σου,
25 Έχε και το παιδάκι σου το μόν' και μοναχό σου.
–Πές με, πές με πως λέγεσαι πώς είνε τόνομά σου,
Θέλω να κάμω κάλεσμα και προς την αφεντιά σου
–Αν θέλεις να κάνης κάλεσμα, στήσε μιαν εκκλησία,
Ζερβά να βάλης το Χριστό δεξιά την Παναγία,
30 και μέσ' 'ςτη μέσ' την εκκλησιά να κάνης καβαλλάρη.»
Τον άγιον Δημήτριο, πολύ να τον δοξάζτε.
Τον άγιο Γεώργιο να τον πολυχρονάτε
Για το θεριό που σκότωσε, το Δράκο τον μεγάλο.

2.

Του κύκλου τα γυρίσματα που ανεβοκατεβαίνουν
και του τροχού που ώρες ψηλά κι ώρες στα βάθη πηαίνου,
και του καιρού τ' αλλάματα που αναπαημό δεν έχου,
μα στο καλό κ' εις το κακό περιπατούν και τρέχου
και των αρμάτων οι ταραχές, έχθρητες και τα βάρη,
του Έρωτα η εμπόρεση και της φιλιάς η χάρη,
αυτάνα μ' εκινήσασι τη σήμερον ημέρα
ν' αναθιβάλω και να πώ τα κάμαν και τα φέρα
σ' μια κόρη κ' έναν άγουρο που μπερδευτήκα ομάδι
σε μια φιλιάν αμάλαγη, με δίχως ασκημάδι.
Κι όποιος του πόθου εδούλεψε εισέ καιρό κιανένα
ας έρθη για ν' αφουκραστή ό,τι 'ναι εδώ γραμμένα,
να πάρει ξόμπλι κι αρμηνειά, βαθιά να θεμελιώνη,
πάντα σ' αμάλαγη φιλιάν, οπού να μην κομπώνη
γιατί όποιος δίχως πιβουλιά τον πόθο του ξετρέχει,
εις την αρχή ά βασανιστή, καλό το τέλος έχει.
Αφουκραστήτε το λοιπό κι ας πιάνη οπού'χει γνώση,
για να κατέχη αλλού βουλή κι απόκριση να δώση.
Στους περαζόμενους καιρούς που οι Έλληνες ορίζα
κι όπου δεν είχε η πίστη τως θεμέλιο μηδέ ρίζα,
τότες μια αγάπη μπιστική στον κόσμο εφανερώθη
κ' εγράφη μέσα στην καρδιά κι ουδέ ποτέ τση ελειώθη
και με τιμή ήσα δυό κορμιά στου πόθου το καμίνι
και κάωμμα πολλά ακριβό σ' έτοιους καιρούς εγίνη
εις την Αθήνα που ήτονε τση μάθησις η βρώσις
και το θρονί της αφεντιάς κι ο ποταμός της γνώσης. [A, 1-26]

ΒΑΣ.

Λέγει τως: «Πέτε του ρηγός, σα σμίξη μετά μένα,
θέλω του δώσει απιλογιά στα 'χετε μιλημένα.
Κ' εκείνον όπου ελόγιασεν αυτός σ' καιρό περίσσο,
δεν ημπορώ έτσι το ζιμιόν εγώ ν' αποφασίσω.
Κι ό,τι κι αν αφεντεύγομε, χώρες, χωριά και πλούτη,
θε να 'μπουν εις τη ζυγαρά, θωρώ, την ώρα τούτη·
κ' εις μια μπαμπακερή κλωστή να κρεμαστή τυχαίνει
η βασιλεία μας και τω δυό, κ' είν' πράμα οπού βαραίνει.
Κι απόψε θέλω να το δω, να το καλολογιάσω,
τη φρονιμώτερη βουλή και πλιά καλή να πιάσω·
και δίχως άλλο ως αύριο αργά απιλογιά να δώσω
στο πράμα, που έτσι γλήγορα δεν ημπορώ να σώσω.»

ΠΟΙ.

Και μ' έτοια λόγια γνωστικά τούτους απιλογιάζει
κι ως εμισέψαν το ζιμιό τσι φρόνιμους του κράζει·
εις το παλάτιν ήρθασι, τριγύρου τσι καθίζει
κι απόκει δυό και τρεις φορές τσι συχαναντρανίζει

Στο πρόσωπο τως ολωνώ τ' ανάβλεμμα επορπάτει
με τη ρηγατικήν εξά που 'τρεμε το παλάτι·
ήδειχνε πως τη σιωπή θέλει την ώρα εκείνη
κι όλοι να στέκου να γροικούν ιντά 'ναι κ' ίντα εγίνη.
Ως είδε πώς την αναπνιά κρατίζουν και σωπαίνου
και το 'θελε να τώσε πή με φόβον ανιμένου,
ΒΑΣ. λέγει τως: «Συμβουλατόροι, ετούτη την ημέρα
μαντάτα από το βασιλιό πολλά εγνοιανά μου φέρα,
οπού με βάνου εις λογισμό κ' εισέ περίσσα ζάλη,
γιατί 'ναι τούτη μια δουλειά παρά ποτέ μεγάλη.
Στη διαφοράν οπού 'χομε να μη γενή άλλη κρίση,
μα ένα κορμί να βάλωμε να την αποφασίση·
ένα να βάλωμε για εμάς κ' εκείνος άλλο πάλι,
τη διαφορά να κρίνουνε που 'χομε τη μεγάλη,
με το κοντάρι και σπαθί και σίδερο σκουτάρι
και να γενή η αποφαση στο δίκιο, όπου τοκάρει.
Εγώ 'χω βάρος στην καρδιά και λογισμό μεγάλο.
Άριστος ήρθε απ' τη Φραγκιά κ' επά 'ναι δίχως άλλο
και τούτον όλο τον καιρό που μάσε πολεμούσι,
λογιάζω, ο μπάρμπας του 'πεψε να παν να τον ευρούσι.
Ετούτος λείπει από καιρό κ' εις άλλα μέρη εκράτει
κ' εις άλλες χώρες ήτονε, στην ξενιτιά επορπάτει.
Κείνη η χαρά που 'χεν οψές του Βλάχου το φουστάτο
κατέχετε πως ήτονε για τούτο το μαντάτο.
Και δίχως άλλο ξεύρετε κι Άριστος ήρθε τώρα,
ονιά να δώση βάσανο και φόβον εις τη χώρα.
Ετούτος είναι θαυμαστός, όλοι τον επαινούσι,
φοβούνται, τρέμου, χώνουνται όσοι κι αν τότε δούσι.
Κι από πολλούς εγροίκησα, είναι καιρός, κ' ελέγα
πως στην καρδιά του βρίσκεται της αντρείας η φλέγα.
Κι ως ήκουσα κ' ελέγασιν άλλοι που τον ετρέμα,
δεκατριώ χρονώ 'τονε το 'ρχισε κ' επολέμα,
κ' εδά θε να 'ναι εικοσιδυό· λογιάσετε ίντα ζάζει.
Κ' εμείς επά ποιόν έχομε σ' άρματα να του μοιάζη;
Για τούτον αποκότησε ο Βλάχος να μηνύση
πως πλιά δε θέλει με πολλούς να μάσε πολεμήση,
μα να διαλέξω απ' το λαόν ένα κ' εκείνος άλλο
(κ' είναι ο δικός του, ο Άριστος εκείνος δίχως άλλο)
κι όποιος σκοτώση από τσι δυό τον άλλο και νικήση,
ο ρήγας που 'χει το χαημό τον πόλεμο ν' αφήση.
Να βάλη αυτός τη μοίρα του κ' εγώ το ριζικό μου
στο ζύγι να καμπανιστού, με φόβου και με τρόμου.
Στη χέρα του έχει το θεριό, σα ρήγας τον ορίζει,
για κείνο τούτα μας μηνά, για κείνο φοβερίζει.
Κ' επά σ' εμας ποιός βρίσκεται; Σ' ποιόν έχομεν ολπίδα;
Πούρι προχθές στον πόλεμο μικρούς μεγάλους τσ' είδα·
μόνον εις τον Πολύδωρον είχα όλο μου το θάρρος
κ' εδά φοβούμαι μη χαθή, μην τότε πάρη ο Χάρος·

γιατί έχει δυό λαβωματιές και στέκει ν' αποθάνη
κι όλοι οι γιατροί είπασιν οψές πως δεν μπορεί να γιάνη.
Μα πάλι αν ήτο και καλά, δειλιά πολλά η καρδιά μου
στη δύναμή του να δοθούν τα πλούτη κ' η εξά μου·
γιατί του Αρίστου τ' όνομα είναι πολλά μεγάλο
και βρίσκω διαφορά πολλή στον ένα από τον άλλο.
Και δεν κατέχω ίντα να πώ κ' ίντα ν' αποφασίσω
κ' ίντα μαντάτο του ρηγός σε τούτο να μηνύσω.
Εδά πληθαίνει ο φόβος μου, εδά πληθαίνει η ζάλη·
απόφαση θε να γενή παρά ποτέ μεγάλη.»
Στέκουν οι φρόνιμοι βουβοί και γεις τον άλλο εθώρει,
κιανείς να δώση απόκριση σε τούτα δεν εμπόρει.
Πούρι ένας οπού ελέγασι Φρονίστα δε φοβάται,
μα ολόρθος εσηκώθηκε, του ρήγα απιλογάται:
ΣΥΜΒ. «Αφέντη, λαμπυρή για μας κράζεται τούτη η μέρα,
απειτίς κ' έτοιον όμορφο μαντάτο μας εφέρα,
να 'μπου όλες μας οι διαφορές σε δυο καρδιές ανθρώπω
και να 'βγη η μάχη από πολλούς και να 'ρθη εις λίγο τόπο.
Και για αντρειωμένο γνοιάζεσαι και στέκεις και λογιάζεις;
Συμπάθησέ μου ρήγα μου, κατέχεις τίνος μοιάζεις;
Κείνου που στην καλομοιριά χάνεται· δεν κατέχει
και μες στη βρύση κολυμπά, λέγει νερό δεν έχει.
Πού να 'βρης τόση δύναμη, τόσην αντρεία και χάρη,
ωσάν το λιόντα, το θεριό, το ξένο παλληκάρι
που πολεμά για λόγου σου, το δίκιο σου γυρεύγει
κι ώστε να κάμη κοπανιά μεγάλη δε μισεύγει; [Δ, 1295-1384]

*

Ξένος

ΠΕΖ.

Ουδέ γεράκια ουδέ σκυλιά ουδ' άλογα ανεμνιιάζεις,
δεν είσαι νοικοκύρης πλιό, σαν να 'σουν ξένος μοιάζεις. [Α, 789-790]

ΦΡΟ.

Βάλε εκεί που ' βρες τα χαρτιά κι αυτό το ξένο πράμα
μη θες να δείξης κάμωμα οπ' άλλες δεν εκάμα». [Α, 1485-1486]

ΦΡΟ.

τις ξεύρει αν είν' κι αγάπησεν άλλη κοπέλα ξένη
κι απαρνηθή τον κύρη του, τση μάνας λησμονήση [Α, 1720-1721]

ΠΟΙ.

Της Αρετής η πεθυμιά επλήθαινε ν' ακούση
πού βρίσκεται ο Ρωτόκριτος, μαντάτο να τση πούσι·
κ'εμάθαινε καθημερινό πού' ρχουνταν στο παλάτι
ξένοι κ'ελέγαν του ρηγός σ' ποιούς τόπους επορπάτει. [Α, 1735-1738]

ΠΟΙ.

Ο Ρώκριτος που πεθυμιάν είχε να τότε δούσι
τα μάτια, οπού του δίδασι θροφή κι οπού τον ζούσι,
το πώς εκαβαλίκεψε κ' ήπιασε το κοντάρι
για το στεφάνι οπού 'καμε, άλλος να μην το πάρη,
κι ουδέ να καυχιστή κιανείς πως στην Αθήνα μέσα
έτοι' ακριβά χαρίσματα οι ξένοι τα κερδέσα, [B, 47-52]

ΒΑΣ.

ουδέ γυρέψειν ήθελα να γδικιωθώ έτοιαν ώρα
οπού 'ν' τόσοι αφεντόπουλοι και ξένοι μες στη χώρα [B, 931-932]

ΡΩΤ.

μάθης το θές κι απόθανα κ' εις την ξενιά μ' εθάψα
και ξένοι εμαζωχήκασι κι ωσάν ξένο μ' εκλάψα.
Εδά μου δώσε το φαρί οπού ' ναι αναθρεφτό μου
κ' ένα κοντάρι και σπαθί μοίνο στο μισεμο μου' [Γ, 841-844]

ΡΩΤ.

Κι άνε μπορής, με πονηριά κάμε από ξένο στόμα
να το γροικά που βρίσκομαι, σ'ποιά μέρη κ'εις ποιό χώμα· [Γ, 1661-1662]

ΠΟΙ.

γιατί κουρφά της παντρείας τη δυσκολιά εκρατούσα,
οι ειδικόι εκατέχαν το, μα οι ξένοι δεν τ'ακούσα.
Κ'επορπατούσαν οι καιροί κ'εξάπλωνε το πράμα,
πολλά την ελυπούντανε σ'άδικο που τσ'εκάμα,
αμή άλλο δε λογιάζουσιν οι ξένοι ουδέ κατέχου· [Δ, 759-763]

ΠΟΙ.

Βλαντίστρατο τον λέγασι τούτο τον ξένο ρήγα,
πολλά τον επαινούσανε κείνοι που τον εσμίγα.
Είχε φουστάτα δυνατά κ' η μια μερά κ' η άλλη,
γιατί κ' οι δυό ήσα μπορετοί και βασιλιόι μεγάλοι' [Δ, 865-868]

ΠΟΙ.

κ'ένικησεν ο κύρης της κ'η χώρα εξεσκλαβώθη
Κι από τσι τόσοι σκοτωμούς κ'έξοδες ελυτρώθη
κ'έννας στρατιώτης δυνατός, ανέγνωρος και ξένος
εμάλωσε για λόγου τως κ'εβγήκε κερδεμένος.[E, 67-70]

ΠΟΙ.

Το ριζικό παρακαλεί εδά να του βουηθήση
κ' η Αρετούσα γ' άντρα της τον ξένο να θελήση' [E, 307-308]

ΠΟΙ.

Ωσάν κερά την προσκυνού, με φόβο τση μιλούσι,
λογιάζου για την προξενιά, το πώς να τήνε πούσι·
κι αρχίζουσιν απομακρά, φρόνιμα λόγια εσμίγα,
λέγοντας σ'ίντα ευρίσκετον η χώρα με το ρήγα
και πώς ολίγον ήλειψεν όλοι να σκλαβωθούσι,
να πάσι μέσα στη φλακήν οι Βλάχοι να τη βρούσι,
σκλάβα να τήνε πιάσουσι και να την ασκημίσου
και κουρσεμένη κ' έρημη τη χώρα τως ν' αφήσου:
«Μα εβουήθησε το ριζικόν, ήλαχε ξένη γέννα
κ' εγλύτωκε το βασιλιό, τη χώρα μας κ' εσένα.
Εγλύτωκεν ο βασιλιός κ' η χώρα εξεσκλαβώθη
και το κορμί σου από ντροπής κάμωμαν ελυτρώθη».(E, 321-332)

ΑΡΕ. Λέγει: «Δεν εβαρέθηκεν ο κύρης να πειράζη
μια διπλοκακορίζικη, μα θέ να δικιμάζη
έτσι συχνιά για παντρειάν, οπού καλά κατέχει
όσες φορές κι αν το μηνά χαημένο κόπον έχει;
Κ' εγώ καλλιιά 'χω οι πλιά άσκημοι θανάτοι να μ' ευρούσι
παρά για παντρειά ποτέ μαντάτο να μου πούσι.
Κι αν ήρθε ξένος εδεπά τη χώρα να γλυτώση,
το πράμα οπού 'μελλεν εμέ, πέτε να του το δώση
κι ας τότε βάλη κι αποδά εις το θρονί του απάνω
κ' εμέ ας αφήση στη φλακή σα σκλάβα ν' αποθάνω.[E, 339-348]

ΠΟΙ.

Λέσι: «Κερά, τούτη η φορά να μας αποφασίση.
Ο ξένος θέλει μετά σε σήμερα να μιλήση.
Την όρεξή σου θέ να δη και λόγιασε ίντα κάνεις,
και κρίμαν είν'στη φυλακή και βρώμους ν' αποθάνης».
Εκείνη σαν εγροίκησε κείνο που εθέλαν πάλι,
ανίμενε με μάνητα τον ξένο να προβάλη,
να του μιλήση, να του πή, να πηαίνη στην οδό του
κι ουδέ ποτέ της να στραφή να δη το πρόσωπό του·
να πάψουσιν οι προξενιές κ' η πείραξη τση η τόση,
σήμερα μιαν απόφαση για πάντα να του δώση.
[...]
Ο κύρης της πρωτύτερα πέμπει τη φορεσά της·
να στολιστή, να ομορφιστή και να πλυθή μηνά της
και δεν του εφαινέτο πρεπό του ξένου να μιλήση
έτοιμας λογής ασούσουμη, οπού δεν είχε χρήση. [E, 423-432, E, 439-442]

ΦΡΟ.

Και πιάσ' το πούρι, μη δειλιάς, δε το και ξαναδέ το·
κείνο 'ν' που του Ρωτόκριτου ήδωκες, κάτεχέ το,
και να λογιάσω δε μπορώ που τού 'λαχε του ξένου
κι ουδέ νογώ τα πράματα ετούτα πώς να πηαίνου».[E, 549-552]

ΑΡΕ.

Εγώ δεν έχω απομονή και μήνυσε, Φροσύνη,
του ξένου νά 'ρθη στη φλακή να μάθω το ίντα εγίνη [E, 587-588]

ΑΡΕ.

Νένα, δεν έχω απομονή και σπούδαξε, να ζήσης,
κάμε το γληγορότερο του ξένου να μηνύσης». [E, 601-602]

ΦΡΟ. Λέγει της: «Θυγατέρα μου, άφισ και μη σπουδάξης
ο ξένος να'ρθη επά για δα και μην κακολογιάξης.
Δεν είναι κείνο όπου δειλιάς κι αφίς τη βια την τόση
και πούρι αν είναι τίβοτσι, δε θέλει μας το χώσει·
κ'έχομε μέρες και καιρό κι άφς τον εδά τον ξένο
κι από τσι φλακατόρους μας γλήγορα εγώ μαθαίνω». [E, 607-612]

ΠΟΙ.

Εκίνα από τη μια μερά κ' επήγαινε στην άλλη
και τ' Άστρο και τον Ουρανό, τον Ήλιο παρακάλει,
ο ξένος για να μην τση πή εκείνο που λογιάζει
κ' εκείνο που όσο το μπορεί, για να το μάθη βιάζει. [E, 693-696]

ΦΡΟ.

Λοιπό, κερά μου, σκόλασε τον λογισμό τον έχεις
κι ο ξένος γίνεται άντρας σου, κάμε να το κατέχης·
αυτός όπου επολέμησε κ' εγλύτωκε τη χώρα,
πέ το κ' εσύ πως τότε θές και να βρεθή καλή ώρα». [E, 815-818]

ΠΟΙ.

Σήμερο θέλομε το δει, σαν καλοξημερώση,
ίντα μαντάτο και φωνήν ο ξένος θα μου δώση. [E, 833-834]

ΒΑΣ.

Ήδιωξες τους ρηγόπουλους κ' έγνοια απ' αυτούς δεν έχεις
κ' εις τούτο εθελημάτεψες, δίχως να τον κατέχης.
Ξένο τον ελογιάζαμε και ξένο τον ελέγα
κ' ετούτος είν' ο Ρώκριτος, της αντρείας η φλέγα. [E, 1411-1414]

*

Εχθρός

ΠΟΙ.

Σαν είδεν ο Ρωτόκριτος πως η δουλειά είν' κριμένη
εκάλεσέ τον τον εχθρό τον άλλο, που ανιμένει·

κ' η σάλπιγγα δυό τρεις φορές παίζει του καλεσμάτου
κ' εκίνησε ο Δρακόκαρδος και σάζει τ'άρματά του [B, 1443-1446]

ΚΑΡ.

«Αφέντη, πράμαν εγνοιανό πολλά μ'ανακατώνει
κ' η μάνητά μου την καρδιάν αλύπητα πληγώνει
και θέλω την απόφαση την ώρα που γροικήσης
το δίκιο μου, κι ό,τι 'βαλα στο νού μου, να μ'αφήσης
να κάμω με τη χέρα μου σήμερα του εχθρού μου
Και ν'αντιμέψω τ'άδικο που 'καμε του κυρού μου. [B, 787-792]

ΚΑΡ.

«Αφέντη, για να μη μου πης το πως περίσσα σφάνω,
μα ήβανα χέρι στ'άρματα για να με δου ίντα κάνω,
γιατί δε θέλω έτοιο σπαθί να χαίρεται ο εχθρός μου,
γη δός μου το το θέλημα γη παίρνω το απατός μου». [B, 951-954]

ΠΟΙ.

Καλά και να το θέλασιν όλοι μικροί, μεγάλοι,
και καθανείς του Κρητικού νίκος επαρακάλει,
ετούτο η φύση το 'δωκε στη σάρκα την καημένη,
κάθε κορμί να συμπονή τ'άλλου την πονεμένη·
και τον εχθρό του να θωρή κιανείς πως πά να θάψου, [B, 1187-1191]

ΠΟΙ.

Σαν ήκουσεν ο Κρητικός και γιαγερμό δεν έχει,
του λέγει, όση ώρα πολεμούν, ογιά εχθρό ας τον έχη: [B, 1981-1982]

ΚΡΗ.

Μ'άλλη όρεξη κι άλλη καρδιά με το Σκλαβούνο τρέχει
παρά με το ρηγόπουλο, γιατί κ'εχθρό τον έχει.
Εμούγκρισε τση Σκλαβουνιάς ο δράκος κ'εβρουχάτο,
λογιάζει σ'πρώτη κονταρά να τότε ρίξη κάτω. [B, 2133-2136]

ΠΟΙ.

Εγροίκησε κ' η Αρετή κ' ήμαθε τα μαντάτα,
το πως ο εχθρός εμίσεψε μ' όλα του τα φουστάτα [E, 65-66]

ΒΛΑ.

Ήσυρνε γένια και μαλλιά, δέρνει τα γόνατά του,
πόννο σε φίλους και σ' εχθρούς δίδουν τα κλάηματά του. [Δ, 2017-2018]

*

Οχθρός

ΠΟΙ.

Ήριξεν ο Ρωτόκριτος μ' όλη τη δύναμή του
τ' Άριστου κοπανιά μπηχτή και πάει προς το βυζί του
κ' ήτο δαμάκι ξώφαρσα κ' η χέρα του ως ξεσφάλλει,
Άριστος του την ήσφιξε ποκάτω στη μασκάλη.
μηδέ στροφίδι μάγγανου τέτοιο σφιμό δεν κάνει
ωσάν την ήσφιγγεν αυτός εκεί οπού τήνε πιάνει.
Η χέρα του εσκλαβώθηκε στου οχθρού του τη μασκάλη [Δ, 1847-1853]

ΠΟΙ.

Ο Ρώκριτος ωσάν αιτός από τη σέλα βγαίνει,
πεζέφνει και τον Άριστον ήστεκε κι ανιμένει·
εκείνος πάλι να θωρή πεζόν έτοιον οχθρό του,
για τα πρεπά της αντρείας πεζεφνει απ' τ' άλογό του. [Δ, 1767-1770]

ΒΑΣ.

Διάλεξε απ' όλα τ' άρματα, άλογο και κοντάρι,
γιατί μου λέσι τον οχθρό μεγάλο παλληκάρι· [Δ, 1525-1526]

ΠΟΙ.

από τους δυό που θε να μπουόν στον κάμπο μοναχοί τως,
να βλάψει το κοντάρι τως, να κόψη το σπαθί τως
και να σκοτώση τον οχθρό, με νίκος ν' απομείνη,
του αποθαμένου ο βασιλιός τον πόλεμο ν' αφήνη [Δ, 1611-1614]

ΠΟΙ.

Οληνυκτίς ο βασιλιός του Ρώκριτου αρμηνεύγει
κ' εις του πολέμου τσι δουλειές μιλεί και δασκαλεύγει,
πότε να βάνη το σπαθί και πότε το σκουτάρι,
και να θωρή την κοπανιά πώς να τήνε παράρη·
και ποιές σπαθιές πληγώνουσι, ποιές πάλι φοβερίζου
και ποιές γελούσι τον οχθρό και ποιές τότε ζαλίζου. [Δ, 1561-1566]

ΡΩΤ.

μα απείτις και τα πράματα τέτοιας λογής επήγα
και τον οχθρό εσκοτώσαμε και τα φουσάτα εφύγα,
πολλή χαρά κι αμέτρητη γροικώ στα σωθικά μου·
όχι γιατί εσηκώθηκα κ' εδά 'χω την υγεία μου,
μα το 'χω, γιατί τον οχθρό σου' διωξα το μεγάλο
και τούτο με παρηγορά στον κόσμο πλοά παρ' άλλο. [Ε, 175-180]

ΠΟΙ.

αποφασίζει να σταθή απ' όξω του φουσατού
κι ωσάν ιδή το ρήγα του να βγη με τ'άλογά του,
εις το φουσατό το ζιμιό ωσάν πουλί να σώση
κι όσους μπορεί από τους οχθρούς να ρίξη, να σκοτώση· [Δ, 881-884]

ΡΩΤ.

Για τούτην ήρθα από μακρά, για αγάπη τση επολέμου,
για λόγου της ως κ' οι οχθροί δειλιούν κι ακόμη τρέμου. [Ε, 207-208]

ΠΟΙ.

Και τη βαθειά βαθειάν αυγήν, εις τα γλυκιά του ύπνου,
οπού 'ναι ακόμη αχώνευτοι όλ' οι καπνοί του δείπνου,
αξάφνου με πολλές φωνές και ταραχήν αρμάτων
να δώσου ζάλη των οχθρώ, να φεύγου απάνω κάτω·
[...]

Ήκαμεν ό,τι ελόγιαζε, βαθειάν αυγή αρματώνει
με σιγανάδα τον λαό και του οχθρού σιμώνει.
[...]

Εισέ καιρό ο Ρωτόκριτος ήσωσε στο λιμνιώννα,
που οι Αθηναίοι εφεύγασι κ' οι Βλάχοι τσ' εζυγώννα·
με φόβον εγλακούσανε, βοήθεια δεν ευρίσκα
κ' οι οχθροί τως τους εδιώχνασι κι αλύπητα εβαρίσκα.
[...]

Πολλοί απείτι εσκοτώσασι μ'αντρεία τον οχθρό τως,
τότες κι αυτοί κρυγοί, νεκροί επέφτα απ' τ'άλογό τως,
[...]

Σαν εσκολάσα οι σκοτωμοί ογιά την ώρα εκείνη
και τον οχθρό του κάθα εις σ'ανάπαψην αφήνει,
ήκραξε τον Ρωτόκριτον ο ρήγας και σιμώνει
και σπλαχνικά του εμίλησε, μιλώντ'αναδακρύνει. [Δ, 975-978, 987-988, 1021-1024,
1091-1092, 1197-1200]

ΡΩΤ.

Τον κύρη σου, τη χώρα σου και τον λαό τον άλλο
εγλύτωκα κ' εις κίντυνον εβάλθηκα μεγάλο
κ'εις μια μπαμπακερή κλωστή εκρέμασα τη ζήση,
ογιά να κάμω τον οχθρό να μη σάσε νικήση (Ε, 465-468)

*

Δικός-εδικός

Εδικός

ΑΡΕ.

Κι αν αγαπά κι αν αγαπώ, ο κύκλος σα γυρίση,
κ' η μάνα μου το συβαστή κι ο κύρης μου τ' ορίση

να 'ν' άντρας μου ο Ρωτόκριτος, τότες κ' εγώ να κάμω,
κάθε πρεπό, κάθε μοιαστό, στον εδικό μας γάμο.» [A, 1685-1688]

ΠΟΙ.

εμίσεψε σπουδαχτικά να πάγη στην Αθήνα,
γιατί με λόγια σπλαχνικά η μάνα του τού μήνα·
είπε το και του φίλου του το πώς τσι βιάζει η ώρα
γλήγορα να γιαγείρουσι στην εδική τως χώρα· [A, 1765-1768]

ΠΟΙ.

Θωρούν τον φίλοι κ' εδικοί, παίρνου χαρά μεγάλη,
που πρώτα εκεί δεν ήφηνε κιανένα να προβάλη. [A, 2059-2060]

ΠΟΛ.

και το σε δού και μ'αντρεία κερδέσης το στεφάνι,
κείνοι οπού εχάσαν τσ' εδικούς κι ο πόνος τως τσι πιάνει,
θέλου φωνιάζει στου ρηγός οπού τα δίκια κρίνει,
για κείνους οπού εσκότωσης να κάμη δικιοσύνη· [B, 37-40]

ΠΟΙ.

μέσα τση αναθεμάτιζε χίλιες φορές την ώρα
οπού 'ρθεν ο Σπιθόλιοντας στην εδική τως χώρα
και κάνει τη και δε μπορεί τον αγαπά να βλέπη,
γιατί το πράμα το εγνοϊανό όλους τους παρατρέπει [B, 1013-1016]

ΠΕΖ.

Πε μου σ'ποϊό τόπο ορέγεσαι συμπεθερί να κάμω,
Να ξετελειώσω το ζιμιό τον εδικό σου γάμο». [Γ, 757-758]

ΡΩΤ. Λέγει της ο Ρώκριτος: «'Ηκουσες τα μαντάτα,
που ο κύρης σου μ'εξόρισε στις ξενιτιάς τη στράτα;
Κ'εφάνη του κ' εσφάγηκεν ογι'αφορμή εδική σου,
σαν άκουσε την προξενιά που 'πες να του μιλήσου,
κ' έτοιιας λογής εμάνισε, τόσο βαθύ του εφάνη,
κι ο κύρης μου απ' την πρίκα του λογιαζω ν'αποθάνη. [Γ, 1355-1360]

ΑΡΕ.

Σγουραφιστή σ'όλο το νου έχω τη στόρησή σου
και δεν μπορώ άλλη πλιό να δω παρά την εδική σου·
χίλιοι σγουράφοι να βρεθο'θ, με τέχνη, με κοντύλι
να θε να σγουραφίσουσι μάτια άλλα κι άλλα χείλη,
τη στόρησή σου ως τήνε δου, χάνεται η μάθησή τως,
γιατί καλλιιά 'ναι η τέχνη μου παρά την εδική τως. [Γ, 1423-1429]

ΠΟΙ.

Της Αρετής το φλάκισμα και του κυρού τη μάχη
εμάθαν, μα δεν ξεύρουσι την αφορμήν, ίντά 'χει,
γιατί κουρφά της παντρειάς τη δυσκολιά εκρατούσα,

οι εδικοί εκατέχαν το, μα οι ξένοι δεν τ'ακούσα. [Δ, 757-760]

ΠΟΙ.

Μακραίνου γένια και μαλλιά, αλλάσσει η στόρησή του,
κάνει άλληνη όψη ασούσουμη και λειώνει η εδική του. [Δ, 841-842]

ΠΟΙ.

δεν τον εγνώριζε κιανείς ουδ' εδικοί ουδέ φίλοι
κι ο τόπος οπού εχώνετο ήτο μακρά ένα μίλι. [Δ, 941-942]

ΒΑΣ.

«Ωφου, κακό σου τό 'καμα, δράκοντα και στρατιώτη,
κ' ίντα άδικα για λόγου μου εχάθην έτοια νιότη!
Κι ας ήξευρα τον τόπο σου και πού 'ναι οι εδικοί σου,
να σ'εσυντρόφιαζα ως εκεί, να 'καμα τη θαφή σου. [Ε, 15-18]

ΡΩΤ.

Λέγει του: «Αφέντη, οι χώρες σου, τα πλούτη κ' οι αφεντιές σου,
ως ήσα πρώτα κι όριζες, ας είν' πάλι εδικές σου. [Ε, 195-196]

*

Δικός

ΠΟΙ.

πούρι ήδωκε κι αυτός βουλή στο σπίτι ν' απομείνη
ο Ρώκριτος, ώστε να δου για τη δουλειάν εκείνη·
καταχωστά με πονηριά και γνώση να ξανοίξου
κι αν εμπορέσουν το κακό και βάρη αλλού να ρίξου
και να 'βρου φίλους και δικούς, κουρφά να το μιλήσου,
να ψομομαρτυρήσουσι, ογιά να του βοηθήσου: [A, 1899-1902]

ΚΑΡ.

Γνωρίζουν το πως το βαστά κ' έχουν το και πωμένα
πολλοί, πως κείνο το σπαθί είναι δικό μου εμένα
κι απόσταν ενεθράφηκα, ερώτου νύκτα μέρα
πού να 'ναι, πού να βρίσκεται, σ' τίνος ανθρώπου χέρα· [B, 827-830]

ΚΡΗ.

«Καραμανίτη, ό,τι μιλείς, είναι όλα παραμύθια
και σήμερα με πιβουλιάν ήχωσες την αλήθεια·
κι όσες φορές για το σπαθί πης κ' ήτνε δικό σου
κι ο κύρης μου σας το 'κλεψε, ψόματα στο λαιμό σου!
Ψεύγεσαι εσύ κι όποιος το πη πως σε καιρό κιανένα
ο κύρης μου ήκαμε ποτέ πράμ' άπρεπο σ'εσένα
μα με μεγάλην αντρεία το επήρε του κυρού σου
κι αυτάνα τα ψοματινά βγάλε τα από το νου σου.
Κι ο κύρης σου έτσι ωσάν κ'εσλυ επείραξε ένα ένα
Κ'ελάχαν με τον κύρη μου κ' οι δυό τως εις τα ξένα
και κάθε μέραν αφορμές του 'βρισκε να μαλώση,
πούρι ηύρηκε το εγύρευε κι ό,τι ήπασκε να σώση.
[...]
στο ύστερον ο κύρης μου, ωσάν καλλιιά τεχνίτης,
του 'δειξε πώς μαλώνουσι εις το νησί της Κρήτης· [B, 851-862, 869-870]

ΠΟΙ.

Επόμεινεν ο Κρητικός στου γαβαθιού τον πάτο·
μιλούν του κι απ' την πρίκα του πλιό δεν απιλογάτο
και προς τη Μοίρα εμάνιζε και προς το ριζικό του
που 'καμε κ' ήτον ύστερο τ'όνομα το δικό του. [B, 2267-2270]

ΠΟΙ.

Σαν είδεν ο Ρωτόκριτος κ' ήσφαλε τ'άλογό του,
το χαλινάρι εκράτησε, στένει και το δικό του
και δεν του φαίνοντον αντρεία να τρέξη το κοντάρι
μ'ένα που εκαβαλίκευγεν άλογο φοβιτσάρι. [B, 2329-2332]

ΠΟΙ.

να το ξεκαθαρίσουν η τζόγια τίνος μέλλει
κι ας έχη και το ριζικόν επά το μερτικό του·
καθ' ένας πρώτο πεθυμά τ' όνομα το δικό του. [B, 2242-2244]

ΑΡΕ.

Η όρεξή μου, νένα μου, ο νους κ' οι λογισμοί μου
μακράν οδόν επιάσασι, δεν είναι πλιό δικοί μου. [Γ, 197-198]

ΦΡΟ.

Σαν κοπελιά ήσφαλες κ' εσύ κ' εβάλθης να μιλήσης
του Ρώκριτου, μα σάζεται το σφάλμα, σαν τ' αφήσης·
μόνο μην πάγη παραμπρός το σφάλμα το δικό σου
κι αν ήπεσες, παιδάκι μου, γείρου γοργό, σηκώσου. [Γ, 1109-1112]

ΑΡΕ.

Λέγει του: «Να και βάλε το εις το δεξό σου χέρι,
σημάδι πως ώστε να ζω είσαι δικό μου ταίρι
και μην βγάλης από κεί ωστέ να ζής και νά 'σαι·
φόρειε το κι όποια σ' τό δωκε, κάμε να της θυμάσαι. [Γ, 1467-1470]

ΠΟΙ.

Όποιος δουλεύγει τση φιλιάς κ' έχει καημό μεγάλο,
ας το λογιάση ίντα 'λεγεν ο ένας με τον άλλο·
ας το λογιάση κι ας το δη κι από δικού του ας κρίνη
ίντ' αποχαιρετίσματα ήσαν την ώρα κείνη [Γ, 1499-1502]

ΦΡΟ.

Η απονιά σου, αφέντη μου, μ'εμένα ας ξεθυμάνη·
Δος το κορμί μου τω σκυλιώ κι άσκημα ας αποθάνη·
Με το δικό μου θάνατον η όργητά σου ας πάψη. [Δ, 535-537]

ΠΟΙ.

Ο πρώτος οπού του 'λαχεν ήτο δικός του ρήγα
του Βλάχου και καθημερνό σε μιαν βουλήν εσμίγα. [Δ, 1157-1158]

ΠΟΙ.

Δεν ήθελε ο Ρώκριτος ν'αλλάξη τ'άλογό του,
μα εδιάλεξε στον πόλεμο κ' επήρε το δικό του. [Δ, 1641-1642]

ΑΡΕ.

κ' εις κείνη την ξεφάντωση κ' εις κείνα τα παιγνίδια
εχάσαμεν αλλήλως μας τέσσερα δακτυλίδια·
και δίχως άλλο, κάτεχε, τούτο είναι το δικό μου
κι απομακράς γνωρίζεται πως είν' τω δακτυλιώ μου. [E, 653-656]

*

Χρουσοί αιτοί

ΑΦΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΕΓΡΙΠΟΣ

Με φορεσιά ολοπράσινη μ'αιτούς χρουσούς στη μέση
ήρθε και τ'αρχοντόπουλο που Ηράκλη τότε λέσι. [B, 201-202]

ΑΡΕ.

Λιοντάρι στην παλληκαριά, χρουσός αιτός στο διώμα. [B, 1347]

ΒΑΣ.

Σήμερα με τη μάνα σου πολλή χαράν επήρα,
γιατί θωρούμε το κ' οι δυό πως είσαι καλομοίρα·
πειδή κι απ' του Βυζάντιου το ρήγα το μεγάλο
συμπεθεριό εμηνύθη μου να κάμω δίχως άλλο,
να πάρης, θυγατέρα μου, άντρα σου τον υγιό του
ν' αποφεντέψετε κ' οι δυό τα πλούτη και το βιό του·
εκείνο το χρουσόν αιτό που βρέθηκε καλή ώρα, [Δ, 277-283]

ΠΟΙ.

Θωρούσι δυό χρουσούς αιτούς, πρεπειά στην οικουμένη,
Κατέχουν κ' ένας απ' αυτούς σήμεραν αποθαίνει (Δ, 1669-1670)

*

Γονής, Κύρης, Πατέρας

ΑΡΕ.

Κριτή μ' εβάλαν και τα δυό κι απόφαση γυρεύγου,
πολλά με βασανίζουσι, πολλά με κιντυνεύγου:
Ως βουληθώ του κύρη μου το δίκιο να μιλήσω,
ο Έρωτας μανίζει μου πως θε να τον αφήσω,
κι ωσάν οπού 'ν' πλιά δυνατός, να κάμω δεν μ' αφήνει,
στη σημερινήν απόφαση, στον κύρη δικιοσύνη·
και μ'όλο που το δίκιο του καθάρια το γνωρίζω,
χάνη ο γονής μου, σα θωρώ, στανιώς μου αποφασίζω. [A, 1659-1666]

ΠΟΙ.

Η νένα τση σα φρόνιμη ήβανεν εις το νου της
για το κακό που μελετά η κόρη του κορμιού της
και τω γονιώ την εντροπή που θε να κάμη εθώρει·
κιαμία βοήθεια έτοιον καιρό να δώση δεν εμπόρει. [A, 1699-1702]

ΠΟΙ.

Ο κύρης του τα του 'λεγεν, ο Ρώκριτος λογιάζει
κι όσον εμπόρειεν αφορμές αύρισκε να τα σάζη·
κ' εκείνος του τα πίστευγε, γιατί η αγάπη η τόση,

οπού 'χε σ' τούτο τον υγιό, του ζάβωνε τη γνώση·
λυπάται τους γονέους του κι ως για να τ'αλαφρώση
επήρε φίλους κ'εδικούς να πά να ξεφαντώση.
σύρνει γεράκια και σκυλιά με συντροφιά μεγάλη
κι ο κύρης του αναγάλλιασεν ωσάν τον είδε πάλι
πως με τ'αγαπημένους του επήγε στο κυνήγι
και με τσι συνανάθροφους ωσάν και πρώτας σμίγει.
[...]

Ήκαμε για τον κύρη του το πράμαν οπού εμίσα,
μα οι συντροφίες για λόγου του έτοιο καιρό δεν ήσα· [Α, 811-820, 823-824]

ΝΙΚ.

Θυμούμαι και πολλές φορές ήκουσα του κυρού μου
λόγια που δε μπορούσι πλιό να βγούσι από το νού μου·
μ'άρχοντες εσουντύχαινε και το γονή σου επαίνα
σε μια μαλιάν οπού 'καμε, γυρίζοντας στα ξένα,
με του Σπιθόλιοντα απατά τον αντρειωμένο κύρη
κ' εκεί ήλαχε ο πατέρας μου κι άλλοι πολλοί μαρτύροι
κ'ήλεγε σαν τον κύρη σου δεν είδε άλλο κανένα
κι ως πέρυσι οπού πόθανε πάντα του τον επαίνα,
μα εσύ τον επερίσεψες σ'εκείνο οπού γνωρίζω
και να 'ν' κινανείς ωσάν εσέ στ' άρματα δεν ολπίζω. [Β, 2027-2036]

ΡΩΤ.

Κατέχω το κι ο κύρης σου γλήγορα σε παντρεύγει·
ρηγόπουλο, αφεντόπουλο, σαν είσ' εσύ, γυρεύγει
κι ουδέ μπορείς ν'αντισταθής στα θέλουν οι γονιοί σου,
νικούν τηνε τη γνώμη σου κι αλλάσσει η όρεξή σου. [Γ, 1367-1370]

ΡΩΤ.

Λέγει του: «Κύρη και γονή, ά θέλεις να με γιάνης,
βουήθα μου στα σου θέλω πεί, γη γλήγορα με χάνεις. [Γ, 739-740]

ΠΟΙ.

Ο κύρης του να τα γροικά, πολλά το καμαρώνει,
μα δεν ελόγιαζε ποτέ κ' έτσι ψηλά ξαμώνει·
κι από καιρό ο φτωχός γονής ήτον η πεθυμιά του
να τον παντρέψη, για να δη χαρά στα γερατιά του,
μα τούτον ο Ρωτόκριτος δεν ήθελε ν'ακούση
κι ουδέ ποτέ για παντρειάν ήφηνε να του πούσι·
κ'εδά ν'ακούση ο κύρης του πως το 'πε μοναχός του
εχάρη κι αναγάλλιασε στα εμίλησεν ο γιός του. [Γ, 745-752]

ΡΩΤ.

Λοιπό, γονή μου, ανέ δειλιάς, δίκιο μεγάλο έχεις:

τση νιότης τα καμώματα στα γέρα δεν κατέχεις.

[...]

να βάλης νου και λογισμό και τρόπο να γυρέψης
με την αφεντοπούλα μας να δης να με παντρέψης·
κι ο κύρης τση α δεν ήθελε κ'ευρέθη μανιασμένος,
έτοιος λογής επόμενα, γονή μου, αναπαημένος. [Γ, 831-832, Γ, 855-858]

ΠΟΙ.

κ' εβάλθη, πρι παρά να δη ο γιός του να μισέψη,
τρόπο πιτήδειο κι όμορφο φρόνιμα να γυρέψη
και να το πή του βασιλιού κι ως του φανή ας το πιάση,
παρά να δη στα γερατιά τέτοιον υγιό να χάση·
και με το σπλάχνος σα γονής ήρχισε να τον πιάνη
και να τότε παρηγορά για το γνοιανό στεφάνι. [Γ, 873-879]

ΠΟΙ.

Αντρειεύγετο όσο το μπορεί ογιά τον κακομοίρη
το γέρο τον ανήμπορο, τον πρικαμένο κύρη
κι αρχίζει να παρηγορά με σπλάχνος το γονή του,
για τότες δεν εγύρευε την παίδα τη δική του.
[...]

Ο κύρης πάντα κι ο γονής με προθυμιά γυρεύγει,
τα τέκνα εις μεγαλότητες και πλούτη ν'αναπεύγη·
κι αν είν' κ' ετούτη η πεθυμιά εκίνησε κ'εσένα
κ' εξέδραμες ωσά γονής να 'βρης καλό για μένα, [Γ, 981-984, Γ, 989-992]

ΒΑΣ.

Ολίγο κόπο έχει ο γονής τέκνο να φανερώση,
μα να το κάμη τσ' ηλικιάς και πράξεις να του δώση,
σ' τόπο μεγάλο και ψηλό κ' εις πλούτος να το βάλη,
είν' όπου φέρνουν του κυρού κόπο πολύ και ζάλη·
και μέρα νύκτα ο λογισμός ετούτος τότε κρίνει,
το τέκνο να 'βγη φρόνιμο και πλούσο ν' απομείνη·
κι απάνω σ' όλα την τιμή να μην τήνε δολώση
και τω γονέω μαχαιριάν αγιάτρευτη να δώση. [Δ, 269-276]

ΑΡΕ.

«Γονέοι, οπού μ'εσπείρετε κι από τα κόκκαλά σας
επήρα κι απ' το αίμα σας κι από την αναπνιά σας,
έχω κανάκια σπλαχνικά, κύρη μου και μητέρα,
οπού λιγώνομαι να δω να ξημερώση η μέρα,
να 'ρθω να σας αγκαλιαστώ, να βρίσκωμαι κοντά σας,
να σας βουηθώ σ' τσ' ανημποριές κ'εδά στα γερατιά σας·
κι ώρα λιγάκι ανε διαβή, λιγάκι ανέν περάση

να μη σας δω, τρέμει η καρδιά και το κορμί σπαράσσει·
και πράμα είν' ανημπόρετο και πώς να το θελήσω
έτοιους γονέους ακριβούς οπίσω μου νάφήσω;
[...]

Τα τέκνα, όντε φανερωθού, θαράπαψη κι ολπίδα
παίρνου οι γονέοι και χαίρουνται κληρονομιά πως είδα.
Τούτη η ολπίδα κ' η χαρά απ' άλλο δεν κινάται
παρά από μια παρηγοριάν οπού ο γονής θυμάται,
πως ήυρεν εις τα γερατιά θάρρος κι ακουμπιστήρι,
βλεπάτορα σ' τσ' ανημποριές, στο πράμα νοικοκύρη. [Δ, 309-318, Δ, 323-328]

ΠΟΙ.

Η Αρετούσα κλαίγοντας προς το γονήν emίλειε,
γονατιστή, τρεμάμενη, στα πόδια τον εφίλειε.
Με τ'άρματα τση λύπησης τότες τον επολέμα
και με την ταπεινότητα τα μέλη τση όλα ετρέμα. [Δ, 389-392]

ΑΡΕ.

Λέγει: «Γονή, δεν ήβαλα στο νου πράμα κιανένα
Μουδ' άπρεπο μουδ' άμοιαστο να μη σ' αρέση εσένα.
Πράματα πάντα τση τιμής ελόγιαζα, γονή μου,
καλά και να 'μουν κοπελιά, μα αφορμαρά δεν ήμου.
[...]
Και συ, γονή μου σπλαχνικέ, ίντα 'χεις μετά μένα;
Και πούρι εγώ δε σου 'καμα αφάλμα ποτέ κιανένα. [Δ, 397-400, Δ, 413-414]

ΑΡΕ.

«Γονή μου, σ' τούτη τη φλακή, που μπαίνουν όσοι εφταίσα,
κι αν είναι κι άλλη, σκοτεινή, βάλε με, παραμέσα·
μα ουδέ φλακή ουδέ σίδερα ούδ' εκατό θανάτοι
θέλουσι κάμει να με πάς σα νύφη στο παλάτι.
[...]
Στον κόσμο ας το γροικήσουσιν, αλύπητε γονή μου,
γιατί δε θε να παντρευτώ, μου παίρνει τη ζωή μου.» [Δ, 489-492, Δ, 519-520]

ΑΡΕ.

Πάντα 'μου στω γονέω μου τσι δροσερές αγκάλες,
παντά 'μου σε ξεφάντωσης και σε χαρές μεγάλες
κι ουδ' αδερφόν ούδ' αδερφή δεν είχα, να'μψη εις μάχη
για το ρηγάτο του κυρού, τίνος παιδιού να λάχη,
μα όλα πετάξα ωσάν πουλιά, εφύγαν κ'εμισέψα
κ'εις τη χειρότερη φλακή και σκοτεινή μ'επέψα. [Δ, 627-632]

ΠΟΙ.

Μ' ογκιά ψωμί κι ογκιά νερόν επέρναν η ζωή της –
δεν ήσαν πλιό γονέοι τση, μα 'σαν μεγάλοι οχθροί τση. [Δ, 741-742]

ΠΟΙ.

Εύκολον είναι το παιδί, με το γονή του α σφάλη
και του οργιστή, στο σπλάχνος του να το γιαγείρη πάλι.
Τούτα 'ν' τση φύσης τα κουρφά, βρίσκει τα οπού γυρεύγει,
κι αν είν' κι ο κύρης το παιδί καμιά φορά παιδεύγει,
με τον καιρό σκολάζεται η μάχη και τελειώνει
και το κακόν οπού 'γραψε μ' άλλο καλό το λειώνει. [Ε, 1191-1196]

ΠΟΙ.

Σιμώνει στους γονέους τση κι ομπρός τως γονατίζει,
κλαίοντας, αναστενάζοντας, έτοιιας λογής αρχίζει:

ΑΡΕ.

«Κύρη και μάνα, αν ήσφαλα εισέ καιρό κιανένα
κι α σας εκακοκάρδισα, δεν ήτον από μένα·
η αγάπη, που 'χω εδά σ' εσάς, και τον καιρόν εκείνο
μ' έκανε και δεν ήθελα ποτέ να σας μακρύνω·
και τω ρηγάδω οι προξενιές πάντα μου εδίδαν πρίκα,
η αγάπη και το σπλάχνος σας πάσα καιρό μ' ενίκα. [Ε, 1249-1256]

ΠΟΙ.

Κ' η όχθητά σου ανέν κρατή ακόμη, βασιλιά μου,
πε μου το να ξενιτευτώ, να μη φανή η φανειά μου.
Κι αν είν' κ' εκείνη η προξενιά, που σου 'πεν ο γονιός μου,
ακόμη σκανταλίζη σε, θάνατο πιάσε δός μου. [Ε, 1361-1364]

ΠΕΖ.

Κάθε γονής παρακαλεί, κάθε γονής ξετρέχει
να κάμη πλούσο το παιδί κι ουδ' άλλην έγνοιαν έχει·
κι αν επεθύμησα κ' εγώ τα πεθυμήσαν κι άλλοι,
δεν ήτο σφάλμα έτσι πολύ, να μ' εύρη τόση ζάλη,
να 'ν' πέντε χρόνοι σήμερα που έτοιον υγιό δεν είδα,
οπού τον είχα θάρρος μου, απαντοχή κι ολπίδα. [Ε, 1473-1478]

ΡΩΤ.

Να βγης κ' εσύ από τα πηλά κι απ' τη φλακήν ετούτη,
να πα να βρης τες αφεντιές και τα μεγάλα πλούτη,
να ξημερώση κι ογιά σε μέρα σιγανεμένη,

να δου οι γονέοι σου χαράν οι πολυπρικαμένοι». [Ε, 477-480]

ΡΩΤ.

Λοιπό μιλήσετε κ' οι δυό και 'δετε το όλη μέρα
κι ας το λογιάση οι γνώμες της εις ίντα την εφέρα
κ' ίντα όργητα οι γονέοι της και μάχη τση βαστούσι,
γιατί δε θέλει παντριάς λόγο ποτέ ν'ακούση». [Ε, 533-536]

ΠΟΙ.

Γροικώντας ο πατέρας της τα του 'λεγεν η κόρη,
γνωρίζοντας κι απαρθινά είν' κείνα που επροθώρει,
δεν είχε πλιό του απομονή να στέκη να τσ'ακούγη,
ρίχτει τη, κωλοσύρνει τη και δυνατά της κρούγει. [Δ, 425-428]

*

Γλυκός, καιρός, γλυκότη

ΠΟΙ.

Σήμερον ας λογιάσουσιν όσοι κι αν έχουν γνώση
εκείνα που εγενήκασιν ώστε να ξημερώση.

[...]

Ήρθεν η μέρα η λαμπυρή, γλυκός καιρός αρχίζει

κ' εκάθισε ο Ρωτόκριτος εις το θρονί κι ορίζει.

Με φρόνεψη πορεύγεται, με γνώσην ορδινιάζει,
πριχού 'ρθουσι τα πράματα, προβλέπει και λογιάζει.

Όλοι τον αγαπήσασι κ' εις τ' όνομά του εμνέγα
κι από τους πρώτους βασιλιούς πρώτο τον εδιαλέγα'

και τω ρηγάδω οι διαφορές σε πράματα μεγάλα

κριτή τον είχαν και ποτέ τά 'λεγε δεν εσφάλα. [Ε, 1495-1496, Ε, 1503-1510]

ΠΟΙ.

Λέγει: «Τα πράματα ο καιρός γλυκαίνει κι αλαφραίνει,

τον θάνατο μηδέ γιατρός μηδέ χορτάρι γιαίνει'

εκείνος είναι αγιάτρευτος κι ο κύκλος ως γυρίση,

δεν ημπορεί ποτέ νεκρό στο λάκκο να βουηθήση'

στ' άλλα που φέρνουν οι καιροί, μάχες ή πόθου οδύνη,

γυρίζει ο πόθος σ' όργητα κ' η μάχη εις καλοσύνη.

Συχνιά όλα μεταλλάσσονται και τα βαρά αλαφραίνου

αμ' όντεν έρθη ο θάνατος, σκολάζουν και σωπαίνου». [Γ, 1293-1300]

ΣΟΛ.

Κι αυτείνος ο τραγουδιστής κι αυτός ο λαγουτάρης

είναι μεγάλης δύναμης, είναι μεγάλης χάρης ·

κι ό,τι γλυκότη κι ομορφιά εις το τραγούδι δείχνει

τόσο φαρμάκι και φωτιά με το σπαθί του ρίχνει·

ζάχαρη είν' το τραγούδι του και το σπαθί του Χάρος· [A, 607-611]

ΠΟΙ.

Επόμεινέ τση η πεθυμιά του τραγουδιού ν' ακούση
και τον τραγουδιστή ποτέ τα μάτια της μη δούσι·
και δεν ελόγιαζε να πή το πώς δεν ξεχωρίζει
τραγούδι απ' τον τραγουδιστή κ' η φύση έτσι τ' ορίζει:
κι όπου αγαπά και ρέγεται του τραγουδιού γλυκότη
λιξεύγει του τραγουδιστή, στα κάλλη κ' εις τη νιότη.

[...]

μα μ' όλο πού 'το φρόνιμη έσφαλεν εις ετούτο
κ' η Αρετούσα αφόρμιζε να μη γροικά λαγούτο
ουδέ τραγούδι ουδέ σκοπό κι αγκούσευγε κ' επόνει
σαν το κερί ανελίγωνε κ' εφύρα σαν το χιόνι. [A, 735-740, A, 753-756]

Ευρετήριο

Alexiou

193, 194, 337

Andrea Cornaro

1, 15, 16, 144, 148, 153, 162, 165, 166, 167, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 184, 192, 202, 204, 205, 207, 311, 312, 318, 319, 348

Arbel

132, 337

Ariosto

23, 52, 53, 184, 186, 187, 188, 189, 309, 310, 339, 343

Babinger

81, 86, 337

Bakker

177, 207, 208, 212, 221, 224, 337, 352

Bancroft-Marcus

15, 162, 163, 165, 168, 172, 176, 181, 216, 338

Barozzi

15, 153, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 181, 184, 192, 202, 207, 311, 318, 319, 336, 346, 354

Beaton

8, 338

Bembo

148, 191

Benoit

106, 338

Berstein-Milza

27, 28, 29, 30, 35, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 66, 70, 71, 82, 100, 101, 102, 105, 106, 113, 114, 116, 120, 121, 122, 123, 162, 167, 246, 306, 338

Borsari

160, 338

Bryer

81, 338

Buondelmonti

10, 175, 336

Burckhardt

106, 113, 116, 158, 193, 244, 297, 338

Burke

142, 194, 338

Cahen

81, 338

Danielsen

3, 4, 207, 208, 213, 220, 338

Di Benedetto Zimbone

187, 188, 208, 339

Drake

199, 201, 308, 339

Edbury

128, 339

Embiricos

208, 339

Foley

189, 339

Francastel

171, 339

Gallina

134, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 339

Gerusalem Liberata ή Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ

182, 336

Giraldi

181, 184

Gombrich

116, 339

Grivaud

131, 340

Haskins

114, 340

Holton

8, 21, 187, 193, 206, 209, 214, 216, 217, 219, 224, 249, 253, 270, 272, 309, 321, 337, 340, 342

Interdetto

152, 170

Iorga

81, 235, 341

Laiou

89, 341

Lane

106, 242, 341

Lassithiotakis

148, 152, 188, 271, 280, 283, 293, 294, 297, 341

Luciani

166, 190, 204, 205, 206, 341, 344

Maltezou

1, 342, 352

Nelson

262, 342

Newman

129, 342

Nicol

11, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 54, 63, 65, 67, 68, 72, 76, 79, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 114, 115, 142, 342

Nicolaou-Konnari

131, 202, 341

Norwich

56, 57, 58, 63, 66, 68, 86, 87, 88, 91, 92, 97, 99, 101, 102, 103, 109, 114, 116, 124, 126, 129, 130, 131, 133, 143, 145, 342

Obolensky

69, 70, 81, 342

Orbecche

174, 175, 180, 181, 182, 184, 273, 356

Orlando Furioso

23, 52, 184, 188, 189, 309, 310

Ostrogorsky

26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 63, 67, 71, 72, 75, 342

Paris e Vienna

164, 189

Peri

3, 342

Philippides

219, 270, 342

Queller-Madden

64, 66, 67, 342

Rodosthenous-Balafa

237, 287, 342

Runciman

53, 55, 64, 66, 69, 71, 74, 342

Salvatorelli

101, 104, 113, 121, 122, 148, 343

Savoye

181, 182, 274, 343

Setton

75, 95, 96, 343

Spadaro

188, 343

Stevanoni

308, 343

Tzavara

342, 352

Vasari

113, 343

Vasiliev

26, 343

Vincent

3, 5, 20, 143, 149, 150, 151, 153, 160, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 183, 204, 205, 206, 207, 223, 224, 227, 233, 234, 235, 237, 249, 253, 254, 262, 270, 294, 297, 308, 311, 312, 313, 319, 323, 343, 355

Virtù

201, 202, 216

Vitti

3, 4, 5, 198, 201, 203, 206, 281, 320, 344

Vlassi

342, 352

Von Grunebaum

71, 345

Walter

237, 345

Zuanne Mormori ή Ιωάννης Μόρμορης

152, 153, 175, 176, 182, 205

Α' Σταυροφορία

10, 35, 52, 53, 60, 61

Αγγλία

27, 86, 101, 102, 113, 120, 122

Αλαμανικός φόρος= Φόρος που επιβάλλεται από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' στους Βυζαντινούς, το 1197, για να ικανοποιήσει τις χρηματικές απαιτήσεις του Ερρίκου Στ'. Αν δεν καταβαλλόταν ο φόρος, ο γερμανός αυτοκράτορας απειλούσε να εισβάλει στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.
45

Αλεξίου

1, 4, 10, 17, 18, 53, 175, 177, 179, 180, 182, 183, 186, 187, 190, 191, 193, 208, 213, 244, 257, 310, 320, 336, 337, 345, 353, 354, 355

αναγεννητικό κίνημα

21, 74, 163, 245, 246, 325

Αναγνώστου

88, 345

Ανάπλι ή Ναύπλιο

92, 126, 221, 228

ανατολική ή ρεαλιστική ιδεολογία

11, 18, 28, 29, 32, 211, 320

Ανδρόμαχος

213, 221, 228, 229

Αντιμεταρρύθμιση

14, 15, 16, 120, 121, 132, 152, 156, 157, 159, 164, 165, 170, 171, 172, 182, 185, 188, 202, 274, 275, 308, 309, 318

Αντώνιος Καλέργης

16, 150, 162, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 192, 319

Αξιά ή Νάξος

223, 231

Αποσκήτη

10, 175, 188, 189, 208, 336, 345

Αποστολίδου

7, 346

Αρβελέρ

11, 27, 28, 29, 136, 346

Αριστείδου

130, 131, 346

Άριστος

4, 18, 19, 20, 22, 24, 102, 207, 216, 219, 220, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 257, 261, 262, 263, 267, 271, 277, 280, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 306, 310, 313, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 376, 382

Αρτέμη

213, 321

Αρχοντιά= Η *αρχοντιά* δεν υπαγόταν στρατιωτικά και διοικητικά σε κάποιο ανώτερο διοικητικό κέντρο, ενώ το διοικητικό της σύστημα ήταν κατώτερο από τα *θέματα*. Επικεφαλής της ήταν ο *άρχοντας*.

9, 135, 136, 222

αυτοκρατορική ιδέα

38, 39, 83, 109, 121, 136, 301

Β' Σταυροφορία

38, 53

Βακαλόπουλος

148, 149, 155, 346

Βασιλείου

176, 179, 346

Βασιλεύουσα

28, 44, 63, 68, 73, 75, 79, 89, 116, 133, 161, 246, 351

Βάσσης

2, 148, 174, 346, 348, 351, 356

Βιάρος

175, 176, 182, 352

Βλαντίστρατος

21, 220, 227, 231, 234, 239, 243, 260, 261, 262, 270, 280, 289, 294, 296, 327, 378

Βλαχιά

234, 235, 236, 239, 244, 253, 261, 266, 326, 329

Βλαχία ή Μολδοβλαχία

232, 233, 234, 235, 240, 250, 326, 344

Βουτιερίδης

186, 346

Γ' Βενετοτουρκικός

224

Γ' Σταυροφορία

43, 54, 63, 128

Γαλιαίος

15, 16, 158, 198, 199, 200, 201, 308, 318, 319, 339

Γαλλία

27, 43, 52, 55, 86, 101, 103, 107, 108, 111, 120, 122, 124, 126, 130, 133

Γιαλαμά

166, 171, 346

Γιαννακόπουλος

10, 29, 47, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 86, 114, 115, 245, 246, 346

Γιαννόπουλος

148, 346

Γλυκαρέτης

213, 221, 229, 231, 253

Γουναρίδης

70, 72, 347

Δ' Βενετοτουρκικός

148, 160, 166, 173, 348

Δ' Σταυροφορία

6, 9, 10, 12, 21, 37, 46, 54, 55, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 82, 83, 85, 112, 125, 128, 232, 246, 251, 254, 314, 322, 325

Δάντης ή Dante

180, 189, 191, 192

Δετοράκης

2, 3, 9, 133, 134, 138, 140, 141, 148, 163, 174, 207, 307, 338, 339, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 355, 356

Δημαράς

244, 347

Δημοφάνης

213, 221, 229

Διαλέτη

12, 109, 347, 357

Δρακόκαρδος

18, 19, 21, 210, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 226, 228, 229, 236, 239, 240, 245, 276, 277, 279, 281, 307, 320, 322, 323, 352, 381

Δρακόμαχος

213, 220, 221, 226, 228, 229, 239, 322

δυτική ή ιδεαλιστική ιδεολογία

19, 28, 29

δώδεκα αρχοντόπουλα

5, 10, 18, 20, 22, 24, 145, 151, 184, 190, 202, 213, 220, 223, 225, 249, 251, 310, 317, 319, 320, 323, 325, 328, 329, 333, 335

Έγριπος

98, 216, 219, 221, 227, 228, 239, 240, 242, 243, 247, 309, 326

Εικονομαχία

9, 10, 12, 18, 19, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 48, 57, 71, 137, 211, 320, 321

Εξαρχάτο= διοικητικές και εδαφικές ενότητες που δημιουργήθηκαν στο τέλος του 6^{ου} αι., για να διασφαλίσουν την προστασία περιοχών, όπως η Ραβέννα και η Καρχηδόνα. Ο επικεφαλής, *έξαρχος*, είχε τόσο πολιτικά, όσο και στρατιωτικά καθήκοντα.

56, 57, 62

Ερωφίλη

16, 24, 152, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 185, 194, 201, 273, 274, 275, 331, 336, 356, 360

Ευαγγελάτος

174, 177, 180, 347

ευρωπαϊκή ισορροπία

43, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 157, 315, 316

Ζακυθηνός

135, 347

Ζαχαριάδου

80, 81, 207, 347

Ηγεμόνας

5, 6, 7, 22, 23, 74, 103, 105, 106, 114, 185, 203, 249, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 269, 272, 273, 275, 289, 305, 307, 309, 310, 316, 331, 336

Ηράκλειο

1, 2, 3, 8, 9, 10, 26, 28, 53, 56, 71, 145, 148, 149, 155, 163, 164, 175, 177, 190, 193, 217, 237, 307, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360

Ηράκλης

21, 23, 206, 213, 214, 216, 219, 221, 227, 228, 229, 230, 234, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 247, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 306, 307, 308, 321, 324, 328, 331, 340, 388

Θεία Κωμωδία

189

Θέματα, θέμα=εδαφική και διοικητική ενότητα, όπου έδρευαν στρατιωτικές μονάδες με επικεφαλής τον *στρατηγό*. Διαδραματίζουν μείζονα ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις, δεδομένου του στρατού που παρέχουν στην αυτοκρατορία.

9, 30, 134, 135, 136, 137, 140

Θεματικός στρατός ή εθνικός στρατός

30, 136

Θεοτόκης

155, 188, 347

Θεσσαλονίκη

2, 39, 42, 45, 70, 72, 77, 88, 91, 94, 95, 96, 125, 148, 175, 180, 337, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 355, 356, 360

ιθαγενής αντίδραση

21, 74, 163, 226, 245, 322, 323

Ίσαρη- Πουρκός

5, 348

Ισπανία

27, 86, 101, 110, 111, 121, 123, 130, 132, 133, 137, 152, 183

Ιταλία

13, 15, 16, 31, 33, 37, 39, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 62, 83, 88, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 111, 112, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 130, 134, 156, 158, 159, 161, 163, 164, 167, 171, 174, 183, 191, 194, 202, 205, 249, 309, 310, 332, 334, 338, 345, 353

Καβάφης

307, 333, 336

Κακλαμάνης

1, 2, 3, 4, 8, 10, 71, 133, 142, 147, 148, 150, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 186, 187, 191, 195, 198, 201, 205, 207, 209, 217, 223, 227, 237, 240, 320, 336, 338, 339, 345, 346, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360

Καλλίνης

8, 27, 216, 300, 349

Καλοκαιρινός

26, 145, 164, 217, 237, 344, 349, 352, 356, 358, 359, 360

Καπλάνης

2, 3, 27, 187, 309, 344, 349, 356

Καραλής

303, 349

Καραμανιά

128, 222

Καραμανίτης

4, 18, 19, 20, 21, 187, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 229, 239, 240, 242, 245, 248, 249, 252, 276, 277, 279, 280, 281, 295, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 351, 386

Καραμανωλάκης

347, 352, 353, 355, 356, 360, 361

Καστιλιόνε ή Castiglione

2, 23, 250, 292, 297, 336, 351

Κατσαρδή-Hering

29, 48, 70, 71, 85, 104, 116, 131, 161, 162, 211, 301, 347, 352, 353, 355, 356, 360

Κατσιγιάννης

194, 195, 196, 197, 198, 252, 350

Κατσίκη-Γκίβαλου

334, 350

Καψωμένος

216, 255, 307, 350, 356, 358

Κιτρομηλίδης

75, 78, 81, 350

Κορώνη

88, 107, 172, 228

Κουρμούλης

180, 214, 350, 353

Κριαράς

175, 180, 188, 193, 208, 337, 350

Κριτίδης

4, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 102, 207, 214, 216, 219, 220, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 260, 261, 262, 263, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 276, 277, 280, 281, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 299, 301, 304, 305, 306, 307, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331

Κυπρίδημος ή Κυπρίδης

19, 84, 213, 214, 217, 220, 221, 224, 225, 227, 228, 229, 248, 253, 321, 322, 323

Κυπριώτης

131, 230

Κύπρος

4, 14, 19, 29, 39, 44, 61, 84, 90, 107, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 139, 147, 162, 166, 169, 172, 173, 192, 201, 211, 214, 215, 287, 292, 309, 310, 311, 313, 317, 321, 333, 334, 337, 339, 340, 346, 348, 351, 353, 355, 357, 358

Λάιου-Θωμαδάκη

161, 350

Λαμπάκης

11, 86, 114, 115, 350

Λαμπράκη-Πλάκα

113, 114, 171, 350

Λαουμτζή

202, 207, 210, 227, 244, 351

Λασιθιωτάκης

2, 250, 284, 287, 292, 351

Λεοντσίνης

134, 141, 144, 146, 149, 351

Λούθηρος

13, 15, 84, 112, 113, 118, 119, 157, 158, 171, 200, 316

Λουκάκη

346, 348, 351, 356

Μαθιοπούλου-Τορναρίτου

207, 351

Μακεδονία

222

Μακιαβέλι

5, 7, 15, 22, 23, 24, 74, 103, 105, 106, 114, 165, 203, 255, 257, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 289, 306, 307, 309, 310, 316, 331, 336

Μαλτέζου

116, 133, 134, 142, 143, 144, 145, 146, 151, 155, 161, 164, 179, 252, 343, 347, 351, 352, 355

Μανιερισμός

13, 84, 112, 113, 116, 117, 126, 147, 159, 179, 181, 192, 251

Μανούσακας

176, 310, 347, 352, 355

Μαρκομχελάκη

2, 3, 8, 199, 217, 218, 220, 255, 270, 277, 307, 337, 339, 340, 344, 349, 352, 356, 358

Μαρκόπουλος

71, 177, 345, 349, 360

Μαυρομάτης

1, 71, 160, 174, 177, 180, 184, 205, 345, 349, 352, 353, 354, 355, 360

Μεθώνη ή Μοθώνη

88, 107, 172, 216, 221, 231, 232

Μεργιαλή-Σάχα

29, 71, 116, 352

Μεταρρύθμιση

13, 14, 15, 104, 105, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 123, 156, 157, 158, 159, 164, 171, 316

Μπαχτίν

8, 353

Μυτιλήνη

172, 221

Ναύπακτος

132, 166, 173, 186, 209, 348

Νεοπλατωνισμός

162, 203, 355

Νικηφόρος Φωκάς

9, 10, 18, 138, 139, 151, 165, 175, 223, 320, 323, 333

Νικολάου Κατερίνα

347, 352, 353, 355, 356, 360

Νικολάου-Κονναρή

128, 130, 131, 132, 211, 334, 337, 339, 340, 346, 353

Νικόστρατος

21, 213, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 229, 239, 248, 295, 323, 324, 326, 327

Ντούρου-Ηλιοπούλου

132, 146, 261, 353

Ξανθουδίδης

18, 53, 141, 174, 180, 186, 188, 208, 234, 309, 337, 353

Οικουμενικότητα ή οικουμενική ιδέα

4, 5, 8, 11, 12, 13, 22, 23, 26, 35, 43, 46, 48, 49, 54, 70, 71, 75, 84, 88, 102, 110, 112, 113, 116, 121, 124, 157, 161, 211, 214, 225, 227, 232, 239, 249, 271, 276, 315, 316

Ουμανισμός

13, 74, 106, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 251

Παγκράτης

16, 102, 105, 106, 120, 152, 159, 308, 341, 353

Παναγιωτάκης

1, 2, 4, 71, 85, 142, 147, 157, 159, 160, 163, 165, 166, 170, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 194, 204, 205, 208, 345, 349, 350, 351, 353, 355, 360

Παναγιωτοπούλου

213, 355

Πανταζόπουλος

72, 232, 355

Πανώρια

175, 177, 194, 227, 312, 337, 357

Παπαδάκη Ασπασία

143, 177, 355

Παπαδάκη Ειρήνη

162, 203, 216, 237, 244, 287, 293, 308, 355

Παπαδία-Λάλα

146, 162, 301, 347, 352, 353, 355, 356, 360

Παπαδόπουλος Ιωάννης

135, 136, 137, 138, 139, 141, 356

Παπαδοπούλου Θεοδώρα

70, 85, 356

Πασχάλης Μιχαήλ

164, 174, 178, 180, 181, 182, 183 208, 309, 356

Πάτρα

216, 217, 218, 352

Πεζόστρατος

257, 258, 281, 282, 283, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 327

Πετραρχισμός, πετραρχική παράδοση, πετραρχικά μοτίβα

255, 287, 351, 358

Πιερής

3, 4, 15, 24, 162, 163, 164, 183, 186, 191, 192, 197, 201, 202, 207, 210, 213, 214, 216, 220, 221, 227, 240, 241, 244, 245, 252, 272, 276, 287, 291, 292, 300, 302, 303, 308, 312, 313, 321, 330, 348, 355, 356, 358

Πιστόφορος

4, 19, 20, 21, 22, 24, 164, 210, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 236, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 248, 250, 252, 253, 255, 256, 276, 279, 280, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 294, 295, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 357

Πλακωτός

109, 129, 132, 133, 143, 152, 347, 357

Πλάτων

30, 167, 312, 337

Πολίτης Αλέξης

187, 188, 193, 195, 357

Πολίτης Λίνος

180, 208, 337

Πολίτης Νικόλαος

25, 174, 194, 235, 236, 237, 357, 368

πολιτικός ρεαλισμός

4, 5, 8, 11, 22, 23, 26, 74, 88, 211, 214, 225, 227, 239, 246, 249, 271, 276, 315, 316, 335

Πολύδωρος

206, 219, 258, 263, 264, 268, 271, 299, 376

προιονάριοι ή επισκέπται

141

Ραπτόπουλος

25, 236, 357, 362, 364

Ρέθυμνο

3, 134, 153, 155, 163, 166, 170, 175, 207, 338, 344, 347, 351, 352, 354, 355

Ροδοσθένους

218, 223, 227, 237, 250, 255, 262, 263, 265, 293, 297, 312, 357, 358

Ροϊλός

189, 193, 194, 358

Ρώμη

13, 20, 27, 28, 31, 33, 45, 48, 50, 55, 57, 66, 71, 84, 88, 90, 95, 101, 105, 111, 112, 113, 116, 117, 119, 122, 132, 167, 172, 233

Σαμουήλ

287, 358

Σβορώνος

20, 30, 31, 71, 72, 75, 81, 116, 141, 232, 233, 235, 326, 341, 358

Σεφέρης

186, 189, 334, 359

Σητεία

1, 2, 3, 8, 162, 174, 177, 180, 255, 340, 344, 348, 349, 352, 355, 358

Σηφάκης

190, 191, 193, 359

Σιαφλέκης

7, 359

Σκλάβος Μανόλης

142, 337

Σκλαβουνιά

20, 209, 222, 223, 224, 225, 281, 323, 381

Σπανάκης

149, 150, 155, 175, 336, 359

Σπίθα-Πίμπλη

145, 359

Σπιθόλιοντας

3, 211, 212, 220, 222, 320, 384, 389

Σπυριδάκις

30, 135, 359

Σταυρακοπούλου

344, 349, 356

Στρατηγίδα=Άλλη ονομασία για τα *θέματα*, η οποία προέρχεται από το όνομα του επικεφαλής (στρατηγός) της διοικητικής ενότητας.

134, 135, 136

Τερτσέτης

197, 359

Τόλιας

104, 161, 360

Τριπόλεμος ή Σκλαβούνος ή Σκλαβούναρος

19, 20, 21, 22, 213, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 230, 239, 252, 253, 279, 281, 322, 323, 381

Διήγησις

173, 202

Τσιρπανλής

39, 40, 45, 47, 50, 51, 52, 53, 360

Τσουγκαράκης

26, 85, 116, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 211, 360

Τωμαδάκης

3, 4, 134, 138, 140, 360

Φιλάρετος

213, 216, 221, 231, 232, 245, 253

Φραγκιά

226, 227, 239, 244, 246, 247, 251, 252, 262, 296, 330, 376

Φροσύνη

20, 217, 219, 230, 231, 232, 256, 270, 273, 280, 380

Χ' Νικολάου

175, 181, 182, 273, 274, 360

Χάνδακας

2, 132, 140, 146, 148, 157, 159, 160, 161, 170, 174, 177, 179, 180, 181, 204, 206, 252, 261, 348, 352, 353

Χανιά

151, 176, 177, 180, 205, 216, 244, 255, 350, 356, 357, 358

Χαραλαμπάκης

347, 352, 355

Χαρίδημος ή Κρητικός

3, 4, 5, 18, 19, 20, 21, 84, 187, 188, 189, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 221, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 242, 245, 248, 249, 252, 254, 276, 277, 280, 281, 295, 296, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 339, 344, 351, 381, 386

Χορτάσης

15, 23, 152, 164, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 191, 205, 227, 274, 275, 312, 318, 319, 331, 336, 337, 348, 352, 356, 357

χριστιανική κοινοπολιτεία

11, 69, 70, 74, 106

Χρυσός Ευάγγελος

26, 48, 342, 360